ELMALILI M. HAMDİ YAZIR

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

بسم الله الرحمن الرحيم

Elmalılı M. Hamdi Yazır

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

1

KAPAK
AYCAN GRAFİK

DİZGİ
DİZGİEVİ

KAPAK HATTI
TALİP MERT

SON OKUR
Dr. HÜSEYİN AKKAYA
Dr. MUHAMMED GÜR
•

MONTAJ
GİZ AJANS

BASKI
UMUT MATBAASI

CİLT
MUTLU

YAYINCI
ZEHRAVEYN

AZİM DAĞITIM MERKEZ: GÖZTEPE MAH. İNÖNÜ CAD. SARAY SOK. NO: 17
34550 MAHMUTBEY/İSTANBUL
TEL: +90 (0) 212 445 88 80 (3HAT)
FAX: +90 (0) 212 445 88 83

AZİM BAYAZIT: B.REŞİT PAŞA CAD. YÜMNİ İŞMERKEZİ NO:22
VEZNECİLER/BAYAZIT/İSTANBUL
TEL: +90 (0) 212 520 13 76 – 528 31 87
E-mail: bilgi@azimnora.com

Sadeleştirenler

Prof. Dr. İsmail Karaçam
Yrd. Doç. Dr. Emin Işık
Dr. Nusrettin Bolelli
Abdullah Yücel

Sunuş

Kur'ân-ı Kerîm, Allah Teâlâ'nın, insanları karanlıktan aydınlığa çıkarmak için, Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.)'e indirdiği ilâhî bir kitaptır. 14 asırdan beri yüz binlerce şehid bu Kitâb'ın hakimiyeti için kanlarını dökerken, yüz binlerce alim de bu ilâhî kelâmın anlaşılması ve gönüllere yerleştirilmesi için, gönüllerde, zihinlerde Kur'ân'ın hakimiyeti için göz nuru dökmüşlerdir.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır da son dönemde yetişen en değerli âlimlerimizden biridir. Altmış yıldır ilim sahiplerinin takdirle karşıladığı Hak Dini Kur'ân Dili isimli tefsirini günümüz Türkçesine kazandırmak, gereken, hatta geciken bir görevdi. Bu görevi, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Öğretim Üyelerinden Doç. Dr. İsmail KARAÇAM, Yrd.Doç.Dr. Emin IŞIK, Dr. Nusreddin BOLELLİ ve Diyanet İşleri Başkanlığı İstanbul Haseki Eğitim Merkezi hocalarından Abdullah YÜCEL üstlendiler. Değerli hocalarımıza ve bu görevin yerine getirilmesinde emeği geçenlere teşekkürü bir borç biliriz.

Gönlümüzde, beynimizde ve hayatımızda Kur'ân'ın gerçek hâkimiyetinin tahakkuku duasıyla... Gayret bizden, tevfik ve hidâyet Allah'tandır.

AZİM DAĞITIM

Önsöz

Yüce Allah, sözlerin en güzeli olan Kur'ân'ı, okuyup anlamaları ve gereğince amel etmeleri için kullarına göndermiştir. Hz. Peygamber Efendimizden beri Kur'ân'ı iyi bilenlerin ve doğru anlayanların, onu anlamakta güçlük çekenlere yardımcı oldukları, bunu bir görev ve ibadet saydıkları bilinen bir gerçektir. Bu anlayışla hareket eden İslâm bilginleri, İslâm tarihi boyunca, her asırda ciltler dolusu tefsir yazmışlardır. Ancak din ilimlerinde ortak dilin Arapça olmasından dolayı bu eserlerin hemen hepsi Arapça olarak kaleme alınmıştır. Onlardan faydalanabilmek hem Arap dilini iyi bilmeyi, hem de İslâm ilimleri alanında belli bir seviyeye gelmiş olmayı gerekli kılmaktadır.

Tanzimatla birlikte iyice batıya açılan eğitimimiz, bir anlamda oradan gelecek düşünce akımlarına da kapılarını açmış oluyordu. Nitekim çok geçmeden bunun etkisi toplum hayatında kendini gösterdi: O zamana kadar hiç kimsenin şüpheye yanaşmadığı İslâmî değerler, İslâm kültüründen mahrum, batı hayranı bazı yarı aydınlar arasında tartışma konusu edilmeye başlandı. Artık herkes İslâm ve Kur'ân hakkında ileri geri konuşuyor, kendince fikir yürütüyordu. Oysa İslâmî değerlere karşı yöneltilen tenkitlerin pek çoğu, hıristiyan misyonerlerinin öteden beri İslâm'ı yıkmaya ve yıpratmaya yönelik

çabalarından kaynaklanan görüşlerdi. Ağır ağır ülke idaresinde ağırlıklarını hissettirmeye başlayan bu dışa bağlı kültürün zebunu olan sözde aydınların büyük çoğunluğu, bu görüşlere karşı verilmesi gereken ciddi cevapların neler olduğunu bilemedikleri gibi, ister istemez bu yıkıcı fikirlerin etkisinde de kalıyorlardı.

Bu manzara karşısında medreseler, asırlarca devam edegelen klâsik eğitim sistemini sürdürüyor, onun mensupları kendilerini, mümkün olduğunca bu tartışmaların dışında tutmaya çalışıyorlardı. Genel manzara böyle olmakla beraber, onlar arasında Elmalılı Hamdi Efendi gibiler, sırf kendi gayretleri ile medresenin kabuğu dışına çıkıp, toplumda olup bitenleri görebiliyor, İslâmî gerçekleri savunmaya hem bu dış kaynaklı kültürün savunucusu aydınları, hem de halkı aydınlatmaya ihtiyaç olduğuna inanıyorlardı. Bu ihtiyaç gittikçe artan bir şiddette kendini gösteriyordu. Özellikle cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte memleketimizde tatbik edilen koyu bir laisizm anlayışının hakim olduğu materyalist ve gayr-ı millî eğitim sistemi, manevî değerlerden son derece yoksun bir neslin ortaya çıkmasının başlıca sebebi sayılmalıydı. Böyle bir neslin yakın tarihte ülke mukadderatına hakim olacağını düşünmek ve hatta her geçen gün bunun kötü örneklerinin ayrık otu gibi birer birer ortaya çıktığını görmek vatanını, milletini ve mukaddesatını canı gibi seven gerçek aydınların uykusunu kaçırıyordu. Artık İslâm dininin, asrın gerektirdiği ve insanların ihtiyaç duyduğu seviyede anlatılması ve Kur'ân'ın asrın idrakine söyletilmesi lazımdı. Hem de bu iş, millete kendi dili ile yapılmalıydı.

İşte cumhuriyetin daha ilk yıllarında Kur'ân'ın Türkçe'ye terceme edilmesine ve kısaca da olsa bir tefsirinin yapılmasına karar verilmişti. Bu iş için kimin veya kimlerin görevlendirileceği hakkında uzun tartışmalar oldu. Büyük Millet Meclisi başta olmak üzere aklı eren kimseler bu işle ciddî olarak meşgul oldular. Nihayet zamanın Diyanet İşleri Reisi merhum Rifat Börekçi ile yardımcısı merhum Ahmet Hamdi Akseki'nin tensip ve ısrarı ile tercemenin İstiklâl Marşı şairi Mehmet Akif Bey'e, tefsirin de Elmalılı M. Hamdi Efendi'ye yaptırılması uygun görüldü. Bir müddet sonra şair M.Akif Bey Mısır'a gitti. Orada hazırladığı ilk tercemeleri Hamdi Efendi'ye gönderdi, ancak bunları beğenmediğini, bütün gayretine rağmen bu konuda başarılı olabildiğine inanmadığını da yazıyordu. M.Akif Bey daha sonra terceme işinden kesinlikle vazgeçtiğini ilgililere bildirince, Diyanet İşleri yetkilileri tercemeyi

-de yapması için Hamdi Efendi'ye teklifte bulundular. Ancak o da Kur'ân'ın Türkçe'ye lâyıkı ile terceme edilebileceğine inanmadığını bildirerek, yalnızca meâl olarak tefsirden önce bir ilavenin konulabileceğini söyledi ve onun bu görüşü kabul edildi. Dikkat edilirse hep meâl tabiri kullanılmıştır. Bunun elbette özel bir anlamı ve önemi vardır. Yapılan meâllerde Kur'ân'ın cümle yapısına ve ifade tarzına aynen riayet edilmiş, Arapça kelimelerin karşılığında Türkçeleri konulmakla yetinilmiştir. Âyetlerin bu şekilde Türkçe'ye çevrilmesi ve Türk dilinin cümle yapısına özen gösterilmemesi, daha o zamanlar birtakım itirazlara yol açmış ve bu tarz bir meâl birçoklarınca beğenilmemişti. Ancak merhum Hamdi Efendi'nin büyük oğlu Muhtar Yazır'ın, eserin ikinci baskısı için yazdığı önsözde de (15 Aralık 1959) belirttiği gibi, o sıralarda Kur'ân'ın namazda Türkçe okunması ve okutulması yolunda bir eğilim belirmiş ve bazı denemeler de yapılmıştı. Sözkonusu eğilim Hamdi Efendi'nin inançlarına aykırı olduğundan, terceme değil, özellikle meâl işinde ısrar etmişti.

Bu eser, işte böyle çok yönlü uğraşmalar ve yıllar süren çalışmalar sonunda meydana geldi. Bunun Türkçe yazılmış tefsirler içinde erişilmez bir yeri ve bundan sonra da kolay kolay aşılamaz bir ilmî değeri bulunduğu kesindir. Eserin yazarına göre, ancak harcadığı emeğin bir misli daha emek vermek suretiyle Kur'ân'a doğru dürüst bir tefsir yazılabilir. Daha sonra ömrüm yetişmez ve bu eser yarım kalır korkusuyla birçok sûreyi inceliklerine ve derinliklerine girmeden ve sözü uzatmadan kısaca tefsir edip geçtiği de bilinmektedir. Bununla beraber merhum tefsircinin gerekli gördüğü yerleri uzun uzadıya açıklamaktan ve çok yönlü ilmî ispatlara yer vermekten çekinmediği de açıkça müşahede edilir. Eserin çeşitli İslâmî ilimler, hatta modern ilimler ve fikirler açısından büyük bir bilgi hazinesi olduğu inkâr kabul etmez bir gerçektir. Bu mükemmel eser, birçok yönlerden bazı ufak tefek tashihlere de ihtiyaç göstermekteydi. Bu cümleden olarak:

1. Eserin dili: 1930'lu yılların diliyle kaleme alınmış olan eser, aslında o günün aydınları için bile ağır sayılabilecek bir ifade tarzına sahip bulunuyor. Yer yer konuşma dilini yansıtmasına rağmen, ilmî ve fikrî izahlara girişilen yerlerde üslup oldukça ağdalı ve ağırdır. Oysa son elli-altmış sene içinde Türkçe'deki sadeleşme ciddi boyutlara ulaşmış, hatta bu alanda uçurum sayılabilecek aşırılığa gidilmiştir. Sıradan aydınlar ve üniversite mezunları değil, din ilimleri alanında öğrenim gören ilâhiyat öğrencileri bile eserin dilini

anlayamamaktan yakınır olmuşlardır. Çünkü artık kimse "zevceyn beyninde" demiyor, "karı koca arasında" diyor ve "beyin" kelimesini de kafa tasının içindeki beyin olarak anlıyor. Eserin ilmî özelliğini ve yazarın üslubunu zedelemeden dilinin günümüz Türkçesine uyarlanması gerekiyordu. İşte bu yapılmaya çalışıldı.

2. Eserin tertibi: Eserin ilk baskısında ve ondan sonraki ofset baskılarında âyetlerin asıllarına ve meâllerine sıra numarası verilmemişti. Tefsire yardımcı olmak üzere başka sûrelerden alınan âyetlere de rakam verilmemişti. Bu âyetlerin çoğu zaman sadece metni konulmuş, fakat ne anlama geldiği meâlen dahi açıklanmamıştı. Bütün bunlar eserden istifadeyi güçleştiriyor,. hatta birçokları için imkansız kılıyordu. Oysa böylesine ciddî bir eserde âyet numaraları bulunmalıydı. Başka sûrelerden alınmış olan âyetlerin veya âyet meâllerinin de yerleri gösterilmeliydi. Bunlar da yapıldı. Ayrıca tefsiri yapılan bölümün daha iyi anlaşılması için, başka sûrelerden alınan âyetlerden meâli verilmeyenlerin de meâlleri verildi ve bunların tarafımızdan ilave edildiği belirtilmek üzere italik harflerle dizildi.

3. Hadislerin tahrici: Yine ilk baskıda ve onu takip eden baskılarda hadisler bazen metin olarak konulmuş, fakat Türkçe'si verilmemiş bazen de Türkçe'siyle yetinilmiş, metni ihmal edilmiştir. Oysa bu hadislerin hem asıl metinleri, hem de hangi hadis kitabında bulunduğu dipnotlarda gösterilmeliydi. Bunların da kaynakları gösterildi. Bu çalışma Nusrettin Bolelli tarafından gerçekleştirilmiştir.

4. Tefsir kaynakları: Bu zamana kadar yapılan baskılarda çeşitli tefsir kaynaklarından ve diğer eserlerden yapılan nakillerin yerleri de gösterilmemiş, sadece: "Şu eserde diyor ki..." veya "filân zat diyor ki..." gibi ifadelerle yetinilmişti. Halbuki okuyucuya kolaylık sağlanması veya ilgi duyanların müracaat etmeleri açısından nakil yapılan yerlerin dipnotlarda gösterilmesi faydalı olurdu. Yaptığımız bu çalışmada bunlar da imkanlar ölçüsünde gösterildi. Bu konudaki çalışma da Abdullah Yücel tarafından gerçekleştirildi.

5. Tashih ve açıklama: Eserde yalnız meâl olarak verilip açıklamaya ihtiyaç duyulan yerlerde gerekli açıklamalar yapılmış ve bunların tarafımızdan yapıldığına işaret edilerek dipnotlarda gösterilmiştir.

Ayrıca eserin sadeleştirilmesi esnasında, tefsire yardımcı olmak üzere başka sûrelerden alınan âyetlerin ait oldukları sûre isimlerinden dalgınlıkla

yanlış verilmiş olanlar da düzeltilmiştir. Bazı âyet metinlerinde görülen dizgi hataları da giderilmiştir. Yine bu cümleden olarak kelimelerdeki benzerlik ve anlayış farkından kaynaklanan ufak tefek yanılgılara da işaret edilerek dipnotlarda gösterilmiştir. Bunların dışında eserin muhtevasına asla dokunulmamıştır. Çünkü dinî ve ilmî sahalarda şöhret bulmuş olan eserlerin aynen muhafaza edilmesi büyük önem taşımaktadır. Buna da yeterince riayet edildi.

6. Rical, fihrist ve lügatçe: Eserde geçen özel isimlerin ve şahısların alfabetik bir fihrist içinde yer alması, artık ilmî eserlerde aranan ve vazgeçilmez bir ihtiyaçtır. Bütün özel isimlerin yer aldığı alfabetik bir fihristi ayrı bir cilt halinde sunmayı ve konu başlıklarını da aynı cilt içinde yine alfabetik sırayla vermeyi uygun bulduk. Ayrıca tefsirde geçen bazı kelime ve terimlerle ilgili bir lügatçe ilave ettik. Böyle yaptığımız takdirde eserden bütünüyle istifadeyi daha da kolaylaştıracağımıza inanıyoruz.

Yapmış olduğumuz bu çalışmalar esnasında bizlere yardımcı olan ve eserin sadeleştirilmesinde önemli katkıları bulunan Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Öğretim Üyelerinden Dr. Nedim Yılmaz, Dr. Muhsin Demirci, D.İş.Bşk. İst. Haseki Eğitim Merkezi Müdürü Mahmut Özakkaş ve aynı Eğitim Merkezi hocalarından İbrahim Tüfekçi'ye teşekkürü bir borç biliriz.

Hedefimiz, eserden istifadeyi kolaylaştıracak yolları açmak ve değerli okuyucularımıza yardımcı olmaktır. Çaba ve emek bizden, muvaffakiyet Allah'tandır. Haziran / 1992

Sadeleştirenler

Doç.Dr.İsmail KARAÇAM	**Yrd.Doç.Dr.Emin IŞIK**
Dr.Nusrettin BOLELLİ	**Abdullah YÜCEL**

Elmalılı M. Hamdi Yazır

Elmalılı M. Hamdi Yazır 1294/1877 yılında Antalya'nın Elmalı kazasında doğmuştur. Babası, aslen Burdur'un Gölhisar kazası Yazır köyü halkından Numan Efendi'dir. Numan Efendi, küçük yaşta Yazır köyünden çıkıp Elmalı'ya gelmiş, orada okumuş ve "Şer'iye Mahkemesi" başkâtibi olmuştur. Hamdi Efendi'nin annesi, Elmalı âlimlerinden Mehmet Efendi'nin kızı Fatma Hanım'dır.

İlkokulu ve bugünkü ortaokula denk sayılan Rüşdiye'yi Elmalı'da bitiren Hamdi Efendi 1310/1892 yılında, dayısı hoca Mustafa Sarılar ile birlikte İstanbul'a gelmiş ve devrinin âlimlerinden Kayserili Mahmud Hamdi Efendi'den ders almıştır. İstanbul'daki diğer tanınmış hocaların da derslerine devam ettikten sonra, 1324/1906 tarihinde "Bayezit dersiâmı" olarak icâzet almıştır. Aynı yıl yapılan seçimlerde Antalya Mebusu olmuş ve ikinci meşrutiyetin bu ilk meclisinde, özellikle 1293/1876 "Kanun-i Esâsî"sinin değiştirilmesinde mühim rol oynamıştır.

1327/1909 yılında Mülkiye Mektebi'nde Ahkâm-ı Evkâf ve Arâzî dersleri okutmuş ve yine aynı yıllarda Mekteb-i Kuzâtta "Fıkıh" dersleri vermiştir. Daha sonra Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye (Şeyhü'l-İslâmlığa bağlı Yüksek Müşavere Heyeti) üyeliğine ve bir müddet sonra da başkanlığına tayin edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Evkaf Nazırlığı'nda bulunmuş ve bu sırada Âyan Meclisi üyesi olmuştur. Cumhuriyetin ilânı sırasında Mütehassısîn medresesinde mantık müderrisi idi. Medreseler kaldırılınca evinde inzivaya çekilmiş, ilmî tetkik ve araştırmalarına devam etmiştir. Yirmi yıl kadar devam eden bu uzlet (yalnızlık) devresi, **Hak Dini Kur'an Dili** adındaki Türkçe tefsiri hazırlamasına imkan vermiştir. Tefsire başlamadan önce Mısırlı Prens Abbas Halim Paşa'nın teşviki ile Büyük İslam Hukuku Kâmusu ile meşgul bulunuyordu. Bu eserle birkaç yıl meşgul olduktan sonra yarım bırakmış ve tefsiri yazmaya başlamıştır. Âyan üyeliğinin son yıllarında Fransızca'dan tercemeye başladığı bir felsefe tarihi kitabını tamamlayarak ilave ettiği önemli bir dîbâce (önsöz) ve diğer hâşiyelerle birlikte **Metalib ve Mezahib** adıyla bastırmıştır.

Hamdi Efendi 1942 yılı Mayıs ayının 27. günü İstanbul Erenköy'de Allah'ın rahmetine kavuşmuştur.

ESERLERİ:

I- Basılmış Olanlar:

1- Hak Dini Kur'an Dili adındaki Türkçe tefsir: Bu tefsir, Diyanet İşleri Reisliği tarafından yazdırılmış ve 1936 yılında basılmaya başlanmıştır. O tarihte 10 bin adet bastırılmış olan bu eserin kısa zamanda mevcudu kalmadığından yeniden bastırılmasına mecburiyet duyulmuş ve birçok defalar basılmıştır.

2- Metalib ve Mezahib: Bu eser, Fransız feylesoflarından Pol Jane ile Gabriyel Seay'in ortaklaşa meydana getirdikleri tahlîlî felsefe tarihi kitabının tercemesidir. Bu eser, Babanzade Ahmed Naim Bey merhum tarafından, sonradan kaldırılmış olan İstanbul Dârü'l-Fünun'unda ders kitabı olarak okutulmuştur.

3- İrşadü'l-Ahlâf fî Ahkâmi'l-Evkâf: Bu eser müellifin, Mülkiye Mektebi'ndeki ders takrirleridir.

4- Elmalılı Hamdi Efendi'nin bunlardan başka, Sırat-ı Müstakîm, Sebîlü'r-Reşad ve Beyanü'l-Hak mecmualarında devamlı yazıları çıkmıştır. Aynı zamanda devrinin günlük gazetelerine de ilmî makaleler yazmıştır.

II- Basılmamış Olanlar:

1- Usûl-i Fıkh'a ait bir eseri,

2- Sûrî mantığa ait bir eseri

3- Yarım vaziyette bir hukuk kâmusu

4- Noksan bir divanı.

Hamdi Efendi, bunlardan başka, devrinin güzel sanatlarından olan hat ve mûsikî ile de ilgilenmiştir. Özellikle "Nesih" ve "Sülüs" yazılarda iyi bir hattat idi. Aynı zamanda hâfız olduğu için alaturka mûsikînin çeşitli makamlarıyla ciddi bir şekilde meşgul olmuştur.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ
اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَم۪ينَ ﴿١﴾ اَلرَّحْمٰنِ
الرَّح۪يمِ ﴿٢﴾ مَالِكِ يَوْمِ الدّ۪ينِ ﴿٣﴾
اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَع۪ينُ ﴿٤﴾
اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَق۪يمَ ﴿٥﴾
صِرَاطَ الَّذ۪ينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ﴿٦﴾ غَيْرِ
الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالّ۪ينَ ﴿٧﴾

Mukaddime

İlâhî! Hamdini sözüme sertac ettim, zikrini kalbime mi'râc ettim, kitabını kendime minhac ettim. Ben yoktum var ettin, varlığından haberdar ettin, aşkınla gönlümü bî-karar ettin. İnayetine sığındım, kapına geldim. Hidayetine sığındım lütfuna geldim. Kulluk edemedim, affına geldim. Şaşırtma beni, doğruyu söylet, neş'eni duyur, hakikati öğret. Sen duyurmazsan ben duyamam, sen söyletmezsen ben söyleyemem, sen sevdirmezsen ben sevemem. Sevdir bize hep sevdiklerini. Yerdir bize hep yerdiklerini. Yar et bize erdirdiklerini. Sevdin habibini, kâinata sevdirdin. Sevdin de hıl'at-i risaleti giydirdin. Makam-ı İbrahim'den Makam-ı Mahmud'a erdirdin, server-i asfiya kıldın, Hâtem-i enbiya kıldın. Muhammed Mustafa kıldın. Salât ü selâm, tahiyyât ü ikram, her türlü ihtiram ona, onun âline, ahbabına, ailesine, ashabına ve etbaına Ya Rab!

Bu duyguları yaşayan bu cigay[1], eski müderrislerden Elmalılı hafız Muhammed Hamdi olup babasının adı Numan'dır. Onun babası Muhammed, onun babası Hacı Bekir, onun babası Hasan, onun da babası Bedreddin'dir.

---

(1) Cigay, "Divanü lügati't-Türk"te "zengin" demek olan "bay"ın karşıtı "fakir" demektir. "Kırk yıla dek bay-cigay düz olur" denirmiş. (Müellif)

غَفَرَ اللّٰهُ لَهُمْ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَحَشَرَهُمْ مَعَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَآءِ وَالصَّالِحِينَ

"Allah onları ve inananları mağfiret eylesin. Hepsini, Peygamberler, sıddıklar, şehidler ve iyilerle beraber haşretsin." (1)

Gördüm ki; gecesi gündüzü ardarda birbiriyle döğüşüp değişip giden şu fani hayatta ebedî kalmak için bîçare insanlığın elinde hiçbir tutamak yok. Gördüm ki; onun yer ile gök arasında geçmişten geleceğe doğru kaynaşan, coşan, coşup coşup çarpışan dalgaları arasında her an kendine çağırıp duran ebedî hayatın davet çağrısının sesi çınlıyor. Her an Hak Teâlâ "bana gel" diye çağırıyor. İnsan bu çağrıya kulak tıkıyor, duymak istemiyor sanki kaçınmak için çırpınıyor. Fakat çırpına çırpına sonunda teslim olmaktan başka ne yapıyor? Halbuki sevmediğine teslim olmakla sevdiğine teslim olmak arasında ne büyük fark vardır? Demek ki insan için, hakkı sevmek, hakka hizmet etmek sonunda Hakk'ın güzelliğine (cemâline) ermekten daha büyük bir mutluluk ve zevk yoktur. Fakat hakkın zevkini duymayan onu hayal etmeye mahkumdur, gerçeği bilmeyen taklid etmeye mecburdur. Allah'ı bilmeyen dünyaya sarılır, dünyayı bilmeyen kuruntuya sarılır. Kuruntuya sarılan gerçeğe darılır. Yiğidi görmeyen ismine bayılır. Güzeli (Sevgiliyi) görmeyen resmine bayılır. Önünü görmeyen sonunda ayılır. Kanunu tanımayan kanun karşısında ayılır. Kitabı tanımayan hesapta uyanır. Kur'ân'ı anlamayan da tercemesine dolanır. Bundan dolayı memleketimizde Kur'ân-ı Kerim tercemesi ismi altında neşredilen şöyle böyle bazı yayınlar görüldü. Öyle ki, bu tercemeler arasında Kur'ân'dan değil de yabancı dillere yapılmış tercemelerden terceme edilenler de bulundu. Gerçi bunu yapanların maksatlarının ne olduğunu Allah bilir. Şu kadar varki dış görünüşe göre en büyük itici sebep, hissedilen bir ihtiyacı (Kur'ân'ı anlama ihtiyacı) bahane edinerek bazı kitapçıların ticaret sevdasına düşmüş olmaları görülüyor. Bu da bilerek veya bilmeyerek لِيُرْدُوهُمْ وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ *"Hem kendilerini helak etmek, hem de dinlerini karıştırıp içinden çıkılmaz bir hale sokmak için"* (En'âm, 6/137) âyetinin ifade ettiği vadiye girmek oluyordu. Buna karşı [Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından, Diyanet İşleri Başkanlığına bir vazife yüklenmişti. Bunun üzerine bir teveccüh eseri olarak benden bir tefsir ve terceme yazmam istendi. Ben, başlangıçta özür diledim. Çünkü Kur'ân-ı Kerim'in hiçbir dile gerçek anlamda terceme edilmesinin mümkün olmadığını bilmeyen kimselerden değildim. Fakat durumun gösterdiği lüzumdan dolayı mümkün olduğu kadar bir tefsir yazmaya çalışmam ve bunun bir özeti olarak bir meâli arasına sıkıştırmam için ısrar edil-

(1) İbn Mâce, Cenâiz, 64.

di. Bunu reddetmek bana yaraşmazdı. Bilakis لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ *"Onu insanlara açıklayacaksınız!"* (Âl-i İmrân, 3/187) âyetinin anlamı gereğince bu bir vazife idi. Kalemim kırılmış, mürekkebim tükenmiş iken Allah'ın yardımına sığınarak, rahmete ve günahlarımın affına vesile olmasını ümit ederek tefsire başladım. Sonra mefhum tarzında bir meâl yazmaya başladım. Yüce Allah, kısa zamanda rızasına uygun olarak hayırlısı ile sona erdirmeyi ve katında beğenilmeyi nasib eylesin! Âmin(1).

Kur'ân-ı Kerim tercemesinin mümkün olup olmayacağı hakkında biraz sonra Fâtiha Sûresi'nin âyetlerini sayarken, fâsıla bahsinde bir ifade gelecek ve Bakara, Âl-i İmran ve Hûd Sûrelerinde özellikle İbrahim Sûresi'nde ve sırası geldikçe daha başka yerlerde açıklamalar yapılacak ise de; burada terceme, tefsir ve te'vil kelimeleri üzerinde tanıtım ve yorum tarzında bazı açıklamalarla Kur'ân'ın isimlerini ve bu isimlerin mânâlarını açıklamakla başlamak uygun olacaktır. Şöyle ki;

Terceme: Bir sözün mânâsını diğer bir dilde, dengi bir ifade ile aynen olduğu gibi dile getirmektir. Tercemenin, aslının mânâsına tamamen uygun olması için açıklıkta, delalet ettiği mânâda, özetlemede, etraflıca açıklamada, umûmî mânâda, özel mânâda, kayıtsız ve şartsız olmada, kayıt ve şarta bağlamada, kuvvette, isabet etmede, güzel anlatmada, beyan üslubunda; kısacası ilimde, sanatta, asıldaki anlatım tarzına uygun olması gerekir. Yoksa tam bir terceme değil, eksik bir anlatım olmuş olur. Halbuki değişik diller arasında ortak noktalar ne kadar çok olursa olsun herbirini diğerinden ayıran birçok özellikler de vardır. Onun için dille ilgili bir özelliği olmayıp yalnız akıl ve mantığa hitap eden kuru ve teknik eserlerin, ilmî seviyeleri ilerlemiş olan dillere tam anlamıyla terceme edilmesi mümkün olduğu hususunda söylenecek bir söz yoksa da; hem akla, hem de kalbe yahut yalnız zevk ve hislere hitap eden ve dil açısından edebî değere ve sanat zevkine sahip bulunan canlı ve güzel eserlerin tercemelerinde başarı görüldüğü çok azdır. Bunların benzerini yazmak, onları terceme etmekten daha kolaydır. En basit bir misal olarak Türkçemizin şu beyitini ele alalım:

Geh gözde, geh gönülde hadengin mekân tutar
Her kande olsa kanlıyı elbette kan tutar.
"Bazen gözde, bazen gönülde okun yer tutar.
Her nerede olsa kanlıyı (kâtili) elbette kan tutar."

---

(1) Tefsirin Furkan sûresine kadar geldiği sırada idi ki mealin yazılmasını kabul etmiştim. Arzu ederdim ki bitmeden basılmasın. (Müellif)

Şüphesiz bu mânâda buna benzer ve belki daha güzel nazîreler söylenmiştir. Fakat bu beyit, aynı incelikle acaba bir dile terceme edilebilir mi? Hatta bugünkü lehçemizle "Her nerede olsa kanlıyı elbette kan tutar" denilse mısraın bir cinâsı ve telmihi acaba kaybolmaz mı? Böyle nerede olursa olsun kanlıyı iki kan arasında yakalayıp tutturmak hissini verecek eşsesli üç kelimeyi bir araya getirip bir mısraya sıkıştırmak kaç dilde mümkün olabilir?

Ünlü Türk şairi rahmetli Fuzûlî, güzel sözleri yanlış yazı ile bozan kimselere beddua ederek divânının önsözünde önce şu Arapça kıtayı söylemiştir:

تَبَّتْ يَدَا كَاتِبٍ لَوْ لَاهُ مَا خَرِبَتْ
مَعْمُورَةٌ أُسِّسَتْ بِالعِلْمِ وَالْأَدَبِ
اَرْدَى مِنَ الخَمْرِ فِى اِفْسَادِ نُسْخَتِهِ
تَسْتَظْهِرُ العَيْبَ تَغْيِيراً مِنَ العِنَبِ

Bunun nesir olarak meâli şöyledir: "Elleri kurusun o kâtibin ki, eğer o olmasaydı ilim ve edebiyatla kurulan hiçbir mamur yer harab olmazdı. Yazdığını bozmakda şaraptan daha kötüdür: عِنَب (yaş üzüm) kelimesinde bir değiştirme yaparak عَيْب (kusur) ortaya çıkarmak ister."

Görülüyor ki bu anlam harfiyyen terceme gibi görüldüğü halde aslının dengi olamıyor. Nazım ahengi olmadığı için aslı gibi, yerine göre bir örnek halinde söylenebilmekten uzaktır. Onun için Fuzûlî bunu kendisi Türkçeye şu şekilde terceme etmiş ve güzel bir yâdigâr bırakmıştır:

Kalem olsun eli ol kâtib-i bedtahrîrin
Ki fesâd-ı rakamı sûrumuzu şûr eyler
Gâh bir harf sukûtiyle kılar (نادر)i (نار)
Gâh bir nokta kusûriyle (کوز)ü (کور) eyler.

"Çirkin yazı yazan kâtibin eli kalem gibi kurusun.
Ki yanlış yazması sûr (düğün)umuzu, şur (kavga) eyler.
Bazen bir harf eksiğiyle nadiri nar (ateş) yapar.
Bazen bir nokta kusuru ile gözü, kör eyler."

İşte bu kıt'a, önceki kıt'anın bütünüyle aynı değil, fakat benzeri bir ifade ile söylenmesidir. Bundan dolayı edebî bir tercemedir. Asıl mânâ itibariyle edebî değerine göre onun yerine konabilir. İlk kıt'adaki noksan yönleri, diğer bir yönden tamamlamıştır. İneb (üzüm)'i ayb (kusur), sûr (düğün)'u şûr (kavga), nadir (az bulunan)'i nâr (ateş), gözü kör etmek; bunların hepsi mânâyı aynı şekilde

bozma ve değiştirmenin misalleridir. Bununla beraber tam değil, benzer bir terçemesidir. Nazîre şeklinde söylendiği için denk bir terceme olabilmiştir. Edebî eserlerin terceme edilmesi için de bundan başka bir yol yoktur. Fakat böyle edebî tarzda belîğ bir eser, şiirden ibaret olmayıp aynı zamanda ilmî, hukukî ve diğer bir şekilde hükmü de kapsıyorsa o vakit bu yolla yapılan bir terceme, terceme değil, bozma olur. Çünkü önceki kıt'ada asıl maksat, şarabın şer'î cezasını açıklamak veya üzümü bozup şarap yapmanın İslâm hukukundaki cezasını anlatmak olsaydı, gözü kör etmek cinayeti asla onun tercemesi olamazdı. Çünkü hüküm ifade eden belgelerdeki sözlerin, kanunların, sözleşmelerin, anlaşmaların, vazifeleri belirleyen emirlerin, yasakların çerçeveleri metinleridir. Onun için hukuka uygun bir sözleşme ve anlaşma hakkında verilen hükümde yalnız resmî ibaresi geçerli olur. Tercemesi, olsa olsa anlamak için bir vesile olabilir, hukukî değeri olan bir belge olamaz.

Bir de hangi dilde olursa olsun, bir sözle meydana gelen en basit bir gerçek hakkında bilgi verilirken yerine göre değişik tarzlarda ifade edilebilir. Mesela Zeyd ayağa kalkmış, bu bir olay olmuştur. Bunu anlatmak için Arapçada birtakım özellikler vardır. İlk önce ayağa kalkmasına önem vererek anlatılacağı zaman, قَامَ زَيْدٌ denilir. Zeyd'e önem vererek anlatılacağı zaman, زَيْدٌ قَامَ denilir. Bu konuda tereddüt eden bir kimseye, pekiştirerek anlatılacağı zaman قَدْ قَامَ زَيْدٌ "muhakkak Zeyd ayağa kalktı" veya إِنَّ زَيْدًا قَامَ denilir. Bu hususu inkar eden kimseye anlatılacağı zaman, inkar etmesinin derecesine göre; إِنَّ زَيْدًا قَدْ قَامَ veyahut إِنَّ زَيْدًا لَقَدْ قَامَ yahut إِنَّ زَيْدًا لَقَائِمٌ yahut وَاللّٰهِ إِنَّ زَيْدًا قَامَ yahut وَاللّٰهِ إِنَّ زَيْدًا لَقَامَ yahut وَاللّٰهِ إِنَّ زَيْدًا لَقَدْ قَامَ vs. denilir.

Açıklama ve yorum yapmadan bu farkları her dilde göstermek mümkün değildir. Asıl olay anlatılırsa da en azından sözün inceliği kaybolur ve bundan da ters (beklenmeyen) sonuçlar çıkabilir. Mesela tercemeyi okuyan kimse, hoşlanacağı bir yerde ürker, ürkeceği bir yerde hoşlanabilir. Barış içinde olacağı yerde savaş ilan edebilir. Savaşacağı yerde anlaşma yapmaya kalkışır. Ve o vakit, Fuzûlî'nin dediği gibi sûr (düğün), şûr (kavga); nâdir (az bulunan) nâr (ateş); göz, kör olur ve öyle mütercimlere "eli kurusun" denir. Halbuki Kur'ân'ın pek çok ilimler, bilgiler, hükümler ve hikmetlerle ilgili esas maksadından olan mânâlarından başka, bir de nazmının bedii önemi vardır.

[Hem Kur'ân'a isminin verilmesi, özellikle nazmından dolayıdır. Çünkü önce okunan bizzat mânâ değildir, mânâsını en güzel bir şekilde anlatan nazmıdır ve bundan dolayıdır ki Kur'ân Arapça'dır.] إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا *"Biz onu Arapça bir*

Kur'ân olarak indirdik." (Yusuf, 12/2) buyurulmuştur. Şu Arapça'dır, şu Türkçe'dir denildiği zaman lafızlar kasdedilir. Çünkü mânânın belli bir dile ait olması şartı yoktur. Mânâsı itibariyle Kur'ân daha çok "furkan, hüdâ, nur, ruh" gibi diğer isimlerle anılmış ve bu isimler, Arapça olmakla nitelendirilmemiştir. "El-Kitab" ve "Kitab-ı mübîn" isimleri de hem nazım, hem mânâ açısından verilen isimlerdir. Çünkü bir âyette: كِتَابٌ فُصِّلَتْ آيَاتُهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا *"...âyetleri açıklanan, müjdeliyici ve uyarıcı olan Arapça bir Kur'ân'dır."* (Fussilet, 41/3) buyurulmuştur. Bunda ek olarak bir de yazılması hususuna işaret vardır. Bu yönden Kur'ân'ın yazısının da bir özelliği gözetile gelmiştir. Sonra Kur'ân'ın bir ismi de "Hüküm"dür. Bu da hem nazım, hem mânâ açısındandır. Onun için "Ra'd" Sûresinde حُكْمًا عَرَبِيًّا *"Arapça hükümler"* (Ra'd, 13/37) buyurulmuştur. Çünkü Kur'ân'dan hükümler çıkarmada nazmının da mânâsı gibi özel bir önemi vardır. Bilhassa Kur'ân, hüküm, kitap isimlerinde Arapça kelimesi ile açıkça nitelendirilmesi bu üç isimde nazmın önemini isbat eder. Kur'ân'ın Arapça olarak indirildiği açık nassla belirtildiği için "tenzîl" (indirilmiş) isminin de hem mânâ, hem nazım açısından kasdedildiğinde şüphe kalmaz. الذِّكْر "Zikir"de böyledir. Bütün bu isimlerin içinde ise en üstünü özel adı olan Kur'ân ismidir ki, kırâet ve tilavet de bunun kendine mahsus kurallarıyla okunmasıdır. Kur'ân, okunandır denilmesi de bunun içindir ve bu Arapça'dır.

Şüphesiz Arapça olan da nazımdır. İşte bu Arapça nazmın başka bir dilde benzerini yapmak mümkün olsaydı Kur'ân terceme edilebilmiş olurdu. Yalnız o terceme Arapça olmayacağı için Kur'ân olmaz da Kur'ân'ın tercemesi olurdu.

Fakat Kur'ân nazmı nasıl bir nazımdır? Herkesin bildiği harflerin, seslerin en güzellerinden, yerine göre en güzel nağmelerinden, bütün Arapların bildiği ve dolayısıyla bütün insanların anlayabileceği kelimelerin en güzellerinden seçilerek, Allah'tan başka kimsenin yapamayacağı canlı bir dokuma ile dizilip dokunmuş, lâfız mânânın, mânâ lâfzın aynası halinde sonsuz beyan parıltılarıyla parlatılmış; "Haydi bunun Allah'dan indirildiğinde şüpheniz varsa Allah'dan başka bütün güvendiklerinizi çağırarak ve hatta insanlar ve cinler bir araya gelerek de bunun, hatta bir sûresinin benzerini yapınız. Fakat imkanı yok, yapamazsınız." (İsrâ, 17/88) diye bütün cihana meydan okuyan gayet basit bir teklif ve gaibden haber vermek suretiyle gözle görülen bu aleme gelmiş, her âyeti kolay ve sade görüldüğü halde, bulunup söylenmesi ve taklidi zor bir söz olan öyle "i'câz"lı bir nazımdır ki, hiç Arapça bilmeyen bir kimseye bile okunduğu zaman tatlı ve güzel bir söz olduğunu duyurur. Biraz Arapça bilen bir kimse bir âyeti

işittiği zaman derhal bir mânâ anlar ve anladığını zanneder, ben de söyleyebilirim gibi hayal eder, bir de bakar ki anlamamıştır. Çünkü nazmının her noktasında birçok mânâlar fışkırmağa başlar. Onu taklid etmeye özendikçe yükselir, derinleşir, ölçüsü, ölçeği bulunamaz. Âyetten âyete birleştirmeye geçildikçe zevki kat kat artar. Hayat sırrı gibi sonsuza giden sırlarının kuşattığı mânâlar insan kuvvetinin üstünde kalır. Eğer öyle olmasaydı bu basit teklife karşı paralar harcayarak, silahlar çekerek, ordular toplayarak asırlardan beri Kur'ân'ı kaldırmak için savaşıp duran inkârcı insanlık bu zahmetleri çekecek yerde onun bir benzerini yapıvermez miydi? Fakat yapamamıştır ve yapamaz. Kur'ân'ın verdiği haberleri kimse yalancı çıkaramaz.

Ne kadar yüksek olursa olsun, edebî şahsiyet kazanmış herhangi bir şahsın ifade üslubu, yazıla yazıla az çok taklid edilebilir ve benzeri yazılabilir. Fakat Kur'ân'ın inmesi anından itibaren bütün Arap edebiyatçıları ve belağat ustaları Kur'ân belağatını kendi dillerine örnek edinmiş, bu sayede Arap dili ve edebiyatı açısından yükselmiş oldukları halde Kur'ân nazmını taklid etmeye ve benzerini yazmaya yanaşabilen kimse ortaya çıkmamıştır. O halde kendi dilinde bile taklidini yapmak ve benzerini yazmak mümkün olmamış olan Kur'ân'ın nazım ve üslubunu diğer bir dilde taklid etmek ve benzerini ortaya koymak elbette mümkün olamaz. Mümkün olamayınca da aynen terceme edilemeyeceği gibi benzetmek suretiyle hiç terceme edilemez. Çünkü benzetme yapılamadıktan başka ilmî değeri değiştirilmiş, bozulmuş ve Kur'ân'da olmayan şeyler Kur'ân'a katılmış olur. Gerçi Kur'ân'da mânâsı bulunmayacak hiçbir kelime yoktur. Fakat mânâsı çok derin olan kelimeler bulunduğu gibi, bir kelime etrafında birçok mânâların toplandığı ve bazı ifadelerin -hepsi de doğru olmak üzere- birçok yönlerin, ihtimallerin yığıldığı (toplandığı) yerler de çoktur ki, bunlar yorum ve te'vile bağlıdır. Ve bazılarını doğrudan doğruya terceme etmek mümkün olsa bile hepsini bütün yönleriyle tercemeye sığdırmak mümkün olmaz. Bunları olduğu gibi almak veya edebî mânâsı feda edilerek te'vil ve tefsir tarzında ifade etmek lazım gelir. Ve bu açıdan Kur'ân'ı anlamak için yalnız dili bilmek yetmez. Olayların sahibinden rivayet etmeye veya olayların gelişmesine bağlıdır. Onun için bazen bir olay karşısında Kur'ân'ın âyetlerinden o vakte kadar hissetmediğiniz bir mânâ anlarsınız. Ve o anda o âyetin o olay için inmiş olduğunu sanırsınız ki bu da Kur'ân'ın hayret verici yönlerinden biridir. Tercemesi bunları tam olarak içine alamıyacağından o mânâ yitip gidecektir. Bu cümleden olmak üzere Âl-i İmrân Sûresi'nin baş tarafında geleceği şekilde âyetlerin bir kısmı "muhkem", bir kısmı da "müteşabih"dir. Bazen bir âyette hem muhkem, hem de

müteşabih yönlerin bir arada olduğu da görülür. Müteşabih âyetleri ise وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ اِلَّا اللّٰهُ *"Allah'tan başka kimse onun te'vilini bilmez."* (Âl-i İmran, 3/7) Bunlar, terceme edilemeyeceği gibi, tefsir ve te'vil de edilemezler. Bundan dolayı bunlar için bir meâl de gösterilemez. Olsa olsa aynı lafızların olduğu gibi korunmasıyla duyulabildiği kadar kapalı bir anlama işaret olunabilir ki, bu nokta çok tehlikelidir. Onun için meâl olarak ifade etmemiz bile sakıncasızdır denilemez.

Şimdi insaf ile düşünelim. Bu şartlar altında Kur'ân'ı terceme ettim veya ederim diyenler yalan söylemiş olmaz da ne olur? Doğrusu Kur'ân'ı ciddi bir şekilde anlamak, incelemek isteyenlerin onu usulüne uygun olarak Arapça yoluyla ve rivayet tefsirlerinden anlamaya çalışmaları zaruridir. Kur'ân'ın falan tercemesinde şöyle denmiş diyerek ahkâm çıkarmamalı ve problem tartışmasına kalkışmamalıdır. Bunu, imanlı kimseler yapmaz, kendini bilen insaf sahibi de yapmaz. Kur'ân'dan bahsetmek isteyenler, onu hiç olmazsa harekesiz olarak yüzünden doğru olarak okuyabilmelidir. Bununla beraber öyle kimseler görüyoruz ki Kur'ân'ı harekesiz olarak şöyle dursun, harekesiyle bile doğru okuyamadığı halde, onun hükümlerinde ve mânâlarında ictihad etmeye kalkışıyor. Öylelerini görüyoruz ki Kur'ân'ı anlamıyor ve tefsirlere müfessirlerin yorumları karışmıştır diye onlara da önem vermek istemiyor, eline geçirdiği tercemeleri okumakla Kur'ân'ı incelemiş olacağını iddia ediyor. Düşünmüyor ki okuduğu tercemeye âlim müfessirlerin yorumu değilse; cahil mütercimin görüşü, yorumu, hatası ve noksanı karışmıştır. Bazılarını da duyuyoruz ki Kur'ân tercemesi demekle yetinmiyor ve "Türkçe Kur'ân" demeye kadar ileri gidiyor.

Türkçe Kur'ân mı var be hey şaşkın?

Kur'ân Arapça'dır. Çünkü اِنَّا اَنْزَلْنَاهُ قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا *"Biz, muhakkak bu kitabı okuyup anlamanız için Arapça bir Kur'ân olarak indirdik."* (Yusuf, 12/2) nassıyla açıkça belirtilmiştir. Düşünmeli ki Kur'ân'ı tefsir etmek üzere Peygamberin buyurduğu hadislere bile Kur'ân denemez, denirse küfr olur. Hülâsa terceme, Kur'ân'dan mütercimin anlayabildiği kadar bazı şeyleri anlatabilirse de gerçek anlamıyla anlatamaz. Anlattığı şeyler de Kur'ân hükmünde ve değerinde olamaz. Bununla beraber, şunu da unutmamak gerekir ki Kur'ân anlaşılmaz bir kitap değildir. Hatta; وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ *"Muhakkak biz, bu Kur'ân'ı düşünülüp ibret alınsın diye kolaylaştırdık. Hiç düşünen var mı?"* (Kamer, 54/17) buyurulduğu üzere mânâsını en kolay ve açık bir şekilde anlatan ve zorlamasız, yapmacıksız, su gibi akan, nur gibi parlayan apaçık bir kitaptır. O, kendisini bütün insanlığa

duyurmak ve anlatmak için inmiş ve duyurmuştur. Ancak onun mânâları tam olarak anlaşılıp bitirilemez. Bir mânâsı meydana çıkınca arkasından bir mânâ daha, arkasından bir mânâ daha yüz gösterir. Nurunun açık parlaklığı içinde gizlilik ortaya çıkar. Mümine hitap ederken kâfire bir korkutma fırlatır, kâfiri korkuturken mümine bir müjde nüktesini uzatır. Halka hitap ederken ileri gelenleri düşündürür. Âlime söylerken cahile dinletir. Cahile söylerken âlime dokundurur. Geçmişten bahsederken geleceği gösterir. Bugünü tasvir ederken yarını anlatır. En basit gözlemlerden en yüksek gerçeklere götürür. Müminlere gaybı (geleceği) anlatırken, kâfirleri şimdiki zamandan usandırır. Ve bütün bunları duruma, makama, yere, zamana ve konuya göre en uygun, en güzel kelimelerle anlatır. Mesela taşın çatlayıp su çıkardığını anlatırken يَنْشَقُّ veyahut يَتَشَقَّقُ demekle yetinmez ve لَمَا يَشَّقَّقُ "lemâ yeşşakkaku" diyerek çatlayışın, akışın bütün fışırtısını, şakırtısını, takırtısını duyurur. Böyle tabiî delaletlerle dağınık olan lafızları, hâssı, âmmı, müştereki, hakikati, mecazı, sarihi, kinâyesi, zahiri, nassı, müfesseri, muhkemi, hafîsi, müşkili, mücmeli, müteşabihi, ibaresi, işareti, delaleti, iktizası, mütabakatı, tazammunu, iltizamı gibi birçok yönüyle ayrı ayrı mânâları bir yere toplayıp anlatıverir. Sonra bunları, değişik değerlendirmelerle açıklar. كِتَابٌ اُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ *"Bu Kur'ân, âyetlerinin hükmü baki kılınmış ve sonra geniş olarak açıklanmış bir kitaptır."* (Hûd, 11/1). Sonra bunları anlayanların anlamayanlara açıklamasını da vazife kılmıştır. Bu açıklama vazifesi, tebliğ ve tefsir vazifesini teşkil eder. Güzel Arapça bilenler de bu tefsir ihtiyacından kurtulmuş olamazlar. Tefsir ihtiyacından müstağni kalamadıklarından dolayıdır ki önce tefsir, Arapça bilenler için Arapça olarak yapılmıştır. Ve bu tebliğ ve tefsir vazifesini önce bütün usulü ile ihtiyaca göre Peygamber (s.a.v.) yapmış ve değişik dillere göre onu neşretmeyi ve herkesin istifadesine sunmayı ümmetine emretmiştir.

İşte bu vazifenin yönlendirmesi dolayısıyla ben de dilimin dönebildiği kadar bir tefsir ve meâl tarzında bu eseri yazmaya çalıştım. Meâlin mümkün olduğu kadar sade ve kısa olmasına gayret ettim.

Bununla beraber şimdiye kadar yerleşmiş olan, edebiyatımızda kullanıla kullanıla dilimizin öz malı olmuş kelimeleri, klişe haline gelmiş bazı terkibleri veya çoğulları gereğine göre kullanmakta taassuba sapmadım. Mesela "hamd"e "hamd", "rahmet"e "rahmet", "hidayet"e "hidayet" dedim. "Zulmet"e "karanlık" dedimse, "nur ve ziyâ" yerine "aydınlık ve ışık" demek için ısrar etmedim. "Gök" yerine "semâ"yı tercih ettiğim yerler oldu. Çoğunlukla "Gökler ve yer"

dedimse, bazen de "Semâvât u Arz" demek daha hoşuma gitti. "Güneş ve Ay" dedim. Fakat "güneşi" ve "ayı "diyemediğimden dolayı "şemsi" ve "kameri" tercih ettim. Bütün halk "Rabbülâlemin"i tanırken "âlemlerin Rabbi" demekte faydadan ziyade zarar gördüm. "Sırat-ı müstakim" yerine müstakim sırat diyemedim. "Doğru yol" dediğim zaman da sırattaki ince mânâ ile istikametin zevkinden bir şey kaybolduğunu hissettim.

Edebiyatımızın yüksek ve büyük miktardaki nümunelerinden olan iktibas, darbı mesel, mülemma (bir kısmı Türkçe, bir kısmı Arapça veya Farsça söylenmiş olan manzume) gibi güzel sanatlarından pek az olmakla beraber yerine göre arasıra faydalandım.

Özetle; nassın esas mânâsından mümkün mertebe uzaklaşmamak için aslında Arapça ve Farsçadan alınmış kelimeler kullandım. Fakat bunları Arab'ın ve Farslının kullanışına göre değil, Türkçemizin malı olarak ve bizim kullandığımız mânâ ve tarzda kullandım. Dilimizde karşılığını bulamadığım veya başka mânâsı olduğunu gördüğüm kelimeleri, tefsirine başvurmak suretiyle olduğu gibi aldım. Türkçe söylenen bir sözün, açıklamaya ve yoruma ihtiyacının olmaması lazım geleceği iddiasında bulunmadım. Gökte bir yıldızı göstermek için bütün içindekileri ortaya dökmek lazım geleceği görüşünde olmadım. Ben halis Anadolulu, öz Oğuz, Yazır Türk'üyüm. Onbeş yaşımda İstanbul'a geldim. Ne Arabistan'a gittim ne Türkistan'a. Ne İran'ı gördüm ne Avrupa'yı. Öğrendiğimi bu vatanda öğrendim. Yazır'ın Kayı, Kınık, Bayındır, Eymir, Avşar gibi büyük Oğuz kabilelerinden biri olduğunu da Arapça'dan; "Divanü Lügati't-Türk"ten öğrendim. İran'da çıkan yünden, Avrupa'da bükülen ipten, Türk tezgahında dokunan halıyı Türk malı tanıdım. Bir binanın mimarisinin Türk olması için bütün kerestesinin yerli olması lazım değildir diye işittim. Afrika madenlerinden çıkmış bir altının üzerinde bir Türk sikkesi gördüğüm zaman ona Afrika'nın değil, bizim altınımız dedim. Bağdatlı Ruhî'nin

Sanma ey hâce ki senden zer ü sîm isterler.

"Yevme lâ-yenfeu" de "kalb-i selîm" isterler.

" Sanma ey hoca ki senden altın ve gümüş isterler

Hiçbir şeyin fayda sağlamayacağı günde temiz gönül isterler."

sözünü duyduğum zaman bunu Türkçe'den başka bir dilin edebiyatına kaydedemediğim gibi, Türkçe'nin en güzel sözlerinden biri olarak tanımakta tereddüt etmedim. Yerine göre kurultay dedim. Bazen de yerine göre ültimatom demekten

çekinmedim. Yazı dilimizde pek yaygın olmayan bir "öne alma" ve "sonraya bırakma" yaptımsa muhakkak konuşma dilinde bulunduğu için yapmışımdır. Eğer az kullanılan bir kelime kullandım ise öyle yerde az sayıda kelime bulunmasından dolayı kullanmışımdır. Bir zaman olur "Şu kuşa bak." deriz. Diğer bir zaman da olur, "Bak şu kuşa." deriz. Sırası gelir, "Bahar geldi." deriz, bir sırası da gelir "Geldi bahar." deriz. Fakat nesir (düz) yazılarımızda çoğunlukla ilk cümleleri yazarız diye gerektiğinde nazımda (şiirde) yaptığımız gibi ikinci şekli seçtiğimizden dolayı dilin şivesine aykırı zannedilmemelidir, nüktesi aranmalıdır. "Çamlıca'nın manzarasına bayıldım." demeyip de "Bayıldım manzarasına şu Çamlıca'nın." dediğimiz zaman hata etmiş değil, bir nükte kullanmış oluruz. Bu, bazı yerlerde belki iyi olmamıştır. Fakat âyetleri altüst ederek karıştırmadan her âyetin meâlini kendi yerinde göstermek için birçok yerde gerekli olmuştur. Bazı meâllerin manzum gibi rast geldiği yerler de vardır ki okunursa belki hoşa gider. Bütün bunlardan maksat, Kur'ân'ı biraz duyurmaya çalışmaktır. Bir iki âyetin mânâsına ait bir fikir edindikten sonra, Kur'ân'ı tekrar okuyan şuurlu bir kimsenin, Allah'ın kelâmı ile insan sözü arasındaki farkı anlamaması imkansızdır. Ûmit ederim ki yanlış bir mânâ yazmamışımdır, fakat eksiklerim çoktur. Bir kelimede, bir veya iki mânâyı anlatabildimse, duyduğum veya duymadığım birtakım mânâlar da anlatılamamıştır. Bundan dolayı okuyanlardan tekrar tekrar rica ederim ki Kur'ân'ı, bu yazdıklarımla ölçmeğe kalkışmasınlar.

Tefsire gelince: Bir kere her tefsirde esas gibi olan ve Arapça kuralları ilgilendiren kelimelerle ilgili tahliller çok eksik denecek kadar azdır. Kelimelerden çok mânânın açıklanmasına ve tefsirine çalışılmıştır. O da her âyette değil, bazı yerlerde böyle yapılmıştır. Dikkat edilirse âyetlerin, sûreler arasındaki ilişki ve bağlantıları anlatmak hususunda birçok yerlerde apaçık bir hizmeti vardır. Âyetlerin nüzul sebeplerine, nâsih ve mensuha, bazen öğüt ve ahlâka, iman ve amellere, gerçeklere ve hükümlere ait açıklamalar bulunur. Zamanımızı ilgilendiren ilimler ve sanatlar, hikmet ve felsefe ile ilgili bilgiler ve birçok konular bulunur. Bilhassa bu yönlerden başka tefsirlerde bulunmayacak veya pek güç anlaşılabilecek şeylerin de bir özelliğinin olması gerekir. (Tefsir yazmam için düzenlenen) Anlaşma metninde verilen proğram şu idi:

Yazılış şekli: Önce âyet-i kerimeler yazılarak altına meâl-i şerifi ve bundan sonra tefsir ve açıklama yazılacaktır. Tefsir ve açıklama kısmında aşağıdaki hususlar gözönünde bulundurulacaktır:

1- Âyet-i kerîmeler arasındaki ilişkiler.

2- Âyetlerin iniş sebepleri.

3- Kırâet ki aşereyi (on kırâeti) geçmemesi gerekir.

4- Gereğine göre kelimeler ve terkiplerin dil açısından açıklamalarını yapmak.

5- İnanç açısından ehl-i sünnet mezhebine ve amel bakımından Hanefî mezhebine riâyet edilerek âyetlerin ihtiva ettiği dinî, şer'î, hukukî, sosyal ve ahlakî hükümleri; işaret ettiği veya ilgili bulunduğu hikmet ve ilme ait konuları açıklamak. Özellikle tevhid, ahireti hatırlatma ve öğütlerle ilgili âyetlerin mümkün olduğu kadar uzunca açıklanması, aralarında ilişki bulunan İslam tarihi olaylarına işaret edilmesi.

6- Avrupalı müelliflerce yanlış veya maksatlı olarak bozmaya yönelik bazı şeylerin araya sokuşturulduğu görülebilen yerlerde uyarıyı içeren not.

7- Baş tarafa önemli bir önsöz yazmak suretiyle Kur'ân gerçeklerinin ve Kur'ân'la ilgili önemli meselelerin açıklanması.]

İşte ben de bu esaslar üzerine yürümeğe çalıştım. Onun için bu tefsir, Arapça belirli bir tefsirin tercümesi değildir. İhtiyaca göre birçok tefsirlere müracaat olunmuştur. Ebussuûd, Kâdı Beydâvi, Keşşâf, Fahri Râzî'nin büyük tefsiri, Cessâs Ebû Bekr-i Râzî'nin Ahkâmü'l-Kur'ân'ı, Ebû Hayyân'ın Bahr-ı Muhît ismindeki büyük tefsiriyle Nehr-i Mârid ismindeki özeti, İbnü Cerîr'in Tefsîr-i Kebîr'i, Nisâburî'nin tefsiri, Alûsî'nin büyük tefsiri; hadisten Kütüb-i Sitte ve İbnü'l-Esîr'in en-Nihâye'si daima yanımda bulunan kaynaklardandı. Bunlardan başka gerektiğinde İstanbul kütüphanelerinde bulunan birçok tefsire, ve diğer ilimler ve sanatlarla ilgili kitaplara da başvurulmuştur. İhtilaflı olduğunu naklettiğim yerleri, birleştirilmesi caiz olmayacak problemlerden ise okuyucuyu tereddüt içinde bırakmamak için umumiyetle bir çözüm ve tercih ile sonuçlandırmaya çalışmışımdır. Meşhura aykırı olan bir görüşü veya bir iddiayı ortaya koyduğum zaman nakil ve rivayete bağlı olan hususlarda kaynağımı göstermişimdir. Her zaman doğrusunu söylemeye özendim. Tefsirlerin çoğunda meşhur ve yaygın olan her mânâ ve konuda kaynağını zikretmeye gerek görmedim. Belki bazı yerlerde kendimi alamayarak sözü uzatmış isem; bu da ya konunun önemine veya faydası umumî olsun diye yalnız ilmî terimlerle yetinmeyip sözün nerelere kadar dayandığını anlatmak için bir örnek vermek gayesiyle ve-

yahut ayıklama yapmak için zaman bulamamaktan ileri gelmiştir. Yoksa birçok yönler kısaltılmıştır. İnşaallah tamamlama müyesser olur da tekrar bir daha ele alınarak incelenirse belki biraz daha olgunlaşır, herhalde istenen Allah'ın rızasıdır. Burada Allah'ın kelâmı (sözü) ile vahy hakkında bir önsöz yazmak isterdim. Fakat Kur'ân'ın ve tefsirin içinde değişik yerlerde bunlar hakkında açıklama geleceği için onunla yetindim.

Kur'ân: Yüce Allah tarafından, elçisi büyük Peygamberimiz Muhammed Mustafa (s.a.v.) efendimiz hazretlerine Arapça olarak indirilip bize tevatür yoluyla naklolunan kitabın ismidir. Lügatta Kur'ân, gufrân ölçüsünde okumak mânâsına gelen bir masdar idi. Bu indirilmiş kitabın hükümleri ve ayırıcı özelliklerinden birisi de وَقُرْاٰناً فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَاَهُ عَلَى النَّاسِ عَلٰى مُكْثٍ *"İnsanlara sindire sindire okuyasın diye biz Kur'ân'ı kısımlara ayırdık."* (İsrâ, 17/106), لِتَتْلُوَ عَلَيْهِمُ الَّذٖى اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ *"Sana vahyettiğimizi onlara okuyasın diye.."* (Ra'd, 13/30), وَرَتِّلِ الْقُرْاٰنَ تَرْتٖيلاً *"Kur'ân'ı ağır ağır, tane tane oku."* (Müzzemmil, 73/4) âyetlerinden anlaşıldığı üzere ağır ağır, tertil ve tilâvet ile okumak olduğu için, buna Kur'ân ismi verilmiştir. Bakara Sûresinde: قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرٖيلَ فَاِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلٰى قَلْبِكَ بِاِذْنِ اللّٰهِ مُصَدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرٰى لِلْمُؤْمِنٖينَ *"De ki: Kim Cebrail'in düşmanı ise, bilsin ki, geçmiş kitapları tasdik eden, müminler için bir müjde ve hidayet olan Kur'ân'ı Allah'ın izniyle senin kalbine o indirmiştir."* (Bakara, 2/97), Nahl Sûresinde: قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ *"Ey Peygamber! De ki: Kur'ân'ı Rûhu'l-Kudüs (Cebrail) Rabbinin katından hak olarak indirdi."* (Nahl, 16/102), Şuarâ Sûresinde de: نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْاَمٖينُ عَلٰى قَلْبِكَ *"Bu Kur'ân'ı (açık bir Arapça lisaniyle) senin kalbine Ruhu'l-emîn olan Cebrail indirmiştir."* (Şuarâ, 26/193) buyurulduğu üzere Kur'ân yüce Allah tarafından peygamberin kalbine, Rûhu'l-emîn ve Rûhu'l-kudüs denilen Cibril vasıtasıyla hak olarak indirildi. وَبِالْحَقِّ اَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَ *"Biz, Kur'ân'ı "Hak" olarak indirdik, bütün hakikatleri içinde toplayarak indi."* (İsrâ, 17/105), قُرْاٰناً عَرَبِياًّ غَيْرَ ذٖى عِوَجٍ *"Hem hiç eğri tarafı ve eksiği bulunmayan Arapça bir Kur'ân indirdik."* (Zümer, 39/28) Kur'ân olmak üzere inmeyene Kur'ân denilmedi; çünkü Kur'ân olmak üzere vahy olunmuş değildir. Fakat kâfirler Kur'ân'ın Allah tarafından indirildiğine inanmak istemediklerinden buna Muhammed (s.a.v.)'in kendi söylediği, kendinden uydurup Allah'a isnad ettiği bir kitap veya bir şiir veya bir kâhin sözü dediler, hala da öyle derler. Onun için Kur'ân'da bunları reddeden birçok âyet inmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِباً اَوْ قَالَ اُوحِيَ اِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ اِلَيْهِ شَيْءٌ *"Allah'a yalan uyduran veya kendisine hiçbir şey vahyolunmadığı halde: 'Bana vahyolundu' diyenden daha zalim kim olabilir?"* (En'âm, 6/93), اَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰيهُ قُلْ اِنِ افْتَرَيْتُهُ فَلَا تَمْلِكُونَ لٖى مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا *"Yoksa; onu Muhammed kendi uydur-*

du mu diyorlar? Ey Muhammed! Sen onlara şöyle de: Şayet onu ben uydurmuşsam, Allah'tan gelecek cezaya karşı beni savunamazsınız." (Ahkâf, 46/8),

وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ * لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ * ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ * فَمَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ

"Eğer Muhammed kendinden bazı sözler uydurup da, bizim söylediğimizi iddia etseydi, elbette onu kuvvetle yakalar, sonra da can damarını keserdik. Hiç biriniz de buna mani olamazdı." (Hâkka, 69/44-47), وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ *"Biz Muhammed'e şiir öğretmedik. Bu, ona yakışmaz da."* (Yâsin, 36/69). Yine bundan dolayı Kur'ân'ın bir ismi de "**Tenzîl**" (indirilmiş)dir. تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ *"O, alemlerin Rabbi olan Allah tarafından indirilmiştir."* (Vâkıa, 56/80).

el-Kitab: Kur'ân'ın bir ismi الْكِتَابُ "el-Kitâb"dır. Kitâbın tarifi için: الٓمٓ ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ *"Elif Lâm Mîm. Bu kendisinde hiç şüphe olmayan bir kitaptır."* (Bakara, 2/1-2) âyetinin tefsirine bakınız.

el-Furkan: Furkan da aslında ayırmak mânâsına gelen masdardır. Kur'ân'ın hak ile batılı, helal ile haramı ayırması itibariyle bir ismi de el-Furkan olmuştur. وَأَنْزَلَ الْفُرْقَانَ *"Hak ile batılı ayıran Kur'ân'ı indirdi."* (Âl-i İmran, 3/4).

el-Hüdâ: Aslında hidayet etmek (doğru yolu göstermek) mânâsına masdardır. Hidayet almak mânâsına da gelir, sonra hidayet eden rehbere ve hidayet olunan doğru yol mânâsına da kullanılır. Kur'ân'da هُدًى لِلْمُتَّقِينَ *"Allah'tan korkanlara doğru yolu gösteren bir kitaptır."* (Bakara, 2/2), هُدًى لِلنَّاسِ *"İnsanlara doğru yolu gösteren"* (Bakara, 2/185), هُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ *"Müminler için bir hidayet ve müjde kaynağıdır."* (Bakara, 2/97) buyurulduğu için الْهُدَى "el-Hüdâ" ismi verilir. Nasıl ki kalbleri, fikirleri aydınlatması itibariyle bir ismi de النُّور "Nûr"dur. وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنْزِلَ مَعَهُ *" Ve kendisine indirilen nura tâbi olanlar, işte onlar, kurtuluşa erenlerdir."* (A'râf, 7/157).

ez-Zikr: Zikir kelimesi de aslında masdar olup anmak, anış ve anılan şey mânâlarına da gelir. Anmak da ya kalb veya dil ile olur. Râğıb el-Isfahânî'nin "Müfredât"ta ve Kâmus sahibinin "Besâir"de açıkladıkları gibi ذكر "zikr" maddesiyle, bazen insanın kazandığı marifeti koruması kendisiyle mümkün olan bir durum kastedilir. Bu şekilde ezber ile aynı mânâya gelir. Fakat ezber, kalbde elde etmek, zikir ise hatırlamak itibariyledir.(1) Bazen de zikir bir şeyin kalbde veyahut sözün dilde hazır olmasına denilir. Bu şekilde denir ki zikir iki kısma ayrılır:

---

(1) Bundan dolayı hafıza kuvveti (hıfzetme) ile hatırlama kuvvetini (kuvve-i zâkireyi) ayıranlar olmuştur.

Biri "kalb ile zikir" biri de "dil ile zikir"dir.[1] Bunların her biri de iki kısma ayrılır: Unuttuktan sonra zikretmek, hiç unutmayıp daima zikretmek. Sonra zikir nam ve şöhret, methetmek, övmek, şeref ve şan mânâlarına gelir. Namaza ve duaya da zikir denilir. Bir de zikir, din ve şeriatı açıklayan ve milletle ilgili hükümleri koyan gökten inen kitaplara da denir. هٰذَا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ وَذِكْرُ مَنْ قَبْلِى *"İşte benim ve ümmetimin zikri ve işte benden öncekilerin zikri."* (Enbiyâ, 21/24), وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِى الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ *"Yemin olsun ki biz, Tevrat'tan sonra Zebur'da da (Yeryüzüne mutlaka salih kullarım varis olur) hükmünü koymuştuk."* (Enbiyâ, 21/105), ءَاُلْقِىَ الذِّكْرُ عَلَيْهِ مِنْ بَيْنِنَا *"Vahiy, aramızda ona mı indirilmiş?"* (Kamer, 54/25) gibi. Bunda öbür mânâların her birinden bir yön vardır. İşte bu mânâ ile Kur'ân'ın bir ismi de الذكر "Zikr"dir: اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَاِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ *"Kur'ân'ı biz indirdik biz. Onun koruyucusu da şüphesiz ki yine biziz."* (Hicr, 15/9), الذِّكْرُ الْحَكِيمِ *"Hüküm ve hikmet dolu Kur'ân'dır."* (Âl-i İmrân, 3/58) hüküm isminin mânâsı da geçmişti.

Sûre: Kur'ân'ın en az üç âyeti ihtiva eden ve bir özel kitap gibi özel ismi bulunan belirli kısımlarının her birine sûre denilmiştir ki bunda başlıca iki benzetme yönü vardır. Çünkü sûre lugatta iki mânâya gelir: Birisi yüksek rütbe demektir. Birisi de büyük bir şehri kuşatan sur demektir. Birinci mânâya göre Kur'ân gök alemine ve her sûre göğün yüksek rütbede bulunan gezegen sistemlerine benzetilmiş olur ki bu anlamda dolayısıyla her âyet de bir yıldıza benzer. İkinci mânâya göre de Kur'ân'ın yeryüzünde yüksek bir medeniyet kurulacağına işaret eden her sûresi büyük bir suru bulunan sağlamlaştırılmış bir şehre ve bunun içinde her âyet de bir konağa benzetilmiş olur. Uzun sûrelerde "aşr" veya "rükû" denilen paragraflar da vardır ki bunlar secavend işaretlerinde ع harfiyle gösterilir.

Âyet: Lugatta, açık alâmet demektir. Gözle görülen şeylerde de akıl ile bilinen şeylerde de kullanılır. Türkçe "bellik", Farsça'da "nişâne" denilen alâmet ve alem zaten o açıkça görünen şeye denilir ki onun gibi açık olmayan diğer bir şeyden kendiliğinden ayırd edilemiyen o nesneyi, anlayışlı bir kimse o sayede ayırd eder. Görünen alâmeti anlayınca daha önce anlamadığı şeyi onunla anlar. Çünkü, hükümde eşittirler. Bir yol arayan kimse eğer o yolun işaretlerini bilirse onları gördüğü vakit yolu bulduğunu anlar. Şu halde alâmet zaten zahir ve açık olunca, âyet onun daha da açığı demek olur. Mesela bir dağ alâmet ise, zirvesi bir âyet olur. Güneş bir gündüz âyeti, ay bir gece âyetidir. Cami bir alâmet ise,

(1) Bir de sırf kalb ile olan zikre mahsus olmak üzere " ذ " zâlın ötreli olmasıyla "zükür" denilir ki Fransızların hem pensee hem penser dedikleri zikirdir. Tezekkür bu mânâdadır.

minare onun bir âyeti (açık alâmeti)dir.

Görünmesinden dolayı yüksek bir binaya da âyet denilir. Çünkü بِكُلِّ رِيعٍ اٰيَةً تَعْبَثُونَ *"Siz her tepeye bir bina kurup onunla eğlenir misiniz?"* (Şuarâ, 26/128) buyurulmuştur. Dilimizde de "Kocaman bir alâmet yapmış." deyimi bunu andırır. Herşey alâmetiyle tanınır, her gerçek âyetiyle bilinir; onun için insanların ilimdeki kabiliyet ve mertebelerine göre kendisinde yapılacak düşünce ve inceleme nisbetinde birbirinden farklı bilgilere sebep olan işaretler ve delillerin hepsine de âyet denilir. Mesela فَفِى كُلِّ شَىْءٍ لَهُ اٰيَةٌ تَدُلُّ عَلَى اَنَّهُ وَاحِدٌ *"Her şeyde onun bir (Allah) olduğuna delalet eden bir alâmet vardır."* beytindeki âyet, bu mânâya olduğu gibi اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ *"Şüphesiz ki bunda, aklını kullanan bir millet için nice âyetler vardır."* (Nahl, 16/12) gibi Kur'ân-ı Kerim'de birçok yerde hep bu mânâyadır. Demek ki âyet, aslında zahir (açık) bir alâmet ise de onun bir âyet ve işaret olması, kabiliyet veya düşünce ve incelemesi eksik olan kimselere gizli kalabilir. Mesela bir devletin bayrağı onun bir alâmetidir. Fakat bir kimse o bayrağın hangi devlete ait olduğunu bilmezse veyahut dikkat etmemişse onun (bayrağın) bir alâmet olmasına bir eksiklik gelmez. Âyetin mânâsında açık olmak anlamı bulunduğu halde bu açıklığın derecelerine göre âyet, bazen "beyyine= apaçık" olmakla nitelendirilerek اٰيَاتٌ بَيِّنَاتٌ *"Apaçık âyetler"* (Nûr, 24/1), وَبَيِّنٌ "beyyin" ışık gibi kendisi açık, diğerini de açıklayan mânâları ifade ettiğine göre bunun iki yönü vardır: Birisi kendisi ve delalet ettiği mânânın güneş gibi görünüşten kaçmayacak kadar apaçık ve parlak bir delil olmasıdır. Mucizelere âyet veya beyyine (apaçık delil) denilmesi bu mânâdan dolayıdır. وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسٰى تِسْعَ اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍ *"Şüphesiz ki biz, Musa'ya apaçık dokuz mucize vermiştik..."* (İsrâ, 17/101), İkincisi kendisi apaçık olmakla beraber delaletini yalnız akıl ile değil, dil ile de ifade etmesi bakımındandır ki bu her mucizede olmaz. İşte Peygamberlerin kendileri böyle apaçık birer âyet (alâmet) oldukları gibi Kur'ân mucizesi de böyle apaçık âyetlerden (alâmetlerden) biridir. Kur'ân'da âyet kelimesi, yerine göre bu mânâlardan her birinde kullanılmıştır. Ve bunların hepsi lugatte apaçık alâmet mânâsının mertebeleridir. Bununla beraber Kur'ân'ın harflerinden bir fâsıla (aralık) ile ayrılmış olan bölümlerinden her birine bir âyet denilir ki bunlar, Kur'ân'ın nazmında birer bütün teşkil ederler. Yani (âyetlerin) her biri birer Kur'ân olan âyetlerdir. Kur'ân'ın âyetleridir. Ve işte âyet kelimesinin İslâm kültüründe en özel mânâsı budur. Dilimizde de en fazla bilinen mânâ budur. Âyetlerin çoğu bir veya birkaç cümleden oluşan başlıbaşına birer sözdürler. Bununla beraber içlerinde bir cümle meydana getirmeyen tek veya birleşik seçkin birer sıfat gibi (başka bir cümleye) bağlı bulunanlar da vardır.

Mesela Fâtiha'da الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ (Fâtiha, 1/3) bir âyettir; fakat bir cümle değil, iki yüce sıfattır. الرَّحْمٰنُ sûresinde مُدْهَامَّتَانِ *"Onlar koyu yeşil cennetlerdir."* (Rahmân, 55/64) bir kelimedir. Böyle iken bunlar bir söz neşesiyle yalnız başına okunabilirler, üzerlerinde durulabilir. Müddessir Sûresinde ثُمَّ نَظَرَ *"Sonra baktı."* (Müddessir, 74/21) iki kelime bir cümledir. ثُمَّ عَبَسَ وَبَسَرَ *"Sonra yüzünü ekşitip kaşlarını çattı."* (Müddessir, 74/22) dört kelime iki cümledir. Bu şekilde âyetlerin, kısası, ortası, uzunu ve her birinin çeşitli dereceleri vardır. Âyete'l-Kürsî ve abdest âyeti gibi yarım sayfa kadar ve daha kısa ve daha uzun olanları bulunur. Hatta borç alıp verme âyeti, tam bir sayfadır. Fâsıla (âyet sonu) harfleri de daima düzenli değil, bazen de hissedilemeyen farklarla bir çeşitlilik arzederler. Bu gibi sebeplerden dolayı âyetlerin ayrılması ve düzeni (Hz. Peygamberin uygulamasına) bağlıdır. Yani şiirdeki mısra ve nesirdeki kafiye unsuru gibi yalnız bilgi ve kavrayışla belirlenemez, rivayete bağlıdır. Mesela حٰمٓ عٓسٓقٓ *"Hâ Mîm Ayn Sîn Kâf"ın* (Şûrâ, 42/1-2) iki âyet olduğu yalnız bilgi ile bilinemez. Daha sonra Kur'ân'ın ilâhî hükümlerden bir hüküm ifade eden her kısmına da bir âyet denildiği olmamıştır. Mesela kadınların örtünmeleri hakkında âyet vardır denilir. Bu mânâya göre âyet; bazen bir âyet, bir âyette bir cümle, bir cümlede bir kayıt olabileceği gibi bazen de bir âyet; bir kıssa (hikaye), bir sûre bile olabilir. Bu âyet şu sebeple indi, denildiği zaman âyet bu gibi kullanışlarda çoğunlukla birkaç âyeti içine alır.

Mushaf: Bilindiği gibi Kur'ân'ın sayfalarını içine alan şirazeli cildin ismidir ki, iki yanındaki kablarına دَفَّتَيْنِ "deffeteyn" denilir. Geçmiş (peygamberlere ait) kitaplara sayfanın çoğulu olarak صُحُف "sayfalar" denilir ise de Mushaf ismi Kur'ân'a aittir. Mushaf kelimesinin mim'i ötre, üstün ve esre ile üç şekilde okunması caizdir.

Ötre ile "**Mushaf**" biraraya toplanıp bağlanmış sayfalar, üstün ile "**Meshaf**" sayfaların toplandığı yer, esre ile "**Mishaf**" sayfaları biraraya toplayan alet mânâsına gelir.

Kur'ân indiği zaman indiği şekliyle ve ayrı ayrı tertemiz sayfalara yazılıyordu ve bunların hangi sûreye ve sûrenin neresine ait olduğuna işaret ediliyordu. Bu sayfaların hepsi bir arada ciltlenmiyor, (âyetlerin) nesh edilmesi düşünülebiliyordu. Yalnız صُحُفًا مُطَهَّرَةً *"Tertemiz sahifeleri (okuyan)"* (Beyyine, 98/2) صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍ *"Tertemiz sahifelerdedir"* (Abese, 80/13) olarak tam bir saygı ile korunuyordu. İstinsâh edenler (yazanlar) de o şekilde yazıp ezberliyorlardı. Önce Ebu Bekir Sıddık (r.a.) hazretlerinin halifeliği döneminde bütün bu sayfaların hepsi birlikte yazılıp toplu olarak şirâzelendi ve ona "Mushaf" ismi verildi ki, buna

Kur'ân'ı toplama meselesi denilir. (Tevbe Sûresinin sonundaki لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ *"Ey insanlar! Şüphesiz ki size, kendinizden bir peygamber gelmiştir."* (Tevbe, 9/128) âyetine bakınız). Ondan sonra ashab-ı kirâm, sayfalarını mushaf haline koydular. Hz. Osman'ın halifeliği döneminde çevre eyaletlerde bazı anlaşmazlıklar yüz gösterdiğinden dolayı Hz. Osman, Hz. Ebu Bekir zamanında ilk toplanan mushafı kırâat imamları olan ashab-ı kirâmın hazır bulunması ile bir daha tatbik ederek ve inceleme yaparak sekiz nüsha daha yazdırıp yedi nüshayı esas olmak üzere Medine, Mekke, Yemen, Bahreyn, Şam (Suriye), Kûfe ve Basra gibi merkez olan eyaletlere gönderdi, birini de kendi yanında alıkoydu ve ondan sonra bütün mushaflar bunlara uygun olarak yazıldı. Bunun için Hz. Osman'ın yanında alıkoyduğu mushafına "İmam" ismi verilmiştir.

Tefsir ve Te'vîl: Tefsir lügatta فسر "fesr" maddesinden tef'îl ölçüsündedir. Kamus'da اَلْفَسْرُ اَلْاِبَانَةُ وَكَشْفُ الْمُغَطَّى yani "fesr" bir şeyi açıklamak ve örtülüyü açmaktır, deniliyor. Bunun görünürdeki mânâsı, akıl ile bilinen şeylerden çok hissedilen (maddi) şeylere, mânâlardan ziyade cisimlere ait görünüyor. Fakat Rağıb el-İsfehânî'nin "Müfredât"ında "fesr" اِظْهَارُ مَعْنًى مَعْقُولٍ "aklın kabul edebileceği bir mânâyı ortaya çıkarmak"[1] diye ifade edilmiştir. Bu tarif; ma'kul (akıl ile bilinen), hissedilen şeyin karşıtı; mânâ, cevherin karşıtı olmaşı itibariyle söz ve işi kapsıyorsa da ortaya konan şeyin mânâ olması şarttır. O halde bir sözün veya bir işin altındaki mânâyı anlamak veya anlatmak fesr olacağı gibi bir cisimden mânâ çıkarmak bir fesr olabilirse de bir cismin örtüsünü açmağa veya otopsi ve tahlilini yaparak diğer bir cisim meydana koymaya fesr denemeyecektir. Ve hatta fesr hiss için ortaya koymaktan ziyade akıl için ortaya koymak olacaktır. Gerçekten سَفْرٌ كَشْفٌ ظَاهِرٌ فَسْرٌ كَشْفُ بَاطِنٍ *("Sefr", dışı keşfetmektir, "fesr" mânâyı ortaya koymaktır)* denildiği Ebu'l-Bekâ'nın "Külliyât" ismindeki eserinde yazılıdır. Özetle; fesr, bir şeyi keşfetmek ve ortaya koymaktır. Ve "tefsir" bu kökten alınmıştır. Fazla harf, fazla mânâya ve tef'îl çokluğa delalet ettiği için Râğıb'ın dediği gibi, "tefsir" fesrin mübalağası, yani kuvvetlisidir ki, iyice keşfetmek, ortaya koymak ve izah etmek demek olur. Ebu'l-Bekâ, Külliyât'ında tefsiri açıklarken bu kuvveti şöyle ifade etmiştir: "Ortaya koyma ve keşfetme ve bir şeyi aslının lafzından daha kolay anlaşılır bir söz ile ifade etmektir".

Fıkıh usulü ilminde de tefsir, kapalı bir yönü bulunan sözleri açıklamak diye tarif olunur ve beyan ilminin bir kısmı sayılır. Şöyle ki maksadı açıklamak

(1) Ragıb el-İsfahânî, el-Müfredât 380.

diye tarif edilen "beyan" herşeyden önce iki kısma ayrılır: Birisi, ilk söyleyişte doğrudan doğruya açıklamak, diğeri de dolaylı yoldan açıklamaktır. Bir mânâ ilk söylendiği zaman açık olursa ona "ibtidâen beyan" denilir. Sözler söylendikten sonra yapılan açıklamaya da "binâen beyan" denilir. Bu da; takrir beyanı, tefsir beyanı, tağyir beyanı, tebdil beyanı ve zaruret beyanı ismi ile beş kısma ayrılır. Ve işte tefsir bu beş kısımdan ikincisidir ki; ايضاح ما فيه خفاء *"içinde kapalılık bulunan sözü açıklamaktır"* diye tarif olunur. Kur'ân lafızlarındaki gizlilik de dört kısma ayrılır. Hafî, müşkil, mücmel ve müteşabih. Tefsirde bu dört kısımdan hafî (mânâsı kapalı olan), müşkil ve mücmel kısımlarından sayılır. Kendisinden kasdedilen mânâ tefsir edilmemiş olan mücmel, müteşabih kalır. Hafî ve müşkil olanlar araştırma, inceleme ve kaidelere başvurmakla tefsir olunabilirse de mücmelin tefsiri ancak Allah ve peygamberi tarafından açıklanmakla anlaşılır. Bunun içindir ki, Kur'ân'da bulunan hafî ve müşkil âyetleri bilgi sahibi ve ictihad derecesindeki alimler araştırma, inceleme ve kaidelere başvurmak suretiyle açıklayıp, izah edebilirler ve buna da tefsir denilirse de mücmelin tefsiri, söyleyenin açıklama yapmasına bağlı olduğundan ancak Allah ve Peygamberinin açıklamasıyla olabilir. Asıl tefsir de işte budur. Yani tefsir şari'in açıklamasına ve bu konudaki rivayete bağlıdır. Fıkıh ve hukuk açısından tefsirin seçkin mânâsı budur. Bundan dolayı diğerlerine tefsirden daha çok te'vil denilir.

Te'vîl ise « أول » "evl" maddesinden yapılmış tef'îl ölçüsünde bir masdardır. Râğıb el-Isfehânî Müfredât'ında bunu şöyle açıklar: « أول » aslına dönmek mânâsına gelir. Te'vîl de bir şeyi ilmî açıdan veya fiili açıdan (gerçekten) kendisinden kasdolunan maksada (mânâya) geri götürmektir. İlmî açıdan وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللّٰهُ *"Oysa bunların açıklamasını sadece Allah bilir."* (Âl-i İmrân, 3/7) âyetinde olduğu gibi. Fiili açıdan da هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ *"Onlar, kitabın vaad ettiği akibetten başka bir şey mi beklerler?"* (A'râf, 7/53) âyetindeki gibidir.

Mesela sudan kasdolunan gaye yaşamak olduğuna göre suyu yaşatmaya (dirilişe) geri götürmek bir te'vîl, hayat ise suyun bir meâli olur. Su kelimesinden mecaz yoluyla yaşamayı kasdetmek lafzî bir yorum ve su denilen cismin nasıl bir hayat (dirilik) yapacağını bilmek, mânâ açısından bir yorumdur ki, her ikisi de ilmî yorumdur. Suyu gerçekten hayata çevirmek ise gerçek bir yorumdur. Te'vil ilmî ve fiili (gerçek) olduğu gibi tefsir de öyledir. Çoğunlukla tefsir ile te'vîl eşanlamlı olarak kullanılır, bununla beraber farklı olarak kullanıldıkları yönler de çoktur. Mesela yukarıda işaret ettiğimiz üzere dirayetle ilgili olan yo-

ruma te'vil, rivayetle ilgili olana tefsir denilir. Bunu İmam Mâturîdî hazretleri birbirinden şöyle ayırmıştır: Tefsirde şu sözden maksat şudur diye kestirmek ve Allah bu sözden bunu kasdetti diye Allah'a karşı bir şahitlik vardır. Onun için kesin bir delil olursa sahihtir. Yoksa keyfi görüş ile yapılan bir tefsir olur ki bu yasaktır. Te'vil ise kesinlik ve Allah'a karşı şahitlik olmaksızın sözün mümkün olan mânâlarından birini tercih etmektir.

Bazen tefsir daha fazla kelimelerin açıklaması için, te'vil de cümlelerin açıklamasında kullanılır. Şu kelimenin tefsiri şudur, şu mânânın te'vili şudur denilir. Tefsir gibi te'vil de bazen kelimenin dış görünüşünden anlaşılan mânâdan tamamen ayrı bir mânâ ile olur. Bunun başlıca iki şartı vardır: Birisi bu mânânın, herşeyden önce kelimeden anlaşılabilir olmasıdır. Bundan dolayı kelimeden hiç anlaşılmayan bir mânâ ile onu te'vil etmek hükümsüz ve geçersizdir. İkincisi, kelimeden ilk anda anlaşılan mânânın kastedilmediğine dair bir ipucu bulunmalıdır. Üçüncü bir şart da te'vil olunan mânânın seçimi için aklî veya naklî bir ipucu bulunmalıdır. Konuşan kimse maksadını kendisi tefsir ettiği zaman bu tefsir bizzat ipucu olabilirse de te'vilin kendisi ipucu olamaz ve te'vilin kuvveti bu ipucunun kuvvetine göre geçerli olur. Bir kelimenin gerçek anlamını bırakıp mecâz veya kinâye ile tefsir etmek veya te'vîl etmek kelimeden anlaşılan mânâya aykırı yorumlamak demektir. Eğer, esas mânâyı kasdetmeye engel olan apaçık kuvvetli bir ipucu varsa ve bu ipucu açıkça anlaşılıyorsa kelimeden ilk anda anlaşılan mânâya aykırı olan bu yorum esas mânâdan daha açık olur, yoksa nasslar, zahir mânâlarından başka bir mânâ ile yorumlanmamalıdır.

İpuçları gizli veya zayıf ise yapılan te'vil de o oranda gizli ve zayıf olur. Dilimizde te'vil kelimesi çoğunlukla kelimeden ilk anda anlaşılan mânâdan başka bir mânâ ile yorumlanmıştır. Onun için bu farkları bilmeyenlerin birçokları te'vil denildiği zaman, doğru ve yanlış te'vili birbirinden ayıramaz. Böylece bütün te'villeri çürük ve şahsi görüşlere dayanan bir te'vil zanneder. Halbuki tefsir ve te'vil bir ilimdir ve bu ilimden maksat da te'vilin doğrusu ile yanlışını, kuvvetlisi ile zayıfını ayırmaktır.

Istılahta ise tefsir; bu ilmin ismi olması itibariyledir ki, çoğunlukla tefsir ile te'vil eşanlamlı kullanılır.

Tefsir ilmi şöyle tarif edilmiştir: Tefsir öyle bir ilimdir ki, onda Kur'ân lafızlarının telaffuz şeklinden, delalet ettikleri mânâlardan, yanlız başına ve cümle içinde kullanıldıklarında kelimelerden çıkan hükümlerden ve cümle

içinde kullanıldıklarında delalet ettikleri mânâlar ile bunları tamamlayan diğer hususlardan bahsedilir.

Kur'ân lafızlarının telaffuz keyfiyeti, kırâet ilmidir ki bu ilim tecvidi de içine alır.

Kırâet ya kelimenin harflerinin özellikleriyle ilgilidir. مَلِكِ ، مَالِكِ * فَأَزَلَّهُمَا ، فَأَزَالَهُمَا * هُوَ، وَهُوَ * تَحْتَهَا ، مِنْ تَحْتِهَا gibi. Bu ilimde tevatür (alimlerin oy birliği) şarttır. Veya harflerin şekilleriyle yani harekeli ve sakin olmalarıyla ilgilidir. Etken, edilgen kipleri ile تَعْرِفُ ، تُعْرَفُ üstün veya esre ile أَرْجُلَكُمْ ، أَرْجُلِكُمْ gibi. Bunlar, sarf ve nahv kaideleri ile bilinebilirse de mânâ değişebileceğinden dolayı bunda da tevatür derecesinde bir cemaat tarafından rivayet edilmiş olması şartı vardır. Yahut yalnız med (uzatma), sıla, imâle, işmâm, teshil, ihfâ, izhar, iklâb, sekt, nakl gibi yalnız okuma ve tecvidle ilgilidir. Bunda tevatür gerekli değildir diyenler olmuşsa da alimler bunların da mütevatirini, meşhurunu ve şazzını göstermişlerdir.

Kur'ân'ın yazısı, harekeleri gözönünde bulundurmadan, aslında mütevatir olan kırâetlerin hepsine mümkün olduğu kadar uygun olacak şekilde yazılmıştır. Mesela hattı Osmânîde ملك يَوْمِ الدِّينِ hem مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ hem de مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ okunabilecek şekilde yazılır. تَحْتَهَا ile مِنْ تَحْتِهَا ، هُوَ ile وَهُوَ gibi harflerin özündeki fark bir iki yerden ibarettir. Biz bu tefsirde harflerin özüyle ilgili farkları gösterdik. Harf lerin hareke ve sükunla ilgili farkları baştan birkaç sûrede "kırâet-i aşere = on kırâet"e örnek olmak üzere gösterdik ise de daha sonraki sûrelerde yalnız önemli mânâ farkı olanları göstermekle yetinmişdik. Okuma farklarıyla ilgili olanlara da belki bir iki yerde işaret ettiğimiz olmuştur. Mushaflarımız mütevatir yedi kırâetten Kûfe Asım kırâeti ve Hafs rivayeti üzere harekelenmiştir. Tefsir ilminin tarifindeki diğer kayıtlarda sarf, nahiv, maanî, beyan, bedi' gibi edebiyatla ilgili ilimlerden başlayarak birçok ilimle ilgili yönler mevcuttur.

Şunu da hatırlatalım ki, Kur'ân'ın tefsirinde birinci esas yine kendisidir. Çünkü fatiha bir الْحَمْدُ "hamd"in tefsiri ve bütün Kur'ân Fatiha'nın tefsiri olduğu gibi birçok âyetler birbirinin müşkilât (mânâları zor anlaşılan) ve mücmelatını (kapalı yerlerini) tefsir eder ve açıklarlar.

İkinci esas, Resulullah (s.a.v.) efendimizin hadislerinde bulunan tefsirlerdir. Üçüncü esas da sahabe ve tâbiînden tefsir olarak naklonunan açıklamalardır ki, bunlarda bir taraftan hadis olma şüphesi, bir taraftan da te'vil şüphesi vardır. Dördüncüsü de bu üç esas araştırıldıktan sonra Arapça ve şer'î ilimler ile aklın

uygun bulduğu ilmî görüşler içinden mânâ çıkarmak suretiyle yapılan te'vil kısmıdır. İyi Arapça bilenler için Kur'ân'ın muhkematı (mânâsı açıkça anlaşılan âyetleri) hiçbir tefsire ihtiyaç duyulmayacak kadar açıktır, ancak mânâları açıkça anlaşılan bu âyetlerin de birbirlerine göre takrir (anlatma), tahsis (bir şeyi birine veya bir yere mahsus kılma), istisna (ayırma), neshetme (hükmü kaldırma) gibi ilişkilerini gözetmek lazım gelir ki, bu da tefsir ilmi ile usulu'l-fıkıh (İslam hukuk metodolojisi) ilminin işidir. Arapça bilmeyenler için ise Kur'ân'ın her kelimesini açıklamak gerektiği için Türkçe bir tefsirde bütün bunları yerine getirmeyi üzerine almak mümkün olmadığından yalnız bazı örneklerini gösterebilmekten ileri gidemiyeceğimizi itiraf etmek de gerçeği dile getirmektir. Kaldı ki, Arapça bir tefsirin Mesela خبر او صفة (haber veya sıfat) demekle ifade ettiği iki mânâyı anlatmak için ben satırlarla yazı yazmak mecburiyetinde kaldım.

Meâl: Meâl kelimesi de aslında te'vilin aslı olan "evl" mânâsına mimli masdardır. Bir şeyin varacağı gaye mânâsına yer ismi de olabilir ki, te'vilden meydana gelen (elde edilen) ürün demektir. Bundan başka meâl bir şeyi eksiltmek mânâsına da gelir, onun için örfe göre bir sözün mânâsını her tarzda aynı şekilde değil de biraz noksanıyla kendisinden elde edilen mânâya göre söylemeye de meâl denilmiştir. Bizim meâl ıstılahını seçmemiz de bu eksiklikten dolayıdır.

Kur'ân'ın faziletleri: Tefsir bilgini Endülüslü Ebu Hayyan "Bahrü'l-Muhît" ismindeki tefsirinde der ki: Kur'ân'ın faziletleri hakkında Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm ve daha diğer birçok zatlar, müstakil tefsirler yazmışlardır. Bu konuda şunlar başlıca rivayet edilen hadislerdendir. Resulullah (s.a.v.) buyurdu ki:

انَّهُ سَتَكُونُ فِتَنٌ كَقِطَعِ اللَّيْلِ الْمُظْلِمِ قِيلَ : فَمَا النَّجَاةُ مِنْهَا يَا رَسُولَ اللّٰهِ؟ قَالَ : كِتَابُ اللّٰهِ تَعَالَى فِيهِ نَبَأُ مَنْ قَبْلَكُمْ وَخَبَرُ مَنْ بَعْدَكُمْ وَحُكْمُ مَا بَيْنَكُمْ وَهُوَ فَصْلٌ لَيْسَ بِالْهَزْلِ مَنْ تَرَكَهُ تَجَبُّرًا قَصَمَهُ اللّٰهُ تَعَالَى وَمَنِ ابْتَغَى الْهُدَى فِي غَيْرِهِ اَضَلَّهُ اللّٰهُ تَعَالَى وَهُوَ حَبْلُ اللّٰهِ الْمَتِينُ وَنُورُهُ الْمُبِينُ وَالذِّكْرُ الْحَكِيمُ وَالصِّرَاطُ الْمُسْتَقِيمُ وَهُوَ الَّذِي لَا تَزِيغُ بِهِ الْاَهْوَاءُ وَلَا تَتَشَعَّبُ مَعَهُ الْآرَاءُ وَلَا يَشْبَعُ مِنْهُ الْعُلَمَاءُ وَلَا يَمَلُّهُ الْاَتْقِيَاءُ مَنْ عَلِمَ عِلْمَهُ سَبَقَ وَمَنْ عَمِلَ بِهِ اُجِرَ وَمَنْ حَكَمَ بِهِ عَدَلَ وَمَنْ عَصَمَ بِهِ فَقَدْ هُدِيَ اِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

"Muhakkak ki ileride karanlık gece parçaları gibi fitneler olacak. Ey Allah'ın Resulü ondan kurtuluş nasıl olur? denildi. O buyurdu ki: Yüce Allah'ın kitabı. Onda sizden öncekilerin haberleri, sizden sonrakilerin haberleri ve sizinle ilgili hükümler vardır. O bir eğlence vasıtası değildir. Hak ile batılı ayıran ilâhî bir kelamdır. Onu kibirlenerek terk edenin Allah belini kırar. Kim doğru yolu ondan başkasında ararsa Allah onu sapıklığa düşürür. O Allah'ın sağlam ipidir.

Ve apaçık nurudur. Hikmet dolu Kur'ân'dır. Doğru yoldur. Nefsanî arzuların sapıtmamasına, görüşlerin dağılmamasına yegane sebep odur. Alimler ona doymaz, Allah'tan korkarak günah işlemekten çekinenler, ondan usanmazlar. Onun ilmini bilen ileri gider, onunla amel eden sevab kazanır. Onunla hükmeden adalet eder. Ona sımsıkı sarılan doğru yolu bulur." (1)

Bir de Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: مَنْ اَرَادَ عِلْمَ الاَوَّلِينَ وَالآخِرِينَ فَلْيُثَوِّرِ الْقُرْآنَ "Kim önce yaşamış insanların ve sonrakilerin ilmini öğrenmek isterse Kur'ân'ı deşelesin."(2)

Yine Rasulullah (s.a.v.) buyurdu ki:

"Bu Kur'ân'ı tilavet ediniz (okuyunuz) çünkü yüce Allah size her harfi için on sevab mükafat olarak verecek, fakat şunu bilin ki ben size الم bir harftir demem. Lakin elif bir harftir, lâm bir harftir ve mim bir harftir."(3)

Yine rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Her kim Kur'ân'ı okur da başka birine kendisine verilenden daha üstün birşey verilmiş olduğu görüşünde bulunursa Allah'ın büyüttüğünü küçük saymış olur."(4)

Yine Hz. Peygamber'den rivayet edildiğine göre şöyle buyurmuştur:

"Allah katında Kur'ân'dan daha üstün hiç bir şefaatçi yoktur, ne peygamber ne de melek."

Bir hadiste buyurdu ki:

"Ümmetimin şereflileri Kur'ân'ı taşıyan (ezberleyen)lardır." (5)

Bir hadiste de:

"Evlerin en değersizi Allah'ın kitabından yoksun olan evdir."(6) buyurmuştur. Başka bir hadiste de şöyle buyurmuştur:

"Kur'ân'a çalışıp da zorlukla okuyana iki sevab vardır. Kur'ân'ı kolay okuyan ise şerefli, itaatkâr elçi melekler ile beraberdir."(7)

Birgün Resul-i Ekrem (s.a.v.) hazretlerine Ensar'dan bir grup: "Ey Allah'ın

---

(1) Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 91; ed-Dârimî, Sünen, K.Fedâili'l-Kur'ân, 1.
(2) İthaf 9, 646; Kenzü'l-Ummâl, No: 1982.
(3) Dârimî, K.Fedâili'l-Kur'ân, 1.
(4) el-Hindî, Kenzü'l-Ummal, I, No: 2350.
(5) el-Aclûnî, Keşfü'l-Hafâ, I, 129, No: 370.
(6) el-Münzirî, et-Tergîb ve't-Terhîb, II, 359.
(7) el-Kurtubî, el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân, I, 7.

elçisi ne buyurursun? Bu gece Sabit b. Kays'ın evi parıldıyordu, etrafı yıldızlar gibi idi." dediler. "Belki Bakara Sûresi'ni okumuştur." buyurdu. Bunun üzerine Sabit b. Kays'e varılıp sorulduğunda O "Bakara Sûresini okudum." dedi.[1]

Gerçekten Buharî'de de Üseyd b. Hudayr (r.a.) hazretlerinin Bakara Sûresini okumasıyla sesine karanlıkta yavaş yavaş melekler inmiş olduğu rivayet edilmiştir.

Ukbe b. Âmir (r.a.) demiştir ki: Resulullah (s.a.v.) "Veda haccında bize söz verdi de şöyle buyurdu: عَلَيْكُمْ بِالْقُرْاٰنِ "Kur'ân'a sımsıkı sarılın."[2]

Bir de Resul-i Ekrem (s.a.v.) hazretlerine insanlar içinde Kur'ân okuması veya sesi en güzel olan kimsenin durumu sorulmuştu. O şöyle buyurdu: اَلَّذِى اِذَا سَمِعْتَهُ رَاَيْتَهُ يَخْشَى اللّٰهَ تَعَالٰى "Dinlediğin zaman kendisinin yüce Allah'tan korktuğuna inandığın kimsedir."[3]

Bununla Kur'ân ve tefsir okumaktan maksadın ne olduğunu da anlamış oluyoruz. طٰهٰ * مَٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْاٰنَ لِتَشْقٰىۙ * اِلَّا تَذْكِرَةً لِمَنْ يَخْشٰى *"Tâhâ. Ey Muhammed! Biz sana Kur'ân'ı sıkıntıya düşesin diye göndermedik. Biz, onu ancak Allah'tan korkup O'na itaat edene bir öğüt olsun diye indirdik."* (Tâhâ, 20/1-3)

Yüce Allah kalblerimizi daima Kur'ân nuru ile aydınlatsın. (Âmin)

---

(1) İbnü Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, I, 33.
(2) Deylemî, Firdevs, III, 16, (4023-4024).
(3) İbn Mâce, İkamet, 176; Dâremî, Fedâilü'l-Kur'an, 34.

Fâtiha Sûresi

Mekke Döneminde İndi.

Âyet Sayısı: 7

Kur'ân'ın ve Kur'ân sûrelerinin Hz. Muhammed (s.a.v.) Efendimiz tarafından verilmiş isimleri vardır. Fakat sûrelerin bu isimlerini, iniş yerlerini ve âyetlerinin sayısını bildirmek için yazılan başlıklar, aynı şekilde sayfa kenarlarında ta'şir denilen aşırları, hizibleri, secdeleri gösteren yazılar Kur'ân'dan değildirler.

İsimlerin sonradan meydana gelmiş olmayıp Hz. Peygamber'in isim vermesine dayalı olması, Kur'ân kelimelerinden olmalarını gerektirmez ve bir kelimenin Kur'ân'dan olması için bu kadarı yeterli değildir. Çünkü kitap yani Kur'ân, hadisten ve hatta kudsî hadisten ayrı bir özelliğe sahiptir. Peygamberimizin hadisleri arasında Kur'ân tefsiriyle ilgili nice hadis-i şerifler vardır ki, bunlar tevatür yoluyla rivayet edilseler bile yine de Kur'ân sayılmazlar.

Bir kelimenin Kur'ân'dan sayılabilmesi için Peygamberimizden Kur'ân olarak alınmış ve tevatür yoluyla rivayet edilmiş olması şarttır. Çünkü Kur'ân'ın hükmü ve değeri yalnız mânâsında değildir, onun lafızları ve kelimelerinin de bizzat hüküm ve değerleri vardır. Çünkü Kur'ân tilavet edilmekle (diğer eserlerden) seçkin ve üstün tutulmuştur. Tilavet ve onunla ilgili özellikler, lafızlarla ilgili hükümlerdir.

Eski büyüklerimiz bu gerçekten dolayı Mushaf-ı Şerif'i, Kur'ân olarak alınmamış olan kelimelerden soyutlayarak yazarlar ve جَرِّدُوا الْقُرْآنَ "Kur'ân'ı (Kur'ân'dan olmayan kelimelerden) ayırınız" veya جَرِّدُوا الْمَصَاحِفَ "mushafları ya-

bancı kelimelerden soyutlayınız" diye tavsiye ederlerdi. Çünkü Kur'ân'dan olmayan kelimelerin veya cümlelerin zaman aşımı ile Kur'ân'a karıştırılarak tahrifat ve bozulmaya sebep olması gibi dinî bir sakıncayı göz önünde bulundurmuşlar ve Mushaf'ın kabının iki kanadı arasında sadece Kur'ân'ın yazılmasına dikkat etmişlerdi ki, bu tavsiye ve özenin nice önemli faydaları ve hayırlı sonuçları görülmüştür.

Fakat sözkonusu ayıklamayı, Beyhakî "Kur'ân'ı, Kur'ân'dan olmayan ile karıştırmamak" mânâsına yorumlamıştı. Çünkü Kur'ân'ın içine aldığı hikmet bunu gerektirir. O halde Kur'ân'a karışma ve benzeme meydana gelmiyecek bir şekilde (Kur'ân'dan olmayan tefsir vs.nin) yazılmasında bir sakıncanın olmaması gerekir.

Hakikaten İbnü Abbas'ın; "ta'şir mekruhtur" demesi bunun o zaman bir olay olduğuna işaret ettiği gibi Kur'ân âyetlerine karışması sakıncasının bulunmaması durumunda bu mekruhun da ortadan kalkacağına delalet etmektedir. Bu anlayışa göre; yazısı, yazılışı Kur'ân'ın yazısından, yazılışından açıkça ayırdedilerek benzeme ve karışma sakıncası ortadan kaldırılmak şartıyla yukarıda zikredilen başlık ve ta'şir işaretlerinin mushafa yazılması "tecrid" tavsiyesine aykırı görülmez ve sakıncasız sayılır oldu. Bu şekilde bu başlık ve işaretler çok eski bir zamandan beri yazma mushaflarda değişik renkler veya altın mürek-keple ve icazet hattıyla özel bir şekilde nakış ve tezhip edilegelmiştir. Matbaa-nın icad edilmesinden sonra da aynı şekilde değişik yazı stili ve nakış ile Kur'ân yazısından ayrılmalarına dikkat edilmiş ve özen gösterilmiştir.

Bu şekilde yazmakla Kur'ân'ın sayfaları kesin olarak belli olan bir çerçeve içine alınarak Kur'ân hattı (yazısı) diğerlerinden güzelce ayrıldığından dolayı hem tecrid tavsiyesine önem verilmiş olup Kur'ân'a başka şeyin karışması tehlikesinin önüne engel çekilmiş, hem de Kur'ân'ı koruma ve okumada ihtiyaç duyulan bazı önemli faydalar sağlanmıştır. İslâm'da bu dinî duygu, Arap yazısının çeşitli şekiller ve güzellikler almasında ve bilhassa tezhib sanatının ilerlemesinde etkili olmuş ve mushafların tezhibi (yaldızlanması)nin güzel sanatlar arasında özel bir yer almasına sebep olmuştur.

Fıkıh (İslam hukuku) açısından لَا بَأْسَ بِهِ "sakıncası olmayan şey"i terketmek daha uygun ve sadelik, zahmete tercih edilirse de biz gelecekte de öteden beri önem verilerek yapılan bu işin devam etmesi gerektiğine taraftar olacağız. Çünkü Kur'ân'ı soyutlama (tecrid) bir "sedd-i zeria" (kötülüğe götüren yolu tıkama) ve farzın aslı da koruma ve diğer şeylerden ayırd etme olduğundan do-

layı bu kayıtlı tecridin kayıtsız tecridden daha emin olduğu sabittir ve şer'i hükmün illetiyle (sebebiyle) günümüze kadar geldiği de bilinmektedir.

Fakat şuna da dikkat çekmek gerekir ki: Bir zaman yapıldığı gibi sanatı ortaya koymak için sayfaların sadeliğini ve Kur'ân hattının düzenlilik ve üstünlüğünü ihlal edecek şekilde Kur'ân nazmının çeşitli ve değişik yazılarla yazılması, aynı şekilde Mushaf'a Kur'ân sayfalarını andırır bir şekilde dua vesaire ilave olunması uygun değildir.

Bu açıklamadan şu sonuca varırız: Mushafların, karışıklık, ilave ve değiştirme ihtimalini ortadan kaldıracak sağlam ve güzel bir şekilde yazılması veya basılması hususuna dikkat ve özen göstermek müslümanların üzerine vacib olan hususlardan biridir. Ve mushafları inceleme kurulu da bu farz-ı kifâyeyi yerine getirmekle görevlendirilmiştir.

***

Fâtiha, lugatta "fâtih" ism-i fâilinden nakledilerek önce kitap ve elbise gibi açılabilecek şeylerin baş tarafı -ilk açılan yeri- mânâsına, daha sonra konuşma ve okuma gibi tedrici olarak meydana gelen her şeyin baş tarafına söylenmiştir. "Tâ"sı aslı olan Fâtih sıfatından nakletmek içindir, dişilik için değildir. Bununla beraber aslında "tâ"sı ile beraber fetih (açma) mânâsına masdar olması da mümkündür. Bundan dolayı açılan şeyin baş tarafı olan (yapılan işe) fâtiha demek birinci yoruma göre mecâz-ı aklî; bu yorumda, mecâz-ı luğavî olarak kabul edilmesindendir. Fâtiha'nın karşılığı hatime (son)dir. Allah'ın kitabının tertibinde, yazılmasında, namazda okunmasında ve belki inmesinde bu sûre ilk olduğundan dolayı:

1- Fâtihatü'l-Kitâb "Kitabın başı" diye isim verilmiştir. Buna **"el-Fâtiha"** da denilir ki, ya öbür ismin hafifletilmişidir veya başlıbaşına bir isimdir. Birinci durumda lâm ال müzâfün ileyh'in karşılığı olacağı için fâtiha denemez, ikinci durumda ise dilimizde fâtiha denebilir ve böyle bilinmektedir.

2- Sûretü'l-hamd denmiştir. Bu sûrenin dilimizde en iyi bilinen ismi **"el-Hamd"** ismidir ki, bu isim "sûretü'l-hamd"ın hafifletilmiş şeklidir. Başında الْحَمْدُ لِلّٰهِ "el-hamdü lillah" bulunması veyahut baştan başa mânâsı bir hamd mânâsı olmasından dolayı öteden beri "el-hamd" veya "el-hamdü lillâh" veya "el-hamdü lillâhi rabbi'l-âlemîn" diye adlandırılmıştır.

Bunlardan başka daha birtakım isimleri vardır ki, her biri bir özelliği ifade eder:

3- **Ümmü'l-Kur'ân,**

4- **Ümmü'l-Kitâp.** Çünkü bu sûre, diğer Kur'ân sûrelerinin aslı ve esası yani kökü ve tohumu gibidir ve bir şeyin asıl ve esasına "ümm= ana" denildiği bilinmektedir. Fâtiha, Kur'ân'ın başlangıç ve ahirete dair, nazari hikmetlerini, amelle ilgili hükümleri, esas maksatlar ve esas mânâları içine alan edebî bir özeti, eşsiz bir örneğidir. Hatta Fâtiha'nın ilk yarısı, Mekke'de inen sûreleri, diğer yarısı Medine'de inen sûreleri temsil eder ve sanılır ki, Fâtiha'nın bir kısmı Mekkî ve bir kısmı da Medenî'dir. Allah'ın kitabının konusu, Allah ile dünya ve bilhassa Allah ile insanlar arasındaki ilgi ve ulûhiyyet ilişkileri olduğuna göre Fâtiha bu ilgiyi mükemmel ve eksiksiz olarak tasvir ve ifade eder. Gayesi de insanları ilâhî düzene ulaştıran, doğru yolu gösteren hidayet kaynağı olduğunu en güzel şekilde anlatmaktır. Ancak bu iki isimden "**Ümmü'l-Kitap**" kainatın aslı olan "Levh-i Mahfuz"a da denilir.

5- Aynı sebeplerden dolayı "**Esâs**",

6- **el-Vâfiyye** (yeter, tam),

7- **el-Kâfiyye** (yeterli olan, tamam),

8- **Kenz** (hazine) ismi verilir.

9- "**Seb'i mesânî**" ki Hicr sûresinde وَلَقَدْ اٰتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِى وَالْقُرْاٰنَ الْعَظِيمَ *"Şüphesiz ki biz, sana yedi ayet olan, namazlarda tekrar edilen Fâtiha'yı ve yüce Kur'ân'ı verdik."* (Hicr, 15/87)buyurulmaktadır.

10- **es-Salât** yani namaz sûresi, çünkü Fâtiha'sız namaz yoktur. Her namazda en az iki rekatta birer kere okunması vaciptir. Ancak Hanefilere göre cenaze namazında vâcip değildir, çünkü cenaze namazı tam anlamıyla namaz değil bir duadır.

11- **Sûre-i şükür** (Şükretme sûresi)

12- **Sûre-i dua** (Dua sûresi ki duaları içine alıyor)

13- **Sûre-i şifâ** (Şifâ sûresi) veya "**Şâfiye**" ki özellikle kalb hastalıkları ve psikolojik hastalıklara şifâdır.

14- **Ta'lim-i mes'ele** (istemeyi öğretme) ki Fâtiha'da istek ve duanın, istemenin şartı ve adabı ve istenen şeyin en mükemmeli pek düzgün bir şekilde öğretilmiştir. İstemenin şartı; birincisi tanımak (bilmek); ikincisi amel etmek; üçüncüsü ihtiyacı hissetmektir. İstemenin adabı da; birincisi övmek, ikincisi (bir kimseye) mahsus olduğunu arzetmek; üçüncüsü istenecek şeyi iyi seçmek sure-

tiyle istenen zâta arzetmektir. İstenen en mükemmel şey ise, nimetin bizzat kendisi değil, o nimeti elde etmenin doğru ve kusursuz bir yolunu bulmada Allah'ın yardımıyla başarı nasib etmesidir. Çünkü bir nimetin doğru yolunu bulmak onu her zaman bulmak demektir.

FÂTİHANIN NÜZÛLÜ VE İLK İNEN SÛRE OLMASI

Kur'ân'ın gayb aleminden bu dünyada ortaya çıkmasına nüzul denilir ki; bu ortaya çıkışın ilk yeri Hz. Muhammed (s.a.v.)'in kalbidir. Hz. Peygamber'in hicretinden önce inen sûrelere Mekkî, sonra inenlere Medenî denilir. Hatta hicretten sonra Mekke'de ve diğer yerlerde inenlere de Medenî sûreler denilir. Bu mübarek sûre de Mekkî'dir. Hicretten önce Mekke-i Mükerreme'de inmiştir. Bu konuda müfessirler görüş birliğinde değil iseler de görüşbirliğine yakın bir çoğunluk vardır.

Rivayet itibariyle: İbnü Abbas (r.a.) Katâde, Ebu'l-âliyye, Rüfey'î, Riyâhî ve diğer birçok müfessirin hepsi bu hususu tesbit etmişlerdir. Ebu Hüreyre (r.a.) Mücahid, Atâ b. Yesâr, Zührî v.d. gibi bazıları da Medenî olduğunu söylemişlerdir. Bununla beraber bu görüşün yalnız Mücahid'in rivayeti olduğunu diğer tefsirler kaydediyorlar. Diğer bazıları da bir kerre Mekke'de namaz farz kılındığı vakit, bir kere de Medine'de kıble değiştirildiği zaman olmak üzere iki kere indiğini zikretmişlerdir.

Dirâyet itibariyle: Fâtiha'nın Mekkî bir sûre olduğunu isbat eden iki delil vardır: Birincisi Hicr Sûresi ittifakla Mekkî'dir. Bu sûrede وَلَقَدْ اٰتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِى وَالْقُرْاٰنَ الْعَظِيمَ *"Andolsun, biz sana seb'i mesâniyi (tekrarlanan yedi âyeti) ve o büyük Kur'ân'ı verdik."* (Hicr, 15/87) âyeti vardır. Ve Fâtiha'nın bir ismi "**Seb'i mesânî**" olduğu gibi bu âyetten maksadın Fâtiha olduğu da tefsircilerin çoğunluğu tarafından açıklanmıştır. Bundan dolayı Fâtiha'nın Mekkî bir sûre oluşu rivayetlerin çoğu ile açıkça belirtilmiştir. İkincisi: Beş vakit namazın Mekke'de farz kılındığı ve İslam'da bundan önce de namaz kılınageldiği bilinmektedir. Nitekim Alâk Sûresi'nde اَرَاَيْتَ الَّذِى يَنْهٰى عَبْدًا اِذَا صَلّٰى *"Namaz kıldığı vakit, bir kulu engelleyeni gördün mü?"* (Alâk, 96/9-10) âyeti ve Müzzemmil Sûresi'nde قُمِ الَّيْلَ اِلَّا قَلِيلًا *"Gecenin birazı hariç olmak üzere kalk namaz kıl"* (Müzzemmil, 73/2) emri vardır. Halbuki İslam'da cenaze namazından başka Fâtiha'sız bir namaz kılındığı asla rivayet edilmemiştir. Ve bilakis; لَا صَلَاةَ اِلَّا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ "Fâtiha'sız namaz yoktur."[1] hadisi bilinmektedir. Bundan dolayı Fâtiha'nın Mekke'de ve peygamberliğin ilk yıllarında indiği bu görüş birliğinden

(1) Dârimî, Salât, 36; Ebu Davud, Salât, 136; İbn macc, Salât, 11.

doğan delil ile sabit olur. Sa'lebî tefsirinde senediyle Hz. Ali (r.a.) şunu rivayet etmiştir: "Fâtihatü'l-Kitâb" arşın altında bulunan bir hazineden Mekke'de indi."

Keşşâf tefsiri sahibi, Fâtiha'nın tefsirinde اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ (Alâk) sûresinin ilk önce indiğini bildirdikten sonra Alâk Sûresi'nin başında da müfessirlerin çoğuna göre ilk inen sûrenin Fâtiha ve sonra Kalem Sûresi olduğunu tesbit etmiştir. Bundan dolayı ilk inen sûre ile, ilk inen âyeti birbirinden ayırmak gerekir. Gerçekten Seyyid eş-Şerif Cürcânî'nin yaptığı araştırmaya göre, sahih hadislerin delalet ettiklerine ve imamların usul ilminde açıklamayı geciktirme meselesinde anlattıklarına göre: اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذٖى خَلَقَ * خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ * اِقْرَاْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ * الَّذٖى عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَالَمْ يَعْلَمْ *"Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı bir kan pıhtısından yarattı. Oku! Rabbin kalemle öğreten, insana bilmediğini bildiren en büyük kerem sahibidir."* (Alâk, 96/1-5'e kadar). Alâk Sûresi'nin baş tarafı ilk inen ayetler olmakla beraber sûrenin tamamı açısından müfessirlerin çoğuna nisbet edilen görüşe göre Fâtiha'nın ilk inen sûre olduğu anlaşılıyor. Alâk Sûresi'nin öbür âyetlerinin inişi daha sonra tamam olmuştur. Sahih-i Buharî ve Sahih-i Müslim'de özel senedleriyle Urve b. Zübeyr'den, Hz. Âişe'den; ilk vahyedilen ve ilk inen Kur'ân âyetlerinin اِقْرَاْ olduğu rivayet edilmiştir ki hadisin meâli şöyledir: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.) efendimize ilk vahiy, başlangıçta doğru rüyalar ile başlamıştı. Gördüğü her rüya sabahın aydınlığı gibi apaçık ortaya çıkardı. Sonra kendisine yalnız ve tenha yerde kalma sevdirildi. Artık Hıra mağarasına çekilir, ailesinin yanına dönmeden birkaç gece orada ibadet ederdi. Ve bunun için azığını da götürürdü. Sonra Hz. Hatice'nin yanına döner yine azığını alır giderdi. Nihayet Hira mağarasında bulunduğu bir sırada ona hak geldi. (Sahih-i Müslim'de, ansızın hak geldi denmiştir.) Şöyle ki: Kendisine bir melek geldi ve "oku" dedi. O da مَا اَنَا بِقَارِئٍ "Ben okumuş birisi değilim." cevabını verdi. Resulullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: Bu cevap üzerine melek hemen beni tuttu ve takatım kesilinceye kadar beni sıktı. Sonra beni bırakıp yine: "Oku!" dedi. Ben de "Okuma bilen biri değilim." dedim. Bunu der demez melek beni yine tuttu ve öyle bir sıkıştırdı ki canıma tak dedi, sonra beni yine salıverdi ve "Oku!" dedi. Ben yine, "Okuma bilen biri değilim." dedim. Bunun üzerine üçüncü defa bir daha takatım kesilinceye kadar beni sıkıştırdı. Sonra beni bıraktı ve derhal şu âyetleri okudu: اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذٖى خَلَقَ * خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ * اِقْرَاْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ *"Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, Allah ki insanı yapışkan bir sudan yarattı. Her halde (mutlaka) oku! Senin Rabbin kerimler kerimidir."* (Alâk, 96/1-3).

Sahih-i Müslim'in rivâyetinde; الَّذٖى عَلَّمَ بِالْقَلَمِ * عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَالَمْ يَعْلَمْ *"kalemle yazı yazmayı öğreten ve insana bilmediğini belleten"* âyetleri de zikredilmiştir.

Bunun üzerine Hz. Peygamber geri döndü, kalbi çarpıyordu. Hüveylid kızı Hz. Hatice (r.anha)'nın yanına giderek, زَمِّلُونِي ، زَمِّلُونِي "Beni örtünüz! Beni örtünüz!" dedi. Onu örttüler. Sonunda titremesi geçti. O zaman Hz. Hatice'ye durumu anlatarak "Kendimden çok korktum." buyurdu. Hatice de; "Hayır vallahi Cenâb-ı Allah seni hiçbir vakit perişan etmez, çünkü sen akrabana iyilik edersin, sıkıntılara katlanır, çalışmaktan usanmazsın, yoksulu kazandırırsın, misafire ikramda bulunursun, felâketlere karşı halka yardım edersin." dedikten sonra onu alıp amcasının oğlu Varaka b. Nevfel b. Esed b. Abdüluzzâ'ya götürdü ki; Varaka cahiliye döneminde Hıristiyanlığı kabul etmiş bir zat idi. İbrânice yazmasını bilirdi. Allah'ın dilediği kadar. İbrânice (Sahih-i Müslim'de Arapça) İncil'den bazı şeyleri yazardı. Ve artık pek ihtiyarlamış ve âmâ olmuştu. Onun yanına varınca Hatice, "Amcamoğlu! Şu kardeşinin oğlunu bir dinle bakalım." dedi. Varaka şöyle sordu: "Yeğenim! Ne görüyorsun?" Resulullah (s.a.v.) gördüğünü ona anlattı. Bunun üzerine Varaka "Bu O Nâmus'tur ki (Cebrail) yüce Allah Musa'ya onu indirmiş idi. Keşke ben genç olsaydım ve keşke kavmin seni buradan sürüp çıkaracağı zaman hayatta bulunsaydım." dedi. Resulullah (s.a.v.) "Onlar beni (Mekke'den) çıkaracaklar mı?" diye sordu. Varaka: "Evet senin getirdiğin gibi bir şeyi getiren hiç bir adam yoktur ki, düşmanlığa uğramasın. Şayet senin davet günlerine yetişirsem sana var gücümle yardım ederim." dedi. Sonra çok geçmedi Varaka vefat etti.[1]

Sahih-i Müslim bu hadisi birçok senedlerle rivayet etmiştir. Gerçi Hz. Âişe (r.anha)'nin bu olayın zamanına yetişmediği bilinmektedir. fakat böyle olması hadisin mürsel (yani ilk rivayet eden kimsenin isminin senedden düşürülmüş olmasını) gerektirmez. Hadisdeki açıklama üslubu şunu gösteriyor: Hadisin baş ve son tarafları değilse bile اقرأ "Oku!" paragrafı bizzat Hz. Peygamber'in dilinden öğrenilerek rivayet edilmiştir.

Diğer taraftan İbn Ebî Şeybe Musannaf'ında, Ebu Nuaym ve Beyhakî Delâilü'n-Nübüvve'de, Vâhidi ve Sa'lebî tefsirinde senedleriyle Ebu Meysere Amr b. Şürahbil'den[2] şöyle rivayet etmişlerdir: Resûl-i Ekrem (ş.a.v.) Hz. Ha-

(1) Müslim, İman, 252-255.

(2) Ebu Meysere Amr b. Şürahbil, Hemedanlı ve Kufelidir. Ebu Musa'nın belirttiğine göre o cahiliyye döneminde yaşamıştır. Ebu Vâil'e göre o Mesruk'tan üstündür. Hz. Ömer'den, Ali'den, İbn Mesud'dan, Huzeyfe'den Selman'dan, Aişe ve daha başkalarından rivayette bulunmuştur. Kendisinden de Ebu Vâil ve Ebu İshak es-Sabiî ve Muhammed b. Münteşir ve Kâsım b. Mühaymire ve diğerleri rivayet eylemişlerdir. Buharî ve diğer alimler, Amr b. Şürahbil'i tâbiînden saymışlar. İbnü Ma'în ve diğer alimler onu güvenilir bir ravî olarak kabul etmişlerdir. Amr b. Kurre, Ebu Vâil'den adı geçen, Abdullah b. Mes'ud'un arkadaşlarının ileri gelenlerindendir demiştir. Ebu Nuaym onun fazilet ve kerametinden bir menkıbesini naklet-

tice'ye "Ben tenha yerde yalnız kaldığım zaman bir çağırma işittim, vallahi bunun bir emir olmasından gerçekten korktum." dediği vakit, Hatice "Allah korusun! Yüce Allah'ın sana korkulacak birşey yapması ihtimali yoktur. Vallahi sen emaneti sahibine verirsin, akrabana iyilik yaparsın, sözü doğru söylersin." demişti.

Ondan sonra Ebu Bekir geldi. Resulullah orada yoktu. Hatice, Resulullah'ın sözünü ona anlattı ve "Muhammed'le beraber Varaka'ya git." dedi. Resulullah gelince Ebu Bekir elinden tutup "Bizi Varaka'ya götür", deyince "Kim söyledi" diye sordu. O da "Hatice" dedi. Bunun üzerine birlikte Varaka'ya gittiler, olup biteni ona anlattılar. Muhammed (s.a.v.) buyurdu ki "Yalnız tenha yerde kaldığım zaman arkamdan "ya Muhammed! ya Muhammed!" diye bir ses işitiyorum ve hemen koşup kaçıyorum." Varaka da "Öyle yapma, geldiği zaman söyleyeceğini dinleyinceye kadar dur, sebat et ve sonra gel bana haber ver." dedi. Ondan sonra Resulullah yalnız kaldığı zaman kendisine şöyle bir ses geldi: Ey Muhammed! قُلْ : بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ * اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ *"De ki: Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla, âlemlerin Rabbi Allah'a hamd olsun."* diyerek وَلَا الضَّٓالِّينَ Fâtiha'nın sonuna kadar vardı. Bir de قُلْ لَاإِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ *"De ki: Allah'tan başka ilâh yoktur."* dedi. Bunun üzerine Varaka'ya giderek bunları ona anlattı. Varaka da "Müjde müjde, dedi. Ben şahitlik ederim ki, sen Meryem oğlu İsa'nın müjdelediği zatsın, sen Musa'nın Namusu gibi bir Namus üzerindesin ve sen mürsel nebilerdensin ve sen cihad yapmakla emrolunacaksın.

Görülüyor ki, birinci hadis, Kur'ân'dan ilk inen âyetin "İkra" suresinin ilk âyetleri olduğunu; ikinci hadis de Fâtiha sûresinin tamamı olduğunu rivayet ediyor. Aradaki paragraflar, bazı cümlelerin düştüğü noktalarda birbirinin tamamlayıcılarıdır. Fakat dış görünüşe göre kayıtsız öncelik meselesinde çelişkili gibidirler. Birinci hadisin senedleri daha kuvvetlidir. Beyhaki'nin de belirttiğine göre ikinci hadis münkatı' olduğuna göre çelişki açısından birinci hadis tercih edilir. Ve demek ki Varaka'nın yanına iki defa gidilmiştir. Bundan dolayı en sahih rivayete göre Kur'ân'ın âyet açısından indirilmesinde; ilk indirilen âyet, İkrâ Sûresi'nin baş tarafındaki âyetlerdir, sûrelerin indirilmesi açısından da tertipte, yazmada, namazda ve okunuşta Kur'ân'ın ilk sûresi olan Fâtiha'dır. Ve Fâtiha'nın indirilmesi İkrâ Sûresi'nin tamamından, نٓ وَالْقَلَمِ , يَٓا اَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ ve يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ

---

miştir. İbnü Hibban da "es-Sikât" ismindeki eserinde onun çok ibadet edenlerden olduğunu ve dizlerinin ince olduğunu, h.63 senesinde Ebu Huzeyfe'den önce vefat ettiğini söylemiştir. (bkz. el-İsâbe IV, 305) Şu halde yukarıda zikredilen hadis mürseldir. Özel tabiriyle "münkatı' "dır. Yani ilk ravisi senedde zikredilmemiştir. (Müellif)

sürelerinden öncedir. Fakat bu iki hadisin rivayetlerinin nakledilmesi "müsned" olmalarından dolayıdır. Yoksa müfessirlerin çoğunun rivayet ettikleri "mürsel" hadisleri yalnız bu iki hadise dayanmamaktadır. Bununla beraber bu konuda ittifak yoktur.

Demek ki yüce Allah, kitabının Fâtiha'sını indirmeden önce başlangıçta Peygamber'ini vahye hazırlamış ve ona Rabbından bir Kur'ân, bir kitap ihsan edileceğini haber vermek için önce okumaya, ikinci olarak kalemle yazmaya teşvik etmiş ve bunlara Rabbinin ismiyle başlamasını emretmiş ve bu hazırlamadan sonra بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ * اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ diye kitabın ilk sûresini esas olarak ihsan etmiştir.

FÂTİHA'NIN ÂYETLERİ: Fâtiha'nın âyetlerinin yedi olduğunda ittifak vardır. Ancak bu yedi âyetten birisi "besmele" midir? Yoksa صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ midir? Bu konuda iki rivayet vardır. Biraz sonra görüleceği üzere bizim sahih mezhebimize göre "besmele" başlı başına yalnız bir âyet olduğundan dolayı Fâtiha'nın başı اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ dir ve صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ bir âyettir. (Besmele tefsirine bkz.). Fâtiha'nın yedi âyet olması da Kur'ân'ın hikmetlerinden birtakım mânâları haber vermesiyle ilgilidir.

FÂSILA: Şiirde kafiye veya revi nesirde seci gibi Kur'ân'ın sûrelerinde de fasıla diye isim verilen bir veya birkaç harf vardır ki, her âyetin diğerlerinden ayrılması bu fasılası iledir. Türkçemizde buna "durak" denilir. Fatiha sûresinin fasılası ise م ، ن harfleridir. Bunlar, nazımda ن ، م ، ن ، ن ، م ، م ، ن düzenini almışlardır. Bu eşsiz manzumenin tertili Kur'ân'da üstün ve kendine mahsus ahengi ile büyük bir tatlılık payının ve bu şekilde Kur'ân'ın vezinli sözü ile nesir söz arasında öyle bir seçkin özelliği vardır ki, hem nesrin akıcılığını, hem şiirin ahenk ve inceliğini birleştiren bir ifade lezzeti ortaya koyar. Gerçi bu parlaklık ve güzellik yalnızca fâsılanın eseri değildir. Onda Kur'ân'ın bütün kelimelerinin ve terkiplerinin güzellik payı vardır. Fakat fasıla, bunların ince parıltılarını kulakta hissettiren bir nirengi noktasıdır. Kırâet nağmelerinin kararları fâsılalarda verilir. Kur'ân'ı okuma esnasında Kur'ân'ın mânâları, nazmının dizilerinden bütün güzelliği ve lezzetleri ile süzülürken bu noktalarda kalbe işlemesi için visal vadisinin nağmeleri ile nâz ve niyazını birleştiren bir görünüme bürünür ve şuhûd alemine ait bir cilve kesilir. Bu varoluş cilvesini bir huzur anının gönül rahatlığı takip eder.

İlahî sözün nazm ve fâsılası ile insan sözünün seci ve kafiyesi arasında, fıtrat (yaratılış) ile sanat arasındaki büyük farkı görmemek mümkün değildir.

Yaratılıştaki geometrik şekillerin uçsuz bucaksız olduğu, sanat eseri geometrik şekillerin ise bitip tükendikleri bilinen bir gerçektir. Bunun için yaratılış eseri canlı, sanat eseri olan şeyler cansızdır. Yaratılışta herhangi bir binanın, herhangi bir canlının uzuv ve parçaları sonsuz bir başkalaşma ve uygunluğun ürünüdür. Biz herhangi bir ağacın yaprakları arasında güzel uyumu ifade eden mükemmel bir ahenk ve benzerliğin farkına varırken her yaprağın diğerlerinden ancak sonsuz denilebilecek bir değişiklik arzettiğini ve bunun hiçbir an durmayıp her an gelişerek değiştiğini de görürüz. Ve bunların geometrik şekil ve boyutlarını kesirsiz ölçmemiz hiçbir zaman mümkün olmaz. Bunun içindir ki, biz görülen varlıkların tam sınırını düşünemeyiz, onları en fazla görülen andaki durumları veya akseden hayalleri ile tanırız.

Fakat bir mimarın sanat eseri olan, çok güzel bir binadaki dengeleri sağlayan ölçüleri, belli ve bilinen noktalar arasında mevcut olan nisbetlerin uyumunu, basit ve sınırlı ölçü aletlerinin yardımıyla tamamen ölçebiliriz. Çünkü o ne olursa olsun yine de sınırlı bir tasavvuru ifade ediyor. Şayet sonsuz bir kesire tesadüf edersek bunun yaratılışla ilgisi olduğunu biliriz. Bunun gibi seci ve kafiyede her ne olursa olsun sınırlı bir uyum ve değişmeyen bir ritm hissedilir. Ne kadar açık seçik ve akıcı sayılırsa sayılsın onda bir zorluk ve zorlanmanın izi görülür. Çünkü oranlar, bağlantılar tasavvura sığan sınırlı bir ölçeğin tatbik edilmesinin sonucudur. Bundan dolayıdır ki, biz saf nesirde daha fazla tabiilik hissediyoruz. Fakat bu ne kadar güzel olursa olsun vezinli ve kafiyeli sözdeki ahengi daha etkileyici buluruz. Çünkü nesrin, istenen anlama ve kavramanın en büyük garantisi bulunan özlü söyleyişin üstünlüklerinden yoksun olduğuna hükmederiz. Halbuki Kur'ân nazmının uyumlu olmasındaki ölçü büsbütün başkadır. O sınırlı bir ölçü değildir. O düşünce ve tasavvura sığan sınırlı bir uyumun, değişmez bir ritmin ifade edilmesi değil, yaratılışın, cömert ve akıcı ve sınırsız çeşitliliğinden doğan bir uyumun ifadesidir. Onun fasılalarında, sanattaki zorlamayı andıran hiçbir zorlama kusuru yoktur ve bu sebepledir ki, Kur'ân nazmı vezinli ve nesir sözlerin her ikisinin anlatım üstünlüklerini ziyadesiyle kapsamaktadır. Ve bu kapsamlılık onun i'câz yönlerinden birini teşkil etmiştir. Ve yine bu sebepledir ki, Kur'ân'ın fâsılaları 'tevkifi'dir. Yani (peygamberden) nakletme ve ondan işitmeye bağlıdır. Akıl ile belirlenemez. Çünkü âyet başına varmadan da ahenk ifade eden bazı harflere tesadüf edilir. Bizim sözlerimizde kelimeler, mânâların geçici bir kisvesidir. Mânâlar ve kelimeler arasındaki ilgi, bir vücudun elbisesi ile ilgisi gibidir. Bundan dolayı birbirinden ayrılmaları mümkündür ve çoğunlukla o vücudu, daha güzel veya daha denk bir elbise ile

donatmak mümkün olur. Birçok defa yapmacık süslerle biz bu vücudun yaratılıştan var olan güzelliğini bozabiliriz. Allah'ın sözünde ise kelimeler mânâ üzerinde bir güzelin yüzünün gül renkli teni gibi maksadın yapısal dokusuyla da, ruhu ile de ezeli bir ilgi ile bağlantılıdır. Daha doğrusu bunda (Allah'ın sözlerinde) vücud ile ruhun birlikte görünen özel bir karışımı ve örgüsü vardır. Buna hayran olan bir büyük Arap şairi özellikle bunun için sarhoşluk edercesine neşe veren şu beyti söylemiştir:

رَقَّ الزُّجَاجُ وَرَقَّتِ الْخَمْرُ   فَتَشَابَهَا وَتَشَاكَلَ الأَمْرُ

"Kadeh de, şarap da inceldikçe inceldiler, en sonunda ikisi de birbirine benzedi ve işin içinden çıkılamaz oldu."

İşte sözlerinin bu i'câz şeklinde söylenmesi özelliğinden dolayı Kur'ân'ın benzeri yapılamadığı gibi, aynen tercüme de edilemez. Her şeyden önce seçkin beyan üslubu kaybolur. Tercemeler, gümüş tenli bir güzelin derisini yüzüp altındaki dokulara donuk cansız bir kumaştan elbise geçirmek gibi oluyor. Bu elbisenin saydam bir kristal olduğunu da farz etsek onun içinden canlı bir vücudun güzelliğinin görülebileceğini farzetmek yanlıştır. Kur'ân varlık bahçesinde açılmış gerçek ve benzersiz bir gül farzedilirse, en güzel tercemesi, usta bir elle yapılmış bir resmine benzetilebilir ki, bu resimde aslının ne maddesi, ne kuvveti, ne yumuşaklığı, ne gelişmesi, özetle ne yağı, ne kokusu hiç biri, bulunamaz. Biz de işte o gülü, tutup koklayamayanlara, gücümüz yettiği kadar resmi ile olsun tanıtmaya çalışacağız.

Bundan dolayı bunlar, Kur'ân'ı tanıtacak bir meâl olsa da Kur'ân hükmünü taşıyamaz, onun yerine konamaz, mesela namazda okunamaz.

بسم الله الرحمن الرحيم

BESMELE

Rahmân ve Rahîm Allah'ın adıyla

Mushaf-ı şeriflerde iki türlü besmele vardır. Birisi sûre başlarında yazılan ve sûreden bağımsız olan besmele, diğeri Neml Sûresinin اِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَاِنَّهُ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ (Neml, 27/30) âyetindeki besmeledir. Bu besmelenin, Neml sûresinin bu âyetinin bir parçası olduğu açıkça bilinmektedir. Bundan dolayı besmelenin Kur'ân âyeti olduğunda şüphe yoktur ve bu durum, açık tevatür ile ve âlimlerin ittifakıyla kesin olarak bilinmektedir. Fakat sûre başlarında yazılan ve her sûreyi birbirinden ayıran ve kırâetin başında okunan besmeleye gelince: Bunun o sûrelerden birinden veya her birinden bir âyet veya âyetin bir kısmı veyahut başlıbaşına Kur'ân'dan tam bir parça olup olmadığı, Neml sûresindeki besmele gibi besbelli olmadığından bu besmelenin Kur'ân'dan olup olmadığı hususu, tefsirde ve usul ilminde bilimsel açıdan tartışmalı bir meseleyi meydana getirmiştir ki bilhassa iman, namaz ve kırâet konularıyla ilgilidir.

Said b. Cübeyr Zührî, Atâ ve İbnü Mübarek hazretleri besmelenin başında bulunduğu her sûreden birer âyet olduğunu söylemişlerdir ki, Kur'ân'da yüz onüç âyet eder. İmam Şâfiî hazretleri ve talebeleri bu görüş üzerindedirler. O halde Fâtiha'nın yedi âyetinden birincisi besmeledir. Ve "en'amte aleyhim" bir âyet başı değildir. Bunun için Şâfiîler namazda besmeleyi yüksek sesle okurlar. Çünkü Şâfiîler diyorlar ki; selef (ilk dönem alimleri) bu besmeleleri Mushaflarda yazmışlar, bunun yanında Kur'ân'ın âyet olmayan şeylerden tecrid etmesini tavsiye etmişlerdir. Ve hatta Fâtiha'nın sonunda آمين "âmîn" bile yazmamışlardır. Eğer sûrelerin başındaki besmeleler Kur'ân olmasaydı onları da yazmazlardı. Kısacası Mushaf'ın iki kapağı arasında Kur'ân'dan başka birşey bulunmadığında İslâm alimlerinin ittifakı vardır. Ve bunu destekleyen özel hadisler de rivayet edilmiştir. O hadislerden birisi İbn Abbas (r.a.)'dan: "Besmeleyi terk eden Allah'ın kitabından yüz ondört âyet terketmiş olur." Ebu Hüreyre (r.a.)'den: "Resulullah efendimiz 'Fâtihatü'l-Kitab (Fâtiha sûresi) yedi âyettir, bunların başı

"Bismillahirrahmanirrahim"dir buyurdu. Ümmü Seleme (r.a.)'den: "Resulullah (s.a.v.) Fâtiha'yı okudu ve "Bismillahirrahmanirrahim elhamdülillahi rabbil âlemîn"i bir âyet saydı. O halde Fâtiha'dan bir âyet değilse, âyetin bir kısmıdır. Bundan dolayı namazda okunması farzdır ve yüksek sesle okunur. İmam Şâfiî gibi Ahmed b. Hanbel hazretlerinden de bu iki hadis arasında tereddütlü iki rivayet vardır.

Diğer taraftan İmam Mâlik hazretleri Kur'ân'ın her yerinde dahi Kur'ân'dan olduğu açıkça ve tevatür yoluyla belli olacağı, halbuki hakkında değişik görüşler bulunan bir sözün Kur'ân'dan olduğuna hükmedilemiyeceğinden dolayı ve Medine halkının geleneğine dayanarak sûre başlarındaki besmelelerin ne Fâtiha ne de diğer sûrelerden, ne de bütün Kur'ân'dan özel bir parça olmadığına ve Neml Sûresi'ndeki âyetten başkasında besmelenin Kur'ân olmayıp sûreleri birbirinden ayırmak ve teberrük (mübarek sayıldığı) için yazıldığı görüşünü ileri sürmüş ve bundan dolayı namazda ne yüksek sesle ne de gizli okunması uygun olmaz demiştir. Bunun için Mâlikîler namazda besmeleyi okumazlar.

Hanefîlere gelince, bu mezhebin en sıhhatli görüşü şudur: Sûrelerin başındaki besmele başlı başına bir âyet olarak Kur'ân'dandır. Ve sûrelerin hiç birinin bir parçası olmayarak sûreleri birbirinden ayırmak ve sûre başında teberrük olunması için inmiştir. Gerçekten yukarıda zikredilen karşıt iki değişik görüş ve delil içinde ortaya çıkan kat'î olarak bilinen nokta budur. Madem ki, yukarıda açıklanan şartlar gereğince mushafın her iki kabı arasında Kur'ân'dan başka birşey yazılmadığına dair ittifak vardır; o halde sûre başlarındaki besmeleler de Kur'ân'dandır. Şâfiî'nin ileri sürdüğü delilin kesin iddiası budur. Madem ki besmelenin, başında bulunduğu sûrelerden bir parça olduğunu bildiren açık mütevatir bir delil de yoktur, o halde hiç birinden bir parça da değildir. İşte Mâlikî delilinin kesin iddiası da budur. Bundan dolayı iki delilin birbirine yakın bu noktalarının birlikte ifade ettiği mânâ da; söylediğimiz gibi besmelenin bütün sûrelerden ayrı başlıbaşına bir âyet olmasıdır ki, bu konuyla ilgili değişik "ahad haber"lerden çıkan ortak hüküm de bu olur. O halde Fâtiha gibi, besmelenin her namazda okunması vacip değildir. Fakat gerek namazda ve gerek namaz dışında her Kur'ân okunuşunun ve her önemli işin başında okunması sünnettir. Bunun için namazın her rekatında, kırâetin başında okuruz, ortasında okumayız. Ancak Fâtiha'nın bir parçası olduğu anlaşılmasın diye kırâeti yüksek sesle okunan namazlarda da onu gizli okuruz ve böyle okunmasında bütün hanefîler görüşbirliği içindedirler. İşte بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ böyle seçkin bir âyettir.

TAHLİL: Dış görünüşe göre besmele بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ dört kelimedir. Gerçekten ve itibari olarak yedi kelimedir. Çünkü gerçekte بِسم nin "با "si ile الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ 'in tarif edatları da birer kelimedirler. Hükmen de böyledir. Çünkü Arap dilinde tarif edatlarına hiçbir zaman başlı başına bir kelime hükmü verilmemiş olduğu halde "bâ" hem kendisi bir kelimedir, hem de hazf olunmuş (silinmiş) taalluk ettiği bir fiil ile failini de bildiren üç kelime hükmündedir. Bundan dolayı بسم ، ب ile اسم den bileşik bir kelimedir. Bunda kural بِاسْمِ رَبِّكَ gibi vasl hemzesi (kelimenin ortasında düşen elif) ile yazılmaktı, fakat besmeleye özgü olarak bu hemze düşürülmüş olup söylendiği gibi yazılır. Ve onun yerine "bi"nin başı uzatılır. Ta ilk asırlardan beri besmelenin başını bir elif uzun yazmak bir hat kuralı olmuştur ki, bu kural kûfî gibi sülüs ve nesih hatlarında da hat üstadlarının bildiği bir husustur. Bunun nüktesi çok kullanılmasından dolayı hafifletmedir diyorlar. Fakat bunda özellikle taalluk-ı visâl kuvvetini ifade etmek gibi manevi nükteler de vardır. Bazı hadislerde rastlanan باء بهآء الله ، سين سناء الله ، ميم مملكة الله gibi imalar bundan açık olarak anlaşılıyor.

Bilindiği gibi, hakiki her ilmin bir tek konusu vardır, Kur'ân'ın hikmet ilminin konusu ise Allah ile kâinat ve özellikle insanlar ve insanların işleri arasındaki ilişki ve bağlantıdır.

İşte bir ilahlık sıfatı ve kulluk ilişkisi ile özetlenen ve önce Fâtiha'da, sonra bütün Kur'ân'da tedrici olarak açıklanan bu ilişki tamamen besmeledeki با nın mânâsıdır. ب daima bir fiile veya fiile benzeyen bir kelimeye taalluk eden ve onu bir isme bağlayan bir edat, bir cer edatıdır ki, asıl mânâsı yapıştırmaktır. Fakat bu yapıştırmanın; karıştırma ve beraberlik, yardım dileme, pekiştirme için kullanma ve yemin gibi birçok çeşitleri vardır ki, besmelede tefsirciler yalnız beraberlik veya yardım dileme mânâlarından birini gösterirler. Bu bâ'nın bağlacı hazf olunmuştur ki, o anda besmeleyle başlanacak olan fiil olacaktır. Başla, oku, başlıyorum, okuyorum gibi.

اسم : "İsim" aslında sözlük anlamıyla bir şeyin zihinde doğmasını sağlayan işaret ve alâmet demektir. Örfte tek başına anlaşılır bir mânâya delalet eden kelime diye tarif edilir ki, o mânâya veya onun dışta veya zihinde gerçekleşen asıl şekline müsemmâ denilir. Yaygın görüşe göre, ismin aslı "sümüv = yücelik" maddesidir. "Vesm = damgalama"den olması da mümkündür. Fakat çoğulu "esma" veya "esâmî" gelir ve bunlar tamamen dilimize mal olmuş kelimelerdir. Sıfatlar da aslında ismin kısımlarındandır. Bunun için isimler özel isim veya cins ismi veya umuma delalet eden isim diye kısımlara ayrıldığı gibi zat ismi

veya sıfat ismi diye de birbirinden ayrılır. Yüce Allah'ın Esmâ-i Hüsnâ'sında bu farkın önemi vardır. İsim, aslında "ad" ve "nam" ile eşanlamlı olmakla beraber dilimizde biz bunları ince farklarla kullanırız. "Ben bu işi falan kimse namına yapıyorum." yerinde "falancanın adına veya ismine yapıyorum" diyemiyoruz. Aynı şekilde "insan bir isimdir" deriz de "bir addır, bir namdır" demeyiz. Öyle zaman olur ki "o adamın adı" yerine "o zatın ismi" demeyi tercih ederiz.

اللهُ : "Allah" gerçek ilâhın özel ismidir. Daha doğrusu zat ismi ve özel ismidir. Yani Kur'ân bize bu en yüce ve en büyük zatı, eksiksiz sıfatları ve güzel isimleriyle tanıtacak, bizim ve bütün kâinatın ona olan ilgi ve alâkamızı bildirecektir. Bundan dolayı Allah diye adlandırılan en büyük ve en yüce zat kâinatın meydana gelmesinde, devamında ve olgunlaşmasında bir ilk sebep olduğu gibi "Allah" yüce ismi de ilim ve irfan dilimizde öyle özel ve yüce bir başlangıçtır. Yüce Allah'ın varlığı ve birliği kabul ve tasdik edilmeden kâinat ve kâinattaki düzeni hissetmek ve anlamak bir hayalden, bir seraptan ve aynı zamanda telafisi imkansız olan bir acıdan ibaret kalacağı gibi "Allah" özel ismi üzerinde birleştirilmeyen ve düzene konmayan ilimlerimiz, sanatlarımız, bütün bilgiler ve eğitimimiz de iki ucu bir araya gelmeyen ve varlığımızı silip süpüren, dağınık fikirlerden, anlamsız bir toz ve dumandan ibaret kalır. Bunun içindir ki, bütün ilimler ve sanatlar küçük küçük birer konu etrafında bilgilerimizi düzenleye düzenleye nihayet son düzenlemede bir yüksek ilim ile bizi bir birlik, huzuruna yükseltmek için çalışır durur. Cisim konusunda madde ve kuvvet ile hareket ve durgunluk oranında, birleştirilemeyen bir tabiat ilmi; uzaklık, yer ve zamana göre, nicelik kavramında toplanmayan bir matematik ilmi; bilim mefhumunda cisim ve ruh oranında toplanmayan bir psikoloji ilmi; dış dünya ve zihine göre doğruluk mefhumunda toplanmayan bir mantık ilmi; iyilik ve kötülüğe oranla güzellik ve çirkinlik mefhumunda toplanmayan bir ahlâk; nihayet nedensellik oranında ve varlık mefhumunda toplanmayan bir hikmet ve felsefe bulamayız. Varlık mânâsını düşündürtmeden, nedensellik oranının gerçek olduğunu kabul ettirmeden bize en küçük bir gerçek bildirebilen hiçbir sanat yoktur. Şu, şunun için vardır. İşte bütün ilimlerin çalıştığı gaye budur. Varlık, gerçeklik, nedensellik ilişkileri, bütün ilim ve sanatlara hakim olan düşünme ve doğru olduğunu kabul etmek prensipleridir. Nedensellik, sebebin müsebbebi ile bağlantısı, orantısı ve kalıcılığı kanunu, asrımızda bütün ilimlere hakim olan en büyük kanundur. Bunun için nedensellik alanında birleştirilemeyen hiçbir ilim bulamayız. Bu oran ise, sebep denilen bir başlangıç ile müsebbeb denilen bir sonuç arasındaki ilişkileri anlatır ve bütün kâinatın düzeni dediğimiz şey de işte bu yegâne

ilişkidir. Bundan dolayı biz sebep ve sonuç açısından varlığı düşünüp doğrulamadan bu bağlantının tam olduğunu düşünemeyiz ve doğrulayamayız. Sonra bu tasdikimiz de doğrudur diye zihnimiz ile gerçeğin uyum ve ilişkisini, üzerine kurduğumuz hakkın hakikatına dayandırmazsak, bütün emek ve çabalamalarımızın, bütün anlayışlarımızın, yalan, asılsız ve kuruntudan ibaret bir seraba dönüşeceğine hükmederiz. Halbuki o zaman böyle hükmedebilmek de bir gerçeği itiraf etmektir. Bundan dolayı insan doğruyu inkar ederken bile onun doğru olduğunu kabul mecburiyetinden kurtulamaz. Mümkün olan gerçekler üstünde varlığı zaruri olan Hakk, gerek ilmimizin, gerek varlığımızın ilk başlangıç noktası ve ilk sebebidir. Ve "Allah" onun ismidir. İnsan üzerinde etkili olan ve insanı kendine çeken hiçbir şey düşünülemez ki, arkasında Allah bulunmasın.

Yüce Allah varlığı zaruri olan öyle bir zattır ki, gerek nesnel ve gerek öznel varlığımızın bütün gidişatında varlığının zaruretini gösterir ve bizim ruhumuzun derinliklerinde herşeyden önce Hakk'ın zatına ait kesin bir tasdikin var olduğu inkâr kabul etmez bir gerçektir. Hatta bizim varlığımızda bu yüce gerçeğe basit ve öz ve sınırsız bir ilişkimiz, bir manevi duygumuz vardır. Ve bütün ilimlerimizin temeli olan bu gizli duygu; sınırlı duygularımızın, anlayışlarımızın, akıllarımızın, fikirlerimizin hepsinden daha doğru, hepsinden daha kuvvetlidir. Çünkü onların hepsini kuşatıyor. Ve onları kuşattığı halde O'nun zatı sınırlandırılamaz ve bu âlem O'nun kudret ve kuvvetinin bir parıltısıdır. Durum böyle iken biz birçok zaman olur ki, dalgınlıkla kendimizi ve varlığımızın geçirdiği zamanları unuturuz. Ve çoğunlukla yaptığımız hataların, sapıklıkların kaynağı bu gaflet ve dalgınlıktır. Böyle kendimizden ve anlayışımızın inceliklerinden dalgınlığa düştüğümüz zamanlardır ki, biz bu gizli duygudan, bu ilk anlayıştan gaflete düşeriz ve o zaman bunu bize aklımız yolu ile hatırlatacak ve bizi uyaracak vasıtalara ve delillere ihtiyaç duyarız. Kâinat bize bu hatırlatmayı yapacak Allah'ın âyetleri (işaretleri) ile doludur. Kur'ân, bize bu âyetleri, kısa ve özlü sözlerle hatırlattığı ve bizi uyardığı için bir ismi de "ez-Zikr"dir. Allah'ın hikmeti de bize buradan birçok mantıkî, akla uygun ve ruhî delilleri özetleyiverir. Diğer taraftan biz o gizli duygunun diğer sınırlı ve belirgin duygularımız gibi içimizde ve dışımızda ortaya çıkma ve kesintiye uğrama anlarıyla sınırlı bir şekil kazanmasını ve bu şekilde varlıkların parçalarının gözle görülen şeyler gibi anlayışımızın sınırına girecek bir şekilde açıklanmasını arzu ederiz. Bu arzunun hikmeti, O'nun tecellisindeki süreklilikte duyulan bir görme lezzetidir. Fakat bunda bilgisi ve kuvvetiyle herşeyi kuşatan Allah'ı, yaratılmış

varlıklara çevirmeye çalışmak gibi imkansız bir nokta vardır ki, nefsin gururunu kıracak olan bu imkansız nokta birçok insanı olumsuz sonuçlara ulaştırabilir. O zavallı gururlu nefis düşünemez ki, bütün kâinatın o ilk başlangıç noktasına açık, anlaşılabilir, başı ve sonu belli olan bir sınır çizmek, görünen eşyada olduğu gibi bir kesinti anına bağlıdır. Mümkün olmayan böyle bir kesinti anında ve noktasında ise bütün his ve bütün varlık kökünden kesilir ve yok olur. Öyle bir tükenme ise apaçık bir his ve anlayışa varmak değil, yokluğa karışmaktır. Aklî delillere böyle bir gaye ile bakanlar ve Allah'ın görünmeyen ve görünen bütün varlıkları kuşatan sonsuz tecellisi karşısında nefislerinin gururunu kırmayarak şuhûd zevkinden mahrum kalanlar "Allah'ı aradım da bulamadım." derken, sanat ve felsefe adına zarara uğradıklarını ilan etmiş olurlar. Allah'ı sezmek için kalp ile doğru ve yanlışı birbirinden ayıran gözü ve ikisi arasındaki farkı ve ilişkiyi belli bir oranda idrak edebilmelidir.

İşte "Allah" yüce ismi, bütün duygularımızın, düşüncelerimizin ilk şartı olan öyle derin ve bir tek gizli duygunun, görünen ve görünmeyen varlıkların birleştikleri nokta olan bir parıltı halinde, hiçbir engel olmaksızın doğrudan doğruya gösterdiği yüce Allah'ın zatına delalet eden, yalnızca O'na ait olan özel bir isimdir. Yani bu isim önce zihindeki bir mânâ ve ikinci olarak o vasıta ile Allah'ın zatının ismi ise özel bir isimdir. Zihindeki bir mânâ olmayarak yalnızca ve bizzat belli zatın ismi ise bir özel isimdir. Birincisinde kelimeden anlaşılan mânâya, mânâdan gerçeğe geçeriz ve ismi bu mânâ ile tanımlarız. Mesela Allah, bütün sıfat-ı kemâliyyeye (eksiksizlik ve olgunluk vasıflarına) sahip bulunan, varlığı zaruri olan zatın ismidir. Yahut hakkiyle tapılacak olan yüce zatın ismidir, deriz. İkincide bizzat bulunan gerçeğe intikal ederiz. Bu şekilde o gerçekten kendimizde hiçbir pay yoksa Allah isminden gerçekte yine kendisinden başka birşey anlayamayız. Bize göre isim ile, isimlendirilen varlık aynıdır. Fakat o gerçekten kendimizde herhangi bir tarz (üslub) ile bir pay bulabilirsek isim ile kendisine isim verileni birbirinden ayırırız ve bu iki şekilde de Allah'ı isbat etmeye ihtiyaç duymayacağız. Fakat bu isimden bir mânâ anladığımız ve o mânâyı gerçekte bir mahiyete delalet için vasıta olarak kabul ettiğimiz zaman o gerçekten bizzat bir payımız olmasa bile bu isimden birşey anlarız. Fakat o şeyin varlığını isbat etmeye ihtiyaç duyarız. Bundan dolayı isim, isbat etmeden önce konulmuş bulunursa o gerçeğin özel ismi olursa da alem ismi olamaz. Fakat isbat edildikten sonra konmuş ise bizzat alem ismi olur. Mesela anadan doğma körler için "ülker" ismi ancak bir özel isim olabilir, görenler için ise bir alem ismidir. Normal dilde özel isim ile alem isminin farkı aranmazsa da ilim

dilinde bunlar arasında fark vardır. İşte bu sebeplerden dolayı yüce Allah için zat ismi ve alem ismi mümkün müdür, değil midir? diye bilginler arasında derin bir tartışma vardır. Fazla uzatmamak için şu kadar söyleyelim ki, üç tecelli algılanır. Zatın tecellisi, sıfatın tecellisi, eserlerinin tecellisi. İsimlerinin tecellisi de bunlardan biri ile ilgilidir. Zat isminin, zatın tecellisini ifade eden bir isim olması gerekir, çünkü sıfat tecellisini ifade eden isimlere sıfat isimleri, eserlerin tecellisini ifade eden isimlere fiil isimleri denilir. Zat, sıfat ve eserleri ile de vasıta ile tecelli ettiği gibi bizzat tecelli etmesi de bizce mümkündür. En azından kendine tecellisi mümkündür ve alem olan zat ismine bu da yeterlidir. Ve biz bunu bütün isimlerde esas olarak bildiğimiz için Allah'ın isimleri tevkîfîdir yani Cenâb-ı Hakk'ın vahiy yoluyla bize bildirmiş olduklarından ibarettir, diyoruz. Bundan dolayı zat isminin mefhumu olan bir özel isim veya mefhumu olmayan bir şahıs ismi olması aslında mümkündür ve bizim için yeterlidir.

Şu kadar var ki; biz kendimize zatın tecellisi meydana gelmeden alem ismini koyamayız. Nitekim, yeni doğan çocuğa, onu görmeden koyduğumuz isim, henüz bir özel isimdir ve bu durumda duyduğumuz alem isminden de yalnız bir ismin tecellisini anlarız ve o zaman isim ile kendisine isim konulan varlık birleşir. Fakat bunu sıfat isimleri ve fiil isimleri ile yorumlaya yorumlaya nihayet eserlerin tecellisine ve ondan sıfatın tecellisine ve ondan zatın tecellisine ereriz. Her söz başlangıçta bir ismin tecellisini anlatır, Kur'ân da bize yüce Allah'ı önce isminin tecellisi ile anlatıyor: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ . اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ v.d. Bundan dolayı Kur'ân'a başlarken doğrusu hiçbir düşünce ile meşgul olmayarak önce Allah'ın ismini bir zat ismi (özel isim) olarak alacağız. Râhman ve Rahim vasıflarını da bu ismi kısaca yorumlayarak bu iki vasıfla ona bir genişlik kazandırıp mânâsını zikredeceğiz ki, bu mânânın kısacası, en mükemmel ve katmerli bir rahmetin alanı ve yayılma noktasının başlangıcı olacaktır. Sonra yavaş yavaş bu isimler ile bu mânâyı açıklayarak ortaya çıkaracağız ve o zaman yerlere, göklere sığmayan Allah'ın zat isminin kalbimizde yaratılıştan saklı olan tecellilerini görmeye başlayacağız. İsimlerin tecellisinden eserlerin tecellisine geçeceğiz, kâinatı dolaşacağız, eserlerin tecellisinden sıfatların tecellisine ereceğiz, görünmeyenden görünene geçeceğiz. Görünen alemle ilgili zevkimiz arttıkça artacak, o vakit zatın tecellisi için sevgi ve neşe ile çırpınacağız, bütün zevkler, lezzetler, bütün ümitler, bir noktada toplanacak; bazen gözyaşlarını döküp yüreklerimizi ezen günah yükünü yıkacağız, bazen vuslat rüzgarı esecek, mutluluk ve hoşnutluk ile kendimizden geçeceğiz. Nihayet * يَا اَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ

ارْجِعِي إِلَى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً *"Ey huzura eren nefis! Razı olmuş ve kendisinden razı olunmuş olarak Rabbine dön! (Benim sevgili kullarım arasına sen de gir ve cennetime gir!)"* (Fecr, 89/27-30) daveti gelecek, yüce Allah'ın ziyafetinde sonsuza dek O'nun cemalini seyretmeye dalıp kalacağız. وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ *"O gün bazı yüzler ışıl ışıl parlar, Rabbine bakar."* (Kıyamet, 75/22-23).

"Allah" zat ismini, özel isim olarak düşünebilmek için, Allah'ın selbî ve subutî bütün zat sıfatları ile fiilî sıfatlarını bir arada tasavvur etmek, sonra da hepsini bir bütün olarak topluca ele almak ve öyle ifade etmek gerekir. Bundan dolayı bu da şu şekilde ifade edilmiştir: "O zat-ı vâcibü'l-vücûd ki, bütün kemâl sıfatlarını kendisine toplamıştır." Sadece "zat-ı vacibu'l-vücûd" demek de yeterlidir. Çünkü bütün kemal sıfatlarını kendisinde toplamış olmak, varlığı zaruri demek olan "vacibu'l-vücûd"un bir açıklamasından, niteliğinin belirlenmesinden ibarettir.(1)

Bunun bir özeti de "Hakkıyla mabud = Hakiki ilâh, gerçek Tanrı" mânâsıdır. Arapça'da bu mânâ belli ve bilinen tanrı demek olan "el-İlâh" özel ismi ile özetlenmiştir. "Hâlik-ı âlem = Kâinatın yaratıcısı" veya "Hâlik-ı Küll = Herşeyin yaratıcısı" mânâsı ile de yetinilebilir. Bunları yüce Allah'ın isim ile veya sözle tanımlanması olarak alabiliriz. Biz her durumda şunu itiraf ederiz ki, bizim "Allah" yüce isminden duyduğumuz (anladığımız) bir mânâ, bu mânâların hepsinden daha açık ve daha mükemmeldir. Bundan dolayı bu özel ismin, bir alem isim olması kalbimize daha yakındır. Gerek özel ismi, gerek şahıs ismi olan "Allah" yüce ismi ile Allah'tan başka hiçbir ilâh anılmamıştır. هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا *"Sen O'nun bir adaşı olduğunu biliyor musun?"* (Meryem, 19/65) âyetinde de görüldüğü gibi, onun adaşı yoktur. Bundan dolayı Allah isminin ikili ve çoğulu da yoktur. O halde ancak isimlerinin birden çok olması caizdir. Hatta özel ismi bile birden çok olabilir ve değişik dillerde yüce Allah'ın ayrı ayrı özel isminin bulunması mümkündür. Ve İslam'a göre caizdir. Bununla beraber, meşhur dillerde buna eşanlamlı bir isim bilmiyoruz. Mesela Tanrı, Hudâ (Farsça) isimleri "Allah" gibi birer özel isim değildir. İlâh, Rab, Mabud gibi genel anlam ifade eden isimlerdir. Hudâ, Rab demek olmayıp da "Hud'ay" kelimesinin kısaltılmışı ve "vâcibu'l-vücûd = mutlak var olan" demek olsa yine özel isim değildir. Arapça'da "ilâh"ın çoğulunda آلِهَة (âlihe); "rabb"in çoğulunda أَرْبَاب (erbâb) denildiği gibi Farsça'da "hudâ"nın çoğulunda "hudâyân" ve dili-

---

(1) Meşhur Alman filozofu Kant'ın bu noktada yani "Vâcibu'l-Vücûd" teriminin mânâsının bizzat "olgunluğu gerektirir" olması hususunda bir hatası vardır ki, "Metalip ve Mezâhip" ismindeki eserimizde hatanın hangi noktada olduğu gösterilmiştir. (Müellif)

edatı değildir. Çünkü birinc çağırma halinde "يَا اللّٰه " diye hemze sabit kalabiliyor ve bir de "Yâ eyyühe'l-kerim" gibi çağırma edatı يَا ile çağırılan isim arasında أيها gibi ayıran bir kelime eklemeye gerek kalmıyor. Halbuki "el" belirleme edatı olsaydı böyle olmayacaktı.

Eğer "el" belirleme edatı ise kelime herhalde başka birşeyden nakledilmiştir ve yüce Allah'a isim olarak verilmesi ikinci bir kök sayesinde mümkündür. Fakat bunun başlangıçta Arap dilinde diğer bir isimden veya sıfattan alınmış olması mümkündür ve aslolan budur. Belirleme edatı "el" kalkınca da "lâh" kalır. Gerçekten Arapça'da "lâh" ismi vardır. Ve Basralı alimlerin büyük bir kısmı bundan nakledildiğini söylemişler. "Lâh" gizlenme ve yükselme mânâsına لاَهَ يَلِيهُ fiilinin masdarı olduğu gibi bundan "ilâh" anlamına da bir isimdir ve bundan "lâhüm", "lâhümme" denilir. Bir Arap şairi: كَحِلْفَةٍ مِنْ أبِي رَبَاحٍ يَسْمَعُهَا لاَ هُمُّ الْكِبَارُ *"Ebu Rebâh'ın bir yemini gibi, Allah'ım onu büyükler işitir."* demiş. Aynı şekilde Peygamber Efendimiz'in dedesi Abdülmuttalib Fil vak'asında Kâbe kapısının halkasına yapışarak; . لاَ هُمَّ إنَّ الْعَبْدَ يَمْنَعُ رَحْلَهُ فَامْنَعْ رِحَالَكَ * لاَ يَغْلِبَنَّ صَلِيبُهُمْ وَمَحَالُهُمْ عَدْواً مَحَالَكَ ...الخ *"Ey Allah'ım! Kul kendi evini korur, Sen de evini koru! onların haçı ve hilesi düşman olarak senin tedbirine galip gelmesin!"* diye Allah'a yalvarmıştı. *(Bkz. Fîl Sûresi Tefsiri)*.

Şu halde "lâh" isminin başına "el" getirilerek "Allah" denilmiş ve özel isim yapılmış demektir. Bazıları ise daha ileri giderek Arapça "lâh" isminin Süryânice olduğu söylenen "lâha" isminden Arapça'laştırılmış olduğunu zannetmişlerdir. Çünkü Belhli Ebu Yezid "lâh" Arapça olmayan bir kelimedir demiştir. Çünkü, Yahudiler ve Hristiyanlar "lâha" derler. Araplar bu sözcüğü alıp değiştirerek "Allah" demişler, bunun gibi "lâhüm" ile ilgili olarak İbrânice'de "elûhim" vardır. Fakat tarih açısından Arapça'daki "lâh" mı öncedir, yoksa Süryanice'deki "lâha" mı öncedir? Bunu tesbit etmek mümkün olmadığı gibi iki dil arasında böyle bir kelimede ilişkinin bulunması, birinin diğerinden nakledildiğine mutlak surette delil olamaz. Eğer arka arkaya gelme yoksa her ikisinin daha önce bulunan bir ana dilden yayıldığını kabul etmek daha uygun olur. Ve bunu destekleyen delil de vardır. Çünkü Allah kelimesinin Arapça'daki kullanılışında hiçbir yabancı dil kokusu yoktur. Sonra "lâh, lâhüm" her ne kadar Arapça dışındaki bir dilden nakledilmiş olsalar bile "Allah" "el" takısı "lâh" ile birleştirilerek ondan alınmış olsaydı onun hemzesinin nida (çağırma) halinde yerinde kalmasına dilin kuralı müsaade etmezdi. Bunun içindir ki, birçok dil bilgini ve bunların içinde Kufeliler, Allah kelimesinin "lâh"dan değil, "ilâh" cins

ismi ile eş anlamlı olan "el-ilâh"dan nakledilmiş olduğunu söylemişlerdir. Bu şekilde ilâhın hemzesi hazf edilmiş ve "el" belirleme edatının hemzesi onun yerine konmuş ve belirleme lâmı da "en-Necmü, Es-Sa'ku" gibi kelimenin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bundan dolayı, aslına göre başındaki hemze, cümle içinde hazf ve başka bir harf yerinde kullanıldığına işaret edilerek de nida (çağırma) halinde düşmemiştir. "İlâh" kelimesi de aslında ilâhet, ulûhet, ulûhiyet gibi ibadet mânâsı ile veyahut serbest olma mânâsı ile veyahut kalbin huzura ermesi ve rahat olması mânâsı ile veyahut korku mânâsı ile ilgili olarak "me'luh" yani kendisine ibadet edilen, yahut akılların hayret ettiği, yahut kalplere rahatlık ve iç huzuru veren yahut sıkıntıdan, korkudan kurtaran demek olur ki, "mabud" (kendisine tapılan)'da bu mânâların hepsi var gibidir. "Allah" da ise gerçekten bu mânâların hepsi vardır. Zemahşerî, Kâdı Beydâvî gibi birçok büyük araştırmacı bu incelemeyi kabul etmişlerdir[1]. Buna göre "lâh" kelimesinin de aslı "ilâh"dır. ناس (nâs) ve أناس (ünâs) kelimeleri gibi. Gerçekten çoğulunda hep "âlihe" deniliyor ki, Arap dilinde masdar ve küçültme ismi gibi, çoğullar da kelimenin aslını gösteren delillerdendir.

Özetle dilde bu iki incelemeye göre Allah'ın ismi büyük türeme ile türeyen bir Arapça isimden nakledilmiş ve onun asıl mânâsını ihtiva etmiştir. Hem de aslı ve kendisi Arapça'dır. Bu arada bazılarının zannına göre aslı Arapça değil, fakat Arapça'ya nakledildikten sonra sırf Arapça'dır.

Nahiv âlimi tefsirci Endülüslü Ebu Hayyan diyor ki: Bilginlerin çoğuna göre; "الله " yüce ismi hemen söylenmiş bir sözdür ve türememiştir. Yani ilk kullanıldığında yüce Allah'ın özel ismidir [2]. İmam Fahreddin Râzî de "Bizim seçtiğimiz görüş şudur: Allah kelimesi yüce Allah'ın özel ismidir ve aslında başka bir kelimeden türememiştir. İmam Halil b. Ahmed ve Sibeveyh, usul alimleri ve İslam hukukçularının hepsi bu görüştedirler." [3] diyor. Gerçekten çağırma kipinde Allah kelimesinin başındaki hemzenin düşmeyişi ve araya bir şey girmeden çağırma edatı يا ile birleşmesi bu hemzenin, kelimenin aslından olduğunun bir delilidir. Bundan dolayı "el" belirleme edatı değildir. Ancak kullanmayı kolaylaştırmak için çoğunlukla bu edat gibi kullanılmıştır ve Allah kelimesinin sonuna tenvin getirilmemiştir. Gerçi hemzenin hazf edilmesi, kelimede kalmasından daha çoktur ve daha fazladır. Fakat " يا = yâ" ile "ال = el" belirleme edatları bir araya gelmedikleri ve bundan dolayı "yennecmü" v.s. denilemeyip

(1) ez-Zemahşerî, el-Keşşaf, I, 35 vd.; el-Beydavî, Envârü't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl, I, 5-6.
(2) Ebu Hayyan, el-Bahru'l-Muhît, I, 14.
(3) Fahrür-Râzî, Mefâtîhu'l-Gayb, I, 156.

يَاأَيُّهَا النَّجْمُ (Yâ eyyühennecmü), yâ hâze'l-Harisü, yâ eyyühennâsü gibi araya أَيُّهَا veya هَا gibi kelimeler konduğu halde يَا أَللّٰهُ (yâ Allah) diye hemzenin yerinde kalması ile yetinilmesi ve sonra bu kelimenin Allah'tan başka hiç kimse için asla kullanılmamış bulunmasından dolayı "en-Necmü, en-nâsü ve'l-ünâsü" cinsinden olmadığını gösterdiğinden kelime ve mânâ itibariyle bu özelliğin tercih edilmesi gerekmiştir.

Özetle "أَللّٰهُ" ismi türemiş veya başka bir dilden Arapça'ya nakledilmiş değildir. Başlangıçtan itibaren özel bir isim olarak kullanılmıştır. Ve yüce Allah'ın zatı bütün isimler ve vasıflardan önce bulunduğu gibi "أَللّٰهُ" ismi de öyledir. Allah ismi ulûhiyyet (ilâhlık) vasfından değil, ilâhlık ve mabudiyet (tapılmaya layık olma) vasfı ondan alınmıştır. Allah, ibadet edilen zat olduğu için Allah değil, Allah olduğu için kendisine ibadet edilir. Onun "Allah"lığı tapılmaya ve kulluk edilmeye layık olması kendiliğindendir. İnsan puta tapar, ateşe tapar, güneşe tapar, kahramanlara, zorbalara veya bazı sevdiği şeylere tapar, taptığı zaman onlar ilâh, mabud (kendisine tapılan) olurlar, daha sonra bunlardan cayar, tanımaz olur, o zaman onlar da iğreti alınmış mabudiyet ve tanrılık özelliklerini kaybederler. Halbuki insanlar, ister Allah'ı mabud tanısın, ister mabud tanımasınlar, O bizzat mabuddur. O'na herşey ibadet ve kulluk borçludur. Hatta O'nu inkar edenler bile bilmeyerek olsa dahi ona kulluk etmek zorundadırlar. Araştırma mantığına göre iddia edilebilir ki, özel isimler kısmen olsun cins isimlerinden önce konulur. Daha sonra bir veya birkaç niteliğin ifade ettiği benzeme yönü ile cins isimleri oluşur. Bundan dolayı her özel ismin bir cins isminden veya nitelikten alınmış olduğu iddiası geçersiz sayılır.

Üçüncüsü: Denilebilir ki, yukarıda açıklanan kullanma tarzından, "أَللّٰهُ" yüce isminin Arap dilindeki özelliği ve bundan dolayı bir özel isim olduğu anlaşılıyor. Fakat böyle olması diğer bir dilden alınmış olmasına neden engel sayılsın? Allah'ın isimlerinin birden çok olmasının caiz olduğu da önce geçmişti. Gerçekten deniliyor ki İbranice'de "iyl" Allah demektir. Çünkü Kâdı Beydâvî ve diğer tefsircilerde bile "İsrail" Allah'ın seçkin kulu veya Abdullah mânâsına tefsir edilmiştir ki, hemzenin hazf edilmesi ile "isrâl" ve (ى) yâ'ya çevirilmesi ile "İsrayil" şeklinde de okunur. Diğer taraftan Süryanice'de "lâha", Arapça'da "lâh" da varmış. Bundan dolayı Arapça'da bu iki ismin birleştirilmesi ile "illah" terkibinden "Allah" özel ismi vazedilmiş olduğu hatıra gelir ki; "Allah" ilâh meâlini hatırlatır ve "ilâhü'l-âlihe" (ilâhların) mabudların Allah'ı mânâsını ifade eder.

Fakat böyle bir mantık ilişkisi, gerçeğin böyle olduğuna delalet etmez. Böyle olsaydı mutlaka dil bunu bize bildirirdi. Çünkü her şeyden önce kelimenin ucme ve özel isim olmasından dolayı gayri munsarif ve belki mebni olarak kullanılması gerekirdi. Çünkü Ba'lebek, İsrail, Cebrail, İbrahim, İsmail ve benzeri özel isimlerin hepsi gayri munsarifdirler. Halbuki "الله" ismi mureb ve munsariftir. İkincisi, hemzenin hazf edilmesi durumuna uygun ise de hemzenin sabit kalması durumuna uygun değildir. Çünkü Arapça'da "il" hemzenin kesri ile okuna geldiği halde "Allah"da hemze üstün ile okunur. Ve doğrusu "îl" "ilah" mânâsınadır. Çünkü "إلّ = ili" diye müzaf (tamlanan) oluyor. Sonra îl, Allah demek ise ve ondan alınmış olsaydı "il lâlı" diye bir terkip düşünmeğe ne ihtiyaç kalırdı? Kısacası, Allah isminin diğer bir dilden alınmış veya türemiş olduğunu bu şartlar altında belirlemek mümkün değildir. Ve bu yüce isim, lisan açısından da adının sahibi gibi, bir ezeliyet perdesi içindedir. Ve bütün bunlardan en basit bir mânâ edinmek için söylenecek söz, hayret ve büyüklüktür. Allahu ekber!

الرَّحْمٰنِ: "er-Rahmân"; Bu da yüce Allah'a mahsus bir isimdir. Bunun özel bir mânâsı vardır. Fakat zat ismi değil, sıfat ismidir. Hem vasıflanarak hem vasıflanmadan kullanılır. Bundan dolayı katıksız isim ile katıksız sıfat arasında bir kelimedir. Bunun için cer edatı ile geçişli olmaz, fiil gibi amel yapmaz. رَحْمٰنٌ بِكَذَا *"Buna rahmandır."* denilmez. Fakat izafetle (tamlama ile) رَحْمٰنُ الدُّنْيَا *"Dünya Rahmânı"* gibi amel eder. Böyle olması bu kelimenin fiil sıfatı değil, zat sıfatı olduğunu gösterir. Ve böyle sıfatlara sıfat-ı galibe (üstün sıfat) ismi verilir. Aslında içerdiği niteliğe sahip olan her şahsı nitelemek uygun olduğu halde o sıfatla seçkin olan özel bir kişi için kullanılması çokça görüldüğünden yalnız onun sıfatı olarak kullanılmış demektir. Üstünlük bir derece daha kuvvet bulunca isim olarak da kullanılır ki, Rahmân böyledir. Ve bu üstün gelme ya gerçekten veya varsayım şeklinde olur. Eğer önce genel olarak kullanılmışsa ve daha sonra bir şeye tahsis edilmesi gerekmişse "gerçek anlamıyla"; eğer önce genel olarak kullanılması bizzat meydana gelmemiş de dil ile ilgili bir kural gereğince ise "varsayım anlamıyla" denilir.

الرَّحْمٰنِ (er-Rahmân) ismi de varsayım tarafı ağır basan ve yalnızca Allah için kullanılan bir özel isimdir. Çünkü dil açısından رَحْم (rahm) ve رَحْمَة (rahmet)ten türemiş ve sürekli ve pek fazla acıma mânâsına gelen bir sıfat-ı müşebbehe kipidir ki çok merhametli, çok rahmet sahibi mânâsına bir sıfattır. Böyle olunca da bu sıfat kimde bulunursa ona الرَّحْمٰن (er-Rahmân) demenin kıyas yoluyla mümkün olması lazım gelir. Halbuki الرَّحْمٰن hiç böyle kullanılmamış, rahmeti sonsuz, ezelî

ve gerçek anlamda nimet veren bir mânâya tahsis edilmiş olduğundan dolayı başlangıçtan itibaren yüce Allah'tan başkasına Rahmân denilmemiştir. Ancak yalancı peygamber Müseylimetü'l-Kezzâb'a bir defa haddini aşan yağcı bir şair lâmsız olarak لازلت رحمانا *"Sen rahmân olmaya devam ediyorsun."* tabirini kullanmış ve buna rağmen الرحمن (er-Rahmân) dememiştir. Böyle olduğu halde İslâm dini açısından değil, dil açısından bile bu şairin hata ettiği belirtilmiştir. Din açısından ise şairin yanlış bir ifade kullandığı haydi haydi sabittir. Öyle ise mutlak surette "Rahmân" yüce Allah'a ait bir sıfat ismidir. Bundan dolayı aslında sıfat olması itibariyle çok rahmet sahibi, pek merhametli, çok merhametli, gayet merhametli veya sonsuz rahmet sahibi diye tefsir edilebilse de özelliğinden, isim olmasından dolayı tercemesi mümkün olmaz. Çünkü özel isim terceme edilmez. Özel isimlerin terceme edilmesi onların değiştirilmesi demektir ve dilimizde böyle bir isim yoktur. Bazılarının Rahmân'ı "esirgeyici" diye terceme ettiklerini görüyoruz. Halbuki "esirgemek" aslında kıskanmak, yazık etmek mânâsınadır. "Benden onu esirgedin." denilir. Sonra kıskanılanın korunması, saklanması tabiî olduğundan esirgemek, onun gereği olan korumak mânâsına da kullanılır. "Beni esirgemiyorsun." deriz ki, "Beni korumuyorsun." demektir. Fakat "Bana merhamet etmiyorsun." gibi, "bana esirgemiyorsun" denilmez. Bundan dolayı esirgeyici aslında "kıskanç" demek olacağından Rahmân'ın gelişigüzel bir tefsiri de olmamış olur. Elemlenmek, acı duymak demek olan acımaktan "acıyıcı" da tatsız ve kusurludur, kuru bir acımak merhamet değildir. Merhamet, acı felaketini ortadan kaldırmak ve onun yerine sevinç ve iyiliği koymaya yönelik olan bir iyilik duygusudur ki dilimizde tamamen bilinen bir kelimedir. Biz merhametli sıfatından anladığımız tatlı mânâyı öbürlerinden tam olarak anlayamayız ve hele pek merhametli yerinde "acıyıcı, esirgeyici" demeyiz. Bunun için eskilerimiz burada "yarlığamak" fiilinden "yarlığayıcı" sıfatını kullanırlardı. "Rabbim rahmeti ile yarlığasın", "rahmetinle yarlığa ya Rabbi!", "Rahmetinle yarlığa kıl ya gani (zengin)" gibi ki, bu kelimeyi hafifleterek "yarlamak" ve "yarlayıcı" denildiği de olmuştur. Ve aslında "yar (dost) muamelesi yapmak" demektir ki, merhametin sonucudur. Fakat "yarlığayıcı" da isim değil sıfattır. Özetle Rahmân "pek merhametli" diye noksan bir şekilde tefsir olunabilirse de terceme olunamaz. Çünkü "pek merhametli", ne yalnız Allah için kullanılan bir sıfattır, ne özel isimdir, "Rahim" demek de olabilir. Sonra yüce Allah'ın rahmeti, merhameti; bir kalb duygusu, psikolojik bir meyil mânâsına gelen bir iyilik duygusu değildir. Fâtiha sûresi tefsirinde açıklanacağı üzere iyiliği kasdetmek veya sonsuz nimet verme mânâsınadır. Dilimizde de

rahmet bu mânâ ile bilinir, fakat bu ilgiden dolayı "Rahmân" ismini "Vehhâb = çok bağışlayan" ismi ile karıştırmak da uygun olmaz. Vehhâb, Rahmân gibi özel isim değildir. Bundan dolayı Rahmân, Vehhâb veya Afüvv (çok affeden) mânâlarına gelen "bağışlayıcı" sıfatı ile de terceme edilemez. Bu ismi ezberleriz ve tercemesi ile değil, tefsiri ile rahmet mânâsından anlamağa çalışırız.

الرَّحِيمِ: "er-Rahîm" de sıfat-ı müşebbehe veya mübalağa ile ism-i fâil olarak ikinci bir sıfattır. İki sıfatın farkının daha açık olması için burada ikincisi daha uygundur ki "çok merhamet edici" demek olur. Bu da yüce Allah'ın sıfatlarından biridir. Fakat yalnız sıfat olarak kullanılır, mevsufsuz (nitelenen olmadan) tek başına kullanılmaz. Bundan dolayı Rahmân gibi sıfât-ı gâlibe (genellikle sıfat olarak kullanılan kelime) ve özel isim olmayıp Allah'dan başkası için de kullanılabilir ve fiil amelini yapar. Başındaki belirleme edatı da bilinen zat içindir. Şu halde اللّٰه الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ sıfat terkibindeki kelimelerin ilki yalnız isimdir, ikincisi hem isim, hem sıfat, üçüncüsü yalnız sıfattır. Üç kelimeden oluşan sıfat, özel isimden umumî mânâya doğru açılmıştır. Ve bu iki sıfat, "Allah" zat ismine kalbimizde anlam kazandırmıştır. Bunlar, Allah'ı görmenin ilk cemâl tecellileridir.

Görüyoruz ki; رَحْمٰنٌ ، رَحِيمٌ (Rahmân, Rahîm) ikisi de rahmet masdarından mübalağa (pek çokluk) ifade eden birer sıfat olmakla beraber aralarında önemli farklar vardır. Bu farkları göstermek için müfessirler epeyce açıklamada bulunmuşlardır. Biz şu kadarıyla yetineceğiz: Yüce Allah'ın Rahmân oluşu, ezele (başlangıcı olmayışa), Rahim oluşu ise lâ yezale (ölümsüzlüğe) göredir. Bundan dolayı yaratıklar, yüce Allah'ın Rahmân olmasıyla başlangıçtaki rahmetinden, Rahim olmasıyla da sonuçta meydana gelecek merhametinden doğan nimetler içinde büyürler ve ondan faydalanırlar. Bu noktaya işaret etmek için dünyanın Rahmân'ı, ahiretin Rahîm'i denilmiştir. Aslında yüce Allah, dünyanın da, ahiretin de hem Rahmân'ı, hem de Rahîm'idir. Ve bu tabir de eski âlimlerden nakledilmiştir. Fakat her ikisinde öncelik itibariyle Rahman, sonralık itibariyle Rahim olduğuna işaret etmek için dünya Rahmân'ı ve ahiret Rahîmi denilmiştir ki, "hem müminlerin, hem kâfirlerin Rahmân'ı, fakat yalnız müminlerin Rahîm'i" denilmesi de bundan ileri gelmektedir. وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا *"Allah müminlere karşı çok bağışlayıcı, çok merhametlidir."* (Ahzâb, 33/43).

Bu hususu biraz açıklayalım: Rahmân, yüce Allah'ın bir özel ismi olduğundan dolayı ezeli ve ölümsüzlüğü içine alır. Bundan dolayı, bu cins rahmet, merhamet ve nimet vermenin kullardan ortaya çıkması düşünülemez. Rahim ise yalnız Allah'a ait olmadığından sonsuzluğu gerektirmez. Ve bundan do-

layı böyle bir merhametin ve nimet vermenin kullar tarafından da yapılması düşünülebilir. Demek Rahmân'ın rahmeti bir şarta bağlı değil iken, Rahîm'in rahmeti şarta bağlıdır, şarta bağlı olarak gerçekleşir.

Rahmân olmanın Allah'a mahsus olması ve ondan başkasına ait bir özelliği ilgilendirmemesi ve ancak izafet ile amel etmesi, bütün âlemlerde bir şeyi şart koşmadan genel bir mânâ ifade eder. Yüce Allah Rahmân olduğu için ezelî rahmeti umumîdir. Her şeyin ilk yaratılışı ve icadında almış olduğu bütün fıtrî kabiliyet ve ihsanlar Allah'ın Rahmân oluşundan kaynaklanan izafî oluşlardır. Bu itibarla içinde rahmet izi bulunmayan hiçbir varlık düşünülemez. Fakat varlıkların ilk yaratılışları yalnız Allah vergisi ve cebrîdir. Yani hiç kimsenin çalışması ve seçimi ile değil, yalnız Rahmân'a dayanmakla meydana gelir. Taşın taş, ağacın ağaç, insanın insan olması böyle zorlayıcı bir rahmetin eseridir. Bu görüş açısından kâinattaki her şey Rahmân'ın rahmetine gark olmuştur. Bundan dolayı Allah'ın Rahmân oluşu bütün varlık için güven kaynağı ve hepsinin ümididir. Göğünden yeryüzüne, gökcisimlerinden moleküllere, ruhlardan cisimlere, canlısından cansızına, taşından ağacına, bitkilerinden hayvanlarına, hayvanlarından insanlarına, çalışanlarından çalışmayanına, itaat edeninden isyan edenine, mümininden kâfirine, Allah'ın birliğine inananından Allah'a şirk koşanına, meleklerinden şeytanına varıncaya kadar âlemlerin hepsi Rahmân'ın rahmetine gark olmuştur ve bu itibarla korkudan kurtulmuştur. Fakat bu kadarla kalsa idi, ilim ile bilgisizliğin, hayat ile ölümün, çalışma ile boş durmanın, itaat etme ile isyan etmenin, iman ile küfrün, nankörlük ile şükrün, doğru ile eğrinin, adalet ile zulmün hiç farkı kalmamış olurdu. Ve böyle olsaydı kâinatta iradeyi gerektiren iş ve hareketlerden hiçbir iz bulunmazdı. İlim ve irade ile, çalışma ve çabalama ile ilerleme ve yükselme imkanı ortadan kalkardı ve o zaman hep tabiî olurduk, tabiatçılardan (Natüralistlerden), cebriyecilerden olurduk. Hem kendimizi, hem de Allah Teâlâ'yı yaptığı şeylerde mecbur görürdük. Tabiatı, rahmetin gereğine mahkum tanırdık. Çünkü ne onun, ne bizim irade ve seçme hürriyetimizden bir iz bulamazdık, duyduğumuza gidemez, bildiğimizi işleyemez, arzularımızın yanına varamazdık, bütün hareketlerimizde bir taş veya bir topaç gibi yuvarlanır durur veya bir ot gibi biter, yiter giderdik. Ahlata armut, idris ağacına kiraz, limona portakal, Amerikan çubuğuna çavuş üzümü aşılayamazdık; tarlamıza ekin ekemez, ekmeğimizi pişiremez, rızıklarımızı, elbisemizi ve diğer ihtiyaçlarımızı sanatlar ve ustalıklar (meslekler) vasıtası ile elde edemezdik; göklere çıkmaya özenemez, cennetlere girmeye çare bulamazdık; hayvan gelir, hayvan giderdik. Bu şartlar altında ise Allah'ın Rahmân

oluşu mutlak bir kemâl olmazdı. Bundan dolayı yüce Allah'ın kendi irade ve istediği şekilde davranmasını göstermesi ve onun bir eseri olarak irade sahibi varlıkları yaratması ve onları güzel irade ve isteklerine göre terakki ettirerek rahmetinden nimet içinde büyümeleri ve ondan faydalanmaları ve aksi takdirde ise kötü irade ve çalışmalarına göre nimetlerden mahrum etmekle, onları elem ve ceza ile cezalandırması, o iradelerin toplamının kendi iradesi ile uyum ve ahengini sağlaması ve onlara da rahmetinden bir pay vermesi hikmet gereği olurdu. İşte tabiata ait bir hikmetin değil, ilâhî bir hikmetin eseri olan bu mükemmellik gerçeğinden dolayı yüce Allah, Rahmân olmasından başka bir de Rahim olmakla vasıflanmış ve Rahmân oluşunun rahmeti kendisine ait iken Rahim olmasıyla rahmetinden irade sahiplerine de bir pay vermiştir. Ana kuşlar, Rahmân'ın bir eseri olan yaratılıştan var olan içgüdüleri ile yavrularının başında kanat çırpar, ahlâklı insanlar da Rahim olma etkisiyle hayır işleri üzerinde acıma ve şefkatle yarışırlar. Bitkilerin, hayvanların anatomisi ve uzuvlarının faydalarıyla ilgili ilimlerde Allah'ın Rahmân oluşunun nice inceliklerini görür, okuruz. Ahlâk ilminde, insanlık hayatının olgunluk sayfalarında, peygamberlerin, velilerin menkıbelerinde büyük insanların biyografilerinde de iradeyle ve çalışılarak kazanılan işlerde Rahîmiyetin etkilerini okuruz. Başlangıçta çalışana, çalışmayana bakmadan varlık âlemine göndermek ve o şekilde idare etmek Rahmân oluşun bir rahmetidir. Daha sonra çalışanlara çalıştıkları maksatlarını da ayrıca bağışlamak Rahîm oluşun bir rahmetidir. Demek ki; Rahmân oluşun rahmeti olmasaydı biz yaratılamazdık, yaratılıştan sahip olduğumuz sermayeden, Allah'ın bağışladığı zaruri yeteneklerden, en büyük nimetlerden mahrum kalırdık. Allah'ın Rahim oluşundan gelen rahmeti olmasaydı yaratılıştan var olan kabiliyet ve ilk yaratılış durumundan bir adım dahi ileri gidemezdik, nimetlerin inceliklerine eremezdik. Allah'ın Rahmân oluşu mutlak ümitsizliğe, genel ümitsizliğe imkan bırakmayan bir mutlak ümit, bir ezeli lütufdur. Allah'ın Rahim oluşu ise; özel ümitsizliğin cevabı ve özel emel ve maksatlarımızın, çabalama ve faaliyet göstermemizin zamanı ve sorumluluğumuzun mükafatı olan bir arzunun sebebidir. Demek ki, Allah'ın Rahmân oluşunun karşısında dünya ve ahiret, mümin ve kâfir eşit iken Rahim oluşunun karşısında bunlar açık bir farkla birbirinden ayrılıyorlar. Yani فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ *"Bir bölük cennette, bir bölük de ateştedir."* (Şûrâ, 42/7) oluyor.

İşte dünya ve ahiretin Rahmân'ı ve ahiretin Rahîm'i, yahut mümin ve kâfirin Rahmân'ı, müminin Rahîm'i denilmesinin sebebi budur. Rahmetli Şeyh (Muhammed) Abduh'un lügatta bu mânâlara işaret yoktur zannetmesiyle eski

alimlerin bu terimlerle gösterdikleri farkları ihmal etmesi doğru değildir. Çünkü "Rahmân" lügatte de Allah'a ait olan sıfatlardandır ve bir fiille bağlantısı yoktur. Ezelîlik (başlangıcı olmama) bildirir ve başlangıç noktasına bakar. Rahim'de ise bu özellik yoktur ve bir fiille bağlantısı vardır. Demek ki, zevalsizlikte geçerlidir. Rahmân'ın rahmeti, başlangıçta iyiliği dilemeye yönelik Allah'ın zatına ait bir sıfattır. Rahîm'in rahmetinin de sonunda iyilik yapmaya yönelik bir fiilî sıfat olarak kabul edilmesi en güzel görüştür. Şu halde Rahmân ile Rahim, rahmetin değişik birer mânâsını ihtiva etmekle birbirlerinden birer yön ile üstün olmuş oluyorlar. Demek ki Rahmân, Rahim sıfatları yalnız bir pekiştirme (te'kid) için tekrar edilmiş değildirler. Ve her birinin kendine mahsus özel bir mânâsı ve bir mübalağa yönü vardır. Bir taraftan Rahmân'ın rahmeti en üstündür. Çünkü her yaratılmışa izafe olur, diğer taraftan Rahîm'in rahmeti en üstündür. Çünkü öbüründen (Rahmân'dan) daha fazla fiilî bir feyiz ve bereketi içine almakta ve Allah'a vekaleten kullarında da bulunur. Bazı tefsirlerde de buna işaret edilerek Rahmân'ın rahmeti yüce nimetler, Rahim'in rahmeti ise nimetlerin incelikleri ile ilgilidir derler. Rahmân'ın kullanılışı özel, ilgi alanı ise geneldir. Rahîm'in kullanılış alanı genel, ilgi alanı ise özeldir ve işte yüce Allah böyle katmerlenmiş bir rahmet sıfatı ile vasıflanmıştır ve bunlar, insanlardan ümitsizlik duygusunu silmek ve onun yerine sonsuz bir iyimserlik duygusunu kurmak için yeterlidir. Genel bir şekilde istenen iman ve güven duygusunun ruhu da budur. Rahmân, Rahîm olan Allah'ı inkâr eden kâfir istediği kadar ümitsiz olsun, fakat müminin ümitsiz olması için hiçbir sebep yoktur. وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ *"Sonuç günahlardan sakınan müttakilerin olacaktır."* (Kasas, 28/83). Ve besmeleden alınacak ilk ilâhî feyz bu sevinçtir.

BESMELE'NİN TERKİBİ: Besmele görünüşte bir izafet tamlaması ile iki sıfat tamlaması ve başında bir ilgi edatı ilişkisinden birleşmiş, bağımsız bir tam cümledir. Gerçekte ise bu bağlantının ifade ettiği hazfedilmiş ve (mukadder) sözün gelişinden anlaşılan tam bir bağlantı ile gayet kısa, öz ve açık anlamlı tam bir sözdür. "اسْمِ اللّٰهِ" bir izafet tamlaması, "اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ" bir sıfat tamlaması, "اللّٰهِ الرَّحِيمِ" diğer bir sıfat tamlamasıdır. İsmin Allah'a izafeti, ل "lâm" veya من "min" edatının gizli bulunduğu izafet olabilir ki, birincisinde "Allah'ın ismi", ikincide ise "Allah ismi" demek olur. Birincisinde sıfatlar izafetten önce; Rahmân ve Rahim sıfatları ile vasıflanan "yüce Allah'ın ismi ile" gibi veya izafetten (tamlamadan) sonra; "Yüce Allah'ın ismi ile ki o hem Rahmân hem Rahim sıfatları ile nitelenmiştir." gibi bir mânâ düşünülebilir. Fakat ikincide (من açıklama tamlamasında) "Allah" ismi tamlamadan önce sıfatlarıyla birlikte

düşünülüp topluca bir isim gibi zikredildikten sonra isim kelimesini açıklamak için ona müzâfün ileyh (tamlayan) kılınmış olur. Ve bu şekilde zikretme durumunda sıfatlar yalnız lafzın sıfatı olarak zikredilmezler. Ancak irâbı anlatmaktan vazgeçerek ve zat isminin önemini iyice araştırmak için bir izafetin irâbı üç kelimeye dağıtılmış bulunur ki, buna zaruri irâb ismi verilir. ل (lâm)'ın gizli olduğu izafette "اسم" başlangıç kabul edilir ve mânâ açısından mutlak (kayıtsız) kalır. من (min) açıklama ifade eden izafette ise "اسم" kendisinden sonra Rahmân ve Rahîm sıfatları, gelen "Allah" ismi ile açıklanmış olur. Tefsircilerin çoğu birincisini (lâm'ın gizli bulunduğu tamlamayı) tercih ediyorlar. Çünkü onda hem irâb açıktır hem de isimler ve sıfatların mânâsı bizzat kasdedilir. İsim kelimesinin mânâ açısından mutlak (kayıtsız) kalması da işaret yoluyla özel isim ile bağlanmış olur. Bazıları ise Lebid'in إلى الحَوْلِ ثُمَّ اسْمُ السَّلامِ عَلَيْكُمَا "... *Gelecek yıla kadar, sonra selam ismi üzerinize olsun"* mısraındaki "ismü's-selam" gibi açıklama ifade eden izafeti tercih etmişlerdir. Çünkü mevlid sahibi (Süleyman Çelebi) "Allah adı" derken bunu göz önünde bulundurmuştur. Bundan anlaşılır ki, besmelede "اِسْمِ اللّٰهِ " izafet tamlamasını söyleyenin maksadına göre "Allah'ın ismi" veya "Allah ismi" mânâlarından her birine uygun düşecek şekilde bunlardan biri ile terceme edildiği zaman bu çok mânâlı olması ortadan kalkmaz. Allah özel ismi ve "Rahmân" özel sıfatının da tercemelerinin -değiştirmek ve bozmak olacağından- mümkün olmadığını göstermiş idik.

İşte iki sıfat ilgisi ile bir tamlama ilgisinden oluşan اِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ terkibi başındaki "ب = b" edatı ile dolaylı bir nesne veya bir hal meydana getirip gizli bir fiil cümlesinin failine bağlanarak tam ve tafsilatlı bir sözün beliğ (düzgün ve sanatlı söz) ve kısaltılmışı olmuştur. Burada hazf edilmiş (gizlenmiş) olan fiil besmele çeken kimsenin teşebbüs edeceği okurum, yazarım, yerim, içerim, kalkarım, otururum, başlarım v.s. gibi bir fiildir. Herhangi bir kimse başlamak üzere olduğu maksadını kalbinde gizleyerek besmeleyi çeker ve Allah'ın ismini işinin başına ara vermeden yapıştırabilir. İşte bu genel faydayı temin etmek için cümlenin iki unsuru olan fiil ve fâil hazf edilmişlerdir. Bu hazf etmeye delâlet eden ipucu "ب = bi"dir. Konuşan şahsın, durumuna ve yerine göre hazf edilen fiil ve faili belirlemek için ipucu olur. Böyle hazifler Arapça'da çok olduğu gibi dilimizde de vardır. Mesela misafiri uğurlarken "devletle, selametle"; "devlet ve selametle", "şerefle" gibi ve iyi bir gelecek dileyen sözlerle yahut "uğurlar olsun" deriz ki, "gidiniz" fiilini kalbimizde gizleyerek bir kelimeden bile tam ve düzgün bir cümle yaparız ve kendisine hitab ettiğimiz kimse de bunu açıkça anlar. Bunların diğer fiillerde de benzerleri çoktur: "Falan adına", "falan şerefine"

ki "yapıyorum", "yiyorum" demek olduğu gibi, aynı şekilde "sıhhat ve afiyetle yiyiniz" demektir.. v.s. İşte besmele de bunlara benzer. Fakat burada hazf edilmiş fiil, besmelenin sonunda var sayılmalıdır. Yani "ب = bi" bağlı bulunduğu fiilden önce gelmiştir. Gerçi Arapça'da Türkçe'nin tam tersine sözü tamlayan kelimelerin sonradan gelmesi gerekir. اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ *"...Rabbinin adıyla oku."* (Alâk, 96/1) gibi. Fakat cümlenin son kısmında gelmesi gereken tamamlayıcı unsurları cümlenin baş tarafına getirmek bir önem ve özellik ifade eder. Gerçekten اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ 'deki emir aslında okumaya yönelik olduğu için, cümledeki en önemli unsur okumak iken بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ 'de en önemli olan husus, Allah'ın ismini okumak v.s. gibi hususları, girişilecek işten önce zikretmektir. Ve işte bu öne alma, yardımın yalnızca Allah'tan dileneceğini belirtmek ve mânâyı yalnızca ona ait kılmak içindir. Çünkü bilindiği gibi her millet en önemli işine, büyüklüğüne inandığı bir isim ile başlar. Arap müşrikleri de sözlerine veya işlerine بِاسْمِ اللاَّتِ بِاسْمِ الْعُزّٰى *"Lât'ın ismi ile", "Uzzâ'nın ismi ile"* gibi putlarından birinin ismi ile başlarlardı. İnsanlar arasındaki alış veriş ve diğer işlerde, özellikle açılış törenlerinde ve özel programlarda "falancanın adına, falanın şerefine" gibi bunun değişik örneklerini görürüz. İşte besmelede fiilin cümlenin sonuna bırakılmasıyla Allah'ın isminin öne alınması bütün bunları red etmekle, başlamayı yalnız Allah'ın ismine tahsis etmek içindir ki, "Ne kendim ve ne başkası yani akla gelebilen hiçbir isim ile değil ancak yüce Allah'ın ismi ile şu işime başlarım, başlıyorum." demektir. Bundan dolayı besmele bu şekilde bir de tevhid mânâsını içermiştir. Türkçe açısından ise cümlenin tali unsurlarının fiilden önce ve fiilin tabiî olarak cümle sonunda gelmesi gerekli olduğundan tahsisi anlatma şekli değişir ve "başlarım Allah'ın ismi ile" demek gerekir. Bu anlatım tarzında ise anlatma fiilinin gerçek fiil ile beraber olması temin edilmemiş olur. O halde "Allah'ın ismi iledir ki, başlarım, okurum, kalkarım, giderim." gibi bir anlatım tarzı takdir edilebilirse cümleden bu beraberlik anlaşılır. Fakat hazf edilen fiilin "der ki başlarım" şeklinde olduğuna dilimizce ipucu bulmak zordur. Zikir halinde kısaltmadan anlaşılan bütün faydalar ortadan kaldırılmış ve bayağı bir söz söylenmiş olur.

Bu açıklamadan sonra da besmelenin dilimize göre mümkün farz edilebilecek tercemesi şu şekillerden biri olması gerekir:

1- Çok merhamet edici bir Rahmân olan Allah'ın ismi ile, (lâm mânâsına olan tamlama)

2- Rahmân, Rahim olan Allah'ın ismi ile (lâm mânâsına olan tamlama)

3- Rahmân-ı Rahîm olan Allah ismi ile (yahut adı ile açıklama tamlaması)

4- Rahmân Rahim olan Allah adına.

Fakat ilk bakışta bu dört şeklin her birindeki "olan" sıfat bağlacı, yanlış bir anlamaya yol açıyor. Çünkü "olmak" fiili dilimizde hem var olma, hem de durumun değişmesi mânâlarında ortak olarak kullanıldığından dolayı; önceden değil imiş de sonradan Rahmân-ı Rahim olmuş, sonradan meydana gelmiş gibi bir mânâyı ifade edebilir. Olan yerine bulunan kelimesini de bağlaç olarak kullanmak iyi olmuyor. Bundan dolayı bu bağlacın düşürülmesi ile;

5- "Rahmân, Rahim, Allah'ın ismi ile, veya;

6- Rahmân, Rahim Allah ismi ile" demek daha doğru olacaktır. Bunda da Allah zat isminin en önemli olan öne alınmasına riayet edilmemiş ve neticede araya giren fiil ile rahmetin arası açılmış olur. Bundan dolayı Allah ismini sıfatları ile beraber bir isim gibi anlatarak;

7- Allah-i rahmân-i rahim ismi ile, veya;

8- Allah-i rahmân-i rahîm'in ismi ile, denilirse doğrudan Allah ismi başlangıç yapılmış olacak ve bununla beraber rahmet bağlantısı yine temin edilemeyecektir. Bunu "Allah, rahmân, rahim ismi ile" şeklinde söylemek dilimize göre hepsinden akıcı olacak ise de; bunda da bir teslis şüphesi akla gelebilir. Gerçi ismi ile denilip, isimleri ile denilmemesi bu şüpheyi ortadan kaldırmak için yeterlidir. Ve aynı zamanda isimlerin ve sıfatların birden çok olması zatın birliğine engel değil ise de böyle teker teker saymak şeklinde üç ismin birer zat ismi gibi düşünülmesi hemen akla geleceğinden bunları sıfat "i"si ile birbirine bağlayarak bir kelime gibi okumak daha güvenli olacaktır. Fakat bunda da terkiplerin birbiri ardında gelmeleri kuşkusundan kurtulamayacağız.

O halde ne tek tek kelimelerini ve ne de terkiplerini tam olarak terceme etme mümkün olmayan ve hele belâğat yönlerini, beyan ahengini nakletmek hiçbir şekilde mümkün olmayan, dudaktan başlayıp bütün karnı dolaştıktan sonra yine dudakta sona eren harflerinin tatlı düzeni bile başlı başına mükemmel ve eşsiz olan ve bununla beraber her müslümanın ve her Türk'ün çok iyi bildiği ve az çok anladığı bir vecize anlamı bulunan besmeleyi bir "ile" veya "adıyla" ifade tarzı hatırı için terceme etmeye kalkışmayıp, her zaman aslına göre söylemek ve bu gibi açıklamalar ve tefsirlerle de mânâsını düşünmeye çalışmak kaçınılmaz bir iştir. Bundan dolayı her şeyin anahtarı ve bir tevhid (Allah'ın birliğinin) âyeti olan "بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ" kıymetli ve ahenkli sözünü, Allah'ın birliğine inanan kimseyi müşrik durumuna düşürecek olan بِسْمِ الٰهٍ وَهَّابٍ بَخِيلٍ mânâsını

andıran "esirgeyici bağışlayıcı tanrı adıyla" gibi beğenilmeyen tercemelerle bozmaya özenmekten sakınmaya mecburuz(1).

BESMELE'NİN YÜCE TEFSİRİ: Anladık ki besmeledeki kelimelerin sıralanışında en fazla etkili olan nokta baştaki "ب = bâ" harfidir. "Ba" harfi sayesinde biz Allah'ın ismine ulaşırız. Bütün varlıkların ve varlıkların gelişmesinin ilk başlangıç noktası ve tek isteği olan "Allah-i rahmân-ı rahîm"in ismini; kalbimizde niyet ettiğimiz ve henüz meydana gelmesini görmediğimiz, yapmayı kasdettiğimiz işimize bağlayarak kelimeleri kısa, mânâsı dünyayı kaplayan bir özlü söz söyleyebilmemize vesile olan ancak bu " ب = bâ"dır. İşimizde istediğimizi yapmakta ne kadar serbest olursak olalım, yaptığımız şeylerin tam sebebi olmadığımız bir gerçektir. Çünkü bizim isteklerimiz, varlık zincirinin kesin bir ilk sınırı değildir, onun akışı içinde bir değişme anıdır. Ve bunun için biz bütün iradelerimizin istek ve dileklerimizin aksamadan ve sıkıntısız meydana geldiğini görmüyoruz. Demek ki başarılarımız, herşeyin ilk sebebi ile isteklerimiz arasındaki münasebetin bereketine bağlıdır ki, bu bereket başlangıçta Rahmân'a ait, sonunda Rahim'e aittir. Biz ister bilelim, ister bilmeyelim kâinatta bu oran, bu ciddiyet, bu ilişki, bu bağlantı bütünlük arzeden genel bir kanundur ve eşyanın varolması, bu kanunun meydana çıkmasıdır. İşte besmele "ب =bâ"sı ile bizde bu kanunu anlaşılır hale getiren bir sözlü etkendir. Bu hiss parıltısından kastedilen en son hedef bu varoluş noktasıdır. Bu açıdan bes-melenin tefsirinde odak noktası "ب = bâ"dır ve bundan dolayı besmelenin mânâsı "ب = bâ"dadır. Bâ'nın sırrı da noktasındadır deŋilir. Bu hikmete ve bu kanuna işaret etmek içindir ki, Türk şairlerinin övünç kaynağı olan Hâkânî Hilyesi'nde:

اولسه بسمله رسمی ممدود

جنس اشیاده اولورمیدی وجود

"Eğer besmele yazılışında uzatılmasaydı hiç eşya cinsi meydana gelir miydi?" demiştir.

En büyük müfessirler diyorlar ki: "ب = bâ"nın buradaki bitiştirme mânâsı ya sığınma ve beraberlik veya yardım dilemektir. Yani hafızamızda meydana gelen ilişki "Allah-i rahmân-i rahim" ismine bir sığınma ve beraberlik hissi veyahut اَللّٰه isminin ve رَحْمٰن رَحِيم (Rahman, Rahim) sıfatları ile isimlendirilen ve delalet ettikleri mânâya göre Allah'ın rahmetinden medet ve yardım isteme hissidir ki, birincisinde besmele ibaresi gramer açısından "hal" , diğerinde dolaylı tümleç olur.

Merhum Şeyh Muhammed Abduh Fâtiha sûresinin tefsirinde zikretmeye

---

(1) Doğrusu besmelenin tercemesinde gösterdiğimiz şu imkansızlık Kur'ân âyetlerinin hemen hemen hepsinde de geçerlidir. Onun için tercemelerin tam bir tercemc olması mümkün değildir. (Müellif)

değer bir mânâ daha yazmış ve şöyle demiştir: "Bütün milletlerde ve bu cümleden Arap milletinde de bilindiği gibi birisi bir reis veya büyük bir zat hesabına -ve kendi şahsından bahsetmeden- yalnız onun için bir iş yapmak istediği zaman "falanın adına" der. Ve o zatın ismini söyler ki "O ve onun emri olmasaydı ben bu işi yapmazdım ve yapamazdım." demek olur. Bunun en açık örneğini devlet mahkemelerinde görürüz. Hakimler gerek sözlü hükümlerinin ve gerek ilâmlarının başında "falan hükümdar adına veya falan reis adına" başlığını söylerler. İşte bunlar gibi bir müslüman da بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ "şu işe başlıyorum" derken "Ben bu işi kendim için değil, Allah adına, onun emri ile ve ancak onun için yapıyorum." demiş olur.(1)

Bu yoruma göre besmelenin meâli "Rahman Rahim Allah adına" demek oluyor ki, bunun da "ب = bâ"daki sığınma mânâsıyla ilgisi bulunur. Fakat bunun kısacası başkası adına yapmayı itiraf etmektir. Bir işe başlarken "falan adına" demek "Ben bunu ona isnad ederek, onun yerine, onu temsil ederek, onun bir aleti olarak yapıyorum, bu iş gerçekten benim veya başkasının değil, ancak onundur." demek olur. Bu da vahdet-i vücud düşüncesi ile ilgili bir فَنَاءٌ فِى اللّٰه (fenâ Fillah) durumudur ki, ancak peygamberlik, velilik, hakîm olma ve tasarruf sahibi olma gibi özel manevi makamlarla ilgilidir. Ve bundan dolayı yalnız sûre başlarında bulunmasından dolayı besmelenin bir mânâsı olarak gösterilebilirse de İslâm hukukunun genel olan ve kişinin şahsiyet payını yok etmeye değil, canlandırmaya yönelik bulunan faydalanma ve istifade etme makamlarına tatbik olunamaz. Mesela yemeğe başlarken besmele çekmek sünnettir. Halbuki "Allah adına yemek yiyorum." demek pek hoş değildir. Bunda yalnız "Allah'ın ihsan ettiği yemeği yiyorum." mânâsı anlaşılabilseydi doğru ve uygun olurdu. Fakat yedirmekte değil, yemekte Allah'a vekillik yapmak anlamsız ve edebe aykırı bir söz olur. Hatta "Allah adına ibadet ediyorum." demek de doğru değildir. Çünkü ibadet Allah'a yapılırsa da Allah adına, O'nun yerine değil, kulun kendi vekilliğini kuvvetlendirmek için kendi adına bizzat kendisi tarafından yapılır. Halbuki "Falancanın adına istiyorum." diyen bir vekilin, bir elçinin veya "Falancanın adına hükmediyorum." diyen bir hakimin makamı böyle değildir. Orada kendi şahsiyetinden tecerrüd ederek istekte bulunmasında veya karar vermesinde bir tek vücud gibi olduğunu meydana çıkarır. Mesela o hâkim, bağlı olduğu hükümet başkanının şahsiyeti içinde kendi şahsiyetini eritmekle yetki aldığı kaynağın asıl olduğunu ve onunla bir vücud gibi olduğunu ilan etmiş olur. Bu da

---

(1) Muhammed Abduh, Tefsîru'l-Menar, I, 43.

peygamberlik, velilik, hikmet sahibi olmak ve manevi güce sahip olmak gibi özel manevi makamlardan birinde bulunan müslümanın çekeceği besmeleye uygun olabilirse de besmele çekilmesi uygun ve müstehab olan her yerde uygulanması mümkün değildir ve bundan dolayı, besmelenin genel bir mânâsı olamaz.

Halbuki yukarıda açıklandığı üzere بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ مِفْتَاحُ كُلِّ كِتَابٍ *"Bismillahirrahmanirrahim, her kitabın anahtarıdır."* (1) كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَمْ يُبْدَأْ فِيهِ بِبِسْمِ اللهِ *"Bismillah ile başlanmayan önemli işlerde başarıya ulaşılmaz."* (2) gibi hadis-i şerifler bize besmelenin İslam'a uygun olan her işimizin başında anahtar olabilecek bir genel anlamını hatırlatmaktadır. Bu da tefsir âlimlerinin açıkladıkları iki mânâdan biri olabilir. Bununla beraber Kur'ân'ın, Kur'ân sûrelerinin inişi, okunması ve yazılması açısından bunların başında besmelenin bulunduğunu göz önünde bulundurarak onun mânâsında Şeyh Muhammed Abduh'un yaptığı yorum ve açıklama doğru olduğu gibi, özel yerlerde de kayda değer bir önem taşımaktadır.

FAYDALI BİR NOT: Besmele çekerken بِسْمِ üzerinde durmak noksan ve çirkin, بِسْمِ اللهِ deyip durmak yeterli ve doğru بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ yine yeterli ve doğru. بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ tam bir vakıftır.

BESMELE'DEN ÇIKAN HÜKÜMLER: Kur'ân yazarken براءة "Tevbe" sûresinden başka sûre başlarında بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ yazmak farzdır. Hayvan keserken veya ava silahla ateş ederken sadece بسم الله demek de farzdır. Kasıtlı olarak besmele terk edilirse o hayvanın eti yenmez. Fakat besmele unutulursa bir sakıncası yoktur. وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللهِ عَلَيْهِ *"(Kesilirken) üzerine Allah'ın adı anılmayan hayvanlardan yemeyin."* (En'âm, 6/121). Bunda ve bu gibi bazı yerlerde الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ denilmemesi sünnettir. Namaz dışında Kur'ân okumaya başlarken sûre başlarında ise أَعُوذُ بِاللهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ demek, (Eûzü-besmele) âlimlerin çoğuna göre sünnettir. Bu cümleden olarak Atâ gibi bazı imamlara göre vacibdir. Yalnız براءة "Tevbe" sûresinde besmele okunmaz. İki sûre arasında ise iki kırâet vardır. Bizim Âsım kırâetinde besmele okumak mendubdur. Kur'ân okumaya başlamak, sûre başından değil de ortasından veya sonundan ise "Eûzü-besmele" okumak mendubdur. Yukarıda açıklandığı üzere namazda biz Hanefilere göre Fâtiha'dan önce gizlice "Eûzü-besmele" okumak sünnet, Şâfiîlere göre gizli veya sesli besmele çekmek farz; Mâlikîlere göre okunmaması mendubdur. İki sûre arasında ise biz Hanefilerce de böyledir

(1) Feyzü'l-Kadir, III, 191.

(2) Feyzü'l-Kadir, V, 13.

(mendubdur). Kırâetten başka diğer önemli ve İslâm'a uygun işlerde بِسْمِ اللّٰهِ veya بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ ile başlamak işin önem derecesine göre ya mendub veya sünnet veya vacibdir. Bu konuyla ilgili uzun uzadıya açıklama kırâet ve fıkıh kitaplarına aittir. İleride konuyla ilgili âyetlerin tefsirlerinde de gerekli açıklamalar yapılacaktır. İstiâze (Eûzü billahi mine'ş-şeytânirracîm demek) konusu, فَاِذَا قَرَأْتَ الْقُرْاٰنَ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّج۪يمِ *"Kur'ân okumak istediğin zaman kovulmuş şeytandan Allah'a sığın."* (Nahl, 16/98) âyetinde; besmeleden daha genel olan tesmiye konusu اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذ۪ي خَلَقَ *"Yaratan Rabbinin adıyla oku."* (Alâk, 96/1) âyetinde; hayvan keserken besmele okuma konusu da En'âm sûresinde (6/121) inşaallah açıklanacaktır. Neml sûresinde de (27/30) yine besmele ile ilgili açıklama yapılacaktır.

ÖZETLE: Lütuf ve ihsanı herkesi ve herşeyi kuşatan Allah (c c.), büyük dostu şanlı peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.) Efendimiz'i وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظ۪يمٍ *"Ve Sen büyük bir ahlâk üzerindesin."* (Kalem, 68/4) ve وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَم۪ينَ *"(Ey Muhammed), Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik."* (Enbiya, 21/107) şereflendirmesiyle bahtiyar kılmak için "Ruh-i emini = Hz. Cebrail'i" ile "hakk-ı mübinini = her şeyi apaçık açıklayan Kur'ân-ı Kerim'i" indirirken herşeyden önce onun seçimine, ıslahına ve terbiyesine önem vermiş. İlâhî yardıma mazhar kılmış ayrıca kendisine bağlılığını göstermek ve ilâhî ismini öne almak sureti ile başlamanın kutsal edebini öğrettiği gibi bunu tatbik etmek için de bütün gönülleri ümidin başlangıcı ve emellerin en son noktası Rahmân olan Allah'ın yardımı ve Rahim olan Allah'ın rahmetini varlık âleminin bütün görüntülerinin en büyük kanunu bulunan ilâhlık ve kulluk ilişkileri altında, apaçık bir dil ile Allah'ın birliğini ifade etme, gayet kısa ve kısa olması ile birlikte son derece derli toplu ve olağanüstü akıcı ve açık bir beyan üslubu içinde özetleyen بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ düsturunu, her şeyin bir anahtarı gibi ihsan etmiş ve sonra bu kanunu ve bu edeb ve terbiyeyi bütün İslâm ümmetinin kitapları, yazıtları, Kur'ân okumaları, nutukları ve diğer önemli işleri ve ihtiyaçlarının başında iktibas edecekleri ve uyacakları kıymetli bir gelenek kılmıştır. Gerçekten Resûl-i Ekrem Efendimiz'in hadis-i şeriflerinde de şöyle buyurulmuştur: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ مِفْتَاحُ كُلِّ كِتَابٍ "Besmele her kitabın anahtarıdır". Bundan başka كُلُّ اَمْرٍ ذ۪ي بَالٍ لَمْ يُبْدَأْ ف۪يهِ بِبِسْمِ اللّٰهِ فَهُوَ اَبْتَرُ "Besmele ile başlanmayan her mühim iş sonuçsuz kalır." Mutlaka Allah Teâlâ'nın ismi ile başlanmayan herhangi bir iş, onun yüce huzuruna sunulamaz, sunulamayınca da sonuçsuz, tamamlanmamış kalır.

Demek ki, bize بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ ile Allah kitabının öyle bir anahtarı verilmiştir ki, biz bunda Kur'ân ilminin kısaca konusunu, gayesini bulacağız ve önce

Fâtiha'da, ikinci olarak birbirinin ardı sıra Kur'ân'ın bütün sûrelerinde bunun Sidre-i münteha'yı geçen manevî sırlarının ortaya çıkmasını etraflıca göreceğiz. Bu manevi sırların görünmesinde Kur'ân'ın sûreleri ve âyetleri arasındaki tertip ve ilişkiler, sade ince ve nazik edebiyatla ilgili bir zevki değil, derin ve geniş bir hikmet ilminin bile hesaba sığmaz tertip ve düzen şekillerini içine almaktadır. O bazı yabancıların zannettikleri gibi, yalnızca gözle görüldüğü şekilde uzun, orta ve kısa yazılma gibi maddi anlamda ve matematiksel niceliklerin ifadesi değildir. Onun içinde sonsuz boyutlarıyla gelişen bir hayatın parçaları ve unsurları arasındaki tabii ve güzel nicelik ve nitelik ilişkilerinden başka, duyarlı bir kulağın güzel ahenklerine, kalblerde uyanan duyguların, sezişlerin çeşitli niceliklerine, akıl ve mantıkla ilgili anlayışların sağlam hikmetlerine uygun düşen, sayılamayacak kadar manevi ilişkiler parlıyor ki, gökteki Ülker yıldızı ile dünyamız arasında genel çekim kanununun özel ilişkisi tamamen ölçülüp ilmî olarak hesaplandığı zaman bile Kur'ân âyetleri arasındaki ilgi ve uyum yine sonsuzluğunu koruyacaktır. قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبّى لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ اَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبّى وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا *"De ki: Rabbimin sözlerini yazmak için deniz mürekkep olsa, Rabbimin sözleri tükenmeden önce deniz tükenir. Yardım için bir o kadarını daha getirsek (yine yetmez)."* (Kehf, 18/109).

Kur'ân'ın sûreleri, âyetleri rastgele bir tesadüfün veya sadece şairane bir duygunun gücü ile ortaya çıkıvermiş karışık bir divan değil, o baştan başa بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ gibi geniş anlamlı tek bir cümle ve belki fasih bir kelime düzeninde sağlam bir uyum ve çok hikmetli bir beyan ve üslup ile inmiş ilahî bir sözdür. Başında بِسْمِ اللّٰهِ sonunda مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ bulunur. İşte Kur'ân'ın bütün beyan dizisi bu başlangıç ve sonuç arasındaki bağlantıların anlatılması gibi, yüce Allah'tan, görünen ve görünmeyen bütün yaratıklarına ve özellikle insanlara gelen ve insanlardan yüce Allah'a giden varlık ve hayat ilişkilerinin sonsuzluk zevkiyle tadlandırılmış sağlam bir anlatım tarzıdır. Bakınız مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ بِسْمِ اللّٰهِ ve مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ ، بِسْمِ اللّٰهِ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ ، اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ ve اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ hep birer fasih sözdür ki, Hz. Ali'den rivayet edilen bir hadise göre, her hatimde böyle okuruz ve buna (halli mürtehil=dünyadan göçen kimsenin göçü) denilir ki bu bize, ölen kimsenin varlık âleminden ilişkisinin büsbütün kesilmediğini anlatır. Buna bilimsel bir örnek olarak astronomi ilmini gösterebiliriz. Bugün biliyoruz ki; astronomi ilminin bütün konusu, çekim kanununu anlatmaktır. İlim dilinde biz buna ve daha doğrusu bu itibarla "gök cisimleri"ne astronomi ilminin konusudur deriz. Yalnız gök cisimleri ve parçacık yığınları arasındaki karşılıklı ilişkileri anlatan ve genel çekim kanunu adıyla birleştikleri

bu yönle biz, kâinatın otomatik hareketlerini, cisimleriyle gezegenlerin birbirini çekmelerini ve itmelerini ve bu arada gökcisimlerinin hareket etmesinden ve durmasından; inme ve yükselmesinden; birbirine yaklaşma ve uzaklaşmasından; çarpışma ve patlamasından meydana geldiğini kabul ettiğimiz kâinatın şekli üzerinde düşünürüz ve gezegenlerimizin durumlarını bir dereceye kadar hesap ederiz. Fakat bununla varlık âlemiyle ilgili bütün kanun ve düzenlerin tamamını kavrayan bir bilgi seviyesine erdiğimizi iddia etmeyiz. Astronomi ilminin konusu dışında kalan daha nice ilim ve fen konuları vardır ki; doğru bir sınıflandırmada astronomi ilmi onların tali bir dalı halinde kalır. O, önce sayısal matematiğin ve araştırma teknikleriyle mantık kurallarına bağlı ilkelerin etkisi altındadır. Bundan dolayı, onun çekimi tam anlamıyla herşeyi kapsayan genel bir çekim değildir. Gerçekten astronomide ne gök cisimlerinin zerreleri veya tek tek parçaları arasındaki atomların çekimi veya tek tek parçaların birbirine tutunmaları ve bütünleşmeleri gibi kimyasal ilişkileri, ne canlılığın gelişmesini anlatan beslenme ve üremesindeki organik çekimi; ne nefsin iyilik ve kötülük arasındaki sevgi ve nefret, şehvet ve öfke gibi meyillerini ve heyecanını anlatan vicdanla ilgili ilişkileri; ne duygusal izlenimleri ve hayal gücüyle elde edilebilen tasavvur ve tasarımları dile getiren ve onları belli sentezlere kavuşturup anlaşılabilir misaller halinde sunan bir özellik görürüz. Madde aleminin kendisinde insan zihninin tasavvur gücü ve düşünce kalıpları ile realiteyi özünden kavrama ve ondaki gerçeklik payını anlama ve anlatma özelliği demek olan bilgi edinme kabiliyetine benzer bir kabiliyet de yoktur. Kısacası mekan içinde mekan, zaman içinde zaman varmış gibi, subjektif ve objektif anlamda mekana ve zamana bağlı olarak meydana gelen bütün olay ve oluşları bir tek anlayış çizgisinde birleştirip bir çırpıda bize sunan, görüleni ve görülmeyeni, duyu alanı içine gireni ve duyular ötesinde kalanı kendi bütünlüğü içinde toplayıp bize ezel ve ebedi bile haber verip bildiren ve sonra varlık ile yokluk, zaruret ile hür seçim arasındaki farkı göstermek için yaratıcı kudretin varlığına açıkça delalet eden soyut bir irade gücü ile görülmeyen âlemlerdeki varlıkları, görülen âlemdeki varlıklara çeviren ruhun gerek kendi kendisini idrak, gerek dış dünyada olup bitenleri anlayıp sezebilmesinde kendini belli eden manevî çekim kuvvetini, nihayet insanlık âleminde ve toplum hayatında bunların hepsini bir araya getiren toplumsal çekim kuvvetini bir bütün olarak ele alan bir başka kitap bulamayız. Halbuki Kur'ân ilmi, bütün bu değişik çekim kuvvetlerini birer yönüyle içine alıp birleştiren öylesine uyumlu, öylesine bütünleştirici evrensel bir çekim kanunu haline getiren bir anlatım demetidir ki, biz bunda ister küllî,

ister cüz'î, ister maddi, ister ruhani bütün varlığın, varoluşuyla ilgili özellikleri kayıtsız şartsız ortaya koyan ve mutlak çekim kuvveti demek olan yaratıcı gücün kanununu, Allah ile varlık ilişkisini, özellikle insanlar arasındaki çok yönlü ilişkilerde O'nun ledünnî tecellilerini bütün incelikleriyle düşüneceğiz. Çok eksik bir düşünce ile ve haksız yere "Evrensel Çekim Kanunu" dediğimiz gök cisimlerinin birbirini çekmesi O'nun âyetlerinden sadece küçük bir örnektir. Gerçekte işin böyle olduğunu göreceğiz. Bu öylesine bütünlük arzeden bir konudur ki, ilimleri sistemleştirmeye çalışan filozoflar ile en büyük edebiyatçıların tarih boyunca ortaya koyabildikleri ortak değerlerin toplamından bile üstündür. En büyük filozofların ve felsefî ekollerin düşünce sistematiği bundaki hikmet düzeninin zamana yansıması, en yüksek edebiyatın renkli parıltıları, bundaki estetik güzelliklerin bir anlık parıltısıdır. Kur'ân'ın nazm-ı celîli, bilimsel düzen ile estetik düzenin kucaklaşıp bütünleştiği bir alandır. Bundan dolayı Kur'ân'ın ortaya koyduğu mantık düzeni, ilim ve sanatın ortaya koyduğu düşünce bütünlüğünden daha sağlam ve daha tutarlıdır. Edebiyatın ortaya çıkardığı değişik renkteki güzelliklerden daha renkli, daha çeşitlidir. Muhkemat ile müteşabihatın böylesine uyum sağlaması ve estetik bir düzen meydana getirmesi ancak yaratılışta görülebilir. أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللّٰهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا *"Kur'ân üzerinde derinden derine düşünmüyorlar mı? Eğer o, Allah tarafından değil de bir başkası tarafından indirilmiş olsaydı, onda pek çok çelişki bulurlardı."* (Nisâ, 4/82).

Mesela, astronomide genel çekim kanununun, yalnızca ay, güneş ve dünya üçlüsü arasındaki düzen ve orantısını dahi tam anlamıyla ölçüp aydınlığa kavuşturamamış olan teknolojimiz, elde ettiği verilere dayanarak, ne güneş sisteminde, ne de galaksiler sisteminde ve bunların düzen ve işleyişinde ilme, mantığa ve estetiğe ters düşen hiçbir nokta bulunmadığını bütün gücüyle savunmaktadır. Yaratılışın bu düzeni, bizim gözümüzde nasıl böyle hem zâhir, hem de bâtın ise Kur'ân'ın sûreleri ve âyetleri arasındaki bilimsel, mantıkî ve estetik düzen dahi onun gibi, hatta ondan daha ziyade zahir ve ondan daha ziyade bâtındır. Zahir olması kemalinden, batın olması da sonsuzluğundandır. İşte bundan dolayıdır ki, bir şairimiz:

"Bikr-i fikri kâinatın çâk çâk oldu, fakat
Perde-i ismette kaldı mânii Kur'ân henüz."
*"Kâinatın bâkir fikirleri parça parça oldu. Fakat
Kur'an'ın mânâları hâlâ koruma perdesi içinde kaldı."* demiştir.

Biz mantıkî düşünürken estetiğin ölçülerini, edebî düşünürken de mantığın kural ve ilkelerini feda etmek alışkanlığında olduğumuz için, Kur'ân'daki uyum

ve ahengi bütün yönleriyle bir cetvel çizer gibi düşünce yoluyla ölçemiyor isek de o fıtratı yaşarken onun yüce zevkini vecd ile duyabiliriz. Kur'ân da, bu zevki, okuyanlardan ziyade yaşayanlarına ihsan etmek için هُدًى لِلْمُتَّقِينَ *"Bu, takva ehline hidayettir."* (Bakara, 2/1) diye hitap edecektir. Bundan dolayı herşeyden önce gafletimizden, vesvesemizden, şeytanlıklardan arınmak için bütün bilinç gücümüzle Allah'a sığınarak أَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ *"Kovulmuş şeytandan Allah'a sığınırım."* diyelim ve o her şeyi çeken kuvveti yaşamak için; *"Rahmân ve Rahim Allah'ın adıyla."* demek olan besmele anahtarına yapışalım ve bir teşekkür duygusu ile Fâtiha'sından başlayalım.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ
اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿١﴾ الرَّحْمٰنِ
الرَّحِيمِ ﴿٢﴾ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ ﴿٣﴾
اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ﴿٤﴾
اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ﴿٥﴾
صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ﴿٦﴾ غَيْرِ
الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالِّينَ ﴿٧﴾

Meâl-i Şerifi

1- Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın ismiyle.

2- Hamd o âlemlerin Rabbi,

3- O Rahmân ve Rahim,

4- O, din gününün maliki Allah'ın.

5- Ancak sana ederiz kulluğu, ibadeti ve ancak senden dileriz yardımı, inayeti. (Ya Rab!).

6- Hidayet eyle bizi doğru yola,

7- O kendilerine nimet verdiğin mutlu kimselerin yoluna; o gazaba uğramışların ve o sapmışların yoluna değil.

ÂYETLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER:

Kur'ân'da sûreler, sûrelerin çoğunda kıssalar, kıssalarda âyetler, âyetlerde kelimeler, kelimelerde harfler ve bütün bunlar arasında açık veya kapalı, sözle veya mânâ ile birçok yönden tam bir uyum ve belli bir düzen vardır ki, bunların tek tek araştırılması ve ayrıntılarının açığa çıkarılması sayısız denilebilecek kadar çoktur ve hemen hemen bütün ilimleri ve sanatları da yakından ilgilendirir. Bu ilimlerin en başta geleni de Nahiv (Dilbilgisi) ve Belağat (sözü yerinde söyleme sanatı) ilimleridir. Kur'ân'ın nazmında cümlenin yapısı, sözün öncesiyle ilişkisi, sözün gelişi ve akışı, anlam ve kavram, söz ile mânâ arasındaki uyum (mutabakat), sözün içeriği ile gereği, ibare, işaret, delalet, iktiza, açıklık ve gizlilik, hakikat, temsil, sarahat, kinaye, îmâ, telmih, mantık, hikmet, maksada uygunluk gibi beyan ilmini ilgilendiren yönleriyle sözün öncelikle kulağa hoş gelmesi ve kolay anlaşılması gözetilmiştir. Ondan sonra da sözün kalbe dolmasını ve etki yapmasını sağlayan fesahat (açık ve anlaşılırlık), tatlılık, düzgünlük, akıcılık, incelik, ölçülülük, çarpıcılık, kolaylık, sanatlılık, yenilik, çok yönlülük, tutarlılık, uyum ve ahenk, dile hakimiyet, üslup, söz ile anlam arasındaki denge, sözü uzatma, az ve öz sözle çok anlam ifade etme ve nihayet kimseyi taklit ve tekrar etmemek demek olan ibdâ ve harikuladelik gibi özellikler açısından, hem söz güzelliğini, hem de anlam derinliğini ve zenginliğini birlikte içine alan pek çok güzellik ve estetik incelik bulunmaktadır. Kısacası, Kur'ân'da kelimelerin asıl dil ve sözlük mânâları açısından delalet ettikleri anlam, akıl ve mantık açısından delalet ettikleri anlam, tabiî zevk ve sezgi açısından delalet ettikleri anlam olmak üzere üç çeşit delaletin bileşkesi olan ve sonludan sonsuza doğru yol alan uyum ve ahengin hissedilebilen ilişkilerini özetle dile getiren inceliklerdir bunlar. İşte bunlar tefsirin ruhunu teşkil eder. Genelde avam için dil açısından sözün mânâya delaleti, alimler için akıl ve mantık açısından delaleti, edebiyatçılar ve estetikçiler ve hikmet ehli olanlar için zevk, sezgi ve fıtrata uygunluk açısından delaleti önem taşır. Terceme ile dil değiştiği için birinci ve üçüncü hususlarda kendiliğinden büyük kayıplar olur. Ayrıca bundan akıl ve mantık açısından söz konusu olan delalet de etkilenir.

Bunun için biz bazı yerlerde bu ilişkileri kısaca göstermeye çalışacağız. Çünkü etraflıca anlatmaya insanın gücü yetmiyor. Bundan dolayı da Fâtiha sûresi üzerinde diğer sûrelerden daha fazla duracağız. Fâtiha'da ilk önce iki açıdan kelimeler arasındaki uygunluğu ele alalım. Siyâk, sibâk yani sözün gelişi ve akışı ki, birincisi (sibak) sözün kendinden önceki kelimelerle, ikincisi (siyak)

de sözün kendi parçaları ile kendisine ve kendinden sonrasına göre olan uyum ilişkileridir. Besmele, Fâtiha'nın bir kısmı sayıldığına göre, birincisi (sibak) burada söz konusu olamaz, bu olsa olsa âyetin nüzulü (inişi) açısından اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ *"Rabbinin adıyla oku."* (Alâk, 96/1) âyetiyle ilişkili olur ki, bu da Kur'ân tertibine göre kendisinden sonraki âyetlere ait bir siyak ilişkisidir. Fakat besmele başlı başına bir âyet olduğu için önce onu inceleyelim.

SİBAK (Sözün gelişi): Besmelenin bir fiile bağlı olması ilişkisinden başka burada hiç bir şey düşünülemiyeceğinden dolayı genel olarak Fâtiha'nın da besmele ile ilişkisi olduğu bellidir. Besmele ile Fâtiha okuyorum, Fâtiha yazıyorum, hamd ediyorum, Kur'ân'a başlıyorum, v.s. gibi. Fakat bundan başka özel şekilde de kuvvetli ilişkileri vardır. O kadar ilişki vardır ki, besmeleyi Fâtiha'dan bir âyet sayabilirsiniz. İlk önce, nazım ve fâsıla (âyet sonu) ilişkisi, ikinci olarak kelimeler arasındaki ilişkiler, üçüncü olarak özetle onun açıklaması şeklinde çeşitli mânâ ilişkileri vardır. Bir kere besmeledeki rahmetin çekiciliğine karşılık Fâtiha'nın bir teşekkür etme demek olduğu ilk bakışta görülüyor. Bu ise besmele ve Fâtiha arasında gizli ve tam bir bağlantının bulunmasıdır. Sonra Fâtiha besmelenin bir açıklaması, ve mânâlarının açığa çıkmasıdır.

Şöyle ki: Besmele, gerçekten ve itibari olarak yedi kelimeden oluşmuştur. Bunlardan dört tanesi başlıbaşına birer kelime olup üçü Allah'ın ismidir. Bu terkibin tamamı ise bir kısmı zikredilen, bir kısmı da sözün gelişinden anlaşılan ve gizli bulunan iki taraf ile bir bağlaçdan "ب = bâ" edatı, yani müteallik (ilişiği olan), müteallak (kendisine bağlanan) ve ilişki vasıtası olan üç kısımdan birleşen tam bir söz idi. Buna karşılık Fâtiha, yedi âyet, başlı başına dört söz, üç tam vakf (durak)dan birleşen tam bir söz düzeninde güzel bir sûredir ki; bu üç tam vakfdan birincisi üç âyetle bir cümle olarak birinci tarafı, ikincisi iki cümle ile bir tevhid âyeti olarak ortadaki bağlama ilişkisi, üçüncüsü yine üç âyetli bir cümle olarak, son kısmını meydana getirmiştir. Ve bu şekilde Fâtiha, besmele gibi ve onunla bir cinsten olan bir söz şeklindedir.

Mânâya gelince: Besmele bize bir tamlama bağı, iki sıfat bağı ve başında bir bağlantı harfi ile sonunda gizli olan tevhidi içeren tam bir bağlantı veriyordu. Orada اللّٰهُ الرَّحْمٰنُ الرَّحِيمُ özel (isim)den genel mânâya doğru yayılan (genişleyen) isim ve sıfatı zikredilmiş iken biz ezelde (başlangıcı olmayan bir zamanda) olduğumuz gibi fiillerimiz ile beraber saklı ve gizli idik. Daha doğrusu Allah var, biz yoktuk. كَانَ اللّٰهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهُ شَيْءٌ *"Allah vardı, onunla birlikte hiçbir şey yoktu."* (1) Çünkü ondan önce bu ilişki ile Allah'a ait olmaya sarılmamıştık. بِسْمِ اللّٰهِ

(1) el-Hindî, Kenzü'l-Ummal, X, 29850.

اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ dediğimiz zamandır ki, bu bağlantı meydana gelmiş ve Fâtiha'da Allah'a teşekkür etmekle birlikte varlık aleminde ortaya çıkmamıza sebep olmuştur.

Gerçekten Fâtiha bir teşekkür (cümlesi) ile başlıyor ve bizi gizli, ilahî bir ilişki ile başlangıçta kâinatın içinde varlık sahasına atıyor ve o sırada Rahmân ve Rahim bir daha tecelli ediyor ve gerçekleri tebliğ etmekle bir iki ıslah döneminden sonra ilahî bir mükellefiyetin gereğini sezecek kadar idrakimizi terbiye ederek ve konuşmayı öğretmek sureti ile iyilikte bulunarak Allah'ı ve kendimizi tanımak için bizi yoktan var ediyor ve işte o zaman Allah'ın birliğine اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ *"Yalnız sana ibadet ediyoruz ve sadece senden yardım diliyoruz"* diye bir bey'at anlaşması yaptırmak üzere bize konuşma hakkı veriyor. Ve biz de bütün sosyal vicdanımızla konuşarak söze başlayıp bu anlaşmayı yapıyor ve o bağlantı ilişkisini böyle ezelî bir rahmet ile zevalsiz bir sosyal ve hukukî sözleşmeyi yapıyoruz ve o vakit bizim de نَسْتَعِينُ "neste'în" (yardım diliyoruz) derken biz de bir irademizin, bir şeyi istemeye hak ve yetkimizin olduğunu anlıyoruz ve derhal اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ * صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالِّينَ duası ile Allah'ın huzurunda yer alarak sonuna kadar söylüyoruz. Bu şekilde ezeldeki (başlangıcı olmayan zaman) ve besmeledeki gizli (mânâ), Fâtiha'da ve şimdiki zamanda konuşan biri olarak ortaya çıkıyor da ezelî zâhir olan görünmüyor ve sonunda bizim idrakimizde ve konuşmamızda hazır olması ile merkezimizde ve çevremizde bir muhatab olarak hazır bulunuyor. اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ * اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ * صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ işte ezeli ve sonsuz bütün hayat dengeleri bunun içindedir. Basit birkaç cümle gibi görünen Fâtiha, yaratılışın, yaratanın, yaratıkların bütün sırlarını toplayan bir kanun-i küldür, (genel ve temel ilkedir). Baş tarafındaki üç âyet ile sonundaki üç âyetin bağlantısı gibi olan bu bir âyetle Fâtiha böyle sonsuz üstü bir varlıklar denklemini kayda geçirmiştir.

Fâtiha'daki bu ruhu, bu manevî inceliği ve bu denklemi, şu kudsî hadis ne güzel açıklamıştır: قَسَمْتُ الصَّلَاةَ بَيْنِى وَبَيْنَ عَبْدِى نِصْفَيْنِ نِصْفُهَا لِى وَ نِصْفُهَا لِعَبْدِى وَلِعَبْدِى مَا سَاَلَ "Ben namaz sûresi olan Fâtiha'yı kendim ile kulum arasında yarı yarıya taksim ettim; yarısı benim ve yarısı kulumundur. Kuluma istediğini veririm." Hz. Peygamber (s.a.v.) Efendimiz de bu hadisi şöyle açıklıyor: Kul اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ der; Allah da; "kulum bana hamdetti" der; kul اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ der. Allah da "kulum beni övdü" der; kul مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ der, Allah da der ki; "kulum beni ululadı". Ve buraya kadar benimdir. اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ kulumla benim aramda, sûrenin sonu ise

yalnız kuluma aittir ve kulumun istediği kendi hakkıdır, اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ * صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ diyor. (1)

Fâtiha, işte yüce Allah'ın böyle bir lütfunu tecelli ettiren bir varlık dengesidir. Bu dengede de kâinat nizamının temeli olan adalet ve denge kanununun en açık ve en güzel bir gerçeğini görürüz, görürken صِرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (doğru yol) yüce nazmında açıkça okuruz. Bu dengeye tasavvufî bir zevk ile bakacak olursak bu kulluk ve yardım dileme andlaşmasını taşıyan (İslâm) ümmetinin bütününe هُوَ الَّذِى جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ فِى الْاَرْضِ *"Sizi yeryüzünde halifeler (yöneticiler, yeryüzünün tasarruf ve hakimiyetini elinde bulunduran insanlar) yapan O'dur."* (Fâtır, 35/39) اِنَّ الْاَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِىَ الصَّالِحُونَ *"Yeryüzüne mutlaka iyi kullarım mirasçı olacak, bu yeryüzü onların eline geçecek."* (Enbiyâ, 21/105) gibi âyetlerde açıkça belirtildiği üzere Allah'ın vekili (halifesi) olan insanın onun bir gölgesi şeklinde aksetmiş olduğunu ve insanlara da yeryüzünü inşa ve imar etme payı bahşedilmiş bulunduğunu duyarız ve o zaman böyle kulluk ve yardım istemeyi yalnız Allah'a ait kılan toplumsal duygu taşıyan bir ümmetin herhangi bir konuda birleşmesinde de şer'î bir delalet bulunabileceğini, yani ümmetin bir konudaki fikir birliğinin olumlu bir şer'î delil olduğunu anlarız. Bundan dolayı Besmele ile Fâtiha arasındaki sözün gelişinden (siyak) anlaşılan uyum, ezelî ruh ile sonsuz olan arasındaki bu denge ilişkisinin meydana çıkmasıdır. Bu âyetler, işte bütün yaratılışta var olan bu ilişkiyi bizim bilincimize nakşeden ilahî âyetlerdir. Bunların geniş açıklamasını da Kur'ân'da göreceğiz.

SİYAK: Fâtiha'nın bizzat kendisindeki sözün akışı ve bu tabii akıştan doğan bir öğretim şeklidir. Nitekim Fâtiha'nın bir ismi de "ta'lim-i mes'ele" yani "konuyu öğretme"dir. Bunun en büyük ipucunu okumanın gelişinden ve özellikle اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ *"Rabbinin adıyla oku!"* (Alak, 96/1) yüce emrinde buluruz. Bundan başka nüzul sebeblerinde rivayet ettiğimiz hadiste de قُلْ emri vardı. Bunun için bazı müfessirler başta "böyle söyle" meâlinde قُلْ emrinin gizli olduğunu söylemişler ise de büyük tefsir âlimleri böyle bir kelimenin gizli olduğuna ihtiyaç kalmaksızın, yalnızca üslubun gelişinden böyle bir şeyi öğretmeyi işaret etmeye yeterli olduğunda ısrar ediyorlar. Yani Allah Teâlâ bize bu sözü ile ilim ve iman telkin etmiş (anlatmış) ve bu anlatışı bir emir ile yapmayıp şimdiki zaman kipi ile mevcut olmayanı anlatmıştır. Çünkü ilim ve imandan önce onun huzuruna çıkma hakkımız yoktu ki, bize açıkça hitap etsin. Çünkü Besmele'de biz görünürde yoktuk. Bununla beraber Allah'ın zatının değil, isminin huzurun-

---

(1) Müslim, Salât, 38; Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, II, 39; el-Hindî, a.g.e., VII, 18920.

da idik. Bundan dolayı Fâtiha'nın başında Allah'ı tanımakla ilgili olan üç âyet tamamen görmeyerek anlatmak tarzındadır. Kendisiyle konuşulan görünmüyor. Bunda "âlemîn = âlemler" kipi ile akıllı varlıklara apaçık bir uyarı vardır ki; bu üç âyetin mânâsını düşünüp anlayan bir kimse akıllı ise, âlemlerin ne olduğunu ve kendi ruhunda onun nasıl tecelli ettiğini iyice düşünerek ve başlangıcı ve sonucuyla onu gözden geçirerek aklını ve seziş kabiliyetini topladığı zaman ve ancak o vakit; اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ * الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ * مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ *"Hamd o âlemlerin Rabbi, o Rahmân ve Rahim, o, din gününün m aliki Allah'ın"* görünmeyen Allah'la ilgili anlatımın doğru bir söz olduğunu anlar ve derhal Allah'ı görünen ve görünmeyen alemde hazır ve gözeten olarak bulur. Böyle bulunca da اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ ... نَسْتَعِينُ *"Ancak sana ederiz kulluğu, ibadeti, senden dileriz yardımı, ina-yeti (Yâ Rab)"* diye ona hitap ederek, ihtiyaçlarını ona arzeder ve onların karşılanması yolunda istekte bulunabilir. Bunun için Fâtiha, Arap edebiyatında gaibden (üçüncü şahıstan) muhataba geçen ve iltifat denilen bu belağat üslubunu gerçekleştirmek için Allah tarafından açık bir "ben ve biz" emri gibi birinci şahıs kipi ile doğrudan yapılan bir hitabı kapsamayarak وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُكَلِّمَهُ اللّٰهُ اِلَّا وَحْيًا اَوْ مِنْ وَرَآءِ حِجَابٍ *"Allah bir insanla (karşılıklı) konuşmaz. Ancak vahiyle ya da perde arkasından konuşur."* (Şûrâ, 42/51) âyetinin mânâsını öğretmiş ve tebliğ etmiştir. Bundan dolayı Fâtiha'nın kendisindeki söyleniş metodu, bir öğretim metodu ve üslubu, bir telkin üslubu olmuştur.

Bütün Arap edebiyatçılarının ve hatta Türk şairlerinin kasidelerinde ve nutuklarında bilip kullandığı bir iltifat sanatının böyle tam yerinde ve birçok cümlelere muhtaç olan mânâları bu kadar kısa, öz ve bu kadar açık ve anlaşılır bir şekilde toplayan son derece derin bir nükteyi ortaya koymuş olması, bütün Arap şairlerinin meydan okuma niyetlerini ve cesaretlerini kıran ve onlara Kur'ân'ın i'câzı önünde baş eğdiren hususlardan birisi olmuştur. Fâtiha'nın kelimeleri ve cümleleri arasındaki ilişkilerin ise bir kısmı yukarda geçti ve ihtiyaç görüldükçe ileride de tahlil ve tefsir sırasında gelecektir. Burada şu kadarını söyliyelim ki, اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ elhamdü'nün en mükemmel bir şekilde tefsiridir. اِهْدِنَا da istiânenin (yardım dilemenin) aynı şekildeki bir açıklamasıdır. Ve bu zincirleme sırların ortaya çıkması ile Fâtiha sûresi bütünüyle baştaki, en baştaki اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ veciz cümlesinin açıklanmasından ibaret eşsiz bir kelâmdır.

Diğer Kur'ân sûreleri ile ilişkisine gelince, Fâtiha'nın Ümmü'l-Kur'ân (Kur'ân'-ın anası), Ümmü'l-Kitab (Kitabın anası), esas isimlerinin delalet ettiği şekli ile Kur'ân'daki sûrelerin hepsinin ana kökü ve genel temsilcisi olmasıdır ki, bu hususun bir kısmını yukarda anladık ve gelecek bütün açıklamalarda da

inşaallah anlayacağız.

Özetle: Sanki besmele bir taç, Kur'ân en mükemmel bir vücut, Fâtiha onun başı, الْحَمْدُ لِلَّهِ bu baştaki çehre, (Fâtiha'da geçen) rahmet ve hidayet (doğru yolu bulma) bu çehrenin göz bebekleri, dünya ve ahiret dış yüzüyle içyüzü, kulluk ve yardım dileme dili, Allah'ın birliğine inanma ise ruhudur. O şekildedir ki vücudun bütün gizli tarafları onun açık seçik konuşan dudağından çıkarken o taçdan, o çehreden, o süzgün bakışlardan da onun ruhu okunur. O çehre, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in çehresi, o vücud Allah'ın tecellisidir. Söz Allah'ın sözü, tebliğ eden Allah'ın elçisidir. أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ *"Allah'tan başka ilâh olmadığına Hz. Muhammed'in Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna şahitlik ederim."*

TAHLİL VE TE'VİL (Analiz ve Yorum): الْحَمْدُ لِلَّهِ Hamd, isteğe bağlı yapılan bir iyiliğe veya onun başlangıç noktası olan bir iyiliğe karşı gönül açıklığı ile o iyiliğin sahibine saygı ifade eden bir övgü sözüdür. Kısmen medih, kısmen teşekkür ile birleşen bir övgü, bir çeşit övmek veya övülmek, iyi bir övüş veya övülüş, güzel bir övücü veya övülen olmak, ciddi bir övücülük veya övülücülük hülasa bu anlamları kapsayan güzel ve ciddi bir sözdür. Arapça'dan hamd kelimesi bu mânâların hepsi için kullanılır. Fakat Türkçe'de çoğunlukla masdar ismi olarak kullanılır. Diğer kiplerde hamd etmek veya edilmek, hamdediş veya ediliş, hamd eden veya kendisine hamdedilen, hâmidiyet (hamd etmek niteliği), mahmûdiyet (övülmeye değer olmak) denilir ve bugünkü dilimizde bunun öz Türkçe olan bir eşanlamlısı yoktur. Şükür de böyledir. Türkçe'de bir övme var ki, o da methetme ve sena (övme) ile eşanlamlıdır. Hamd ise medh ile şükür arasında bir nevi övme ve özel bir medihtir. Çünkü medih, canlılığı ve istediği gibi hareket etme yeteneği olana da olmayana da yapılır. Mesela güzel bir inci ve güzel bir at övülmüş olabilir. Fakat onlara hamdedilmez. Hamd, inci ve atı bağışlayan, istediğini yapmakta serbest olan Allah'a yapılır ve hatta onun lütfuna, ilmine yapılır. Fakat vücut güzelliğine yapılmaz. Ayrıca medih, bağıştan önce de ondan sonra da yapılabilir. Hamd ise kesinlikle bir iyilikten sonra yapılır. Şu kadar var ki, onun hamd edene ulaşmış bir iyilik olması şart değildir. Şükürde ise bu da şarttır. Çünkü şükür, gelmiş olan bir nimete sözlü veya fiilî veya kalp ile nimeti verene saygıda bulunarak ona karşılık vermektir. Yalnız fiil veya kalp ile yapılan şükür, ne medihtir, ne hamddır. Fakat dil ile sözlü olarak yapıldığı vakit hem hamd, hem de medh olur ve bu hamd, minnettarlığın başıdır. Bundan dolayı hamd, medihten genel olarak daha hususi (özel)dir. Şükürden de bir bakımdan daha genel ve bir bakımdan daha özeldir.

Her hamd, medihdir. Fakat her medih hamd değildir. Sonra bazı hamd, şükür (minnettarlık) ve bazı şükür hamd olmakla beraber şükür olmayan hamd, hamd olmayan şükürler de vardır. Demek ki medih, gerçeğe göre boş bir ümidin itmesi ile kuru bir yalandan, soyut bir dalkavukluktan ibaret kalabilirken hamd ve şükür daima gerçeğe uygun bir doğruyu ifade ederler. Hamd, delile dayanan haklı bir ümidin sevinci ile veyahut minnettarlık gibi gerçekleşmiş bir nimet içinde bulunarak rahat etmenin mutluluk zevki ile yapılır. Hamd verdi, verecektir gibi geçmiş ile gelecek arasında dönüp dolaşan bir sevinç durumundan, şükür ise işte verdi gibi gerçekleşen bir geçmiş nimete ulaşma zevkinden ileri gelen bir mutluluğu ilan etmektir. Bunun için hamd ve şükür tamamen meşru ve ahlâka uygun oldukları halde medih genellikle ahlâka uygun değildir. İslam'a göre yasaklanmış ve yerilmiş de olabilir. Çünkü Peygamber (s.a.v.) Efendimiz: احثوا التراب فى وجوه المداحين "Övmeyi meslek edinenlerin yüzlerine toprak saçınız."(1) buyurmuş. Halbuki من لم يحمد الناس لم يحمد الله *"İnsanlara hamd etmeyen kimse Allah'a da hamd etmez."* (2) hadis-i şerifi ile mutlak surette emredilmiş olduğunu göstermiştir. Mirac hadislerinde de Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ümmeti حمادون "Çok hamdedenler" ünvanı ile lakablandırılmışlardır. Hamd ile şükürde esas maksat nimeti verendir. Medihte ise nimeti hayal etmektir.

Hamd ve şükür; ikisi de hak ve hakikat sevgisi ile gönlün sevinçle dolması ve bundan dolayı ahlâka uygun olmakla beraber hamdde sevinç ve arzu mânâsı, şükürde ise içten bağlılık ve dostluk mânâsı daha açık bir şekilde bulunur. Ve bu şekilde şükür (minnettarlık), gerçekleşen bir geçmişin ululama hatırası olduğundan dolayı daha zor, yapanları daha azdır. Çünkü varlığın akışı hep geçmişten geleceğe yönelik olduğu için insanlar yaratılıştan geleceğe meyillidirler. Şüphesiz bu meyletmenin içine korku bulaşmış bir ahiret çekimi yerleşmiştir. Gerçekten insanlar daha fazla ileriyi görsün diye gözleri ön tarafa bakacak şekilde yaratılmıştır. Fakat böyle olması yolda giderken geldikleri başlangıç noktasını geçip arkada bıraktıkları kısmı unutmak için değildir. Onun hatırında kalan şeylere ve hafızasının doğruluğuna güvenildiği içindir. Bundan dolayıdır ki boyunlar gerektiğinde o hatıraları yenilemek için öndeki gözleri arkaya çevirip baktırabilecek şekilde hareket eden bir eksen halinde yaratılmışlardır. Bir gelecek yolcusu için bu yaratılışın büyük bir uyarıcı önemi vardır. Demek ki, hafızası bozuk boyunları hareket etmeyen yolcuların yalnız ileriye dikilmiş olan gözleri, şeytanın baskısından korunmak için birer kurtuluş

(1) Müslim, Zühd ve'r-Rikâk, 69; İbn Hibban, es-Sahih, VII, 510.

(2) Tirmizî, Birr, 35; Ahmed b. Hanbel, II, 258; III, 32.

vasıtası değildirler. Halbuki gafil olan insanoğullarında bu durum ağır basmaktadır. Dalkavukluk düşüncesi ile bir kuruntu halindeki ümit üzerinde (bazı kimseleri) çok metheden nice yaratıklar görülegelmiştir ki onlar, gayelerini elde ettikleri ilk andan itibaren bir nankör kesilmişlerdir. Bunu farkeden bazı düşünürler -bunlardan biri de müellifin zamanında yaşayan Fransız Güstav Löbon'dur- insanlar üzerinde hayalin, gerçekten daha fazla bir egemenliği olduğu sonucuna varmışlardır. Fakat bu görüş doğru değildir. Çünkü hayalde görülen o egemenlik, gerçeği temsil edebilmesinden dolayıdır. Yoksa hayale hayal diye sarılan kimse görülmemiştir. Bundan dolayı asıl egemenlik hayalin değil yine gerçeğindir. Gerçek öyle etkilidir ki yalnız yakından değil, uzaktan hayal yoluyla bile etkisini gösteriyor. Fakat sevgiliye ulaşmanın öyle şaşırtıcı bir etkisi, kendisinden geçip dünyayı unutma durumu vardır ki bunda gerçek, kendisinden başka herşeyi siliverir ve bizzat gerçekçi olmayanlar ona dayanamazlar ve bunun için insanoğlu onu, kendisinden ziyade karşısında gördüğü zaman ona değer verir. Güneş doğunca göz kamaşır ve izlenim süzülüp kalpdeki his cepheye dikilmeyince insan onu göremez. Bundan dolayı bilinçli bir hakikat adamı olmak zordur ve tam bir müslüman olmak çok zordur. Çünkü varlığını Hakk'ta kaybeden Hz. Ömer el-Faruk (r.a.) Efendimiz مَا تَرَكَ الْحَقُّ لِعُمَرَ مِنْ صَدِيقٍ *"Hakk, Ömer'e dost bırakmadı."* (1) dediği zaman bu zorluğu anlatmak istemiştir. Şükür ise böyle hakikat sahiplerinin alâmeti olduğundan وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ *"Kullarımdan şükreden azdır."* (Sebe, 34/13) buyurulmuştur.

Bununla beraber, diğer taraftan "hamd"de saygı ve değer verme mânâsı daha yüksektir. Çünkü bunda, meydana gelen bağış, hamd edene ulaşmadığından dolayı bir taraftan daha fazla hakka bakan maksatsız bir saygı karakteri vardır. Diğer taraftan o bağışa kavuşanların sevincine katılmayı ifade eden bir kardeşlik duygusu ve kendi hakkında henüz ulaşmayanı ulaşmış saydıran bir takdir payı vardır. Bir bu, bir de şükrün kısımlarında kalb işinin, gizli bir iş ve organların fiillerinin ihtimalli olması, şükür çeşitlerinin en mükemmelinin, yine dil ile yapılan hamd olmasını gerektirir. Gerçekten Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Efendimiz, اَلْحَمْدُ رَأْسُ الشُّكْرِ مَنْ لَمْ يَحْمَدِ اللهَ لَمْ يَشْكُرْهُ *"Hamd, şükrün başıdır. Allah'a hamd etmeyen O'na şükretmemiş olur."* (2) buyurmuştur.

Bu şartlarla dil ile yapılan medih zikirler ile yâd etmeler, saygı ifade eden lafızlar, özel saygılar hep hamddırlar. Hamd kelimesi de saygı ifade eden bu kelimelerin hepsinin mânâsına uygun olduğundan "hamd olsun" denildiği za-

---

(1) el-Aclûnî, Keşfü'l-Hafâ, II, 239 (2198).

(2) Feyzü'l-Kadir, III, 418; Deylemî, Firdevs, II, 155 (2794).

man bütün bu saygılara yaraşır bir iyilik veya bağışlama karşısında bir mutluluk sevinci ve bir bahtiyarlık duygusu ilan edilmiş olur ki bu, bir taraftan o iyilik ve bağışlamanın seçkin sahibini övmek, diğer taraftan da hakkıyla o mutlulukla övünmek mânâlarını ifade eder. Ve her iki bakımdan da şeriata pek uygun ve ahlâka çok uygun bir iyiliktir. Çünkü nimeti anlatma, böbürlenmeden ileri gelen bir gurur değil, nankörlüğü ortadan kaldıran büyük bir erdemliliktir. Daha doğrusu hamd, herkesin ermek istediği fakat pek az kimsenin erebildiği en yüksek bir olgunluk gayesidir. Çünkü insanlık açısından bütün mutluluklar iki kelime ile özetlenebilir. Tena'üm (nimet ve bolluk içinde bulunma) ve in'am (nimet verme). Nimet ve bolluk içinde bulunanlar ancak refah içinde bulunduklarını his ve takdir ettikleri zaman hamd ederler. Çünkü mutluluk, refah içinde bulunmanın kendisinde ve niceliğinde değil, niteliğinde yani refahın zevki takdir edilip hissedilmesindedir. Zaten bolluk içinde bulunmanın mânâsı budur. Ve ne vakit mutluluk zevki hissolunur ve coşarsa dilden hamd çıkar ki bu makam, hamd etmek makamıdır. Nimet verme makamında bulunanların mutluluğu da yalnız nimet vermede değil, verilen nimetin değerini bilecek ve zevki ile mutluluk duyacak, layık olan yere ulaştırmasında ve ulaştığını açık delil ile görmesindedir. Bu delil ise hamd edenin hamdidir. Bundan o ulaştırma ve ulaşmayı seyretmekteki zevk de kendisine hamd edilenin mutluluğunu meydana getirir. Ve biz biliriz ki, nimet verme makamı, nimete erme makamından üstündür. Bundan dolayı mahmudiyet (kendisine hamd edilmeye layık olma) makamı rütbelerin en mükemmeli ve hedeflerin en sonudur. O halde bu makamın mutluluğu da en büyük mutluluktur. Bu mutluluğun zevkindeki coşma da haydi haydi bir hamd ile sonuçlanmayı gerektirir. Hamd etmeye layık olana hamd etmek demek olan bu hamd ise nimeti artırmaya ve dolayısıyla fazla hamdetmeye ve hamdedilmeye sebep olur. Bu şekilde hamd etme makamında, refah içinde bulunan kimsenin hamd etmeye devam etmesi, kendisine hamd edilme makamına yükselmesine ve mahmudiyet makamında nimet vericinin hamd etmeye devam etmesi de kendisine hamd edilmenin sınırsız katlanmasına sebep olur ki لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَاَزِيدَنَّكُمْ *"Andolsun şükrederseniz elbette size (nimetimi) artırırım."* (İbrahim, 14/7) buyurulması bundandır.

Şu halde yukarıya doğru ilerlemede hamdin sırası ile en yüksek rütbeleri şunlardır:

1- Hâmidiyet (hamd etmek), 2- Mahmudiyet (övülmeye değer olmak) 3- Hâmidiyet ve mahmudiyet 4- Mahmudiyet ve hâmidiyet.

Bu son derecede Allah'a ait tecellilerden (lütfuna erme) birini görürüz. Bu-

rada etkilenmeyi ifade eden insana ait mânâları ortadan kaldırmakla övülmeye değer ve hamdetmeyi biraraya toplayan hamîd (çok hamdeden), mahmûd (övülmeye değer olan), hâmid (hamdeden) gibi Allah'ın güzel isimlerinin tecellisini görmemek nasıl mümkün olur? Bu olmasa idi onlar nereden gelirdi? Sonra "Şifa-i Şerif" kitabında açıklandığı üzere Hâmid ve Mahmud, Ahmed ve Muhammed gibi yüce Peygamberimiz'in mübarek isimlerindendir. Gerçekten Makam-ı Mahmud (en yüksek şefaat makamı) bilhassa peygamberlerin sonuncusu olan Efendimiz'e va'd olunan ve onu hamd etme makamından hamd edilen (övülen) makamına yücelten yüksek bir makamdır ki, büyük şefaat makamıdır. Bu makamda "livâü'l-hamd" (sancağı) onun sağ eline teslim olunmuştur. Ahirette Makam-ı Mahmud'un bol şefaati iledir ki, Livâü'l-hamd altında toplanacak olan ümmet, Allah'a hamd etmelerinden paylarını alacak ve cennet ehlinin dualarının sonu da الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ *" Alemlerin Rabbi Allah'a hamd olsun."* olacaktır. وَاٰخِرُ دَعْوٰيهُمْ اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ *"Dualarının sonuncusu da alemlerin Rabbi Allah'a hamd olsun."* sözüdür. (Yûnus, 10/10).

Böyle hamd etme ve övülme vasıflarını toplayan Allah'ın dostunun, Ahmed olması ve Muhammed olması, işte hamdin bu toplayıcı ve birleştirici derecesini dile getirir ve gerçekten lafız ve mânâ itibariyle hamdin esası Muhammed (s.a.v.)'e ait bir gerçektir. Ve bu gerçeğin başlangıç ve sonuç itibariyle Allah Teâlâ'ya ait olması da gerçeklerin gerçeğidir.

İşte Fâtiha "الْحَمْدُ" ile başlamakla bize bu mutlulukları, bu olgunluk hedefini ve bu gerçeği öğreterek söze başlamıştır. Ve elhamdülillah (Allah'a hamd olsun) denildiği zaman duyulan derin gönül ferahlığı bu aşk ve şevkin dile getirilmesidir. Evet, hamd gerçeğine tutkun olmayan yoktur. [Arapça'da "ال" bilinen bir şey vaya umûmîlik veya cins ve hakîkat mânâsı ifade eden bir belirleme edatıdır. İlk hitap edilirken hamdin kim tarafından yapıldığı belli değildir. Sonra bu mübtedânın haberi olan لِلّٰهِ 'da lâm'ın, ihtisas (ait kılmak), istihkak (hakkı olma) ve mülkiyet mânâlarına geldiği açıktır. Ve ilk mânâsı (ait olmak) diğerlerini de kapsar. Bundan dolayı cümlenin meâli şu olur: "Hani herkesin bildiği ve en son ümidi olarak istediği hamd gerçeği yok mu? İşte hamidiyet (hamd etmek), mahmudiyet (övülmek), bütün cinsi ile ve hatta bütün dereceleri ve bütün çeşitleri ve fertleri ile o hamd, Allah'a mahsustur, Allah'ın hakkıdır, Allah'ın mülküdür.] Çünkü Allah'tır, çünkü... çünkü..." Fakat dilimizde bu genişliği uzun uzadıya açıklamayı özetleyen bir belirleme edatı olmadığı için biz sadece hamd diye genel olarak cins olarak anlatırız. Bilen bilir, bilmeyen başkasının bildiğinden haberdar olmaz. Bu cümle herşeyden önce bize ilim ve

imanı anlatan bir haber cümlesidir. Aynı zamanda ululamayı da bildirerek hamd etmeyi gerektirdiğinden dolayı, gereği ile de bir dilek cümlesi olur ve zamana delalet etmeyen bir isim cümlesi olduğu için sürekli ve devamlı hamd etme mânâsına gelir. Fâti-ha'da bu cümleden başka isim cümlesi yoktur. Üç tanesi söz, biri ulaç olan diğer dört cümle, hep fiil cümleleridir. İlk bakışta böyle olması Fâtiha'daki denge uyumuna aykırı gibi görünüyorsa da gerçek durum bunun tam aksinedir. Çünkü bir isim, birçok fiille denk olabileceği gibi o dört fiil cümlesi bu isim cümlesinin açıklaması yerinde olduklarından dolayı gerçek denklik ancak bu şekilde olur. Ve araştırıldığında görülür ki Fâtiha, bu tek isim cümlesinden ibaret bir sözdür.

رَبِّ الْعَالَمِينَ **"Rabbü'l-Âlemîn"**, Allah'ın sıfatıdır. Bu terkibin dilimizde herkes tarafından bilinmesinden dolayı terceme edilmesine gerek yoktur. Bunu "âlemlerin Rabbi" şekline sokmak mümkün ise de bunda fazla bir açıklık olmamakla beraber lâm'daki umûmilik, bilinen bir fert ile Allah'ın birliğini anlatan belirli bir isme izafet (tamlama) mânâları noksan kalacaktır. "Bütün âlemlerin ve parçalarından her birinin bilinen yegâne Rabbi" diye açıklamak ise kısa ve öz anlatım yerine sözü uzatmak olacaktır. "Âlemlerin Rabbi" demek ise bu sakıncalarla beraber aslına da uygun olmaz. Çünkü Kur'ân "Rabbi'l-avâlim" demiyor da "Rabbü'l-âlemîn" diyor ve bununla özellikle akıl sahibi varlıkları üstün tutarak onların dikkatlerini çekiyor. Çünkü عَالَمُونَ ، عَالَمِينَ gibi sağlam çoğullar, akıllı varlıklara ait olduğundan dolayı bunun meâli **"bütün âlemlerin ve bütün parçalarının ve özellikle hepsinden üstün olan akıllı varlık âlemlerinin yegane Rabbi"** demektir. Bakara Sûresi'nin başında هُدًى لِلْمُتَّقِينَ *"Müttakîler için yol göstericidir."* (Bakara , 2/2) yüce âyetinde anlaşılacak olan bu öz işaret, Kur'ân'ın inmesinin hikmetini göstermek itibariyle Fâtiha'nın başında bulunması çok önemlidir. Bu işaret ve Allah'ın bu uyarısıdır ki الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ sıfatları ile takviye edilince, akıllı varlıkların hislerini görünmeyen âlemden görünen âleme getirip اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diye hitap etmekle Allah'ın birliğine ve onunla andlaşma yapmaya sevkedecektir. Akıllı ile akılsız, eril ile dişil gibi diğerine bir açıdan üstün olabilen birçok isimlerin ikil, çoğul gibi bir anlatımla kuvvetli olanını üstün kılmak demek olan bu üstün kılma üslubu dilimizde de vardır. Mesela karı ve kocaya zevceyn (eşler), baba ve anaya ebeveyn dediğimiz gibi Türk vatandaşı olan herkese Türkler demek de bir tağlibdir ve Arapça'da bunun bir çok çeşidi vardır.

"Rabb" aslında terbiye mânâsına gelen bir masdar olduğu halde mübalağa maksadı ile terbiye edene isim olarak verilmiştir ve masdarına da rübûbiyet de-

nilmiştir ki, çok adaletli yerine عَدْل (adaletin kendisi) denilmesi gibidir. İşte bu mübalağa mânâsından dolayı Rabb yalnız "terbiye eden" ile eşanlamlı değil, aynen "terbiye" gibi olan ve bundan dolayı zorla ele geçirme, üstün gelme, ihsan, idaresi altına alma ve tasarruf etme, öğretme ve yol gösterme, teklif, emir ve yasak, teşvik, korkutma, gönlünü alma, azarlama gibi terbiye için gerekli olan bütün şeylere sahip, kuvvetli, mükemmel ve kusursuz olan bir terbiye edici demek olur. Bundan dolayı sahip ve malik mânâsına da gelir. Mesela ev sahibine "Rabbü'd-dâr = ev sahibi", bir sermayenin sahibine "rabbü'l-mâl = sermaye sahibi" denilir. Bu terimde de yalnızca sahip ve malik mânâlarından daha fazla mânalar vardır. Rabbü'l-mâl terimi ile kâr ortaklığı ve peşin para ile veresiye mal alma gibi ticaret muameleleri açısından sermaye sahibine "rabbü'l-mâl" denilir. Bundan dolayı kayıtsız Rabb denildiği zaman yalnızca sahip veya yalnızca terbiye mânâları değil, ikisine de bütün gerekli şeyler ile birlikte sahip olan, tükenmez kudret sahibi, daima var olan Allah anlaşılır. Bunun için Allah Teâlâ'dan başkasına ait olduğunu belirten bir izafet tamlaması yapılmadan başkaları için tek kelime olarak Rabb denilemez ve tam tanınmışlığı ifade eden اَلرَّبُّ "er-Rabb" ve genel mânâ ifade eden رَبِّ الْعَالَمِينَ (Âlemlerin Rabbi) gibi izafetle Allah'tan başkası için asla kullanılamaz. Şu halde "rabb", rübûbiyyet denince anlayacağımız mânâ, sonsuz kuvvet ile idaresi altına alan, tedbir ve terbiye mânâlarıdır. Yani bunları yapabilecek sonsuz bir güce sahip olmaktır.

Terbiye bir şeyi basamak basamak, yavaş yavaş olgunluğuna ulaştırmaktır ki, bunun alâmeti, seçme ve olgunlaşma olur. Âlemlerin her kısmında ise terbiye ve olgunlaşma kanunlarının hareketi her an ve her saniye görünüyor. Ve bundan dolayı böyle sonsuz bir gücün Allah'a ait olduğu, dünya işlerinde şeksiz ve şüphesiz olarak okunmaktadır.

İşte âlemlerin Rabbi bize bunu hatırlatıyor. Âlemlerin Rabbi denince her insan kendi görebildiği kadar olsun bütün âlemlere zihninden bir geçit resmi yaptırır ve bunu yaptırınca mutlaka terbiye kanununu görür. Demek biz Rabbimizi âlemlere bakmakla bileceğiz. Fakat âlemleri de ancak O'nunla bağlantı kurarak tanıyabileceğiz.

Birtakım filozoflar kâinatın şeklinin böyle yavaş yavaş gerçekleşen bir terbiye ve olgunlaşma kanunu takip ettiğini görememiş. Bunlardan bir kısmı hepsinin bir defada sebepli veya sebepsiz olarak birdenbire meydana gelmiş olduğunu, bir kısmı da tabiat (kanunu) iddiası ile kâinatın sonradan meydana geldiğini inkâr edercesine kâinatın bugünkü şeklinin ve varlık düzeninin başlangıçsız olduğunu iddia etmeye kadar varmıştır. Bunlara göre mesela insan, ancak

insandan olur ve insan ezelden beri vardır. Kâinatta ilerleme ve gerilemenin mânâsı yoktur. Bir şeyi istemenin, çaba harcamanın ve kazanmanın faydası yoktur. Bütün kâinatta eskiden beri varlıkların her çeşidi serpilmiş, uzayda hiçbir ortak düzeni takip etmeyen cansız cisimler ve cansız cisimlerde sayılamayacak kadar varlık çeşitleri kendilerine ait bütün tabiatlarıyla eskiden beri var olan bir zorunluluk ve gereklilik içinde yüzer giderler. Şüphesiz bu sözler, hem deneylere ve hem de akla taban tabana aykırı birer katmerli cahillik idi. Hiç olmazsa tamamen gözlerimiz altına girebilen eşya çeşitlerinin dün yok iken ufacıktan meydana gelip yavaş yavaş büyüdüğünü ve bunun tersine yine yavaş yavaş kaybolup gittiğini her gün tecrübe ile görüyoruz. Gözlemlerimizin kapsamına giremeyen şeylerin de böyle olduğunu delillerle, aklımızla biliyoruz. Şurada bir adacık ortaya çıkıyor, süzülmüş topraklar taşlaşıyor, taşlar eriyor, madenler filiz veriyor, kayaların, toprakların arasında tohumcuklar ve o tohumcuklardan çeşitli otlar, ağaçlar, türlü türlü hayvanlar türüyor, ürüyor, sümük gibi bir spermanın içinde yüzlerce insan tohumu fışkırıyor, tasfiye ve aşılama ile bundan yavaş yavaş canlanma aşamalarını geçirerek embriyon, embriyondan canlı kemikli cenin, ceninden ağlıyarak doğan bebek, küçük çocuk, yine aşamalı olarak yuvarlanan, yürüyen, kekeliyen yavrucuk, sonra koşup oynayan afacan çocuk, sonra dişlerini değiştirip şahlanmaya başlayan büluğ çağına ermiş iyiyi kötüden ayıran, sonra çiçeğini açıp meyvasını vermeye özenen akıllı ergin, sonra şahin gibi dünyaları tutan çalışkan bir delikanlı, sonra arslan gibi olgunluk çağına ermiş olgun, sonra fiziki yapısı maneviyatında erimeye ve görüşü, seçme kabiliyeti süzülmeye (zayıflamaya) başlayan bir yaşlı, nihayet sadece iyi veya kötü bir ruh olup uçmaya veya göçmeye hazırlanan pek yaşlı zayıf bir insan, özetle yer ve zaman içinde nefesten nefese sayılamayacak kadar şuur yükleri ile yürüyen ve her an şekilden şekle değişerek varacağı yere varan ve bütün bu değişmelerde hiç değişmemiş gibi ben ben deyip giden insanlar akıp akıp gidiyorlar. Öyle ki hiçbir zaman bu günkü âlem, dünkü âlemin her açıdan aynısı olmuyor ve bütün bunların ötesinde bütün bu akıntıları ortaya koyup ve bağlayarak bize daima Allah'ın birliği şuurunu veren tükenmez kudret sahibi daimi kalan bir gerçek, her vakit her an varlığını ilan ediyor ki biz o ana, o vakte şimdiki zaman diyoruz. Ve bu şimdiki zaman içinde geçmiş ve gelecek zamanı yaşıyarak o gerçeğe kavuşuyoruz. Gerçek daima gerçektir. Kâinat ise her an değişen ve birbirine bağlı olarak aralıksız ve düzenli değişen, bu bağlılık ve düzen ile akıl ve fikrimiz o gerçeğin yansımalarını, kalb ve idrakimiz de o durum içinde bizzat onun tecellilerini görüyor.

Bundan dolayı gözle görmenin, tecrübenin, aklın ittifaklarıyla meydana gelen bu anlatım ve ısrarları karşısında; kâinattaki sonradan peyda olma, terbiye ve olgunlaşma gibi hususları inkâr etmek, körlükten, katmerli cahillikten ve ruhi bunalımdan meydana gelmiş bir sapıklıktır. Kâinatta, yaratma, terbiye, seçme ve olgunlaşmanın yürürlükteki ilahî bir nizam olduğu ve Allah Teâlâ'nın da mutlak kemâl sahibi olarak bunun tam sebebi olduğu her türlü şüpheden uzaktır. Bunun için son yıllarda ilim ve felsefe kâinatta, diğer bir ifade ile tabiatta olgunlaşma kanununun geçerliliğine kesinlikle hükmünü vermiştir. Bugün terbiye, seçme ve olgunlaşma, akıllı ve bilgili insanlığın üzerinde yürümek istediği bir kanun olarak kabul edilmektedir. Olgunluk ise basit bir birlikten bileşik bir birliğe yani o tek şey üzerinde yavaş yavaş birçok şeyin toplanması sureti ile noksandan artan ve olguna giden ve bunun aksine bileşikten basite, birçok şeyden tek şeye dönüşen olayların ve oluşların akışıdır.

Fakat burada gerçeği bilen ilim ve hikmet ehli ile onların sözlerini çalarak veya anlamıyarak kötüye kullanan birçok beceriksizin fikirlerinde görürüz ki, bunlar bu olgunlaşmayı Allah Teâlâ'nın terbiyesinin bir eseri olarak kabul etmeyip tesir eden biri olmadan ve sebepsiz olarak tabiatta bizzat geçerli ve zorunluluk ve gereklilik olarak hakim olan kayıtsız bir kanunun bulunduğunu zannediyorlar. Ve özetle Allah'ın terbiyesini ve Rabbliğini değil, seçme ve tabiatın olgunlaşmasını, tabiatta üstün olan gerçeğin (Allah'ın) bizzat kendisi gibi zannediyorlar ve bu şekilde insanı sadece kâinattaki varlıkların en mükemmel bir parçası değil, onu mutlaka varlıkların en mükemmeli sayıyorlar.

Halbuki ilim, fen, felsefe ve hikmet bütün ciddiliği ile bu zannın aleyhinde bağırıp duruyor. Çünkü ilim ve sanatın apaçık bilgiye dayalı ve tecrübe ile desteklenmiş, zorunlu bazı esas kanunları vardır ki, bunlar kabul edilmediği anda artık ilim ve sanat yoktur. Nedensellik, nedensellik ilişkisi, birlik, hak v.s... Nedensellik, en genel anlamda şöyle ifade edilir: "Yok iken var olabilenin mutlaka bir sebebi vardır". Yani "Sonradan var olan herşeyden önce bir varlık vardır ve onun etkisi altındadır." kuralından anlaşılıyor ki, yokluk varlığın sebebi olamaz, yoktan hiçbir şey meydana gelemez. (Rien ne vient du rien) yani yok iken var olan şeyler, kendilerindeki o yokluktan yine kendi kendilerine değil, mutlaka var olan bir yaratıcının yaratma etkisi ile meydana gelir. Kısacası, olayların kendinden önce bir sebebi vardır. Sonra sebeb ile sonucun bir ilişkisi, bir orantısı vardır. Öyle ki sebeb bitince sonuç da biter. Sonuçlar bilinince sebebi mutlaka veya kesin olarak biliriz ve neticeler ne kadar çok olursa olsun sebepler toplamının kuvvetini geçemezler, onunla denk olurlar. Mesela bir okkalık kuvvet,

iki okkayı çekemez. Başka bir ifade ile noksan fazlanın tam sebebi olamaz. Çünkü böyle bir durumda yokluğun varlığa sebep olması gerekir. Falan şey yok iken kendi kendine yoktan var olmuş demek gerekir. Bu ise sebebiyeti inkar etmek ve dolayısıyla ilmin kendisini iptal etmektir. Anlayışsız cahiller bunu söylerse de bugün ilimleri ve tabiat fenlerini okuyup anlamış olanlar bunu bilerek söyleyemezler. Tabiatla ilgili bütün ilimlerde nedensellik ve nedenselliğin uyumu kanununun mutlak bir hakimiyeti vardır ki, bu büyük kanun, bazen değişim, kendini koruma oranıyla, bazen sebebin uygunluk ve ilgi oranıyla ve kalıtımı terimi ile anlatılır. Olaylarda idrak, ilim, akıl gibi neticeler görülüp dururken, bunların tam ve mutlak sebeplerini, bunlarla hiçbir ilgisi olmayan kör bir kuvvet, kör bir tabiat gibi düşünmek mânâsına gelen tabiatçılığın, tabiî ilimlerde de yeri yoktur. Bunun için tabiat bilginleri, tabiatta yani dünyada, tekamül kanununun varlığını kabul ederken, kör, noksan bir tabiatın herşeyin başlangıç noktası ve sebebi olmasını değil, vâcibü'l-vücud (varlığı zorunlu olan) Allah Teâlâ'yı sonsuz kemali ile düşünmek ve kabul etmek şartı ile tabiatta olgunlaşmayı kabul etmişler ve açıklamışlardır. Çünkü böyle olmasaydı olgunlaşma kanunu, ilmin, sanatın özü olan nedensellik ve nedensellik orantıları kanununa aykırı olacağından bilimsel olamazdı.

Sözü uzatmış olacak isek de, derin gibi görünmekle beraber basit olan bu noktayı anlatmalıyız. Mesela; bir buğday tanesi toprağa düşer ve gerekli şartlarını bulunca biter, açılır, büyür, sünbüllenir, nihayet bir başakta yüz buğday tanesi verebilir. Bunu bir defa daha, bir defa daha katlayınız, bütün dünyalar buğday ile dolar. İşte bu, nicelikte olgunlaşma kanununun en basit örneklerinden biridir. Görülüyor ki, bu yavaş yavaş meydana gelen olgunlaşmada tam sebep ilk buğday tanesi ise, bütün bu olgunlaşmayı ilk tek tanenin tabiatından çıkaracak isek bu olgunlaşmanın başlangıcındaki bir olgunluk, üremenin sonucunda yüz ve nihayet sonsuz olduğundan böyle bir olgunlaşma iddiası "bir çarpı bir eşittir yüz eder" demek gibi bir çelişki meydana getirir. Halbuki olgunlaşma hiç olmazsa bir ile birkaç sayı arasında (1+2+3+4+5=15) gibi olumlu veya olumsuz bir oran takip eder. Herşeyi yalnız kör tabiata terketmek (1=15) demek olur ki, bunu ilim ve sanat şöyle dursun en basit akıl dahi kabul edemez. Çünkü bunda yokluğun varlığa sebep olduğunu varsaymak, aklın ve ilmin üzerinde kurulduğu nedensellik kanunu ile çelişkiye düşmek vardır. Doğrusu bir tabiatta her gelişmenin son sınırında kendi dışından gelen bir olgunluk vardır. Bu ise normal bir gelişme değil, terbiye ile elde edilen gelişmedir. Bunun içindir ki, bütün ilim ve sanatlar, felsefe ve hikmet "noksandan tam çıkmaz, fakat tamdan noksan

çıkabilir" temel kuralına bağlıdır. Bundan dolayıdır ki, söylediğini anlıyarak söyliyen ilim ve hikmet ehli kimseler tabiatın, tekamül kanununa mahkum olduğunu söylerken bu tekamülün ve bu tabiatın bizzat kayıtsız şartsız en mükemmel olan ilk sebebin yani, Allah Teâlâ'nın kayıtsız şartsız kemalinden faydalandığını unutmayarak söylerler. Tabii tekamül kanununun en son savunucusu sayılan filozof Spencer bile bunun için Allah'ın varlığının gerekli olduğunu ve tabiatın gerçekten sınırlı olan tekamülünün üstünde varlığı zorunlu olan Allah'ın sınırsız ve sonsuz kemalinin hükümran bulunduğunu ve şu kadar var ki, bizim tam ve gerçek sebep olan mutlak kemali kavramaya, sınırlı ve göreceli olan bilgimiz ve idrakimiz yetmeyeceğinden, tecrübî bilimlerimiz, bunun yalnızca tabiatte, yani gözle görülebilen âlemde mevcut tekamül kanunu çerçevesinde geçerli olabileceğini anlatmış ve ortaya koymuş iken, sözde ilme bağlılık iddiasında olanlar, "tabiatte tekamül vardır" derken, Allah'ı ve O'nun yüce kemalini unutuyorlar ve sözkonusu tekamülü terbiyeden yoksun bir tekamül sanıyorlar. Ve aynı zamanda bunlar pratikte kendi teorik görüşlerini böylece her gün, her an geçersiz kılıyor ve bozmuş oluyorlar. Çünkü "Edokasyon, pedagoji" adı altında terbiye ve çocuk terbiyesi davasından vazgeçmiyorlar ve tam can atarcasına terbiyeci olmaya çalışıyorlar. Düşünmüyorlar ki, tabiat üzerinde Cenab-ı Hakk'ın terbiyesi yoksa, bütün terbiye iddiaları yok olur gider.

Kısacası ilim, her şeyden önce hiç ortağı olmayan bir Hakk tanır ve devamlı birlik ölçüsü ile hareket eder ve ulaşmak istediği her sonucun doğruluğunu temin etmek için onun o en yüce Hakk'a (Allah'a) ilgisini, bağlantısını bulmaya çalışır ve şayet tabiat ve tabii olgunlaşma kavramlarında Allah ile ve Allah'ın terbiye etmesi ile bağlantı bulamazsa onlara gerçeklik ve haklılık kazandıramaz. Mutlak ilim, Allah'ın zatının, kendi kendisine tecellisi ve O'nun kadîm olan ilmidir.

Cenab-ı Hakk'ın bize lütuf ve ihsanını göstermesi de bizim göreceli ve sınırlı olan ve sonradan meydana gelen ilmimizdir. Cenab-ı Hakk'ın ilmi olmasaydı bizim bütün ilimlerimiz ve hatta kendi varlığımıza ait kanaatlerimiz, bağlılıklarımız hep boş olurdu. Hakkın tam rububiyyeti (terbiye ve tedbiri) ve onun eseri olan terbiyesi bulunmasaydı kâinatta, tabiatta ne varlıktan, ne olgunluktan, ne tekamülden ne terbiyeden hiçbir iz, hiçbir pay bulunamazdı. Bu iddiaların hepsi darmadağın olmuş olurdu, hepsi boşta kalırdı. Kâinat ve biz böyle değil isek varlığımızın bir payı, olgunluğumuzun bir payı, terbiyemizin bir payı, kendisine haklılık kazandıracak bir ilişki ile bize kendini gösteriyorsa, bu tecellide kâinatın Rabbi olan Allah Teâlâ'yı görmemek mümkün değildir.

Böylece Allah'tan başkası olan ve nedensellik ilişkisi ile Allah'a delalet eden varlıkların hepsi ve bir sosyal düzen oluşturan kâinatın her kısmı, her parçası da kâinatın parçasıdır. مَا يُعْلَمُ بِهِ yani ilim vasıtası kavramını ifade eden âlem kelimesi özel isim, alâmet maddesinden türemiş olan hâtem ve kalem gibi alet ismi ölçüsünde bir çoğul isimdir ve çoğul olmayan yalnız bir ferde âlem denilmez. Böyle ise çoğul olduğu halde, akıllı varlıklar için kullanılan çoğulu "âlemîn" diye tekrar çoğul yapılmasını ve bir de "el-âlemîn" diye umumî mânâya gelen belirlilik lâmı ile belirli kılınması, bütün kâinatı ve kâinatın parçalarının hepsini içine aldığını gösterir. Bu genellik içinde akıllı varlıklar için kullanılan çoğulun getirilmesi de akıllı varlıklar kısmının üstün tutulduğuna delalet eder ve akıllı varlıkları düşünmeden âlemlerin Rabbi'nin iyi anlaşılamayacağına işaret eder. Bütün âlemlerin akıllı olduğunu bilseydik, akıllı varlıkları böylece üstün tutmaya ihtiyaç kalmazdı. Âlem kelimesinin kökü açısından asıl bir mânâsı vardır ki; مَا يُعْلَمُ بِهِ yani bilgi edinmeye alet ve vasıta olan şey demektir. Esas ilim ise düşünce değil, hakkın gerçek olduğunu tasdik etmektir. Yani iki düşünce arasındaki mevcut ilişkiyi bütün vicdan ile anlamaktır. Bize mükemmel bir düzen ile görünen ve her an yokluk ile varlık arasında akıp giden ve bu akışında bir düzen sırrı ve ilişkisi takip eden ve en önemli düzeninden biri de ruhlar ve zihinler ile dış âlem ve belli şeyler arasında haklılık, gerçeklik ve gerçeğe uygun dediğimiz hak ölçüsünde yani bir şeyin doğruluğunu tasdik anındaki gözlem ve şahitlik, ilim, akıl ve kalb bağlantısı ile görülen her varlık topluluğu ve bütün varlık toplulukları Allah Teâlâ'ya ve O'nun kudretine, Rabb olduğuna ve kemaline delalet eden birer delil, birer işaret meydana getirerek ilmimize, doğrulamamıza sebep olduklarından dolayı âlem diye isimlendirilmişlerdir. Ön sezişle incelendiği ve üzerinde düşünüldüğü zaman görülür ki bütün kâinat, bizim zihinle ilgili ve dışımızda kalan şeyler olarak iki kısma ayrılan, idrakimizle ilgili şeylerin toplamını meydana getiren olaylardır. Âlemlerin Rabbi de bunların ötesinde olup aralarındaki haklılık ilgisi ile devamlı birliği Rabb olduğunu gösteren, varlığı zaruri olan Allah Teâlâdır. Şuhut ehli için kâinatta görülen herşeyin ötesinde, ondan önce veya ondan sonra onunla beraber mutlaka Allah Teâlâ görülür. كُلُّ مَا خَطَرَ بِبَالِكَ فَاللّٰهُ وَرَاءَ ذٰلِكَ "Kalbine her ne doğarsa Allah onun üstünde ve ötesindedir". Diğer bir ifade ile onun arkasında Allah vardır. Bundan dolayı kâinat, Allah'tan başka bütün varlıklar demektir ve Allah ise kâinatın ötesidir . Ve biz bu kâinat vasıtası ile onun ötesindeki Allah Teâlâ'yı, haklılık dediğimiz bir idrak ilişkisi ile kabul ve tasdik ederiz. Bu varlıkların böylece Allah'a delalet etmesi bütünüyle Kur'ân'da açıklanacağı gibi,

burada da الْعَالَمِينَ (âlemler) kavramı içinde yerleşmiştir. Kelâm (metafizik), hikmet, felsefe, tasavvuf kitapları da bu delalet (varlıkların Allah'ın varlığına delaletini) açıklamakla meşgul olurlar. Gerçekten bizim bilgilerimizi meydana getiren ve getirecek olan şeylerin hepsi var olan bir Allah'ın alâmeti ve belirtileridir. Madde ile şeklin veya maddenin tek tek parçalarının birbiri ile, çeşitli kuvvetlerin birbirleri ile uygun olan veya birbirine uymıyan ilişki ve bağlantıları; ufacık bir çimen, bir hayvan veya insan anatomisi, koca bir güneş sistemi, bütün yerleri ile cansız cisimlerin şekilleri, geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman gibi bütün zamanları ile bütün yaratıkları bu varlık sistemi ve bu arada bir anlık idrak hep Allah'ın varlığına delalet eden birer âlemdirler. Bu delalet de özet olarak ve tafsilatlı olarak ve her biri görülen ve hayal edilen olmak üzere derece derecedir. Daha ilk görmede, birdenbire kısa bir alâmet parlıyor ki bu özet, zincirleme idrakler ile uzun uzadıya açıklanır ve pekiştirilmiş olur. Bunların zihindeki geçmişlerini ve gelecekteki nümune ve misallerini meydana getiren içten hatıralarından, doğru hayallerinden, yansımalarından da yine kısa veya detaylı olarak akıl yoluyla bir delalet okunur ve bu da bir idrak ilişkisi ile kendini gösterir. Gerçekten biz nesneleri idrakimizin onlarla olan bağlantısı ile görürüz, ve bu bağlantıdan meydana gelen şekillerle, hatıralarla zihinde canlandırarak akıl yoluyla tanırız. Bu idrak olmadığı zaman kendimizden bile haberimiz olmaz. İdraklerimiz ve onların bağlantısı olan bu şekiller, bu izlenimler ise bizde, bizim kendimizde, ruhumuzdadır. Güneş, bendeki yansıyan şekli ve içimde var olan hali ile güneştir. Halbuki biz bu izlenimlerden, bizim dışımızda sabit görünen başka şeyler de idrak ederiz. Şimdi bu eşyanın böyle bizdeki bu şekillerinden başka bir belirmeleri elimizde yokken onları bizim aklımızdakinden ayırıcı bizim dışımızda ve kendilerindeki özellikler ile tanımaya niçin ve nasıl mecbur oluyoruz? Sonra bunların yanlışını doğrusunu nasıl seçiyoruz? Böyle eşyanın gerçekleri dediğimiz bütün a'yân-ı sâbite'nin (Allah'ın ilminde eşyanın ezelden beri sabit olan şekil ve gerçekleri) değeri ve arada bulunması ancak bizim idrakimizdeki nesnel (objektif) ve zihinle ilgili (sübjektif) değerler ve şekiller iken neden ben onları benim dışımda bir gerçek olarak tanıyorum? Tanımasam niçin içimdeki duygumda yalancılıkla mahkum oluyorum ve sonra her şeyden önce ben kendi bulunuşum olan varlığım ile, buluşum olan vicdanım ve idrakim arasında kendi kendime doğru ve uyumlu olduğumu kesinlikle ve şüphesiz olarak niçin ve nasıl gerçek olarak kabul ediyorum? Bunları yapıyorsam demek ben bütün bunlardan önce ve bütün bunların ötesinde, önünde, sonunda, beraberinde nesnel (objektif) ve öznel (sübjektif) yerleri ve

zamanları, kısacası beni ve dışımda kalan şeyleri dıştan ve içten kuşatmış bütün olayların ve olagelen şeylerin şahidi, kefili, vekili, yaratanı, yapanı, Rabbi olan ve varlığı zaruri olan bir Allah Teâlâ'ya bir bağlılık taşıyorum. Bende varoluş açısından zaruri olan bağlılık mahkumiyeti altında O'nun hakimiyetinden faydalanarak önce O'nu, dolayısiyle de olsa doğrulamış bulunuyorum. Bu sayede benimle idrakimin, idrakim ile dış alemin birbirine bağlılık yönünü buluyor ve diğer ufak tefek şeylere ait hakikatların, değişmez şekil ve gerçeklerin bulunduğunu onaylıyorum. Eğer bunu yapan yalnız benim ruhum ise, benim ruhum, hem benim ve hem dıştaki eşyaların en son gerçek şekli ve ilk sebebi demektir. Halbuki o bana öyle demiyor, o bana, "Ben öyle olsaydım her istediğimi yapar ve sana ezelden beri hiçbir yokluk göstermezdim." diyor. Ve ben de ruhumla beraber bunun doğru olduğunu kabul etmekte tereddüt etmiyorum. Kısacası kendi kendime "Ben benim, ben şimdi varım." dediğim zaman "Ben, kendimi (varlığımı) hissediyorum ve bu duygum doğru bir hak duygusudur, bundan dolayı ben varım ve ben benim." demiş bulunuyorum. Gerçekten ben kendi varlığımı hissederken, önümden, sonumdan, dış görünüşümden, içimden etrafımı kuşatan Allah'ı ve Allah'la olan bağlantıyı beraberimde taşıyarak doğru kabul etmemiş olsaydım iki taraf ile bağlılığı bulamaz "Ben varım, ben benim" diyemezdim, iç duygumdan vücuduma geçemez, iç duygumla vücudumun birbirine uymasına eremezdim ve netice olarak gerçekten var olan hiçbir gerçeği kabul edemezdim. Acı ile lezzeti, ışık ile karanlığı, uyku ile uyanıklığı, zenginlik ile züğürtlüğü, kısacası eşyadan hiç birinin varlığı ile yokluğunu sezdiğim kadar da sezemezdim, yakacak ateşten kaçıp güldürecek gül bahçesine gidemezdim. Bunları az çok, izafî de olsa seziyor, yapıyorsam, Allah Teâlâ'ya bağlılığımla ve bu sayede parça parça ve tam izafî (ilgili) gerçekleri idrakim ile yapıyorum. Bunu da vicdanımda onun eseri olan kendi alemimden ayırıyorum. Bu vicdan benim ise, ben ve bütün varlık O'nun (Allah'ın), bilsem de onun, bilmesem de onundur. Şu kadar var ki, bilmeyen bir yaşarsa, bilen iki, daha doğrusu sonsuz yaşıyor. اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ *"Âlemlerin Rabbi Allah'a hamd olsun".*

Kısacası "Ben varım, ben benim, başkası değilim." önermeleri bizim bütün şüphelerden uzak, en kesin, en açık ve en fazla öncelik taşıyan bilgimizdir. Fakat ben, idrakim varken ve ancak onunla "Ben varım" diyebilirim. Bu doğrulamada benim vicdanım açıktan ve ister istemez kendisi ile uyum sağlar. Bu şekilde "Ben varım." açık önermesinin mânâsı, kendi içinde belli olduğundan açıkça anlaşılır. Bu da "Bu idrakim, bu duygum, kesinlikle doğrudur, gerçektir, haktır." önermesinin kefil olması ile apaçıktır. Bu da varlığı zaruri

olan, mutlak hakim, mutlak bir Zat-ı Hakk'ın kesin olarak kabul edilmesi ile, şahitlik etmesi ile besbellidir. Ve bu tasdik böyle kesin bir inancın, hem başlangıcı, hem en son hedefi, hem de güç kaynağıdır. Gün gibi açık olan ilk gerçeğin bütün mânâ ve şartları da apaçık mıdır? Bu bir problemdir. Bunun için bazıları yaratıcının varlığına apaçık aşikar, bazıları apaçık gizli, bazıları da bakış açısına göre değişir, demişlerdir ki bu herkesin kendi varlık idrakindeki kuvvetine ve zayıflığına bağlıdır. İşte böyle bir anlamda teorik sayılabilecek bir algılama şekliyle, açık ve seçik olan bu varlık, kimine göre aşikâr kimine göre gizlidir. Kâinat onun delili iken o da kâinatın şahidi ve nurudur. اَللّٰهُ نُورُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *"Allah, göklerin ve yerin nurudur."* (Nûr, 24/35) اِنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ *"Muhakkak ki O, her şeye şahittir."* (Fussilet, 41/53) هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ *"O, ilktir, sondur, zahirdir (aşikârdır), bâtındır."* (Hadid, 57/3) . İman, bu nuru kavramak demektir. İslâm dini de bu anlayışı, bu ilişkiyi yaşamaktır.

[الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ "**O Rahmân ve Rahim**"] Besmelenin tefsirinde bu iki sıfatın uzun uzadıya açıklamasını gördük. Burada meşhur bir konuya dikkat çekelim. Merhamet ve rahmet, muhtaç ve belaya uğramış birini beladan kurtarmayı ve onun yerine ona iyilik etmeyi ve nimet vermeyi hedef edinen bir acıma duygusudur demiştik. Bu duygu başlangıçta şefkat gibi acı duyma ve etkilenme cinsinden nefse ait bir arzu olarak başlar ve sonunda da güzel bir etki demek olan istiyerek nimet verme işini gerektirir ve yerine göre bu sonuç için sadece bir söz veya bir işaret bile yeterli olur. Biz "Falanca merhametli adamdır." dediğimiz zaman çoğunlukla gönül yufkalığı dediğimiz psikolojik durumu, etkilenme yeteneğini kastederiz, fakat pek merhametli, çok merhametli dediğimiz zaman da yaptığı iyiliğin sonuçlanıp ortaya çıktığını anlarız. Yüce Allah ise, sonradan meydana gelmenin alâmetleri olan değişme ve etkilenmeden uzak ve yüce olduğu için Allah'ın rahmetini insanlara ait merhamet gibi yukarıda zikredilen mânâ ile açıklayamayız. Bunun böyle olması gerektiğini bize hem aklımız, hem de şeriatımız söyler. Zira her ikisi de bize bunun ipuçlarını verir. Bundan dolayı müfessirler burada ifade açısından az çok bir mecaz bulunduğunu söylerler ki, bu da iki şekilde düşünülür:

1. Yalnızca merhametin gerekli sonucu olan kurtarma ve nimet verme mânâsı.

2. İnsanın, esas itibariyle iyiliğe yatkın olan yaratılışının gereği ve icabı olan iyiliği irade (dileme) mânâsıdır.Çünkü irade (dileme) bir edilgi (passion) değildir, mümkün olan bir işi yapma ve bir işi terketmeden birini tercih etme demek olan Allah'ın zatına ait bir sıfattır. Bundan dolayı birinciye göre rahmet, Al-

lah'a ait fiilî sıfatlardan, ikinciye göre zâtî sıfatlardan olur.

Allah'ın rahmeti en mükemmel olduğu ve Rahmân-ı Rahim diye iki sıfatla da anıldığından dolayı burada iki mânâyı da kasdetmek daha uygundur. Rahman Allah'a ait bir sıfat olduğuna göre tabiat (instinet) ve devamlılık mânâsına gelen sıfat-ı müşebbehe olarak iyiliği dilemek zatına ait sıfatı, Rahim de pek fazla acıma mânâsı ile ism-i fâil olarak onun sonucu ve meydana çıkması demek olan nimeti vermek ve iyilik etmek fiilî sıfatı ile açıklanır. Bunun zıddını söyleyenler de olmuştur.

Fakat bazı uzman araştırmacıların yaptıkları araştırmaya dayanarak, bizim tercih ettiğimiz görüş şudur ki; Allah'ın sıfat ve isimlerinin mânâları mecaz değil hakikattirler. Mesela ilim ve irade (dileme) sıfatlarının mecaz olduğunu söyleyen yoktur. Halbuki bunlar Allah için kullanıldıklarında mânâları, insan için kullandıklarından ayrı olduğunda bütün bilginler fikirbirliği içindedirler. Mesela ilim, bir bilgisizliği giderme demek olduğu gibi, irade de insanda bir arzu ve istekten sonra meydana gelir ve böylece sonradan meydana gelmiş olan bir şeydir. Oysa Allah'ın ilmi ve iradesi bizim bu niteliklerimizin en yüksek başlangıç noktası olan ve öteden beri var olan yaratıcı sıfatlardır. Bunlar olmasaydı sebeblerin ilişkisi kanununa göre bizim ilim ve irademizi sınırlandırmak mümkün olmazdı. Bundan dolayı insanın hazırladığı şartlar ve imkanlar, ilim ve iradenin doğuştan şartları değil, yerlerine göre sonradan olan şeylerdir. İlmin gerçek anlamı manevî bir ayırımı gerektiren nitelik, iradenin gerçek mânâsı da yapılabilecek iki şeyden birini tercih etmeyi gerektiren niteliktir. Bundan dolayı Allah'ın diğer isim ve sıfatlarında da aynı şekilde düşünmek gerekir. Hele Allah'ın isimleri ve sıfatları insana ait olgunlukların üstünde bir olgunluk anlatan örfe ve şeriata ait hakikatler olduğundan şüphe edilemez. Bunun içindir ki, dilimizde öteden beri rahmet ile merhamet birbirinden farklı olarak kullanılmıştır. İşte bundan dolayı Allah'ın rahmeti ile insanın merhametini bir mânâda kullanmamız ve "Rahmân-ı Rahim"i çok merhametli ve çok merhamet edici diye tefsir etmemiz de doğru olmaz. Netice olarak başlangıçta, sonunda, ezelde, ebediyette sonsuz rahmet sahibi, sonsuz nimet ve bolluk, iyilik ve bağış saçıcı diye bir açıklama yapabiliriz ki, ikisinde de rahmetin hem (Allah'ın) zatına ait sıfatını göz önünde bulunduran iyiliği dilemesi, hem fiilî ve yaratıcı sıfatını göz önünde bulunduran belalardan kurtarma, nimetlere ve iyiliklere ulaştırma mânâlarını içine alması, hem geleneğin hem de şeriatin özüne uygun düşmektedir.

Bilindiği gibi belaların mahiyeti, yokluk ve yokluğa götüren şeylerdir.

İyiliklerin mahiyeti de varlık ve varlığa götüren şeylerdir. Belalarla ilgili olan bütün acılarımız bizi, bir iyiliğin yok olması ile korkuttukları için derttirler. Bu dertlerin başı Allah'tan ve Allah'ın rahmetinden ümitsiz olmaktır. Nimetler ve iyiliklerle ilgili olan bütün lezzetlerimiz de bize bir varlık payı müjdesini verdiklerinden dolayı lezzettirler. Bu lezzetlerin başı da Allah'a ve Allah'ın rahmetine inanmaktır. Dünya hayatı böyle yokluk ile varlığın, ızdıraplar ile lezzetlerin, ümitsizlik ile imanın, Rahmân'ın rahmeti, kendi çabası ve yardımlaşma sayesinde verilen bir mücadele şeklidir ki, bunların bu karşılıklı kavgadan çıkıp ebedî üstünlük ile galib olmaları da ahiret hayatını meydana getirir. Bundan dolayı bizim iyilik ve lezzetlerimizin başlangıcı, yokluktan varlığa getirilişimizdedir, nihayeti de sonludan sonsuza erişimizdedir.]

Rahmân olan Allah'a ait rahmet bütün, olabilen şeylerin yokluktan varlık âlemine çıkarılmasını anlatan var etme iradesi ve varlık nimetini verme olduğundan her olabilecek şeyin varlık sahasına çıkarılmasını gerektirir. Çünkü var olmak, her iyiliğin ve her nimetin aslıdır. Rahman böyle bir iyilik iradesi ile bizi beden ve ruhumuzla meydana getirerek yaratan ve bununla beraber yaşama ve hayatımızın sebepleri olan nimetleri de hazırlayan ve bize ulaştıran büyük rahmet sahibidir ki, bu rahmetin kapsamı dışında hiçbir yaratık bulunamıyacağından buna büyük nimetler ile rahmet denilir. Bütün olabilecek şeylere var olma payı verilirken bu arada akıllı ve istediğini yapacak olan varlıkları yaratmak da Allah'a ait rahmetin kapsamlı olgunluğunun gereklerindendir. Çünkü bunda, mümkün olan varlıkların varlığının Cenab-ı Hakk'ın varlığına yaklaşması söz konusudur. O şekilde bu varlıklar kıdem (başlangıcı olmayan) ve hudus (sonradan meydana gelme), varlığı zaruri olanla mümkün olan, noksansızlık ve noksan, hemen hemen Allah'ın sıfatlarını temsil edebilirler. Fakat bunda çeşitli iradelerin bulunmasından dolayı var olmada bir çeşit sonradan meydana gelen ortaklık ortaya çıkar. Halbuki ortaklaşarak var olma ve var olmayı sürdürme mümkün değildir. Çünkü ortağının bulunması batıl yani bizzat var olmayan, olması imkansız ve muhal olduğundan her varlık tek başına ortaya çıkar ve çeşitli varlıklar, bir birlik meydana getirmedikçe varlıklarını sürdüremezler. Allah'a ortak koşmak, kendiliğinden var olan varlığı inkâr ve onu yok saymayı gerektirir. Bundan dolayı, kâinatta ister tabiat ve ister ahlâk açısından ne kadar kötülük düşünülürse hepsinin kökü çokluk ve ortaklık iddiasıdır. Bu da Allah'ın birliğinin mükemmelliğinin gereğidir. O halde hem böyle ortaklığa sebep olan birden fazla iradeler yaratarak onlara varlık payı vermek, hem de bunların denk olmalarını koruyarak bütün görülen varlıkları bir irade ile idare etmek

ve devam ettirmek, öyle ince bir nimet ve öyle sonsuz bir iyiliktir ki, bunu da Allah'ın Rabbliğinin Rahîm'lik rahmeti temin etmiştir.

En mükemmel terbiye, işte bu gereklilik ile seçme arasındaki karışımın dengede tutulmasında, Rabb'in terbiye ediciliğinden kaynaklanan olgunluk ve kıvam da, filozofların yaratılış bilmecesi dedikleri rahimiyetin icabı olan denklemdedir. Bunun için önceki tefsir âlimleri Rahim'e ait rahmeti ince nimetler diye ifade etmişler ve maksat itibarıyla da ahirete ait nimetlerle tefsir etmişlerdir. Bu bir taraftan insanın elinde olan irade sahiplerinden her birinin iradelerine bir tercih payı vermek, bir taraftan da kazanmış oldukları haklarının maksadına göre hesaplarını görüp hak terazisindeki durumlarını tesbit ettikten sonra فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ *"Artık kim zerre ağırlığınca hayır yapmışsa onu görür ve kim zerre ağırlığınca şer yapmışsa onu görür."* (Zilzal, 99/7-8) gereğince mükafat ve ceza ile sorumluluklarını uygulamaya koymaktır ki, bu ceza, o mükafatın garantisidir. Bundan dolayı Rahim olan Allah'ın yüce rahmetinin asıl hedefi bu mükafattır. Rahmân olan Allah'ın rahmeti içindeki başlangıçtaki varoluşla hiçbir varlık yolundan sapmaz. Rahîm olan Allah'ın rahmeti içindeki ikinci varlık ise irade sahiplerine ait olduğundan bunlarda vazifesinden sapanlar ve doğru teraziyi kendi iddialarıyla bozmaya uğraşanlar vardır ki, Rahim olan Allah'ın rahmetinin içine aldığı adalet hikmeti bu varlıkta böyle isteğe göre hareket etmeye bağlı olan bir ödül ve ceza denklemini kurmuştur. Yine bu denklemin genel terazisinde hiçbir ortağı olmayan Allah Teâlâ'nın Rahmân olan iradesi üstün gelmiştir. الرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى *"O Rahmân arşa hükmetmiştir."* (Tâhâ, 20/4).

O Rahmân diyor ki: Ey insanlar! Siz isteseniz de istemeseniz de diğer âlemler gibi size de varlık ve varlığın devamına ait nimetlerimi, iyiliklerimi tükenmez hazinemden verdim ve veririm. O Rahim de diyor ki: Ey akıl sahipleri! Ey irade sahipleri! Siz diğerleri gibi değilsiniz, onlar sadece Allah'ın Rahmân iradesinin büyüklüğüne mahkumdurlar. Siz ise benim rahmetimin kemal ve inceliklerini gösteren irade ve arzumu temsil ederek bana yaklaşmak ve en büyük hoşnutluğumu elde etmek için yaratıldınız. Size, onlardan fazla olarak istediğiniz ve isteyerek çalıştığınız şeyleri de istediğim kadar veririm, fakat Allah'ın birliğinin zorunluluğu (vücubu) karşısında Allah'a ortak koşmak ile varlık ve varlığın devamı imkansız olduğundan, sizin nefislerinizdeki birden fazla olma ve çoğalmanın ve maksatlarınızda benim arzumdan başka sadece kendinize ait cimrice görüşler takip eden, çeşitli ve değişik iradelerinizin sizi Allah'a ortak koşmaya ve hepinizi yok olmaya sürükleyen tarafınızı düzenlemek ve adalet ile

rahmetin varlık dengesini temin etmek için en sonunda sizi sorumlu tutacağımı da hatırlatırım. Haydi Allah'ı inkar etmeyiniz, ona ortak koşmayınız, Allah'a yakınlık ve hatta vekillik için Allah ve Allah'ın iradesi yolunda sevgi ile, iyilik sevgisiyle, doğrulukla, adalet ve merhametle, iman içinde çalışınız da iradeleriniz, kazanılmış amelleriniz o sonsuz mükafata, o en büyük hoşnutluğa sebep olsun. Özetle benim Allah'lık özelliğim büyüklükten kaynaklanan bir yok etme, bir baskı ve öldürme şeklindeki tasarruf değil, böyle Rahmân olma ve Rahim olma ile nimeti artıran yüce ve güzel bir Rabb'lık özelliğidir. لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ *"Güzel davrananlara daha güzel karşılık ve fazlası var. Onların yüzlerine ne bir kara bulaşır, ne de horluk. İşte onlar cennet halkıdır, orada ebedî kalacaklardır."* (Yûnus, 10/26).

İşte Rahim sıfatında tam müjde içinde böyle bir uyarma mânâsı da gizlidir. Fakat bu, ilk söylendiğinde bazı kimselerin irade ile gururlanmasına yol açtığı için onlara şöyle bir şeyi hatırlatmak düşünülür. Acaba âlemlerin Rabbi, irade sahiplerini yarattıktan sonra geleceğin kaderini büsbütün onlara mı terketmiştir? Kendisi ululuk perdesinin arkasına çekilmiş değil midir? O halde Hak Teâlâ, varoluş bakımından bütün âlemlerin başlangıç noktası ve Rabbi olsa da şimdiki zamanda insanların işine bizzat karışmamış ve geleceğin de dolaylı bir Rabbi olmuş olmaz mı? O halde geçmişin sahibi Allah iken şimdiki zaman ile geleceğin; bu günün ve yarının fiilî maliki ve sahibi, mükafat ve ceza gününün hükümdarı, o irade sahipleri olmak gerekmez mi? Bu halde irade sahiplerinin, alacağını zorla almak ve sorumluluk korkusundan uzak kalmak için takdirini kendisi belirleyip geleceğin "yaptığından dolayı sorguya çekilmeyen" hükümdarı olmaya çalışmaları gerekmez mi? Böyle bir şeyin akla gelmesi, insanların şimdiki zamanda sahip göründükleri irade-i cüz'iyye (Allah'ın insana verdiği az ve zayıf irade)ye kayıtsız bir irade-i külliye ve her türlü kayıttan uzak bir seçme serbestliği ve bir yaratıcı kudret değeri vererek kendilerini herşeye gücü yeten ve kayıtsız şartsız serbest olan ve sonsuza hükmeden birer fail-i muhtar (istediğini yapmakta serbest olan) Tanrı gibi bir kuruntuya düşmelerinden kaynaklanan bir şirk iddiasından ileri gelir ki, insanoğluna ait bütün belaların, bütün haksızlıkların sebebini işte bu yanlış düşünce oluşturur. Allah'ın adalet ve rahmeti bunun üzerindeki değişiklikleri yapmasa ve düzenlemese insanlık topluluğu üç gün içinde birbirini yer bitirir. ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ *"İnsanların elleriyle kazandıkları (günahlar) yüzünden, karada ve denizde fesat çıktı."* (Rûm, 30/41). Halbuki dünyada ve hele hayatta her an insan iradesi dışında yeni yaratılışlar meydana gelmekte olduğundan dolayı kuvveti kendisi-

nin zanneden o kuvvetli pazuları, bir an içinde -Allah korusun- bir felç, ilâhî bir darbe en güçsüz acizler sırasına koyuverir. Mısır'daki piramitler içinde saklanan ve bir gün gelip te açılacak olan mumyalı gövdeler ve onların kurutulmuş simalarındaki sönük, oyuk gözler, eski Mısır Firavunlarının dağlar deviren görkemli bünyelerinde ve şimşekli bakışlarındaki kuvvetlerin, artık ne efendisi, ne sahibidir. Bunun gibi nice örneklerle anlaşılır ki varlığın, hayatın gerek geçmişte ve gerek gelecekte ilk ve son idaresi bütünüyle Allah Teâlâ'nın kudret elindedir ve onun mülküdür. O, zannedildiği gibi yalnız herşeyin başlangıcı değil, hem başlangıcı, hem de her şeyin sonudur. Oluş ve yok oluşlarla dolu olan bu fani âlemde başlangıcı ve sonu başka başka görenler, ezelde ve ebedde de durumu aynen böyle zannetmesinler. Başlangıçta işi yapanla en son gaye olan gerçekte birdir. Düşünülürse cansız cisimlerin yuvarlak oluşu, zamanın dönmesi merkez ve çevresinden bize bunu haber verir; doğan insan güçsüz, ölen insan yine güçsüzdür.

Bu önemli noktayı hissedenlerin bir kısmı geçmiş ve gelecek şöyle dursun, şimdiki zamanda bile sade cebir (zorlama) yani insan iradesini inkâr etme görüşünü ileri sürmüşlerdir. Zaten insan, kuvvet buldukça hep ben, güçsüz düştükçe hep sen veya hep o demek ister. Ortada apaçık görülen gerçek ise ne öyle, ne böyledir. İşin gerçeği ikisi arasındadır. " أمْرٌ بَيْنَ أمْرَيْنِ "dir. İnsanlık gövde ile ruhun, akıl ile kalbin, kabiliyet ile faaliyet göstermenin, çaresizlik ile istediğini seçmenin bileşkesidir. O, ne kayıtsız şartsız mecburi, ne de kendi başına buyruk kimsedir. Bu konuda ilk bakışla, son bakış birbirinin aynıdır. Felsefî bir inceleme iddiası ile işi zorlaştıranlar ne çaresizlik yönünü inkâr edebilirler, ne de serbestlik yönünü. Mecburiyete derece ayırmak, serbestliğe bir makam vermektir, serbestliğe makam ayırmak da mecburiyete makam vermektir. Ne sade zorlama (fatalite) ile sade çaresiz bulunma (determinizm)'nın mecburiyet iddiaları, ne de kayıtsız ve tam hürriyet (liberalizm) davasında bulunanların herkes istediği şeyi yaratmada serbesttir iddiaları, hiçbir zaman hakikat terazisinin açık seçik ve şaşmaz ölçüsüne vurulamazlar. İnsanın çaresizlik yönü Allah'ın kuvvetinin şahidi, seçim yönü de Allah'ın iradesinin şahididir. O, kendi kendine kalırsa yok olmaya mahkum, yaratıcı kudretin yaratması ile de var olmaya mecbur olur ve aynı zamanda Allah'ın rahmeti ile dilediği işi yapmada serbesttir. Ve bu sayede kaderinin bir kısmını kendi isteği ile yazar. Kısacası bu iki şahitlikle insan bu varlıkta ve bugün, şu an, şu şimdiki zamanda Allah tarafından bağımlı ve iğreti bir geçici hayatta, bu kayıtlı mülke ve Allah'ın müsaadesine nail olmuş, onun yerine yetki sahibi olmuş yani bir memuriyeti elde etmiş olduğunu ne

inkâr etmelidir, ne de bu yetki ve memurlukta kendini azl edilmez ve sorumlu tutulmayan bir esas görevli zannetmelidir. İnsan, gelecekteki mükafat ve cezayı verecek değil, alacaktır. Hem de şimdiki zamandaki bütün kuvvet vasıtaları, iğreti mülkü kesildiği zamanda alacaktır. Almak durumunda bulunmak ise mülk sahibi olma durumu değil, ihtiyaç halinde bulunmaktır. Ve tam mülkiyet, hem elde bulunma, hem de kontrol açısından bir şeye sahip olmaktır. Bu ise, yerleriyle, gökleriyle, mekanlarıyla, zamanlarıyla, fertleriyle, çeşitleriyle, basitleriyle, bileşikleriyle, maddeleriyle, kuvvetleriyle, kabiliyetleriyle, faaliyetleriyle bütün alemlerin yaratanı, sahibi, icad edeni ve terbiyecisi olan Allah Teâlâ'nın mutlak mülküdür.

İşte "Rabbü'l-âlemîn" denildiği zaman, genel kapsamı ile bütün o kuruntular bir yana atılarak ve Allah Teâlâ'nın ezelde ve ebedde mutlak sahib olduğunun anlaşılması lazım gelirse de bir taraftan Allah'ın rahmetinin katmerli genişliği, diğer taraftan insanlığın gafil olması dolayısı ile şimdiki zaman içinde insanların mükafat ve ceza gününe de bir çeşit sahip olması ve hakim olmasının az çok akla gelmesi ihtimalini büsbütün ortadan kaldırmak için مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ *"O, din gününün maliki Allah'ın"* buyurulmuştur. Ve burada uyarma biraz açıkça belirtilmiştir. Çünkü "dîn" kelimesi Arap dilinde ceza, hesap, kaza (hüküm verme), siyaset, itaat etme, âdet, durum, kahır ve nihayet bütün bunlarla ilgili ve hepsinin üzerinde kurulduğu ve hepsinin ölçüsü olan millet ve şeriat mânâlarına gelir. Doğrudan doğruya kıyamet mânâsı yoktur. Ve burada baştaki ceza ve sonuncu bilinen din mânâları ile iki geçerli tefsiri vardır: İlk önce ceza, gelecekte sorumluluk, sorumluluk duygusu, sorumluluğu tatbik etmek gibi mânâlara da gelir. Bunun için يَوْمِ الدِّينِ (yevmiddîn)'in Türkçemizde bir ismi de rûz-i cezadır (ceza günüdür). Fakat şunu unutmamalıdır ki, aslında ceza kelimesi şimdiki herkesin bildiği gibi yalnız ceza ve işkence demek olmayıp iyi veya kötü yapılan bir işin tatlı veya acı karşılığını, ücretini vermek mânâsına masdardır. Ve isim olarak bu karşılığa da söylenir. Mesela جَزَاكَ اللّٰهُ خَيْرًا كَثِيرًا demek, "Allah sana çok hayırlı, karşılıklar ve mükafatlar versin." demektir(1). Ancak mükafat ve mücâzât (ceza) kelimeleri, denk ve ortaklık mânâlarına geldiklerinden hukuk dilinde yüce Allah'a nisbet olunmaz. Bunun yerine sevap ve azap, ücret ve ceza gibi deyimler kullanılır. Bundan dolayı "yevmi'd-dîn", ceza günü her işin karşılığı verilip bitirileceği son gün, başka bir ifade ile gelecekte mükafat ve cezanın paylaşılacağı vakit demektir ki, İslâm hukuk dilinde buna "yevm-i âhir =

(1) Buharî, Teyemmüm, 2, Nikah, 65; Müslim, Hayz, 109; Tirmizî, Birr, 88; Nesaî, Taharet, 204; İbn Mace, Taharet, 90; Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 296.

son gün" de denilir. Ve bu kelime de kaza (davaları kanuna göre hükme bağlamak ve çözüme kavuşturmak) ve hükm etmek mânâsını da içine almaktadır. Gerek Arapça'da ve gerek Türkçe'de olsun bu gibi yerlerde yevm ve gün kelimelerinin mutlak surette vakit mânâsına kullanıldığı da bilinmektedir. Bugün ne bir gündüz, ne bir gece ve ne bir gündüzle gecenin toplamı olan yirmi dört saat mânâlarına olmayıp gerek gün, ay, yıl, asır, devir v.s. gibi bildiğimiz ve gerek bilmediğimiz zaman ölçülerinden herhangi biri olabilir. (Dünyanın kendi ekseni etrafında bir defa dönme süresi bir gündür, yok olmak ise bir nefeste olur). "Bugün dünya, yarın ahiret" deriz ve bunun için dünya günlerine göre ahiret günleri "bin sene" veyahut "elli bin sene" gibi ölçülerle anlatılagelmiştir.

Bu açıklamadan anlaşılır ki, "yevmi'd-dîn" bütün ümitlerin veya ümitsizliklerin ileride Allah'ın terazisinden geçerek en son gerçek şeklini bulduğu ve herşeyin birbirlerinden tamamen ayrıldığı kesin olarak bilinen son andır. Bundan sonrası artık ya ümidin son noktası olan sonsuz mutluluk ve en büyük memnuniyet (cennet) veya ümitsizliğin son noktası olan sonsuz, en büyük zarardır (cehenneme girmek) ve bugün kıyamet gününün son anıdır. Ve bu şekilde "yevmi'd-dîn" kıyamete işarettir. Fakat bunun kıyamet günü olması, dolaylı yoldan elde edilen bir mânâ sonucudur. Yoksa din, kıyamet demek değildir. Kıyamet gününün, kıyamet yani ölmüşlerin dirilmesi demek olan ba's (yeniden dirilme), haşr ü cem' (derleyip toplama), vakfe yani tavakkuf ve intizar (durma ve bekleme), sual (sorguya çekme), hesap ve mizan (amellerin tartılması), sırat ve nihayet bütün amellerin iyiye iyi mükafatının, kötüye kötü cezasının dağıtılması ile ceza gibi durumları ve menzilleri içermektedir ki, diğerleri bu son ceza döneminin ilk unsurları ve başlangıçları olduğundan burada "yevmi'd-dîn" nazmı ile bu maksat açıkça belirtilerek teşvik ve uyarma ile desteklenmiştir. Bundan dolayı "yev'mid-dîn" yerinde "kıyamet günü", "sorgulama günü", "hesap günü" denilmesi hem terceme değildir, hem de bu kuvveti ve sözün gelişini bozar ve daha fazla korkutma ve dehşet mânâsını ifade eder.

Yevmi'd-dîn, cezanın gerçekleşeceği son gün demek olduğundan bu açıklama şeklinde dinin esaslarından inançla ilgili prensiplerinden birini meydana getiren kıyamet inancı bütünüyle gözardı edilmiş, onu yalnızca bir yönü ile anlatıyor ise de din kelimesini bilinen mânâsında kullanmamış ve ona dolayısı ile işaret etmiştir. Çünkü ceza yerine din gelmesinde sözlü bir işaret, mükafat ve azab mânâsında da dinin maksatlarına bir işaret bulunduğu apaçıktır.

Bilinen mânâya gelince: Din, akıl sahiplerini kendi güzel arzuları ile bizzat

iyilikleri yapmaya sevk eden bir ilahî nizamdır. Burada biraz duralım. Bu tanımlama, herşeyden önce hak dinin bir tanımlamasıdır. Çünkü bizzat iyiliğe gerçekten sevk etmek ancak hak dindedir. Batıl dinlerde ise bu sevk, hayalî olur. Onlar, bizzat iyilik olmayan şeylere, olsa olsa iyilik adına bazı göreceli iyiliklere sevk edebilir. Mesela kendi görüşüne göre bir iyilik gibi yalana, yalancılığa ve hırsızlığa teşvik edebilir. Çünkü hak ve hakikatı inanç esaslarının başına koymuş değildir. Bundan dolayı bu tanımlama, dolayısı ile batıl dinlerin de esasını göstermiştir. Yani gerçekte böyle ilâhi bir yönlendirici değil iken öyle zannedilen dinler de batıl dinlerdir. İkinci olarak dinin yeri, şartları, semeresi, rükünleri, yani cinsi ve onu başka dinlerden ayıran özellikleri gösterilmiştir ve dinin şeriata uygun olan bu mânâsı, din kelimesinin lügatla ilgili bütün mânâlarını içine almaktadır.

Hak dinin yeri, akıl sahipleridir. Bundan dolayı cansızlar, bitkiler, hayvanlar, deliler, akılsızlar, çocuklar, bunamışlar gibi özürlüler, din açısından sorumluluk sahibi değildir. Çünkü akıldan yoksun olanlar, arzu ve seçim sahibi olmadıklarından dolayı kendilerinden bir iyilik meydana gelirse istem dışı olur ki buna da zorlama denilir. Bundan dolayı, hayvanlarda din vardır demek, olsa olsa mecazî bir ifadedir.

Demek ki dinin şartı akıl ve istektir. Bunlar dinin şartı, dindarlığın rüknüdürler. Akıl bulunmayınca dinle ilgili işler ve dinî yükümlülükler bulunamayacağı gibi, seçme hürriyeti bulunmadıkça da dinin idare ve etkisi, başka bir ifade ile dindarlık bulunamaz. Bundan dolayıdır ki, dinde ilim meselesinden başka bir de irade meselesi vardır. Gerçekten bilgili ve akıllı olmak, dindar olmak için yeterli değildir. Dindar olmak için dini hem bilmek ve hem sevmek lazımdır. Bundan dolayı, ilim ve irade, akıl ve seçim hürriyeti bizzat dinin yalnız kendisinde bulunan bir rükün değilse de dindarlık ve dine bağlı olmanın rüknüdürler. Bunun için isim olan din kelimesi ile, dindarlık mânâsına gelen ve masdar olan din kelimesinin mânâlarını karıştırmamalıdır. Dindarlık insanın vasfı ve nefse ait bir mânâdır. Din ise dindarlığın konusu ve onunla ilgili olan gerçeği ve işin özü olan bir mânâdır. Aralarındaki fark, nefisle ilgili bir olay ile bu olayın ilkeleri ve kanunları arasındaki fark gibidir. Diğer bir ifade ile din ilâhî bir yasa, dindarlık ise insanların emek ve çabalarının sonucudur. Bunu birbirinden ayıramayanlar ilim adına hatalara düşerler.

Dinin meyveleri bizzat iyi olan işlerdir. Yani işleri yapan kimsenin kendi zannına ve kendi görüşüne göre değil, aslında ve hak terazisinde iyi ve faydalı olan işlerdir. Bundan dolayı esas dindarlık, iyiliği Allah katında iyi olduğu için

seçip yapmaktır. İyilik ise gerçekte genel olsun, özel olsun diğer kimselere şimdi veya gelecekte faydalı olandır. İyiliği, gerçekten iyilik olduğu için yapmak demek, onu Allah Teâlâ adına yapmak demek olduğu apaçıktır. Çünkü şu iş gerçekten bir iyiliktir demek, yalnız sana bana göre değil, aslında ve Allah Teâlâ'ya göre iyidir demenin diğer bir ifade şeklidir. Allah Teâlâ katında iyi olan her işin de bir ücreti, bir karşılığı, bir mükâfâtının olduğu gerçektir. Bu sevabın en büyüğü O'nun rızasıdır. Çünkü yüce Allah her iyiliğin, her mükâfâtın, her nimetin kaynağı ve kefilidir. Allah'ın rızasının en büyük vesilesi de hakka rıza göstermektir. Hakk'a razı olmayan iyiliği yalnız iyilik olduğu için sevip yapamaz, kendine ait peşin bir fayda arar. Gerçi iyiliğin mutlaka karşılıksız olması şart değildir. Allah katında kaybolan ve boşa giden hiçbir iyilik yoktur. Fakat bir iyiliğin hemen böyle bir menfaat endişesi ile yapılması, hakka faydalı olmak için değil, haktan yararlanmak için yapılan ve bundan dolayı ücretini Allah'tan isteyen peşin bir değiş-tokuş olur. Bu ise iyiliği, iyilik olduğu için yapmak ve Hakk ile bir ilişki kurmak değildir. Mükâfâtını Allah'tan isteyerek yapmak ise, herhalde Hakk ile ilişkiye girmek ve hakkı ve iyiliği tanıyarak yapmaktır. Bu da iyiliği gerçekten iyilik olduğu için yapmak demektir. Çünkü iyilik zaten ve gerçekten böyledir. Fakat bu karşılığın yalnız ahirette verileceğini düşünerek yapmak daha yüksek bir olgunluk derecesidir. Demek ki, hakkı tanımayan ve Hakk'a tapmayanların, iyiliği gerçekten tanımaları ve iyiliği gerçekten iyilik olduğu için yapmaları mümkün değildir. Ve iyiliği sevmenin başı, hakkı sevmektir ve samimiyet ve ihlâsın ilk şartı Hakk'a tapmaktır.

İşte bunun içindir ki hak dinin, en belirgin özelliği Allah'ın koyduğu bir kanun olmasıdır. Çünkü diğer konular Allah'ın zatına bağımlı değildir ve sebepleri şahsi gayelerdir. Bu ise bizzat iyiliğe değil, bizzat kötülüğe ve Allah'a ortak koşma ile karşılıklı kavgaya sürükler ve hele güzel bir seçimle iyiliğe sürükleme maksadını hiç içermez. Çünkü şahsi maksatlar ve art düşünceler hissedilen herhangi bir teşebbüste, insanın seçim hürriyeti derhal bulanır ve bozguna uğrar. Zaten şahsi maksat iyiliğin bile iyilik olmasına engel olur. Fakat Allah'ın kanunu nasıl anlaşılır? Bu nokta dinin en önemli bir meselesini meydana getirir. Şüphesiz Allah'ın kanunu bizzat Allah Teâlâ'nın ilmi ve iradesi ve rızasını gösteren deliller ile anlaşılır ki, bunların en kuvvetlisi Kur'ân gibi Allah'ın (insanlığa) hitabıdır. Kalb ve akıl bu hitabı zaruri olarak veya bir delil ile anlar ve kabul eder. Aslında ruhun bütün varlığı ile onu Allah'ın kanunu olarak anlaması lazımdır.

Bu noktada bazı filozoflar, vicdan zevkini yeterli görmüşler. Fakat mutlaka vicdan zevki çok şahsi bir sebeptir. Ve kâinatta her şahsın kendine mahsus özel bir vicdan zevki vardır. O halde kişiler kadar da din vardır demek gerekir. Halbuki hak bir olduğu gibi hak din de birdir ve hakkı bulmak için vicdanın ötesine de bir göz atmak gerekir. Şu halde bütünün vicdanını veya bunu temsil eden bir bütünün ruhunu bulmak ve o bütün ruhun kalbini ölçü olarak almak zarureti vardır.

Diğer bazıları yalnız akla başvurmuşlar ve aklın hak ve iyilikte biricik hükümdar olduğunu zannetmişlerdir. Halbuki akıl, şahıs değildir. Nitekim hak bir olduğu gibi akıl için de yol birdir, deriz. Fakat akıl en iyi bir anlama vasıtası olmakla beraber kalble ilgili hallerde otorite olmadığından dolayı ruhun bütün varlığına uyum sağlayamaz ve bundan dolayı Allah'a ait nizamı anlama ve kabul etmede prensiplere muhtaç ikinci derecede bir alet olmaktan ileri geçemez.

O halde Allah'ın kanunu her şeyden önce insanın ruhuna bütün varlığıyla uyan, görünür ve besbelli bir zaruri ilim ile ortaya çıkmalıdır ki, bu görünme bizzat Allah'ın nizamı ve hitabı olduğu kendi kendine anlaşılsın ve apaçık olsun da sonra akıllar tecrübe ve delile dayanarak netice çıkarma yolu ile kalbler zevk ve ferahlık ile bundan feyz (ilim-irfan) alsınlar. İşte bu zaruri ilime şeriat dilinde وحى "vahiy" ve bu nimeti elde etmeye "nübüvvet = peygamberlik" denilir.

Şu bilinmelidir ki Allah'ın kanunu ile insanların koyduğu kanunun en önemli farkı o kanunun meydana gelmesine insan iradesinin sebep olup olmadığıdır. Yoksa Allah'ın kanununun, mutlaka insanlık dışında meydana gelmesi şart değildir. Ve gerçekten insan ruhundaki değişikliklerin önemli bir kısmı insanın ortaya koyduğu şeyler değildir. Bundan dolayı hak dini meydana getiren hitap ve Allah'ın kanunu, önce yaratılışın Levh-i Mahfuz'unda kesbe bağlı olmayan ve Allah'ın iradesini gösteren bir mecburiyet ile oluşur da bizzat Allah'la ilgisi olması ile her şeyin ruhunu temsil eden bir kutsal ruhda bütün apaçık delillerin prensiplerini içeren, görünen ve gerekli olan kesin bir bilgi ve apaçık bir vahy ile kendini gösterir. Sonra bu zaruri ilim ile verileri bir taraftan tecrübe ve tarihe ait doğrulayıcı belge ile diğer taraftan akla ait deliller ve kalbe ait zevkler ile çalışıp kazanma yolundan meydana çıkar ve umumîleşir gider. Vahyin, devamlı vicdanda bir örneği, akılda da delili vardır. Fakat vahyin gelişi bütün hisleri istila ettiğinden dolayı o anda ruh bütün varlığıyla gördüğü şeye dalmış olarak sadece kabul edici kesilir ve irade ile ilgili faaliyeti ve kuvvetlerinin özellikleri geçici olarak durur da aklın yetişemediği varlığın bilgi ve sırlarını

görür ve daha sonra arzu ve iradesini ona uydurur.

İşte hak din, başlangıçta peygamberlik denilen böyle ilâhî bir nizam ile gerçekleşir ve bu tecelli insanda görünür fakat kaynağı bakımından insana ait bir nizam olmaz. Doğrusu insan ruhu Allah'a ait ilimde "yapan" değil "kabul edendir". Bilgi uydurulmaz, alınır ve bunun için ilimde ruh ile dış dünya arasında bir hak ilişkisi vardır ki bu ilahî bir nizamdır. Ruhun kendinde arzusunu karıştırarak imal ettiği fikirlerde ise bazen ilim bulunur, bazen bulunmaz, bu da insana ait bir hareket olur. Demek ki, her türlü kesin bilgi Allah'a ait bir nizamdır. Hakk'ın böyle bir tasdiki de insanın arzu ve iradesinden soyutlanmasıyla düşünülmeye bağlıdır. Özellikle din gibi doğrudan doğruya insanın işleri ve durumları ile ilgili ve insanın seçimiyle ilgili ve ona başlangıç olan hareket kanunlarında bu gereklilik daha kesindir. Kin, hırs, iştiha kalbi ve aklı sislendirir, basiret gözünü şaşı yapar. Ya hiç göstermez veya çatal gösterir. Bunun için din ilminde iştihâdan sakınmak ve uzak kalmak en büyük şarttır. مَنْ فَسَّرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ فَقَدْ كَفَرَ "Kim Kur'an'ı şahsi görüşüne göre tefsir ederse kâfir olur."(1) hadis-i şerifi de bunu ifade ediyor. Vahy ise söylediğimiz gibi bütün his ve duyguları kaplıyarak ve o anda irade gücünü etkisiz hale getirerek gelen ve bundan dolayı hiçbir emek ve yapmacık gayret şaibesi ve hiçbir iştihâ alâmeti olmaksızın ruhun sırf kabiliyeti üzerinde dışından ve içinden tam bir mecburi öğretme ile Allah'a ait ilkeler nizamını sunan en açık, en zorunlu bir kesin bilgi olduğundan normalde kat'i olarak bilinen bilgilerin üstünde Allah'a ait nizamın en mükemmel şahidi ve içeriğindeki aklî deliller ve sonraki çağdaş deneylerle de doğruluğu kuvvetlendirilen bir hitabın dile gelmesidir. Ve bu şekilde her görülen şey gibi kalp ve aklın arzularıyla gösterdikleri faaliyetin üstünde olmakla beraber, yaratılıştan var olan kabiliyeti dışında da değildir. Bunun için hak din kabul edildikten sonra özellikle usül açısından aklın tüme varım yolu ile elde ettiği kavrayışları içine girer ve yalnız delillere dayanarak netice çıkarma bu kavrayış için yeterli olmaz. Ve ilimde olduğu gibi bunda da keşif (bir sırrı öğrenme, ilham) teoriden öncedir. Yalnız aralarında şu fark vardır: Bunda (vahiyde) kişinin tecrübesi hepsini anlamaya yeterli değildir. O ancak herşeyin aslı olan Allah'ı tek bilmede mümkün olabilir. Dinî gerçeklerde ve kanun yapma ile ilgili meselelerde, tekrar tekrar görünmesi, tecrübe edilmesi asırlara bağlı nice bilinmesi gereken önemli konular vardır. Ve bunun için dinî ilimlerde de akıl ve naklin önemi apaçıktır. Gerçekten İslâm'da da ilâhî kanunları bildiren delil dört tane-

(1) Ahmed b. Hanbel, I, 269; Tirmizî, Tefsirü'l-Kur'ân, 1; Feyzü'l-Kadir, VI, 190.

dir: Kitap (Kur'ân), sünnet, ümmetin icmâ'ı (büyük fakihlerin, dinle ilgili bir konuda görüş birliğinde olmaları) ve kıyâs. Bunlardan ilk üçü kesin isbat, dördüncüsü de açıklayıcıdır.

Hak dinin ayırıcı özelliği akıl sahiplerini güzel arzuları ile bizzat iyiliğe sevketmektir. Diğer bir ifade ile hak din zorla değil, seve seve iyilik yapan, istediğini yapmakta serbest olan insanlar yetiştiren bir terbiye nizamıdır ve bütün mutluluklarda iyiliğin yapıcısıdır. Demek dinin iyiliğe sevk etmesi mecburiyete ve zorlamaya dayanmıyor. O, önce serbest hareket etmeyi teşvik eder ve ona güzelce serbest hareket etmenin ölçüsünü verir. Güzel sonuç ile kötü sonucu göstererek uyandırır ve iyiliğe yönlendirmeyi bu gönül hoşluğu ile yaptırmak ister. Bunun için "Dinde zorlama yoktur." denilir. لَٓا اِكْرَاهَ فِي الدِّينِ (Bakara, 2/256). Çünkü iyilik yapmaya zorlanıldığı zaman, iyiliği yapan, o iyiliği yapmaya mecbur değil, onu iyiliği yapmaya zorlayan, zorlayıcı kimsedir. Halbuki din, insanı, güzel ahlâk ve tabiat ve yüksek fazilet sahibi olan, hayırsever, iyilik yapan, istediğini serbestçe yapan bir insan yapmak istiyor. Bu ise yalnız dinin zatında değil, insanın istediğini seçmesinde ve onunla dindar olmasında ve bunun sağladığı başarı doğrulukdadır. Din ne kadar doğru olursa olsun, bilgisiz kimselerde bu şekilde etkili olamıyacağı gibi, bilginlerde bile istediğini yapma serbestisi bulunmaksızın, diğer bir ifade ile, gerçek anlamda dindarlık gerçekleşmeden etkili olmaz. اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ *"Eğer siz Allah'a (dinine) yardım ederseniz, Allah da size yardım eder."* (Muhammed, 47/7). Bu güzel seçime, bu dindarlığa sahip olmayanlar, ya diğerlerinin zorlaması ile iyiliğe sürüklenen ve hürriyetine sahip olmayarak başkalarının kullandığı alet gibi olan ve başkasının istediğini istemeyerek yapan bir kişi olarak kalır veya kötülük ve bozukluk yapan biri olur gider. Bu vesile ile şunu birbirinden ayırmak gerekir ki; dinin insanı yönlendirmesi başka, birini dine yönlendirmek başkadır.

Bilgi gibi dinin de sürüklemesi zorla değildir. Çünkü aklın gereği fiilen gerekli olanın sebebi değildir. Onun sebebi irade ve kuvvettir. Fakat hak dine sevketmek aslında tam bir iyiliktir. Bunun için özel veya genel velayet ile tam dindarlığın iyiliklere zorla sürüklediği, diğer bir ifade ile zorla iyilik yaptırdığı yerler vardır. Bu cümleden olarak anne ve babanın çocukları yönlendirme ve terbiye etmeleri, iyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak gibi meseleler bu cinstendir. Bu farkın çıkış noktası şudur: İstediğini seçme ve irade dinin bir parçası değildir de, etkili olmasının bir şartıdır, dindar olmanın parçasıdır. Demin söylediğimiz gibi sırf kanun ile dilediğini yapmakta serbest olan kimsenin etkileri arasında büyük fark vardır.

Kısacası din, iman ve amel konusu olarak akla ve irade hürriyetine teklif edilecek hak ve iyilik kanunlarının toplamıdır ki buna millet ve şeriat da denilir. Dindarlık da bu kanunların severek ve isteyerek tatbik edilmesidir. Gerçi amelin imandan bir parça olup olmadığı tartışılmış ve doğrusu amel imanın bir parçası değil, imanın gereği ve meyveleri olduğu tesbit edilmiş ise de gerek imanın ve gerek amelin dindarlıkta; imanla ilgili hükümler ve amelle ilgili hükümlerin de bizzat dinin içinde birer rükün olduklarında asla ihtilaf edilmemiştir.

Hak dinin bu ayırıcı özelliği üzerinde iyice düşündüğümüz zaman anlarız ki, tecrübe ve aklî delil açısından bir dinin hak olması (tam din olması şartı ile) herkese vaad ettiği iyiliklerin, mutlulukların gerçekleşmesi ile anlaşılacaktır. Batıl dinin verdiği sözler, din olmasıyla ters orantılı iken hak dinin verdiği sözler din olmasıyla doğru orantılı olur. Gerçekten İslâm tarihine baktığımız zaman da İslâm dinini böyle buluyoruz. Ta Hz. Peygamber'in zamanından beri müslümanlar ne zaman dinlerine tam doğru bir dindarlık ile sarılmışlarsa gerçek iyiliği anlamışlar ve yapmışlar, bereketleri, iyilikleri ve mutlulukları o oranda artmış, mutlu yaşamışlar, mutlu yaşatmışlar مَنْ جَآءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثَالِهَا *"Kim bir iyilik yaparsa ona o iyiliğin on katı verilecektir."* (En'âm, 6/160).

Fakat zamanımızda Avrupalılardan bazıları diyorlar ki "Asrımızın insanları, mutluluğu fayda ve iyilikte değil faydalanmada görüyor. Onun dışında bizatihi bir hak, bizatihi bir iyilik tanımıyorlar ve bundan dolayı Allah tarafından kurulmuş olan hak din, artık onların şevklerini ve iradelerini coşturmuyor. Şimdiki insanları ancak faydalanma şehveti zabt ve idare ederse etkileyecektir. Bundan dolayı onlara insan tarafından kurulmuş olan dinler tatbik etmeli ve iradeleri bununla gıcıklayarak şimdiki insanları, olgunlaşıncaya kadar bir taraftan mücadeleye sürüklemeli, diğer taraftan sırf otomatik ve mekanik, yani cansız ve duygusuz kanunlarla zor ve kuvvet içinde tutup götürmelidir. Tabiatta merhamet yok, zor vardır. Hürriyet değil, zorunluluk ve determinizm hakimdir". Bunlara göre şimdiki insanlar şahsi çıkar hırsı ile ister istemez böyle sonsuz bir mücadeleye atılmakta ve sevgi yerine düşmanlık çoğalmaktadır. Böylece hak din doğru imiş demek, haksızlar onun mükafatına değil, cezasına layıktırlar demeye eşittir ve hak dinin Allah'a ortak koşmada gösterdiği acı sonuçları hak etmeyi itiraf etmektir. ظَهَرَ الْفَسَادُ فِى الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ اَيْدِى النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِى عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ *"İnsanların kendi elleriyle kazandıkları günahlar yüzünden, karada ve denizde fesat çıktı. Belki dönerler diye, Allah böylece onlara, yaptıklarının bir kısmını*

tutturıyor." (Rûm, 30/41) âyetinin mânâsını doğrulamaktadır. Bu da Allah'ın birliği ile Rahmân ve Rahim'e sarılmayan insanların bizzat hakları ve bundan dolayı âlemlerin Rabbi'nin bir yücelik alâmeti, bir büyüklük terbiye ve tedbiridir. Yüce Allah insanlara bu şekilde de görünür. İnsanlar bu çıkarcılık ve aç gözlülüğü yenerlerse, ancak şimdiki zamandaki savaş belasını da yenmiş olacaklar ve gelecekteki din gününün mükafat ve karşılığını daha iyi anlayacaklar. Çünkü Alman filozofu Kant bile yüce Allah'ın mutlak varlığını pratik aklı ile ahiretin mutlaka var olması gerektiği sonucundan çıkarmıştır. Bu şekilde ahiret günü dinin ve ona iman etmek dindarlığın en önemli temelini oluşturur. Ve o günün dine mahsus olan böyle bir özelliği vardır. مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ *"O, din gününün maliki Allah'ın"* âyetinde bu müjde ve uyarmanın açıkça ifade edilmesi bu itibarla da çok açık seçik bir söz olmuştur. Dinin böyle bir günü vardır.

Bundan dolayı İbnü Cerir et-Taberî tefsirinde nakledildiği üzere bazı müfessirler buradaki "din"i yalnız mükafat ve karşılık mânâsına değil, millet ve şeriat de denilen bilinen mânâsıyla[1] ilişkili olarak tefsir etmişlerdir. Bu şekilde "يَوْمِ الدِّينِ = yevmi'd-dîn", bilinen şer'î mânâsı ile dinin bilinen önemli günü demek olur ki, bundan da bizzat ahiret ve kıyamet günü anlaşılır. Hitabın başlangıcına göre birinci mânâ açık, hitabın sonucuna göre de ikinci mânâ birdenbire akla geliyor. Bunun için biz de bu iki mânâyı zayi etmememek için mealinde "din gününün sahibi" demeliyiz.

KIRÂET: [Burada iki kırâet (okuma tarzı) vardır. On kırâet imamından ج، ا، د، ح، ك، ق yani Nafi, İbn-i Kesir, Ebu Amr, İbnü Âmir, Hamza ve Ebu Ca'fer kırâetlerinde elifsiz olarak مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ okunur. ن، ر، يع، خل yani Âsım, Kısâî, Yakub, Halef-i Aşir kırâetlerinde de مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ okunur ki, bizim kırâetimiz de budur. Ve Fâtiha'da mânâ ile ilgili Kur'ân-ı Kerim'in türlü türlü okunma şekilleri ancak buradadır.] Birincisi mimin ötresi ile مُلْك "mülk" masdarından sıfat-ı müşebbehe, ikinci de mimin esresi ile مِلْك "milk" masdarından ism-i fâil kipidir. Bu kelimeler, kuvvet mânâsı ile ilgilidir. Biri her şeyden önce ve bizzat insanların canları üzerinde tasarruf, diğeri de her şeyden önce ve bizzat malların kendisi ve faydaları üzerinde tasarruf kuvvetidir. Hükümdarlık, umumun faydası için görüş ve tedbir, emir ve yasak, söz verme ve uyarma, gönül okşama ve mahrum etme gibi hukuk ve yetki ile aklı olan insanlar üzerinde tasarruf ve hüküm icra ederek bir toplumu düzene sokma ve onu bir tek kişi örneğinde temsil eden bağımsız bir genel nitelikli yönetim kudretini ifade eder.

---

(1) et-Taberî, Câmiu'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'ân, I, 52-53.

Mâlikiyet ise, her türlü mal varlıkları ve onların hisseleri üzerinde kişinin özel faydası için başlıbaşına zabt ve tasarruf hakkı ve yetkisi demek olan özel nitelikli yönetim kuvvetini ifade eder. Bunlardan her birinin diğerine bir yönden ilişkisi vardır. Gerek mutlak suretteki sahip olma ve gerek mutlak suretteki hükümdarlığın ikisi de bizzat âlemlerin Rabbine aittir. Çünkü hayatı kendi elinde olmayan insanlığın bu sıfatlarla nitelenmesi, tabiatiyle göreceli, vekâleten ve iğreti olduğu apaçıktır. Bununla beraber dünyada ve şimdiki zamanda insanlığın yalnız bencilliğini, gururunu teşkil eden de bu göreceli ve vekaleten olan otorite ve mülktür. Çünkü bunlar, dünyada yaşama ve mutluluğun en önemli temel şartlarındandır. Gerçekten hayat ve hayatın mutluluğu önce bir memlekete bağlıdır. Memleket ise otorite ve mülk yeri demektir ki, buna halk dili ile vatan, İslâm hukuku dili ile daha değerli olarak dâr (yurt) denilir. Bir memlekette hayat, şahsi menfaate dayalı mülkiyet hakkına bağlı olarak, yani kişisel mülkiyet ile ayakta durur. Bunun gereği olan hayat ve kamu yararı da hükümdar ve mülk ile yani sosyal düzeni temin eden devlet ve devlet reisi ile sağlanır. Bunların kıvamı da her ikisinin kendine ait (özel) ve kendi adına hareket eden kimse olmayıp birbirinin desteğine muhtaç olduklarını bilmek ve aralarında hak oranına uygun düşen karşılıklı destek ve düzeni bulmakla mümkündür. Kişiyi ve kişisel mülkiyeti boğan katıksız ve katı sosyalizm, organlarının bütün özellikleri felce uğrayan ve yalnız gönlü basit ve fakat heyecanlı bir hatıra ile kıvranan bir vücuda benzer. Toplumu, sosyal mülkiyeti boğan katı ferdiyetçilik (Liberalizm) canlılığı çözülmüş olup canı boğazına gelmiş ve gözleri hava boşluğuna dikilmiş ölüme hazır birisinin son nefesindeki can çekişme anındaki krizini yaşayan bedenini andırır. Bunun için otorite ve mülkten her birinin yok olması bir felakettir. Mülk ve otoritenin bir kısmının veya tamamının yokluğu, bizzat kamu yararının o oranda kesilmesidir. Otorite ve mülk sahibi olmanın bir kısmının veya tamamının yok olması da kişisel faydanın veya herkesin faydasının tükenmesi demektir. Ve çoğunlukla birinin sona ermesi diğerinin sona ermesini gerektirir. Bunların ikisinin birden kaybedilmesi ise -Allah korusun- en büyük musibet ve en büyük felakettir. Her birinin yok olmasını düşünmekte bile insanlık bu acıklı sonucun yürekler acısını duyar ve duyduğu içindir ki, bütün bu açıklık karşısında kendisinin şu anda göreceli (izafi) değil, gerçek ve kayıtsız şartsız bir melik (hükümdar) veya malik (sahip) olduğu kuruntusundan kurtulamaz. Varlık ve nimet açısından hükümdarlık şüphesiz daha çekicidir. Fakat yokluk ve şiddetli ceza açısından da sahip olmanın ortadan kalkması daha dehşetli ve daha korkunçtur. İşte bu büyük âyet

insanlığın şimdiki zamandaki bu izafî payını zorla almayarak, gelecekte özellikle ahirette bunun dahi kendisinden alınacağını ve o zaman yalnız âlemlerin Rabbi yüce Allah'ın ezelî ve ebedî olan gerçek mülk sahibi oluşu, ve mutlak hükümdarlığının kalacağını açıklıyor: يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْـًٔا وَالْاَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلّٰهِ *"O gün, kimsenin kimseye yardım edemeyeceği bir gündür! O gün emir, yalnız Allah'a aittir."* (İnfitar, 82/19) لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ *"Bugün mülk kimindir? O tek ve Kahhar olan Allah'ındır."* (Ğâfir, 40/16). İlk bakışta bu uyarma ne kadar dehşetlidir. Benim benim derken, memleket, hükümet kaybetmenin ne felaket olduğunu anlayanlar, isterse bir tane olsun kimseye vermem derken, malsız mülksüz kaldığını görenler bu dehşetin büyüklüğünü ne çabuk hissederler. Fakat onu sonradan değil, önceden hissetmenin faydası vardır. Bununla beraber bu yüce âyet ümitsizlik veren bir âyet değildir. İzafî ve vekaleten sahip olma veya hükümdarlığın sona erip gerçek ve hakiki sahibine ve hükümdarına döndüğü o günde yine tam fakirlik olan tamamen yok olma yüz göstermiyor, ne katıksız otorite, ne de katıksız mülkün hiç biri olmuyor. Bütün varlıklar, gerçek sahip olan âlemlerin Rabbinin, Rahmân'lığı ve Rahim'liği ile kudreti altında toplanmış bulunuyor. Bundan dolayı Rabbanî memleketin vatandaşlığını taşıyanlar o gün mutluluk paylarını derecelerine göre bol bol alacaklar ve tâbi olmayanlar da sonsuz nasipsizliğe katlanıp gideceklerdir. Çünkü o gün vatandaşlığı değiştirmeye artık imkan kalmayacak, başka memleket, başka hükümet bulunmayacaktır. Bugün kötülük yaparken, sonunda yokluğa güvenen, yok olmayı nimet sayanlar, o gün ondan da mahrum olacaklardır. Hak terazisinin gereği budur.

İşte "مَالِكِ" şeklinde okumak bu uyarma ve müjdelemeyi ferdî mülkiyet açısından; مَلِكِ olarak okumak da sosyal mülkiyet açısından anlatmak ve bildirmektir. Her iki uyarıyı bir okuma şeklinde toplamaya, Fâtiha'da Allah'ın rahmân olması müsaade etmemiş ve en büyük belağat bunların iki ayrı okuma şeklinde dağıtılmasında kendini göstermiştir.

İLMÎ BİR ÖZETLEME: Fâtiha'da ilk tam vakf (durak)ın içine aldığı bu üç âyet bir istenilen şey ile beş delilinden terkib edilmiş bir önermedir. Şöyle ki: Hamd Allah'a mahsustur. Çünkü Allah zatı ve sıfatı ile bunu hak etmiştir. Zatı ile hak etmiştir, çünkü Allah'tır, zatında hakkıyla kendisine ibadet olunandır. Sıfatı ile hak etmiştir, çünkü âlemlerin Rabbidir ve çünkü Rahmân'dır ve çünkü Rahîm'dir ve çünkü din gününün sahibidir. Birinci delile göre الْحَمْدُ لِلّٰهِ "Allah'a hamd olsun" önermesi "dört sayısı, çifttir" önermesi gibi benzetmeleri berabe-

rinde olan önermeler veyahut doğal denilen önermelerdendir. Diğerleri de enfüsî ve âfâkî (subjektif ve objektif) bakış açısıyla kâinat düzeninden dolaylı olarak varılan bir sonuç gereğince başlangıç ve sonuç delillerinin özetidir ki, Kur'ân'da uzun uzadıya anlatılacaktır.

Saygı göstermenin bütün şekillerini ve sebeplerini içine alan bu bildiri ve ispat şeklinden sonra da aynı önerme ve deliller bir dileğe ve bir teklifin gereğini yerine getirmeye dahi işarettirler. Sanki yüce Allah şöyle buyuruyor: "Ey insanlar! Ey akıl sahipleri siz sadece iyiliğe, kayıtsız, şartsız olgunluğa saygı gösterenlerden iseniz ben Allah'ım, her olgunluk benimdir ve eğer kudret (güç) ve iyilik etmeye saygı gösterenlerden iseniz ben âlemlerin Rabbiyim ve eğer geleceğe tama' ederek saygı gösterenlerden iseniz ben Rahmân-ı Rahîm'im ve eğer korku ve ürkme ile saygı gösterenlerden iseniz ben din gününün sahibiyim. Bundan dolayı saygının bütün sebeplerini zatında toplayan ve kendisine ibadet edilen tek ilâhım."

Bunu duyan akıl sahibi muhataplar da "Acaba Allah Teâlâ'ya nasıl ve ne şekilde hamd edelim?" diye elbette kendi kendilerine soracaklardır. İşte buna cevap vermek üzere, sözün yönünü değiştirmek demek olan bir iltifat üslubu ile; إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ *"Ancak sana ederiz kulluğu, ibadeti ve ancak senden dileriz yardımı, inayeti (Ya Rab!)"* buyurulmuş ki "böyle deyiniz" meâlini anlattığı halde, anlatımdaki belağat bunu açıkça söylemeye ihtiyaç bırakmamıştır. إِيَّاكَ sana mânâsına bitişik olmayan zamirdir ve ondan sonraki نَعْبُدُ fiilinin düz nesnesidir. Nesnenin böyle fiilden önce gelmesi, sırf sana mahsus anlamı taşıdığından "başkasına değil, ancak sana" demek olur. نَعْبُدُ abed, ubudet, ubudiyet (kulluk) mânâlarını da toplayan ibadet masdarından yapılmış geniş zaman fiili birinci şahıs çoğul kipidir. O halde ibadet nedir?

Şeriat dilinde ibadet, niyete bağlı olarak yapılmasında sevap olan ve yüce Allah'a yaklaşmayı ifade eden özel itaattır. İtaat, niyete bağlı olsun olmasın ve kimin için yapıldığı bilinsin bilinmesin, yapılması hayırlı olan ameli yapmaktır. Allah'a yaklaşmak niyete bağlı olmasa bile yapılması hayırlı olan ameli, kime yapıldığını bilerek yani yaklaşmak istediği zatı tanıyarak yapmaktır. Bundan dolayı her ibadet, Allah'a bir yaklaşma ve her yaklaşma bir itaattır. Fakat her itaat yaklaşma sayılmaz ve her yaklaşma ibadet olmaz. Mesela Allah'ı tanımak için düşünmek bir itaattır. Fakat kendisine yaklaşmak istenilen yüce Allah düşünce durumunda henüz tanınmış olmadığından bu düşünce bir yaklaşma değildir. Ve niyete bağlı olmadığından ibadet de değildir. Kur'ân okumak, ihtiyaç sahiplerine

yardım etmek, sadaka vermek, vakıf yapmak, köle azat etmek ve benzeri şeyler niyete bağlı olmayan ameller hem yakınlık, hem itaattır, ibadet değildir. Fakat namaz, oruç, zekat, hac ve cihad gibi yapılmasında niyet şart olan ameller hem ibadet, hem yakınlık ve hem itaattırlar.

Demek ki, şer'î ibadet, insanın ruh ve bedence, dış görünüşü ve içyüzünde bütün varlığıyla yalnız Allah'a yapılan şuurlu bir itaat ve yakınlıktır. İlk önce; bunda niyet şarttır. Niyet ise yapılacak işin icra edilmesinde ancak Allah'a itaat ve yaklaşmayı kasdetmek demek olan yeni bir istektir. Azmetmek bir işi yapmadan önce, kasdetmek yapmakla beraber olduğu gibi niyet de niyet edilen şeyi bilmekle beraber onu yapmaya bitişik olur. Hem bilgi ve hem isteği kapsayan bu tam şuur, ruh ve kalbin bir işidir. İkincisi bununla beraber Allah katında itaat olan bir amel ortaya koymak gerekir ki ibadet olsun. Yoksa yalnız bir şeyi yapmayı istemek ve ruhta kalan düşünme, hatıra getirme gibi iç duygularla ilgili ameller, itaat ve yakınlık olsa da ibadet olamaz. Bunun içindir ki, ibadetlerin başı olan imanda, sadece kalb ile doğrulamak yetmez de bunun hiç olmazsa dil ile ikrar edilerek kalbden dışarı çıkarılması da gerekir. Aynı şekilde niyet edilmeden yalnız açıkça yapılan ameller de ne olursa olsun ibadet sayılmaz. Niyetsiz yatıp kalkmak namaz değil, niyetsiz aç durmak oruç değil, niyetsiz Ka'be'ye, Arafat'a seyahat edip dolaşmak hac değil, niyetsiz düşmanla savaşmak, şehit veya gazi yapan cihad değildir v.s... O halde kötü niyetle, yani Allah'a itaat ve yakınlık maksadından başka bir maksatla yapılan ameller hiçbir şekilde ibadet olamaz. Görülüyor ki, dilimizdeki kullanılışlarına göre tapı, tapmak, tapınmak kelimeleri ibadetin değil, genel olarak itaatın mânâsı olabilecektir. Hatta tapmak ve tapınmak kelimelerinde az çok ne yaptığını bilmemek gibi bir şuursuzluk mânâsı anlarız da bunları puta tapmak, haça tapmak gibi yerlerde kullanırız. Bundan dolayı "sana ibadet ederiz" yerinde sadece Türkçe olsun diye "sana taparız" veya "tapınırız" demek dilimizin inceliğini kaybetmek olur. Kulluk etmek şuur (bilinç) açısından tapmak kelimesinden daha iyidir. Bu da ibadetten zayıf olan kulluğun mânâsıdır. Bununla beraber İslam'da bütün dinî nasların genel incelenmesi sonucu yerleşmiş olan şer'î (dinî) mânâdan önce kelimenin kökünden gelen lügat mânâsı göz önünde bulundurulduğu zaman bunların arasında bir ortak mânâ vardır ki, ibadet denildiği zaman önce onu düşünmek ve Fâtiha'da da bundan başlamak gerekir. Şu halde o nedir?

Bu mânâ ع ب د esas maddesinin en genel olan mânâsı ne ise odur ki, bu da "عُبُودَة = ubudet" veya " عَبْد = abed" masdarlarındandır. Âbid (ibadet eden) ve mabud (kendisine ibadet edilen) vasıflarının içinde de yer almıştır. Yukarıda işaret

ettiğimiz şekli ile ubudet, ubudiyet (kulluk) ve ibadet bir derece itaat mânâsını ifade ederler ki, en özel mânâsı ibadet, en genel mânâsı da ubudettir. Ubudet Arap dilinde kendini alçak tutma mânâsını içine alır. Kulluk alçalmayı açığa vurma, ibadet bunun daha kuvvetlisi olarak eğilip tevazu etmenin, alçak gönüllülüğün ve hürmetin en son derecesidir. Bunun için tefsir âlimlerinin çoğu bunu (eğilip tevazu etmenin en son şekli) diye tefsir ederler. Bu da sebebini sormadan tam itaat mânâsına gelir. Ebu Hayyan tefsirinde İbnü Sikkit'ten ibadetin her şeyden soyutlanıp Allah'a yönelme mânâsından alınmış olduğunu da nakletmiştir(1). Kamusu şerheden mütercim Âsım Efendi'nin açıklamasına göre de ibadet hırs ve öfke mânâlarına gelen (abed) maddesinden alınmıştır(2). İbadet Allah'ın razı olduğu şeyi yapmak, ubudiyet (kulluk) de Allah'ın yaptığına razı olmak diye de tefsir edilmiştir. Çünkü şeriat dilinde ubudiyetin ibadetten bazen pek aşağı ve bazen daha yüksek olarak kullanıldığı vardır. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ubudiyeti ibadetten daha özel bir mânâya gelir.

Bu mânânın psikoloji ilmi açısından açıklanması: İnsanın hayatı, tat ile acının güzergahı (geçidi) dır. İnsan ruhu; acıdan gocunur, taddan hoşlanır. Acı sebepleri karşısında öfkelenir veya kızar, insan faaliyetlerini düzenleyen işte şimdiki zamandan geleceğe bu korku ile ümidin ard arda karşılaşması ve çarpışmasıdır. Ümit silindiği zaman ümitsizlik kaplar, faaliyet söner. Korku silindiği zaman da azgınlık kaplar, sonuç düşünülemez, faydalı faaliyet yapılmaz, üretimin yerini tüketim alır. Ümidin içinde bir korku, korkunun içinde bir ümit yoksa vazife şuuru hareketsiz kalır, açları çalıştıran doymak ümidi, tokları çalıştıran açlık korkusudur.

İnsan hayatı iç ve dışın karşılıklı ilişki içinde olmasıdır. Nefes almadan tutunuz da en incelerine varıncaya kadar hayatın sebepleri ve lezzetlerinin bir çoğu insana dışından gelir, içinden gelenlerin çoğu da kendi isteğiyle yaptığı bir şey değildir. İster istemez herkes, hayatının ümit ve korkusunun sebebi yalnız kendisi olmadığını az çok sezer. Bu da kendi kendisine bırakılan insanın bir hiç olduğunu anlatır. İnsanın bu acizliğini, bu duygusunu unuttuğu kendinden geçtiği zamanlar gerçi çoktur. Fakat ne olursa olsun hiçbir kişi kendi kendine bu aczin sahasından çıkamaz. Aklı olanlar da ümit ile korkunun bu çekicilik ve iticiliğinden ayrılamazlar.

Gerçekten geleceğe göre insan ruhunda ne ümidin sonu vardır, ne de korkunun. Yaratılışta ümit sebepleri sınırlı olmadığı gibi, korkunun sebepleri de

(1) Ebû Hayyan, a.g.e., I, 23.
(2) Asım Efendi, Kâmus, Terc. I, 1199.

öyledir. İnsan ruhu, zaman zaman belli ümitler ve belli korkular karşısında birbiri ardınca üzülürken bir taraftan da bütünüyle belli olmayan, uçsuz, bucaksız ümitlerin, korkuların mutlak etkisi altında bulunur. Burada bütün ümitlerle bütün korkuların karşı karşıya yer alarak bir noktada buluştuklarını görür ki bu da gerçeğin ta kendisidir. Ve o zaman kendisinde öyle bir ilgi uyanır ki, bu ilgi bir taraftan bütün sevgileri, diğer taraftan bütün korkuları içine alan bir korku ve ümit heyecanı ile ortaya çıkar. İşte insan ruhunun böyle bütünüyle etkilendiği kayıtsız bir korku ve ümit sebebine karşı duyduğu bu ilgi yaratılışta insan fıtratında var olan kendisine ibadet edilen ve ibadet düşüncesinin başlangıç noktasıdır ki, bütün vazife duygusu bunda toplanır. Ve her şahsın ahlâkî cibilliyeti, geleceği, mutluluğu, mutsuzluğu bundaki ciddilik ile her bakımdan birbirine denktir. Ve insan bu duygusunu neye bağlarsa tapınılanı odur.

Bazen cahillik ve bazen terbiye ve alışkanlıktaki özellik dolayısı ile bazı vicdanlar yükselemez de belirli ve sınırlı bir ümidin baskısı altında veya bir korku tarafından yenilgiye uğramış olarak kalırlar. Ve ona belirli bir zaman içinde bütün varlığıyla öyle bağlanır ve öyle güçsüz olur ki, o lezzeti feda etmeye veya o acıya göğüs germeye kendisince imkan yok gibi düşünür. Artık o, bu ümidin sebebini öyle sevmiş veya o korkunun sebebinden öyle yılmıştır ki, bunlar ona bütün sevgilerin gayesi veya bütün korkuların sonu gibi görünür. Sanki birisi varlığın ta kendisini, diğeri yokluğun ta kendisini temsil eyler. Ve o zavallı vicdanın böyle sınırlı ve sonlu yaratılmış bir sebebe böyle bütünüyle bağlanıvermesi onun huzurunda öyle alçalmalara, öyle tapınmalara sürükler ki, bütün şuur o küçülmeye boğulur ve o andan ilerisini görebilecek akıldan iz kalmaz. İnsanlara gerçek mabudu ve gerçek kulluk ilgisini unutturarak, bütün belaları meydana çıkaran şirkin esas kaynağı budur. Allah'a şirk koşanların canlı, cansız, türlü türlü putları, yalan ve haksız mabutları hep bu duygu ile ortaya çıkmıştır ve insan hayatında hala böyle vicdanlar, zannedildiğinden daha çoktur. Hatta kendilerini, mabud ve ibadet düşüncesi ile hiç ilgili değillermiş gibi sananlar bile her an böyle mabud değiştirir dururlar. Ve bütün hayatlarını mutlak şüphe içinde geçirirler ve kendileri öldükten sonra geride kalacakları, bir an bile düşünmezler. Fakat şurası bir gerçek olup kesin olarak bilinmesi gerekir ki, bütün varlığını geçici şeylere bağlayan her gönül, zarara ve tehlikeye adaydır. Çünkü o geçici cazibe bir gün olup kopacaktır. Hangi geçici varlık vardır ki, sana senden önce yıkılıp gitmeyeceğini ve senin bütün emellerini sana bağışlayacağının sözünü ve güvencesini verebilir? Ayağının altındaki yer, başının üstündeki güneş bile sana bu güvenceyi veremez. O güvenceyi Hayy ve

Kayyûm (diri ve ayakta) olan yaratıcı Allah Teâlâ'dan başka verebilecek hiçbir şey yoktur. Ve gerçekten ibadet onun hakkıdır ve ancak ona ibadet edenlerdir ki, diğer ümitlere, korkulara kendini tamamen kaptırmaz ve vazifesi yolunda şaşırmaz ve onlardan herkes faydalanır.

Peygamber Efendimiz (s.a.v.) buyurmuştur ki: "Mümin taze ekin gibidir, rüzgar estikçe yatar, fakat yine doğrulur kalkar. Kâfir ise çam ağacına benzer, rüzgar estikçe gürler, amma bir kerre yıkılırsa bir daha kalkamaz."(1) Çünkü kâfir ölümlüye, mü'min ise daima diri olan Allah'a bağlıdır.

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatı üzerine bütün ashâb-ı kiram pek çok üzülmüş ve adeta şaşırmış idiler. Hz. Ömerü'l-Fâruk bile; "Peygamber vefat etmedi ve etmez, her kim öyle derse vururum."(2) demeye kadar varmıştı. Fakat Sıddîk-ı Azam Hz. Ebu Bekir Efendimiz derhal وَمَا مُحَمَّدٌ اِلاَّ رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ اَفَاِنْ مَاتَ اَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَى اَعْقَابِكُمْ *"Muhammed, sadece bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Şimdi o ölür veya öldürülürse siz gerisin geri küfre mi döneceksiniz? Kim geri dönerse, Allah'a hiçbir ziyan veremez. Allah, şükredenleri mükafatlandıracaktır."* (Âl-i İmran, 3/144) âyetini okuyup; "Ey müminler! Eğer Muhammed'e ibadet ediyorsanız işte o vefat etti ve eğer onu gönderen yüce Allah'a ibadet ediyorsanız O ölmez diridir." meâlindeki nutkunu söyleyince ashab-ı kiram kendilerine gelmişlerdi. Bu gerçek her zaman, gerçeğin ta kendisi ve bu kanun, her vakit geçerli olan bir kanundur.

Gönüller ölümlü şeylere bağlandığı zaman, çok vakit ümidin başlangıç noktası ile, korkunun başlangıç noktasını başka başka görür ve o zaman bakarsınız bir tarafta güzel sevgi mabudları, bir tarafta da kahraman korku mabudları dizilmiştir. İkisinin arasında kalan zavallı kalb ikisine de kendini sevdirip korkusunu gidermek, ümidine ermek için ne heyecanlarla kıvranır, akıl almaz saçmalıklar ve küçülmeler ve saygı göstermeler meydana koyarak çırpınır, tapınır ve onun düşüncesine göre bu bir ibadet olur. Fakat ne fayda ki, ona göre ümidi veren başka, korkuyu veren başkadır ve bunları birleştiren, her şeye hükmeden bir başlangıç noktası yok. Böyle olunca da bütün çalışmaları boşa gider ve saçma olur. Ve o gönül, birbirine zıt olan bu iki kuvvetin sürekli kavgasından doğan bunalımın bir savaş meydanıdır. Artık bir sükunet ve gönül rahatlığını duymak ihtimali yoktur.

Ûmit ve korku bir başlangıç noktasından gelen ve yine onda birleşen olum-

(1) Buharî, Tevhid, 31; Ahmed b. Hanbel, II, 523; Dârimî, Rikak, 36.
(2) Buharî, Cenâiz, 3; Meğazî, 83; İbnü Mace, Cenâiz, 65; Ahmed b. Hanbel, VI, 220.

lu ve olumsuz birer etki şekli olarak duyulmalıdır ki, birinin yerine diğerini yerleştirmek imkanı doğsun da kalb bir sükunet duyabilsin ve hayatında onunla yürüsün. Susuzluğumdaki içimin yanması ve suyu içtiğim zamanki sevinç eğer su kaynağının biri olumlu, biri olumsuz olan etkilerinden meydana gelmiş ise her susadığım zaman suya koşmanın bir anlamı vardır. Fakat bunların biri suyun, diğeri ateşin etkileri ise ve su ile ateş arasında hükmeden bir ortak kaynak da yoksa ateşten suya, sudan ateşe koşmak sonsuz yorgunluktan başka hiçbir sonuç vermez. Bundan dolayı ümit ile korkunun bir kaynakta birleştirilmesi bu itibarla da gereklidir ve bir tek Rabb, ayrı ayrı rabblerden hayırlıdır. Halbuki yukarıda açıkladığımız şekilde yok olan şeylerde bu birlik er geç ayrılmaya mahkumdur. Ve gerçekten bir olan Allah; benimle hissimi, hissimle dışımda kalan şeyleri birbirine bağlayan ve düzene koyan Allah Teâlâ'dır ve ben O'na ibadet, O'nun kanununa itaat etmeliyim.

Kısacası beşerin fıtratında ibadet, ruhu büyüleyen en yüksek sevgi ile en yüksek korkunun biraraya gelmesinden ve tokuşmasından çıkan korku ve ümit şimşeği içinde sevgi neşesi ile ümid zevkinin galip gelmesini görmek için tam acizlikten mutlak kuvvete yükselme maksadı ile boyun eğilerek yapılan bir iştir ki, hem dışta, hem içte en son bir küçülme ile, en son bir saygı göstermeyi içine alır ve gerçeklik oranında kalbe gönül rahatlığı ve sükunet bırakır. İbadet ederken dünyadan ve bütün benliğinden tecrid edilerek Allah'ına öyle tam bir edeb ve gönül alçaklığı ve öyle tam bir hürmet ile itaatı arzeder ve boyun eğer ki, tam saygıya aykırı bildiği en küçük bir hareketten bile sakınır. Bunun için kibir ve riya ile birleşmez, açık ve gizliye bölünmeyi kabul etmez. Hakkıyla ibadet, mutlak güçsüzlük ile tam kuvvetli olmanın, tam aşağılık ile tam yüceliğin, korkular içinde titreyen ümit ile istekleri gerçekleştiren Allah'ın karşılaşma cilvesi (görüntüsü)dir. Beceriksizliğini hissetmeyen kibirliler, hiçbir korku yokmuş gibi görünen gaflet içindeki iyimserler, hiçbir ümit beslemeyen ümitsiz kötümserler bu şeref ten mahrumdurlar.

Bu gerçekleri özetlemek için müfessirlerin en büyükleri إِيَّاكَ نَعْبُدُ nün meâlini şöyle anlatırlar: Ey Rab! Biz başkasına değil, yalnız senin rububiyetini ikrar ve itiraf ederek ancak sana boyun eğeriz ve yalnız sana zilletimizi arz ederiz ve ancak sana itaat etmekle iç huzuru ve rahatlığı, gönül rahatlığı buluruz. Çünkü bütün korku ve ümidimizin ilk ve son dönülecek yeri yalnız sensin, sen korku vermezsen korku yok, sen ümit vermezsen ümit yok; tat duyurmadın mı herşey acı, acı duyurmadın mı her şey tatlı, ruh senin mülkün, madde senin mülkün, bütün beden senin mülkün; bize verdiğin duygular, meyiller hayale dalmalar,

akıl erdirmeler ve iradeler ile vicdan duygusu da senin lütfun, senin merhametindir. Bu "vicdan duygusu" ise bütün gönül rahatlığını, sana hamd ve şükretmek ile dostluğu ortaya koymak için ancak senin emrine vermekte buluyor. Bütün akıllar, bütün kâinat da buna şahittir.

Burada nefsin gururu şöyle bir soru sorar: Ruh ve vicdan alçalma değil yükselme ister, ibadet ise alçalma anlamını kapsadığına göre yükselecek olan ve hele yükseldiğini hissetmiş bulunan kimseler için alçalma olmaz mı? Artık o yüksek kafalar alınlarını yere nasıl koyabilirler? Böyle bir soru, içindeki cevabı görmemekten kaynaklanan bir kibri açığa vurmaktır. Yükselmek istemek, yükselmek ihtiyacını kabul etmektir. Bu da bir taraftan kendi acizliğini, diğer taraftan yüceliğini beğenme ile mümkün olur ki, ibadet bu mânânın en yükseğini anlamaktır. İkinci olarak yükseldim demek, yükselmediğini ilan etmektir. Böyle bir iddia hem yüceliği ve ilerlemeyi sınırlı görmek, hem de düşme ihtimalinin imkansız olduğunu zannetmek gibi büyük bir kabahat sayılır. Halbuki yücelme mertebeleri sonsuzdur, düşme tehlikesi ise her zaman vardır. İbadet de kibir ve gurur hastalığının yegâne (biricik) ilacıdır.

Üçüncü olarak; Allah Teâlâ'ya ibadet etmedeki alçalma ve hürmet, insan vicdanı için mümkün olan her türlü yükselmenin üstünde bir yücelik temin eden (Allah'a) bağlanmanın bir delilidir ki, bayağı gönüller o kadar yüksekliği kendilerine layık bile göremezler de imkansız sanırlar.

"Kâinatta ben Allah'tan başkasına hürriyetimi veremem ve ancak ona ve onun emrine boyun eğerim, itaat etmeyi sever, isyandan nefret ederim, iyiliğe koşar, kötülükten sakınırım, iyiliğin başını da hakta bilirim. Allah'ın emrine uymayan, Allah Teâlâ hesabına yapılmayan hiçbir şeye ölürüm de baş eğmem. Çünkü ben yoktum O beni var etti ve terbiye edip bana hürriyet verdi. Bu can, bu vicdan ve bu hürriyet bende O'nun bir emanetidir. Bunu yapan isterse sonsuz defalar daha yapabilir. Bundan dolayı onun yolunda her şeyi feda ederim. Dilediği zaman alacağı canımı da feda ederim. İstediği zaman yıkıp, istediği zaman yapabileceği dünyaları da feda ederim. Bu uğurda acılara katlanır, iyilik ve haksızlıklara göğüs gererim. Katlanamaz, geremezsem ölürüm. Onun emri; zaten öleceğim. Ölürsem de böyle bir imanla, böyle bir dostlukla ölürüm. Başlangıcım toprak, sonum toprak olur. Allah'tan gelir Allah'a giderim. İşte ben Allah'ın böyle bir kuluyum. Kendime kalırsam bir hiçim, O'na bağlanmakla herşeyim..." diyebilmek ve buna içten bağlı olmak ne kadar büyüktür. Ve insan için bundan daha büyük bir kuvvet, bir yücelik nasıl düşünülebilir? Bununla beraber

bu konuda Fâtiha, "ben değil, biz deyiniz" diyor.

Gerçekten إِيَّاكَ نَعْبُدُ diyerek Livâü'l-hamd (peygamber sancağı) altında toplanan ve yirmi otuz sene içinde Allah'ın yüceliğini bütün kâinata yayan ve ispatlayan ilk müslümanlar bütün bu duygu içinde idiler. Bu duyguyu kaybedenler de dünyaya boyun eğdiler. Şüphesiz ki, bu antlaşma ağır bir yüktür. Fakat Hakk'ın yüceliği karşısında hak edilecek yücelik de hafiflikle elde edilecek ve erilecek bir hedef değildir. Ve kulun kendi güçsüzlüğü, böyle bir sözleşmeye kendi kuvveti ile girişmesine engeldir. Bunun için إِيَّاكَ نَعْبُدُ "Ancak sana ederiz kulluğu, ibadeti." derken, aynı şekilde إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ "Ancak senden dileriz yardımı, inayeti." diye yardım isteğinde bulunmak gereklidir.

نَسْتَعِينُ "istiâne ederiz" demektir. İstiâne, avn talep etmek başka bir ifade ile maûnet istemek daha Türkçesi yardım dilemektir. İstekli veya isteksiz onu vermeye de iâne (yardım) denir. Muâvenet ve teâvün de karşılıklı yardım demektir. Bundan dolayı istiâne (yardım dileme) ile bunları birbirinden ayırmalıyız. Çünkü burada "hasr" denilen tahsis, yardım dileme hakkındadır. Bu yardım dilemenin ne gibi konularda olduğu zikrolunmamıştır. Böyle olan yerlerde de üç mânâ ihtimali vardır:

1- Bağlı olduğu şeyi göz önünde bulundurmaksızın bizzat yardım dileme işini kasdetmektir ki genel olsun, özel olsun yardım dilemek denilen işi "biz ancak sana yaparız" demek olur.

2- Bağlı olduğu genel bir hususu takdir ederek her konuda, her işte yardım dilemeyi kasdetmek. Bu iki mânâ meâlde birleşir. Fakat önceki mânâ daha beliğ, bu mânâ ise açık olur.

3- Özel bir karineye dayanarak yardım dilemenin bağlı olduğu özel şeyi varsayarak falan konuda yardım dilemeyi kasdetmektir. Burada ise ibadet karinesiyle bu üçüncü ihtimal akla gelebilirse de sözün kısaltma ve tahsis suretiyle tevhide yönelik olması ve hepsi Allah'a has olan hamdin açıklanması yönünde söylenmiş bulunması buna engeldir. Ve her halde İbnü Abbas (r.a.) hazretlerinden de rivayet edildiği üzere genel yardım dilemeyi gerektirir ki, bu da birinci veya ikinci şekillerden birisi ile olur. O halde müfessirlerin açıkladığı gibi mânânın özeti: Ey Rab! Biz gerek sana ibadet ve itaatımızda ve gerek diğer işlerimizin hepsinde ancak senden yardım dileriz, senden başka kimseden yardım dilemeyiz, seni tanımayan kâfirler başkasından yardım dilerler. Biz ise ibadetimizde katıksız ve içtenlikle bütün işlerimizde ancak senden yardım dileriz demektir.

Beydavî'nin belirttiğine göre yardım iki çeşittir: Birisine gerekli yardım, diğerine gerekli olmayan yardım denilir. Gerekli olan yardım, onsuz fiilin meydana gelmesi mümkün olmayandır. İşi yapan kimsenin gücü, düşüncesi ve işin yapılacağı aletin ve maddenin bulunması gibi ki, bunlar toplandığı zaman insan güç ve kuvvet sahibi olur da kendisine gerçekten teklif yapmak sağlıklı olur. Gerekli olmayan yardım da işin meydana gelmesini kolaylaştıran şeylerdir[1]. Bu taksim şekli usul ilminde kudret-i mümekkine ve kudret-i müyessire adı altında yapılır.

Önce bu âyet bize gösteriyor ki, bütün yardımlar Allah'ındır fakat istek bizimdir. Ve buna çalışıp kazanma veya cüz-i irade de denilir ki, asıl kuvvet ve güç yetirmek bu istek ile yardımın birleştiği zamandır. Bu da işin meydana gelmesi ile beraber olur. Bundan dolayı felsefenin rahatsız edici teorilerine boğulmaksızın إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ 'den şunu anlıyoruz ki, bize bir istek yetkisi verilmiştir. Bu şekilde bizden birisi isteğimizle, diğeri isteğimiz dışında iki iş meydana gelir ve her ikisi de bizden meydana geldiği ve bizimle ayakta bulunduğu için (özetle onun yeri biz olduğumuz için) bizim işimiz sayılır ve bize isnad edilir. Mesela nefes alan biz, uyuyan, ölen biz olduğumuz gibi yiyen, içen, oturup kalkan, şunu bunu kımıldatan veya yatıştıran da biz oluruz. Ve bunlardan isteğimizle olanların yakın sebebi biziz. Fakat bütün sebebi ve tam sebebi biz değiliz. Çünkü biz bunda gerekli yardıma muhtacız. Mesela benim elim ile iradem arasındaki gerçek ilişki kurulmamış olsaydı, istediğim zaman elimi oynatamıyacaktım. Nitekim bazı organlarımı öyle oynatamıyorum. O halde yaratıcı biz değiliz; yaratma olayı yalnızca en yakın sebebe bağlı değil, bütün sebeplerin biraraya gelmesine ve toplamına bağlıdır. Demek ki, isteğimizle yaptığımız işler, bir isteyen ve yapan kimse ile bir yaratıcı fail arasındaki bağlılığın toplamını ifade eder. Bütün cisimlerin yalnız kendine ait özelliği hareketsizlik olduğu gibi ruhun özelliği de bir faaliyet ve hareket isteğidir. Yaratıcıya ait faaliyet ise yaratıcı yüce Allah'ındır. Araba ilerliyor, makina işliyor deriz. Bunlar zorla ve mecburi olarak yapılan işler olduğu halde işin yeri onlar oldukları için ilerlemeyi ve işlemeyi onlara isnad ederiz. Bizim nefes almamız, kan dolaşı-mımız gibi hareketlerimiz de böyledir. Kurulmuş bir makina, işlemek için baş-langıçta bir çalıştırmaya muhtaçtır. Bunu ise cansız makina kendisi yapamaz veya isteyemez. Canlı bir makinist veya şoför yapar ve ancak canındaki bir is-tekle yapar, canı ister ki, eli makinanın anahtarını tutsun da hareket etsin. Ma-kinistin canı bu isteği bu iradeyi yaptığı anda bir de bakarsın hareket yok iken yaratılmış olur

(1) el-Beydâvî, Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl, I, 9.

ve makina da işlemeye başlamıştır. Bu şekilde işleyen, o hareketin yeri olan o makinadır. İşleten o hareketi isteyen makinisttir. Yaratan o hareketi baştan sona kadar yoktan var eden Allah Teâlâ'dır. Her işimizde bu üç derece apaçık görünen bir gerçektir. Artık ne cebriye veya maddeciler gibi insanı ruhsuz bir makina farzettirmeğe çalışmalı, ne de onu ruh ve maddenin yaratıcısı olan Allah Teâlâ gibi farzettirmeye (saymaya) uğraşmalıdır.

Gerçi yüce Allah'ın tecellilerini görmek için her türlü incelemelere, düşünmelere girişmek iyi bir şey olduğunda şüphe yok ise de bu arada girdiği yolu kaybedecek ve zahirin gerçeğini inkar edecek bir şekilde dalıp gitmek sonu gelmeyen bir sapıklık olur. "Varlığı istemek" mânâsı ile "varlığın kendisi" mânâsını birbirinden ayıramamak tuhaf bir düşünce olur. Acaba istemek de bir iş değil midir? Ve bu da bir isteğe muhtaç olmaz mı? Bundan ya teselsül veya cebr veya halk gerekmez mi? gibi soruları kesip atan mantığa uygun cevaplar yok değildir. Teselsül gerekmez, çünkü bir şeyi istemeyi istemek de istemenin bizzat içindedir. Cebr gerekmez, çünkü fiil araba sürükler gibi yapılmış değildir. Yaratmak da gerekmez, çünkü istek aslında var olan bir şey değildir. Varlıklar arasında bir bağdan bir ilişkiden ibarettir. Varlık ilişkisi ise varlığın kendisi değildir ki, ilişkiyi kurmak varlığı yaratmak olsun. Başka bir ifade ile tereddüt iki düşünce arasında bir zihin hareketidir. Bu harekette zihin mekik gibi iki tarafa gidip gelirken bunda karar bulunca öbürüne bir daha gitmemek gibi ilişki kurmamaktan başka birşey yapmış değildir ki, buna varlığın yaratılışı denilsin. Bundan dolayı küllî irade denilen irade gücü mahluk sayılmıştır. Fakat insanın elinde olan irade, istek ve seçme ile kesb dediğimiz karar, yaratılmış değildir ve bizim bir ilişkimizdir. Bunlarla istek ve iradenin varlık sınırını ve özündeki sırrı tamamen kavrayamazsak, o da Allah Teâlâ'nın gerçek mahiyetini anlayamadığımızdan ve anlayamayacağımızdandır. Bundan dolayı, önceki apaçık gerçek görünüp dururken metafizik denilen bu vadide saplanıp kalmak tehlikeli bir yoldur ve işte bu dalgınlıklara meydan bırakmamak için Fâtiha'da نَسْتَعِينُ cümlesinin içinde istek yetkisi bizim, yardım ve kuvvetin Allah Teâlâ'nın olduğu pek güzel anlatılmıştır. Artık müslümanlığı ne cebriyelik (determinizm) ile, ne de onun zıddı olan ve insan kendi yaptıklarının yaratıcısıdır diyen kaderiyelik ile yani kaderin olmadığını öne süren bir görüşle itham etmeye kimsenin hakkı yoktur. Yalnız irade-i cüziyemiz ve tercih hakkımız var denildiği zaman, bazıları bunu yanlış anlıyorlar da bizim cüzî irademizin her zaman iş görmekte yeterli olduğunu zannediyorlar ve isteklerinde başarılı olmadıkları zaman her konuda cebriyeliğe (determinizme) meyl ediyorlar. Böyle düşünmek bir taraftan

"istek"i yaratmak zannetmek, diğer taraftan bizim isteğimize ve isteğimizde isabet etmemize Allah Teâlâ'nın sonsuza kadar müdahale etmeyeceği iddiasında bulunmaktır. Halbuki böyle bir düşünceye yer yoktur. O'nun muvaffak kılması ile bizim isteğimize paralel sonuçlar yaratılıyorsa bu arada o paralelliği kaldırarak lehimize veya aleyhimize bizzat tasarrufu icra etmeye ve şer'î ifadesi ile yardım etmeye ve yardımcısız bırakmaya da gücü yettiğinde şüphe edilemez. Allah, yolunda gidenlere, zamanı gelir tevekkül ve dayanmalarını artıracak şekilde fazlaca iyilik eder ve nimet verir. Yolunda gitmeyenleri de bunun tersine zarar ve sefalete uğratmış olur. Dünyada da mükafat ve ceza veya iradesini, hatırlatma ve uyarma mânâsını ifade eden bu noktalarla ilgili birçok âyetler göreceğiz. Bunlardan bazıları şunlardır: وَاُفَوِّضُ اَمْرٖى اِلَى اللّٰهِ *"Ben işimi Allah'a bırakıyorum."* (Ğâfir, 40/44) İşi Allah'a bırakmak bu nükteye aittir. اِذَا اَرَادَ اللّٰهُ اِنْفَاذَ قَضَائِهِ وَقَدَرِهِ سَلَبَ ذَوِى الْعُقُولِ عُقُولَهُمْ "Allah Teâlâ kaza ve kaderini infaz etmek isterse akıl sahiplerinin akıllarını alıverir."(1) hadis-i şerifi de bunu açıklıyor. Bunlarda cebir meselesi değil, güzeli isteme ve kötüyü istemekle ilgili ince irfanlar bulunur. عَسٰۤى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسٰۤى اَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ *"Bazan hoşunuza gitmeyen birşey, hakkınızda iyi olabilir ve hoşunuza giden bir şey de hakkınızda kötü olabilir. Allah bilir, siz bilmezsiniz."* (Bakara, 2/216) âyet-i celilesi de bu nüktede diğer bir mânâ ifade eyler ve artık burada bu kadar hatırlatma yeterlidir.

Görülüyor ki اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ iki haber kipi cümlesinden oluşan bir âyettir. Bununla beraber örfe göre dilek kipinde kullanılan yemin, anlaşma ve sözleşme kipleri cinsinden olup zaruret yolu ile dilek mânâsını da ifade ederler ve bu şekilde bir kabul ve bir taahhüt meydana getirirler ki, bu kabulün gereği olan teklifi önceki işaretiyle içine almış oluyordu. Burada Allah ile kullar arasında bir anlaşma şeklinde gayet derin ve gayet kapsamlı bir bey'at akdi, hukukî bir sözleşme, ifade edilmiş ve yazılmış oluyor ki en derin, en büyük bir yaratılış kanununun yani pratik ve sosyal bir sırrın, güzel söylemenin özlü bir açıklamasıdır. Biz bu âyetteki belağat ve hikmetin zevkine doyulmak ihtimalini göremiyoruz. Nerede bir hayat görürseniz orada mutlaka bu kanunun bir hükmünü görürsünüz. Şu kadar var ki, kâfirler bunun ardından şuursuz olarak gövdeleriyle sürüklenir. Müminler de bunu gövdelerinden başka akıl ve duygularıyla da yaşarlar.

Ne güzeldir ki, Fâtiha'nın tam ortasında konuşma hakkı bizim sosyal vic-

(1) Kenzü'l-Ummâl, No: 509; Deylemî, Müsned, I, 250; Feyzü'l-Kadir, I, 267-268.

danımızla kulluk dilimize verilmiş ve sözleşme bizim kulluk dilimizden ve sosyal vicdanımızdan dile getirilmiştir. Bunda kulluk duygusunun Allah'ın sözünün belirleme yeri olduğuna büyük bir uyarma vardır ki, وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُكَلِّمَهُ اللّٰهُ اِلَّا وَحْيًا اَوْ مِنْ وَرَآءِ حِجَابٍ *"Allah bir insanla (karşılıklı) konuşmaz. Ancak vahiyle yahut perde arkasından konuşur."* (Şûrâ, 42/51) ... نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْاَمِينُ . عَلٰى قَلْبِكَ *"Onu er-Rûhu'l-Emîn (Cebrail) indirdi. Senin kalbine..."* (Şuarâ, 26/193) âyetlerinin mânâlarıyla ilgilidir. Bu bize şöyle bir uyarma da yapmış oluyor: "Size görünmeyen gibi gelen Allah'ın sözü olmasa idi sizin konuşma hakkınız olamazdı. Siz konuşuyorsanız şüphe etmeyiniz ki söylemek, maksadı tebliğ etmek kuvvet ve niteliğini yaratıcınızdan ve onun yardımından alıyorsunuz. Anlayınız ki, sizin kendi varlığınız gibi, konuşmanızın da başlangıcı yüce Allah'tadır. Siz mânâ ve maksadınızı başkalarına tebliğ ederken ve anlatırken Allah Teâlâ'yı bu kuvvetten yoksun zannetmeyiniz. Bundan dolayı yüce Allah'ın indirdiği Kur'ân'ı bütün sosyal vicdanınızla dinleyip anlamaya ve tatbik etmeye çalışınız."

Burada bize Allah'ın zatı ve sıfatından sonra Allah'ın ahlâkından büyük bir örnek de telkin ediliyor. Allah ile kullar arasında karşılıklı şartlara dayanan bir antlaşma şeklinde yazılı sözleşme akdi ile ne büyük bir Rahmanî ahlâk olduğunu iyi düşünmek gerekir. Bizi yoktan var edip biraz terbiye ettikten sonra yine sırf rahmeti ile bize dünyada geçici olarak ihsan ettiği bağışlarını bizim gerçek mülkümüz imiş gibi ebedîleştirmek ve ebediyen nemâlandırmak için yüzyüze gelmesinde adeta denk bir rütbe ve bir onur veriyor. Rab olmasından dolayı kendi haklarını bize vazife olarak yalnız emir ve teklif ediverecek yerde aslında hiçbir hukuku olmayan bizlere de mülkiyet ve haklar tanıyarak ikisini mübadele ediyor ve bizim haklarımızı da kendi rahmetinin sorumluluğuna alıyor. İbadet ve kulluk onun hakları ve bizim vazifelerimiz. Buna karşılık, dünyada talep ve yardım, ahirette mükafat ve cezalandırma bizim haklarımız, onun yalnız kendi gerekli görmesi ile rahmet ve hikmetinin vecibeleri oluyor. Ve hatta kul haklarına Allah hakkından daha fazla dikkat ediliyor ve önem veriliyor. Rahmet, kulluktan öncedir, fakat kulluk da yardım dilemekten öncedir. Demek ki, vazife istemek hakdan öncedir. Ve halbuki Hakk'ın rahmeti ve hakkın oluşması daha öncedir. Ve bu şekilde vazife ve hak arasında tam bir ilişki (connoter) vardır. Şüphe yok ki, böyle bir muamele Peygamber (s.a.v.) Efendimiz'in: تَخَلَّقُوا بِاَخْلَاقِ اللّٰهِ "Allahın ahlâkı ile ahlâklanınız."[1] hadis-i şerifinde işaret ettiği Allah'ın ahlâkının en şayan-ı hayret tecellilerinden biridir.

İkincisi bu âyette, topluma ve sosyolojiye de büyük bir önem verilmiştir.

---

(1) Fahrü'r-Râzî, a.g.e., VII, 73.

Çünkü akit (sözleşme) "ibadet ederim, yardım dilerim" gibi birinci şahıs kipi ile yapılmıyor da نَسْتَعِينُ ، نَعْبُدُ diye çoğul yani birinci şahıs çoğul kipi ile yapılıyor.

Müfessirler burada, cemaatla ibadetin faziletine işaret vardır diyorlar, şüphesiz öyledir. Fakat cemaat faziletini iyice düşünmeliyiz. Cemaatle ibadet etmek için cemaatin oluşmuş bulunması lazımdır.

Halbuki cemaat kuru bir kalabalık demek değil, aynı duygularla birlik halinde hareket edebilen düzenli bir kurul demektir. Bundan dolayı cemaatin oluşması bir ruha ve sosyal bir antlaşmaya bağlıdır. Sosyal antlaşma ise henüz içinde bulunduğumuz akit ve sözleşme ile oluşacaktır. İslâm cemaatinin oluşması da Fâtiha'nın inmesinden sonradır. Bundan dolayı arada tuhaf bir zaman kusuru var zannedilir. Fakat gerçek öyle değildir. Sosyal ruh, önce tek kişilerde yerleşir, kişinin vicdanına ne vakit kardeşlik duygusu girer ve onu kibirden, darlıktan, bencillikten çıkararak genişletirse o vicdanın genişliği oranında bir cemaate aday olur. Bu genişlik, bir arkadaşlıktan bir aileden tutunuz da dünyaya egemen olan devletlere kadar gider. Vicdan darlığı, cehalet ve kibir ile beraberdir. Gönül ferahlığı da denilen vicdan genişliği ise korku ve ümitte, kıvanç ve kederde yükselmiş bir anlayış ve irfana ve bundan dolayı alçak gönüllülük gösterme ve merhamet, sabır ve tahammül gibi güzel huylarla beraberdir. Kibirli, dar bir vicdan yalnız kendini sever ve yalnız kendisi için korkar. Ümidi kendisine, korkusu yine kendisine aittir. Ona göre fayda onun faydası, zarar onun zararıdır.

Bir vicdanda bu sevgi ve korku yükselip de bir diğerini dahi kendisi gibi, en azından kendisine eşit bir değerle görmeye ve onun faydasından kendisininmiş gibi memnuniyet, zararından kendisininmiş gibi üzüntü duymaya başlarsa o vicdanda sosyal ruh oluşmaya başlamış olur. İnsan kelimesinin bir aslı olan üns (alışkanlık) ve müvâneset denilen karşılıklı samimiyetin başlangıcı budur. Böyle bir duygu ise iki denk kuvvet arasında bir ortak toplayıcı hissini duymaktır ve işte bu toplayıcı duygu kardeşlik hissinin başlangıç noktasıdır. Bu his fiilen yaşandıkça o topluluk kuvvet bulur; bu his, bu topluluk ne kadar genişlerse ve ne kadar kuvvet bulursa, kibir o oranda azalır ve sosyalleşme ve medeniyet de o oranda genişler ve kuvvetlenir. Bu sosyal ruhun kurulabilmesi öncelikle fıtrî bir Allah vergisi ve ikinci derecede çevrenin bir yansımasıdır. Ve her iki görüş açısı ile yaratılıştan var olan terbiye ile sonradan elde edilen terbiyeden etkilenir. İşte vicdanında böyle bir sosyal ruh yerleşmiş olan kişi, vicdanının genişliği ve kuvveti oranında bir sosyal toplumun oluşmasında başlangıç noktası olur. Bu vicdanın duyduğu o topluluk, taşıdığı sevgi ve korku-

nun temeli ne ise kardeşlik duygusunun derecesi o kadardır ve aday olduğu toplumun sınırı da odur. Bu şekilde çeşitli milletleri ayıran, çeşitli ve birçok toplumlar ve onlara uygun olan ruhlar oluşur ve bir toplumda insanlar ne kadar bencilleşirse sosyal ruh da o kadar daralır ve genel olan toplumu parçalar, cemaatini ve kardeşlerini de o oranda azaltır. Fakat bunda ne sevgi, ne de korku; ne fayda ne zarar bütün sınırları ile temin edilmiş olmaz. Ve bunun tam aksine, bir toplum ne kadar geniş ve kapsamlı ise sosyal ruhu o kadar genişler ve dar çerçeveli küçük toplumları o oranda kendine katarak yükseltir. Böylece sosyal açıdan sevgi ve korku; fayda ve zarar da son sınırına dayanmış olur. Bunun için toplumu büyülten veya küçülten en önemli sebebin, sosyal ruhundaki genişlik derecesinde ve vicdan kuvvetinde aranması gerekir. Toplumda genişleme var da, vicdanda kuvvet yoksa, o toplum idare edilemez. Dağılmaya, parçalanmaya ve küçülmeye mahkum olur. Vicdanda kuvvet var, fakat toplumda genişleme yoksa o toplum büyüyemez. Sonunda büyük bir toplum tarafından yutulur.

Acaba insan ruhunda sevgi ve korkunun bütün sınırlarını kuşatan en kapsamlı ve en kuvvetli sosyal etki ne olabilir? Zıddı, benzeri, ortağı bulunur farzedilebilen hiçbir şey böylesine kapsamlı bir kuvvete sahip olamaz. Ortağı ve benzeri bulunmayan da ancak yüce Allah'tır. Çünkü mukabili lizatihi batıl, geçersiz ve imkansız olan ancak O'dur. Ve bunun için bütün şükür ve hamdler O'na aittir. Bunu duyan ve kuvvetle yaşayan vicdanlar, evrensel bir toplumun üyesi olmaya aday bir sosyal ruha sahiptirler. Ve ancak bu toplum ile kardeşlik duygusu en son haddini bulur ve daha yukarısı düşünülemeyecek bir sosyal kurul oluşabilir ve onunla yüce Allah'ın rızasına erişilir.

İşte Fâtiha'da yüce Allah kendisini önce akıllı kişilere duyurarak vicdanlarında bu sosyal ruhu terbiye ve kuvvetlendirmek için her birinden اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diye söz ve misak alırken her şahsın ikrarını; bütün insanlığı ve bütün âlemleri kapsayan büyük bir sosyal kurulu temsil eden bir kardeşlik duygusu ve bir sosyal vicdan ile alıyor da "na'budü ve nesta'in = ibadet ediyoruz ve yardım diliyoruz" dedirtiyor. Çünkü birinci çoğul şahıs, ikinci ve üçüncü şahıs çoğullarına benzemez. Bunda gerçekten söz söyleyen yine bir tek kişidir. Fakat o tek kişi kardeşlerini temsil ederek yalnız kendinden söyler de "biz" der ve ne vakit bir insan topluluğu, insan topluluğu olarak söz söylemek isterse içlerinden biz diye söyliyebilecek birinin başkanlığı altında toplanırlar da hepsi ona söyletirler, yoksa onların hepsinin birden ben, ben, ben diye bağırması bir topluluğun konuşması sayılmaz da ayrı ayrı şahısların konuşması sayılır.

Bundan dolayı birinci çoğul şahıs, gerçekte birinci şahısın başkalarıyla be-

raber olması demektir. Ve bu şekilde إِيَّاكَ نَعْبُدُ diyen, bir kişi olacak ve bununla beraber bunu söylerken vicdanında hissettiği kardeşlerini de temsil etmiş bulunacaktır. Bu kardeşlik insanı koruyan ve amellerini yazan hafaza meleklerinden başlıyıp hazır olan veya olacağı düşünülebilen insan topluluklarına kadar gider.

Her kişi, Fâtiha ile bu anlaşmayı yapar ve sağlamlaştırırken, bir insan topluluğunun imamı derecesindedir. Ve bu mânâ dolayısı ile Hanefi mezhebinde imamın arkasında namaz kılan cemaat ne Fâtiha, ne başka hiçbir şeyi okumaz da hepsinin hesabına yalnızca imam okur. Çünkü Kur'ân okumak Allah Teâlâ ile konuşmak anlamındadır. Yalnız başına namaz kılan kişi ise henüz gerçekte oluşmamış, fakat düşünce halindeki bir cemaatin imamı yerinde olduğundan mutlaka Fâtiha ve sûreleri okur. Ve bu gibi kişiler çoğalıp tanıştıkça gerçekten cemaat de kendiliğinden ve kolayca oluşur, hemen içlerinden birini imam tanıyarak ona uyarlar ve sosyal güçleri de imamları ile orantılı olur. كَمَا تَكُونُوا يُوَلَّى عَلَيْكُمْ *"Siz nasıl iseniz başınıza öylesi gelir."* (1) İslam dininin namaz hükümleri etraflı olarak bilinir, düşünülürse bunun inceliklerini anlamak mümkün olur. Ve her namazda Fâtiha okumanın esas hikmeti de meydana çıkar.

Demek ki, henüz böyle bir cemaat gerçekten yokken bu ruhun bir kişide yerleşmesinden daha sonra büyük bir sosyal kurul oluşabilir. Ve bu şekilde sosyal ruh, sosyal vücuddan önce olduğundan bir kişi, bir cemaatin bütün vicdanını onun oluşmasından önce de taşıyarak onu temsil eder ve o duygu ve vicdan ile Allah Teâlâ'ya anlaşma akdini yapabilir. Ve bu meselede hiçbir devir kusuru yoktur.

İşte İslâm bu büyük ve benzersiz sosyal ruhun kendisidir ve onun gerçek anlamıyla barındırdığı toplum ve medeniyet kavramının üstünde hiçbir toplum düşünülemez. Bunu ise pek küçük ve dar vicdanlar yaşıyamazlar, küçük küçük ilâhlar ararlar ve kardeşlik çerçeveleri ne kadar küçülürse o kadar rahatlık duyacağız zannederler, fakat duyamazlar. Bir müslümanın kalbindeki güven, metanet ve sükunete bir türlü eremezler.

Bu şekilde İslâm cemaatinin kuvveti, kişilerin çokluğu ve İslâmî vicdanlarının kuvveti ile doğru orantılıdır. Ve toplum yapısı var olup kuvvetli iken şahsın bu sosyal ruhu duyması ve taşıması kolay olur. Fakat cemaatin yapısı zayıf olduğu zaman böyle bir vicdan taşımak zor ve hele henüz gerçekten cemaat yokken böyle sonsuza eren kuvvetli bir vicdana sahip olmak, bütün dünyayı tutacak olan bir bütünün ruhuna sahip olmak demek olduğundan, bizzat bir ilâhî destekten başka şekilde göğüs gerilemeyen çok zor bir şeydir. Ve bu

(1) Fevzü'l-Kadir. V. 47; Kenzü'l-Ummâl. No: 14972; Keşfü'l-Hafâ II. 166

makam, peygamberlerin ve özellikle son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v.)'in makamıdır.

Gerçekten yüce Allah da Fâtiha'da önce bu akdi büyük dostu Muhammed Mustafa (s.a.v) Efendimiz'in risaletpenah kalbine vahiy ile yaptırmış ve bu anlaşmayı onun sosyal vicdanı ile kulluk dili ile ona söyletmiştir. Bundan dolayı tam anlamıyla اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diyebilen sadık ve tasdik edilmiş en mükemmel kul, şahsında insanlığın hepsini temsil eden, peygamberlerin sonuncusu Efendimizdir. Ve esas kulluk makamı onundur. Bunun için اَشْهَدُ اَنْ لاَ اِلَهَ اِلاَّ اللّٰهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ *"Allah'tan başka ilâh olmadığına şahitlik ederim. Ve Hz. Muhammed'in Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna şahitlik ederim."* iman ilkesini teşkil eder.(1) Onun göğsü öyle bir ferahlığa ermiş idi ki, Hira mağarasındaki yalnızlığı ve soyutlanması esnasındaki ibadeti ile küllî ruhu (bütün yüksek ruhları) temsil etmiş ve onun sosyal vicdanı bütün âlemlere imam olmuş ve işte İslâm cemaatı bundan doğmuştur. Ve her asırda onun sünnetine uymakla gerçekten onun ümmeti olabilen İslam cemaati de bireyleriyle değil ise de bütün sosyal heyetleriyle bu kulluk akdini hakkıyla söyleyebilmişler. Ne Allah'tan başkasına boyun eğmişler, ne de O'ndan başkasından yardım isteğinde bulunmuşlardır. Çünkü dünyanın örnek devletini onlar kurmuşlar. Yirmi otuz sene içinde Kâbe'deki putları kıran, Kisraların dünyayı titreten saltanatlarını deviren, Kayserlere boyun eğdiren bu ruh idi. Türkistan sahrasına gidip Türkler'i kendine çeken, oradan çekip İstanbullara, Viyanalara kadar götüren yine bu ruh idi.

Namazda Fâtiha okurken bir kimse اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ yerinde اِيَّاكَ اَعْبُدُ وَاِيَّاكَ اَسْتَعِينُ *"Yalnız sana ibadet ediyorum ve yalnız senden yardım diliyorum."* dese namazı bozulacaktır. Çünkü yüce Allah kişiden yalnız kişisel vicdanı ile bir antlaşma yapmak istemiyor da sosyal vicdanı ile bir antlaşma yapmak istiyor. Ve her namazında bu vicdanı terbiye etmek kuvvetlendirmek istiyor. Bundan dolayı bir müslüman اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ derken şöyle bir düşünmelidir: "Ancak sana ibadet ederiz" dediği zaman kimleri temsil ediyor? ve "ancak senden yardım dileriz" dediği zaman kimlere vekillik ediyor? Yani hangi cemaatin beraberliği ile bu sözünde durmuş olabilecekse en azından onları düşünerek bunu söylemelidir. Böyle bir kulluk topluluğu şimdiki zamanda gerçekten varsa o yetebilir, değilse var olan cemaate potansiyel cemaati, Allah'ın meleklerini de ilave etmeyi her halde unutmamalıdır. Bu mertebelere işaret etmek için müfessirler buradaki biz zamirleri, "Okuyan kimse ile beraberindeki, insanın yaptığı işlerini yazmakla görevli meleklere veya hazır bulunan cemaate veya bütün muvahhidlere racidir"

(1) Ebu Davud, Salât, 28,26; Cenâiz, 58; Buharî, Cenâiz, 86, Tevhid, 5; Müslim, İman, 178; Nesaî, Cenâiz, 109,110; Dârimî, Vesâyâ, 4; Ahmed b. Hanbel, I, 461; III, 166,233.

derler.]

إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ *"Ancak sana kulluk eder ve ancak senden yardım isteriz"* hem Allah'ı bir kabul etmeye ve hem kulluğu birleştirmeye delalet etmektedir. Allah'ı bir kabul etmek, Allah'ın zatının ve hakikatinin birliğini itiraf ve kabul, kulluğun birliği de bu sayede bir sosyal birlik meydana getirmek için bir antlaşma yapma oluyor. Bundan dolayı Rabbin birliği, Fâtiha'nın başından beri لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اللّٰهُ gıyabî tevhidini tesbit ve telkin etmekle Allah'ın birliği demek olan hakiki vahdeti, kulların birlikte ibadet etmeleri de varlıkta mevcut olan değişik unsurların beraberliğini ve birliğini dile getirmiş oluyor. Bu âyette "Allah'ım senden başka ibadete layık mabud olmadığına şehadet etmeye ve bununla amel etmeye söz veriyoruz." diye نَشْهَدُ اَنْ لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اَنْتَ tevhid şehadetini ifade ediyor. Kur'ân dilinde bu gibi sosyal hitap ve taahhütlerin iki mânâsı vardır. Birisi; toplumu kişiye, kişiyi topluma katarak her kişiye eşit olarak hak ve görev dağıtmaktır ki, bunda kişisel değerler hiçe sayılmaksızın onların toplamından tam anlamıyla bir toplum gerçekleşir. Buna bütünü kapsama veya üyelerin bütünü denilir. Ve farz-ı ayn ifade eder. Diğeri bireysel mânâyı ortadan kaldırmak ve yalnız toplum itibarını göz önünde bulundurarak bir vazifeyi topluma yöneltmektir ki, buna da genel kapsamlı veya genel düzenle ilgili, yahut toplumsal denilir ve farz-ı kifaye ifade eder. Yukarıda anladığımız ve Kur'ân'ın diğer sûrelerinde de göreceğimiz tarzda kişisel mânâ hükümsüz kılınmaksızın her birimiz böyle yaparız diye farz-ı ayn mânâsı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı cemaatle birlikte نَشْهَدُ اَنْ لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اَنْتَ tevhid-i şuhûdîsi, fertlerle اَشْهَدُ اَنْ لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اَنْتَ "Senden başka ilah olmadığına şahitlik ederim." tevhid-i şuhudîlerinin toplamı söz konusu olacaktır. Ve bu mertebe tevhid mertebelerinin en mükemmelidir. Halbuki rububiyet kanununda terbiye sırrının da bulunduğunu görmüştük. Bunun için Fâtiha'da olduğu gibi, İslâm dininin bütün nasslarında tümevarım ile kaynak olmuş ve iman anahtarında vicdan ile varlık, görünmeyen ile görünen arasındaki اَشْهَدُ اَنْ لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اللّٰهُ tevhidi ve belki sadece لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اللّٰهُ gıyabi tevhidi farz-ı ayn kılınarak اَشْهَدُ اَنْ لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اَنْتَ tevhid şehadeti, farz-ı kifaye yapılmıştır. Bu şekilde İslam'da, hem kişinin ve hem toplumun vicdanlarının bir noktada birleşmesi söz konusudur. Ve bunlar, karşılıklı olarak birbirinin kefilidir. Sosyal kurul, vicdansız olmak şöyle dursun tevhid mertebelerinin en mükemmeli olan نَشْهَدُ اَنْ لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اَنْتَ tevhid-i şühûdisini meydana getirmekle en mükemmel vicdan asıl onun olacaktır. İşte إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ böyle etraflıca açıklamayı içine alan katıksız bir tevhiddir. Ve bunda Allah'a ortak koşma çeşitlerinin hepsini bertaraf eden bir red cevabı vardır. İmam Fahreddin Râzî burada şu özeti yapmıştır:

"Allah'a şirk koşanlar bölük bölüktürler. Çünkü Allah Teâlâ'ya karşı iddia edip tapıkları ortak, ya cisim veya cismin dışında bir şey olacaktır. Cisim olan ortağı ya bayağı cisimlerdendir veya yüksek (yüce) cisimlerdendir. Bayağı cisimlerden ortak edinenler, ya basit cismi veya birleşik cismi almışlardır. Birleşik cisim üç varlıktan biridir. Yani madenlerden veya bitkilerden veya hayvanlardandır veya bu arada özellikle insanlardandır. Madenî cisimlerden Allah'a ortak edinenler putlara, mesela taşlardan, altından, gümüşten putlara taparlar. Bitkisel cisimlerden Allah'a ortak edinenler; mesela herhangi belirli bir ağacı ilâh yaparlar. Hayvandan Allah'a ortak edinenler; mesela öküz, buzağı gibi bir hayvanı ilâh sayarlar, taparlar. İnsanlardan (Allah'a) ortak edinenler de; mesela bir Firavun'u, bir Nemrud'u en büyük Rabb ve ilâh tanıyan veyahut Uzeyr Allah'ın oğlu, Mesih (Hz. İsa) Allah'ın oğlu diyenlerdir. Basit cisimlerden Allah'a ortak edinenler; mesela ateşe tapan Mecûsîler gibidir. Ulvî cisimlerden Allah'a ortak edinenler de; güneş, ay ve diğer yıldızlar gibi gezegenlere tapan ve mutluluğu ve uğursuzluğu onlara nisbet eden Sâbiîler gibidir. Müneccimlerin çoğu da öyledir. Cisimlerden başkasını Allah'a ortak koşanlara gelince; bunlar da kısım kısımdır. Bir kısmı kâinatın idarecisini aydınlık ile karanlık diye ikiye ayıranlardır. Bunlar, Maniviye yani Mâni mezhebinde bulunanlardır. Sineviye -ki bunlar henüz maneviyata yükselmemişlerdir- bir kısmı melekler gökteki ruhlardır ve her memleketin gök ruhlarından müdebbir belirli bir ruhu vardır ve çeşitli âlemlerden her birinin de idarecisi olan gökteki bir ruh vardır, derler. Ve bu ruhlara birtakım resimler ve heykeller yaparak onlara taparlar. Bunlara, meleklere tapanlar denir. (Bunlar maneviyatı sezmiş ve fakat cisimlere tapan, putlara tapanların derecesinde kalmışlardır). Diğer bir kısmı bunları geçerek biraz daha yükselip kainata iki ilâh tanımış. Biri pek hayırlı, biri pek kötü, yani biri iyiliğin kaynağı, biri de kötülüğün kaynağı olmak üzere iki ilk kaynağın bulunduğunu iddia etmişler ki bunlara göre kâinat, biri Yezdan, biri Ehremen yahut div yani biri Allah, biri İblis veyahut Şeytan adıyla kardeş sayılan iki ilâh tarafından tedbir ve idare edildiği farz ediliyor. Kâinattaki bütün iyilikler Allah'tan, bütün kötülükler de iblisten biliniyor. Bunlar da Sineviye oluyorlar.

Mâni'lerin aydınlığı ve karanlığı maneviyetle tefsir edilirse hemen bunlara uygun olacaktır. Bunun için bu iki görüş açısı türlü türlü değişmeler ve bozulmalar içinde birçoklarına bulaşmıştır...[1] Görülüyor ki, bu son noktadaki "Sineviî'lik arada bir kardeşlik düşünmeksizin iki ilk başlangıç noktası ile kâinatı idare etmenin mümkün olamıyacağını da sezmiştir. Gerçekten aralarında asla bir

---

(1) Fahrü'r-Râzî, a.g.e., I, 244-245.

bağlantı ve ortak nokta bulunmayacak olan iki ilk başlangıç noktasının bir düzen kuramıyacakları ve bundan dolayı kâinatta iyilik ile kötülüğün hiçbir birleşik (ortak) yönleri bulunamayacağı apaçıktır. Çünkü bunun aksi çelişkidir. Halbuki bir adım daha atınca bu kardeşliği görmek daha önce ikisi üzerinde hükümran olan bir ortak başlangıç noktasını görmek demek olduğu anlaşılır. Ve o zaman bu iki kardeş birer ilk başlangıç noktası değil, birer ikinci derecede başlangıç noktası olması gerekir. Şu halde bunlar bir baba Allah'ın emrine verilince bir üçlü Allah fikri meydana gelivermiş ve bu da şu felsefede bu felsefede dolaşırken sonunda Hristiyanlığın son şeklini almıştır. İşte insanlık, basitliğinden dolayı asıl olan tek ilâh düşüncesinden fikrî ve hissî sapıklığı yüzünden sapa sapa birden fazla ilâh inancına dalarak dağılırken, diğer taraftan birden fazla ilâh inancını azalta azalta ikiye indirdiği sırada tekrar üçlü ilâh inancına sapmış ve sonunda İslâm dini ile Allah'ın gerçek birliğini tam olgunluğuyla bulmuş ve kendini toplamıştır. إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ âyeti, işte bütün bu şirk fikirlerini yıkan Rahmanî bir delil olmuştur. Bunun içindir ki, insanlar İslâm'a koştukça toplanır, nihayet İslâm dininden kaçtıkça dağılır ve sonunda zelil ve perişan olurlar. Bu yalnız teorik değil aynı zamanda tecrübe ile sabit olan bir gerçektir ve İslâm böyle evrensel bir dindir.

Böyle bir antlaşma ve sözleşme yapıldıktan sonra bir nefes alınıyor, alınır alınmaz hükümlerini tatbik etmeye girişilmek için de اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ * صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ["*Hidâyet eyle bizi doğru yola, o kendilerine nimet verdiğin mutlu kimselerin yoluna; ne o gazaba uğramışların, ne de sapmışların yoluna değil.*"] duasına başlanıyor.

Bu istek ve dua yardım dilemenin, en mühim ve en kapsamlı bir uygulama şekliyle bir açıklamasıdır. Çünkü "nesteîn = yardım diliyoruz" vakfında (durağında) nefes alırken bu isteğe nereden ve ne şekilde başlayacağımızı düşünmemiz gerekiyor. İşte bu ihtiyacımıza cevap olarak bu dua, açıklama yapmak üzere bize telkin edilmiştir. Bu şekilde "ihdina, nesta'în = bizi hidayete getir, yardım diliyoruz" sözünde, bu da "iyyâke na'budü = yalnız sana ibadet ediyoruz" ile beraber elhamdü'de yeralmış olduğundan bütün Fâtiha bir "elhamdülillah" tam cümlesinin açıklaması olup yalnız başı ile değil, bütünü ile bir tek söz halinde bir "elhamdü" sûresini oluşturuyor. Ve bunun için önceki iki vakıf (duraklama) tam ve mutlak olmakla beraber lazım olmuyor.

اهْدِ Hidayet masdarından emir kipidir. Bu kip ile yukarıdan aşağıya, büyükten küçüğe kesinlikle meydana gelen fiili yapmayı istemeye emir, aşağıdan yukarıya yapılan isteğe dua, eşit seviyedeki kimseler arasında yapılırsa

yapılmasını isteme (rica) denilir. Hidayet, istenilen hedefe ulaştıracak şeye lütuf ve nezaketle kılavuzluk etmektir ki, yolu sadece gösterivermek veya yola götürüvermek ve hatta sonuna kadar götürüvermek şekillerinden biriyle gerçekleşebilir. Birincisine ulaştırmayan kılavuzluk veya irşad, ikinciye ulaştırıcı kılavuzluk veya tevfik denilir. Bu kılavuzlukda lütuftan maksat, sertlik ve şiddetin karşılığı olan tatlılık ve yumuşak huyluluktur. Letafetten maksat da inceliktir. Hidayet yalnız, iyiliği istemeye aittir. Mesela hırsıza yol göstermeye, rehberlik etmeye hidayet denilmez. فَاهْدُوهُمْ اِلٰى صِرَاطِ الْجَحِيمِ *"Onları cehennemin yoluna götürün."* (Saffât, 37/23) âyetinde olduğu gibi kötü şeyde kullanılması, alay etmek ve taşlama gibi bir nükteden dolayı mecaz olur. Demek ki hidayet her istenilen şeye mutlaka rehberlik etmek değil, irşad gibi maksadında iyilik, yapılış şeklinde de iyilik ve incelik bulunan bir rehberliktir. Bundan dolayı "ihdinâ"nın mealinde en uygun ifade, Türkçe'de herkesçe bilindiği gibi, "bize hidayet et" demektir. Göster deyince götürmek kalır, götür deyince incelik kalır ve hiçbiri tam mânâyı ifade etmez ve Türkçe'de böyle bilinen bir kelimenin yerine mutlaka bir kelime koymaya çalışmak maksadı açıklamaya aykırı, kuru bir taassup olur.

Allah Teâlâ'nın hidayeti, özellikleri itibariyle sayılması ve hesaplanması mümkün olmadığı gibi çeşitleri itibariyle de öyledir. Bununla beraber ilgili cinsleriyle tek başına düşünülebilir:

1- Manevi ve maddî kuvveti bereketlendirmek ki insanın işlerini düzeltmeye sebep olan dış ve iç duygularını, akıl ve irade gücünü ve hatta tabiî ve hayvanî kuvvetlerini ihsan etmek ve devam ettirmek, iradeler ile maksatlarını uygun düşürmek, başarılı olmasını sağlamak gibi.

2- Hak ile batılı, iyilik ile fenalığı birbirinden ayıran delilleri ortaya koymaktır ki وَاَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمٰى عَلَى الْهُدٰى *"Semûd'a gelince; Biz onlara doğru yolu gösterdik. Fakat onlar körlüğü hidayete tercih ettiler."* (Fussilet, 41/17), وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ *"Biz ona hayır ve şerri, her iki yolu da göstermedik mi?"* (Beled, 90/10) âyetlerindeki hidayet bu cinstendir.

3- Peygamberler göndermek ve kitaplar indirmek ki وَجَعَلْنَاهُمْ اَئِمَّةً يَهْدُونَ بِاَمْرِنَا *"Onları, emrimizle doğru yolu gösteren önderler yaptık."* (Enbiyâ Sûresi, 21/73) ilahî sözünde hidayetten maksat bu olduğu gibi, اِنَّ هٰذَا الْقُرْاٰنَ يَهْدِى لِلَّتِى هِىَ اَقْوَمُ *"Şüphesiz ki bu Kur'ân, insanları en doğru yola götürür."* (İsrâ, 17/9) âyetinde de böyledir.

4- Vahiy veya ilham veya doğru çıkan rüyalar gibi olağanüstü yollarla kalblere sırları keşfedivermek ve eşyayı gerçekte oldukları gibi gösterivermektir ki

buna özel hidayet denilir. Çünkü bilhassa peygamberler ve velilerde meydana gelir. Bunun için genel olarak bunun yolları, olağanüstü yollardır. Bununla beraber herkesin az da olsa bundan payları yok değildir. Şu kadar ki kesin bilgi derecesine yükselemez. Bunlar subjektif, objektif, tekvinî ve tenzilî olarak da özetlenebilir. Kur'ân'da hidayet kelimesi kullanıldığı zaman, bunlardan hangisinin kasdolunabileceğini yerine göre anlamak gerekir.

Hidayet, ikinci nesnesine bazen الى (ilâ) ile bazen de burada olduğu gibi bizzat kendisi geçişli olur. Bunu geçişlilik edatının düşürülmesi ile hazf ve isâl (cer edatını düşürme ve fiili nesneye ulaştırma) diye ifade edilen geçişlilik şekli cinsinden sayanlar da vardır ki bu durumda aslı اهدنا الى الصّراط المستقيم veya للصّراط المستقيم demek olur. Bunun geçişsizi ve dönüşlü fiili ihtida (hidayete ermek)dır. "Hüdâ" da hem hidayet ve hem ihtida (hidayete ermek) mânâlarına gelir. Hidayete ermenin zıddı sapıklık, bütün kısımlarında hidayetin zıddı da hak dinden iman ve İslâmiyetten saptırmaktır. Sapıklıkta bulunanların hidayet istemesi, hidayetin aslının meydana gelmesini istemek, hidayette bulunanların hidayet istemesi de sebat (kararlı olmak, sözde durmak) veya mertebenin yükselmesini istemek olur. Halbuki اياك نعبد diyenlerde hidayetin aslı vardır. الصّراط, lâm-ı ahid ile صراطك "senin yolun" izafet tamlamasının mânâsını ifade eder ve doğrudan doğruya "Allah'ın yolu" anlamına gelir. Cins mânâsına gelen "ال lâm" ile de henüz özellikleri belli olmamakla beraber genel olarak belirli cinsi bulunan cadde mânâsına gelir ve istiare ile hak yola uygun olur ki, sırat lügatta cadde, ana yol yani işlek büyük yol demek olup aslı سراط dır. Ve cumhurun (çoğunluğun) lügatı budur. İbn Kesir'den Kunbul ve Yakub'dan Rüveys rivayetlerinde de böyle س (sin) ile "es-sirat: السّراط " ,"sirat: سراط " okunur. Fakat "râ'nın kalın okunması ve ط nın itbak (harf okunurken dilin üst damağa kapanma)ından dolayı "sin" harfinin "sad"a çevirilmesi ile sırat daha akıcı ve daha fasihdir ki, Kureyş'in lehçesi de budur. Ve imamda yani "Hazreti Osman Mushafı"nda böyle yazılmıştır ve Aşere (On Kıraet)den diğer kıraetler de böyledir. Ancak Hamza kıraetinde "sad"a "za" kokusu verilerek bir işmam yapılır ki bu da Kays lehçesidir[1]. Cadde mânâsına sırat kelimesi Türkçe'de kullanılmaz. Ancak cehennem uçurumlarının üzerinden herkesin geçmeğe mecbur olacağı kıldan ince ve kılıçtan keskin, inişli, yokuşlu ve düzlü bir köprü gibi düşünülen ve zamanımızdaki ifadesi ile (elektrik v.s.yi) taşıyan bir havai hatla anlaşılabilen bir ahiret caddesinin dini ismi olarak bilinir. Ve burada buna da bir işaret vardır.

---

(1) Ebu Hayyan, a.g.e., I, 25.

Hatta Amr b. Ubeyd'den bu mânâ ile tefsir edildiği de nakledilmiştir. Fakat bunda asıl maksat bir istiare-i temsiliyye (benzetme yoluyla yapılan istiare) ile "hak yol" ve "İslâm milleti" olduğunu kıymetli tefsirciler öteden beri açıklayagelmişlerdir. Arap dilinde genellikle yola tarik; işlek yola sebil; doğru, büyük ve açık yola vasıflarından birinin ortaya çıkmasına göre cadde, sırat, şâria ve şerîa' denilir. Ve bu sebeple bu sırat kelimesinin şeriat kelimesini anlatacağı unutulmamalıdır. Müstakim, hiçbir yerinde meyil ve eğrilik bulunmayan, dümdüz ve dosdoğru demektir. Sırat da yönünde doğru ise de inişi, yokuşu bulunabileceğinden düzlük mânâsını da anlatmak için müstakîm (dosdoğru) vasfı ile kaydolunmuştur. Bu sebepledir ki bunu dümdüz ile tefsir ederler. Şu halde doğru kelimesi, tamamen müstakîm kelimesinin yerini tutamıyacaktır. Gerçekten Türkçe'de doğru kelimesi müstakim, hak, sadık mânâlarına da kullanılır.

Kur'ân'ı anlamak isterken kelime ve terkiplerinin bütün inceliklerini gözetmek gerekir. Kur'ânî belağatın özelliklerinden biri de gerçekleri en açık yönünden gösterirken ince hatlarını da çeşitli beyan noktaları içinde bütün incelikleri ile toplamasıdır. Beyan yönleri, kesinlik noktasından en azından on altı yönü kapsadığı usulce (metodoloji) bellidir. İşaretle ve kesin olmayan belağat yönleri ise belağat ilminin sayılması mümkün olmayan zevkleri ile anlaşılır. Bu vesile ile burada kelam ilminin bir kanununu arz edelim. Şöyle ki: Tesadüf, sırları görmekten gafil olan cahilin görüşüne göredir. Hikmette (ilimde) tesadüf yoktur. Hakîm-i Mutlak'ın her seçiminde tercihe sebep olan bir hikmeti vardır. Gerçi irade aslında bir tercih sebebidir. Fakat Hakîm-i Mutlak'ın iradesi, dıştan onu gerekli kılan bir etki altında olmayarak bir hikmeti de içerir. Bundan dolayı, hikmet sahibi olan dilediğini yapan Allah'ın sözünün ve kelimelerinin özellikleri hep hikmete dayalı bir seçme eseri olacağından mesela tarîk (yol) demeyip de sırat demesi, müstevî (düz) demeyip de müstakim demesi, doğrudan doğruya düşünülecek ve mânâları ona göre düşünülecek birer hikmeti de ihtiva ederler. Kur'ân ise bir hakîm (hikmet dolu) kitaptır. تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللّٰهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ *"Bu kitabın indirilmesi herşeye galip hüküm ve hikmet sahibi olan Allah tarafındandır."* (Zümer, 39/1). Bunun için önce kelimelerin mânâlarını iyice tesbit etmek, ikinci olarak yerlerinde lafız veya mânâ yönünün ilgili olabileceği kelimeler ve mânâları ile karşılaştırma yapmak, üçüncü olarak terkip şekillerini, siyâk ve sibâk üzerinde düşünmek, dördüncüsü bunlardan asıl kasdedilen mânâ ile süsleyici unsurları birbirinden ayırmak lazımdır. Kasdedilen mânânın belirlenmesinde de iki itibar (ölçü) vardır. Birisi kelimenin aslında veya yerine göre zihindeki mânâsı, diğeri de onların gerçekte ele aldıkları, delalet ettiği

mânâlarıdır ki genelleştirme, tahsis (özelleştirme), mutlak, ıtlak (kayıtlamama) gibi özellikler bu ikisi arasında meydana gelir ve hükümlerin çıkarılmasında bunların önemi büyüktür.

[Tefsirlere baktığımız zaman الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ den maksadın ne olduğu hakkında şu rivayetleri görürüz: Allah'ın yolu, doğru yol, uygun yol, Allah'ın kitabı, iman ve imana bağlı olan şeyler, İslâm ve İslâm şeriatı, Peygamberimizin ve ashabın büyüklerinin yolu, sünen (yollar), sünnet ve cemaat yolu, cennet yolu, cehennem köprüsü nihayet bunları özetleyen muhakkîkler (araştırıcı, kritikçiler)in doğru yol ve İslam milleti tefsiri.]

Şimdi senedleri ile seleflere ve sahabeye kadar giden bu çeşitli ifadeler, "lâm"ın ahid mânâsını (bir şeyi kasdetmek) veya cins mânâsını göz önünde bulundurmalarına göre bir kısmı mânâ ve çoğu mâsadak üzerinde dönüp dolaşan açıklamalardır. Cehennem köprüsü bir yana bırakılırsa öbürleri gerçekte kelimenin delalet ettiği mânânın birisi ile ifade edilmesinden başka birşey olmadıkları halde mânâ ile mâsadak (mânâya uygun şey)ın farkını bilmeyenler, bunlardan ne kadar anlaşmazlıklara düşebilirler. Gerçekten hakikatı araştırıp ortaya çıkaran alimlerin doğru yol ve İslâm milleti özeti de bu iki duruma uygundur. Hak yol mânâ, İslâm milleti de mâsadakdır. Bu iki farka bizzat Kur'ân'ın metninde dikkati çekmek için sırât iki defa zikredilmiştir. صِرَاطَ الَّذِينَ (sıratallezine) "es-sırat"tan bedeldir. Bedel-i küll (bizzat kendisinin karşılığı) veya bedel-i ba'z (bir kısmının karşılığı) olabilir. Ve konuşma da kasd ve irade esasında bedele yöneliktir. Mübdelü minh de (yerine bedel kullanılan kelime) tamamen terkedilmiş ve cümleden çıkartılmış olmayarak bu kasdolunan şeyin görünen bir değerinin hazırlığını yapar ve bu şekilde her bedelde bir miktar açıklama ve bir miktar pekiştirmeyi andıran bir mânâ kuvveti meydana gelir. Bu bedelde ise "sırat-ı müstakim"in hem bizzat kendisini ve hem vasfını (niteliğini) açıklayan kayıtlar vardır ki birincisi sıratın muzafun ileyh (belirten)i olan الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ism-i mevsûl (ilgi zamiri) ve sılası (ilgi zamirini açıklayan cümle), ikincisi bu ism-i mevsûl (ilgi zamiri)ün sıfatı olan غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ, üçüncüsü de buna atfedilen وَلَا الضَّٓالّ۪ينَ kayıtlarıdır.

İşte الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ 'den kasdolunan mânâ ve mâsadak bunların tamamı gözönünde bulundurulduktan sonra belli olacaktır. Bunun için de önce kendindeki mânâsını tesbit etmeye ihtiyaç vardır. Lügat açısından bu mânânın, doğru cadde demek olduğunu görmüştük. Fakat bu mânâ bize önce gerçekten yol dediğimiz hissedilen bir şeyi gösterir. Halbuki sözün gelişi yardım dilemenin ve yardımın

açıklanması idi. Bu ise hissedilemeyen bir mânâdır. Bundan dolayı bu kesin karine ile biz anlarız ki bu yol manevi yoldur. Ve hiç olmazsa manevi yolu da içine alan açık bir mecaz (benzetme yolu ile başka bir mânâda kullanılan söz)dır. Ve daha açıkçası isti'âre-i temsiliyye (birçok şeyin birbirine benzetilmesi)dir. Daha önce söylediğimiz gibi hissedilen şeylerden işlek, büyük, apaçık, düz, doğru bir yolu gözönüne getiriyoruz ve bunu bütünüyle zihnimizde yerleştiriyoruz.

İkinci olarak meyillerimizin, fikir ve hareketlerimizin akışına bir esas teşkil ederek bizi doğruca ve selametle hayırlı maksatlarımıza götürecek ilmî, pratik, apaçık ve kapsamlı ve Allah Teâlâ'nın koyduğu bir hak kanununu göz önüne getiriyoruz, bunu da bütünüyle vicdanımıza alıyoruz.

Üçüncü olarak bu manevi bütünü açıklık ve özetle anlatmak için önceki hissedilen şekle konu olan sırat-ı müstakim (doğru yol) lafzını istiâre edip zikrettiğimiz karineye dayanarak bunda (manevi yolda) kullanıyor ve "ihdinâ" ile de buna bir açıklama yapıyoruz. Bu şekilde bu mânâdan anlaşılan husus Allah Teâlâ'nın koyduğu şey olup talep edilen iyiliğe hakkı ile götüren batıl olmayan manevi yol olduğundan tahkikçi alimlerin "hak yol" diye tefsir etmeleri, sırat-ı müstakimin mefhûm ile kasdedilen mânâsını açıklamak olduğu anlaşılır. Şimdi de mâsadakını bulalım: Yani kendisine hak yol denmeye layık olan her yol, istenilen doğru yolun içine girer mi, girmez mi? Burası üzerinde düşünülmesi gereken bir yer olup az çok kapalıdır. İlk önce "nesteîn" de ilk hedefimiz Allah'ın yardımı oluyor ve âyetin gelişi bize başlangıçta Allah'ın yardımının en önemli ve en önde olanını istememizi telkin ediyor. Bundan da genellikle Allah'ın yardımını celbeden bir apaçık yola hidayet isteği, yardım dilemelerin en mühimi ve en önde olanı; ona hidayet vermenin de yardımların en mühimi ve en önde geleni olduğu anlaşılıyor. Halbuki hak yolun bütün özellikleri Allah'ın bir yardımı ise de bu yardımların en önde geleni ve en mühim olanı hangisidir? Burası üzerinde etraflıca düşünülmesi gereken bir yerdir.

İkinci olarak hidayet iyiliğe yorumlanır. Acaba genel mânâsıyla hak yol içinde kötü olanlar yok mudur? Doğrusu vardır. Çünkü olmasaydı kötülüğe yol bulunamaz, hiç bir kötülük yapılamazdı. Gerçi her hak yol aslında sırf hayırdır. Ve onun esas konumu Allah'ın rahmetinin tecellisi (meydana çıkması)ni göstermektir. Fakat kâinatta yaratıkların özelliğine göre fayda ve zarar, iyilik ve kötülük hiçbir maksat zihinde şekillendirilmez ki onun bir doğru yolu bulunmasın. Bunların her biri içinde Allah'ın bir sünneti (nizamı), bir kanunu vardır.

O yola giren doğru gayesine gider. Hatta denilebilir ki bunların hepsi de Allah Teâlâ'ya götürür. Fakat birisi rızasına götürür, biri de öfkesine götürür. Bundan dolayı hak yol, "Allah Teâlâ'nın rızasına götüren yol" diye tefsir edilmedikçe burada matlub olmaması gerekir. Gerçekten الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ yüce âyeti bize mutlaka hak yol kavramından daha husuŝî ve daha açık bir mânâ telkin ediyor. İşte sözün bütün bu kapalı yönlerini gidermek için bedelin ilave edilmesi ile kavramın delalet ettiği mânâ tefsir veya tahsis olunmuş ve İslâm dininin tam bir sınırlama ile anlatılmasına uygun bir kalıba dökmek için صِرَاطَ الَّذِينَ v.d. buyurulmuştur.

Bu bize ilk önce her istenilen şeyde Allah Teâlâ'nın bir doğru yolu bulunduğunu gösteriyor ve "ihdinâ" onu istememizi bize telkin ediyor ve bu şekilde en mühim ve en önemli yardımın da başlangıçta onun doğru yoluna hidayet olduğunu anlatıyor. Gerçekten Allah Teâlâ âlemlerin Rabbi olduğundan kâinatın hepsinde onun kanunları geçerlidir. Kanunlar bazen kanun koyanlarına ve bazen konularına, ilişkisi bulunan şeylere nisbet olunur. Mesela Solon kanunu koyucusuna nisbet olduğu gibi, Akar (para getiren taşınmaz mallar) kanunu da konusuna, mahkumlarına nisbet edilmiştir. Tabiat da Hak (Allah) kanunlarının mahkumu (hükmü altında) olması itibariyle bunların irade kanunundan başkasına "tabiat kanunları" ismi de verilir. Fakat hepsinin koyucusu Allah Teâlâ olduğundan bunlara Allah kanunları ve ilahî nizam demek elbette daha doğrudur. Bu kanunları bilmeğe ilim ve fen denildiği gibi, onların iyiliğe götürenlerine de din, millet ve şeriat denilir. Allah'ın koyduğu ve Allah'ın kanunu dışında din aramak batıldır ve bununla beraber Allah'ın her kanunu da din değildir. Mesela beynine kuvvetli bir tabanca sıkanın ölmesi bir hak kanunudur. Allah Teâlâ'nın özel bir iradesi engel olmazsa o kurşunu kendine sıkan ölür. Fakat intihar etmek bir iyilik, bir din değildir, isyandır, kötülüktür. Kendi mülkü olmayan Allah'ın binasını (bedeni) yıkıp bozmaktır.

Bunun gibi insanların yaptığı işlerinden hangisi ele alınsa onun bir iyi veya kötü yönü ile uygun olacağı bir Allah kanunu vardır. İyilik yönü ile uygun olan Allah kanunu din, kötü yönüyle uygun olan Allah kanunu dinin zıddıdır. İki yönden de Allah'ın kanununa uygun düşmeyen iş, kötü ve batıldır.

Özetle Allah'ın her kanunu, Allah tarafından konmuş olduğundan dolayı doğrudurlar. İnsan tarafından konulmuş kanunlar, ne ilim, ne din hiç biri olamazlar. Bunlar, ilim açısından batıl, din açısından kötülük meydana getirirler ve doğru değildirler. Bunun için insanlığın hakkı, gerek ilimde ve gerek dinde ka-

nun koymak değil, Allah'ın kanunlarını arayıp bulmak ve bu kanunları keşfedip ortaya çıkarmaktır. Arşimed hidrostatik kanununu, Nevton yerçekimi kanununu, Aristo çelişme kanununu koydular demek doğru olmadığı gibi Ebu Hanife Hazretleri de kıyası, fıkıh (İslâm hukuku) kanunlarını koydu demek doğru değildir. Bunlar, onlar tarafından konmuş olsaydı eğri ve yalan olurlardı. Doğru olmaları, Allah'ın kanununun keşf edilmesine nail olmalarından ileri gelir. Bunun için âlimler, icat eden değil keşf eden ve ortaya çıkaran kimselerdir. Çünkü Allah'ın kanunları içinde gizli olanları da vardır. الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ise açık mânâsını da içerdiğinden dolayı bunları ortaya koymaya vesile olacak apaçık ve işlek bir esas yolu anlatıyor ve Allah'ın kanunu olmayan, Allah'ın yardımı ile hiç ilgisi bulunmayan eğri büğrü yolların hepsinden sakındırdığı gibi, hidayet de iyiliğe yorumlanacağından, doğrudan doğruya kötülüğe götürmekte hak olan kanunlardan da sakındırılmış oluyor. Fakat bu son sakındırmada bir dayanak aramak gerekir. Çünkü kötülükten sakındırmak için onu tanımak ve tanıtmak da bir iyiliktir. Yılanı bilmeyen ondan nasıl sakınır? Bundan dolayı hidayet kelimesindeki iyilik mânâsı, doğru yol, hak yol kavramından kötülük kanunlarının mutlaka uzaklaştırma ve çıkarmasını değil, belki iyilik kanunlarını emirler olarak olumlu ve kötülük kanunlarını yasaklar olarak olumsuz bir ölçüyle kayıt ve şarta bağlamayı gerektirecektir. İşte hemen ardından bedel yolu ile صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالّ۪ينَ *"O kendilerine nimet verdiğin mutlu kimselerin yoluna; ne o gazaba uğramışların, ne de sapmışların yoluna değil."* âyetleri, bu olumsuz ve olumlu yönleri de ortaya çıkarıyor. Demek ki "es-sırata'l-müstakîm" lâm-ı ahd (belli bir şeye işaret eden el takısı) ile hak dinin tam tarifidir. Ondan sonrası da bunun açıklamasıdır. İn'âm nimet vermek, nimeti ulaştırmaktır. Aslında müteaddî (geçişli)dir. Fakat en üstünlük mânâsına gelmekle nimet verenin yüceliğini ve nimetin yükselmesine işaret etmek için "عَلَى" ile sılalanmıştır (bağlanmıştır). Nimet aslında insanın tad aldığı durum, yani güzel durumdur ki mutluluk tadı demektir. Bundan alınarak bu tad almaya sebep olan şeylere ad olmuştur. Aslı yumuşaklık demek olan nüûmet ile ilgilidir. Arapçada ilk mânâda daha çok üstün ile نَعْمَة (na'met) olarak kullanılır. Çünkü " كَمْ ذ۪ي نِعْمَةٍ لَا نَعْمَةَ لَهُ " denilmiştir. Yani nice nimet sahibi vardır ki nimet ve bolluk içinde yaşaması yoktur. Mesela ekmeği vardır yiyemez, yerse tadını bulamaz. Allah'ın nimet vermesi esas tadını bulmadadır. Allah Teâlâ'nın nimetleri ise sayılamaz. وَاِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوهَا *"Eğer Allah'ın nimetini saymak isterseniz sayamazsınız."* (İbrahîm, 14/34). Fakat başlıca dünya ve ahiretle ilgili olmak üzere iki kaynak da düşünülebilir. Dünyaya ait nimetler iki kısımdır. Vehbî (Allah vergisi) ve

çalışarak elde edilenler. Vehbî ya ruh ile ilgili veya cisim ile ilgilidir, başka bir ifade ile ya manevi veya maddidir. Ruhla ilgili olanlar ruhun bedene üfürülmesi, akıl ve zekanın parlaması ve bunlara tabi olan anlayış, düşünce, konuşma, vicdanın (iç duygunun) sağlam olması; cisim ile ilgili olanlar vücut ve vücut organları ve bunlardaki sinirler, kaslar, hazım ve diğer maddî kuvvetler, yaratılış ve onu tamamlayan durumlar ve şekillerden oluşan şeyler gibi. Çalışılarak kazanılanlar da nefsi utanılacak şeylerden temizleme, ilim ve marifet, üstün ahlâk ve cömertlik, yiğitlik, doğruluk ve namus ile süslemek, vücudu güzel şekiller ve beğenilen ahlâklar ile süslemek, câh yani mevki ve sosyal onur sahibi olmak, mal ve servet kazanmak gibi şeylerdir. Ahiret nimetleri, dünyada meydana gelen ifrat (aşırı gitme) ve tefrit (tersine aşırılık)lerini bağışlayarak rızasına erdirmek ve Allah'a yakın meleklerle beraber cennetin en yüksek tabakasında sonsuza dek huzur ve sükuneti elde etmektir ki, bu da Allah tarafından verilen ve çalışma ile kazanılan ruhanî ve cismanî kısımlara ayrılır. Bunların hepsi başlı başına ve hemen düşünüldükleri zaman şüphesiz birer nimettirler. Fakat her biri geleceğine ve kendisinden sonrakine göre göz önünde bulundurulunca başlangıçta nimet zannedilen birçok şeylerin gerçekte şiddetli ceza ve bela çıktığı da bir gerçektir. Bunun aksine de başlangıçta acı ve şiddetli ceza görünen bazı musibetlerin daha sonra büyük bir nimete ve mutluluğa vesile olduğu da bir gerçektir. Ve safâdan (gönül şenliğinden) sonra sıkıntı ne kadar acı ise, sıkıntıdan sonraki gönül şenliği de o kadar tatlıdır. Bu sebeple ciddi ve gerçek olan nimet ve mutluluğun sonu her halde sağlam olanlardır. Bundan dolayı esas istenecek şey yalnız nimetin başlangıcı değil, sonuca selametle yetiştiren nimetler olmalıdır. İslâm kelimesinin de ilham ettiği bu husus غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالّ۪ينَ vasfı ile anlatılıyor. Bu şekilde "en'amte aleyhim"de nimet ve nimet verme her şeyi kapsayan ve genel bir mânâ ifade eden bir kelime olmamakla beraber mânâsının kayıtsız ve şartsız olması ile her türlü nimet için muhtemel olup her türlü nimeti kapsayabileceğinden kapsamına giren nimetler tahsis olunmak için, öfke ve sapıklıktan sâlim olma kaydı ile şarta bağlanmış ve tam anlamıyla nimet ifade edilmiştir ki, bu da ahiretle ilgili nimetleri ve ona vesile olan vehbî (Allah vergisi), kesbî (çalışma ile elde edilen), ruhanî (ruhla ilgili), cismanî (cisimle ilgili) dünya nimetleri demektir. Bunların başı da yaşama hakkı, hürriyet hakkı, iman, vicdan sağlığı, güzel ahlâk, sosyal düzelme, faydalı ilim ve iyi ameldir. İslâm literatüründe hürriyet, kişi haklarına sahip olma diye tanımlanır. (Keşf-i Pezdevî). Bunun tam tersi, (kişinin) haklarına başkasının sahip olması demek olan esirlik ve köleliktir. Hakların aslı ise, Allah'ın koymuş olduğudur. Bundan

dolayı herhangi bir kişi, Allah'ın koyduğu hukuku, kendi rızası olmaksızın, başka bir insanın yaptığı diğer bir hukuk ile değiştirmeye, bozmaya veya tasarrufta bulunmaya mahkum olabiliyorsa o artık yalnız Allah'ın kulu değildir ve onda bir esirlik payı vardır. Artık onun vecibeleri ve vazifeleri yalnız hakkın gereği için değil, şunun bunun heves ve isteğine tabidir. Bundan dolayı Allah Teâlâ'yı tanımayan kimsede, haklarına sahip olma anlamında hürriyet hakkını farz etmek bir çelişki olduğu gibi, Allah Teâlâ'dan başkasına kul olanlarda da, hürriyet farzetmek imkansızdır. Ve bunun için hürriyete kefil olma, yalnız Allah'a kulluktadır. Ve doğru yolun başlangıç noktası bu kulluk ve dünya ile ilgili ilk maksadı da en büyük nimet olan bu hürriyet hakkıdır. Bunun başı da Allah vergisi nimetlerden olan hayat ve kazanılan nimetlerden olan imandır. İşte bu ikisi nimetlerin asıllarıdır. Bunların başlangıcı da Allah'ın yardımı ve hidayetidir. İstenen yol da bu yardımın doğru yoludur. Ve işte İslâm nimeti bu doğru yoldur.

أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ de iki yorum şekli mümkündür: Birisi yukarıda olduğu gibi hiçbir mef'ûl (nesne) gözetmeyerek فَعَلْتَ الاِنْعَامَ mutlak şekilde onlara nimet verdin yani onları bahtiyar kıldın mânâsı, diğeri de أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ gibi mef'ûl-i bih (nesne olan) bir zamir takdir (itibar) etmektir. Keşşâf sahibi öncekini, İbnü Cerir Taberî ikinci yorumu tercih etmişlerdir(1). Cümleden bir şeyi düşürmekten kurtulmak açısından birinci yorum daha iyi ve açık fakat bir kinaye (kapalı anlatım) mahiyetindedir. Bu sebeple fiilin gereği olan ikinci yorum açıktır. Ancak İbnü Cerir Taberî اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ karinesi ile itaat ve ibadete geri çevirerek "sen onlara itaat ve ibadetini nimet olarak verdin" şeklinde göstermiştir. Acizane anlayışıma göre bu durumda zamiri "sırata" çevirmek ile "sen onlara o yolu nimet olarak verdin" mânâsını vermek daha açıktır. Ve en doğrusu burada zamiri takdir etmeksizin, kayıtsız nimet verme fiilini, doğru yolu nimet vermekten yani أَنْعَمْتَ = en'amte'yi أَنْعَمْتَ بِهِ = en'amte bih'ten kinaye yapmaktır ve meânî ilminde belli olan özel nesneye ilgisi olmaktan kinaye üslûbu burada pek açıktır.

Bunda doğru yol nimetini vermenin kayıtsız nimet verme ve hatta her türlü nimeti verme yerinde olduğu anlaşılır. Burada dikkati çeken üç nokta vardır. İlk önce bizzat yol, sıratın en önemli nimetlerden olduğu, en büyük nimet olduğu anlaşılır. İkinci olarak sırat (doğru yolu gösterme) nimeti, en mühim yardım olduğu anlaşılır. Üçüncü olarak, onlara nisbet edilen bu sırat (yol) kendilerinin hazırladıkları bir yol olmayıp, Allah'ın hazırladığı ve nimet olarak vermiş olduğu ve onların yolu olması, nail olma ve o yola girmeleri itibariyle bulun-

(1) ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I, 69; et-Taberî, a.g.e., I, 58-59.

duğu anlaşılır. Ve bu vasıflar ile Allah'a nisbet edilen ve doğru nimetlere ve Allah'ın yardımına götüren doğru yola uygun gelir.

Gerçekten yol nimeti, en büyük nimettir. Çünkü herhangi bir nimetin (elde ediliş) yolunu, kanununu elde etmek o nimeti bir defa değil daima elde etme sonucunu doğurur. İlimlerin ve fenlerin önemi de bundandır. Birisinden on liralık bir yardım istemekle, devamlı on lira getirecek bir yol, bir sebep (vasıta) istemek arasında ne kadar fark vardır. Yüce Allah'tan; "Ey Rabbim, bana yardım et de falan nimeti ver." diye dua etmek ve yardım dileğinde bulunmak pek küçük bir istek olur. Hatta "her nimeti ver" demek bile böyledir. Çünkü bu dua kabul olunmakla o nimetlerin her zaman devam etmesi ve sürüp gitmesi temin edilmiş olmaz. Fakat "falan nimetin (elde ediliş) yolunu ihsanda bulun ve o yolda sebat nasib eyle." diye istek ve araştırmada bulunulacak olursa, bu dua kabul olunduğu zaman o nimet bir kerre değil bin kerreler ve sonsuza kadar elde edilmiş olur. Yolun en büyüğü de Allah'ın yardımının yoluna girmedir. Bunun en kısası da doğru olan yoldur. Bu bulununca nimet yollarının hepsi bulunur. Nimet yolu bulununca nimetlerin hepsine sürekli olarak erilir ve burada başlangıçta bize nimet ver denmeyip de اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ duası ile doğru yol istemenin öğretilmesi, bu mânâyı ne güzel destekler. Fâtiha'ya (ta'lim-i mesele: istemeyi öğretme) isminin verilmesinde de bu nüktenin büyük bir payı olduğunu hatırlamalıyız. Halbuki bu özel bağlantı gözönünde bulundurulmadığı takdirde cümleden bu mânâları çıkarmak zor olacak ve sıratın (yolun) onlara Allah'ın bir ihsanı olduğu gizli kalacaktır. Bu yönden birinci durumdaki kayıtsız nimetin belağati (güzelliği) bile bundan aşağı derecededir demektir. Gerçi onda sıratın (yolun) gayesi kayıtsız şartsız nimet olduğuna dair açık bir işaret vardır ve bu mânâ halk için çekici ve sevimlidir. Fakat başlangıçta sözün gelişinde istenilen maksadın Allah'ın yardımı olduğu apaçıktır. Ve bundan dolayı yolun maksadı da o ve daha doğrusu bizzat Allah Teâlâ olduğu, ilk anda akla gelir.

Bütün nimetler de bundan kaynaklanıyor. Ve işte asıl doğru yol, hak yol bu mânâda özel isim gibidir. Çünkü bir nimetin bir yolu bilinir ve o yola girilirse de yine bizzat Allah'ın yardımı, Allah'ın tevfikı bulunmazsa bir engel ortaya çıkar, istenilen şey ortaya çıkmaz da kısmet böyle imiş denilir. Bundan dolayı her şeyden önce bu yardım ve başarıya ermek için bütün arzuları kucağına almış, büyük, açık, doğru, düz bir yol istemek gereklidir. Bu yol إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ anlaşmasında sebat ile yürütecek olan bir din ve millettir. Her gerçeği ve isteği kucaklamış bir din ve millet, bir doğru yol istemek yalnız bir tasarlama ve

hayalden ibaret bir istek de değildir. Bu yola ermiş ve üzerinde yürümüş, o sayede her arzusunu elde etmiş, hem de tam selamet ve mutlulukla elde etmiş nimet ehli, insanlık tarihinde inkar olunamayacak şekilde sabit olmuş ve böyle bir arzunun izleri müşahede ve tecrübe ile gerçekten görülmüş, meydana gelmiş bir şeydir. Ve işte اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ 'den sonra صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ buyurulması bunu da özellikle göstermektedir.

Şimdi bunların kimler olduğunu anlamaya çalışalım. Bunların hepsi, topluca bize ahd-i haricî ile gösteriliverecek sınırlı bir topluluk değildir. İnsanlığın başlangıcından bu ana kadar birbiri ardınca gelmiş ve Allah'ın terbiyesi ile zaman zaman olgunluk göstermiş, ardarda yaygın ve sınırsız zatlar ve topluluklardır. Biz bunları yalnız "mün'amün aleyhim", yani Allah'ın nimetine ermiş olanlar adıyle tanır ve hakka ulaşanlar, erenler diye düşünürüz ve bu cinsin dünyada var olduğunda hiç şüphe etmeyiz. Bu nokta kesin ve kat'îdir. Ve mutlaka bunların yolunu istemek de bu kesin bilgi ile hareket etmektir. Fakat etraflıca açıklamasına ve bu cinsin fertlerinden ve çeşitlerinden bir örnek almak için dışarda tayinlerine gelince: Bunu, nimetin mânâsını takdir etmemiz oranında bir ahd-ı zihnî (zihinde belli olan nesne) ile düşünebiliriz. Bunun için الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ de ya cinsî belirtme veya ahd-i zihnî (zihinde belli olan şeyler) mülahaza edilir. Cins olduğuna göre غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ bedel; ahd-i zihnî olduğuna göre de sıfat olması bellidir. Bundan dolayı bunları başlangıçta ahd-i zihnî ile tasarlayıp bu vasıflara sahip bir mutlu topluluk arayacağız ve Allah Teâlâ'dan onların yoluna hidayet etmesini isteyeceğiz ve başarılı olduğumuz anda biz de o yolda, o cinsten âleme örnek olacak bir cemaat zümresi teşkil etmiş bulunacağız. Kur'ân bize bu cinsten birçok topluluklar gösterecektir ki وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَالرَّسُولَ فَاُولٰٓئِكَ مَعَ الَّذِينَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّنَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَٓاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ اُولٰٓئِكَ رَفِيقًا *"Kim Allah'a ve elçisine itaat ederse işte onlar, Allah'ın nimet verdiği peygamberler, sıddîkler, şehidler ve salihlerle beraberdir. Onlar ne güzel arkadaştır."* (Nisâ, 4/69) âyeti bu babta en kapsamlı âyetlerden biridir. Yani tam anlamıyla kendilerine nimet verilmiş olan gerçek bahtiyarlar peygamberler, sıddîklar, şehidler, salihler ve bunlara arkadaş olan iman ehlidir. Fakat bu açıklama İslâm'ın başlangıcına göredir. Bize gelince: Bu örneğin bütün anlaşılmayan şeylerden uzak bir ahd-i hâricisi (daha önce ismi geçmiş olanı) vardır ki o da peygamberlerin sonuncusu Muhammed Mustafa (s.a.v.) Efendimiz'le Ashab-ı Kiram'ıdır. Az zaman içinde bunlarda tecelli eden başarı nimetinin, dünya ve ahiret mutluluğunun bir örneğini daha insanlık tarihi bugüne kadar kaydetmemiştir. Umumî tarihi okuyunuz ve bugün dünyadaki milletlere bir göz atınız. Bakınız bunların içinde mesela bir Hz. Ömer sireti-

nin benzeri olabilecek hiçbir örnek bulabilecek misiniz? Bir taraftan fetihler elektrik hızı ile doğu ve batıya yayılırken diğer taraftan bütün ilâhî adalet, yerleri ve gökleri dolduruyor ve bu nimetlerin içinde hakkın zevkine dalmış olan Ömer'in sırtındaki yamalı bir gömlek âlemin gözüne Kisraların, Kayserlerin haşmetli taclarından çok yüksek bir sevinç duygusu saçıyordu. Fakat dünyanın bu teveccühü (yönelmesi) içinde hiç bir gün şaşırmayan, metanetini kaybetmeyen Hazreti Ömerü'l-Faruk, Peygamber'in vefat günü Faruk olması (hak ile batılı birbirinden ayırması)nı kaybeder gibi göründüğü zaman, Hazreti Ebu Bekr es-Sıddîk bütün sadakati ile varlığını ortaya koyarak onu ve herkesi irşad etmiş ve İslâm cemaatini önceden olduğu gibi Hazreti Muhammed'in yolunda yürütmüştü. Daha önce hicret günü Hazreti Peygamberle arkadaşlığı ile gizlendikleri mağarada müşriklerin baskınına uğradıkları zaman Hazreti Ebu Bekir Sıddîk'a da üzüntü ve gevşeklik gelmiş iken لَا تَحْزَنْ اِنَّ اللّٰهَ مَعَنَا *"Üzülme, Allah bizimle beraberdir!.."* (Tevbe, 9/40) diye onu teselli ve tatmin eden ancak Hazreti Muhammed olmuş idi. İşte o zamanlar bir ahd-i zihnî (zihinde belli olan) mahiyetinde olan o mutlu toplum bütün insanlığa en mükemmel bir misal olmak üzere belirmiş olduğundan bize göre اَلَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ahd-i harici (önce geçmiş olanlar) ile bellidir. Bunun için selefler ve halefler (eskiler ve yeniler)den birçok müfessir صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ âyetini Hazreti Muhammed'in ve ashab-ı kiram'ının yolu ve sünneti ile tefsir etmişlerdir. Fakat başlangıç ve sonuç beraber gözönünde bulundurulduğu zaman bu mânâda kendilerine nimet verilmiş olanlar cinsinden bir toplum diye ahd-i zihnî mahiyetinde olmuş olur.

غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ "ellezine"nin sıfatıdır ve İslam'daki takva hasletinin esasını gösterir. Arapçada sıfat (niteleyen) ile mevsûf (nitelenen) arasında tarif (belirlilik) veya tenkir (belirsizlik) açısından da uygunluk şarttır. Halbuki غَيْرِ = gayr kelimesi, "el-âlimü gayrü'l-câhil", "el-hareketü gayrü's-sükûn" (âlim, cahil olmayandır; hareket, durmakdan başka bir şeydir) şeklinde tam zıddı olan bir şeye müzaf (tamlama halinde) olmadıkça belirli olamayacağı gibi, اَلَّذِينَ (ellezine) ism-i mevsûlü (ilgi zamiri) de belirli olduğundan, ahd-i zihnî mânâsına yorumlanmadıkça belirsiz bir kelime ile nitelenemez. Bundan dolayı bunun sıfat olması, mevsûlün (ilgi zamirinin) ahd-i zihnî mânâsına açık bir ipucudur. Çünkü الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ (mağdûbi aleyhim) ve الضَّآلِّينَ (dâllîn) vasıflarının mutlaka kendilerine nimet verilmiş olanların vasfına tam zıd olması düşünülecek noktadır. Kendilerine nimet verilmiş olarak görünenler içinde gerçekten öfkeye mahkum olan veya sapıtmış olan nice kimseler de bulunur. Ve dünyada nimetler içinde yüzer gibi görünen birçok şahıs ve toplum buna misal gösterilebilir. Bu itibarla غَيْرِ

(gayr) sıfatı, öfke ve sapıklığı olumsuz kılarak kendilerine nimet verilen kimseleri bunlardan başkasına tahsis ediyor ve o halde sağlam nimetler ile nimetten faydalananlar, bunların tam zıddı olurlarsa da mutlak surette nimetten faydalananlar böyle değildirler. Bundan dolayı nimet verme, kayıtsız olarak göz önünde bulundurulur ve الَّذِينَ (ellezine) de bu sıla (ilgi zamirini açıklayan cümle) ile cins olarak veya ahd-i harici ile (önce zikredildiği için bilinen) belirli tanılır ise غَيْرِ (gayr) ona sıfat olamaz, belki bedel olabilir.

Keşşâf ve ona uyarak Kadı Beydâvi ve diğerleri bu bedel olmayı caiz görmüşlerdir[1]. Fakat Ebu's-Suud, tefsirinde bunu haklı olarak reddetmiştir[2]. Çünkü bedel, cümledeki nisbette esas kasdolunan olur. Mübdelü minh (kendisinden bedel getirilen) büsbütün ihmal ve terkedilmiş halde olmamakla beraber, cümlede kasdedilen hedef olarak da kalmaz. O halde غَيْرِ (gayr), bedel ise صِرَاطَ (sırat) kelimesinden esas gaye nimet değil, öfke ve sapıtmanın olmaması olacaktır. Ve bu şekilde kendilerine nimet verilmiş olanlar demek, Allah'ın gazabından ve sapıtmakdan kurtulmuş olanlar demek olacağını Keşşâf sahibi açıkça belirtmiştir. Gerçi def-i mazarrat (zararı ortadan kaldırma), celb-i menfaat (menfaati celbetmek)ten daha iyi ise de esas gaye yalnız zararı ortadan kaldırmak değil, o zarardan emniyette olan nimet ve menfaattir. Bu ise bedelin değil, ancak sıfatın mânâsı olabilecektir. Bundan dolayı sözün hedefi اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ (en'amte aleyhim)dedir. Ve gazab (öfke) ile sapıtmanın ortadan kaldırılması ona tabi olarak (uyarak) kasdolunmuş olur. Ve kendilerine nimet verilmiş olanlar demek, mutlak nimet ile öfke ve sapıtmadan kurtulmayı birarada elde edenler demek olur ki İslâm da budur. Ve gerçekten İslâm'daki takva budur ve Ebu's-Suûd tamamen haklıdır. Bundan dolayı غَيْرِ (gayr) kelimesinde sıfat ve الَّذِينَ kelimesinde ahd-i zihnî mânâsı açıktır. Bununla beraber mutlak nimetten, sağlam nimet veya söylediğimiz gibi sırat (yol) nimeti, İslâm nimeti kasdedilirse, غَيْرِ (gayr) bunun tam zıddına muzaf ve bundan dolayı belirli olmuş olacağından cins veya ahd-i harici şeklinde sıfat olabilecektir.

Gazab, nefsin bir iğrenç şey karşısında intikam isteği ile heyecanıdır ki rızanın tam tersidir. Türkçe'de öfke, bir fark ile hiddet, hışım da denilir. Yüce Allah'a nisbet edildiği zaman gazab nefsî etkilenmelerden soyutlanmakla en son haddi ve gayesinde kullanılır da intikam iradesi veya ceza verme mânâsı kasdolunur. Bu da Rububiyet-i Rahimiyenin gereğidir. Yani öfke mutlak surette rah-

---

(1) ez-Zemahşerî, a.g.e., I, 69; el-Beydâvî, a.g.e., I, 12.
(2) Ebu's-Suud, İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm, I, 13.

metin zıddı değildir. Mesela zalime öfkelenmek, mazluma rahmetin gereğidir. الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ teriminde bu ünvan kendilerine âdeta isim olmuş gibi bir kuvvet vardır ki, öfkeye mahkûm, öfke altında kalmış gitmiş demek olur. Bundan dolayı bazan bir cezaya uğramak, kendisine öfkelenilmiş olmak değildir ve hele gerçekten birtakım gelecek nimetlerin başlangıcı ve vesilesi olan acılar hiçbir zaman ceza ve öfke değildir. وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ *"Andolsun, sizi korku, açlık, mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltme gibi şeylerle deneriz; sabredenleri müjdele."* (Bakara, 2/155). Çünkü her işte değer, sonuca göredir.

Dalal ve dalalet, doğru yoldan kasıtlı olarak veya hata ederek sapmaktır ki, hüdâ (doğru yolu gösterme)nın karşıtıdır. Türkçe'de bunlara sapmak, sapıklık ve sapkınlık da denilir. Dalal, bazen gafletten ve şaşkınlıktan meydana gelir. Ve çoğunlukla da ondan sonra şaşkınlık gelir. Sonra yitmekle ve daha sonra yok olmakla biter. Bu vesilelerle dalal; gaflet, hayret, yok olma, helak olma mânâlarına da kullanılır. Aslında hissedilen maddi yoldan sapmaktır. Sonra maneviyatta ve akıl ile bilinen şeylerde de meşhur olmuştur. Ve biz çoğunlukla dalalet ve sapkınlığı yalnız dinde; dalal ve sapıklığı da akılda ve sözde kullanıyoruz. Bundan dolayı الضَّالِّينَ (dâllîn) tam anlamıyla sapkınlar demektir.

Burada gerek الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ ve gerek الضَّالِّينَ deki tarif (belirlilik) edatının istiğrak (her şeyi içine alan) veya cins için olduğu açıktır. Çünkü nimetin tam salim olması bundadır. Birçok tefsirciler de böyle cinsi olumsuz kılma şeklinin tefsirlerini seçmişlerdir ki, bu şekilde nimet ve doğruluğun zıddı olan öfke ve sapıklık, kitaplı ve kitapsız müşrik (Allah'a şirk koşan) ve müşrik olmayan bütün küfür ehlinin yollarından açık olarak sakınılmış olur. Bununla beraber, tarif edatlarının en önde olan ahd-i haricî mânâsına yorumlanmalarında da aynı mânâyı dolayısıyla elde etme mümkündür. Ve bunda ayrıca bir belağat da vardır. Çünkü الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ ve الضَّالِّينَ vasıfları kat'î olarak bilinen en alçak ve en azlarına sarfedilmiş olursa, bunlardan sakınmak öbürlerinin hepsinden sakınmayı öncelikle gerekli kılar. Bu da İslâm milleti dışındaki milletler arasında bir farklılığın bulunduğunu göstermek belağatini içerir.

Acaba her ikisinin en az mertebesi ile böyle bir ahd-i haricî var mıdır? Evet gerek Kur'ân'da ve gerek Peygamber'in hadislerinde ve genellikle İslâm şeriatında bununla ilgili deliller vardır. Ve bunlar Kitap ehli olan yahudi ve hıristiyanlardır. Gerek Allah'a şirk koşan ve gerek şirk koşmayan bütün kâfirler hakkında yüce Kur'ân'da ... وَلٰكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللّٰهِ *"....Fakat küfre*

göğüs açan (küfürle sevinç duyan) kimselere Allah'tan bir gazab iner ve onlar için büyük bir azab vardır." (Nahl, 16/106) âyetinde olduğu gibi öfkeyi ve اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ قَدْ ضَلُّوا ضَلَالًا بَعِيدًا *"(Sana gelenleri) inkar edip Allah yolundan menedenler, gerçekten derin bir sapıklık içine düşmüşlerdir."* (Nisâ, 4/167) âyetinde olduğu gibi sapıklığı genelleştirerek açıkça ifade etmekle beraber yahudiler hakkında çoğunlukla وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَآؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِ *"Üzerlerine alçaklık ve yoksulluk damgası vuruldu. Allah'ın gazabına uğradılar."* (Bakara, 2/61) gibi gazabı, hıristiyanlar hakkında da يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعُٓوا اَهْوَٓاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَاَضَلُّوا كَثِيرًا وَضَلُّوا عَنْ سَوَٓاءِ السَّبِيلِ *"Ey Kitab ehli, dininizde haksız yere aşırılığa dalmayın ve önceden sapmış, birçoklarını da saptırmış, düz yoldan şaşmış bir milletin keyiflerine uymayın."* (Mâide, 5/77) gibi sapıklığı, açıkça ifade buyurmuştur.

Bununla beraber yahudiler ile hıristiyanların kestiklerini yemek ve kızlarıyla evlenebilmek gibi yakın muamelelerde diğer müşriklerden farklarını da göstermiştir. Bunlardan anlaşılır ki kitap ehli olan yahudi ve hıristiyanlar, gazab ve sapıklıkta diğer müşriklerden, dinsizlerden ve diğer batıl din sahiplerinden daha ehvendir. Ve bunlar, İslâm'ın yakın zıddıdırlar. Bundan dolayı Fâtiha'da الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ "kendilerine gazab olunan kimselerden" maksat ahd-i harici ile yahudiler, الضَّٓالِّينَ "sapıtmışlardan" maksat da hıristiyanlardır, diye tefsir olunursa, غَيْرِ (gayr) ve لَا (lâ) ile ilk önce ve metin ile bunların yolu olumsuz kılınmış ve dolayısıyla öncelikle (yani dâl bi'd-delâle: delaletiyle delalet edici) olarak da bütün diğer kâfirlerden sakınılmış olur. Ve bu tefsirin naklinde senedler kuvvetlidir. İbnü Cerir Taberî epeyce hadis nakletmiştir. "Dürrü Mensûr"un açıklamasına göre; İbnü Ebi Hâtim: " الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ (mağdûbi aleyhim)in yahudiler ve "dâllîn"in hıristiyanlar olduğu şeklindeki tefsirde, tefsirciler arasında ihtilaf olduğunu bilmiyorum." demiştir. Nasıl ki İbnü Hibbân ve Hâkim (Neysâburî), bu konuyla ilgili hadislerin sıhhatına; Tirmizî de hasen olduklarına hükmetmiş ve bunları birçok muhaddisler tahriç etmişlerdir.[1]

Nassın görünürde bu genelliğini iki çeşitte toplayacak tarzda kayıt ve şarta bağlamak usûl açısından caiz olmayacağı düşüncesiyle bazı tefsirciler buna ilişmiş ve âyet metninin umumî mânâ üzere bırakılması ile yahudiler ve hıristiyanları birer örnek olarak kabul etmeyi uygun görmüştür. Yahudiler ve hıristiyanlar en zararsız ve kat'i olarak bilinen en yakın kimseler olarak düşünülmeyecek olursa bu itiraz haklı olarak akla gelebilir. Çünkü sakınmayı onlara

---

(1) el-Hafâcî, İnâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'r-Râdî alâ Tefsîri'l-Beydâvî, I, 144.

tahsis etmenin mânâsı İslâm'da hem akla ve hem kesin nakillere aykırı olduğundan böyle bir ahd-i hâriciye imkan yoktur. Söylediğimiz gibi bunlar kat'i olarak bilinen en yakın kimseler olarak düşünülürse diğerlerinden genel olarak sakınmak öncelikle sabit olacağından dolayı bir gruba tahsis etmek, bir tarafa atılmış ve sakıncası atlatılmıştır ve zaten اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ de şirkleri açıkça belli olan diğer müşriklerden ve bunlara göre hafif olan Yahudiler ve Hıristiyanlardan da dolayısıyla sakınılmış olduğundan burada da; bunlardan açıkça ve diğerlerinden dolayısıyla sakınılmış olmasında da belağat vardır. O halde bu konuyla ilgili hadislerden de biraz bahsedelim:

Hazreti Peygamber (s.a.v.) Efendimiz'in "Yahudiler, kendilerine gazab edilmişler, Hıristiyanlar da sapıklardır."[1] buyurduğunu Tirmizî "Sahihi" bu bölümü tefsirinde ünlü Hâtim et-Tâî'nin oğlu Hz. Adî'den, senedi ile bir hasen hadis olmak üzere rivayet etmiştir ki meâli şöyledir: "Adî b. Hâtim (r.a.) demiştir ki: Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gittim, mescidinde oturuyordu. Cemaat: "İşte bu Adî b. Hâtim'dir." dediler. Ben ise aman dilemeden ve yazışma yapmadan gelmiştim. Hemen huzuruna atıldım. Derhal elimi tuttu: "Başlangıçta Allah'tan ümit ederim ki onun elini benim elime koyacak." buyurmuştu. Daha sonra kalktı. O sırada bir kadın beraberinde bir çocuk ile huzuruna geldiler ve: "Bizim sana ihtiyacımız var." dediler. Onlarla beraber kalkıp onların ihtiyaçlarını giderdi. Sonra elinden tutup beni mübarek evine götürdü. Bir kız çocuğu ona bir yastık yere koydu ve o üzerine oturdu. Ben de huzurunda oturdum. Bunun üzerine Allah'a hamd ve sena etti ve şöyle buyurdu: لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اللّٰهُ "Allah'tan başka ilâh yoktur." demekten niye kaçıyorsun, ondan başka bir ilâh mı biliyorsun?" Ben: "hayır" dedim. Ondan sonra biraz konuştuktan sonra "Sen her halde اَللّٰهُ اَكْبَرُ (Allahü Ekber = Allah en büyüktür) denilmesinden kaçıyorsun, demek ki Allah'tan daha büyük birşey biliyorsun." buyurdu. Ben yine "hayır" dedim. Buyurdu ki; فَاِنَّ الْيَهُودَ مَغْضُوبٌ عَلَيْهِمْ وَاِنَّ النَّصَارٰى ضُلاَّلٌ ضَالِّينَ yani "Yahudiler gazaba uğramış, mağdubi aleyhim olmuşlar, Hıristiyanlar da sapıtmış sapıklığa düşmüşler". Bunun üzerine ben de: "Ben müslüman oldum geldim." dedim. Ve baktım ki mübarek yüzü sevincinden açılıyordu. Daha sonra emretti. Ensar'dan bir zatın yanına verildim. Akşam-sabah hep peygamberin huzuruna gelir dururdum. Yine bir akşam yanında idim. Bir insan topluluğu geldi. Üzerlerinde yün elbise vardı. Allah'ın elçisi kalktı, namaz kıldı, sonra onları teşvik etmeye başladı. Diyordu ki; "Bir sa' (dört avuç, yaklaşık 3 kg.) olsa bile, yarım sa' olsa

(1) Tirmizî, Tefsiru'l-Kur'ân, I, 2.

bile, bir tutam olsa bile, bir tutam parçası olsa bile bununla her biriniz yüzünü cehennemin -yahut ateşin- hararet (sıcaklığı)'inden korusun, hatta bir hurma tanesi olsa bile, yarım hurma tanesi olsa bile. Her biriniz Allah'a varacak, O da size şu söyliyeceğimi söyliyecektir: "Ben size göz, kulak vermedim mi? Evet verdin der. Mal ve çocuklar vermedim mi? Evet verdin der. O zaman Allah Teâlâ: "O halde hani sen kendin için önceden ne hazırlık gördün der" ve insan işte o vakit önüne, arkasına, sağına, soluna bakar da cehennemin sıcaklığından yüzünü koruyacak hiçbir şey bulamaz. Her biriniz yüzünü ateşten korusun da yarım hurma ile olsa bile. Bunu bulamazsa, tatlı sözle bile olsun. Çünkü ben artık sizin hakkınızda fakirlik ve yoksulluktan korkmam. Çünkü Allah yardımcınız ve vericinizdir. Sizin için fakirlik korkusu, nihayet Medine ile Hiyre arasında kervan giderken bineğinin çalınması korkusu ne ise ondan fazla değildir."[1] buyurdu.

Adî b. Hâtim (r.a.) bunu rivayet ettikten sonra şunu da ilave etmiş: "Bunu dinlerken ben gönlümden; bu nerede? Tay dağlarının eşkiyası nerede? diyordum." demiştir.

Fakat Yahudiler gazaba uğramışlar demekle, اَلْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ Yahudilerdir, demek arasında büyük bir fark vardır. Bundan dolayı bu ve benzeri hadislere göre Yahudilerin ve Hıristiyanların Fâtiha'daki مَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ (mağdubi aleyhim) ve اَلضَّآلِّينَ (dâllînden) birer örnek oldukları anlaşılırsa da, âyetin kelimelerinin delalet ettiği mânânın bunlardan ibaret olduğu anlaşılmaz. Bununla beraber ikinci şekilde de sağlam rivayet vardır. Tarif (belirtme) edatının en önde gelen mânâsı ahd-i hariciye göre yorumlanması, yukarıdaki açıklama ile kolaylık dairesinde mümkün olunca mütevatir olmayan hadislerle âyeti kayıt ve şarta bağlamanın sakıncası vârid olmayacağından dolayı bu hadislerin de kullanılması vacib olur. Bundan dolayı iki tefsir arasındaki fark, birisinde yani cinste hepsinden sakınmanın söz ve metin ile; diğerinde de mânâ ve delaletle olmasındadır. Birincisine göre İslâm açısından müşrikler ile kitab ehli arasındaki fark Fâtiha'da ifade edilmemiş, ikincide ise bu fark bile gösterilmiş olur ki biz bunu Kur'ân'ın üslubuna daha uygun buluyoruz.

Bunda bizi düşündürecek çok önemli noktalar vardır. Acaba Resulullah Efendimiz, "Yahudiler gazaba uğramış, Hıristiyanlar sapıtmışlardır." buyurduğu zaman, bunlar ne durumda idiler? Yahudiler, daha çok zaman önce dünya sevgisi ve bencillik ile Tevrat'ın hükümlerini ihmal ederek ve bozarak Hak yolundan

(1) Tirmizî, Tefsiru'l-Kur'ân, I, 2.

bile bile ayrılmışlar ve bunun neticesinde nice yüce peygamberlere ve özellikle Zekeriyya, Yahya ve İsa (a.s.)'a olan haksızlıklarıyla da hem Allah'ın gazabını ve hem halkın nefretini kazanmışlardı. Ve çoktan siyasi hürriyetlerini tamamiyle kaybetmişler ve darma dağınık olmuşlardı. Ve bu şekilde kaybettikleri zahiri toplulukları yerine ta Hz. Süleyman (a.s.) zamanından beri takip edegeldikleri gizli cemiyetlerle uğraşmışlar ve uğraştıkça da bütün milletleri kuşkulandırmışlar ve dünyadaki insanlar gözünde içleri dışlarına uymayanların başı sayılmışlardı. Bununla beraber aslında dünyayı aydınlatmış bir kitaba, harikalarla dolu bir tarihe mensup olduklarından dolayı bir dereceye kadar aydın ve en azından geçmişleri ile şimdiki durumları arasındaki oranlama itibariyle de pek fazla dikkate değer idiler. Geçmişte Allah'a dayanması dolayısıyle çok feyizli ve bereketli olan dinlerini zamanımızda milliyetçilik çemberi ile bağlayarak devamlı hakkın üzerine çıkmak (hakkı ezmek) istiyorlar ve bunu istedikçe düşüyorlardı.

Hıristiyanlara gelince: O zamanlar bunlar Roma'nın mirasçısı, İstanbul'un sahibi olarak yeryüzündeki iki büyük devletin biri ve hatta birincisi bulunuyorlardı. Karşılarında bir İran (devleti) vardı. Yani o günkü Hıristiyanlığın dünyadaki yeri bugünkü Hıristiyanlık'tan çok yüksek idi. Dış görünüşlerine bakıldığı zaman bunlar kendilerine nimet verilmişler zannedilebilirlerdi. Halbuki gerçekte böyle değil idiler. Kötü bir sonuca doğru yürüyorlardı. Sonuçları ve ahiretleri gerçekten tehlikeli idi. Gerçi bunlar, Yahudiler gibi ırkçılık çemberine sıkışmış değildiler. Fakat hak ölçüsünü kaybetmişlerdi. İşin başlangıcında Hakk'ın tevhidi yerine üçlü ilâh inancına saplanmışlardı. Ve en adi müşrikler gibi putlar içinde kalmışlardı. Gerçi Manîviye ve Seneviyye (biri iyilik öteki kötülük için olan iki ilâhın varlığını kabul edenler)ye göre bu üçlü ilâh inancının başında bir baba ilâh tanıdığından dolayı az çok bir tevhid mânâsı yok değildi. Fakat bu üçlü ilâh inancı, İskenderiye felsefesinin değişik üç şahıstan ibaret ekânim-i selasesi (üç unsuru) yerine, üç şahsın birleşmesine dayalı bir ekânim-i selase (üç unsur) idi. O şekilde ki hem bir, hem üç idi. Böyle aklın çelişki kanununu da çiğneyen bir üçlü ilâh inancı artık aklî ilerlemelere meydan bırakmamış ve miras yoluyla elde ettikleri bütün ilimleri ve fenleri çığırından çıkarmış ve delillerle isbatlama yolundan ayrılıp sadece kalbî zevke ve doğru bir yolu takip etmeyen meyillere dayanarak dini rastgele, insanları gemlemeye bir vesile gibi takip etmişler ve bunun için ellerinde bulunan mantıkın uygulamasını bir yana atıp sadece psikolojinin meyiller ve hisler bölümü ile halkın kalblerini cezbetmek için uğraşmışlar ve nice aşırılıklara sapmışlardı. Diğer taraftan hukukla il-

gili düşünceyi tamamen çiğnemişlerdi. Onlara göre hak, şeriat kavramının gerçekle ilgisi yoktu. Bunlar ilmî, gerçek ve ilahî bir kavram değil idi. Nitekim durum böyle iken hıristiyan dillerinde hukuk mânâsına kullanılan kelimelerin hak ve hakikat (gerçek) maddesi ile hiçbir ilgisi yoktur. (Druva) başka, (verite) başkadır. Ve aynı zamanda eski Roma'da olduğu gibi, normal hazırlanmış bir hukuk da değildi. Bundan dolayı halkın irâdesine de bağlı değildi. Hukuk yalnız ruhanilerin ve ruhani meclislerin koymuş olduğu prensipler idi. Bunlar, hak üzerinde ilme ve ictihada dayalı bir düşünce ile değil, bir irade düşüncesi ile tamamen kanun koyucu vasfı ile hareket ediyorlardı ve bununla beraber üçlü ilâh inancının sonucu olarak bu da Lâhut (ilâhî olan) ile nâsut (insanlara ait şeyler)un anlaşılmaz bir karışımı idi. İnsan haklarının, böyle Allah'ın koyduğu kanunlara dayanmayan kanun koyucularının elinde istenilen şekle konulabilmesi ve uygulamasında da iyi niyet ile değil, keyfî ve zevkî noktalardan hareket edilmesi ve aslında hıristiyanlardan başkasına hiç bir şekilde yaşama hakkı tanınmaması, toplumu büyük çöküşlere hazırlıyordu. Çünkü insanlar dünyada şâirane bir zevkle geçici zaman için eğlenebilirlerse de bu zevk gerçek zevki çiğnemeye başladığı zaman derhal sönmeye mahkûmdur. İnsan haklarına aslında kalıcı hiçbir değer verilmediği zaman ilahî hükümranlığın hiçbir anlamı kalmaz ve kalbî meyilleri (arzuları) coşturacak diğer vasıtaların hepsi hakkın karşısında neticesiz kalır. Burada inançtan meydana gelmeyen ve inanca aykırı ortaya çıkan sapıklık ve ahlâksızlıklardan bahsetmeye gerek görmüyoruz. Çünkü onlar, dini esaslara bağlı değildir. Bu şekliyle teslis (üçlü ilâh inancı), fikirleri kısırlaştırma, kalbleri avlama, şeriatsızlık, vicdan darlığı ve özet olarak tek kelime ile hak ve hakikatten uzaklaşma. İşte Hıristiyanlığın o zamanki bariz nitelikleri bunlar idi. Bu ise peygamberlerin yolu olan hak yoldan sapma idi. Ve sapıklığın neticesi de elbette şiddetli ceza olacaktır. Bunun için o sıradaki devletleriyle beraber hıristiyanlar görünürde kendilerine nimet verilmiş sayılsalar bile vicdanları ve gelecekleri sağlam değildi. Dünyada kuvvetten düşmeye ve ahirette de bu haksızlıkların cezasına aday ve sapıklardı. Gerçekten de öyle oldu. Ve yüce Allah kullarına böyle kusurlardan (lekelerden), tehlikelerden uzak ve sağlam, gelecekte tam selamet ile Allah'ın nimetine ulaştıran İslâm dinini, doğru yolu ihsan etti ve pek kısa bir zaman içinde İslâm dinini kabul edenlere Allah'ın vaad ve nimeti şüpheden uzak olarak gerçekleşti. Ve bunlar, dünyaya en son ve en olgun dinî örnek oldular. Bu doğru yolda sabit olanlar için aynı sonuç -Allah'ın yardımıyla- sonsuza kadar gerçekleşecektir. İşte إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ anlaşması ile اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ * صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ

وَلَا الضَّآلِّينَ bu gerçeği dile getiriyor.

ÖZETLE: Fâtiha sûresi baş tarafında kâinatın başlangıç ve sonucuna ait bütün istenen özellikleri ile Allah'ı bilme bahislerini, Kur'ân ilminin ve İslâm dininin konusunu, prensiplerini; orta kısmında ise Kur'ân ilminin özel konusunu ve gayesini ve İslâm dininin başlangıcı olup en büyük yaratılış kanunu olan Allah'la bağlılıkları ile bütün sosyal sırları ve hukukla ilgili prensipleri tebliğ ve kaydettikten sonra üç âyette de hak yolun, İslâm dininin efradını câmi (fertlerini içine alan), ağyârını mâni (yabancıları çıkaran) kesin sınırını, tasvirine doyulmaz bir belağat ile tesbit etmiş ve bunların hepsini başındaki bir اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ belağatlı cümlesinde toplayarak geçerliliğini Allah'ın adı ile ilan etmiştir.

İslâm dininin bu tarifi şu oluyor: Gazaba uğratmadan, sapıklığa düşürmeden, doğruca ve selametle Allah'a ve Allah'ın nimetlerine götürüp اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ "elhamdü lillâh = Allah'a hamd olsun" dedirten ve bu temiz nimetlere tam selametle ermiş, gerçekten mutlu ve övülmüş, öfkeye uğramamış ve sapıtılmamış zatlar tarafından takip edildiği tarih tarafından görülmüş ve tecrübe ile bilinen büyük, aşikar, düz, doğru, hak yolu ve istikamet yolu.

Bu dini kabul etmenin, dindarlığın başlangıcı ilk önce Allah Teâlâ'yı tanımak ve ona اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diye Allah'tan başka ilâh olmadığına tam bir şekilde söz vermek ve anlaşma yapmak ve ondan sonra da tam bir sebat ve samimiyet ile gereğini yerine getirmek için hak ve vazifelerin bütün sınırlarını bildiren ve üzerinde kolaylık ve selametle yürünmek mümkün olan dosdoğru bir şeriat caddesine hidayet, yani bilimsel olarak doğru yolu göstermek ve pratikte başarılı olmayı istemektir ki, bu şuurlu isteğin cevabı Bakara sûresinin başında başlayacaktır.

Demek ki istemek ve dindarlık bizden; din, şeriat ve doğru yolu göstermek Allah'tandır. Ve bu hidayet (doğru yolu göstermek) iki çeşittir. Biri ilmî olan irşad, diğeri fiilî (pratik) olan Cenab-ı Hakk'ın kuluna yardım etmesidir. Yüce Kur'ân, ilmî irşadı istemenin cevabıdır. Fiilî olarak başarılı kılmayı istemenin cevabı da bu irşadı kabul etmekle etraflıca dindarlıkta her an ve her lahza meydana gelecektir.

İşte İslâm dini böyle bir Allah kanunudur. Fâtiha bunu tanımlarken mânâsını isbatlamak için başlangıçtaki aklî ve kalbî irşadlardan sonra gözlem ve tarihin şehadet ettiği tecrübeyi gösterivermiş ve başka delil ve vesikaya bile ihtiyaç bırakmamıştır.

Bunda şüphe edenler gözlem ve tecrübe ile sabit olan örneği peygamberlerin sonuncusu Muhammed Mustafa (s.a.v.) Efendimizle yüce ashabının bu sayede nail oldukları Allah nimetlerinin büyüklük ve mukaddesliğini tarihte gözleri kamaşa kamaşa okuyabilirler. Elhamdülillah Allah'ın kitabı, bir harfi bile bozulmaksızın olduğu gibi elimizde mevcut ve Peygamberimize ait sünnetler korunmuş olduğundan, İslâm dininin hakikatında hiçbir sapma, hiçbir sapıklık arız olmamıştır. Bunun için Kur'ân, Hazreti Muhammed'in mu'cizelerinin en derini, tarih de onun hak olduğuna, davasının doğruluğuna şahittir. Ve bu şekilde bizim için din ilmi, akıl ve nakil ile karışıktır. Bunları, doğruluk ve içten sevgi ile uygulayacak olan toplumların tecrübe ile sabit olan aynı sonuçları elde edeceklerinden şüphe etmek için hiçbir hak yoktur. İlim ve fen adına böyle bir şüphe ortaya atmak, dün beni aydınlatan güneşin yarın aydınlatamayacağını iddia etmek gibi, tümevarım kanununu inkâr etmektir. Fakat ilim ve fende, tecrübe ve tümevarım kanununa pek büyük önem veren Avrupalılar bu istikra (önerme)yı yerinde yapmayarak fikirleri karıştırıyorlar. Çünkü İslâm dininin mahiyetini, aslından ve hakkıyla dindarlığına sahip olan kaynaklardan araştırmıyorlar da; çöküş içinde yuvarlanan şimdiki müslümanlarda arıyorlar. Halbuki gerçek, şimdiki zaman ile geçmiş zamanın karşılaştırmasından çıkacaktır. O zaman görülür ki o doğru yol üzerinde gerçekten yürüyenlerle yürüyemiyenler arasında büyük fark vardır. Ve bu fark bir ilerleme ile bir gerileme farkıdır. Demek ki sadıklar yükselmiş, sadık olmayanlar gerilemişlerdir. Demek ki din, hak kanunudur, fakat din adına yapılanlar noksandır ve doğru değildir. İlim ve fendeki her hak kanunu da böyle değil midir? Mesela iyi matematik bilen bir adam muamelelerinde o hesabı yapmaya üşenir de uygulamazsa kabahat matematiğindir denebilir mi? Ve mesela pis mikropların zararlarını bilen kimse sokaklarda gezdiği papuçlarla oturduğu veya yattığı odanın içine kadar girmeyi alışkanlık haline getirirse, sonunda etkisinde kalacağı felaketten mikrop ve koruyucu hekimlik ilmini sorumlu tutmaya hak kazanabilir mi? İnsanlar kendilerini hakkın kanununa uydurmakla yükümlü iken, o hak kanununu kendilerine uydurmaya çalışırlarsa kusur o kanunun değil, o insanın olur ve zararına katlanan da insandır. Allah'ın gazabı ilk önce bunu bilerek yapanlar içindir. Bilmeyerek yapanlar da sapıklardır. Bunlar da sonunda o akibete mahkumdurlar. Ne yazık ki asrımız insanlarında özellikle din hususunda hakkın kanununu kendilerine uydurmak sevdası üstün gelmiş görünmektedir. İlim, fen ve sanayideki bu kadar ilerlemelere rağmen bütün dünyada insanlığın sıkıntılarının genel bir şekilde gittikçe artmasının sebebi de budur. Bu sıkıntıları, ancak doğru yolda yürümek ke-

sebilir.

اَللّٰهُمَّ اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالِّينَ . آمِينَ

"Allahım! Bizi doğru yola hidayet et. Kendilerine nimet verdiğin kimselerin yoluna. Gazabına uğrayanların ve sapanlarınkine değil." Âmin, "kabul et" mânâsına gelen bir ism-i fiil (fiil mânâsına gelen isim)dir. Âmin demeye de te'min (emniyet hissi vermek) denilir. Bu Kur'ân nazmının bir parçası değildir. Bunun için Mushaf'a yazılmaz. Fakat Buharî ve Müslim'de de rivayet edildiği üzere Hazreti Peygamber (s.a.v.) Efendimiz buyurmuştur ki; "İmam veleddâllîn dediği zaman hepiniz âmin deyiniz. Çünkü melekler âmin derler. Âmin demesi, meleklerin âminine rastgelenin geçmiş günahları affedilir."(1) Diğer mevkuf bir hadiste de: "Dünya halkının saflarının hizasında göktekilerin safları bulunur." Bundan dolayı yerdeki "âmin" gökteki "âmin"e rastgelirse ibadet edenin günahları affedilir."(2) buyurulmuştur. Bundan dolayı "âmin" sünnet ile sabittir. Hem imam ve hem cemaat tarafından gizlice yapılmalıdır. İmam gibi yalnız başına namaz kılan da gizlice söyler.

(1) Buharî, Tefsiru'l-Kur'ân, I; Muvatta, Salât, 11.

(2) Müslim, Salât, 129; Ebu Davud, Salât, 93,96; Nesaî, İmamet, 28; İbn Mace, İkâmet, 50; Ahmed b. Hanbel, II, 98, V, 101.

Bakara Sûresi

Medine Döneminde İndi

Ayet Sayısı: 286

Peygamberimiz (s.a.v.) Efendimiz'in Medine'ye hicret etmelerinden sonra ilk inen sûredir. Bununla beraber bütün Kur'ân'ın en son inen وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ اِلَى اللّٰهِ ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ *"Allah'a döneceğiniz günden korkun. Sonra herkese, kazandığı tamamen ödenecektir. Ve onlar zulme uğramayacaklardır."* (Bakara, 2/281) âyeti de bundadır. Demek ki Medine'de ilk inmeye başlayan ve en sonra tamam olan bir yüce sûredir. Fâtiha, Kur'ân'ın mefhumunu kısaca özetle kapsadığı gibi Bakara sûresi de Kur'ân'ın hükümlerinin çoğunu açıklamak açısından öyledir. Bu iki itibarladır ki اَفْضَلُ الْقُرْاٰنِ الْفَاتِحَةُ *"Kur'ân'ın en faziletlisi Fâtihadır."*[1] ve اَفْضَلُ الْقُرْاٰنِ سُورَةُ الْبَقَرَةِ *"Kur'ân'ın en faziletli sûresi Bakara sûresidir."*[2] hadis-i şerifleri söylenmiştir. Aynı şekilde Resulullah Efendimiz'e bir gün bir melek geldiği sırada "Müjde, sana iki nur verildi ki senden önce hiçbir peygambere verilmemişti. Fâtihatü'l-kitap (Kur'ân'ın ilk sûresi Fâtiha) ve Bakara sûresinin son âyetleri."[3] diye müjdelediği sabit olan rivayetlerdendir. Bu yüce sûrenin Türkçe'de genellikle en meşhur ismi "Baş elif lâm mim" yahut "Büyük

---

(1) Feyzü'l-Kadir, II, 46; Metâlib, No: 3564; Kenzü'l-Ummâl, No: 2523, 2525.

(2) Feyzü'l-Kadir, II, 46; Kenz, No: 2503.

(3) Müslim, Müsâfirin, 254; Nesaî, İftitah, 25.

elif lâm mim"dir. Asıl özel ismi iki tanedir. Sûretü'l-Bakara (Bakara sûresi), Sûretü'l-Kürsî (Ayetü'l-Kürsî sûresi).

"Elif lâm" ile el-Bakara, İsrailoğullarının ineği demek olduğundan sade "bakara = inek" kelimesinde bu mânâya işaret kalmıyor. İsrailoğullarının bu inek hikayesi yalnız bu sûrede anlatılmış olduğundan dolayı bu isimlendirmeye sebep olmuştur ki, isimlendirmede inek hikayesinin önemine özel bir uyarı vardır. el-Kürsî Allah'ın kürsüsü demektir. Bu isim de en yüce âyetlerden olan "Âyetü'l-Kürsî"nin bu sûrede bulunmasındandır. Bunlardan başka bu sûrenin biri özel, biri ortak iki de lakabı vardır. Birincisi Senâmü'l-Kur'ân, (Kur'ân'ın hörgücü) ikincisi ez-Zehrâ'dır. اِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ سَنَامًا وَسَنَامُ الْقُرْاٰنِ الْبَقَرَةُ "Her şeyin bir senâmı -bir hörgücü bir zirvesi- vardır. Kur'ânın zirvesi de el-Bakara sûresidir."(1) hadisi ve اِقْرَؤُا الزَّهْرَاوَيْنِ الْبَقَرَةَ وَآلَ عِمْرَانَ "İki Zehrayı el-Bakara ile Âl-i İmran sûrelerini okumaya devam ediniz."(2) hadisi ile anlatılmıştır. Demek Kur'ân bir canlı cisme benzetilecek olursa Fâtiha başı, el-Bakara gövdesinin en önemli kısmını, diğer sûreler başka uzuvları, cihazları, kol ve bacakları derecesindedir. Gerçekten Fâtiha'da da söylediğimiz gibi Kur'ân mânâlarının inkişaflarındaki ilişkileri, en fazla beşer ilminin henüz özüne eremediği hayat ilmi uyumlarına ve en mükemmel canlı bir cismin ahengine benzer. Bunu maddî ve manevi yönü tam, en mükemmel bir insana benzetir, onu da Hazreti Muhammed'in vücudu olarak tasarlarsanız, Kur'ân'ın tertibindeki ilâhî sanatın bir örneğini düşünmüş olursunuz. Bilinir ki bir canlının ilk şekillenmesindeki tertip düzeni, tam oluşmasındaki tertip düzeninin aynısı değildir. Bunun gibi Kur'ân'ın inmesindeki tertibi ile toplanma ve yazılmasındaki tertip de birbirinin aynı değildir. O tam bir gelişme düzeni ile yirmi üç senede ardarda inkişaf etmiş ve tabii olarak tamamındaki genel düzeni, nüzul düzeninden başka olmuştur. Gerçekten Fâtiha sûresinden sonra hangi sûreyi ele alacak olursanız bu düzendeki en mükemmel uyumu bulamazsınız. Çünkü Fâtiha'daki "ihdinâ" duasından sonra الٓمٓ * ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ âyetlerini ele alınız, "işte hida-yet" diye tam bir cevabıdır. Ve bu cevap bütün Kur'ân'ı kapsamıştır. Bundan dolayı, Fransa hükümetinin bu senelerde yaptırdığı yarım bir Kur'ân tercemesinde güya Avrupalıların fikrine, mizacına yaklaştırmak için sûrelerin bu en mükem-mel düzeni alt üst edilerek Fâtiha'nın başa, el-Bakara'nın sona alınması, bir çeşit bozma gayesine dayanmasa da herhalde hakkın uyumluluğunu anlamamaktan doğan gururlanırcasına yapılmış bir zorbalıktır. Bu tıpkı bir boya bakıp şu başın altına bu göğüs, bu

(1) Dârimî, Fedâilü'l,Kur'ân, 13.

(2) Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 252.

gövde konulmamalıydı da bunun yerine parmaklar, eller, kollar, ayaklar, bacaklar konmalıydı gibi yaratılıştan var olan düzenlemede (fizyolojide) düzeltme yapmaya kalkışmaya benzer.

MÜNASEBAT (ÂYETLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER) VE SÛRENİN ÖZETİ: el-Bakara Sûresi'nin aslında tamamının sevki Fâtiha'da istenen hidayetin global bir cevabı olmakla Kur'ân'ın tamamının da tüm olarak sevkidir ki bu ilk âyetinde açıkça bellidir. Kur'ân'ın hikmetini ve iniş maksadını da içeren bu bağlantı ve ilişkiden sonra (الٓمٓ) genel bir fasl-ı hitâbın (iki söz arasını ayıran kelime veya isimlerden biri. Önsözden sonra asıl maksada giriş) temelini içine alır. " ذٰلِكَ " den يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا âyetine kadar Allah'ın ilk hitabı ilk önce ve bizzat Resulullah Efendimizedir. Bu hitapta, insanların hitap yeteneği ve hidayet açısından, psikolojik durumları açısından bir sınıflandırılmaları vardır ki bu ilk sınıflandırma Fâtiha'nın başındaki kendilerine nimet verilmiş olanlar, gazaba uğramışlar, sapıtmışlar, son sınıflandırılmasına şekil itibariyle benzer ve mânâ açısından da ilgilidir. Çünkü nimet, hidayetin (doğru yolu göstermenin); hidayet de hitap kabiliyetinin dalıdır. Hitap kabiliyeti, her ne kadar birbirinden farklı olsa bile, her insana ilk yaratılış itibariyle bağışlanmış Allah'ın bir rahmeti ise de kötüye kullanmakla alışkanlık, sonuç olarak kabiliyetsizlik de bir mizaç halini kazanacağından, yerine göre hitap kabiliyetinin ve muhatabın belirlenmesi, herhangi bir irşadın (doğru yolu göstermenin) ve faydalı olması istenen her sözün esas şartıdır. Bunun için psikoloji, belağatin ve edebiyat ilminin rükünleri olan dil ve mantıkla ilgili tasarruflardan önce bir ilk şarttır. İşte yüce Allah Bakara sûresinin başında ilk önce Resulüne hitap etmekle bu irşad şartını öğretmiştir. Ve ilk olarak ilim araştırma açısından bizzat Resulüne teminat verdikten sonra, umumun asıl yaratılıştan var olan hitap kabiliyetini coşturan ve iman şartlarını içeren bir aydınlatma ile söze başlamıştır. Kur'ân'ın önsözü yerinde bulunan bu sınıflamadan sonra, başlangıçta يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا âyetinden itibaren اِيَّاكَ نَعْبُدُ kulluk anlaşmasının teklif ve gereğini açıkça ifade ederek âlemlerin Rabbi kısaltmasındaki uluhiyet ve rububiyet delillerini en geniş hikmetleri özetleyen bir üslup ile özetler ve ondan sonra peygamberliği inkâr edenleri susmaya mecbur eden i'câz delilini serdeder. Burada kulluk sırrı olan uyarma ve müjdelemeyi özetleyerek kıyamet gününün ödül ve karşılığını i'câz ile bir tasvir eder. Arkasından ilâhî beyanın üslubuna ait bir hatırlatmadan sonra insanoğlunun yaratılıştan var olan mizacının değerini tesbit edip beşerin yaratılışına doğru bir göz attırır ve Âdem'in yaratılışındaki güzellik, hikmet ve maksadı, öğretimin, ilmin, dilin, iman ve itaatın önemini ve sonuçlarını, Yahudilik ve Hıristiyanlık-

taki esas günah teorisinin başlangıcını anlattıktan sonra Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi iki milletin kökü olan İsrailoğulları'na hitabı yöneltmekle geçmişteki mevkilerini, üstünlüklerini, nimet sebeplerini ve iman ettikleri kitabın hükmüne göre en dikkate değer hikayeleriyle gazaba uğramalarına sebep olan ahlâkî cereyanlarını tasvir eder. Ve bu arada İslâm dininin itikad, ahlâk, hukuk ve toplumla ilgili bazı esaslarını tesbit eder. Daha sonra hitabı inananlara yöneltmekle bazı usül (prensipler) anlatarak kitap ehlinden yahudi ve hristiyanlar'ın ortak olan sapıklık yönlerine ve aralarındaki kavga ve karşılıklı nefrete dikkat çektikten sonra bu gazab ve sapıklıktan kurtulmaları için bir Hazreti Àdem çocuklarına yakışacak kardeşlik duygusu ile tevhid dairesinde sosyal bir ruh kazanmak üzere doğru yolu göstermek ve Hazreti İbrahim'in huyunu, Kâbe'yi yapmasını, Hazreti Yakub'un vasiyetini hatırlatmakla en azından İbrahim milletinin temeli üzerinde bir sosyal vücud teşkil etmelerini teklif etmiş ve birinci cüzde bu prensipleri anlattıktan sonra ikinci cüzden itibaren şimdiki doğru yola ve âlemlere örnek olacak olan İslâm milletinin teşkilatına, hükümlerine, özellikle esas ve tali kanunların açıklamasına geçmiş ve sosyal vücudu oluşturan namaz ve hac hakkında, kıbleyi değiştirmekten başlayarak, güzel hayat için sabır ve dayanma, sebat ve diğer şeyler gibi güzel ahlâklara, iyilik ve sevab çeşitlerine, refah sebeplerine, helal ve haram, pis ve temiz hayat vasıtalarının hükümlerine; namaz, hac, Ramazan orucu, zekat ve bütün sadakalar ve nafakalara; cihad gibi ibadetlerin prensiplerine, fitne, adam öldürme, içki, kumar, zina ve diğer bu gibi büyük günahları yerme ve yasaklamasına; kısas ve misillemenin meşru olduğuna, yetimler ve yetimlerin mallarına; evlenme, aybaşı gibi kadınların durumlarına, boşanma, iddet, nafaka gibi aile hukukuna, gerek ilim ve gerek silah ile savunmaya ve genel cihada; yüce peygamberlerin üstünlük mertebelerine, azamet-i ilahiyenin hakikatine, peygamberlerin mucizeleriyle ilgili esas gayelere kadar pek çok hususu açıklamıştır. Ayrıca hukukla ilgili esas prensipleri belirtmiş, hikmet ve iktisadî yardımlaşma hakkında teşviklerde bulunmuş, faizi yermiş, karşılıklı borçlanma, adaletli kâtip (noter), şahitlik, rehin ve diğer muamelelerin prensiplerini ve nihayet Hazreti Peygamber'in mirac gecesindeki iman şekli ve anlaşması ile İslâm dininin iman gerçeklerini ve sorumluluklarını özetleyen bir sonsöz ile bitirilmiştir. Bunların herbirini yerine ve nüzul sebeplerine göre öyle değişik ve etkili bir beyan üslubu ile anlatmıştır ki, bir taraftan sûrenin tamamı tam bir uyumluluk içinde, tevhid ruhu ile tam bir birlik arzeder, diğer taraftan her âyeti ve belki her kelimesi bir kitaba konu teşkil edecek mânâlar grubunu ihtiva eder.

ÂYETLERİ: Kûfelilerin saymasında iki yüz seksen altı, Basralıların saymasında iki yüz seksen yedi, Hicazlıların saymasında iki yüz seksen beş, Surilelilerin saymasında iki yüz seksen dörttür. Bu saymadaki ihtilaf, kırâette olduğu gibi bazı âyet başlarında değişik rivayetlerin bulunmasındandır.

Çünkü önsözde açıklandığı üzere âyetlerin fâsıla (son)ları ve sayıları da vahye tabi ve nakle dayalı olduğu hususunda âlimler görüşbirliğindedirler. Bizim kırâetimiz olan Âsım kırâeti Kûfelilere göre olduğundan, Kûfelilerin sayımını kabul etmek daha iyidir. Kelimeleri altı bin yüz yirmi, harfleri yirmi beş bin beşyüzdür.

FÂSILALARI: م ، ن ، د ، د ، ر ، ق ، ل harfleri olmak üzere yedi harfdir. ل fâsılası yalnız فَقَدْ ضَلَّ سَوَٓاءَ السَّب۪يلِ *"Şüphesiz, doğru yoldan sapmıştır."* (Bakara, 2/108) âyetinde, ق fâsılası da yalnız iki yüzüncü âyetin sonu olan خَلَاقٍ *"nasib, pay"* (Bakara, 2/200) dadır. Bu fâsılaları kıymetli müfessirler "kalk düşünelim" demek olan Arapça قُمْ لِنُدَبِّرْ sembolü ile özetlemişlerdir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

الٓمّٓ (١) ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ ف۪يهِ هُدًى
لِلْمُتَّق۪ينَ (٢) اَلَّذ۪ينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُق۪يمُونَ
الصَّلٰوةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (٣)
وَالَّذ۪ينَ يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ
قَبْلِكَ وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ (٤) اُو۬لٰٓئِكَ
عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (٥)

Meâl-i Şerifi

1- (Elif, Lâm, Mîm.)

2- İşte o kitap, bunda şüphe yok, müttakiler (kötülükten korunacaklar) için hidayettir.

3- Onlar ki gaybe iman edip namazı dürüst kılarlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan (Allah yolunda) harcarlar.

4- Ve onlar ki hem sana indirilene iman ederler, hem senden önce indirilene. Ahirete de bunlar kesinlikle iman ederler.

5- Bunlar, işte Rabblerinden bir hidayet üzerindedirler ve bunlar işte felaha erenlerdir.

["الٓمٓ" Bulunduğu altı sûrenin hepsinde birer âyettir. "الٓمٓصٓ" da bir âyettir. Fakat "الٓمٓرٰ" bir âyet sayılmıyor. "الٓرٰ" da bulunduğu beş sûrenin hiç birinde âyet değildir. "طٰسٓمٓ" iki sûrede de birer âyettir. "طٰسٓ" âyet değildir. Fakat "طٰهٰ ، يٰسٓ" birer âyet, "حٰمٓ" de hepsinde birer âyet, "حٰمٓ عٓسٓقٓ" iki âyet, "كٓهٰيٰعٓصٓ" bir âyettir. "قٓ ، نٓ ، صٓ" birer âyet değildirler. Ve bu saydıklarımız Kûfeli âlimlerin rivayetidir.] Basralı âlimler yirmi dokuz sûrede bulunan bu mukattaattan (Kur'ân-ı Kerim'de sûre başlarında bulunup isimleri ile okunan harfler) hiç birini bir âyet olarak saymamışlardır. Âyet meselesi kıyasî (genel kaideye tabi olan) değil, tevkifî (vahye tabi) bir ilim olduğundan, bu görüş ayrılığı kırâet şekilleri gibidir. Ve bu şekilde el-Bakara sûresinin ihtilaf edilen âyetlerinden birincisi "الم" dir.

[Yazılışta bir kelime gibi yazıldığı halde okunuşta birer birer söyleme şekli ile elif lâm mîm diye üç kelime olarak okunuyor. Bu üç kelime mânâlı birer isimdirler. Delalet ettikleri mânâları da müsemmaları (adlanmış) olan basit harflerdir. Bu harfler, kelimelerin maddesi olan ve hurûf-i mucem (noktalı harfler), hurûf-i mebâmî (sözün esasını teşkil eden harfler) ve hecâ harfleri diye adlandırılan tek seslerdir ki "ا ، ب ، ت..." gibi nakışlar bunların hat (yazı) denilen alâmetleridir. O isimler, aslında bu seslerin olduğu halde, bu nakışlara da denilir. Her isim, başındaki ilk sesin veya nakşın adı, her nakış da bizzat o seslerin bir çeşit resmidir.] Arapça'da gerçek mahrec (harfin çıkış yerin)e dayalı esas olarak yirmi sekiz harf ve bunların yirmi sekiz de ismi ve basit nakşı vardır. Bunlardan başka bir de mukadder mahrece dayalı olup bizzat okunamayan tebaî (diğer harflere uyan) bir harf daha vardır ki buna da Lâm elif denilir. Ve

çoğunlukla elif ismi buna verildiğinden diğerine hemze denilir. Lâm elif uymakla okunan bir med (uzatma) harfidir. Kendinden önceki harfin üç harekesine uymasından dolayı üç durumu bulunduğundan med harfleri "vav, ya, elif" müstear (eğreti) isimleri ile üç olarak gösterilir. Bundan dolayı esas ve tabi olmakla harflerin adlandırılanları, gerçekten yirmi dokuz ve hükmen otuz bir olarak itibar edilir. Yirmi dokuzuncusu ancak terkipte okunabildiğinden لا "lâm elif" ile gösterilir ki otuz bir sayısını da gösterir.

Harflerin bu tek başına olma ve basitlik durumları, elif, bâ tâ... diye bir bir sayılarak anlatılır ve ا ، ب ، ت diye kesik kesik olarak yazılır. Bunun ismi elifba'dır. Aksine kelimelerde olduğu gibi terkip durumları anlatılacağı zaman da "أبجد" şeklinde yazılır ve kendi basit sesleri ile okunur.

Halbuki الم ebced gibi yazıldığı halde elifba gibi okunur. Demek ki ikisinin de değerini birleştirerek hece harflerinin daha mükemmel bir adı gibidir. Okunuşuna göre mânâsı apaçıktır. Fakat yazılışına göre "ebced" gibi mânâsız ve anlamsız bir kelime görünür. Gerçi yazılış, elifba gibi okunmayıp, ebced gibi okunsa idi أَلَمْ ، أَلَّمَ ، أَلِّمْ v.s.. muhtemel şekilleri ile anlamlı bir kelime meydana getirecekti. Fakat böyle yazıldığı halde elifba gibi okunması, bundan bir anlam çıkarmayı zorlaştırmaktadır. Bu iki değerin böyle birleşmesinden bir bakışta anlaşılır ki, burada biri görünen, biri gizli iki anlam düşünülmüştür. Acaba asıl istenen hangisidir? İşte büyük tefsirciler bu iki görüş açısından hareket ederek bir kısmı sûrelerin başında bulunan ve kesik kesik okunan harflerin kasdedilen mânâsının belli olabileceğini, bir kısmı da olamıyacağını söylemişlerdir.

Mânâsının belli olduğu veya belli olmasının mümkün olduğu görüşünde olanlar başlıca iki grup teşkil ediyorlar.

1. Bu isimlerin mânâları bellidir. Bunları konuşmanın başında birer birer söylemekten maksat, bütün elifba harflerini elifba veya ebced itibarlarıyla seçmek ve bunlardan oluşan kelimelere ve söze dikkat çekmektir ki bu seçme ve uyarmadan sonra işte kitap demek dilin esas maddesini göstererek bir meydan okumayı ilan etmek ve Kur'ân'ın i'cazına işaret etmek olduğunu açıklamışlardır. Ve bu gruptaki âlimlerin çoğu, bu üç harfin toplamı bu sûreye veya Kur'ân'a bir isim olmasını da tercih etmişlerdir.

2. Kasdedilen mânâsının üç kelimede değil, müsemmalarında yani terkip itibarında ve başka bir ifade ile yazı itibarında aranmak lazım geleceğini ve bunların işaret ettikleri bir mânâ bulunduğunu ve Arap dilinde bunun benzerleri bulunabildiğini söyleyenler vardır. Bu da başlıca iki esasta özetlenir:

Birincisi: Kısa kesmek ve kısaltma yoludur ki şairin قُلْتُ لَهَا قِفِي فَقَالَتْ قَافْ *"O kadına dur dedim. O dedi ki kaaf"* mısraında olduğu gibi وَقَفْتُ (vekaftü = durdum) kelimesinden kaaf harfiyle yetinmesi; yazıdaki örneği de mesela اَحْمَدُ "Ahmed" yerinde bir " ا " (elif) yazılması bu türdendir. Ve bu şekilde elifba harflerinin her biri başından, sonundan ve ortasından bir veya birkaç isme sembol olabilir. Gerçekten الٓر ، حٰمٓ ، نٓ biraraya getirildiği zaman الرَّحْمٰنُ "er-Rahmân" isminin meydana geldiği görülüyor. Diğerlerinde halledilememekle beraber böyle Allah'ın isimlerine veya diğer şeylere tahlilî (çözümsel) veya terkibî (bileşimli) semboller mümkün bulunuyor.

İkincisi: Ebcedin hesap yolu ve şifre usulüdür.

3. Dış ve iç iki kıymetin ikisini de düşünmek lazımdır. Ve kasdedilen mânâyı aramak için bu yolların, bu mânâların hepsini birleştirmek; akıl yolu ve doğal ihtimalleri ile daha ileri gitmek gerekir. Bunda ise, müteşabih (birbirine benzeyen) mânâlar olur. Maksadı belirlemek mümkün olamaz.

الم Sanki el-ma'lûmü'l-mechûl (bilinmeyen bilinen) terkibi gibi bir anlam ifade eder. Ve bu mânâ, hakikat ve Allah'ın isimlerine kadar gider. Ve bu tefsirin özeti اَللّٰهُ اَعْلَمُ "Allah daha iyi bilendir." mânâsı ile biter ki, bu da bize insan ilminin başında daima mahiyetine erilmez bir başlangıcın varlığını öğretir.

Gerçekten hem dirayet açısından ve hem rivayet açısından bu görüş açılarının hiç birini feda etmeye imkan yoktur. Çünkü sûrelerin başındaki mukattaa harflerin okunuşu ve genel durumlarındaki ilişkiler, ilk görüş açısı hakkında pek büyük bir karine teşkil etmektedir. Elifba gibi okunan, sûrelerin başındaki mukattaa harfleri, ilk önce elifba harflerinin yirmi dokuz sayısına eşit olarak yirmi dokuz sûrede bulunur. İkinci olarak yirmi sekiz ismin tam yarısı bulunan on dört harf ismi الف ، لام ، صاد ، را ، كاف ، ها ، يا ، عين ، طاء ، سين ، حاء ، نون ، قاف seçilmiş ve o şekilde seçilmiş ki, bu yarım, bütün harflerin sıfat itibariyle çeşitli taksimlerindeki kısım ve çeşitlerinden her birinin yarısını ve en önemlilerinden bazılarını ihtiva ettiğinden; zikredilmeyen diğer yarısı, tam ve eksiksiz olarak temsil edilerek harflerin hepsini esas lehçesi ile, tecvidi ile göstermiş bulunuyor ki, Kâdî Beydâvî tefsirinde[1] de açıklanmış olan bu kullanımların etraflıca anlatılmasından vazgeçiyoruz.

Üçüncü olarak; alınan bu harfler, tek ve birleşik olarak sûrelere öyle dağıtılmış ki, bunda dilin Sarf ve Nahiv itibarı ile esas bölünüşlerine büyük bir ilgisi vardır.

---

(1) el-Beydâvî, a.g.e., I, 14.

Kelimenin üç kısmı, birliden beşliye kadar kelimelerin esas yapıları, mücerred (yalın) ve mezide (artırılmış) bölünmesi, artırılmış kipinin yedi harfi geçemiyeceği, dörtlü ve beşlide asıl ve mülhak (katma)a bölünmesi ve daha bazı tâli çeşitleri bunlardan okunabilir. Arapların şiir ve belağatı pek yüksek bir derecede bulunmasına rağmen dilin tecvid, iştikak (türeme), sarf (sentaks), nahiv ve diğerleri gibi ilimleri henüz meydana gelmemiş ve okuyup yazanlarda bile dil ile ilgili kuralların nazariyatıyla ilgili bilgiler yerleşmemiş bulunduğu bir zamanda okuma-yazma bilmeyen bir peygamberin tebliği ile ilmî inceliklere ait sunulan ve daha sonra dil kurallarının tesbiti esnasında büyük bir rehber olduğu da kaydedilmeğe değer bulunan ve çeşitli şekilleri ile i'câzın sırrını içine alan bu kadar güzel tasarrufların delalet ve iradeden uzak sanılması nasıl kabul edilebilir? Aynı zamanda şu da inkâr edilemez ki, bu kadar yüksek bir delalet ve iradenin dış görünüşünden başka hedefi yoktur demek de aynı karinelerle uzlaştırılamadığı gibi, bunlardaki delalet yönlerinden bir çoğunu ihmal etmek demektir. Bundan dolayı esas kasdedilen mânâ, açık ve gizli elifba ve ebced görüş açılarının toplamındadır. Lafzî delaletinden, aklî delalete ve oradan tabiî ve zevkî delalete geçerek varlık zamanlarının hepsini gözden geçirerek ve hiç birinde durmayıp varlığın esasının yaratma sırrına, ilk başlangıç noktasına kadar gitmek ve bu şekilde metafiziği (fizikötesini), gayb alemini bir anda tetkik edip ilim içinde cahillik ve acizliği itiraf ettikten sonra tam iman ile ilâhî irşadı beklemek; işte müteşabihler denilen sûrelerin başındaki mukattaat harfleriyle hitabın faydası, din bilgisi çok geniş olan âlimlerin imtihanı olan bu sonsuz mânâda meydana çıkıp görünüyor.

İnsanlığın gerçeği, idrak ve anladığını tebliğ etmektedir ki biz buna mantık ve dil diyoruz. İdrak bizzat mânâlarla, anladığını bildirmek de kelimeler ile, kelimeler ise sesler ile meydana gelir. Demek ki sesler, kelimeler ve mânâlar dilin esaslarıdır. Yazmak ise dilin dili demektir. Ve bu sebeple dil ve yazı insanlıkta ilmî ve pratik ilerlemelerin esas dayanağıdır. Ve herkes bilir ki elifba harfleri denilen tek ve basit seslere bütün dillerin maddesi, bunların hat şekilleri de yazının hakiki, sağlam temelidir. Bunun için bir dilin elifbası ne kadar sağlam ve düzenli, telaffuzu ve lehçesi ne kadar açık ve ince, çekim ve birleşme kuralları ne kadar sağlam ve ilmî, delalet yönleri ve anlatımı ne kadar geniş, derin ve tabiî, imlâsı da ne kadar sabit ve düzgün ise, o dil o ölçüde yüksek ve o ölçüde olgundur. Bundan dolayı ta başlangıcında okuma ve yazmaya teşvik emri ile inmeye başlayan yüce Kur'ân'ın, Fâtiha ile duyguları uyandırdıktan sonra dilin maddesi olan elifba harflerinden başlaması ve başlarken İslâm dinine gelinceye

kadar İslâm'dan önceki dinlerin sonuncusu olan Hıristiyanlığın üçlü ilah sapıklığını parçalarcasına gerçek bir Allah'tan ve itibarî bir olan ikiyi, başka bir deyişle Allah'ın varlığından ruh ve cisim ikiliğini bir bakışta fark ettiren الم yazılış şekli ile Allah ve kâinat ilgisini açıktan ilham etmesi ve bundan başka Yahudiliğin ismi söylenmez diye tanıdığı en büyük mabudun ism-i a'zamına da işaret etmiş olması ve daha söylerken kalbin en derin kısmından dudağın ucuna kadar bütün harflerin tüm mahreçlerine uygun üç mahreçten özel tertib ile çıkarak insana kendini tarttırıp tanıtacak olan "elif, lâm, mim" harflerini düşündüre düşündüre okutması ve bu arada Ruvâkiye felsefecilerinin elifba delili olarak ifade edilen Allah'ı isbatlama deliline de işaret etmiş bulunması ve bu delalât (kılavuzluklar) ve imalardan sonra da insanın akıl ve fikrini; dil sırrı içinde seslerden kelimelere, kelimelerden mânâlara, mânâlardan eşyaya, eşyadan yaratma sırrına ve varlığın başlangıcına ve Allah'ın ilmine kadar götürmesi, bu yüce kitabın başlangıçtan sonuca kadar insanlığa yol göstermeyi üzerine aldığını büyük bir belağatle ifade etmektedir.

Ey düşünür! الم sembolüne bak ve harflerin çıkış yerlerine riayet ederek elif lâm mim diye oku, okurken kendini bir tart, ruhundan bedenine, içinden dışına, göğsünden dudaklarına doğru yokken var olarak çıkıp gelen o sesleri de iyice bir dinle, bu sırada bir elifba, ebced okurcasına bütün elifba harflerini şekilleriyle hayalinden geçir ve düşün. Aslında hiçbir mânâsı olmayan bu tek ve basit seslerden, sayılmayacak kadar mânâyı taşıyan kelimelerin ve bu kelimelerden sözlerin ve bu sözlerden kâinatı anlatan yüce kitapların meydana gelme şekillerinde nasıl bir kudret ve nasıl bir yaratılış sırrı gizli olduğunu düşün. O zaman anlarsın ki kâinatta her mânâ, her feyiz (nimet), her ilerleme, her olgunluk, her ümit bir sosyal düzene, hem de layık olduğu konumu ile bir sosyal düzene borçludur. Kendi kendine hiçbir mânâsı, hiçbir kuvveti, hiçbir belirtisi olmayan basit maddelerin tek tek parçaları, layık oldukları bir sosyal düzeni buldukları zaman onlardan kimyalar, hikmetler, şekiller, hayatlar fışkırarak şu gözümüzün önündeki görülen kâinat meydana geliyor.

Aynı şekilde kendi kendine hiçbir mânâsı, hiçbir kuvveti görünmeyen insan fertleri de, yerli yerinde mükemmel bir sosyal düzeni elde ettikleri zaman, onlardan dünyaları büyüleyen sosyal kurullar, milletler ve devletler meydana gelir. Taş ve ağaç kovuğundan çıkamayan o kişiler yer küresinin bir ucundan diğer ucuna gidip gelmekle kalmayıp göklerde bile fetihler yaparak ve kâinata hak ve adalet saçarak mutluluğa gark olurlar. İşte elifbanın o basit ve mânâsız harfle-

rine, o sonsuz mânâları feyizlendiren düzen ve sosyal konum, sana kâinatın yaratılış sırrını baştan mütalaa ettirecek bir hidayet anahtarıdır. Düşün ve düşün bu basit şeyler nereden geldi ve bunlara o sosyal düzeni kim ve nasıl verdi? Sen seslerden kelimeyi, kelimelerden mânâları, mânâlardan eşyayı okuyup görebiliyorsan böyle yokluğun var, anlamsızın anlamlı olabilmesi, ayrı ve dağınık şeylerin birleşip bir bütün meydana getirebilmeleri, bütün bunlar üzerinde ezelden ebede kadar hakim ve her şeyi kuşatan bir kudret-i vahdaniyenin delili ve tanığı olduğunda tereddüd edebilir misin? Hayır edemezsin ve etmek için kendinde hiçbir hak göremezsin. O halde sen başka şeye bakmamalısın. O cömertlik kaynağından kendin için de sağlam ve doğru bir sosyal düzen aramalısın. İçin ve dışınla ona teslim olmalısın ki, istediğin hidayet ve mutluluğu bulasın. Düşün yalnız o düzeni ve o düzenin olaylarının hareketini düşün ve bütün bunları, herşeyi kuşatan o tek Allah'ın cömertlik kaynağına ermek için düşün. Fakat sakın onun hakikatına (mahiyetine) ereceğim, onu ve onun ilim ve kudretini kuşatacağım diye uğraşma. O noktaya geldiğin zaman acizlik ve bilgisizliğini itiraf et. İtiraf et de "آلٓمٓ" oku, "Allah daha iyi bilir." de. مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ *"Seni, sana yakışır bir şekilde tanıyamadık."* diye ona yalvar. O zaman sende ne şüphe kalır, ne sıkıntı ne buhran (ruhî bunalım) kalır, ne kuşku.

Bu açıklamalardan sonra anlaşılır ki bu konuda Abdullah b. Abbas Hazretlerinden rivayet edilen haberler içinde " الٓمٓ : اَنَا اللّٰهُ اَعْلَمُ " Elif lâm mîm. *Ben Allah'ım, bilirim."* (1) demektir şeklindeki te'vil (yorum) veya tefsir, yalnız sembolik mânâ olarak değil, aynı zamanda hitabın faydasının özeti olmak itibariyle de ne güzeldir. Şu kadar ki bu mânâ başlangıcında değil, düşüncenin sonunda verilmelidir. "Her kitapta Allah'ın bir sırrı vardır. Kur'ân'daki sırrı da sûrelerin başıdır." meâlinde Hazreti Ebu Bekir'den rivayet edilen ve "Her kitabın bir özeti vardır. Bu kitabın özeti de hecâ harfleridir." diye Hazreti Ali'den rivayet edilen ünlü açıklaması da meâl bakımından öbüründen başka değildir. Hatta Hazreti Ali'den rivayet edilen " كٓهٰيٰعٓصٓ ، حٰمٓ عٓسٓقٓ Allah'ın isimlerindendir." sözü de bu cümlelerden ayrı bir mânâ değildir. Ve hepsini kapsadığı için sûrelerin başındaki mukattaa harfleri müteşâbihattandır.

Müteşabihat denildiği zaman mânâsız tam bir kapalılık iddia edildiğini zannetmek büyük bir yanlış meydana getirir. Müteşâbihler mânâsız ve boş söz değil, mânâlarının çokluğundan dolayı belirli bir maksat tayini mümkün görünmeyen ve daha doğrusu ifade ettiği kapsamlı hakikatleri insan zihninin

(1) Mesânid, II, 193.

yüklenemeyeceğinden dolayı kapalı görünen bir anlatıştır. Bu öyle bir beyandır ki, hakikat, mecaz, sarih, kinaye, temsil, tahkik, zahir, hafî gibi beyanın bütün şekillerini içine alır. Bunun için yukarda buna "el-ma'lûmü'l-mechûl = bilinmeyen bilinen" tabirini arzetmiştik. Zaten sözde kapalılık, yerine göre en büyük belağat şekillerinden birini meydana getirir. Her şahıs her mânâya muhatap olamıyacağı gibi, Allah'ın bütün ilminin anlatma ve bildirmesine umumiyetle insanlığın kudreti de dayanamaz. Peygamberlerin ilimleri bile Allah'ın ilmine eşit olamaz. وَقُلْ رَبِّ زِدْنِى عِلْمًا *"Rabbim, ilmimi artır de."* (Tâhâ, 20/114). Bu gerçek de fasl-ı hitap (güzel konuşma) olarak ancak الم gibi bir ifade ile anlatılabilir. En bilgili insanların bilmedikleri ve bilemeyecekleri neler vardır? Bilginler derler ki ilmin başı hayrettir. Bu itibarla da Kur'ân'ın başında irşad ve hidayetin başlangıcında böyle hayret veren bir tebliğin yeterli bir büyüleyici gücü vardır.

Kur'ân âyetleri başlangıçta indikçe Hazreti Peygamber (s.a.v.) Efendimiz bunları insanlara okur, tebliğ ederdi. Fakat buna karşı koymaktan aciz kalan kâfirler لَا تَسْمَعُوا لِهٰذَا الْقُرْاٰنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَغْلِبُونَ *"Sakın bu Kur'ân'ı dinlemeyiniz, okundukça onun hakkında gürültü ediniz. Belki böylece ona galip gelirsiniz."* (Fussilet , 41/26) derlerdi ki hala etkili ve ciddi sözler karşısında böyle yapmak kâfirlerin huyudur. Razî ve diğer tefsircilerin tefsirlerinde İbnü Revme ve Kutrub'dan rivayet olunduğuna göre sûrelerin başında bulunan mukattaa harfleri indikten sonra okunduğu zaman dikkat ve şaşkınlıklarını celbettiğinden o kâfirler de dinlemeye meyletmekten kurtulamamışlar ve gürültüden vazgeçerek Kur'ân'dan faydalanmışlardır ki, bu kıssanın, bunların özellikle bir nüzul sebebi olarak kaydedilmesi gerekir(1).

Başta hayreti celbetmek önemli fayda sağlayacağı için Fâtiha'nın başında bulunması gerekmez miydi? diye bir soru akla gelir. Fakat şunu bilmek gerekir ki, ilk anlayış, hayretten önce gelir. Ve Kur'ân'ın gayesi de ilk önce ve bizzat ilim ve hidayete yöneliktir. Fâtiha " الم " ile başlasaydı bu iki önemli gaye elden kaçırılırdı. Ve hatta Fâtiha'daki açıklığı ile tevhid başlangıcı üzerinde anlaşma ve sözleşme yapılmadan önce bu şekil, faydalı olmaktan çok zararlı olurdu.

Bu nakledilenlerle beraber sûre başlarındaki bu mukattaa harflerinin bulundukları sûreye de bir isim gibi delalet etmelerine hiçbir engelin düşünülmemesi gerekir. Nitekim "الْحَمْدُ لِلّٰهِ"ın muhkem mânâsı sûrenin de ismi olmasına engel olmamıştır.

---

(1) Fahru'r-Râzî, a.g.e., II, 6.

İ'RAB: "Elif lâm mîm" isimleri, önce dış görünüşleri ile harfleri birer birer söyleme yerinde bulunduklarından i'râbları yoktur. Çünkü birer birer sayılan kelimeler, başlangıç cümlesi gibi i'râbsızdır. Bununla beraber aralarında mübteda haber olmaları düşünüldüğü gibi, tamamı bir isim veya isim yerinde düşünülerek, "bu elif lâm mîmdir" meâlinde, hazfedilmiş bir mübtedanın haberi veya oku, dinle, belle, yahut yemin ederim gibi hazfedilen bir fiilin sarih veya gayr-i sarih mef'ûli bih olmak ve nihayet tamamı mübteda ve ذَلِكَ الْكِتَابُ cümlesi haber yapılması da düşünülebilir. Bu arada nasb i'râbı bu harflere dikkati çekmek açısından daha beliğdir. Ve bunda yemin mânâsını göz önünde bulundurmak daha kuvvetlidir. Şu kadar ki bunu hepsinde genelleştirme taraftarı değiliz. Bu açıklamadan sonra özellikle şu hususa dikkat çekmek isteriz:

الم "Elif lâm mîm" isimlerinin müsemmaları olan hecâ harflerinin seslerine delalet ettiğinden, lügat açısından şüphe edilecek bir taraf yoktur. Fakat bu sesler, mutlak sesler midir? Yoksa bir ahdi ve bir özelliği içeren belirli sesler midir? Bunu düşünmek gerekir. Bu nazmın güzelliği, başlangıçta bir gariplikle tecelli ederken, bu seslerde bir yemin, bir özellik hissetmemek de mümkün olmuyor. İlk önce elif lâm, harf-i tarif mânâsını anlatmaktan hâlî kalmaz.

İkinci olarak mim de Arap dilinin bazı lehçesinde lâm yerine belirtme edatıdır. أَمِنَ امْبِرِّ امْصِيَامُ فِى امْسَفَرِ؟ *"Yolculukta oruç tutmak sevap mıdır?"* sorusuna karşı لَيْسَ مِنَ امْبِرِّ امْصِيَامُ فِى امْسَفَرِ *"Yolculukta oruç tutmak sevap değildir."* hadisinin لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصِّيَامُ فِى السَّفَرِ (1) demek olduğu bellidir. Bundan dolayı bu seslerin genel olarak hecâ harfleri sesleri değil, güzel bir gariplik içinde, özel bir şekilde bilinen ve belli olan birtakım sesler olması hemen akla gelir. Ve bunları belirlemenin karinesi de vardır. "ذَلِكَ "den tâ يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا nidasına kadar bu sûrenin başındaki hitabın ilk önce ve bizzat Resulullah'a yönelik olması ve bir de vahyin inme şekli ile ilgili hadisler göz önünde bulundurulunca diyebileceğiz ki, bu sesler Kur'ân inerken Hazreti Muhammed'in kulağında bir özellik ile çınlayan, şekillerini ve mânâlarını Hazreti Muhammed'in kalbinde yerleştiren ve tesbit eden vahiy sesleridir. Harfler ve kelimelerin alışılmış olan ortaya çıkma şekillerinden büsbütün başka bir olağanüstü özellik ile tecelli eden o ilâhî sesler, yalnız Resulullah'ın duyması ve hissetmesi olduğundan, hissedilenin durumları ve ayrıntıları da ancak onun tarafından bilinir. "الٓمٓ" Kur'ân nazmını Hazreti Muhammed'in kalbine indiren o olağanüstü seslerin, yalnız Peygamber tarafından

---

(1) Buharî, Savm, 36; Müslim, Sıyâm, 92; Ebu Davud, Savm, 43; Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 435.

belli olan ayırıcı vasıflarını bildiren cins isimleri demek olur. Ve bundan dolayı Kur'ân'ın veya sûrenin bir ismi olması rivayeti, bu görüş açısından çok faydalı ve uygundur. O halde mânâyı dinleyelim:

"الم "Allah daha iyi bilir ey Muhammed! "Elif lâm mîm" denilince senin derhal anlıyacağın o olağanüstü sesler, zaman zaman çan sesi gibi o "lâm" "mîm" ğunneleri ile kulaklarında çınlayan vahiy sesleri, belirmeleri insanlar arasında ancak sende görünmeye başlayan ve fakat diğer insanlarca da elifba ve ebced gibi cinsleri ile düşünülebilen o harfler ve kelimeler ve onların mânâları, özetle o isim veya isimler yok mu? "ذلك" **işte o sesler ve o seslere verilen güzel düzen ile sana ve senin kalbine Allah tarafından indirilmekte olan o "الم" o mucizeli nazım ve mânâ yani o Kur'ân'dır ancak الكتاب tam kitap, yegâne kitap denilmesine layık olan o hak ve hükümlerin kesin delili,** yahut انا سنلقى عليك قولا ثقيلا *"Doğrusu Biz sana, sorumluluğu ağır bir söz vahyedeceğiz."* (Müzzemmil, 73/5) âyeti ile vaad edilen o ağır ve büyük Allah kelâmı ki, ondan sonra "el-Kitâb" denilince Allah'ın yalnız bu kitabı anlaşılacak ve bunun yanında diğerlerine kitap denilmesi caiz olmayacaktır. Bunun içindir ki müslümanlar arasında kitap denilince ancak Kur'ân anlaşılır. Hatta Peygamberin hadislerine bile kitap denilmez de sünnet denilir. Şu halde burada kitabın tanıtılması şu olur: Peygamberimiz Muhammed Mustafa (s.a.v.) Efendimize indirilmiş olup her bir sûresi i'câz ifade eden ve ondan bize tevatür yoluyla nakledilmiş ve o şekilde mushaflarda yazılı bulunan beliğ (düzgün ve sanatlı) nazım ki hem tamamına, hem bir kısmına denilir. Yani bütünü ve hepsi arasında ortaktır. Şeriata göre bu şekilde tarif edilmiş olan kitap, asıl lügatte كتب ve كتابة (ketb ve kitâbet) gibi bir ekleme ve toplama mânâsını kapsamış olarak, harfleri birbirine eklemek yani yazmak mânâsına masdar iken örfte mektup (yazılmış) mânâsına isim olmuştur. Kitabet (yazmak) ve kitap aslında yazıya ait nazımdadır. Bununla beraber ibare dediğimiz lafza ait nazma da denilir. Birincisinde kitap, bir yere yazılmış olan yazının tamamı; ikincide ise yazılan yazı ile anlatılan ibare (metin) demektir. "Falan kitap benim kütüphanemde var." dediğimiz zaman birincisini, "Falan kitap ezberimdedir." dediğimiz zaman da ikinciyi söylemiş oluruz. Şüphe yok ki bunların hepsinin altında mânâya delalet önemlidir. Ve her kitaptan kasd edilen o mânânın anlaşılmasıdır. Fakat sadece mânâya -kelâm (söz) denilebilirse de- kitap denilmesi herkesçe bilinmiyor.

Kitabın mahiyeti, o mânâya delalet eden nazım ve nihayet nazım ve mânânın toplamıdır. Bundan dolayı bu indirilmiş kelâma kırâet açısından Kur'ân, tasarıda veya gerçekte yazılması açısından kitap denildiği zaman, nazın

ve mânâ beraber kasdedilmek ve daha doğrusu mânâya delalet eden sözlü veya hatla ilgili nazmı tasarlamak zorunlu bulunduğundan, yalnız mânâya Kur'ân veya kitap denilemeyeceği kolaylıkla anlaşılır. Çünkü mânâ ne okunur, ne yazılır. Okunan sözlü nazın, yazılan da hatla ilgili nazmdır. Sırf mefhum olan mânâ ile zihinde kasdolunan lafızların şekillerini, kelam-ı nefsîyi (içte bulunan sözü) birbirinden ayıramayanlar, kitabı sadece mânâdan ibaret imiş gibi sanabilirler. Fakat mesele ilim ve fen ve özellikle psikoloji gözüyle etraflıca incelendiği zaman mükemmel, güzel, sağlam denilebilen fikir ve mânâların, lafız şekilleri ile öyle derin bir kenetlenmesi ve bağlanması görülür ki, dil dediğimiz o lafzî şekilleri alıverecek olursanız fikirde, mânâda hiçbir sağlamlık ve mükemmellik bulamazsınız. O yüksek mânâ ve fikirlerden bir iz göremezsiniz. Yani nazın, yalnız başkasına değil, düşünürün kendi kendisine bile mânâyı anlatma ve birbirinden ayırmada önemli bir vasıtadır. Zaten böyle olmasa idi dil ve yazının düşünce ile ilgili manevi ilerlemelerde büyük bir önemi kalmazdı. Bunun için lafza ve hatta (yazıya) ait nazın, ikisi birden kaldırılmak suretiyle yalnız mânâdan ibaret bir kitap, bir Kur'ân tasarlamak mümkün değildir. Yine bunun içindir ki yüce Allah, meleklere karşı Àdem'e verdiği ayrıcalığı, sade mânâları öğretmek ile değil, belki isimleri öğretmek ile vermiştir. Peygamberimize indirilmiş olan da Kur'ân'ın yalnız mânâsı değil, hem nazmı (lafzı) ve hem mânâsıdır.

Bunda şüphe etmemeli ve asla kötü zanna düşmemelidir. Çünkü bu لاَ رَيْبَ فِيهِ dir. **Aslında her türlü şüpheden uzak ve her töhmetten uzak kılınmıştır.** Kitaplar içinde hak "kendisinde şüphe olmayan" Allah'ın kitabı olduğu bunun kadar kesinlik ve şüphesizlik ile bilinen ve doğru yolu bunun kadar gösteren hiçbir kitap yoktur. Bunun ne vahyinin niteliği ve inmesinde bir şüphe, ne de tebliğinde bir töhmet vardır. Ey yüce Peygamber! Hira mağarasından beri Rûh-i emîn Cebrailin getirmekte olduğu o vahiy seslerini sen tam müşahede ile dinleyip biliyorsun, senin doğruluğun ve güvenilirliğin de denenmiş ve herkesçe bilinir. Sonra bu kitabın i'câzına da söz yoktur. Zaten kesin ilmin kaynağı da önce tam müşahede (gözlem) ve yeterli tecrübe; ikinci olarak bizzat bu görme ve tecrübeye imkan bulunmayan yerlerde doğru haber ve tarihin şahitliği; üçüncü olarak aklın güzel bir delile dayanarak netice çıkarması değil midir? Bundan dolayı Hakk'ın indirdiği, hakkın şiarı, doğru haber veren, maksadı yalnız iyilik ve insanlığın mutluluğu olan bu kitapta şüpheye izin verecek ne bir cehalet ve gaflet, ne de bir kötü niyet ve bozuk maksadın tasavvuruna imkan yoktur.

Gözlem ve tecrübeye eremeyenler için de sonsuza kadar delalet, i'câz ile hüsn-i istidlâl (bir delile dayanarak güzel netice çıkarma) yolu açıktır. Allah Teâlâ bu kitap ile bunu da üzerine almıştır. Bunun kemalinde, doğruluğunda ahlâkî oluşunda, Allah'a ait olmasında şüpheye düşecek olanlar iki sınıftan biri olurlar. Bunlar ya bilmemekle beraber bilmediğini de bilmemeğe boyanmış, özel gayelerinden başka hiçbir şeye değer verme duygusu kalmamış olan kalpleri mühürlenmiş inatçı kâfirlerdir. Veya tam cahilliğe inanmış, her hususta şek ve şüphe ruhlarını kaplamış, hakkı anlamaya, ilim ve sağlam bilgiye, güzel ahlâka erdirecek basiret nurları sönmüş, münafıklığı, kötü zannı şiar edinmiş şüphecilerdir. Artık bunların şüpheleri, kuşkuları da tamamen anlamsız, hükümsüz ve haksızdır. Bu kâfirlerin, münafıkların durumlarını da yakında görürsünüz.

Rayb (şüphe), aslında nefse bir ızdırap, bir kuşku vermek mânâsına masdar iken, lügat örfünde bu ızdıraba başlıca bir sebep olan şek ve şüphe mânâsında kullanılması üstün gelmiştir. Yani rayb, şüpheye yakın ve fazla olarak kötü zan gibi bir töhmet mânâsını da kapsar. Fakat asıl mânâsı şüphe ve kuşku, yani kuşkulu şüphedir. Yalnız "şüphe" kelimesini de bu mânâda kullanırız. Burada rayb bütün cinsi ile olumsuz kılındığından ilmî şüphe ve ahlâkî şüphe diye birbirinden ayrılabilecek olan şüphe ve suçlama durumlarının ikisi de kaldırılmış ve iki yönden kesin olarak isbatlamakla kitabın mükemmelliği açıklanmıştır.

لَا رَيْبَ فِيهِ "zâlike"nin ikinci haberi olabilirse de başlı başına bir cümle olması daha seçkin ve mukadder (sözün gelişinden anlaşılan) bir soruyu düşünmekle bir başlangıç cümlesi olması ise daha beliğdir. Tek bir kişinin bütün insanlık âlemi ile ve özellikle bozuk niyetlerle dolu, çok zalim ve cahil olan bir insanlık âlemi ile mücadelesi demek olan peygamberlik vazifesi açısından yüce Peygamber: "Ey Rabbim! Şüphe ve şirk içinde yüzen şu insan yığını benim karşıma çıkıp da: 'Bu kitabın Allah'ın gerçek sözü olduğu ve sana Allah tarafından vahiy yoluyla indirildiği ne malum? Bu senin sözün, şairler, yazarlar, müellifler gibi sen de bunu kendin tasarlıyorsun ve fazladan olarak bir de Allah'a isnad ve iftira ediyorsun' diye iftira yapmaya kalkışacak olurlarsa ben ne yaparım?" diyebilirdi. İşte yüce Allah böyle bir soruya meydan bırakmamak için: "Bu konuda hiçbir şekilde şüphelenmeye yer yoktur." diye açık olarak mutlak güvence bağışlamıştır ki bunda Resulullah'ın ruhunun, vahyi gerek kabul etmede ve gerek tebliğ etmede sözünde duran emin bir kişi olduğunu kaydetmek ve ilan etmek vardır. Ve bu şekilde kitabın kendisinde hiçbir şüphe olmadığını kaydetmek, kitabı tebliğ eden Muhammed el-Emin'in kendisinde de hiçbir şüphe bulunmadığının tescilidir.

Yakında وَاِنْ كُنْتُمْ فِى رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا *"Kulumuz Muhammed'e indirdiğimizden şüphe ediyorsanız."* (Bakara, 2/23) âyeti ve daha ileride فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا اَوْ قَالَ اُوحِىَ اِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ اِلَيْهِ شَىْءٌ *"Allah'a yalan uyduran veya kendisine hiçbir şey vahyolunmadığı halde; 'Bana vahyolundu.' diyen ve 'Allah'ın indirdiği gibi bir kitap da ben indireceğim.' diye iddia edenden daha zâlim kim olabilir?"* (En'âm, 6/93) gibi âyetler ile Kur'ân bu noktaları tafsilatıyle savunacak ve isbat edecektir.

Bu başlangıca Kelâm ve Felsefe ilmi açısından baktığımız zaman her şeyden önce şüphe ve yakîn meselesine yani ilim ve marifet (bilgi) teorisinin mahiyetine işaret edilmiş ve bu konudaki bütün felsefî tartışmaları apaçık bir vahiy ile ortadan kaldırmış bulunduğunu görürüz ki, akaid (inançla ilgili) kitaplarımızın en başında "Eşyanın hakikatları sabit ve bunları bilmek gerçekleşmiştir." ilk inancının konulması ve sofestâiye denilen şüpheci ve inatçıların reddedilmesi ve ilim sebeplerinin gerçekleşmesi ile söze başlanması da bundan doğmuştur. Ve yeni felsefelerde her şeyden önce bu noktaya önem verildiği ehlince bilinmektedir. Böyle olmakla beraber ilimlerin ve fenlerin ilerlemesine rağmen, kâinatta gerek teorik ve gerek ahlâkî şüpheciliğin zaman zaman genişlemekte olduğu da inkâr olunamaz. Bundan dolayı, insanlığın en büyük kalb ve ahlâk hastalığı, şüphe ve şek meselesinde olduğunu ve insanlığın mutluluğu için bunun her şeyden önce ortadan kaldırılmasının gerekli bulunduğunu yüce Kur'ân bu şekilde işaret ettikten sonra insanları, iman, ilim ve kesin bilgi ile yaşatacak olan hak ve doğru yolu yavaş yavaş açıklayıp anlatacak ve anlatırken gayb (gizli olan) ve şehadet (görünen) yani akla uygun olan fizikötesi ile duyumsanan tabiat arasında kesin olan gerçeklere ve hepsinden önce Tevhid-i Hakk'a dikkatleri çekecek ve bütün bunlarda ahlâkî değer ve amelî gücü temel fikir olarak takip ettirecektir. Bu bilimsel noktalar ile Bakara sûresinin başı, Fâtiha'dan sonra bütün Kur'ân'ın bir genel önsözü demek olduğundan, sûrelerin tertibi (düzeni) ne kadar tabiî ve ne kadar ilmî ve derin sebepleri kapsadığı ortaya çıkacağı gibi, Hazreti Peygamber'in beşerî çevresi ile bu ilmî gerçekler incelendiği ve mukayese edildiği zaman da Kur'ân'ın yalnız Allah'ın vahyi olduğunda zerre kadar şüpheye yer olmadığı ister istemez kabul edilir.

Kendisinde şüphe olmayan bu Kitap هُدًى لِلْمُتَّقِينَ **Müttakîlere hidayetin ta kendisidir.** Sapıklıktan çıkıp hakkın korumasına girmek yeteneğine sahip olanlara hakkın hükümlerini bildirecek bir delil, doğru yolu gösterecek apaçık bir belgedir. Diğer bir ifade ile bu kitapta pek büyük bir hidayet-i rabbaniye

vardır.

Fakat müttakî (günahlardan sakınan)ler için. Çünkü bundan faydalanarak istenen gayeye erecek olanlar; şek ve şüpheden, şüpheli yollardan sakınarak kendilerini koruma, akibetlerini kazanma kabiliyetine sahip bulunan müttakilerdir. Gerçi bu kitap esas itibariyle هُدًى لِلنَّاسِ *"İnsanlar için hidayettir."* Genellikle insanları irşad ve doğru yolu göstermek için inmiştir. İyilik ve yumuşaklıkla yol göstermek demek olan bu hidayetin, bu çağrı ve rehberliğin esas itibariyle şuna buna tahsis edilmesi yoktur. Fakat hidayetten istenen şey ihtida yani maksada kavuşma gayesi, şimdiki halde veya gelecekte, sakınma sıfatına sahip olanlara nasip olacak, fıtrî kabiliyetlerini kaybetmiş olanlar bundan faydalanmayacak ve belki zarara uğramış olacaklardır. وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْاٰنِ مَا هُوَ شِفَٓاءٌ وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنٖينَۙ وَلَا يَزٖيدُ الظَّالِمٖينَ اِلَّا خَسَارًا *"Biz Kur'ân'ı, iman edenler için bir şifa ve rahmet kaynağı olarak indiriyoruz. Kur'ân, zâlimlerin ise ancak zararını artırır."* (İsrâ, 17/82). Hüda, hem lâzim (geçişsiz), hem de müteaddî (geçişli) olur. Fâtiha'da açıklandığı üzere hidayet, yol göstermek ve istenen şeye ulaştırmak gibi iki mânâda ortaktır veya kullanılmaktadır ki, birine "gayeye ulaştırmayan hidayet", diğerine "ulaştıran hidayet" denilir. Yüce Allah'a göre biri ulaştıran yolu göstermek ve irşad etmek, diğeri hidayeti yaratmak ve insanları başarılı kılmak demektir. Kur'ân'da ikisi de geçmiştir. Bundan dolayı sonuç olarak هُدًى لِلْمُتَّقٖينَ 'de doğru yola ulaştıran hidayet yani tevfik (başarı), هُدًى لِلنَّاسِ 'da yalnız doğru yolu göstermek ve irşad mânâları açıkça görünür ise de, araştırma yapıldığında Kur'ân'a nisbet edilen hidayetin irşadla ilgili hidayet olacağı meydana çıkar. Çünkü başarı ve insanları doğru yola iletmeyi yaratmak, kelam sıfatı ile değil, fiil sıfatı ile ilgilidir. Ve burada لِلْمُتَّقٖينَ denilmesinin önemli bir nüktesi vardır. Bundan anlaşılıyor ki, bu kitap ile gerçekleşen Allah'ın irşadının etkili olması ve başarıya yaklaştırması için muhatap olan insanların ihtiyarî fiilleri adeta şart kılınmıştır. Kur'ân, herkese genel bir şekilde doğru yolu göstermek için inmiş olmakla beraber, herkes bunu kabul etmede ve istiyerek seçmede eşit olmayacak, bir takımları buna iradesini harcamıyacaktır. Çünkü insanlığın fıtratının (yaratılışının) aslında genel olan hitap kabiliyeti birtakım insanlarda kötü alışkanlıklarla tamamen ortadan kalkmış bulunacağından, Kur'ân'ın irşadları tam belağatı ve kapsamlı gerçekleri ile beraber, o gibilerin kalblerinde tabii olarak sevinç arzusunu uyandırmayacak ve belki ters etki yapacaktır. Bunun için hitabın esas faydası, hüsn-i ihtiyar(doğru tercih) yeteneğine sahip olan kabiliyet sahiplerine ait olacaktır ki, bunlar da takvası veya en azından sakınma yeteneği bulunan müttakiler (takva sahipleri)dir. Bundan dolayı Kur'ân'ın in-

inesinin hikmeti, başlangıçta insan iradesinin katılması şartı ile bütün insanlara hidayet etmektir.

Fakat şartın gerçekleşmesine göre bu hikmet, bu gaye, müttakilerin hidayeti olarak gerçekleşecektir. Bununla beraber müttaki (takva sahibi olma) niteliği, kazanma ile elde edilen bir nitelik olduğundan dolayı, geleceğe göre bütün insanları içine alması mümkün olan bir niteliktir. Bu itibarla hidayetin, geçmişi bir yana bırakarak yine umumun hidayeti olmasına engel olan bir tahsis değildir. "Arab için hidayettir." veya "Acem (Arap olmayan)e hidayettir." denilmiyor. Şu halde هُدًى لِلْمُتَّقِينَ "Bu kitap bütün insanlık nevine hidayet için inmiştir. Fakat bu hidayetten faydalanmanın ilk şartı Allah'tan gereği gibi korkmayı seçmek, yani korunmayı istemektir. Bundan dolayı her şeyden önce korunmaya istekli olunuz ki, kurtuluş bulasınız." meâlinde bir takva tavsiyesini kapsamaktadır.

İttikâ, vikâye (korunma)yi kabul etmek, başka bir ifade ile vikâyeye girmektir. Vikâye ise aşırı korumacılık, yani acı ve zarar verecek şeylerden sakınıp kendini iyice korumak demektir. O halde lügat açısından ittikâ veya onun ismi olan takva, kuvvetli bir himayeye girerek korunmak, özetle kendini iyi sakınıp korumak demek olur. Bunun gereği olarak korkmak, kaçınmak, sakınmak ve çekinmek mânâlarına da kullanılır. Tevakkî (çekinme) deyiminde yorgunluğa katlanma, ittikâda sadelik vardır. En kapsamlı ve en kuvvetli koruma ise ancak Allah'ın korumasıdır. Çünkü insanın koruması, şimdiye ve geleceğe tamamen hakim olamadığı gibi, şimdiki halde görünen acı zararların bile hepsine hakim olamaz. Bundan dolayı iyi korunmak demek olan gerçek korunma, ancak Allah'ın korumasına girmekle gerçekleşebilir. Gerçi rahmaniyete ve yaratılışın aslına göre herkesin Allah'ın korumasından zorunlu ve tabiî ihsan edilmiş bir payı vardır. Ve o oranda herkes korunmasız zorunlu bir korumaya sahip olur. Fakat rahimiyete ve ihtiyarî fiillere göre insanın bu korumaya isteyerek ve idrak ederek girmesi, yani kendisinin korunması da şart olmuştur. Demek ki Allah'ın korumasının her yönüyle tamamen tecellisi (ortaya çıkması), insanın şimdiki zamandan daha çok, akibeti hedef edinen Allah'tan gereğince korkma hissine bağlıdır. İşte bunun için şeriatta mutlak sakınma veya takva, insanın kendisini Allah'ın koruması altına koyarak ahirette zarar ve acı verecek şeylerden iyice koruması, diğer bir ifade ile günahlardan sakınması ve iyiliklere sarılması diye tarif olunur ki, gerçek korku ve sevgi ile ilgili olarak biri var olana, diğeri olmayana ait iki itibara sahiptir: تَحْلِيَة ، تَخْلِيَة *"Tahliye ve süsleme"*. Eûzü besme-

leden, tevhid kelimesinden (لا اله الا الله) itibaren bu iki itibarı görürüz. Bundan dolayı şer'î takvanın, yalnız olumsuz ve mücerred (soyut) perhizkârlıktan ibaret olduğunu zannetmek yanlıştır. Bununla beraber ittikâ (sakınma) bunların yalnız birinde kullanıldığı çoktur. Mesela Kur'ân'da korku, iman, tevbe, itaat, günah işlemeyi terketmek, ihlâs (samimiyet) mânâlarından her birinde kullanıldığı yerler vardır.

Ve inceleme yapıldığında Kur'ân'da ittikâ (sakınma) ve takva üç derece üzerine zikrolunmuştur ki, birincisi; ebedî azabdan sakınmak için Allah'a şirk koşmaktan kaçınmakla iman وَاَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوٰى *"Ve onları takva kelimesine bağladı."* (Fetih, 48/26) gibi. İkincisi; büyük günahları işlemekten ve küçük günahlarda ısrar etmekden sakınmak ile farzları eda etmektir ki, şer'an (İslâm'da) bilinen takva budur. وَلَوْ اَنَّ اَهْلَ الْقُرٰى اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا *"O ülkelerin halkı inanıp Allah'ın azabından korunsalardı."* (A'râf, 7/96) gibi. Üçüncüsü; kalbinin sırrını Allah'tan meşgul edecek her şeyden kaçınmak ve bütün varlığı ile Allah Teâlâ'ya yönelmek ve çekilmedir ki, bu da يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقَاتِهٖ *"Ey iman edenler! Allah'tan, O'na yaraşır biçimde korkun."* (Âl-i İmrân, 3/102) emrindeki gerçek takvadır. Bu mertebe, o kadar geniş ve o kadar derindir ki, bu mertebedeki insanların derecelerine göre farklı tabakalara ayrılır. Ve peygamberlerin yüce himmetlerinin ulaştığı derecelere kadar çıkar. Bu şekilde yüce Peygamberler hem peygamberlik ve hem velilik başkanlıklarını birleştirmişler, onların cisimler âlemiyle ilişkileri, ruhlar âlemine yükselmelerine engel olmamış ve halkın yararları ile uğraşmaları da hakkın işlerine dalmalarına zerre kadar sed çekmemiştir. Bu da aslında kazançlarının meyvesi değil, Allah Teâlâ'nın özel rahmetinin eseri olmuştur.

لَيْسَ عَلَى الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فٖيمَا طَعِمُوٓا اِذَا مَا اتَّقَوْا وَاٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَاٰمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَاَحْسَنُوا *"İnanıp iyi işler yapanlara bundan böyle (Allah'a karşı gelmekten) korundukları ve inanıp iyi işler yaptıkları, sonra yasaklardan sakınıp (onların yasaklandığına) inandıkları ve yine korunup iyilik ettikleri takdirde daha önce yediklerinden ötürü bir günah yoktur."* (Mâide, 5/93) âyet-i kerimesi takvanın bu üç derecesini toplamıştır. اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ *"Allah adaleti, ihsanı.. emreder."* (Nahl, 16/90) âyetinin de takvayı topladığı, bir hadis-i şerifte zikredilmiştir. Bundan dolayı Kur'ân'ın hidayeti bu takva derecelerinden her birini kapsar. " هُدًى لِلْمُتَّقٖينَ "in, hepsinden daha genel olan mutlak sakınma mânâsı-yle tefsir edilmesi gerekir. Fakat burada şu soru sorulur: Burada Kur'ân hidayetinin, ittikâ (sakınma) ile şartlanmış olduğu anlaşılıyor. Halbuki ittikâ da, Kur'ân hidayetinden çıkarılmış olan bir netice olacağına göre meselede bir devir (Yani

tarif edilecek bir şeyin, tarif için getirilenlerde zaten var olması durumu) gerekmiyor mu? Cevabı: Hayır, ilk önce bu karine ile kesin olarak anlarız ki burada başlangıçta takvadan maksat, takvanın başlangıcı, yani takva yeteneğidir. Ve müttâkîler demek, inat ve iki yüzlülükten, tam şüpheden sakınabilecek ve hakkı kesin ve kat'î olarak bilmeye aday olabilecek kusursuz, sağlam huy ve sağlam akıl sahipleri demektir ki, tefsirciler bunu مُشَارِفُونَ لِلتَّقْوَى "takva derecesine yükselenler" diye tefsir ederler. İkinci olarak hidayet, mertebenin artmasını da kapsadığından takva, takva yeteneği ile önde bulunan mertebelerin sahiplerinden daha geneldir ki, buna umumî mecaz adı verilir.

Üçüncü olarak takva, en son maksat değil, kurtuluş ve mutluluk vesilesidir. Kur'ân hidayetinden elde edilecek olan güzel sonuç, gazab ve sapıklıktan kurtulmuş olarak Allah'ın nimetlerine ulaşıldığı için, takvadan daha geneldir. Bundan dolayı Kur'ân hidayeti, ittikâyı kabul eden ve henüz sapıklıkta bulunanlardan başlıyarak, takva mertebelerinin hepsinden geçmek suretiyle ebedî mutluluğa kadar varacağından, mertebeleri tatbik etmekle takvayı şart koşmada devir işareti asla düşünülemez.

Özetle Kur'ân, hem başlangıç ve hem sonuç itibariyle hidayettir. Bunun için insan, ne kadar yükselirse yükselsin,Kur'ân hidayetinden kendini asla ihtiyaçsız sayamıyacaktır. Onun hidayeti, seçkinlerin ve halkın bütün derecelerini kapsar. Gerçekten İslâm dini, bir taraftan dünya hayatının zaruri şartlarını öğretecek, diğer taraftan bu geçici hayatın mutlak gaye olmadığını ve bunun da hedeflemesi gereken ebedî gayeler bulunduğunu gösterecek ve onun da kazanma şartlarını anlatacaktır. O yalnız ilkel insanların ruhî gıdası değildir, ilerlemiş medeniyetlerin de sonsuza dek yükselmesi için olgunlaşmış teminatı olmak üzere inmiştir. Gerçekten insanlık toplumunda tam mânâsıyla Allah'ın birliğine dayanan bir hayat nizamı genel şekilde henüz kurulmuş değildir. Henüz bütün insanlık Allah'ın korumasına girmemiş, sonuç ve ahiretine kesin olarak inanacak sakınma mertebesine yükselememiş olduğundan âlemde sosyal buhran (kriz) devamlı bulunmuştur.

"الٓمٓ" Kur'ân'ın ezeli itibarını, "ذٰلِكَ الْكِتَابُ" görünen gerçeklerini, "لَا رَيْبَ فِيهِ" ilmî ve ahlâkî özelliğini, "هُدًى لِلْمُتَّقِينَ" inme hikmetini ve pratik gayesini dile getirmiş ve sonra inen her âyet, kendinden önceki âyeti anlatmış ve açıklamış ve bundan dolayı tam bir bağlılık sebebiyle atıf harfleri (bağlaçlar) gibi sözlü bağlantılara bile ihtiyaç duymayan birbirine uygun olan dört cümleden oluşan bir veciz (özlü) nazım olarak Fâtiha'daki اِهْدِنَا "bize hidayet et" duasının cevabı

olmuştur. Dikkat olunursa bu nazımda öyle güzel bir inkişaf vardır ki, önce hat (yazı) açısından üç basit harften, lafız olarak üç müfred (tekil) isme yükseliyor. İkinci olarak, bunların her birine benzer gibi üç veciz (özlü) cümle yayılıyor. Üçüncü olarak, bu yüce nazın, esas mânâsı olduğu gibi sabit olmak üzere çeşitli irâb şekillerini ihtiva ederek her birinde bir özel parıltı ile ortaya çıkıyor. Sonra bunları aynı şekilde üç âyet ve üç kıssa takip edecek ve daha sonra da يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا *"Ey insanlar ibadet ediniz."* (Bakara, 2/21) genel hitabı ile sûrelerin maksatları yavaş yavaş inkişaf etmeye devam edecektir. Bu açıklamanın gelişme şekli Kur'ân'daki uyuma bir misal vermek için ne kadar dikkate değerdir.

اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ **O müttakî (Allah'tan hakkıyle korkan)ler ki Hakk olan gayba inanırlar.** Yahut gıyâben (görmeden) de iman ederler. Diğer bir tabirle onlar, gözle değil, kalp ile iman ederler, onlar bütün şüphelerden uzak oldukları gibi, iman etmek için önlerine dikilmiş putlara, haçlara da bağlanmazlar, gözlerinin önünde bulunan bugünkü ve şu andaki görülen ve hissedilen şeylere saplanıp kalmazlar, his ötesini, kalbi ve kalp ile ilgili şeyleri tanırlar. İşlerin başı görülende değil ruh, akıl, kalp gibi görülmeden görende, tutulmadan tutanda, zaman ve mekana bağlı olmayarak maddeleri fırlatıp oynatan, fezaları doldurup boşaltandadır. Onların sağduyuları, saf basiret ve ferasetleri, temiz akılları, açık anlayışları, sıhhatli görüşleri, sözün kısası anlayış kabiliyetleri, kötülüklerden silkinebilecek anlayışlı hisleri, yükseklere koşabilecek azimli vicdanları ve iyi seçimleri vardır. Görünen ve hissedilen şeyleri yarar, kabuklarını soyarlar; içindeki özüne, önündeki ve arkasındakinin sırrına nüfuz ederler; görenle görüleni ayırtederler; hissedilenden düşünülene intikal edebilirler; varlık ve yokluk içinde gaybden görünürlüğe, görünürlükten gaybe gelip, geçip giden ve hissedilen hadiselerin satırları altındaki gayba ait mânâları sezerler.

Hakikatte varlıklar, görülen ve görülmeyen, diğer bir tabirle "meşhût" ve "gayr-i meşhût" olmak üzere ikiye ayrılır. Ve birçok bilgin hakikati, görülmeyen ve hatta görülemiyen kısmında kabul ederler ve buna "mânâ âlemi", "gerçek âlem", "akıl âlemi", "ruh âlemi" veya "gayb âlemi" derler ve Felsefe'nin konusu olarak da bunu tanırlar. Gerçekten şimdiki Batı felsefelerinde de şunu görüyoruz: Görülen veya dışta müşahede edilen şeyler bize beş duyumuzla geliyor ve bunların her birinin de bir âmili (sebebi) var: Işık, ses, koku, tat, ısı ve soğukluk. Biz, bizzat bunları his ve müşahede ederiz ve bunlar vasıtasıyla da diğer şeyleri. Bilimler ve özellikle müsbet ilimler (fen bilimleri) gösteriyor ki, bunların her biri bir tecelliden, bir gösteriden, bize bir görünüşten, bir hadiseden ibarettir. Mesela ışık dediğimiz parıltı bizim dışımızda mevcut değildir.

Çünkü dışta ışık bilimin ortaya koyduğuna göre, bir titreşimden ibaretir. Görünmeyen, madde atomlarının veya esirin titreşimleridir. Parıltı, ışık o titreşimin bizim gözümüzle ilişkisi, temas etmesi sırasında vâki olan ani bir görüntüdür. Bu meseleyi İmam Gazali "İhyâ"sında şöyle tesbit etmiştir: Güneşin ışığı, halkın zannettiği gibi, güneşten çıkıp bize kadar gelen haricî bir nesne değildir. Belki gözümüzün güneşle karşı karşıya gelme anında bizzat ilâhiîkudret ile yaratılan bir hadisedir. Bu gerçek, keşf ehline görünmüştür. Ses de aynen böyle. Biz biliyoruz ki ses, hâriçte havanın özel bir dalgalanmasından ibârettir. Kulağımızdaki gürültü mânâsına gelen ses, o dalgalanmanın kulağımıza dokunduğu anda hâsıl olan (oluşan) bir tecellidir. Isı ve soğuk dediğimiz şey de, esasında ışık gibi esire veya atoma ait bir titreşimdir. Bunun içindir ki, ısı ışığa, ışık ısıya dönüşür. Aralarında bir mertebe (derece) farkı vardır. Bunu elektrikten anlıyoruz. Kısacası koku ve tat da esasında birer titreşim olup, bizim koku alma ve tadına duyularımıza dokunmasında koku ve tad olarak ortaya çıkarlar. Demek görme ve dış görünüşte vasıta olan bu beş âmil (etken)in hepsi gerçekte hareketle ilgilidir ve hepsi hareketin bize özel birer görünümüdür. Biz bu hareketleri görmüyoruz. Acaba kütlelerde gördüğümüz hareket nedir? O da görünmeyen gerçeğin bir tecellisi değil midir? O halde bu vasıta (araç)larla gördüğümüz önümüzdeki âlem hep birer hayalden, birer tecelliden başka birşey değildir. Bunların hedef ve gayesi olan gerçek ise görülmez. Genel göçler, memleketlerin kuruluşu, haberleşmeler... gibi tarihî olayların illet ve gayeleri de insanların tasavvurları, duyguları, iradeleri... gibi görünmeyen sebeplerden başka nedir? [Şu halde gerçek, görünmeyendir ve görülmesi mümkün değildir. Görülebilen ise onun tecellîleri, hayali, gölgesi ve yansımalarıdır...

Bu ifade bize âlemi pek güzel açıklıyor. Bu açıklamaya göre bütün hakikat gaybdır. Tabiat, görülen âlem bir hayaldir, hem de hareket tecellisinin bir hayalidir. Hakikat, sonuç olarak akıl ile, basiret ile, kalp gözüyle görülebilir, dış görünüşü ile değil.] Bu noktada yürüyen ve Allah Teâlâ'nın ve meleklerinin gözle görülmesinin mümkün olmadığını söyleyen âlimler ve İslâm feylesofları da vardır. Fakat bizim Ehl-i Sünnet'in sahih telakki ettiği ve imanımıza göre ilahî hakikat "mutlak gayb" değildir; O, gözle görülmeyen ve görülenin (kaynağı) merciidir, her şeyi (kapsayan) ihata edendir. Bunun için O'na özel ismiyle "gayb" denmez, Allah'ın güzel isimleri (esmâ-i hüsnâ) içinde de bu isim (görülmemiş) vârid olmamıştır. O, ahirette, cihetlerden, mekandan münezzeh olarak görülebilir. Fakat tam anlaşılamaz, anlaşılamayacağı için tamamen görülmüş de olamaz, ona doyulmaz. Biz, ilahî vecih (yüz)de bir görünme duygusu

olduğunu söylüyoruz. Fakat gayb duygusunun daha fazla olduğuna da inanırız. Bunun için O'na, özel isim vermemek kaydıyle "gayb" da denilir. Allah'ın melekleri de bize gaybdır, yani görünmezler, ahireti de öyle, fakat onların da görülmesi mümkündür. Mesela genellikle "kuvvet görünemez" deriz. Halbuki görünen de kuvvetten ibarettir. Gelecek zaman bugün görünmez, yarın görünür. Hâsılı bizce "gayb", görülemiyen demek değil, görülmeyen demektir. Bugünün akla uygun olanı, yarının hissedileni olabilir. Biz delilsiz olan gaybe değil, delili olan makûl (akla uygun) gaybe iman ediyoruz. Her delil ise, delalet ettiği şeyin bir yanına haiz olduğu (içerdiği) için delildir. Delilimiz, aklımız, nefsimiz, kalbimiz, âlem ve Allah'ın kitabı. Şu halde gaybin hakikatine iman ederken, görünenin gerçeğini inkar etmeyiz. Kalpleri olanlar görürler ki, tabiat denilen hissedilen olaylar, kısa bir bakış halinin zahiri görünümüdür. Bunun arkasında karanlıklara karışmış bir geçmiş silsilesi, önünde de henüz doğmamış bir gelecek silsilesi ve hepsinin ötesinde bir kalp ve hepsinin üstünde bir "tek hakim" vardır. Ve "dünya" adını alan şimdiki durum, görünenden gayb (görünmeyen)e intikal etmiş bulunan o geçmiş ile gaybdan görünürlüğe doğacak olan o gelecek zincirleri arasında yegâne göze batan bir zahiri halka, beşerin varlığı sanki sonsuz iki deniz arasında ince bir berzah (kıstak), beşerin kalbi de onun ağırlık merkezine tutunmuş bir gözetici, bir ucu bir denize, bir ucu da diğer denize atılmış olan tabiat zinciri devamlı bir hareketle o kıstağın üzerinden kır kır geçip akıyor, bir denizden çıkıyor, diğerine batıyor. Bütün ağırlığı, kıstağın karanlığına basarken o gözetleyici her anında geçen bir olaylar halkası görüyor. Yalnız ve yalnız onu müşahede ediyor. Görme duygusu ne denizlere erişiyor ve ne diplerindeki zincire. O, ancak kıstaktan geçen halkaya bakıyor ve ancak onu görüyor ve görürken zincirin bütün ağırlığını çeken kıstağın gıcırtısını da içinden -devamlı surette- dinliyor ve inliyor. O hareketten ve bu gıcırtıdan artık o kadar kuvvetle ve yakından biliyor ki, şimdiki halde görünen ve hissedilen meydandaki tabiatın iki tarafında geçmiş ve gelecek, başlangıç ve sonuç denilen birer gayb âlemi var. Dünya âlemi, hissedilen tabiat, imkan deliliyle varsa; gayb âlemi, hissedilmeyen tabiat öncelikle ve zorunlu olarak var. Bundan başka o görünüp hissedilenin iki yönünden başka, onun bir batını, bir iç yüzü, diğer tabirle o gözeticinin tutunduğu ve iliştiği bir fizikötesi veya tabiat üstü de vardır. İş o zincirde değil, onu salıp hareket ettirenle, o kıstağı kuran, o gözeticiyi tutan, o denizleri birbirine karıştırmayan gözetici ile gözetileni birleştirerek bilgi meydana getiren, gayb ve görülen âlemin hepsini ihata eden (kapsayan), mutlak kefili olan yüksek kudrettedir. Şu halde kendini korumak isteyenler, görülenleri ve

hissedilenleri seyrederken, daha önce onların arkasındaki gaybe ve gayb ile görülenlerin hepsinin merciine (kaynağına) mutlak kefiline, âlemlerin Rabbine, merhamet eden ve esirgeyene, ahiret gününün sahibine إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ *"Ancak sana ibadet eder ve ancak senden yardım dileriz."* (Fatiha, 1/4) diye iman ederler. Ve bu iman başlıca üç esası içine alır: Başlangıca iman, ahiret (son)e iman, başlangıç ve son arasındaki gizli vasıtalara iman ki, bunların dördüncüsü de açık vasıtalar olan görülen âlemi bilmektir. Ve bu şekilde görünmeyen (gayb) ile görülen birleşince iman ve bilgi هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ *"O, evveldir, sondur, zâhirdir ve bâtındır."* (Hadid, 57/4) birliğini bulur.

Gayb (kelimesi), "gaybet" ve "gıyâb" (göz önünde bulunmama) anlamında masdar veya gâib (göz önünde olmayan) mânâsında isim ve sıfat olur ki, bu da "adl" kelimesi gibi masdar diye isimlendirilmişdir veya "meyyit" ve "meyt" kelimeleri gibi "gayyib" kelimesinin hafifletilmişidir. Buna göre dilimizdeki "kaybettim", "kayboldu" tabirleri gerçektirler. Bazılarının zannettiği gibi "bunu kayıp ettim" şeklinde yazmaya lüzum yoktur. "Gayb" ve "gâib" ise başlangıçta duyguyu anlamada veya ilk düşüncede hazır olmayan, diğer deyişle ilk nazarda anlaşılmayan demektir ki, bunun bir kısmı delilden geçen bir anlayışla idrak olunabilir. Mesela evinizde otururken kapınız çalınır, ses duyarsınız, bu ses sizin için anlaşılmış, hazır ve şahittir. Bundan anlarsınız ki, kapıyı çalan vardır. O henüz sizin için ortada yoktur. Bakıp görünceye kadar onu şahsıyla bilemezsiniz, fakat kapıyı bir çalan bulunduğunu da zorunlu bir şekilde, anlayışlı olarak tasdik edersiniz. Bu, bir iman veya şuurlu bir bilme olur. Sonra henüz kapınızı çalmayan ve eseri size yetişmeyen daha nice gaibler bulunduğunu da genel olarak tasdik edebilirsiniz. Fakat bunların bir kısmı gerçekten yok olabilirler. "Gayb" ile "gaib" arasında fark vardır. "Gâib" (ortada olmayan) sana görülmez, seni de görmez olandır. "Gayb" ise görülmez, fakat görür olandır.

Şu halde iki türlü gayb vardır: Bir kısmı hiçbir delili bulunmayan gaiblerdir ki bunları ancak "Allâmu'l-ğuyûb" (gaybları bilen) Allah bilir. وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ *"Gaybın anahtarları onun katındadır, onları O'ndan başkası bilemez"* (En'am, 6/59) âyetindeki gaybden maksat bunlardır, deniliyor ki; sırası gelince açıklanacaktır. Diğer kısmı da delili bulunan gâiblerdir ki الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ *"onlar gaybe inanırlar."* (Bakara, 2/3) âyetindeki gaybden kastedilen de bu kısımdır. الْغَيْبُ kelimesinin elif lâmı ahd içindir. Yani Allah'tan hakkıyla korkanların inandıkları, tanıdıkları gayb, delili bulunan hak gaybdır ki, bu da Hak Teâlâ ve sıfatı, ahiret ve halleri, melekler, peygamberlerin nübüvveti, kitapları indirme... gibi imânâ ait temel unsurlardır. Ve bu iman, bazılarında tahminî ve keşfî bir

geçişle, bazılarında da fikrî ve delilli bir intikal ile oluşur. Sonra "gaybe iman" ile "gıyaben iman" arasında küçük bir anlayış farkı vardır. Zira birincisinde gaybın kendisine inanılan şey olduğu açıklanmış, ikincide ise inanılan şey hazfedilmiştir (gizli tutulmuştur). Bunun için bazı tefsir bilginleri arada büyük bir fark gözetmiş ve: "Sizin gerek arkanızdan ve gerekse huzurunuzda iman ederler" diye açıklama yapmış; yani inanılan şeyin gayb olduğuna sataşmayıp, münafıklardan sakınma olduğunu göstermişlerdir. Fakat açıkça anlaşılan gıyabın da inanılana ait olmasıdır. Şu halde gayba iman ile, gıyaben iman arasında mânâ bakımından fark yoktur. Ve her iki değerlendirme ile imanın kıymet ve faydası, gayb ile ilgisi veya gayba ait oluşu bakımından dikkati çekmektedir. Çünkü korunmak ona bağlıdır. Peygamber'i görüp iman eden sahabîlerin de en büyük meziyetleri onu, gayba ait verdiği haberlerde tasdik edişlerindedir. Ve burada Peygamber'i görmeden tasdik edenlerin de öğüldüğüne işaret vardır. Nitekim İbnü Mes'ud hazretleri وَالَّذِي لاَ اِلٰهَ غَيْرُهُ مَا اٰمَنَ اَحَدٌ اَفْضَلَ مِنْ اِيمَانٍ بِغَيْبٍ *"Kendisinden başka ilah olmayan (Allah)a yemin ederim ki, hiçbir kimse, gayba imandan daha faziletli bir şeye inanmamıştır."* (1) buyurmuş ve bu ayeti okumuştur. Diğer bir açıklama ile de burada gayb, göz karşıtı olan kalp ve kalbin sırrıdır ki, kalbin ve kalbin sırrının kaynağının "görmek" olduğunu bilmek; hakkı ve peygamberliğin delillerini gözden daha çok kalp ile görüp, şirkten, maddeciliğin pisliğinden kurtaran bir imânâ ermek mânâsını ifade eder ki, bunda derin bir iman yoluna işaret vardır. Yani kalbi bilen, Allah'ı bilir.

اَلاِيمَانُ "iman", asıl lügatta اَلاَمْنُ "emn" ve اَلاَمَانُ "emân" kökünden türemiş "if'al" vezninde bir kelimedir. Hemzesi, ta'diye (geçişli kılmak) ve bazan sayrûret (olmak, hal değiştirmek) anlamlarında kullanılır. Geçişli olduğuna göre "güven vermek", "emin kılmak" demektir ki, Allah'ın isimlerinden olan "Mümin" (güven veren, emin kılan) bu anlamdadır. Sayrûret (olmak) mânâsına olduğuna göre de "emin olmak" demek olur. Ve "sağlam" ve "güvenilir" olmak, itimat etmek mânâsını ifade eder ki, dilimizde inanmak denilir. Dil geleneğinde ise mutlaka tasdik etmek anlamındadır. Çünkü tasdik eden, tasdik ettiğini yalanlamaktan emin kılmış veya kendisi yalandan emin olmuş olur. İman bu mânâlarda اٰمَنَهُ "ona inandı" gibi bizzat geçişli olur. Bununla beraber اٰمَنَ بِهِ veya اٰمَنَ لَهُ gibi "bâ" veya "lâm" harfleri ile de geçişli olur. "Bâ" harfi ile geçişli olduğu zaman "itiraf" mânâsını, "lâm" harfi ile geçişli olduğunda da iz'an ve kabul anlamını içine alır. Bunun için اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ gaybi tasdik ve itiraf ederler, yahut "Tasdik ettiklerini huzurda da, gıyaben de tasdik ve itiraf ederler." demek

(1) Âlûsî, Ruhu'l-Meânî, I, 115.

olur.

Bir şeyi tasdik etmek, onu doğru olarak almak demektir. Sıdk (doğruluk) ise ya kelime veya sözle ilgili olduğundan, imanın da ilgilendiğiyle ilgisi bu ölçüde çeşitli şekillerde cereyan eder. Mesela Allah'a iman ile Allah'ın kitabına ve ahirete iman şekillerinde bazı anlam farkları vardır. Bununla beraber tasdikin esas menşei (kaynağı) doğru sözde; doğru sözün menşei de hükmün doğruluğunda yani vakıaya (olaya) uygunluğundadır. Zihin ve hariç (dış), diğer deyişle kalp ve göz, işte doğruluk ve gerçeklik, bu karşılıklı iki taraf arasındaki doğruluk ve uygunluk ölçüsündedir. Olaya uygun olan ve uygun olabilen zihin ve kalp doğru; bunun zıddı doğru değildir. Şu halde iman ve tasdikin başlangıcı, bu doğruluk ve uygunluk ölçüsünü kabul ve itiraf etmektir. Aynı olay insan ruhunda veya huzurunda bizzat mevcut ise görmeye ait tasdiktir, hissî veya aklî bedâheti (apaçıklığı) tasdik etmek gibi. Bizzat değil de hazır olan bir delil veya bir gösterici aracılığı ile hazır ise gıyabî (görmeden) tasdiktir. Bu durumdaki o görünmeyen olay, benzerleri ve zıdları ile, az çok kıyas edilebiliyor ve sınırlanabiliyorsa, delilin devamlılığı ve yansımasındaki zaman süreci ölçüsünde özetli veya etraflı tasdik, resmi veya sınırlı bir bilgi, belirli bir tasavvur ifade eder. Olay görünmeyen, eşsiz ve zıtsız, benzersiz ve nazîrsiz ise, o görünmeyen tasdik, sınırlı bir bilgi değil, sınırsız bir salt inanma olur ki, genellikle iman denince bu anlaşılır. Bu iman, ilmin hem başı ve hem gayesidir. Ve bundaki sağlıklı biliş, ilme ait bilişten yüksek ve kuvvetlidir. Zira her tasavvura bağlı sınırlama delil olarak alınmayıp da, istenilen bizzat olarak alındığı zaman birer kesin bilgi engeli olabilir ve bildiğinin ötesini inkar eden cahil kalır. Fakat böyle bir sınırsız imânâ layık olan ancak Allah Teâlâ'dır. Allah'a iman, bu şekilde, görünenden görünmeyene sonsuz olarak uzanır gider.

Genel olarak lügatta "tasdik", ya sözlü veya fiilî olur. Sözlü tasdik de, biri kalbe, diğeri dile ait olmak üzere iki türlüdür. Buna göre lügat geleneği bakımından tasdikin üç derecesi vardır: Birincisi, kalbe ait tasdiktir. Bir kimse herhangi bir hükmün veya bir sözün veya söyleyeninin doğruluğunu yalnız gönlünde itiraf, teslim ve bunu kendi kendine ifade ettiği ve onun doğruluğuna kalben emin olduğu zaman, o hükmü veya sözü veya söyleyeni tasdik etmiş olur. İkincisi dil ile tasdiktir. Bu da, kendisinden başka birine dahi bildirecek ve duyurabilecek bir tarzda; "bu böyledir" diye, bir sözü dili ile söylemektir ki, ya gerçek veya görünürde olur. Birisinde bu dil ile tasdik, kalbî tasdik ile birleşir, söyleyen kendisince de doğru olur. Diğerinde dil başka, kalp başka olur. Yani

dili ile diğerini tasdik ederken, kalbi ile kendini bile yalanlar. Üçüncüsü fiil ile tasdiktir ki, bir sözün gereğini fiilen yerine getirmekle olur. Bu da kalp ile veya dil ile tasdikten birine veya her ikisine yakın olup olmadığına göre birkaç dereceye ayrılır. Fiil ile tasdik, kalp ile tasdike uygun düşmezse gösteriş veya zorlama ile yapılmış olur.

Acaba din lisanında iman bunların hangisidir? Yani İslam dininde bunların hangisini yapan mü'min sayılır? Lügattaki iman ile dindeki imanın farkı var mıdır? Bunu Kur'ân'dan ağır ağır öğreneceğiz ve bu âyetten itibaren başlıyoruz.

Dindeki imanın, lügattaki imandan iki yönden özelliği bahis konusudur. Birincisi, iman edilecek olan ilgili (yani kendisine inanılacak şey) bakımından şer'î iman özeldir. Allah'ın birliğine ve Muhammed (s.a.v.)'in Allah tarafından getirdiği kesin olarak bilinen şeylere kısaca ve gerektiğinde genişçe inanmaktır. Bunun en özetli olanı Allah'a ve ondan gelene inanmak, diğer deyişle لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّٰهِ (Allah'tan başka ilâh yoktur; Muhammed Allah'ın Resulüdür.) kelime-i tevhidine inanmaktır. Bir derece tafsîl (açıklama) ile, Allah'a, Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğine, ahirete inanmaktır. İkinci bir tafsîl (açıklama) ile Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, kaza ve kadere, öldükten sonra dirilmeye, sevap ve cezaya inanmaktır. Üçüncü bir tafsîl de Kitap (Kur'ân) ve Sünnet ile Muhammed (s.a.v.)'in bildirdiği kesin bir şekilde sabit olan haberlerin ve hükümlerin tümüne ve her birine Allah'ın ve Allah'ın peygamberinin istediği şekilde inanmaktır ki, burada اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ ، وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ *"Onlar gayba inanırlar; ve onlar sana indirilene ve senden önce indirilmiş olana inanırlar; ve onlar ahirete kesin olarak inanırlar."* ifadesi bütün bunları iki derecede açıklamıştır. Diğer açıklamalar da ilerde gelecektir. Ve bu derecelerden her biri, güç yetme derecesi ile birlikte bulunur. Bütün dini bilmek demek olan tafsîl, havass (saygın kişiler)ın özelliği olabileceğinden, halk ve çoğunluk için birinci farz, özet olarak inanmak ve en son da tafsîlin ikinci derecesine imanıdır. Ve işte Bakara Sûresi'nin başı bu iki değeri göstermiştir. Halbuki lügat anlamındaki imanın ilgi sahası bundan daha geniştir. O, gerçeği ve yanlışı, doğruyu ve eğriyi içine aldığı gibi, gereksiz sayılacak ayrıntıları da içine alır. Lügat bakımından iman denebilecek birçok tasdikler vardır ki, onlar din açısından tam küfürdürler. Mesela şirke inanmak; şeytanın sözüne, doğruluğuna inanmak; küfrün, zulmün hayır olduğuna inanmak; zinanın, fuhşun, hırsızlığın, haksız yere adam öldürmenin, Allah'ın kullarına saldırmanın doğruluğuna inanmak... lügat itibariyle birer iman, fakat İslâm dininde birer küfürdürler. Lügat anlamında imanın diğer bazı

kısımları daha vardır ki, dinî açıdan küfür olmamakla beraber birer inanma görevi teşkil etmezler. Bir kısmı mübah, bir kısmı mendub, bir kısmı da kötülük ve günah olabilir ve bunların açıklaması fıkıh ilmine aittir.

Özetle lügat anlamında imanın bir kısmı hak ve hayır, bir kısmı şer ve batıl, bir kısmı da zevk, saçma ve lüzumsuz şeyler olabilir. Hak ve hayır olanlar şer'î imanın aynı veya onun kapsamı içinde ayrıntısıdırlar. Çünkü asıl şer'î iman, şimdiki halin arkasında veya bâtın (kapalılığın)da kaybolan hak ve hayrın anahtar ve ölçüsünü veren ve bir tek yol takip eden prensiplerin tümüdür. Gerçekte bütün iş, hak ve hayırdan önce, bunların prensip ve ölçülerindedir. Ve İslâm dininin esas apaçık gerçekliği olan imânâ dair prensipleri de bu anahtarı ve ölçüyü verir. Hidayet (doğruluk)de onu takip edenleredir. Geleceğin kayıp anahtarı, şimdiki görmede; şimdiki görmenin anahtarı, onun gizli gaybı ile geçmişteki gaybında ve hepsinin anahtarı ise Allah katındadır. وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا اِلَّا هُوَ *"Gaybın anahtarları onun katındadır, onları O'ndan başkası bilemez."* (En'âm, 6/59).

Şu halde insan; anahtarı, doğruyu ve hayrı kendi istek ve arzusunda aramamalı, doğrudan doğruya veya bir aracı ile Allah Teâlâ'dan almalıdır. Aracıları inkâr etmemeli, fakat kulluğu ancak Allah'a yapmalıdır. Çünkü مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ اِلَّا بِاِذْنِهِ *"O'nun izni olmadan onun katında kim şefaat edebilir?"* (Bakara, 2/255) âyeti onun izni olmadan kimsenin şefaat edemeyeceğini bildirmektedir.

İkincisi, imanın ilgilendiği şeyi bırakarak, kendi mahiyeti bakımından da şer'î imanın özelliği bahis konusu olmuştur. İmanın şer'î mânâsı, yalnız bir kalbin fiili midir? Yalnız bir dilin fiili midir? İkisi birden midir? Yoksa bunlarla beraber uzuvların fiili midir? Bu noktada bazı mezhep farklarına rastlıyoruz. Şöyle ki:

1. Hâricîler ve Mu'tezile mezhebine mensub olanlara göre şer'î iman, hem kalbin fiili, hem dilin fiili ve hem de uzuvların fiilidir. Yani Allah Resulü'nün tebliğlerini kalp ile tasdik, dil ile ikrar, amel ile de tatbik etmektir. Bunların üçü birden imanın esasıdır. Bunlardan, birisi bile eksik olan kimseye mümin denmez. Hâricîler'e göre kâfir; Mu'tezile'ye göre ise mümin ile kâfir arası fasık denilir. Bunlar şer'î imanda, lügat mânâsındaki imanın üç derecesini toplamış oluyorlar. Selef ve hadiscilerden bazıları da imanı dil ile ikrar, kalp ile tasdik, dinin esaslarıyle amel etmektir diye tarif etmişlerdir ki, imam Şafiî de bu gruba dahildir. Fakat bunlar, ameli terkeden fasıkın imandan çıkmış veya küfre girmiş olduğunu söylemezler. Şu halde bunların görüşleri Hâricî ve Mu'tezile mezhep-

lerinden büsbütün başkadır. Bunlar gerçekte imanın aslını değil, imanın kemalini tarif etmiş oluyorlar.

2. Kerrâmiye mezhebine göre şer'î iman, yalnız dil ile ikrardır. Bunlara göre kalp ile tasdik bulunsun, bulunmasın, dil ile ikrar eden, diline sahip olan mümindir. Kalb ile tasdik de varsa, içi, dışı mümindir. Yok münafık ise, dışı mümin, içi kâfirdir. Bunlar, lügat anlamındaki imanın en aşağı derecesi olan yalnız "söz ile tasdik" mânâsıyle yetinmişler ve şer'î imanın ölçüsünü de, müslümanlar arasında cereyan edecek olan muameleler ve hükümlerin prensibinde açık ve görünür sebebi gözetmişlerdir. Bunlara göre iman, bir kelime meselesi demek oluyor, "İkrar esas, kalp ile tasdik şarttır." diyenler de olmuştur.

3. İmanın esası, kalp ile tasdiktir. Dilsizlik, zorlama gibi bir zorlayıcı engel bulunmadıkça dil ile ikrar da şarttır. Fakat tahakkukunun (gerçekleşmesinin) şartı mı, yoksa tamamının şartı mı, bunun hakkında da sözler söylenmiştir. Eş'arîler bu görüş üzerindedirler.

4. İman, kalbin fiili ile dilin fiilinin toplamıdır. Bunların ikisi de imanın esasıdır. Bununla beraber ikisi de aynı seviyede temel esas değildir. Kalbe ait sorumluluk, hiçbir özürle düşmeyi kabul etmez. Bu, temel esastır. Allah korusun bu yok olduğu anda küfür ortaya çıkar. Dilin fiili olan ikrara gelince: Bu da esastır. Fakat ölüme zorlayan bir zaruret ve özür karşısında bunun zorunluluğu düşer. Ve o zaman yalnız kalbe ait iman yeterlidir. Fakat zorlama mazereti bulunmayan, gücü yettiği halde ikrarı terkeden Allah katında da kâfir olur. Şu kadar ki cemaatle namaz kılmak gibi dinin esaslarından olan bazı ameller de ikrar yerini tutar. Gerçekte şer'î iman daima "bâ" ب veya "lâm" ل harfleriyle kullanıldığından, "ikrar ve boyun eğme ile tasdik" mânâlarını içine alır. Ve İslâm dininin hedefi insanlığın yalnız iç yüzü değil, için ve dışın toplamıdır. Hiçbir engel yokken imanını yalnız kalbinde saklayan ve onu açıklamayan kimsenin Allah katında imanının kıymeti olamıyacağı Kitap ve Sünnet'in birçok delilleriyle sabittir. Ameli tatbikat, imanın istenilen meyvesi olduğunda şüphe yoksa da, bizzat amel, imanın kendisinin aynı veya parçası değildir; onun bir dalı ve istenilen neticesidir. Din, bir meyve ağacına benzer, kalp ile tasdik onun toprak altındaki kökü, dil ile ikrar gövdesi, diğer ameller dalları, yaprakları, çiçekleri, meyveleri gibidir. Ağaçtan beklenen meyvesi olduğu gibi, imandan beklenen de güzel ameldir ve Allah'a yaklaşmak da onunladır. Fakat dalları kesilmek, yaprakları dökülmek, çiçek açmamak, meyve vermemekle ağaç kurumuş olmayacağı gibi, iman ağacı da böyledir. Fakat gövdesinden yerle beraber kesilmiş olan

ağaçların çoğunlukla kurudukları ve zamanını bulduğu halde gövdesi sürgün vermeyen ağacın tutmamış olması gibi, özürsüz olarak ikrarsız iman da böyledir. Ancak kışta kalmış olduğu için henüz topraktan filiz vermeyen tohumun veya kökün kuruduğuna hüküm verilemiyeceği gibi, mazeret zamanında kalp ile tasdik de böyledir. İşte imanın böyle bir temel esası, bir ikinci derecede esası, sonra da tertip edilmiş dereceleri üzere dalları, fazlalıkları ve meyveleri vardır. Ve imanın olgunluğu bunlarladır. الايمان بضع وسبعون شعبة ادناها اماطة الأذى عن الطريق. "İman yetmiş küsûr şubedir. Bunların en aşağısı yoldan eziyeti kaldırmadır." (1) hadis-i şerifi gibi birtakım rivayetlerde bu dallara ve şubelere bile iman ismi verilmiş gibi görünürse de, bu imanın kemali yönündendir. Ve hatta "imanın şubesi" denilmesi, imanın aslı olmadığını gösterir. Şu halde bu şubeler ve dallar, küfrün zıddı olan imanın aslı değil, günah işlemenin zıddı olan imanın olgunluğudur ve bunun için bu ayette de "yü'minûn = iman ederler" kısmı, "namaz kılmak" ve "fakirlere vermek" imandan ayrıca zikrolunmuştur. Yukarda anlatılan bazı selef ve hadiscilerin görüşlerini de böyle anlamak gerekir. İmanın aslının, böyle kalbin fiili ve dilin fiili iki esastan ibaret ve geçerli bir özür zamanında ikrarın düşebileceği bir esas olması, lügat mânâsının tam ortası olduğu gibi, İmam-ı Âzam Ebu Hanife Hazretlerinin ve bütün fıkıh bilginlerinin de tefsir ve anlayışlarıdır. Ebu Hanife, arkadaşlarına Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat mezhebinin esasını anlattığı ve açıkladığı en son vasiyetlerinde der ki: İman, dil ile ikrar ve kalp ile tasdiktir. Yalnız ikrar, iman olmaz. Zira olsaydı münafıkların hepsinin mü'min olmaları gerekirdi. Aynı şekilde yalnız bilmek de iman olmaz. Çünkü olsaydı, "Kitap ehli" olanların hepsinin de mümin olmaları gerekirdi. Allah Teâlâ münafıklar hakkında وَاللّٰهُ يَشْهَدُ اِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ *"Allah şahitlik eder ki, münafıklar kesin olarak yalancıdırlar."* (Münafıkûn, 63/1) buyurmuş; Kitap ehli hakkında da اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَاءَهُمْ *"Kendilerine kitap verdiklerimiz onu, oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar."* (Bakara, 2/146) buyurmuştur. Sonra amel, imandan ayrıca bir iştir. Mesela "Fakirin zekatı yoktur." denilir de, "imanı yoktur" denilmez. Aynı şekilde "Fakirin zekata imanı yoktur." da denilmez. Yine Ebu Hanife "el-Âlimü ve'l-müteallim" ismindeki kitabında der ki: "İman tasdik, bilgi, ikrar ve İslâm'dır. Ve tasdik hususunda insanlar üç derecedir. Bir kısmı, Allah'ı ve Allah'tan geleni hem kalbiyle ve hem diliyle tasdik eder. Bazısı da diliyle tasdik eder, kalbiyle yalanlar. Diğer bir kısmı da kalbiyle tasdik eder, diliyle yalanlar. Birincisi Allah ve insanlar yanında mümindir. İkincisi Allah katında kâfir, insanlar yanında mü'mindir. Çünkü insanlar, onun kalbini bil-

(1) Müslim, İman, 58.

mezler ve açıkta gördükleri ikrar ve görünüşe göre ona mümin demeleri gerekir. Kalbini bileceğiz diye kendilerini zorlamaları da caiz değildir. Üçüncüsü imanını gizlemek zorunda bulunduğu, kendini saklama halinde ise onu tanımayanlar nazarında kâfir sayılır, Allah katında ise mü'mindir". Yine buyurur ki: "İman hakkında böyle kat'î tasdik, bilgi, ikrar, İslâm dedim, bunu açıklamalıyım. Bunlar, çeşitli isimlerdir ve hepsinin anlamı yalnız imandır. Şu şekilde ki, "Allah Teâlâ Rabbimdir." diye ikrar eden, "Allah Teâlâ Rabbimdir." diye tasdik eder. "Allah Teâlâ Rabbimdir." diye tam olarak bilir. "Allah Teâlâ Rabbimdir." diye bilir, tanır ve "Allah Teâlâ Rabbimdir." diye kalbiyle ve diliyle teslim olur ve hepsinin mânâsı birdir." Daha sonra İmam-ı Âzam, imanda bir fazla sevgi değeri bulunduğunu da şu şekilde anlatıyor: "Mümin Allah Teâlâ'yı, onun dışındaki her şeyden çok sever. O derecede sever ki, ateşte yakılmakla Allah'a kalbinden iftira etmek arasında serbest bırakılsa yanmayı, iftiraya tercih eder. [1]
Fıkhu'l-Ekber'de de buyurmuştur ki: "İman, ikrar ve tasdiktir. Müminler iman ve Allah'ı birlemede eşit, amellerde farklıdırlar. İslâm da o ilahî emirlere teslim olmak ve boyun eğmektir. Lügat itibariyle iman ile İslâm arasında fark vardır. Fakat dinde, İslâm'sız iman, imansız da İslâm olmaz. Bunlar bir şeyin dışı ve içi gibidir. Din ise iman ve İslâm ile beraber bütün şeriatın ismidir."[2]

İman, esasen masdar ve buna göre bir fiil olmakla beraber örfte ve dinde isim olarak da kullanılır ve o zaman iman bizzat bu fiil ile başlayan bir sabit durumu ifade eder. Bütün bunlardan da anlarız ki:

1. İslâm dini, yalnız bir iman meselesi değildir. İman ve amellerin toplamıdır. Amellerle ilgili tatbikatı atıp da dinin bütün feyzini beklemek tehlikelidir.

2. Böyle olmakla beraber iman, amel demek değildir. Amelin farz oluşuna iman ile, o ameli yapmak birbirinden farklıdır. Müslüman amel ettiği için mü'min olacak değil, iman ettiği için amel edecektir. Şu halde amelini sırf aldırış etmeme ve küçümsemeden dolayı terketmiş değilse kâfir olmaz.

3. İslam dininin imanında esasen kalp ve vicdan işi olan bir esas bulunduğu şüphesiz olmakla beraber, Cenab-ı Hakk'ın isteği olan iman meselesi yalnız bir vicdan işi olmaktan ibaret değildir. O, tam bir insan gibi kalbin içinden başlayıp, bütün dışa yayılacak ve sonra kâinata güzel ameller saçacaktır. Müslümanın imanı, âleme zarar vermeye sarf edilmiş olan baştan çıkarıcı düşünceler veya şeytanın dürtüleri değildir ki kalp ve vicdanda hapsedilmeye

(1) Ebu Hanife, el-Âlim ve'l-Müteallim, s. 18, (İmam-ı Azam'ın beş eseri, Mustafa Öz tercemesi ile birlikte İst. 1992).
(2) Ebu Hanife, el-Fıkhu'l-Ekber, s. 68. (Aliyyü'l-Kârî şerhi ile, Mısır, 1323).

mahkum olsun. Müslüman ancak bir zorlayıcı zaruret karşısında imanını sadece bir vicdan işi olarak saklayıp hapsetmeye izinli olabilir. O da düşmanın kesin zorlayışına uğradığı zamandır. O zaman da nefsini feda ederek imanını hapisten kurtarması, imanını hapsederek kendini kurtarmasından daha faziletlidir. Ve bununla beraber ikisi arasında serbestiye sahiptir.

İşte bu âyette Cenab-ı Allah, kendisinden hakkıyla korkanları açıklamada اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ *"onlar gayba inanırlar"* ile dinin iman kısmını özetledikten sonra amel kısmını özetleyerek buyuruyor ki:

وَيُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ **"Ve namazı kılarlar." Yani belli olan namazı dosdoğru kılarlar ve devam ettirirler.** Kur'ân'da namaz hakkında "yüsallûne", veya "sallû" fiillerinden çok وَيُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ ؛ اَقِيمُوا الصَّلٰوةَ ؛ حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ buyurulması dikkate değer bir husustur. Elbette, "namazı ikame ederler" demekte, "namazı kılarlar" demekten fazla bir anlam vardır ki bu, en az "doğru dürüst" yani "namazın şartlarına uymak, Allah'a boyun eğmek ve tevazu göstermek suretiyle güzelce kılmak ve hatta kıldırmak mânâlarını ifade eder. Ve bunun için namazda ta'dil-i erkan (namazı erkanına uyarak kılmak) vacip olduğu gibi, özellikle namaz için iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak, namazın gereklerini tamamlamak için gayret sarfetmek de dinin lüzumlu gördüğü hususlardandır. Ana-babanın çocuklarına namaz terbiyesi; din kardeşlerin birbirlerine tavsiye ve hatırlatması; amirlerin engelleri ortadan kaldırma ve imkanları tamamlama suretiyle beğendirmesi ve teşvik etmesi; Cum'a namazına ve cemaatle namaz kılmaya dikkat ve devam etmesi de bu cümledendir.

اِقَامَةٌ (İkame), "kıyam" veya "kıvam"dan "if'âl" ölçüsünde olarak lügatta kaldırıp dikmek veya düzeltip doğrultmak veya kıymetlendirmek ve devam ettirmek veya dikkat ederek yapma anlamlarına geldiğinden, namazla ilgisinde bu mânâların birinden veya ortak noktalarından belîğ bir istiare yapılmış ve bunun için bir kelimelik يُصَلُّونَ "namaz kılarlar" yerine, iki kelimelik يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ *"namazı ikame ederler"* seçilmiştir. İlk önce "dikmek" veya "doğrultmak" mânâlarını düşünelim: Bu bize اَلصَّلٰوةُ عِمَادُ الدِّينِ "Namaz dinin direğidir."(1) hadis-i şerifini hatırlatır. Bu hadiste din, yüksek bir binaya benzetiliyor ve namaz aynı o binanın direği gösteriliyor ki, iman da o binanın temelidir. Buna "istiare-i mekniye" ve "istiare bi'l-kinaye" (kinaye ile istiare) denilir. Bu âyette de namaz cemaat ile kaldırılabilecek büyük bir direğe benzetiliyor ve onun güzelce dikilmesi veya doğrultulması suretiyle o yüksek binayı dinin inşa, koruma ve devam

(1) Münâvî, Feyzü'l-Kadir, IV, 248.

ettirilmesinin gereği anlatılıyor. Bir de bu binanın ilerde açıklanacak esasları, diğer kısımları, süsleme ve güzelliklerinin bulunduğuna işaret buyruluyor. Bundan dolayı "namaz kılarlar" demekle, "namazı ikame ederler" demek arasında ne büyük fark vardır. Hakikatte din gayet büyük ve kudsi bir binadır. Ve bu binanın kerestesi, malzemeleri, şekli ve planı (yani şeriat) bizzat Allah'ın yaptığı ve koyduğu bütündür. Ona uygun olarak inşası, kurulup meydana gelmesi ve içinde saadetle yaşanması da insanlara aittir. Temsilen (benzetme yoluyla) diyebiliriz ki, bu binanın mimarı Allah, baş kalfası Peygamber, amelesi ümmettir. Bu binanın temeli kalplerin derinliklerinde atılacak ve ağızlardan taşacak, direği tek başına namazlarla hazırlanacak, düzlenecek ve cemaat ile görünme meydanına dikilecek, sonra üzerine diğer kısımları inşa edilecektir. Fakat şurası unutulmayacaktır ki, bu bina cansız değil canlıdır. Bu, geçmişler tarafından bir kerre yapılmış olmakla sonradan gelenler, yalnız bunun içinde oturup kalacak değillerdir. O, bir canlı bünye gibi her gün yapılıp işletilecek, her gün büyüme ve inkişafına hizmet edilecektir. Bu bina ve direk benzetmesi bize İslâm'ın sosyal durumunu ve bu konumda namazın kıymet ve yerinin önemini anlatıyor. Hakikaten cemaatle namaz İslâm toplumunun direğidir ve bütün İslâmî teşkilatın binasıdır. Ve cemaatle namaz kılmak ve kıldırmak, o direği dikmektir. Tek başına kılınan namazlar da bu direğin hazırlanması ve düzlenmesidir. Dosdoğru, içi-dışı temiz ve muntazam olarak namaz kılmak, imanın büyüyerek bütün vücuttan fışkırması ve hayatın gidişatına muntazam ve doğru bir akış vermesidir. Bununla iç ve dış, mümkün olduğu kadar, temizlenir; kalp ve beden mümarese (alışma) ile kuvvetlendirilir. Herhangi bir kimsenin namazsız bulunduğu haliyle namazına devam ettiği halini karşılaştırırsanız, namazlı bulunduğu zamandaki ahlâkını, herhalde yükselmiş bulursunuz. اِنَّ الصَّلٰوةَ تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَٓاءِ وَالْمُنْكَرِ *"Muhakkak ki namaz kötü ve iğrenç şeylerden vazgeçirir."* (Ankebût, 29/45) âyeti, bu gerçeği anlatır. Bu karşılaştırmadaki yanlışlıklar, ayrı ayrı şahısları mukayese etmekten doğar. Bazı hususta ahlâklı farz edilen namazsız, namazına devam ettiği zaman hiç şüphesiz ahlâk ve maneviyatça daha yükselir. Namazını kılan kimsenin hayatta en az dört kazancı vardır: Birincisi temizlik; ikincisi kalp kuvveti; üçüncüsü vakitlerin intizamı; dördüncüsü toplumsal düzelme. Bu faydalar, devam şartıyla, en resmî bir namazda bile vardır. Namazın büyük faydalarını hesap etmek mümkün değildir. Fakat en ufak ahlâkî faydası bilfiil büyüklenmeyi kırmak, kardeşliğe hazırlanmak, Allah rızası için iş yapmaya alışmaktır. Bunun için namazda giyinebileceği en güzel ve en temiz elbisesini giymek ve kendine gurur vermesi düşünülen bu hal içinde örtülecek nice

ayıpların bulunduğunu düşünüp, yüzünü yani alnını ve burnunu yerlere koyarak, kalbinde iman ettiği Allah huzurunda o kibir ve gururu kırarak defalarca secdeye kapanmak en mühim bir esastır. خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ *"Her cami(ye gidişiniz) de güzel elbisenizi alın."* (A'râf, 7/31). Namazda özellikle secdenin kibre olan bu mühim tesiri dolayısıyledir ki, kibirliler en çok namazın secdesine itiraz ederler. O süslü elbiseler içinde alınlarını Allah rızası için yere koyma zorunluluğu onların kibir damarlarına, sinirlerine pek fena dokunur. وَاِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ اِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ *"Şüphesiz bu, (Allah'a) saygı gösterenlerden başkasına ağır gelir."* (Bakara, 2/45). Düşünmezler ki o süsler, o alınlar hep Allah'ın vergisidirler. Ve zamanı gelince o yağlı alınlar toza, toprağa karışacaktır. Hem o topraklar, o yerler o kadar hakaret edilmeye, devamlı olarak çiğnenmeye layık değildir. Zaman olur ki onlar için kanlar dökülür. Beşer hayatı oradan fışkırır ve onu fışkırtan Allah Teâlâ'dır. O süslere, o bedenlere emek vermiş birtakım Allah'ın kullarının da hakları geçmiştir. Şu halde o topraklara, o yerlere, toprak ve yer oldukları için değil, yaratıcısı olan Allah Teâlâ'nın büyüklük ve ululuğu adına hakkıyla secdeye kapanıp, kibirden ve bencillikten sıyrılmak ve insanlar ile kardeşçe geçinmek için onların topluluklarına karışmanın pek kudsî bir görev olduğunu unutmamak gerekir. Namaz o kibir ve gururu kırarken, aynı zamanda insanın ruhî hürriyetine öyle bir yükselme verir ki bu yükselme en görkemli kralların huzurundaki saygı duruşundan çok yüksektir. Bunun için namaz mü'minin bir mi'racıdır. Yani onu beşerî olmanın sertliğinden, tek olan Allah'a ait arşa çıkartan bir merdivendir. Namazda bütün bir beşer hayatının şekli ve dereceleri dürülmüştür. Allah'ın huzurunda bulunmak, hazırlanmak, düşünmek, istemek, defalarca kalkmak, bükülmek, düşmek, rahat edip oturmak nihayet selam ve selametle işini bitirmek, insanı, bütün hayatın kademelerinden geçirterek, varlığın sırlarını, dünya ve ahireti düşündürerek Cenab-ı Allah'a kavuşturur ve büyük bir iman ve sevap ile yine âleme döndürür. Yine bir hadiste açıklandığı üzere "Namaz, İslâm ile küfrün ayırıcısıdır".

Biz burada namazın dünyaya ve ahirete ait, maddî ve manevi, bütün faziletlerini ve faydalarını sayacak değiliz. Çünkü o sonsuzdur, sayılması mümkün değildir. Bunun bütün toplamı din dilinde "büyük sevap" adıyle anılır. Fakat burada namazın, imandan sonra nasıl bir ahlâkî ve sosyal prensip olduğunu ve onun üzerine ne kadar büyük bir sosyal bina kurulacağını kısaca ifade etmek istedik. O büyük binanın direği işte öncelikle ferdî namazlarla hazırlanır, düzene sokulur ve cemaatle dikilir. Ondan sonra da geri kalanı yapılır. İşte "namazı ikame etme" tabiri bu mühim mânâyı çok açık bir şekilde ifade ediyor ve hida-

yete aday müttakileri يُصَلُّونَ *"namazı kılarlar"* diye değil, يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ *"namazı ikame ederler"* diye tarif, vasf ve medh ediyor. Bunlardan anlaşılır ki, bunun meâlinde "namaz kılarlar" tabiriyle yetinmek doğru değildir. Burada الصَّلٰوةَ kelimesinin "elif-lâm"ı ahd içindir ki durumu ve sınırı bilinen "İslâm namazı" demektir. Ve bu durum yani namazın nasıl kılınacağı, şartları ve rükünleri (namazın içindeki farzları), sünnet ve edepleri, mekruhları ve namazı bozan şeyler ile sıfat ve durumu صَلُّوا كَمَا رَاَيْتُمُونِى اُصَلِّى "Namaz kılarken beni gördüğünüz gibi namaz kılınız."[1] hadis-i şerifi gereğince, Peygamber'den görülen fiilî, sözlü ve takrîrî olarak alınan sıfat ve niteliktir ki, bu nitelik ve durum ta başlangıçtan beri müslümanlar arasında amel ile kesin bir şekilde bilinir ve din kitaplarında yazılmıştır. Ve "yüsallûne" buyurulmayıp da "ahid lâmı" ile "yükîmüne's-salâte" buyurulmasında bu mânâ da açıktır. Yani "yükîmüne's-salâte", "dosdoğru namaz kılarlar" demek değil; "namazı, dosdoğru kılarlar" demek olduğundan gaflet edilmemelidir.

"Salât" kelimesinin Arap dilinde iki kaynağı vardır. Birisi genel olarak dua mânâsıdır ki, "Peygamber'e salât ve selâm" dediğimiz zaman özellikle bunu anlarız. Diğeri اَلصَّلْوُ (salv) maddesinden gelen "sallâ" fiilinin masdarıdır ki, iki uyluğu hareket ettirmek demektir. Araplar bu mânâca "sallâ" dedikleri zaman حَرَّكَ صَلَوَيْهِ "iki uyluğunu hareket ettirdi" mânâsını anlarlar. Aynı şekilde ضَرَبَ الْفَرَسُ صَلَوَيْهِ بِذَنَبِهِ "at (veya kısrak) kuyruğuyla iki uyluğunu sağa sola çarptı" denilir. Salveyn uylukların başındaki iki tümsek kemiktir. "Sallâ"nın bu hareket ettirme mânâsı كَفَّرَ الْيَهُودِيُّ tabirine benzer. Yahudiler birbirine selam ve saygı sırasında başını eğer ve kıçını oynatıp kasığına doğru bir yan bükerlermiş ve bu şekildeki selama Arapça'da "iki uyluğu hareket ettirme" mânâsına "tekfîr" denirmiş. Buna göre "keffera'l-yahûdiyyü", "Yahudi uyluklarını oynatıp bükerek reverans yaptı." demek olur. "Kâfire" kıçdaki kaba ve tıknaz iki etin ismidir ve "kâfireteyn" tesniye (ikileme)dir. Bu şekilde "iki uyluğu hareket ettirme" mânâsına "sallâ" da rükû (namazda eğilme) ve secdelerde yapıldığı gibi, bizim "belini eğmek" dediğimiz "iki uyluğu hareket ettirme" mânâsına kullanılırmış. Demek ki Araplar, hem yahudilerin yaptığı reveranslı baş kıç selamlarını tanırlarmış, hem de yerlere eğilerek "kandilli temennâ" usûllerini. İşte lügat bakımından (biri kalp ve dil işi olan dua, diğeri de bir bedenî hareket işi olan belli fiil) iki anlama gelen "salat" kelimesi, dinde Peygamberimizden görülegeldiği üzere kalbe, dile ve bedene ait fiiller ve özel esaslardan oluşmuş gayet intizamlı,

---

(1) Buharî, Ezan, 18; Edeb, 27; Dârimî, Salat, 42; Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 53.

kâmil (eksiksiz) bir ibadetin ismi olmuştur ki, necâset (pislikler)ten temizlenme, hades (manevi pislikler)den temmizlenme, setr-i avret (avret yerlerinin örtülmesi), vakit, niyyet, kıbleye dönmek adıyle altısı dışından başlayan şart; iftitah (başlangıç) tekbiri, kıyam (ayakta durmak), kıraet (Kur'ân okumak), rükû (eğilmek), sücûd (secdeler), teşehhüd miktarı (şehadet kelimesi getirecek kadar bir zaman) kâde-i ahîre (son oturuş) adıyle içinde yapılan altı esas olmak üzere en az on iki farzı; Fâtiha, zamm-ı sûre (Fâtiha'ya eklenen sûre), tâdil-i erkân (namazın esaslarına hakkıyle uyma), kâde-i ûlâ (ilk oturuş) ve diğerleri gibi bir takım vacipleri; bunlardan başka birçok sünnetleri, müstehapları, edepleri, mekruhları ve müfsidâtı (namazı bozan şeyler) vardır. Sonra beş vakit ve Cuma gibi farz, vitir ve bayram gibi vacip ve diğer müekket sünnet ve gayr-i müekket sünnet, nafileler olmak üzere çeşitleri ve kısımları vardır ki, açıklaması fıkıh kitaplarına aittir. Cemaatle kılmak da Cuma'da farz, diğerlerinde vacip veya müekked sünnettir. Ve burada "salât"dan asıl maksat, farz olanlardır. "Salât" kelimesinin "lâm" harfi ince de okunur, kalın da. Kalın okunmak itibariyle "vav"la yazılır, Verş kırâetinde de kalın okunur.

O müttakî (Allah'tan hakkıyle korkan)ler sadece iman ile ve yalnız namazı dosdoğru kılmak gibi bedene ait ibadetlerle de kalmaz, mâlî (malla ilgili) ibadetlerde de bulunurlar. وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ **Kendilerine nasip ve kısmet ettiğimiz rızıktan, maddî ve hatta manevî şeylerden az çok harç ve infak eder, Allah yolunda harcamada da bulunurlar.**

مِمَّا idğâm ile مِنْ مَا 'dır, "mâ" kelimesinin Türkçemizde en güzel karşılığı "nesne"dir. Fakat biz bu kelimeyi kaybetmek üzere bulunduğumuzdan "şey" diyoruz. Gerçi "mâ" genelde veya çoğunlukla "şey" mânâsına da kullanılabilirse de, asıl mânâsı "akılsız olan şey" veya şeylerdir. Yani nesnelerdir. Akıllıya "men" denilir. Ve bunun için eskiden "mâ" nesne, "men" kimesne (kimse) diye ayırt edilirdi.

"Rızık", aslında Arapça'da "haz" ve "nasip" anlamında isim olup, nasip etmek, rızıklandırmak mânâsında masdar dahi olur ki رَزَقْنَا onun fiilidir. Ve bu karine ile "mâ" isim olan rızıktan ibaret olur. Ehl-i Sünnet'e göre şer'î mânâsı da lügat mânâsının aynıdır ki, "Cenab-ı Allah'ın canlıya zevk ve faydalanma nasip ettiği şey" diye tarif edilir. Şu halde mülk olsun olmasın, yenilen, içilen ve diğer şekillerde kullanılmasından faydalanılan mallara uygun olduğu gibi evladı, eşi, gayret ve işi, ilim ve bilgileri dahi içine alır. Fakat hepsinde istifade edilmiş olmak şarttır. Bu faydalanma, dünyaya ve ahirete ait faydalanmadan daha genel-

dir. Buna göre dinî ve dünyevî bilfiil faydalanılamayan mal, mülk, evlat ve aile, ilim ve bilgi rızık değildirler. Bu şekilde birşey, çeşitli faydalanma şekillerine göre farklı kimselerin rızkı olabilir. Fakat malından, gücünden, ilminden faydalanmayanlar rızıklanmış değildirler.

"İnfak", malın elden çıkarılması, harç ve sarfedilmesi demektir. Dinî bakımdan farz, vacip, mendub kısımları vardır. Bu "infak" karinesiyle ya "rızık" mala tahsis edilmek veya "infak" mecaz yoluyla maldan başkasına da genelleştirmek gerekecektir. Açık olan birincisidir, fakat ikincisi de muhtemeldir. Şu halde âyetin bu kısmı, ilk bakışta zekat ve diğer sadakalar bağışlar, yardımlar ve vakıf gibi, fakirlere, diğer çeşitli hayırlara, aileye yardım gibi bütün mal ile yapılan ibadetleri içine alır ki, ilerde يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ مَٓا اَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ بِهٖ عَلِيمٌ *"Sana (Allah yolunda) ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: 'Verdiğiniz hayır, ana-baba, yakınlar, öksüzler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir. Yaptığınız hayrı, muhakkak, Allah bilir."* (Bakara, 2/215) gibi âyetlerle açıklanacaktır. İkincisi ilim öğretme ve diğerleri gibi manevî şeyleri de içermektedir. Bununla beraber bunların hepsinin başında, İslâm'ın binasından biri olan zekat vardır. Ve bunun için birçok tefsirciler burada ilk önce ve bizzat kastedilen şeyin zekat olduğunu açıklamışlardır. Fakat kurtuluşun kendisine tahsis edilmesi bakımından, namazda olduğu gibi burada da farz olan infak kastedilmek gerekirse de, infakın farz oluşu yalnız zekata tahsis edilmediğinden muhakkıkîn-i müfessirîn (araştırmacı tefsirciler) bunu genelleştirme taraflısıdırlar. Ancak bu ortamda zekatın birinci mevkii işgal ettiği de unutulmamalıdır. Çünkü İslâm binasının ikincisi de zekattır. Bir hadis-i şerifte de görüldüğü üzere "Zekat İslâm'ın köprüsüdür."[(1)] İslâm'ın bir köprüsü, bir geçididir. Dinin, iman ile temeli atılıp, namaz ile direği dikildikten sonra, geçilecek mühim bir geçidi vardır ki, zekat işte o geçidi geçirecek bir köprü olmak üzere kurulacaktır. Çünkü dünya ve ahirette korunmak için yapılacak olan görkemli İslâm binasının, dünyadaki "dâru'l-İslâm" (İslâm yurdu), ahiretteki "dâru's-selam" (esenlik yurdu)ın yapımı için birtakım malî masrafları vardır ki, bunlar malî ibadetler ile yapılacaktır ve bunun en zarurisini de zekat teşkil eder. Zira اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ *"Ancak sana ibadet ederiz ve ancak senden yardım dileriz."* (Fâtiha, 1/5) diye bir tevhid üslubu içinde sadece Allah'a kulluk etmek ve kardeş topluluk ile namaz kılabilmek için safları doğrultmak ve o saflarda bir eşitlik duygusu ile devamlı bir şekilde bulunmak gereklidir. Bu ise, o toplum

(1) Keşfü'l-Hafâ, 439 (1416).

içinde günlük azıkla yetinme durumunda olan kimselerin kalmaması ile mümkün olur. Bir aç ile bir tokun bir safta kurşunla kenetlenmiş binalar gibi bir sevgi ve kardeşlik duygusuyla birbirine kalben perçinlenmesi kabil değildir. Şu halde cemaatin hakiki bir ibadet birliği içinde olması, gerçekten fakir ve kimsesiz olanların gözetilmesi ve çalışabileceklerin çalıştırılması için ilk önce zekat ve fıtır sadakaları ile, zenginlerle fakirler arasındaki uçurumu kapatarak bir sevgi bağının kurulması, hem de hepsinin mevlası (efendisi) Allah Teâlâ olduğunu bildiren bir duygu ve iman ile kurulması büyük bir görevdir. Bu görevin, bu niyetle yapılmasında müslüman artık yalnızlığında beşerî bayağılıktan silkinecek, Allah Teâlâ'nın bir halifesi (yani bir vekili) olmak rütbesini kazanacak ve elindeki malın Allah'ın malı olduğunu ve kendisinin onu, muhtaç olan Allah'ın kullarına ulaştırmaya görevli bulunduğunu anlayarak: "Al kardeşim, bu benim değil, senin hakkındır, bende bir emanettir, ben sana Allah Teâlâ'nın gönderdiği şu çıkını, postalanmış koliyi teslim etmeye görevlendirilmiş bir dağıtıcıyım." diyerek, aynı şekilde alçak gönüllülüğü ile fakirin, sabırlı fakirin hakkını vererek kalbini okşayacak ve bununla o topluluğun mümkün olduğu kadar açıklarını kapatacaktır. İşte Kitap ve Sünnet'in araştırılmasına göre fıkıh usûlü ve fıkha ait kitaplarımızın zekat görüşü özet olarak budur. Bu şekilde zekat, müslümanı, beşerî düşüklüklerden ilahî vekilliğe geçiren bir köprüdür. Namaz, hayat kademelerinden ilahî huzura çıkaran bir mi'rac olduğu gibi, zekat da o mi'racda alınan bir ilahî görevin köprüsüdür. Ve her müslüman, bu köprüyü yapıp geçmeye, yani zekat vermek için helâl mal kazanıp zekat verecek dereceye çıkmaya çalışacak ve henüz verecek halde değilse, en az onun yüksekliğine iman ile dolu olacaktır. Yani müslümanın gözü, zekat almaya değil, vermeye dönük bulunacak ve ancak çaresiz kaldığı zaman zekat ve sadaka alabilecek ve tersi durumda aldığının haram olduğunu unutmayacaktır. Bu şekilde kurulan İslâm toplumunun namazında ne büyük bir birlik kuvveti bulunacağı ve bunların o görkemli İslâm binasını tamamlamak ve bitirmek için nasıl bir aşk ve şevkle çalışmaya atılacakları düşünülürse, İslâm dininin esasındaki yükseklik ve bu âyetlerle o müttakîlere verilen öğme değerinin önemi derhal anlaşılır ki, ilerde açıklanacak olan orucun da bu noktayı her kalbe hissettirmek için mühim bir terbiye özelliği bulunduğu açıktır. Görülüyor ki bu âyette İslâm binasından, imandan sonra iki amel zikredilmiştir ve dinde bunlar diğerlerinden önce farz kılınmıştır: Namaz, zekat. Çünkü bunlar, bütün ibadetlerin aslıdırlar ve burada bilhassa anılmaları özelliklerinden dolayı değil, diğerlerinin çeşitliliğine işaret de içine alıcı olduklarından dolayıdır. Zira bütün ibadetler iki çeşide ayrılmıştır.

Biri bedene ait ibadetler, diğeri de mala ait ibadetlerdir. Hac gibi hem bedenî ve hem de malî olan üçüncü bir kısım dahi bu iki değerin birleşmesidir. Şu halde namaz, bütün bedenî ibadetlerin asıl temsilcisi; zekat da bütün malî ibadetlerin asıl temsilcisidir. Ve bunlar imanın ilk müeyyidesi (yaptırımı) ve amel ile ilk gelişmesidirler. Buna göre bu âyet-i kerimede bütün iman prensipleri gaybde; bütün amellerin esasları da namaz ve infak (Allah yolunda harcama)da özetlenerek, İslam dininin ilmî, amelî, esasları ve dalları kısaca anlatılmıştır ki, bunlar Fâtiha sûresinde إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ *"Ancak sana ibadet ederiz ve ancak senden yardım dileriz."* (Fâtiha, 1/5) antlaşmasıyla doğru yol ve en son "hamd" başlığında toplanmış idi. Bundan sonra gaybda özetlenen imana ait esaslar vahiy ve nübüvvet (peygamberlik) meselesi olması bakımından bir derece daha açıklanarak buyuruluyor ki; وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ **ve o muttakîler ki, hem sana vahiy ve inzal edilen**[1] **ve edilmekte olan Kitap ve şeriata, hem de senden önce vahiy ve inzal edilmiş bulunan (yani Tevrat, İncil, Zebur, Suhuf gibi) kitaplara iman ederler ki,** bu iman da Muhammed (s.a.v.)'nin peygamberliğine ve bütün geçmiş peygamberlerin peygamberliklerine iman ile mümkündür. Çünkü habere iman, haber verene imânâ bağlı bulunduğu gibi, onlara tüm indirilenlerden birisi de peygamberlikleri davasıdır. Önceki âyet, bütün müslüman müminler; bu âyet de önce Ehl-i kitaptan olup da müslüman olan müminler hakkında indi deniliyor. Bununla beraber böyle olması iki âyetin birbirini tamamlayıcı ve açıklayıcı olmasına engel değildir. Ve geçmişe iman, geçmişi hikayeden ibaret zannedilmemelidir. Şu halde bütün inzal edilmiş kitaplara ve geçmiş peygamberlere, esas itibariyle iman da, İslâm iman ve inancından bir parçadır ki قُولُوا آمَنَّا بِاللّٰهِ *"Allah'a inandık deyiniz..."* (Bakara, 2/136) gibi âyetlerde bu durum açıklanacaktır. Bunun için Müslümanlık bütün semavî dinlerin şahididir. Zira imana ait meselelerde nesih (iptal etme) yoktur, tamamlama vardır. Nesih, amele ait hükümler itibariyle cereyan eder. Bu ve benzeri Kur'ân âyetleri ve Peygamber'in sünnetleri bize özellikle şunu gösterir ki, Müslümanlık

(1) Bir cismi yukarıdan aşağıya indirmek demek olan inzal, şer'î dilde mânâların ve Kur'ân hakkında söz ve mânânın, Allah tarafından Resulullah'a vahy edilmesi mânâsında şer'î bir gerçektir. Allah'ın ilim ve kudreti, her şeyi kuşatmış ve her şeyin başlangıcı olduğuna göre Arş'ın üzerinde mertebe bakımından yüksek ve ona nispetle peygamberin kalbi alt taraf olduğundan vahye, inzal ve tenzil denmiştir. Zaten marifet açısından bakıldığı zaman her ferdin vücudu, kâinat çevresi içinde bir yer ve kalb onun merkezidir. Dış âlemdeki bilgiler, o merkeze çevreden ve gök ufkundan inerek gelir. İç âlemdeki bilgiler de merkezden çevreye yükselir. Peygamberle ilgili vahiy ise, peygamberin kendi vücudundan, kendi kalbinden çıkan fikirler, temenniler, dua ve münâcât ve hitaplar cinsinden olmayıp, dış âlemden kalbine doğru gelen, melekler âlemine ait güçlü bir tesir olduğu için bunun hakkında inzal, tenzil, nüzul tabiri özellikle bu gerçeği de hatırlatır. Peygambere gelen vahyin, ilhamlardan ve normal hadiselerden farkını sırası geldikçe görürüz. (Müellif)

dini geneldir. Bütün insanları içeren ve vahye dayanan dinlerin hepsine hürmetkâr bir dindir. Diğer dinler ise tâbi bulundukları bayrak altında, din işleri bakımından, kendilerinden başkalarını yaşatmazlar, vicdanlarının sınırı dar ve kısadır. Bunlar, kendilerinden başkasına hayat hakkı tanımamayı dinin gereği bilirler. Tanırlarsa yalnız politik bir zorlama ile tanırlar. Yakın zamanlara kadar, hristiyan devletlerin içinde kendilerinden başka bir millet yaşattığı görülmemiş ve bu sebeple bunlar başka dinden olan kavimlere hakim olamamıştı. Son zamanlarda bu vicdan darlığındaki politik hastalığı gören Avrupa devletleri Katoliklik ve Protestanlık kavgalarından doğan bir vicdan hürriyeti davasıyla Fransız inkılâbından sonra liberallik, laiklik ve insanlık kelimeleri altında Hıristiyanlık kelimesinden sapmaya doğru yürümüş ve o zamandan beri diğer milletler üzerinde hükümet kurmaya yol bulabilmişlerdir. Fakat bu kelimeler olumlu ve merhametli, genel bir hak vicdanı kurulmasını değil, dinsizliğe ve bencilliğe doğru olumsuz bir gidişi hedef aldığından, ilme ve sanayiye ait gelişmelerini gerçeğe bağlayacak yerde, insanlığı haktan uzaklaşmaya, vicdansızlığa ve ihtiraslara sürüklemiş ve sonucu da İslâmiyet'in gös-terdiği gerçek ve olumlu hürriyet hakları ile insanlığa temin ettiği ve yaydığı gerçek evrensel hayattan uzaklaşmak ve hayatın ızdıraplarını artırmaktan ibaret olmuştur.

Bu bakış açısıyla denilebilir ki, şimdiki insanlar, Peygamberimizin gönderildiği zamanda olduğu gibi, İslâm'ın nurunun genel bir gelişmesini ve herkesin selameti için, gerçeğin bütün insanlık üzerinde kuvvetli bir egemenliğini görmek derdiyle kıvranıp çabalamaktadırlar. İnsanlığın şimdiki sapıklığı, beşeriyetin doğru üzerinde egemen olması fikrinde toplanıyor. Bu ise, insanlar arasında en kuvvetli görünenlerin "tapılan bir yaratıcı" gibi kabul edilmesine sebep oluyor. Bu, tutkuların kuvvetlenmesiyle hukukun (hakların) çiğnenmesini, herkesin selamet ve emniyetinin bozulmasını doğuruyor. Halbuki insanın saadeti gerçekte insanlığın hakka egemen olması davasında değil, hakkın insanlığa egemenliği esasındadır. Ve İslâm'ın eşit yaşamak için إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ *"Ancak sana ibadet ederiz ve ancak senden yardım bekleriz."* (Fâtiha, 1/5) antlaşmasıyla öğrettiği "yaratılış kanunu" da budur. Şu halde insanlık, ya hakka (doğruya) üstün gelmek davasıyle ihtiras ve ızdırap içinde birbirini yiyip gidecek veya Hak Teâlâ'ya iman ile onun mutlak egemenliğine uymak için İslâm dinine ve Muhammed (s.a.v.)'in bildirilerine sarılacaktır. Hakk'ı, insanın emri altında gören dar vicdanların kurtuluşa ereceklerini ve beşeriyetin dairesi için bir olumlu kutup olabileceklerini zannetmek ne büyük hatadır! Büyük vicdanlar, Hakk'ı bir bilir ve haktan gelenin hepsine, her birinin kendi derecesine göre kıymet ve-

rır. İşte İslam'ın kalbi, bu büyük iman ve vicdanın sahibidir. O, herkese bu imanıyla göğsünü açar. Bütün beşer vicdanını bu genişlik ve anlayışlılıkla hakka yaklaştırmaya çalışır. Bunu kavrayamayan, bu yüksekliğe eremeyenleri de hakkın birlik ve kapsamına saldırmamak ve hakka az çok uymayı kabul etmek şartıyle kendi dinî sahalarında hür tutarak göğsünde yaşatır ve onların yaşama haklarına hürmeti de yalnız görünüşe has bir siyasetin değil, gerçek dinin gereği bilir.

Gerçekten وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ **"Ahirete ait kuvvetli bilgi sahibi olacak olanlar da ancak bunlardır, bu genişçe imana sahip olanlardır."** Mesela "Hazreti Musa peygamberdi ama, İsa değildi; Tevrat, Allah'ın kitabıdır, İncil değildir; yahut Musa ve İsa (a.s.) peygamber idiler, ama -hâşâ- Muhammed (s.a.v.) değildir; olsa bile bizim değil, Araplar'ın peygamberidir; Tevrat ve İncil Allah'ın kitabıdırlar, fakat Kur'ân değildir." gibi sözlerle Allah'ın peygamberlerini farklı gören, kimine inanıp kimine inanmayarak Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğini ve ona inen Kitap ve dini tanımayanların ahiret hakkın-da birtakım zanları, bazı kanaatları bulunsa bile yakînleri (kuvvetli bilgileri) yoktur. Gerçi her felsefede, her dinde bir ahiret fikri vardır. Fakat bunların çoğu delilsiz birtakım emellerden, ideallerden ibaret kalır. Çünkü meseleler ve ahiret yolunun varlığının imkanı akıl ve kalp ile her zaman sabit olursa da, gerçekleşmesinde aklî delil, varsayımlar ve kalbî temenniler yeterli değildir. O ancak Allah tarafından gelen saygıdeğer peygamberlerin sadık haberleri ile bilinebilecek gaybe dair haberlerdendir. Bunu sona erdiren ve tamamlayan ise peygamberlerin sonuncusu olan Muhammed Mustafa (s.a.v.)'dır. Şu halde peygamberlere iman etmiyenlerin, ahirete doğru imanları olamayacağı gibi, geçmiş peygamberlere iman edenler bile son peygambere ve ona indirilen Kitap ve şeriata iman etmedikçe, ahiret hakkındaki iman ve kanaatleri yakîn (kesinlik) derecesini bulamaz; hak vakıa (olgu)ya uygun olamaz. Mesela Yahudiler: "Cennete ancak yahudi olanlar girecektir." (Bakara, 2/111) ve "Bize cehennem ateşi olsa olsa sayılı birkaç gün dokunacaktır." (Bakara, 2/80) derler. Hıristiyanlar da aynı sözü kendileri hakkında söylerler. Kendilerinden başkasına dünya ve ahirette hayat ve saadet hakkı tanımazlar. Ve sonra cennetin nimetleri, dünya nimetleri cinsinden midir? Devamlı mıdır, değil midir? O, bir ruhun ebedî olması meselesi, midir, değil midir? diye ihtilaf ederler. Halbuki Allah'ı bir bilip, bütün peygamberleri tasdik ve ahir zaman peygamberinin peygamberliğine ve ona indirilen Kitap ve şeriate de iman ettikleri zaman şahsî ve kişisel olan o gibi bozuk kanaatları, gerçeğe uymayan inanışları Muhammed (s.a.v.)'e ait tebliğlere imanla gider de,

ahiret hakkında gerçeğe uygun kuvvetli bilgi elde ederler. Dünya hak, ahiret de hak, hayat hak, ölüm ve kıyamet de hak, öldükten sonra dirilmek de var. O da hak, haşir (kıyamet günü toplanmak) hak, sual hak, hesab (hesaba çekilmek) hak, mîzan (tartı) hak, sırat hak, sevap hak, ıkâb (ceza) hak, cennet hak, cehennem hak. Ve hepsinin üstünde rıdvan-ı ekber (en büyük Allah rızası) ve Allah'ın cemalini görmek de hak, Allah'ın izniyle müminlere şefaat da hak; cennet ebedî, cehennem de ebedî. Bununla beraber o ebedî cehenneme girdikten sonra kurtulup çıkacak ve nihayet cennete gidecek olanlar da var. Ahiret nimetlerinde, dünya nimetlerine benziyenler de var, dünyada görülmedik, işitilmedik, hatıra gelmedik şeyler de var. Şu fark ile ki, ahiret nimetleri sonsuz ve elemsiz. Dünyanın ilmî kanunları, ahiretin bütün incelikleriyle ayrıntılarını anlamaya elverişli de değil. Onu hakikatiyle bilmek, hakkın (gerçeğin) temelini bilmeye bağlıdır. İlmin kanunları, bize onun akla uymayan bir imkansızlık olmadığını ve nihayet mutlak bir gayb âleminin bulunduğunu ve bugünün her halde bir yarını olduğunu ve ona hazırlanmamızın gereğini isbat eder ve anlatır. Fakat o yarının nasıl olacağını ancak Allah bilir ve gaybtan haberi olan şerefli peygamberler haber verebilir.

"Ahiret" kelimesi esasen "âhir" kelimesinin müennesi (dişisi)dir ki, "son" ve "sonraki" mânâsına sıfat iken şeriat dilinde "ahiret yurdu" ve "ahiret hayatı" ve "ahiretin neş'eti" tamlamalarının hafifletilmişi olarak isim olmuştur. Karşıtı olan "dünya" kelimesi de böyledir. "Ahiret", kâh "dünya" ve kâh "ûlâ" (ilk) kelimesinin karşıtı olarak kullanılır. Ahiret yurdu tam bir hayat, ebedi hayattır. Tam hayatı insanların kimisi yalnız aklî ve ruhanî kabul eder, kimisi de duygusal ve cismanî (bedene ait). Fakat gerçeğini henüz bilmediğimiz hayatın bizce kemali (olgunluğu), hem aklî ve hem hissî oluşundadır. Kur'ân'ın bize bildirdiği ahiret hayatı ise "hayatın en mükemmeli" olduğundan biz ona inanırız, felsefî derinlikleriyle uğraşmayı lüzumsuz sayarız. Ben, "ben" dediğim zaman ruh ve bedenimin birliği noktasına basıyorum ve hayatı da bunda biliyorum. Gayb âleminin bugünkü görünen âlemden sonsuz derecede geniş ve mükemmel olduğunu biliyoruz ve her halde yarın için daha üstün bir hayatın muhakkak olduğu kuşkusuzdur. Buna "acaba!" diyenler kalpleri kör olanlardır. Maddemiz erir, genel maddeye karışır; kuvvetimiz dağılır, genel kuvvete karışır, hepsi erir Hak Teâlâ'ya döner. Önce Allah'tan kendime geldim, yine Allah'a gideceğim. Gidersem, Rabbımın bir âleminde daha niçin kendime gelemiyeyim? Niçin rahmetlerine eremiyeyim? Hemen Cenab-ı Hak güzel sonuçlar nasip etsin. Felsefenin, "olan yine olacaktır" diyen "ıttırat = uyum, ritim" kanunu, "illiyyet = nedensel-

lik" kanunu bile bu kat'î bilgimi zaruri kılmaz mı? Peygamber efendimizden rivayet olunuyor ki şöyle buyurmuşlar: "Şaşmak, bütün şaşmak ona ki Allah'ın bütün halkını (yarattıklarını) görüp dururken Allah hakkında şüpheye düşer. Şuna şaşılır ki ilk doğuşu tanır da, son doğuşu inkâr eder. Şuna da şaşılır ki, her gün, her gece ölüp dirilip dururken öldükten sonra dirilmeyi ve kıyameti inkâr eder. Şuna da şaşılır ki, cennete ve cennet nimetlerine inanır da yine aldatıcı dünya için çalışır. Şuna da şaşılır ki, başlangıcının bulaşık bir nutfe (sperme), sonunun çirkin bir leş olduğunu bilir de yine büyüklük taslar ve öğünür."(1) Bu hadis, ahiret hakkında ilim ve fen açısından başlıca iki gerçeği gösterir. Birincisi ilk doğuş ve son (doğuş) deyimiyle, hem ahiretin gerçekliğine ve hem devamlılık ve tekrar etme kanununa işarettir. İkincisi dış görünüşü ile uyku uyanıklığı gösteren her gün, her gece ölüp dirilmek meselesidir ki hayatın hakikatı ve ahiretin hakikatı açısından çok önemlidir. Biz her gün gıdaya, uyuyup uyanmaya niçin muhtaç oluyoruz? Çünkü bedenimiz, bedenimizin kısımları her gün ve hatta her saat, her an devamlı bir şekilde ölüyor ve yerine yenisi yaratılıyor ve bu yaratılış işi olurken biz uyuyoruz. Bunun için uyku sadece görünürde değil, gerçekten de bir ölüm oluyor. Çıkardığımız bütün salgılarımız, bedenimizin kısımlarının cenazeleridir. Demek ki hayat, ancak benzerlerin yenilenmesi ile yeni yaratma sayesinde devam ediyor. Devam eden nedir? Benim birliğim nedir? Bu da bir ıttırad (ritim) kanunu, benzeyiş ve gelişme görüntüsüdür. Bundan dolayı, dünyaya ait hayatımın zamanı, esasında benim ruhumun ve cismimin sabit olması değil, Allah'ın yaratması ve bâkî kılmasıdır. Ve işte ahiret hayatı da böyledir.

"Îkân", yakîn sahibi olmaktır. "Îkân", "istikân", "teyakkun", "yakîn" hepsi bir mânâya gelir. "Yakîn", gerçeğe uygun ve herhangi bir şüphe ile ortadan kalkmayacak şekilde şek ve şüpheden uzak olan sabit ve kesin bir inanış demektir. Diğer bir deyişle "yakîn", şek ve şüphe bulunmayan kesin bilgi, şüphe karışmayan ilim, bozulması ihtimali olmayan ilimdir. Bununla beraber "kalbin kararı" anlamına da "yakîn" denildiği olur. "Şu anda şüphem yok ki bu böyledir. Şimdi ve ilerde şüphe edilmez bu böyledir. Başka türlü olmak mümkün değil, bu böyledir." Bunun üçüne de yakîn denilir fakat asıl "yakîn" ikinci ile üçüncüdür. Yani birinci tariftir. Allah'a ait ilme, "yakîn" denilmez. Bunun iki sebebi vardır: Birincisi; Allah'ın isimleri ve sıfatları vahye dayanır. Kitap ve Sünnet'te ise Allah'ın ilmine "yakîn" denildiği görülmemiştir. İkincisi: "Yakîn" ve "îkân" şek ve şüphe edilebilen şeyler hakkında kullanılır. Bunun için zorunlu

(1) Fahrü'r-Râzî, a.g.e., II, 37.

bilgilere, yani apaçık olan şeylere, gün gibi aşikar gerçeklere "yakîn" denilemiyeceğini söyleyenler bile vardır. "Yakîn"de istenilen şey, gerçeklik ve şüphesizliktir. Fakat bu olayın zaruri olması değil, ancak vâki olması şarttır. Şu halde görülenler, tecrübe edilenler, tevatürle nakledilenler ve doğru istidlaller de yakîn (kesinlik) ifade ederler. Bazı Batı filozoflarının iddia ettikleri gibi "yakîn" yalnız zarurî ve huzurî ilim demek değildir. Yakînin dereceleri vardır. Mesela matematik bilgileri, mantık bilimine ait sonuçlar yakînî ve zarurî olduğu gibi, normal ve tecrübeye dayanan ilimler, tabiat ilimleri yanında Kimya ve Fizik ilimleri zarurî olmayarak yakînîdirler. Ancak bunların tecrübe edilmiş olaylarından yanlış istidlaller ile sonuç çıkarılan özel görüş ve varsayımların hepsi yakînî değildir. Aynı şekilde Hayat Bilgisi, Tıb ve benzerleri henüz yakînî değildir. Bu sebeplerden dolayı uçakları yaparız, fakat bir çimeni, bir böceği, serçenin bir tüyünü yapamayız. Acaba mümkün değil midir? Mümkün olmasaydı vücuda gelmezdi. Allah Teâlâ onları öncelikle ve bizzat ve sonra maddeleri, tohumları aracılığıyla yarattığı gibi, bizim elimizle de yaratabilir. Nitekim peygamberlerin ellerinde yapabileceğine dair örnekler de gösterdiğini Kur'ân haber veriyor. وَاِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِاِذْنِى فَتَنْفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِاِذْنِى *"Benim iznimle çamurdan kuş şeklinde bir şey yapıyor, içine üflüyordun, benim iznimle kuş oluyordu."* (Maide, 5/110). Bunun için ilimler ve tabiat ilimleri, bizim, Allah'ın kudreti hakkındaki kesin inanışımızı ve imkanın kendisi hususundaki imanımızın genişliğini yıkacak değil, kuvvetlendirip genişletecek deliller kabul edilmek gerekir. Fenleri kendi sınırları içinde takip etmeli ve geliştirmeliyiz. Fakat onlara inanırken, hiçbir zaman Allah'ın kudretini terkettik, dünya ve ahireti bitirdik zannetmemeliyiz. Normal yakînlere, zarurî yakînleri feda etmemeliyiz. Biz var isek, bizim ilmimiz varsa, Allah Teâlâ ve O'nun ilim ve kudreti daha önce var. Bugünkü görülen âlem varsa, yarınki gayb âlemi de tabiatıyle vardır. Bugün olmayanlar, yarın olur. Bugün inanmadıklarımıza yarın inanmak mecburiyetinde kalırız. Hiç yanılmamak, hiç şaşmamak, sonsuz ümitsizliğe düşmemek istiyorsak hiçbir hadisenin yıkamayacağı, hiçbir şüpheciliğin yıkamayacağı en hak ve en temelli esaslara iman etmeliyiz ki, kesin iman dairemiz daralmasın; ilim ve fenni boğmayalım; imkan sahasını kısıtlamayalım; mümküne, imkansız demiyelim; hayır yerine şerre koşmayalım; imkânsız zannettiklerimizin imkanını, hatta ortaya çıkışını gördüğümüz zaman perişan oluruz. Sudan ateş, ölüden diri çıkar mı? Allah'ın izniyle çıkar. Hayat yapılır mı? Allah'ın izniyle yapılır. Göklere çıkılır mı? Allah'ın izniyle çıkılır. Kabirde soru sorulur mu? Allah'ın izniyle sorulur. Ölen dirilir mi? Allah'ın izniyle dirilir. Fakat "İki kere iki,

tek olur mu?" Olmaz. Bir şeyin parçası kendisinden büyük olur mu? Olmaz. İlletli illetini geçer mi? Geçmez. İnsan bizzat yaratıcı ve bizzat mabud olabilir mi? Olamaz. O, Allah'ın izniyle, kuş da yapsa, ölüleri de diriltse yine kuldur, yine kuldur. Bütün imkanlar, Allah'ın kudretindedir. Ve istikbal (gelecek) dediğimiz zaman sonsuzdur ve o sonsuzda bizim nice başımıza gelecekler ve sorumluluklarımız olacaktır. Ve işte Hazreti Muhammed (s.a.v.) bize mutlak olan bu tam imanı, bu tevhid inancını ve buna göre güzel işler işlemeyi öğretmek için gönderilmiştir. Ona iman edenler hiçbir zaman aldanmazlar, her zaman yakîn (tam iman)e sahip olurlar.

(أُولٰئِكَ) أُولَاءِ kelimesi "işaret ismi" çoğul, "zâ"nın çoğulu, "كَ" hitap harfidir ki "ذٰلِكَ" gibi önce Peygamber'e has hitap, ikinci olarak genel hitap olabilir. Meâli: "**Sana söylerim bunlar, o gördüklerin, o vasıflarını işittiklerin**" demektir. Yani, ya Muhammed! Böyle kalbe ait olan ve sadece görünene bağlanmayıp aklın anlayabileceklerine dahi topluca iman ve tasdik ettiği bedenî ve malî ibadetleri yerine getirmekle, duyma yolundan başka imkan olmayan hususlara da genişçe, detaylarıyle iman etmek ve edebilmek kabiliyet ve üstünlüklerini toplayan o müttakîleri işittin ya, **işte bunlar** عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ **kendilerinin Rabbi tarafından,**(1) **onların tek Rabbi olan Allah Teâlâ tarafından hidayet (doğru yol) üzeredirler.** Yani onun hidayetine aday ve o hidayet üzere yürüyecek olan ve yürümekte bulunanlar, derecelerine göre onlardır. Doğru yola uymayı bunlar dinler, derece derece doğruyu yapmaya bunlar erer. اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ *"Bizi doğru yola ilet."* (Fâtiha, 1/6) diyecek olan veya diyenler bunlardır. Bunun sözlü ve fiilî cevabını alacak ve doğru yolda yürümede başarılı olacak olanlar yine bunlardır.

وَأُولٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ Ve işte herkesin fikrinde ve zikrinde "müflihûn müflihûn" diye duyup andıkları ve fakat tayin edemedikleri bahtiyarlar, ciddi ve ebedî olarak kurtuluşu bulanlar, bulacak olanlar, gazab ve sapıklıktan kurtulmuş olarak **Allah'ın ebedî nimetlerine erecekleri kat'î olanlar, ancak bunlar, bu hidayet üzere bulunanlardır.** Allah Peygamber tanımıyanlar değil, yalnız önceki peygamberlere iman etmiş olanlar da değildir. İman edip beden ile ve mal ile ibadet ve güzel işler yapmayanların halleri de tehlikeden uzak değildir. Bunların kurtuluşları mümkün olsa bile tam ve kâmil değildir. Madem ki, imanları vardır, ilahî rahmet ile kurtuluşları kâbil ise de olağanüstü kabilindendir, Allah'ın sünneti değildir. Bununla beraber onlar hakkında imansızlar gibi sonsuz ümitsizlik de

---

(1) Burada "Rabbleri" demek uygun olmuyor. Çünkü «رَبِّهِمْ» in tercemesi olabileceği gibi «أَرْبَابِهِمْ» nin tercemesi de oluyor. Bunda ise şirk şüphesi bulunduğundan münasebetsiz oluyor. (Müellif)

caiz olmaz. Zira Allah katında imanın zerresi de kaybolmaz.

"Müflih", "iflah"dan "felah bulan, kurtulan" demektir. "Felah" aslında "felâhat" gibi "yarmak" mânâsıyle ilgilidir ki, önündeki engeli yarıp, kendini kurtarmak ve istediğine ermek yani zafer bulmaktır. Müminler de dünya ve tabiat ve şehvet engellerini yarıp, gaybda gizlenen dileklerine eren ve ahirette sonsuz kurtuluşa erenler olacaktır. Arap dilinde böyle haber "elif lâm" ile "belirli" olursa "tahsis" ifade eder. Burada "hüm = onlar" zamir-i fasıl (ayırma zamiri) denilen bir kelimedir ki, haber ile mübtedâ arasını sıfattan ayırır. Mühim bir hüküm bağlayıcısıdır. Bundan da bir kasır (tahsis) anlaşılır. Açıkladığımız mânâ bu tahsislerle tarifin mânâsıdır. Benzerlerinde uygulansın. Bu gibi tariflerde iki çeşit anlam düşünülür. Birisi: Öteden beri "müflihûn" vasfıyla şöhret bulmuş birtakım belirsiz kişiler vardır, bunları duyarsınız, fakat tayin edemezsiniz. Eğer duydunuzsa, işte bunlar ancak o müttakilerdir. İkincisi: Eğer duymadınızsa, bu kavramı iyi tasavvur ediniz ve gerçeğini araştırınız ve araştırdığınız zaman biliniz ki bunlar ancak onlardır, demek olur. أولئك 'nin tekrarı, hidayet ile felahın ayrı ayrı birer haslet olduklarına işarettir. Aradaki atf (bağlaman)ın "vav" ile yapılması da hidayet ile felahın anlayış ve maksat bakımından ayrılıklarına işarettir diyorlar. Bununla beraber birinci أولئك o imanları yapan müttakilere, ikinci de عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ sınırlamasından sonra onlara dönmüş olması ve bundan dolayı mânâ bakımından tekrar bulunmaması daha uygundur. Görülüyor ki, hidayetin müttakilere tahsisi yoktur ve fakat felahın hidayettekilere tahsisi vardır ve bu nokta mühimdir. Düşün. Sonra felâhın hidayete, hidayetin takva (Allah'dan çok korkma)ya ait olması da illiyet (nedensellik) yoluyla değil, âdet yoluyla sürdüğüne ve gerçekten hükmünü yürüten Allah Teâlâ'nın lütuf ve rahmeti olduğuna işaret için arada فـ harfi gibi sebeb ifade eden bir harf geçmemiştir.

Kur'ân işte derece derece bu müttakilere hidayettir. Acaba burada niçin "hüden li'n-nâs = insanlar için" denilmedi de "hüden li'l-müttakin = müttakiler için" denildi? diyeceksin. Çünkü:

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٦﴾ خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى

أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ۝٧

Meâl-i Şerifi

6- Şu muhakkak ki inkâr edenleri uyarsan da, uyarmasan da onlar için birdir. Onlar inanmazlar.

7- Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözlerinin üzerinde bir de perde vardır. Ve büyük azab onlaradır.

TAHLİL VE MÜNASEBETLER: Arab dilinde, dilimizde karşılığı bulunamayan bazı harfler vardır ki إِنَّ de bunlardandır. Bu harf, fiile benzeyen altı harften biri olup, yerine göre "elbette", "her halde", şüphesiz", "lâ cerem =besbelli, muhakkak" gibi bir tahkîk (gerçeklik) ve te'kîd (pekiştirme) mânâsı ifade eder. Râzî'nin naklettiğine göre Arab'ın ilk filozofu sayılan Kindî, dil imamlarından İmam Müberred'e gitmiş ve: "Ben Arap kelamında bir gereksiz söz buluyorum. Mesela عَبْدُ اللّٰهِ قَائِمٌ "Abdullah ayaktadır" diyor, sonra إِنَّ عَبْدَ اللّٰهِ قَائِمٌ "Muhakkak Abdullah ayaktadır" diyor. Daha sonra إِنَّ عَبْدَ اللّٰهِ لَقَائِمٌ "Muhakkak Abdullah, gerçekten ayaktadır" diyor. "Bunların hepsi mânâ bakımından bir, arada fazla kelimeler var." demiş. Müberred: "Hayır" demiş, "Lüzumsuz söz yok, kelimeler değiştikçe mânâ da değişir. Birincisi doğrudan doğruya ayakta durmayı haber veriyor. İkinci, bir sorunun cevabı oluyor. Üçüncü de bir inkârcının inkârına cevap oluyor." diye açıklama yaparak, dildeki incelikler konusunda filozofun bilgisizliğini gösterivermiştir[1]. Bu bir harf bize bir nazım altındaki mânâların inceliklerini anlatmayı ve bundan gafil olanların düşünceye ait yargılamalarda uygunsuz durumlara düşeceklerini ne güzel anlatır. Belağat imamı Abdülkâhir Cürcânî der ki: "Gerçekten إِنَّ te'kit (pekiştirme) içindir. Bir haber muhatabın kanaatının zıddına değilse " إِنَّ "ye ihtiyaç yoktur. Fakat dinleyenin kanaatının tersine bir haber verildiği zaman ona ihtiyaç vardır. Ve haber ne kadar uzak görülürse, إِنَّ nin güzelliği o kadar artar..." İşte bu âyette de böyledir. Burada öncelikle "hüden lîl müttekîn" sınırlamasına karşı akla gelen bir soruya isti'nâfen (başlangıçta) bir cevap vardır. İkinci olarak bu âyette açıklanacak olan haberin mânâsı uzak görülebileceğinden, onu te'kit ve pekiştirme vardır. Buna göre bu âyetin "hüden lîl-müttekîn" kısmı ile çok kuvvetli bir tezat ilgisi ve karşılaşması vardır. Ve bu şekilde bu iki âyet öncelerin

---

(1) Fahru'r-Râzî, a.g.e., II, 36-37.

karşılığı olan bir sınıflandırma ifade eder.

"Küfür", "kâf"ın ötrüsü ile lügatta "küfrân" gibi nimeti örtmek, yani nankörlüktür. Bunun aslı da "kâf"ın üstünü ile "kefir"dir ki, mutlaka örtmek demektir. Üstün ile olan bu mânâdandır ki, tohum eken ziraatçiye, aynı şekilde geceye "kâfir"; meyve tomurcuğuna "kâfur", kalça etlerine "kâfire" denilmiştir. Şu halde üstün ile "kefr", mutlak örtmek genel; ötrü ile "küfr", nimeti örtmek özeldir. Dinde küfür ise, imanın zıddıdır, imansızlık demektir. Yani bir kimsenin iman şanından olduğu halde iman etmemesidir ki, yalanlama ve inkârı, tasdiki terketmeyi, zorlama ve engel bulunmadığı zaman ikrarın terkini de içine alır. İmandaki tasdik gibi, küfürde tekzib (yalanlama) de, kalbî, kavlî (sözlü) veya fiilî olur. Kalp ile yalanlama nasıl küfür ise, zorlama olmaksızın sözlü yalanlama da öyledir. Hatta böyle bir sözlü yalanlama daha çirkin bir düşmanlığı açığa vurmak olur. Aynı şekilde fiilî yalanlama da böyledir. İman edilmesi arzu edilen mukaddes şeylere fiilen hakaret ve alay etmek, küçümsemek ve hafife almak, bunları bozmaya çalışmak en çirkin küfür olduğunda şüphe yoktur. Yalnız kalpte gizlenen küfre küfür denip de, sözlü veya fiilî olarak açıklanan ve ilan edilen küfre küfür denmemek nasıl mümkün olur? Meğer ki o, sözlü veya fiilî اِلَّا مَنْ اُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْاِيمَانِ *"Kalbi imana yatışmış olduğu halde (inkâra) zorlanan değil."* (Nahl, 16/37) şer'î istisnayı bildiren bu âyet gereğince zarurî bir zorlamaya dayanmış olsun. Fiilî tekzib, iman ile bir araya gelmesi mümkün olmayan fiili yapmaktır. Ancak fiilî yalanlama ile, fiilin yokluğu arasında büyük fark vardır. Mesela namaz kılmamak başka, haça tapmak yine başkadır. Namaz kılmamak küfür değilse bile, haça tapmak küfür olur. Bu bakış açısından amelin terkinin, fiilî yalanlama olup olmadığı şüpheli olduğundan küfrü gerektiren bir durum olup olmayacağında ihtilaf edilmiştir. Halbuki hakaret ve hafife almayı ifade eden, aynı şekilde Mushaf'ı çirkefe atmak, güneşe secde etmek, zünnar bağlamak, küfür neşretmek, günahı ve haramı helal, helalı da haram saymak... gibi bizzat küfür eseri şeyler; küfür delili olduğu belli bulunan yalancıların fiilleri -bir zorlama zarureti yoksa- küfür olduğunda hiç ihtilaf edilmemiştir. Biz, yukarda açıklama yapıldığı üzere, ameli terketmenin ve her günahın küfrü gerektirdiğini söylemiyoruz. Fakat bu mesele de pek kötüye kullanılmıştır. Burada dikkat edilecek bir nokta vardır ki o düşünülürse, Hâricîler ve Mu'tezile bir yana bırakılmak şartıyle, gerçekten yine fikir ayrılığı bulunmadığı ortaya çıkar. Ameli terketmek iki türlüdür: Birisi cüz'î (kısmen) terk, diğeri küllî (tamamen) terk. Yani biri terk, biri de terketmeyi alışkanlık edinmektir. Mesela bazan namaz kılmayan ile, namazı terketmeyi alışkanlık haline getiren arasında büyük fark

vardır. Namaza imanı olan, onu vazife tanıyan kimsenin -insanlık hali- ara sıra bazı üşengeçliğinin bulunabilmesi akla uygundur. Şu halde cüz'î terk küfür olmayabilir. Fakat amelleri terki alışkanlık edinen, namaz kılmayı hiç hatırına getirmiyen ömründe hiç kılmayan ve hatta kılmamaya azmetmiş bulunanların kıble ehli (müslüman) olduklarına, Allah'a, Peygamber'e ve peygamberlere, Kur'ân'a ve ahirete, farz olan vazifelere imanı bulunduğuna nasıl hükmedilebilir? Özetle iman, tevhid tertibiyle bütün inanılacak şeylere bölünmez bir bağlılıkla uymak; küfür de onlardan birinin bile olsun, bulunmamasıdır. Yani küfür için iman edilecek şeylerin hiç birine inanmamak şart değildir. Birine veya bir kısmına inanmamak da küfürdür. İman, bir bütünlüğü gerektirir. Küfür ise onun tersi olduğundan, bir kısmı inkâr ile vâki olur. Tamamının inkârına bağlı olmaz. İman ile küfür sade zıt değil, birbirinin tersidirler. Ne toplanırlar, ne yükselirler; arada vasıta, iki menzil arasında bir menzil (menzile beyne'l-menzileteyn) yoktur. Bir insan ya kâfirdir, ya mümin. Fâsık (günahkâr) da işlediği suça göre bunlardan biridir. İman ile küfür iki görüş açısından düşünülür. Birisi insanın yalnız Allah Teâlâ'ya karşı vaziyeti. Diğeri de müminlere karşı vaziyetidir. Birincisinde mümin, yalnız Allah Teâlâ'nın ilmini düşünerek imanını ve kendini ona göre kontrol ve teftiş eder. Bu noktada hem içinden ve hem dışından sorumludur. İkincisinde insanların ilmi ve onlara kendini ve ne şekilde tanıttığını ve ne gibi muamele yaptığını ve onların ilmine karşı kendisinin ne gibi bir muameleye tabi tutulması gerektiğini düşünerek, imanını ve kendini ona göre kontrol ve teftiş eder. Çünkü İslâm imanının, bir Allah'ın hakları, bir de kulların hakları yönü; bir ferdî, bir de sosyal durumu vardır. "Allah'a, Peygamber'e kalbimde imanım var." deyip de insanlara karşı hep küfür muamelesi yapmak İslâm imanının şiarı değildir. Din ve imana muhtaç olan Allah değil, insanlardır. Küfretmek, dilimizde kaba bir şekilde sövmek mânâsında da âdet olmuştur ki, bu Arapça'da yoktur. Fakat daha çok İstanbul dilinde, halk arasında yaygın olan bu mânâ, esasında dinî mânâdan alınmıştır. Önceleri dine sövmek, imana sövmek, ağıza bilmem ne yapmak gibi küfrü gerektiren söğmelere kullanılırken, biraz genişletilmiştir. Bunun için "küfretmek" tabiriyle, "kâfir olmak" tabiri arasında bir fark sezilir.

"İnzar" korkulu bir şeyden sakındırmak için bildirmek, yani "ilerde şu fenalık var, sakın!" diye doğru yolu göstermek.

"Hatm", "tab" gibi basmak mânâsınadır. Ve "ketm" ile de ilgilidir. "عَلَى" ile geçişli kılındığı zaman üzerini mühürlemek, yani bir şeyi veya içindekini sağlamlaştırmak için üzerine mühür veya damga basmak, bir çıkını, bir odayı, bir

zarfı mühürlemek gibi. Bir de bir şeyi sona erdirmek anlamına gelir. Fakat bunda ختم gibi bizzat geçişli olur. Şu halde burada birinci mânâdan bir istiâredir.

"Kalp", yürek ve gönül mânâlarına gelir, yani "kalp" iki mânâya kullanılır. Birisi göğsün sol tarafında, sol memenin altına doğru konulmuş bir çeşit çam kozalağı şekline benzer bir durumda (sanavberiyyüşşekil) ve bedendeki etlerin hiç birine benzemiyen, hem sinir ve hem kas dokularının esaslarını toplayan belli bir et parçasıdır ki, atar ve toplar bütün damarların köküdür. İçinde karıncıkları ve kulakcıkları vardır. İnsanın aza ve organları içinde kendi kendine hareket eden odur. Ruha ait iticilik ondan başlar. Bu, motoru kendinde, kendi kendine açılıp kapanan bir tulumbadır. Kan dolaşımı buna borçludur. Ve bununla beraber bu hareketin solunum ve akciğer hareketi ile de bir ilgisi ve paralelliği vardır. Bu kalp, beden ilimlerinden olan Tıp ilminin ve doktorların meşgul olduğu bedeni ve yeri belli olan kalptir. Buna biz dilimizde yürek tabir ederiz. Nitekim mideye de kursak deriz, "kursak aşını, yastık başını ister". İkincisi, ruhanî, ilahî bir lütuf olan ve bütün şuur, vicdan, duygu ve sezgilerimizin, düşünme kuvvetimizin kaynağı yani manevî âlemimizin merkezi bulunan, yeri belli olmayan kalptir ki, "insan ruhu" da denilir. İnsanın asıl gerçeği bu kalptir. İnsanın anlayışlı, bilgin ve arif olan bölünmez kısmı; konuşulan, azarlanan, talepte bulunulan ve sorumlu olan özü budur. Bütün benliğimiz öncelikle bundadır. Bunun için anlayan "ben", anlaşılan "ben"in içindedir. Ben ruhuma, cismime, aklıma, irademe bundan geçerim. Bu sanki ruhumuzun bir gözüdür. Sezgi bunun bakışı, akıl bunun ruhu, irade bunun kuvvetidir. Bunu, ruhumuzun kendisi şeklinde anlayanlar da çoktur. Dilimizde buna yine "kalp" deriz. Yukarda "gönül" denildiğini de söylemiştik. Çünkü "gönlümden geçti", "kalbimden geçti", "zihnimden geçti", "aklımdan geçti" dediğimiz zaman hepsinde aynı mânâyı kastederiz. Bununla beraber kalp ile gönlü ayırdığımız noktalar da vardır. Mesela "kalbin çürük" deriz de, aynı mânâda "gönlün çürük" demeyiz. Bazan yürek kelimesini de bu mânâda kullandığımız olur ki, "yürekli adam", şecaatli ve kuvvetli kalbe sahip adam demektir. Şüphesiz mekansız olan bu ruhanî kalbin bütün beden ve cisim olan kalp ile bir ilişkisi vardır. Fakat âlimler ve filozoflar bu ilginin şeklini, nasıllığını önceden ve bizzat bedenin hangi noktasıyla ilgilendiğini tayin etmede hayrete düşmüşlerdir. Bu ilgi önce cisim olan kalbe midir? Akıla mıdır? Bütün sinirlere midir? Bütün sinir ve kaslara mıdır? Yoksa kalp ve şuur, damarlar, sinirler, kaslar ve uzuvlariyle bedenin tek suretine midir? Sonra bu ilgi, fizikî özelliklerin cisimlere, vasıfların vasıf sahiplerine ilgisi gibi midir? Bir aleti kullananın, alete ilgisi gibi midir? Bir yerde oturanın, o

yere ilgisi gibi midir? Her ikisini içine alarak bir kaptanın gemiyle ilgisi, bir devlet başkanının memleketiyle ilgisi gibi midir? Özetle madde ile kuvvetin ilgisi nedir? Ve sonra maddî kuvvetle, manevi kuvvetin ilgisi nedir? Bunlar, felsefecileri, psikoloji ilmiyle uğraşanları yoran, hayretler içinde boğan noktalardır. Ancak önceden olsun, sonradan olsun, önceden ve bizzat olsun, ikinci ve vasıtalı olsun, yapıcılık yönünden olsun, kabiliyet cihetinden olsun, her halde bunun cisim olan kalp ile de bir ilgisi olduğu açıktır. Hissî etkenlerde hareketin önemi büyük olduğuna ve bütün tabiî etkenlerin harekete dönmesi çağımız fenninin en büyük eğilimi bulunduğuna göre, bedenimizde, dışa ait hareketlerin izlenimlerinden etkilenen ve onları alan aletlerimiz, açık duygularımız, sinirlerimiz, beynimiz olmakla beraber bunların cereyanının, bedendeki kendi hareketimizin kıymetine borçlu olduğu ve bu şahsî hareketin bizzat hareket eden bedene ait kalbde bulunup, ondan başladığı ve bunun hastalığı durumunda hissî üzüntülerin, gizli kederlerin ilgisinin de açıkça görüldüğü yönden harekete başlayarak şuurun kaynağını birleştirmiş olmak için, ruhanî kalbin ilk ilgisini de cisim olan kalbe bağlamak hem tabiî, hem de -hemen her dilde denecek derecede- ikisinin de bir isim ile anılagelmiş bulunmasından anlaşılan, genel bir fikir birliğine uygun olduğunda şüphe yoktur. Bu durumu kabul etmemekte ısrar edenler olursa, onların, her iki ismin biri diğerinden teşbih (benzetme) ve istiâre yoluyla alınmış olmasını, yani bedende cisim olan kalbin yeri ne ise, ruhta da ruhanî kalbin yeri o gibi olduğunu düşünebilirler. Akıl ile kalbin ilgisini de akıl kelimesine bırakalım. Kur'ân'da, Kur'ân ilimlerinde, din ilminde, ahlâk ilminde, edebiyatta kalp denilince bu ikinci mânâ kastedilir. "Temiz kalpli adam", "kör kalpli adam", "kalbi bozuk", "kalpsiz" gibi ifadelerde kalpten ne anlıyorsak, burada kalpten de onu anlıyacağız ki, gaybe imanda, Allah'ı bilmede bu kalbi sezmenin, tanımanın büyük önemi vardır. Her şeyi bu kalp ile duyup da bundan, bunun varlığının şeklinden habersiz olanlar, bunu düşünemiyenler, din hususunda puta tapıcılıktan, göz önündeki cisimlere tapmaktan ileri geçemezler. Mühürlü kalpler işte onlardır. "Ğışâve" perde demektir.

TEFSİR VE TE'VİL: اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا **Şüphesiz ki küfürleri tam ortaya çıkmış olanlar** سَوَٓاءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ **kendilerini ha (Allah'ın azabından) korkutmuşsun, ha korkutmamışsın onlar için aynıdır.** لَا يُؤْمِنُونَ **iman etmezler.** Fakat bu inzâr (korkutma) ve adem-i inzâr (korkutmama) senin için aynı değildir, سَوَٓاءٌ عَلَيْكَ *"senin için eşit"* değil, سَوَٓاءٌ عَلَيْهِمْ *"onlar için eşit"* dir. Zira sen görevini yapmış ve Allah'ın delilini göstermiş ve açıklamış olursun, sevap senin, günah onların olur. O eşitliğin, iman etmediklerinin sebebine gelince: Çünkü خَتَمَ

عَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى قُلُوبِهِمْ اللّٰهُ عَلَى yüce şân sahibi Allah, onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gerçeği kendiliklerinden sezip, düşünüp bulmaya, olmadığı halde dinleyip işitmeye, güzel kabul göstermeye kabiliyet (yetenek)leri kalmamıştır. Aslî kalp vardır fakat ilk yaratılıştaki sağlamlıklarını yitirmişler, kötü alışkanlıklarıyla onu örten ikinci bir alışkanlık kazanmışlardır. Bu kazancı da Allah Teâlâ yerine getirmiştir. Artık onlar kendiliklerinden; kendi istek ve arzularından, şahsî ve nefsî gayelerinden başka hiçbir şeye dönüp bakmazlar. Gerçeği anlamak için yaratılmış olan o kalplerin bütün faaliyet ve yetenekleri nefse ait arzularla boğulmuş, isterse gelecekteki menfaatleri adına olsun, kendilerinden şimdiki isteklerinden başka gayba ait gerçeklere karşı inat ile kaplanmışlar, onlar أَوَلَمْ نُعَمِّرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ *"Öğüt alacak olanın, öğüt alacağı kadar bir süre sizi yaşatmadık mı?"* (Fâtır, 35/37) âyeti gereğince Allah Teâlâ'nın verdiği düşünme devresini tamamlamışlar ve artık küfür, onların tam ortaya çıkmış kazançları, huyları ve ikinci yaratılışları olmuştur. Onlar ne hakikatı, kalp gibi nefse ait delilleri, ne de Kur'ân gibi daima açık manevî ve aklî bir mucizeyi düşünürler ve hatta ne dinlerler, ne dinlemek isterler, bilmek işlerine gelmez, bilseler de kabul etmezler. Bunlardan başka وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ **gözlerinin üzerinde de bir perde vardır...** Görülen âlemde, âlemin şekli, madenlerin oluşumu, bitkilerin ve hayvanların durumu, anatomi gibi gözle görülebilen doğru delilleri, bakmak isteseler bile göremezler, çünkü o gözler perdelidir. Onları gaflet, şehvetler, kötülükler, bencillik perdesi bürümüştür. Mesela her gün gökyüzüne bakar, o gönülün hoşlandığı manzarayı görür de, şu yerdeki, şu bedendeki, şu küçücük gözün, küçücük göz bebeğine uyan bir anlık ışık ile dışardan o kadar uzak ve geniş uzaklık ve mesafe içindeki büyük dış manzaranın nasıl ve ne ile anlaşıldığını görmez ve düşünmez. Acıktığı zaman ekmeğe koşar da, dışındaki ekmeği nasıl idrak ettiğini ve ona nasıl ve ne sayede isabet ve uyum sağlayabildiğini düşünmez ve görmez... Böylece onlar, gerçeği anlamak için şart olan kalp ve akıl, sağlam duyular, haberi duyma denilen üç ilim sebebinin üçünden de mahrum bir haldedirler.

Görülüyor ki âyette "kulûb (kalbler) ile "ebsâr" (gözler) çoğul ve aradaki "sem" (kulak) ise müfred (tekil) olarak getirilmiştir. Bunun hakkında çeşitli görüşler söylenmiştir. Fakat bizim anladığımıza göre bunun sebebi, imanda kalbe ait âyetler ve cihana ait âyetler, düşünce ve görmeye ait yolların çeşitli ve çok olmasıyle beraber, dinde duyma yolunun, naklî delilin bir, yani "nübüvvet merkezi" olduğuna işarettir. Şurasının hatırlatılması gerekir ki, Arapça'da "üzün" (kulak) ile "sem' ve sâmia' ", "ayn" ile "basar" ve "basîre" pek güzel grup

laştırılmış ve ayırt edilmişlerdir. Fakat Türkçemizde hem "üzün"e, hem "sâmia"ya sadece kulak dediğimiz gibi, "ayn" ile "basar"ı ayırmıyarak, ikisine de "göz." deriz. Halbuki cisim olan kulak işitende ve sağırda, cisim olan göz bakar körde de vardır. Burada ruh ve cisim tahliline ihtiyaç vardır. Ve bu eksikliği dilimizde Arapça ile tamamlamaya mecbur olmuşuzdur.

Kalp nasıl mühürlenir? Malum ya üzeri mühürlenmek; zarf, kap, örtü ve kapı gibi şeylerde olur. İnsanların kalpleri de, ilimlerin ve bilgilerin zarfları ve kapları gibidir. Ne kadar anlayışlarımız varsa orada saklıdır. Kulak da bir kapı gibidir, duyulan şeyler oradan girer. Bilhassa geçmişteki, gelecekteki ve şimdiki gaybla ilgili haberler, kitaplardaki kavramlar duyma yoluyla bilinir. Şu halde kalbin mühürlenmesi, zarfın mühürlenmesine; kulağın mühürlenmesi, kapının mühürlenmesine benzer. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) hadislerinde şu meâlde buyurmuştur ki: "Günah ilk defa yapıldığı zaman kalpte bir siyah nokta yani kara bir leke olur. Eğer sahibi pişman olur, tevbe ve istiğfar ederse kalp yine parlar. Etmez de günah tekrarlanırsa, o leke de artar, sonra arta arta bir dereceye gelir ki, leke bir kılıf gibi bütün kalbi kaplar ki Mutaffifîn sûresinde كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ *"Hayır, onların işleyip kazandıkları şeyler, kalplerinin üzerine pas tutmuştur."* (Mutaffifîn, 83/14) âyetindeki رَيْن "rayn" da budur."(1) Bu hadis gösteriyor ki, günahlar devam ettikçe kalpleri bir kılıf gibi kaplar. İşte o zaman bu خَتَمَ اللّٰهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ âyetinde buyurulduğu gibi Allah tarafından mühür ve baskı yapılır. O salgın leke o kalbe basılıp tabedilir. Başlangıçta âharlı parlak bir yazı kağıdı üzerine dökülmüş, silinmesi mümkün olan bir mürekkep gibiyken, bundan sonra matbû ve silinmez bir hale gelir. Diğer bir deyişle, alışkanlıkla bir ikinci huy olur. Ne silinir, ne çıkar ve o zaman ne iman yolu kalır, ne de küfürden kurtulmaya çare. Bu mühürleme ve baskının kazanılması kuldan, yaratılması Allah'tandır. Şu halde burada hatm (mühürleme)in Allah'a isnadı, aklî mecaz değil, Ehl-i sünnet'in anladığı gibi hakikattir ve cebir (zorlama) yoktur. Bu hadis ve âyet ahlâkta alışkanlık meselesini ne güzel açıklar. Ahlâkın ve dinin kıymeti, devam ve alışkanlıkta olduğunu ne güzel anlatır. Bu nokta terbiye meselesinin sırrıdır. Dinî bakımdan bir günahta ısrar etmekle etmemenin farkı da bundandır. Günahı helal saymanın, haramı helal saymanın küfür olması da bununla ilgilidir. İman meselesinde kâfirler için bu alışkanlığın sonucu, bu ikinci huy, bu sağlam meleke ne ise, amel konusunda müminler için de böyledir.

İyiliklere âdet edinmekle alışılır. Kötülükler de alışkanlık ile içinden

(1) İbn Mâce, Zühd, 29; Tirmizî, Tefsîru Sûreti 83/1; Muvatta, Kelâm, 18; Ahmed b. Hanbel, 2/297.

çıkılmaz bir ikinci huy olur. Hayatın akışı bu alışkanlığın kazanılması demektir. İlk yaratılışta beşer iradesinin ilgisi yoktur. Fakat alışkanlıkta ilk hissesi önemlidir. Bununla beraber bunun üzerine sonuç olarak yaratma yine Allah'ındır. Şu halde bu meselelerde ilk yaratılış gibi zorlama yoktur. Aynı zamanda insanın yaratıcılığı da yoktur, yalnız kazancı vardır. İnsan bir taraftan yaratılmışı alır, diğer taraftan yaratılacağı kazanır, onun kalbi, Allah'ın yaratığı ve halkının (yaratmasının) güzergahıdır. İnsan asıl değil, vekildir. Allah Teâlâ onlara başlangıçta kalp vermeseydi veyahut kendiliğinden mühürlü olarak verseydi, o zaman zorlama olurdu. Halbuki âyet öyle demiyor. Şu halde bazı Avrupalıların yaptığı gibi bu âyetlerle cebir (zorlama) isnadına kalkışmak, âyeti anlamamaktır. Yalnız Allah Teâlâ bu gibi kâfirlerin iman etmiyeceklerini bildiği halde yine iman ile sorumlu tutmuştur. Halbuki Allah'ın ilminin tersine bir şey olmayacağından dolayı, "bu iman, üstesinden gelinemiyecek bir iman değil midir?" sorusu sorulmuştur. Fakat bunu da şöyle anlamak gerekir: Bu teklif ilk yaratılışa göre güç yetmiyecek değildir ve onun için yapılmıştır. Gerçi ikinci huya göre güç yetmezdir. Fakat onun için yapılmamış, sadece bilinmiştir.

Kur'ân'ın hikmeti ve İslâmî esaslara göre ilimde zorlama fiili yoktur. Bundan, "aklî zaruret yoktur" diye de bahsederler. Cebir (zorlama) ve icâb (gerekli kılma), iradenin ve yaratmanın eseridir. Allah'ın, önden veya sondan bir şeyi bilmesi, onu yapması ve yaptırması demek değildir. Ne bilen yapmaya mecburdur, ne de bilinen yapılmaya mecburdur. İsteğin fiile çıkması bile kudret (güç)e, güçle beraber bir de yaratmaya bağlıdır. Bunun içindir ki biz, kendimizde iradeye bağlanmayan ilimler ve hatta güç bulunduğu halde bile fiile çıkmamış nice iradeler buluruz. Bütün bunlar bize gösterir ki bilmek, istemek, güç, yaratma bir grup sıfatlardır. Bundan dolayı Allah Teâlâ'nın bilmiş olması da zorla yaptırmış olması demek değildir. Ve Allah Teâlâ mühürü, ikinci huyu kulun istemesinden ve bahsettiği gücünden sonra yaratmıştır ve anılan teklif nihayet geçici ve değişken bir şekilde güç yetmez olmuştur. Bu ise hem mümkün ve hem olagelendir. Ve öyle olması yakışır. Özetle kader, zorlama değildir. Bunlar, Allah bildiği için kâfir olmamış, kâfir olduklarından ve olacaklarından dolayı Allah öyle bilmiş, öyle takdir etmiştir. Yanılmayanın takdirinin mânâsı düşünülürse, bu pek kolay anlaşılır.

وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ Bunlar için kurtuluş da yok, büyük bir azab vardır. Çünkü bunlarda, yukarda anlatılan iman ve ahirete şeksiz inanma yoktur. Allah, Allah'ın kitabı, peygamber, ahiret denildikçe o mühürlü kalpler kıvranır, çarpınır, o mühürlü kulaklar uğuldar, o perdeli gözler deprenir etrafa yalpa vurur.

Öldükten sonra da cehennem azabını boylarlar. Bunun genişçe açıklamasını da ilerde göreceksiniz.

NÜZUL (İNİŞ) SEBEBİ: İbn Abbas hazretlerinden birkaç yol ile elde edilen rivayetin özeti meâlen şudur: Peygamber (s.a.v.) Efendimiz bütün insanların iman etmesini ve Allah'ın doğru yoluna uymalarını çok arzu ederdi. Medine'ye şeref vermelerinden sonra da etrafındaki yahudi ve yahudi reisleri bile bile çiftlik ediyorlar, inkâr ve olumsuzlukta ileri gidiyorlardı. Bunun üzerine Cenabı Allah, bir taraftan ilk anışta, ilm-i ezelî (ezelî bilgi)de herkesin iman ve saadetinin karara bağlanmış olmadığını, bazı kalplerin takdir edilmiş olan iman kâbiliyeti devresinden istifade edemiyerek kapanacağı da Allah katında takdir ile bilinmiş bulunduğunu ve ilâhî ilmin şaşmayacağını haber vermiş, bildirmiş ve teselli eylemiş; bir taraftan da onları azarlamış ve tekdir etmiştir. Ve bu şekilde Bakara sûresinin başından yüz âyetin, yahudi haberleri ile, Evs ve Hazrec kabilesinin münafıklarından birtakım kimseler hakkında indiği ve İbnü Abbas (r.a.) hazretlerinin bunları isimleriyle, şahıslariyle, nesebleriyle naklettiği rivayet olunmuştur. Rabî' b. Enes'den vâki olan rivayette de bu iki âyetin nüzulü قادة احزاب "toplulukların önderleri" ve özellikle Bedir harbinde öldürülenler ile ilgili olduğu söylenmiştir. Gerçi nüzul sebebinin özelliği, hükmün genelliğine engel değilse de, bu âyetteki الذين كفروا "küfredenler"den genel kapsamı ile mutlaka kâfirler kastedilmediği de görünen deliller ve diğer karineler ile bilinmektedir. Bu cümleden olarak bundan önce الذين يؤمنون بالغيب ، والذين يؤمنون بما انزل اليك وما انزل من قبلك âyetlerinde her türlü şirk ve küfürden imânâ geçenler de dahil bulunuyordu. Ve bunların iniş sebepleri de onlar olmuştu. Buna göre başlangıçta kâfirler iki kısımdır. Bir kısmı kalpleri mühürlenmiş olanlardır, bunlar iman etmezler. Diğer kısmı ise henüz öyle değildirler. Sonra müslüman olurlar ve hatta ümmetin seçkinlerinden ve etkıyâ (Allah'tan son derece korkanlar)dan olurlar. Şu halde الذين كفروا sözün gelişi ve öncesi karinesi ile doğruya uygunluğundan tahsis edilmiş, fakat yalnız nüzul sebeplerine mahsus zannedilmemelidir. Meâl bakımından mukayyed kuvvetindedir. Bunun için yukarda yalnız küfredenler, "bir defa küfretmiş bulunanlar" diye değil, "küfürleri ortaya çıkıp yerleşmiş olanlar" diye açıklama yapılmıştır. Böyle kâfirler yine olabilir.

Buraya kadar iki zıt olan düşünce halindeki veya gerçekteki iman ile küfre göre insanlar, aralarında vasıta bulunmayan iki karşıt kısma ayrılmıştır. Bundan sonra da ikinci taksimde kâfirlerin en zararlı cinsi olan ve küfür ile iman arasında dolaşır gibi görünen münafıklar vasıflandırılacaktır ki, öncekilere "inatçı kâfirler", bunlara da ilmen veya amelen "şüpheci kâfirler" diyebiliriz.

Bunlar ayrı bir kıssa ile kâfirlerin kıssasına bağlı olarak açıklanıyor. Fakat mü'minler hakkında dört âyet; sözleri ve fiilleri bir olan belli kâfirler hakkında ancak iki âyet indirildiği halde, sözleri fiillerine benzemiyen bu münafıklar hakkında on üç âyet indirilmiş ve bu şekilde kâfirler sınıfının âyetleri on beşe ulaşmıştır. Ve bütün bunlar, ilk önce Allah'ın Resulünü, ikinci olarak da mü'minleri irşad içindir.

وَمِنَ النَّاسِ

مَنْ يَقُولُ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَبِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ ﴿٨﴾
يُخَادِعُونَ اللّٰهَ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ اِلَّا اَنْفُسَهُمْ وَمَا
يَشْعُرُونَ ﴿٩﴾ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللّٰهُ مَرَضًا وَلَهُمْ
عَذَابٌ اَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ ﴿١٠﴾ وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ
لَا تُفْسِدُوا فِي الْاَرْضِ قَالُوا اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ ﴿١١﴾ اَلَا اِنَّهُمْ
هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلٰكِنْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿١٢﴾ وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ اٰمِنُوا كَمَا
اٰمَنَ النَّاسُ قَالُوا اَنُؤْمِنُ كَمَا اٰمَنَ السُّفَهَاءُ اَلَا اِنَّهُمْ هُمُ
السُّفَهَاءُ وَلٰكِنْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٣﴾ وَاِذَا لَقُوا الَّذِينَ اٰمَنُوا قَالُوا
اٰمَنَّا وَاِذَا خَلَوْا اِلٰى شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا اِنَّا مَعَكُمْ اِنَّمَا نَحْنُ
مُسْتَهْزِؤُنَ ﴿١٤﴾ اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ
يَعْمَهُونَ ﴿١٥﴾ اُولٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰى

فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ ﴿١٦﴾ مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ
الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ
وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ ﴿١٧﴾ صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ
لَا يَرْجِعُونَ ﴿١٨﴾ أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ
وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ
وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ ﴿١٩﴾ يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ
كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ
لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٢٠﴾

Meâl-i Şerifi

8- İnsanlardan öyleleri de vardır ki, inanmadıkları halde, "Allah'a ve ahiret gününe inandık." derler.

9- Allah'ı ve müminleri aldatmaya çalışırlar. Halbuki sırf kendilerini aldatırlar da farkına varmazlar.

10- Kalplerinde hastalık vardır. Allah da onların hastalığını arttırmıştır. Yalan söylemelerine karşılık onlara elem verici bir azab vardır.

11- Hem onlara: "Yeryüzünde fesat çıkarmayın." denildiğinde: "Biz ancak ıslah edicileriz." derler.

12- İyi bilin ki, onlar ortalığı bozanların ta kendileridir, fakat anlamazlar.

13- Onlara: "İnsanların (müslümanların) inandığı gibi inanın." denilince, "Biz de o beyinsizlerin inandığı gibi mi inanacağız?" derler. İyi bilin ki, asıl beyinsiz kendileridir fakat bilmezler.

14- Onlar iman edenlere rastladıkları zaman: "İnandık" derler. Fakat şeytanlarıyle yalnız kaldıkları zaman: "Biz, sizinle beraberiz, biz sadece (onlarla) alay ediyoruz." derler.

15- (Asıl) Allah onlarla alay eder ve taşkınlıkları içinde serserice dolaşmalarına mühlet verir.

16- İşte onlar o kimselerdir ki, hidayet karşılığında sapıklığı satın aldılar da, ticaretleri kâr etmedi, doğru yolu da bulamadılar.

17- Onların durumu, bir ateş yakanın durumu gibidir. (Ateş) çevresini aydınlatır aydınlatmaz Allah onların (gözlerinin) nurlarını giderdi ve onları karanlıklar içinde bıraktı, artık görmezler.

18- (Onlar) sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Artık (hakka) dönmezler.

19- Yahut (onların durumu), gökten boşanan, içinde karanlıklar, gök gürlemesi ve şimşek(ler) bulunan bir yağmur(a tutulmuşun hali) gibidir. Yıldırımlardan ölmek korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkarlar. Oysa Allah, inkârcıları tamamen kuşatmıştır.

20- O şimşek nerdeyse gözlerini (n nûrunu) kapıverecek. Önlerini aydınlattımı ışığında yürürler, karanlık üzerlerine çöktümü de dikilip kalırlar. Allah dilemiş olsaydı işitmelerini, görmelerini de alıverirdi. Şüphesiz Allah her şeye kâdirdir.

NÜZUL SEBEBİ: Bu âyetlerin Medine ve civarındaki birtakım münafıklar hakkında inmiş olmasında fikir birliği vardır. Rivayet edildiğine göre bunlar Evs ve Hazrec kabilelerine mensup bazı kimselerle, onlarla birlikte olanlardır ki, başkanları Abdullah b. Übeyy b. Selûl'dür. Peygamberimizin ensarı (yardımcıları, dostları) olan Evs ve Hazrec kabileleri o zaman Yesrib denilen Medine'nin en esaslı unsuru idiler ki, ikisine birden "ma'şeri Hazrec" (Hazrec topluluğu) de denilirdi. Bunlardan başka Medine yakınlarında Kurayza, Benî Nadîr, Benî Kaynuka gibi yahudi kabileleri vardı. Medine içinde oturan yahudiler de bulunuyordu. Büyük bir peygamberin gelmek üzere bulunduğu yahudi bilginleri arasında söyleniyor ve Medine halkı arasına yayılıyordu. Yahudiler, Hz. Musa'nın "bana

benzer peygamber" dediği peygamberi, o peygamberi Arapça "en-Nebî, er-Resul" ismiyle bekliyorlardı. Ve tahminlere göre bunun zamanı geldiğini seziyorlardı. Fakat bunu kendilerinden bekliyorlardı. O sırada Abdullah b. Übeyy de kendini Evs ve Hazrec içinde Yesrib krallığına aday gibi görüyordu. İçerde ve dışarda bu durumlardan, Allah Teâlâ'nın hikmetiyle en önce uyanan Evs ve Hazrec oldu. Hac mevsiminde Mekke'ye gidip "ilk akabe"de on iki, ertesi sene "ikinci akabe"de yetmiş kişi Hz. Peygamber'e biat ettiler, onun "ensar"ı (yardımcıları) olmaya başladılar, Allah'a ortak koşmaktan kurtulup gaybe iman ettiler. Hatta birçokları Hz. Peygamber'i görmeden iman ettiler. En sonra da Peygamber Efendimiz hicret ettiler. Yesrib "dâru'l-hicre = hicret yurdu" oldu ve Medine (yani şehir) ismini aldı. Peygamberimiz'in buraya yerleşmesinden sonra İslâm kelimesi çabucak halk arasında yayıldı. Müslümanlık ve müslümanlar çoğaldı, puta tapıcılara ve müşriklere karşı ezici bir çoğunluk oluştu. Bununla birlikte Evs ve Hazrec kabileleri içinde iman etmeyen bir azınlık da vardı. Yahudiler "kitap ehli" iseler de, tersine çoğunluğu çekememezlik sebebiyle inkârcılıkta inat etmiş ve bununla birlikte en büyük âlimlerden Abdullah b. Selâm hazretleri gibi bazı zatlar da وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ âyetindeki öğülmelere mazhar olarak ezelî imanlarını açıklamışlardı. İman etmeyen ve إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا *"Muhakkak ki inkâr edenler"* âyetinin nüzul sebebi olan yahudi âlimleri gizli gizli "gizli örgütler" rolü oynuyordu. Bunlar, Peygamber'e ve müslümanlara düşmanlık etmek için öbürlerinden iman etmeyen azınlık ile gizlice ittifak ederek İslam ortamında onlardan zâhiren iman etmiş görünen bir münafıklar zümresi oluşturmuşlardı ki, bunların başkanları Abdullah b. Übeyy b. Selûl idi. Allah'ın bildirmesi ile Peygamberimiz onları tanıyordu ve ashabından seçkin olanlara da bildiriyordu. Bu sebeple bunların adları ve nesebleri bile rivayet olunmuştur ki, tefsirde anılmaları lüzumsuzdur. Bu münafıklar, müslümanların ibadetlerine ve bütün dinî hususlarına görünüşte ve daima iştirak ederler ve el altından da entrika çevirmeye çalışırlardı. Dikkate değer ki bunlar, dıştan küfrü gerektiren bir şeyi göstermemeye çalışırlar ve yalnız görüntüyü muhafaza ettiklerinden dolayı -Allah Teâlâ'nın hikmetiyle- İslâm toplumundan çıkarılmazlardı. İşte açıkça bilinen kâfirlerden daha çok bu gibilere karşı İslâmî emniyeti muhafaza etmek, peygamberlik görevinde ve İslâm'da pek önemli bir mesele olduğundan Cenab-ı Allah bunlar sebebiyle yukardaki on üç âyeti indirerek durumlarını bildirmiştir. وَمِنَ النَّاسِ مَنْ "Nâs" kelimesi, "insan"ın çoğuludur, aslı "Ünâs"tır. Yahut lafzından başka olarak çoğul ismidir. Bazan "halk" ve "ahâli" deyimlerimiz gibi "halk topluluğu" mânâsına da kullanılır. Yani anlatılan kâfir-

lerden başka **insanların bir kısmı da vardır ki,** يَقُولُ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَبِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ **Allah'a ve o son güne (yani ahirete) iman ettik der.** وَمَا هُمْ بِمُؤْمِن۪ينَ **halbuki bunlar mümin (inanmış) değillerdir.** Mümin olmadıkları halde "âmennâ = inandık" diye yalan söylerler. Dikkat edilirse Peygamber'e imanı çoğunlukla kâle bile almazlar da Allah'a ve ahiret gününe imanı söylerler ve güya bu kadarla Peygamber'i tasdik ediyormuş gibi görünürler. Niçin mi böyle yaparlar? Bunlar böylelikle يُخَادِعُونَ اللّٰهَ وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا **Allah'a ve müminlere hîle yapmaya kalkışırlar,** onlara hîle yarışına çıkarlar, Allah'ı ve müminleri de hîle yapıyorlarmış gibi zannederler. وَمَا يَخْدَعُونَ اِلَّٓا اَنْفُسَهُمْ Bu da " ادع" Nâfi', İbnü Kesir, Ebu Amr kırâetlerinde يُخَادِعُونَ şeklinde okunur. **Halbuki hîleyi başkasına yapmıyorlar, ancak kendilerine yapıyorlar,** sonuçta kendilerini aldatmış veya kendilerini aldatmaya kalkışmış oluyorlar, kendilerini aldatıyorlar da وَمَا يَشْعُرُونَ **anlamıyorlar.** Farkında değiller, şuurları yok da ne yaptıklarından haberleri olmuyor.

"Hud'a" (hîle) kelimesi esasında bir gizlilik mânâsını içine alır. Ve tarifi: Başkasına karşı görünüşte selamet ve doğruluk düşündüren bir işi açıklayıp, içinde onu zarara sokacak bir şeyi gizlemektir. "Muhâdea", hile yarışına kalkışmaktır ki, ikisi birden değil, önce bir taraftan başlamak şarttır.

"Nefs", bir şeyin zatı ve kendisi demektir. Ruh ve kalp mânasına da gelir. Şeriat örfünde şehvet ve kızgınlığın başlangıcı olan nefsanî kuvvete de denilir. Buradaki öncekidir.

Şuur, açık duygu ile hissetmektir. Yani şu anda his halinde olan ve henüz hafızaya ve akla tamamen geçmemiş bulunan açık bir ilimdir ki, dalgınlığın zıddıdır. İdrakin ilk derecesi yani bir şeyin, düşünenin fikrine ilk varış derecesi, ilk görünümüdür. Çünkü ilim, nefsin mânâya ulaşmasıdır. Ve bu ulaşmanın birtakım dereceleri vardır ki, şuur bunların birincisi yani nefsin mânâya ilk varış mertebesidir. O mânânın tamamına nefsin anlayışı hasıl olunca tasavvur; bu mânâ şuurun gitmesinden sonra tekrar geri döndürülebilecek şekilde ruhda bakî kalmışsa hıfz (ezberleme), bunu istemeye hatırlama; tekrar bulan vicdana zikr (anma) ismi verilir. Şuur bir bakıma ilmin en zayıfıdır, çünkü onda sebat ve ihtiyatlı hareket yoktur. Bu sebeple Allah'ın ilmine şuur denmez. Diğer bir yönden de en canlı bir ilimdir. Çünkü o anda ve bizzat ince bir görüş anı ve huzurdur. Ve ilahî ilmin kemalini anlatacak en güzel bir şahittir. وَمَٓا اَمْرُنَٓا اِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ *"Ve bizim emrimiz yalnız birdir, bir göz kırpması gibi (sür'atli)dir."* **(Kamer, 54/50).** Her şuur, birlik içinde bir ikiliği, ikilik içinde bir birliği ihtiva eder ve bir

anda iki şuur olmaz. Fakat genişliği olan bir şuur olabilir ve insan başlangıç halinde şuur ile şuurun mânâsını, düşünen ile düşünüleni birbirinden ayıramaz. Kalp, kendinden çok düşündüğüne dalmış olur. Ve bunun için şuur (bilinç) daha çok açık duygular ile olan dış duyguya denir ve görünen duygulara "hisler" denir. Ve buna karşılık nefsin kendindeki bir şuur olayına da, "kendinde bulmak" demek olan "vicdan" adı verilmiştir ki, buna "gizli his" veya "gizli şuur" da denilir. Ve doğrusu "açık his" demek, yalnız görülen duyularla olan "dış his" demek değildir. Vicdan da açık bir histir. Bununla birlikte vicdan daha çok bir "şuur şuuru" demektir. Bu "açık his" ve "gizli his" deyimlerinde izâfet veya sıfat mânâlarını, sırasına göre, ayırt etmelidir. Gizli his için ayrıca bir gizli duyular aleti de zorunlu değildir. Şuur, şimdi ve anî olduğu için, akıl şuurun dışında sayılır. Ve akıl, şuur kavramının analiz ve sentezi ile özünü alır ve bundan sonuç çıkarmak suretiyle içinde ve dışında ilgili bulduğu gerekli şeylere intikal eder. Şu halde akıl, ilgi şuurundan başlar. Bunun için onun ilk kanunları butlan (bâtıllık), ayniyet (aynılık), gayriyet (başkalık), tenakuz (çelişki) şuurlarıdır. İzafet (iki şey arasındaki ilgi) de şuurun ilk kanunudur. Çünkü şuurun hakikati, ruha kendisinin veya kendisindeki veya dışındaki bir işin hazır olarak görünmesidir ki, bu görünme itibarî (gerçek dışı) veya gerçek bir ilginin ürünüdür. Fakat şuur, bu ilginin kendisi midir? Ruhun bundan bir etkilenmesi midir? Yoksa ruhun bir fiili midir? Daha başka bir şey midir? Bu nokta şüphelidir. Gerçek şuur, bir göz kırpma anı olan basit bir vahdet (teklik) şuurudur. Bu da başlangıçta mutlak hakkın kendi görünme anı, ikinci olarak nefsin kendine veya genel olarak dışarının nefse bir yansıması ile başlar ki, bu iki şeyden hangisinin önceden olduğu henüz kestirilemeyen bir görüştür. Diğer şuurlar hep bunun üzerinde yürür. Buna sahip olan nefse "ruh" veya "ruh sahibi" denilir. Şuur parıltıları önce birer nokta gibi gelir ve ruhda az çok kalır ve kalmasına ezberleme denilir. Ezberleme bir zihin kuvvetidir ve bir geçmiş kıymetini ifade eder. Şuur, sabit değildir, ezberleme ise sabittir. Bunun için ezberleme unutmaya da yaklaşabilir. Ve o zaman ezberlenilenler anlaşılmaz olur. Bundan da anlarız ki, ruhda şuursuz denilmese bile, anlaşılmayan işler ve hadiseler de vardır. Hafızadaki işin ikinci defa anlaşılmasına hatırlama, hatıra getirme ve anma ismi verilir. Ve şuurun devam etmesi ve devamının kıymetleri de bu sayede meydana gelir. Bu şekildedir ki şuurlar oluşur. Tasavvura, zihnî ve ilmî görünüşlere kadar ulaşır. İlmin, aklın derinliği, bu sentezlerin büyümesi nisbetinde karışacak ve çoğalacak nisbet şuurlarının kat kat artarak çoğalmalarındadır. Aklın bunlar üzerindeki seyrine, düşünme ve fikir denir. Asıl

bilme, bu sentezlerdeki son şuurlanma oranının gerçek nisbetine (yani doğruluğuna) ait hüküm iledir. Yani şuurun başlangıcı, gerçek doğru olduğu gibi; fikrin, aklın ve ilmin hedefi de belli olan hakdır. Demek oluyor ki, aklın bütün cereyanına devamlı olarak sivrilen şuur olayları eşlik eder. Bu cereyanın aleti akıl; mekanı kalp; ürünü de ilim veya hayaldir.

Akıl, hâl-i hazırdaki şuurun gerisinden başlar. Onun, öncesi sonrası, içyüzü ile ilgilenir. Bunlardan başka şuur, kısmen nefsin hoşlanmak, tiksinmek, genişlemek, sıkışmak.. gibi bir olayı ile ortak olur ki, buna zevk ve his denir. Bu his, bir nokta kadar basit ve belirsiz de olsa, o zevkin sebebine bir dış kıymeti isnat edilirse, buna "duyum" tabir edilir. Ve şuurun ilmî kıymeti bu itibarladır. Bir an bakarsın sende bir keyf var, bunu duyuyorsun, bu keyfe bir bilincin var, bunu biliyorsun, fakat bu yönü bırak, bu keyf neden geliyor? Ruhun kendi mi yapıyor? Sırf nefse ait bir eser midir? Yoksa haricî (dışa ait) bir sebebin eseri midir? Buna dair hiç bir şey sezemiyorsan, yalnız duygu halindesin, bu bir sarhoşluktur. Buna bir şuur denilirse, histen ibaret bir şuur demek olur. Bizzat ilmî hiçbir değeri yoktur. Fakat bu hissin sebebine az çok bir haricîlik verebildiğin, mesela, bedenine çarpan bir sıcağın, bir havanın, gözüne çarpan bir ışığın, kulağına ilişen bir sesin, burnuna dokunan bir kokunun eseri olduğunu da sezebildiğin anda bir duyum karşısında bulunursun, asıl bilinç budur. Ve bu şuurun şuhûd (görüp müşahede etme) denilen ilmî bir değeri vardır. İşte dıştan ilgiyi kesmek suretiyle, nefsindeki hadiseyi bir sen bir de sendeki bir olay, bir iş mesela bir keyf olarak seçtiğin, yani sade neşelenmekten fazla bir şey yaptığın anda da bir iç duyum, bir vicdan vardır.

Kısaca dışa ait olsun içe ait olsun, her duygunun bir duyum yönü, bir de özel duygu yönü vardır. İkisine de his denilir. Fakat ilmîlik ve idrak, asıl duyum değeri olandadır. Ve şuur daha çok bunun adıdır. Yalnız zevke ait olan özel duygu kıymetine his denilirse de, şuur ve ilim diye bilinmez. Buna Sûfiyye (tasavvuf ehli) "hâl" tabir ederler. Hâl başka, hale şuur yine başkadır. İhtisasın konusu yalnız أنا "ene"dir. Şuur ve vicdan da "ene"den tamamen çıkamaz, akıl ise şuur ötesinden başladığı için "ene"nin zatı, kendini akledemez düşünemez. "Ene" sade bir şuur veya vicdan ile kendini tanır ve kendini tanıdığı için kendine gelen duyguları ve kendinden çıkan duyguları tanır. Fakat bu tanıyışın her hâl anında bir istiğrâk (dalma)ı vardır. Bununla bizzat "ene" şuurlu bir dalgınlık gibi gizli kalır da, hemen ardından bir ilgiye muhtaç olur. Ve bunun için çocuğa "kendini bilmez" denir. "Ene" şuuru hiç bulunmadığı veya açık olduğu, yani hep

"ben, ben" dediğimiz onlarda, ne dışardan ve ne durumlarımızdan hiçbir şey bilmeyiz. Bildiğimiz zaman ise benliğimiz bildiğimize dalmış olur ki buna "fenâ" (yok olma) tabir edilir. Demek ki ilim için "ene=ben" şuuru gizlenmeli, kalp dış gözlem ve murâkabe-i nefs (nefsi kontrol) ile meşgul olabilmelidir. Hak, bu ikisi arasında görülür. Ahlâkta nefis kontrolü, ilimde de dış gözlem daha mühimdir. İkilik içinde bir bağıntı gibi görünen şuur olayını, hareket, titreşim ve maddi intiba olaylarından ayırıp seçemeyenler, ruhu ve kalbin sırrını bilemezler de, "kalp" ve "ruh" diyecek yerde "dimağ" (beyin) derler dururlar. Göz ile fotoğrafı, gramofon borusu ile kulağı, ağzı bir gibi zannederler. Beyin bir kütüphane olsun, onu okuyan kim? Bunu aramazlar. İşte وَمَا يَشْعُرُونَ *"onu düşünmezler"* bu gerçeği gösteriyor.

"Münafıklardaki bu hileciliğin ve bu şuursuzluğun sebebi nedir?" denilirse, فِى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ **onların kalplerinde, yani ruhanî kalplerinde hiç görülmedik yok edici bir manevî ve ahlâkî hastalık vardır.** Maraz (hastalık), bedeni sağlam alışkanlığından döndürüp dengesini bozan ve görevini istenilen şekilde yapmamasına sebep olan bir aksama durumudur. Fakat maddî şeylerde kullanıldığı gibi, manevi hususlarda da kullanılır. Sıhhat esas, hastalık ikinci derecedir. İlk yaratılışta kalp sağlamdır. Fakat bunlar kalbin sıhhatini muhafaza etmeye bakmamışlar, kalplerinde büyük bir hastalığa mübtela olmuşlardır. Burada "maraz" kelimesindeki tenvin, korkutmak içindir. Demek korkunç bir hastalık var. Bütün ahlâksızlığın başlangıcı olan büyük bir hastalık var. İdrak ve iradenin afeti olan bir hastalık var. Bu hastalık, rivayete ve dirayete dayanan tefsirlerin ve bilhassa selef müfessirlerinin açıkladıkları üzere inançsızlık hastalığı, şek, şüphe, kuşku hastalığı, özetle şüphe ve nifak hastalığıdır. Bunlar bütün kötü niyetlerin başıdır. Buna yakalanan kimse, hak tanımaz, Allah'dan şüphe eder, Allah'ın emrinden şüphe eder. Allah'ın لاَ رَيْبَ فِيهِ "onda şüphe yoktur" buyurduğu kitabından şüphe eder. Allah'ın peygamberinden şüphe eder. Allah'ın halis mümin kullarından ve onların doğru olan fiil ve hareketlerinden şüphe eder. Her şeyden şüphe eder, hatta kendinden şüphe eder. Bilginin kıymeti kalmamıştır. Fakat benlik, şuurundan da hiç çıkmaz. Onun gözüne hak ve hakikat kendinden ibaret görünür. Bakar ki kendisi şek ve şüphe ile doludur. Kendine benzeterek hükmeder. Herkesi ve her şeyi şüpheli görür. Yerler, gökler, ağaçlar, taşlar, hayvanlar, insanlar, Allah, Peygamber, hep onu aldatıyor zanneder. Kötü zan'ile dolar. Her şeyden kuşkulanır. Fakat bütün fiil ve hareketiyle yine kendisine karşı kendisini yalanlar. Zevkine, keyfine, şehvetlerine o kadar tutkundur ki, onlardan

hiç şüphe etmez. "Acaba bunların aslı var mıdır, bunun sonu ne olacaktır" demez. Hepsine atılır, sarılır. Onun için hak ve hayır hiç, zevk her şeydir ve her şey kendisidir. Onu, ilmî şüphe içinde benlik derdi, kibir, mevki hırsı, baş olma sevdası sarmıştır. Bunun için imansızken, kendini imanlıyım zanneder. Aldatmayı, hile yapmayı, entrika çevirmeyi üstünlük ve başarı sayar. Müminle mümin, kâfirle kâfir görünür. Bütün bunları ne zorunlulukla yaptığını düşünmez. Böyle yapması, bütün uğraştığı bu şeylerin kendisinden başka bir varlıktan yansıyan bir baskı olduğunu farketmez. Arada böyle hile ve düşmanlık yerine bir temelli sevgi kurmak için samimi olmaya çalışmak kendisi için de daha kârlı olduğunu anlamaz. Bunlar dünya nimetlerine gömülseler, yine iğneli beşikte gibi yaşarlar. Şüphe ve ara bozma hastalığı böyle can sıkıcı bir şeydir. O münafıkların kalplerinde işte bu hastalık vardır. Ve her hastalık huy ve tabiat olmadıkça tedavisi mümkündür. Bunlar ise bu hastalığı tedavi etmek için gelmiş olan hak dine sarılmazlar da ondan da kuşkulanırlar.

فَزَادَهُمُ اللّٰهُ مَرَضًا **Bunun üzerine Allah Teâlâ bunların hastalığını artırmıştır.** Şöyle ki: Allah Teâlâ insanlardan, insanlar içinde Arap'tan, Arap içinde Kureyş kabilesinden, Kureyş kabilesi içinde Hâşim Oğulları'ndan Muhammed b. Abdullah b. Abdülmuttalib b. Hâşim b. Abdimenaf b. Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Ka'b b. Lüey b. Fihr b. Mâlik b. Nadr b. Kinâne b. Müdrike b. İlyas b. Mudar b. Nizar b. Mead b. Adnan isim ve nesebiyle bir peygamber göndermiş ve ona لَا رَيْبَ فِيهِ "kendisinde şüphe olmayan" bir kitap indirmiş ve onu doğup büyüdüğü Mekke'de bırakmayıp bütün dünyaya, kıyamete kadar nur saçmak için buraya, onların bulundukları yere getirmiş ve insanlar yavaş yavaş ona iman ederek büyük bir topluluk kurmaya başlamışlar, eğriliği kaldırıp doğruluğu yayıyorlar, doğru yoldan başka bir şey istemiyorlar, kuvvetlilerin zayıfları ezmesine imkan vermiyorlar, hak denildi mi, hatır gönül tanımıyorlar, herkesi eşit tutuyorlar; zor kullanmakla insanlardan faydalanmak yasak, dalavere yasak, rüşvet ve adam kayırma yasak, fuhuş ve ahlâksızlık yasak, neler neler yasak. Bunlardan başka vazifeler, görevler, mücahedeler, intizamlı şekillerde muntazam vakitlerde çalışmalar, uğraşmalar, neler neler var. Aç kal, sabreyle fazilet saç; tok ol, şükret, yine fazilet saç. Putlara tapma, zevkine esir olma, Allah'tan başka tapılan bir şey tanıma ve ancak ondan yardım iste. Bu olur mu? Bu hal ile Abdullah b. Übeyy b. Selûl gibilerin hükümdarlığına nasıl imkan kalır? Sadece para kazanma hırsına kapılanların ticareti nasıl döner? Allah'ın verdiği söz, yapacağı bu muydu? "Bu tedavi değil, bir tuzaktır." diyorlar. Artık o hastalık Allah katından

bunların kalplerine basılıyor. İkinci bir huy oluyor da gittikçe artıyor. Onlar da bu yüzden Allah'a ve müminlere hilekârlık yapmaya başlıyorlar.

Maraz (hastalık), bedenin sağlam alışkanlığından sapması ve görevini istenilen şekilde yapmamasına sebep olan aksaklık durumudur ki, buna "illet=dert" de denilir. Demek ki şüphe, imansızlık, inançsızlık da insanda asıl değil ikinci derecede bir şeydir. Ve hastalığa mahsus bir durumdur. Her çocuk doğarken iman ve itikad fıtrat (yaratılış)ıyla doğar, şüphe nedir tanımaz. Bunun için Hak inancı, Allah'a inanmak fıtrîdir. Bu esas yaratılış, insana ilerde şüpheye düşmesi için değil, şüpheleri atması, doğru yolu bulması ve geliştirme yoluyla da imanı huy edinmesi için verilmiştir. Şu halde kalplerinde bu hastalık zorlayıcı değildir. Bunu yapan, tecrübe güzergahında nefislerin sağlam yaratılışı gözetmemesi, kalbin sağlığını korumaması, ahlâkî hastalıkları tedavi etmemesi, özetle zevk duygusuna çok düşmesi ve her şeyde kendini ve kendi zevkini görmek istemesidir. Bazı insanlar tecrübede bunu tamamen bulamayınca, hatalar ve isabetsizlikler vaki olduğunu görünce, kendisinin "hakkın kendisi" olmadığını takdir ve kendinden önce hakka iman edecek yerde, ilk yaratılışta aldandığını söylemeye ve her şeyden şüphe etmeye başlar. Ve bu şüphe ile mücadele ederek hakkı görmeye ve vücut cereyanının, kendisinin değil, Hak Teâlâ'nın hükmünde bulunduğunu teslime ve kendisinin Allah için bir kulluk görevine mahkum olduğunu itiraf etmeye benlik sevdası ve irade zayıflığı engel olur da, şek ve şüpheyi esas kabul eder. Ve bu şekilde ancak şüpheye inanır ve şüphe kendisi için hem huy ve hem gaye olur. Ve hayır adına da herkese onu tavsiye eder, bu yönüyle Reybiyyûn (şüpheciler) ve Sofestaiye (safsatacılar) bile bir inanışın esiridirler: Şüpheye inanmak. Bu inançta sabit bir أنا "ben" yoktur. Çelişme yığını olan bir akıcı fikir, bir أنا (ben) hayali, bir "أنا" aşkı, bir "أنا" derdi. Yani hiç gizlenmek istemiyen bir "benlik" davası, bencillik, hodgâmlık (kendini beğenmişlik) vardır.

Fen ve felsefe bakımından hak iman, hem fıtrî ve hem alıştırıcıdır. Fakat şüphe inancı yalnız alıştırıcılığa ait yoldadır. Şüphe inancının böyle alıştırıcı ve tecrübeye dayanan karakteri, bu gibilere inanç ve sağlam bilgi hakkında bir kuşku telkin eder. Kitaba, dine bağlanmaktan çekinirler, istidlâle (delil ile sonuç almaya), istintâca (delil ile sonuç çıkarmaya), akıl ve mantığa küçümseyerek bakarlar, buna karşı koymak için terbiye, tecrübe, istikrâyı (tüme varımı) benimsememek isterler. Güya bunları, şüphenin, inançsızlığın delili imiş gibi ileri sürerler. Bu vesile ile: "Hayat adamı olmalı, hayat gibi her gün değişmeli, ha-

yatta hiç bir örnek takip etmemeli." derler. Ahlâklı bir gidişat takip eden seciyeli iman ve inanç sahiplerine genelde: "Mahdut fikirli, dar kafalı adamlar" gözüyle bakarlar. Bilmezler ki dar görüşlüler, yalnız şimdiki hale bağlananlar ve onun önünü ve arkasını görmeyenlerdir. Bilmezler ki alıştırmanın, tecrübenin, kararlılığın gayesi de şüphe değil, tıpkı istintâc gibi şüpheden kurtulmak, bir hak inanca ermektir. Bilmezler ki, zevkin hikmeti, gelip geçici şeylerle boğulmak, hiçlere esir olmak değil, ebedî bir hakka ulaşmak, bir irfan anı edinmektir. Sağduyusunu toplayanlar için çoğuldan tekile, başlangıçtan sonuca, sonuçtan başlangıca netice çıkarmak suretiyle karar kılmak, şüpheyi silmek için aklın biri diğerine kefil olan başlangıç ve sonucun birliğini gösteren iki şahidi, birbirine bakan iki yoludur ki ikisinin ürünü, ilki ve sonu hak inançtır. Vicdanın zevki de bu iman ile hakka açılan bir anlama noktasıdır. Hakka iman yaratılışı ile doğ, bu iman ile tecrübe yolundan doğru geç, hakka iman ile öl, ona dön! İşte İslâm'ın saadeti, işte kalpleri hastalıklı o münafıkların hile yapmak istedikleri Allah'ın nuru!

Fakat onlar, bu hastalık ile ve bu hastalığın artmasıyla kalmayacak, وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ **onlar için ahirette ve hatta dünyada pek elem verici, gayet acı bir azab da vardır.** Bu azab bilhassa بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ "ادح ك جع يع" Nâfi', İbnü Kesir, Ebu Amr İbnü Âmir, Ebu Ca'fer ve Yakub kırâetlerinde tekzibden يُكَذِّبُونَ (yükezzibûn) okunur, yalan söyler olmaları veya doğruyu yalan saymaları sebebiyledir. Bunlar, devamlı yalan söylerler, imanları yokken "imanımız var" dedikleri gibi, eğriyi doğru, doğruyu eğri gösterirler. Azaplarına sebep de özellikle budur. Çünkü yalan, önce dünyada büyük bir vicdan azabına sebeptir. Yalancılar, su üstünde bir yonga gibi çalkalanır ve her an bir iğneli beşikte yatıyor gibi yaşar. Gerçi dünyada bu da bir alışkanlık olur ve o azab git gide bir çeşit tatlılığa döner, onu -adeta- kaşındırır. Bununla beraber bu kaşınmanın tadı bir uyuz hastalığının kaşıntıları gibi kanatan, boğucu elemlerle karışık bir taddır. Fakat bunun ve bu yalan alışkanlığının ahiretteki azabı büsbütün dehşet vericidir. Çünkü yalan söyleye söyleye kalp, devamlı yalancı intibalarla kaplanır. Ruh artık bununla gelişir. Ruhî hayat bir evham (kuruntular) âlemi, bir batıllık sahası olur kalır. Hak nuru oraya, ara sıra yanar döner bir yıldız böceği halinde görünen bir fener gibi gelir. Artık o kalp ve onun gözleri, kulakları fayda ve zararı, hayır ve şerri seçemez olur. Kâr der, zarara koşar; iyilik der, şerre koşar; bahçeyi ateş görür kaçar, ateşi cennet sanır atılır. Derken Hakk'ın rahmeti ile arasına kalın bir sur çekilir ve fakat bu surun ara sıra açılır bir kapısı bulunur, o açılırsa Hak nuru rahmet ve saadet oradan arasıra imrenmek için görünür ve kapanır. فَضُرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ

لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ *"Müminlerle onlar (münafıklar)ın arasına bir duvar çekilir ki, onun bir kapısı vardır; içerisi rahmet, dış tarafı ise azabtır."* (Hadîd, 57/13) âyeti gereğince nihayet bir kapanır, bir daha açılmaz olur. Onlar bütün karanlığı içinde sonsuzluğa kadar hasretle yanarlar, sönmek bilmez kara bir ateş ile yanarlar. Bu âyette فَزَادَهُمُ اللّٰهُ مَرَضًا *"Allah onların hastalığını artırmıştır."* buyurulduğu gibi, diğer bir âyette de فَاَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا اِلَى رِجْسِهِمْ وَمَاتُوا وَهُمْ كَافِرُونَ *"Kalplerinde (şüphe ve nifak) hastalığı bulunanların ise, (indirilen sûre), inkârları yüzünden murdarlıklarına murdarlık katar ve onlar kâfir olarak ölüp giderler."* (Tevbe, 9/125) buyurulmuştur ki, hastalık ile pisliğin ilişkileri de açıktır ve bütün bunlar ilâhî kanunlardır. İman eden kazanır, etmeyen de yanar, yakılır.

Bu münafıkları ortaya çıkartacak ve azaplarında şiddetlendirici sebepler olacak, bozgunculuklarına dal budak salan bazı çirkin vasıfları daha vardır. Şöyle ki:

وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْاَرْضِ Bu âyet yukardaki يَقُولُ اٰمَنَّا âyetine atfedilmiştir. **Bunlara: "Şu yeryüzünde fesatçılık yapmayın, fesat çıkarmayın, ortalığı ifsat etmeyin." diye uyarı ve kötülükten yasaklama yapıldığı zaman** قَالُوا اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ **"hayır biz fesatçı değil, ıslah edici adamlarız, fesat değil, yalnız ıslah ve ıslahat yapan kimseleriz" demektedirler,** böyle demişlerdir ve böyle derler. Bilhassa Ebu's-Suûd'un da açıkladığı üzere, bunu derken yaptıkları fesatçılıkları, inkâr ile örtmek isterler. Bundan asıl maksatları ise yaptıkları şeylerin fesatçılık değil, bizzat ıslah olduğunu iddia etmektir. Çünkü bunlar hak ve gerçeği seçemediklerinden ve seçmek istemediklerinden, bozmayı düzeltmek sanırlar[1]. Yeryüzünün bozulması, Allah'ın kullarının durumlarını bozan, gerek geçimleri ve gerek ahiretleriyle ilişkili işlerini çığırından, hedefinden çıkaran fitneler, harplerdir. Bozgunculuk da bunları ve bunlara sevkedici olan şeyleri ortaya çıkarmaktır. Münafıklar da böyle yapıyorlardı. Müminlerin içine karışıyorlar, sırlarını kâfirlere açıklıyor ve onları iman ehli aleyhine teşvik ediyorlardı. İnsanları tutuşturmak, müminleri bozmak, zarar vermek için fırsatlar icat etmek ve fırsatlardan istifade etmek gibi kötülükler yapıyorlardı. Müminler de bunları uyanıklıklarıyle gözden kaçırmıyorlar, gaflet etmiyorlar ve kötülüklerden vazgeçirme hususunda dinî görevlerini yapıyorlar ve münasib şekilde nasihat ve uyarmalarda bulunuyorlardı. Fakat münafıklar ne öğüt dinlerler, ne de dinlemek isterler. Bunlara karşı اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ *"biz ancak ıslah edi-*

---

(1) Ebu's-Suûd, a.g.e., I, 31.

ederiz" derlerdi. Müminler, bunların yalan yanlış ıslahcılık davasına inansınlar mı? İşte Cenab-ı Hak bu noktayı şu tenbih ile açıklığa kavuşturuyor:

اَلَٓا اِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلٰكِنْ لَا يَشْعُرُونَ **Ey iman ehli! Sakın aldanmayınız, uyanık durunuz, bunlar fesatçılar güruhunun kendisidirler, fesatçılar güruhu dedikleri ancak bu kısım kimselerdir. Bu muhakkak, fakat bunlar böyle olduklarını hissetmezler, buna da bilinçleri olmaz.** Bunların bugün şuurları olmadığı gibi yarın da yoktur. Dedik ya kalp hastalığı, şüphe hastalığı onlara herşeyi ters gösterir.

وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ اٰمِنُوا كَمَٓا اٰمَنَ النَّاسُ Bir de yalnızca laf ile mücerret (soyut): "Allah'a ve ahiret gününe iman ettik." demekle iman olmayacağını hatırlatmak ve iyiliği emretmek için **bunlara "şu insanların, şu tam insanların iman ettiği gibi, Peygambere ve ona indirilene ve ondan önce indirilene de açıkça ve gizlice, kalp ile ve dil ile iman ediniz" denildiği zaman,** قَالُٓوا اَنُؤْمِنُ كَمَٓا اٰمَنَ السُّفَهَٓاءُ **"biz o beyinsizlerin, budalaların iman ettiği gibi iman eder miyiz?" dediler,** eşitliğe razı olmadılar.

Lügat itibariyle "sefeh", görüş ve gidişatda hafiflik ve yufkalıktır ki, akıl noksanlığından doğar. Yani ucu budalalığa varan hafiflik, fikirsizlik, temkinsizliktir ki zıddı ağır başlılık, tam akıllılıktır. Dînen de akıl ve dinin gereği zıddına harekettir ki, karşıtı erginlik ve hatasızlıktır. Dilimizde sefahat (aşağılık) da bu mânâda bilinmektedir. Özetle "sefeh" ve "sefâhet", görüş ve fikirde zevk ve şehvetlere tabi olmak, akıl ile değil zevk ile hareket etmektir. Bu da ya esasen budalalıktan veya aklın hükümsüz kalması itibariyle budala halinde olmaktan doğar. Şu halde münafıklar, insanlık gereği bunu budala mânâsında kullanıyorlar. Acaba münafıklar bunu söylemekle küfürlerini açıklayarak bozgunculuktan çıkmış, açıktan kafir olmuş olmuyorlar mı? İmam Vâhidî buna cevap olarak: "Bunlar bu sözü müminler arasında değil, aralarında açıklıyorlardı. Cenab-ı Allah bunu haber veriyor." demiştir. Fakat bu, sözün gelişinin zahirine aykırıdır. Çünkü اِذَا, «قِيلَ» ile «قَالُٓوا» nun aynı zamanda bulunmasını gerektiriyor. "Gönüllerinden böyle dediler." mânâsı vermek de metnin açıklığına aykırıdır. Doğrusu bu söz tam münafıkça, iki yüzlü, tevriyeli bir söz olduğundan, "Biz budalalar gibi iman eder miyiz?" tabirinin doğru bir yorumu da mümkündür. Buna göre bunu öğütleyenlere karşı söyledikleri zaman da kesin bir küfür ilanı yapmış olmuyorlar, bu da münafıklığın ve münafıkça küfrün bir çeşit özelliği oluyor ki وَاسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ *"İşit, işitmez olası."* (Nisa, 4/46) demeleri gibidir.

Yukarda münafıklar وَمِنَ النَّاسِ diye insanlardan sayıldığı halde, burada كَمَٓا اٰمَنَ

النَّاسُ diye insanlara karşılık tutuluyor, onlardan ayırt ediliyor ki, bunda ne güzel incelikler vardır: Münafıklar, insanlar ile eşitliğe razı olmuyorlar ve kendilerini üstün ve aydın, akıllı bir ileri sınıf sanıyorlar ve bu zan ile onlara hile etmeye kalkışıyorlar. اٰمِنُوا كَمَا اٰمَنَ النَّاسُ karşılaştırma ve benzetmesi de onların beğenmedikleri insanların onlardan daha olgun olduklarını ve kendilerinin de onlar gibi iman ederek eşitliğe nail olmalarını ve böyle olması kendileri için gerileme değil, ilerleme olduğunu anlatıyor ki, onlara : "Siz henüz insan değilsiniz, insan olunuz." meâlinde bir hatırlatmayı içeriyor. Münafıklar da cevapta o insanları düşük görüyor, "o budalalar" diyor, eşitliğe razı olmuyorlar ve böyle yaparken hem bu ayırımda Allah'ın kendilerine iftira etmediğini halleriyle tasdik ediyorlar, hem de iman hususunda kendilerine bir sivrilmişlik hakkı verilmediğinden dolayı eşit iman teklifini reddediyor, fakat açıkça; "biz iman etmeyiz" de demiyorlar. Kendilerinin özel ve başka bir imanları olduğuna ve olması gerektiğine işaret etmek istiyorlar. İnsanlar, kanaatlarınca küçümsenmiş, budala oluyor. Bunun için Cenab-ı Hak yukarda وَمِنَ النَّاسِ diye genelde insanlardan sayıyor. Burada da insanların olgunluğunu göstererek, münafıkları kendi ikrarlariyle insanlardan saymıyor.

Gerçekte Arap dilinde de النَّاسُ "en-Nâs" ifadesi bulunduğu yere göre kâh ta'zîm (büyükleme) ve kâh tahkîr (küçümseme) mânâsını ifade eder. Demek ki, iman hususunda münafıkların, şüphecilerin saplandıkları özel fikir, imanın insan için bir tuzak olması ve buna göre sırasında yalnız halkı gemlemek için kullanılması noktasında toplanır ve bunun için kâfirlerle beraber yaşamak imkanını gördükleri zaman, imanın lafından bile sıyrılırlar. Mü'minler içinde yaşamaya mecbur kaldıkları zaman da imandan bahsederler. Lâkin havass (seçkinler)ın imanıyle halkın imanı arasında zaruri bir fark ve yükselme bulunacağı davasından vazgeçmezler. Halbuki İslâm dininin teklif ettiği imanın şartları, hak ve gerçeğin en genel ve en kapsamlı esas çizgileri olduğu için, imanın aslında ve şartlarında seçkinler ve halk farkı bahis konusu olamaz. Bu fark, o imanın amellerinde ve kemalinin derecelerinde bahis konusu olabilir. Genel prensiplerde eşitlik başka, bunda ilerleme meselesi yine başkadır. Halbuki şüpheciler, imanının esasını, kalbin saflığını, ihlası budalalık saydıklarından müminlere, aldatılmaya hazır, safdil, budala gözüyle bakarlar. Fakat Allah Teâlâ buyuruyor ki: اَلَٓا اِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَٓاءُ وَلٰكِنْ لَا يَعْلَمُونَ **şunu muhakkak biliniz ki, beyinsiz, budala, ancak o münafıkların kendileridir, fakat bilmezler.** Gerçi onlar kendilerini, ilim ve bilgi ile herkesten yüksek görmek isterlerse de, onların ilim ile ilgileri yok-

tır. İlim bir yakîn işidir. Hele geleceğe ait olan ilim, sağlam bilgili bir mantık ve delillerle netice çıkarmak işidir ki, başı hak iman, gayesi Hakk'a ulaşmaktır. Onlar ise, baştan sona kadar şüphe ile doludur. Yukarda münafıkların önce مَا يَشْعُرُونَ *"anlamazlar"* nefy-i hâl (şimdiki zaman olumsuz fiil), ikinci olarak لَا يَشْعُرُونَ *"anlamayacaklar"* nefy-i istikbâl (gelecek zaman olumsuz fiil) kipleriyle duygu ve şuurları; burada da لَا يَعْلَمُونَ *"bilemezler"* diye ilimleri olumsuz kılınmıştır ki, bunda hem başlangıç ve gaye itibariyle yerme ve azarlama açısından derece de rece bir yükselme vardır ki artması hastalık ile uyumludur. Hem de ilim ile şuurun konu farklarına işaret vardır. Din ve iman, düşüklük ve yükseklik meselelerinin sadece his ve şuur ile değil, ilim ile ilgili olduğunu ifade ediyor.

Bu münafıkların mümin olmadıklarını ve ahlâk bakımından ne kadar düşük olduklarını şununla daha iyi anlarsınız: وَاِذَا لَقُوا الَّذِينَ اٰمَنُوا قَالُوا اٰمَنَّا **bir de bunlar müminlere rastgeldikleri zaman genelde "âmenna=inandık" derler.** Budala zannettikleri müminlere yaltaklanırlar. Yüzden samimiyet, riyakârlık ederler, وَاِذَا خَلَوْا اِلٰى شَيَاطِينِهِمْ **kendi şeytanlarına, gizli anlaşmalarla, gizli meclislerde kendilerine gizli gizli fitne ve fesat dersi veren donuk kafalı, çıfıt, şeytanlık ustalarına tenhaca varıp yalnızca kaldıkları zaman da** قَالُوا اِنَّا مَعَكُمْ **"Biz her halde sizinle beraberiz, bundan emin olunuz." derler.** Şeytanlıkta beraber olduklarına söz verirler ve mü'minlere karşı yaptıkları yoldaşlıktan kuşkulanmasınlar diye gizli soruya cevap yerinde şunu da ilave ederler: اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ **şüphe yok ki biz başka değil, hep alaycı takımıyız, hep böyle alay eder dururuz derler ve ahlâksızlıklarıyle öğünürler.** Sadakat arz ederken hainliklerini, şecaat (cesaret) arz ederken hırsızlıklarını söylerler. İşte ilim ve inançta hafife alma ve alay etmenin küfrün gereği olması hakkındaki genel kural bu gibi âyetlerin muhtevasıdır.

Rivayet olunduğuna göre Abdullah b. Übeyy yardakçılarıyle bir gün sokağa çıkmışlar, Ashab-ı kiramdan birkaç kişinin karşıdan gelmekte olduklarını görmüşlerdi. İbn Übeyy yanındakilerine: "Bakınız ben şu gelen budalaları başınızdan nasıl savacağım." demiş ve yaklaştıkları zaman hemen Hz. Ebu Bekir'in elini tutmuş, "Merhaba Temîm oğullarının efendisi, Şeyhu'l-İslam, Resulullah'ın mağarada ikincisi olan, kendini ve malını Resulullah'a vermiş bulunan Hazreti Sıddîk" demiş, sonra Hz. Ömer'in elini tutmuş: "Merhaba Adiy oğullarının efendisi, dininde kuvvetli, nefsini ve malını Resulullah'a vermiş bulunan Hazreti Faruk" demiş, sonra Hz. Ali'nin elini tutmuş: "Merhaba Resulullah'ın amca oğlu ve damadı, Resulullah (s.a.v.)'dan sonra bütün Hâşim

oğullarının efendisi" demiş ve işte o zaman bu âyet-i kerime inmiştir. Daha ayrıntılı diğer bir rivayette Hz. Ali: "Ey Abdullah Allah'tan kork, münafıklık etme, çünkü münafıklar Allah'ın en kötü kullarıdır." demekle: "İzin ver ey Hasen'in babası benim hakkımda böyle mi söylüyorsun? Allah'a yemin ederim bizim imanımız, sizin imanınız gibi ve bizim tasdîkımız, sizin tasdîkınız gibidir." demiş ve ayrılmışlar. Abdullah b. Übeyy arkadaşlarına: "Nasıl yaptım gördünüz ya! İşte siz de bunları görünce böyle yapınız." demiş, onlar da: "Sağ ol, sen bizim içimizde hayatta oldukça hep böyle hayırlı istifadeler ederiz." diye kendisini övmüşler, müslümanlar da varıp Hz. Peygamber'e haber vermişlerdi ve arkası sıra bu âyet indi denilmiştir. Bu rivayete göre "âmenna=inandık" diyen esasen İbn Übeyy b. Selûl oluyor ve bu sözle arkadaşlarını da temsil ediyor. Yukarda وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ diye tekil şeklinde başlanması da buna işaret ediyor. Fakat âyette bunların hepsinin beraber varıp, tenhada yalnız başlarına görüştükleri şeytanların, şeytanlık öğretmenlerinin bunlardan ve İbn Selûl'den başka ve birden fazla bir çoğul olduğu açıkça söylenmiş olması ve اِنَّا مَعَكُمْ اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ kısımlarının gönderiliş şekli bu şeytanların, münafıklar güruhunun arkasında ve onlardan başka ve fakat onlarla gizli bir ilişkiyi taşıyan gizli bir kuruluşu gösterdiği açıktır. Âyet-i kerime, olayın daha derin, daha gizli kaynaklarda cereyan ettiğini göstererek Resulullah'ı ve müminleri aydınlatmıştır. Bunun için birçok tefsir bilgini, bu şeytanların, münafıkların reisinden başka müşriklerin reislerine ve أحْبَار (Yahudi hahamları)na da işaret olduğunu nakletmişlerdir.

ŞEYTAN: Şeytan herhangi bir azgın, yani azgınlıkta, şer ve kötülükte fevkalade bir yükselişle kendi sınıf ve benzerlerinin dışına çıkmış kötü, inatçı mânâsında bir cins ismidir ki, gerek insandan, hayvandan, yılan gibi görünen yaratıklardan ve gerekse diğer gizli mahluklardan ruhî ilişkisi bulunan kötülere söylenir. İnsan şeytanı, hayvan şeytanı, cin şeytanı denilir. Nitekim Kur'an'da insan şeytanları ve cin şeytanları ifadeleri çok defa gelecektir. İnsan görünür, fakat kötülük esasları ve şeytanlıkları görünmez, eserleriyle belli olur. Şu halde insan şeytanında bile şeytanlık bir gizli iştir. Bunun için şeytan ismi gizli kötü bir kuvvet, kötü bir ruh düşüncesine döner. Ve insan şeytanı, cin şeytanına bağlı demektir. Melek karşıtı olan cin şeytanı, yani gizli şeytan bazı filozoflara göre yalnız mücerredât-ı maneviye (manevî soyutlar) olarak açıklanmış ise de, bunun maddi değerini de inkâr etmek doğru olmayacağından, buna kötü olan maddî kuvvetleri de katmak gereklidir. Ehl-i sünnet'in açıklaması böyledir. Bu şekilde şeytan cins ismi, bilhassa görülmeyen ruhlar ve kötü kuvvetlere isim olmuştur ki, yaratılışta her cins bir tek ferd ile başlamış olduğundan, şeytan denilince bu

cinsin babası olan o ilk fert, yani iblis akla gelir ve o zaman özel isim gibi olur. Şeytana Farsça'da "diyv" denilir ki, bu kelime Batı'ya dolaşmış, aksine "ilâh" mânâsına "diev" olmuştur. Dil bilginlerinin açıklamasına göre şeytan kelimesi, anlayış bakımından bir vasfî mânâyı içerir. Ve bunun türemesinde iki görüş vardır. Birisi Sibeveyh'in dediği gibi uzaklık mânâsına «شطن» maddesinden فَيْعَالْ (feyâl) vezni (ölçüsü)ndedir ki "baîd = uzak" demektir. Gerçekte de şeytan haktan uzaktır. Ondan da uzaklaşmak gereklidir. Diğeri yanma veya batıllık mânâsında شَيْطْ kökünden فَعْلَانْ (fa'lân) ölçüsünde olmasıdır ki, yanmış ve batıl demektir. Gerçekte şeytan da böyledir. Bu şekilde kelime isim olmadığı için çekimli olmuştur. شَطَنْ kökünün Arap dilinin dışında da bulunduğu bahis konusu oluyor. Şu halde şeytan bir cins ismidir. Bundan cin şeytanı cinsi anlaşılmakla beraber, insan şeytanına da hakikat olarak söylenir ve hatta hayvana bile. Nitekim Hz. Ömer Şam'a geldiklerinde bir ata bindirilmiş idi. Biner binmez at çalım atmaya başlayınca hemen inmiş ve: "Beni bir şeytana bindirdiniz." demişti. Bu âyette ise insan şeytanları olduğunda tefsircilerin fikir ayrılığı görülmüyor.

Bu yedi âyette münafıkların durumları, ruh halleri, vasıfları ve sabit kötülükleri tam bir belağat ve îcaz yoluyla özetlenerek haber verilmiş, baştaki وَمِنَ النَّاسِ âyetinin mânâsına bakarak, onu her yönden ayrıntılarıyle anlatan ve açıklayan bu yedinci âyet ise onların bütün ruhlarını kendi tasdikleriyle iki kelimede özetliyerek gösterivermiştir.

Şüphe yok ki bu kötülükleri işitenlerin hemen kızgınlıkları kaynar ve onların acıklı azabı hak ettiklerini teslim etmekte hiç tereddüt etmiyerek, "kahrolsunlar!" diye bağırmak hususunda acele eder ve Cenab-ı Allah'ın hemen bunları yok etmesini veya "asınız, kesiniz" gibi bir emir vermesini hırs ile gözetir ve bu hırs ile bir an geri bırakılmalarını görmemek ister. İşte Cenab-ı Hak, İslâmî hassasiyetin böyle heyecanlı bir dereceye geldiği nazik bir dakikada bütün bu heyecanı yatıştırma ve endişeleri ortadan kaldırmak için derhal buyuruyor ki: اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فٖى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ **Allah onlarla alay ediyor ve daha edecek, yani kendilerini maskaraya çeviriyor ve daha çevirecek de. Böyle kalp körlüğüyle şuursuzluk, dikkatsizlik, anlayışsızlık içinde şımarıklık etmelerine adeta medet ve yardım ediyor ve azgınlıklarına meydan veriyor, diğer deyişle körü körüne tuğyanlarında sürükleyip götürüyor.**

Bu ilâhî alay cümlesinden olmak üzere bunlara dünyada müslüman muamelesi yapılır, İslâm toplumu dışında tutulmazlar. Münafık olmayan gayr-i müslimler gibi âyinlerinde, dine mahsus hükümlerinde serbest değillerdir.

Münafıklara, gerek ibadet ve gerek muamelelerle ilgili dinî hükümlerin hepsi müslümanlar gibi tatbik edilir. Mü'minler bunlara dikkat etmeye, bu hususta gözlerini açıp mücahede etmeye, nizamı, hükmü ellerinde tutmaya yükümlüdürler. Bunda başlıca üç hikmet vardır: Birincisi İslâm'ın sabır ve sükunu, terbiyesinin yüksekliği, ruhî hoşgörüsüdür. İkincisi bu sayede bunların İslâm muhitinde ve İslâmî hükümler altında yetişecek olan çocuklarından ciddi müminlerin yetişmesine imkan bırakmaktır. Üçüncüsü de bu münafıkları kalben iman etmedikleri ilâhî hükümlerin tatbikatına zorlamak suretiyle her an gönül azabı içinde bırakmak ve maskaralıklarının cezasını dünyada da çektirmektir. İlahî alaydan biri budur. Ahirete gelince إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرْكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ *"Doğrusu münafıklar, ateşin en aşağı tabakasındadırlar."* (Nisa, 4/145) âyeti gereğince onlar, ateşin en aşağı tabakasında olduktan başka, bunların orada da alay muamelesine maruz kalacakları, cennetin kapıları kendilerine gösterilip gösterilip de kapatılıvereceği hadislerde açıklanmıştır. Bu gibi muamelede Cenab-ı Hakk'ın "ben" ve "biz" gibi mütekellim (birinci şahıs) kipiyle hitap etmeyip de gâib (ortada olmayan, üçüncü şahıs) gibi "Allah'ın" buyurması, büyüklük ve ululuğunu açıklamak içindir. Mesela bir komutanın, emri altındakilere hitap ederek "ben şöyle istiyorum" demesiyle, "komutanınız böyle istiyor" demesi arasında ne büyük fark vardır.

İstihzâ (alay) bir kimseyi şaka içinde maskara etmek, şeref ve onurunu kırmak istemektir. "Kırmak" veya "seri halinde öldürmek" mânâsına هَزْءٌ den alınmıştır. Burada, "Allah Teâlâ'ya alay yakışır mı?" diye akla derhal bir soru gelir. Fakat Allah'a isnat olunan çoğu fiillerde ve sıfatlarda istenilen gayeler olduğunu Fâtiha'nın tefsirinde görmüştük. Bilinen bir şeydir ki, alaydan maksat şaka değil, şeref ve haysiyeti kırarak maskara etmek ve budalalığı gizlice anlatıp sezdirmeden hakaret etmek ve hafife almak, bunlardan da bir hoşnutluk duymaktır. Halbuki münafıklar gibi alaycıların çoğu, alay ettikleri kimselere hakikaten hakaret etmeye güçleri yetmez de, çoğu zaman, budalalık, hakaret, alaycıların kendilerinde kalır ve onunla eğlenirler. Halbuki Cenab-ı Allah, rızası olmaksızın hareket edenler hakkında ilâhî adaletini açıklamak için, böyle bir hakaret ve hor görmeyi istediği zaman, onları hakkıyle hor görür ve rezil eder. Ve bütün kâinat nazarında onu rezil eder de, o, bir deli gibi kendisinin bu halinden haberdar bile olmaz. Ayıplarını gizliyorum zannederken, bütün âleme sergiler de farkında olmaz. Dünyada şuurun bu sıyrılma tarzı en büyük bedbahtlık olduğunda ise şüphe yoktur. İşte Allah'ın alayı ki, bunu ancak Allah yapabilir ve bu bir ilâhî adalettir. Ve her adalette Allah'ın rızası vardır. Birisi süslenmek ister

ve karşısında altın yaldızlı bir kağıt görür. Okumasını bilmez, zinet diye göğsüne yapıştırır. Sokağa çıkar ve bununla çalım satmak ister. Görenler ise bakarlar levhada "hâzâ rezîl = bu rezildir" yazılmış, zavallının haberi yok, olmak ihtimali de yok. İşte -Allah korusun- bu bir ilâhî alay olur. Allah Teâlâ münafıkları taşkınlıklarında böyle maskara eder. Bu mânâlar dolayısıyladır ki şer'î bakımdan Allah'a "alaycı" denilmez, fakat "alay eder" denilir.

أُولٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰى **Bunlar öyle kimselerdir ki doğruluk karşılığında sapıklığı satın almışlardır.** Hidayet tam ellerine değmiş, malları olmuş gibi iken onu vermişler, dalaletle trampa etmişlerdir فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ **de ticaretleri kâr etmemiştir.** وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ **ve kâr yolunu bulmak ihtimalleri olmamış, kâr yolunu tutamamışlardır.** Bunlar, hidayet ve başarı nasip olanlardan değillerdir. Çünkü ticarî ilişkilerde başlıca iki maksat vardır. Birisi sermayenin selameti, diğeri kârdır. Halbuki bunlar sermayelerin sermayesi olan hidayeti vermiş, yerine onun kayıbı demek olan sapıklığı almışlardır. Bundan dolayı ne kâr kalmış, ne kâr ihtimali ne kâr yolu. Bu âyet müttakîler hakkındaki أُولٰئِكَ عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ âyetinin karşılığı olarak, ibaresiyle münafıkların son hallerini açıklamaktadır. Ve bununla beraber âyet, işaretiyle bunların şeytanları olan kâfirlerin sonlarını da içerir. Cenab-ı Hak bunların hallerini, dünyada her şeyden en önde bildikleri, başlıca gaye edindikleri ticaret ve tefecilik ruh hâletine göre bir temsîlî istiare ile açıklamış ve dinî hidayetin şahsında mühim olan dünyaya ait ticaretten daha önce ve onun selameti için de zorunlu bir şart olduğunu anlatmıştır. Bu tasvirde ticaretin büyük bir övgüsü vardır. Fakat ticaretten önce onun gerçek ve lüzumlu bir yolu bulunduğuna ve bu yolun iyi anlama ve doğru yol olduğuna ve ticarette yalan, hile, entrika yolunun hakiki bir kâr yolu olmadığına tenbih ve bundan dolayı doğruluk kanununa sarılabilmek için dinî hidayete ermek en önde gelen şart olduğuna işaret buyurulmuştur.

Durumları bilinen, ألا ، ألا diye haklarında iki defa uyarma ve dikkatli olmaya davet vaki olan ve bu iki âyet ile de sonuçları, ziyanları anlatılan münafıkların, içten içe İslâm'ın gayesini ve İslâmî hayatın güzel akışını çığırından çıkarmak nokta-i nazarından zararları açık olduğundan, bir taraftan bunlar hakkında kâfirden daha çok dikkat nazarını çekmek suretiyle mü'minleri aydınlatmak, diğer taraftan bu münafıkların bizzat hasar ve akibetlerini belli bir şekle sokarak, kendilerini korkuya düşürmek ve herkesi münafıklıktan sakındırmak için bu konuda temsil olarak dört ayet daha indirilmiştir. Şöyle ki:

مَثَلُهُمْ "Mesel", aslında "misil" ve "nazîr" yani bir şeyin benzeri, eşi mânâsınadır ki, "Kâmus" mütercimi "bektaş" (eş, akran) diye göstermiştir. "Şebeh"

"şibih", "şebîh" denildiği gibi, "mesel", "misil", "mesîl" denilir. İkinci olarak vaktiyle bir olay ve bir tecrübe münasebetiyle söylenmiş olup, "atalar sözü" diye dilden dile dolaşan güzel sözlere, "darb-ı meseller"e ad olmuştur. Çünkü bunların kaynağı denilen ilk hadiseler, üzerine söylenilen son hadiseye benzer sayılarak temsil edilmiş bulunur. "Sütten ağzı yanan, yoğurdu üfler de yer." gibi. Üçüncüsü şaşılacak ve garib bulunacak tuhaf ve ibretli bir hale veya bir sıfata veya bir kazıyye (önerme)ye ve hikayeye de "mesel" denilir ki, darb-ı mesel gibi, dilden dile dolaşmaya ve her yerde söylenmeye layık olduğu cihetle ondan istiare edilmiştir. Bu, sadece nakil ve hikaye olunur. Darb-ı mesel gibi her söylenişinde bir teşbih ve temsil mânâsı gözetilmez. Fakat ilk söylenişi hakikat de olabilir, bir temsilî istiare de olabilir, buna "destan" da denir. "Dillere destan oldu." deriz. Destan şiirleri bundan alınmıştır. Bu mânâdan, delil ve hüccet mânâsına da gelir. Çünkü bu gibi meseller, gerek bir nadir hakikat olsun ve gerek bir tahyil (akla getirme) ve temsil, yani sırf bir masal olsun bir yaygın şöhreti içerdikleri zaman, bazı gerçekler onlara benzetilerek söylenir. Mesela "Bu iş, kurt ile kuzu masalına benzer." denilir. Biriyle diğerine temsil edilerek delil getirilir. İşte edebiyatta bir hakikati, diğer bir hakikate veya bir hayale veya meşhur bir mesele benzeterek örneğe ait bir şekilde ifade etmeye "temsil" adı verilir ki teşbih veya istiare, hakikat ve mecaz kısımlarına ayrılır.

Edebiyatta anlatma ve cazibe nokta-i nazarından temsilin, beyan ile ilgili büyük önemi vardır. Çünkü çoğunlukla akıllar, kuruntuların müdahale ve saldırılarına maruz olduklarından, gizli düşünceleri iyice anlamaktan mahrum kalırlar. Temsil ise, kuruntuları akla bağlar da, hakikati, cahil ve anlayışı kıt kimselere bile anlatmaya sebep olur. Çünkü temsil, ince ve düzenli gizli düşüncelerin perdelerini atarak, onları açık hissedilen şeyler kisvesi içinde açıklar, tanınmadık şeyleri tanınmış, görülmedik şeyleri görülmüş gibi ortaya çıkarır ve anlatır. İş bunun yerini bilmek ve güzel kullanabilmektir. Zamanlar olmuş ki, geçmiş dinlerin akla uygun düşüncelerinin ruhu, karinesiz temsiller ile anlatılmış ve yayılmış; temsili, tersîm (resmetme) ve tecsîm (cisimlendirme) ile semboller de takip etmiş ve bu şekilde ruhlar unutulup, putlara, sembollere tapılmıştır. İşte İslâm dini اَلَّذ۪ينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ âyetinde olduğu gibi imanı, hissedilen ve görülenden önce, doğrudan doğruya aklî ve kalbî olan gaybe ve hakikatin başlangıcı ve sonucu bulunan tek hakka dayayarak, insana ait ruhu meselden hakikate, temsilden tahkike yükseltmiş ve Kur'ân bu yükselmeyi temin için gerçekleri aklî ve kalbî değerleriyle sağlam bir şekilde açıkladıktan ve tebliğ ettikten sonra, o akla uygun düşünceleri temsiller ile de anlayışa yaklaştırmış ve tel-

kin etmiştir. Ve bunu yaparken tahkik ile temsil arasına açık bir karine koyarak, doğru ile yanlışı birbirine benzemekten saklı tutmuştur. Bu sebeple Kur'ân'ın açıklama üslubunda tahkik karşılığında temsiller ve muhkemler karşılığında müteşabihler dahi bulacağız. İşte üslub-i beyanda tahkik ve temsil üstünlüğüne ilk olarak bu âyetten başlıyoruz. Bundan önce münafıkların halleri tahkik yoluyla tesbit edilmiş olduğu halde, şimdi de temsilî yönüne geçiyoruz. Bundan ve bir sayfa sonraki اِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْي۪ٓ اَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا âyetinden o kadar açık bir şekilde anlarız ki, Kur'ân temsil üslubunu da içermekle gerçeklerini rümûz ve temsile boğmamış, zahirin hakkını hak, temsilin temsil olarak karine ile anlaşılmasını tercih ve temin etmiştir. Şu halde bu konuda sözlü ve duruma ait karine bulunmayan yerlerde çelişki ile zata ait imkanı seçebilen akıl karinesinin delaletine başvurulur. Ve böyle bir temsil karinesi bulunmadıkça Kur'ân'ın zâhiri, yalnız vehmî anlayışa ait uzak görme ile te'vil edilemez. Bakınız bu âyette temsil karinesi lafzan bile ne kadar açık ve çoktur. مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذ۪ي şu halde bu esas itibariyle bir teşbihdir. Ve "mesel"i, "mesel"e teşbihtir. Burada "mesel", şaşılacak hal, garib olay mânâsınadır. **Yani bunların halleri ve özellikle hida-yeti verip sapıklığı satın alma durumları** كَمَثَلِ الَّذِى اسْتَوْقَدَ نَارًا **şu ateş yakan ve ateş yakanlar kıssasına benzer ki, birisi bir ateş yakmak istemiş** فَلَمَّٓا اَضَٓاءَتْ مَا حَوْلَهُ **ateş parlayıp da yakanın etrafındaki şeyleri aydınlatınca** ذَهَبَ اللّٰهُ بِنُورِهِمْ **Allah o kimselerin bütün ışıklarını, daha doğrusu göz nurlarını alıvermiş de** وَتَرَكَهُمْ ف۪ي ظُلُمَاتٍ **onları karanlıkta bırakmış** لَا يُبْصِرُونَ **ne aydınlık, ne bir şey, hiçbir şey görmez olmuşlar, görmez bir durumda kalmışlar.** Ateş mi sönüvermiş? Bir hayli tefsirci öyle açıklamışlar. Fakat ateş sönmeden, aydınlık devam ederken Allah'ın, onların görecek göz nurlarını alıvermiş olması daha açık ve daha güzeldir. "Keşşâf tefsiri" sahibi وَالْاَوْجَهُ اَنْ يُرَادَ الطَّبْعُ *"Yaratılışın kastedilmesi en uygunudur."* derken bunu seçmiş gibidir ki, devamı da bunu gösteriyor. Buyuruluyor ki صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ **bunlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler, bu halden dönüp önceki nurlu hali bulamazlar.** Daha açığı: Artık kendilerine gelemezler, tamamen sersem, şaşkındırlar. Şu halde yolu nerede bulacaklar? Bu şekilde sönen yalnız göz nurları değil, bütün şuur nuru, idrak nuru olduğu anlaşılıyor ki, bu mânâ خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ وَعَلٰى سَمْعِهِمْ وَعَلٰٓى اَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ ifadesindeki mühürleme ve basımın daha kuvvetlisidir. Bu şekilde hikayedeki ateş yakan, nurları gidenlerin dışında kalır. حَوْلَهُ ، اسْتَوْقَدَ ve وَالَّذ۪ينَ zamirlerinin lafız ve mânâ itibariyle müfred (tekil) olması açıktır. Resulullah'ın davet ve hidayeti (doğru yolu göstermesi) karşısında münafıkların durumlarının da, tıpkı ateş yakıcının parlattığı ışık karşısında gözleri Allah tarafından görmez oluverenlerin durumu

gibidir. Araplarda ateş yakmak, ışıklandırmak maksadıyle de yapıldığından, bu mânâlarda kullanılır. Aynı şekilde yangın çıkarmak gibi suikastla da olabileceğinden fitne ve fesat çıkarmak mânâsına da gelir. Ve burada ikisine de ihtimali vardır. Bundan başka davet, hayra da olur, şerre de. Şu halde yangın çıkarmak ve kötülüğe davet etmek mânâlarına alındığı zaman, nurun alınması, ateşin söndürülmesi demek olacağı açıktır. Ve bu şekilde ateş yakan karanlıkta kalanlardan olur ki, bu ateşi yakan münafıkların başıdır. «الَّذِى» tekildir veya çoğuldur ve «الَّذِى» çoğul mânâsınadır. Ve birçokları böyle tefsir etmişlerdir. Fakat ateş yakmak, aydınlatmak ve hayra davet etmek mânâsına düşünüldüğü zaman, gerek ateş yakıcı ve gerek «مَنْ حَوْلَهُ» olan akıl sahibinin nuru sönmemiş olduğu halde «مَا حَوْلَهُ» kavramında dahil olan hayvanlar takımının nurları sönmüş ve o ışıktan ancak bunlar mahrum kalmış olurlar. Bu takdirde ancak هُمْ zamiri, "mâhavlehû" daki مَا içinde bulunan hayvan gibi insanlara döner. Birinci şekilde "mesel" için büyük bir güzellik ve fevkaladelik yok gibidir. Gerçi yanan bir ateşin birden bire sönüvermesi garip ise de, şiddetli bir rüzgar gibi bir sebeple az çok yine alışılmış görünür. Fakat ışık dururken şuurun, görme kabiliyetinin esasından kayboluvermesi ilâhî bir harikadır. Ve meselin en güzel noktasını teşkil eder. Bundan başka birincide temsil basittir; bir bütünü, diğer bir bütüne benzetmektir. İkincide ise iki bütünün düşünülmesinden meydana gelen bir bütünü, diğer böyle bir bütüne benzetmek suretiyle bir derece daha tamlama vardır: Peygamberin davet ve hidayeti karşısında münafıkların, "ateş yakıcı" karşısında etrafındakilerin bir kısmı. Muhammedî davet ve onun irşadı ebedî, fakat münafıkların anlayış nurlarını Allah almıştır. Ve belki bunların içinde başlangıçta kalbî iman da nasip olduğu halde, sonra bozgunculuğa sapan, kalben dinden dönerek imanının nurunu kaybedenler bile bulunmuştur. Kur'ân'ın nazmı işte bu temsili, böyle mânâ tabakaları ile, çok yönlü olarak açıklamıştır ki, her birinin bir sahih yönü vardır. Muhammedî davetin ateş yakma ile gösterilmesi ise ikinci temsilde görüleceği üzere şunu anlatır: Bu davet, bir taraftan müjdeleme, diğer taraftan korkutmayı içerir. Bu davet, cennetin karşısında bir de cehennem ateşi gösteriyor. "Bu ateşten kaçın, şu cennete koşun." diyor. Münafıkların da bu müjdelere ağızları sulanıyor; korkutmadan da başları dönüyor, ağızdan "âmennâ=inandık" diyorlar, hidayet buraya kadar geliyor, fakat kalplerine iman girmiyor. Çünkü anlayışlarının nuru sönmüş, fenalığa ceza veren adil bir Allah'a inanmak istemiyorlar. Her türlü emellerine kul gibi hizmet edecek adalet etmekten aciz bir ilâh istiyorlar.

كَمَثَلِ صَيِّبٍ ، اَوْكَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ (Kemeseli sayyibin), yahut كَمَثَلِ ذِى صَيِّبٍ (Kemeseli zî sayyibin) takdirindedir ki, birincide münafıklar kıssası, toptan yağmur kıssasına benzetilmiş ve kıssaların ayrıntılarında benzerlik gözetilmemiş bulunduğundan, yalnız "mürekkeb teşbih"; ikincide ise kıssaların birimlerinde dahi teşbih gözetilmiş bulunacağından, buna da "mefrûk" veya "müferrak teşbih" denir. "Sayyib" kelimesi aslında "isabet" kelimesinin sülasîsi (üç harflisi) olan «صَوْبٌ» masdarından sıfat-ı müşebbehe olup, şiddetle dökülen yağmura, bir de şiddetli buluta isim olmuştur. "Semâ", özel mânâsıyla "gök" dediğimiz şu kubbe, başımızın yukarı tarafında direksiz, telsiz açılmış koca şemsiyedir ki, Peygamberimizin dilinden "yükseltilmiş tavan" ve mevc-i mekfûf (hapsedilmiş dalga)(1) diye rivayet edilmiştir. Esas mânâsı yüksek demektir ki, insanın üst tarafına gelen her yüksek şeye söylenir. Ve her ufkun bir seması olur. Ruhlar ve akıllar âlemi de bir veya daha fazla semalardır. Şu halde سَمَاءٌ (semâ) kelimesi esasen izâfî (bağıntılı) bir mânâyı içeren bir cins ismi olup, küllî ve cüz'î belirleme kastedildiği zaman اَلسَّمَاءُ (es-Semâ') denir. Burada yağmur denildikten sonra, gökten geldiği belli iken مِنَ السَّمَاءِ denilmesi, bütün bir ufku kaplayan bilinen semayı açıklayarak, bu yağmurun bir taraftan değil, semanın her tarafından geldiğini anlatmak ve meselde yağmurla beraber bütün o semanın manzarasını tasvir ettirmek ve bir de "sayyib"in önce yağmur mânâsını akla getirme nüktelerini içerir.

Mânâya gelelim: **Yahut o münafıkların hali bir yağmur kıssasına, diğer ifadeyle yağmura tutulanlar kıssasına benzer ki, semanın her tarafından "bardaktan dökülür gibi" boşanmış kuvvetli bir yağmur,** فِيهِ ظُلُمَاتٌ **onda türlü türlü karanlıklar var.** Gece karanlığı, kara yağmur bulutu dünyayı kaplamış, yağmurun yoğunluğu da bunlara eklenmiş, insanın içini sıkıyor mu sıkıyor; göz, gönül kararıyor mu kararıyor. Şu halde karanlıklar katmerlenmiş, iç dış zifiri karanlık, bundan başka وَرَعْدٌ **dehşetli bir gök gürültüsü,** titretici bir patlayışı, gürleyişi var ki, beyinlerde çatlıyor, ufuklarda gürlüyor, وَبَرْقٌ **bir de şimşek, şimşek çakışı.** Çakıp şakıdıkça, parlayıp yıldıradıkça bir ümit ışığı gibi karanlıkları yarıyor, yürekleri ağıza getiren bir halecan (yürek çarpıntısı) veriyor. Bunlara tutulanlar يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ فِى اٰذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ parlayarak geldiği için yıldırım, çarptığını mahvettiği için sâika (ve çoğulunda savâık) denilen, gözlere şimşek, kulaklara gök gürültüsü halinde gelen, ucu nereye dokunursa yok eden, insanı ve hayvanı bir anda mahveden, madenleri eriten, demiri mıknatıslayan,

(1) Ahmed b. Hanbel, II, 370.

mıknatısların kutuplarını alt üst eden, özetle الصَّوَاعِق (es-Savâık) denilince her türlü felaket ve yok ediciliği ile bilinen o **âteşîn kamçılardan, o dehşetli kıvılcımlardan, yıldırımlardan parmaklarını kulaklarına tıkıyorlar, bunu da** حَذَرَ الْمَوْتِ **ölüm korkusuyla, ölümden sakınmak için yapıyorlar.** Fakat kulak tıkamak neye yarar, korkunun ecele faydası ne? وَاللّٰهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ **Allah bütün kâfirleri her taraflarından, içlerinden, dışlarından, dünyalarından, ahiretlerinden kuşatmıştır.** İlâhî kudretin kuşatmasından dışa çıkmak mümkün mü? Allah'ın izni olmadıkça bundan kurtulmalarına ihtimal mi var? Yıldırımdan korkulmaz mı? Ölümden sakınılmaz mı? Evet ama bunlardan daha önce Allah'dan korkmak ve O'nun azabından sakınmak gerekir. Yıldırımları yapan kim? Bütün bu alâmetleri belirten kim? Bulutların arasından, o su hazinelerinin içinden bu ateşleri çıkartan kim? Onları tâ uzaklardan kulaklara işittiren, gözlere gösteren kim? Sakınmak hissini veren, ona göre tedbir almak kabiliyetini ihsan eden kim? O yıldırımların çıkış noktalarını, isabet noktalarını tayin eden ve bulutları ona göre sevk ve idare eden kuvvetler, melekler kimin? Hepsi hepsi Allah'ın, yıldırımlar da Allah'ın bir belası, azabının bir örneğidir. Bunlardan korkup sakınmak istiyenlerin daha önce Allah'tan korkmaları ve onun emirlerine, kanunlarına uyarak felaketten sakınmanın, nimetine ermenin yolunu bilmeleri gerekir. Bir Allah korkusu, insana bütün korkuları attırır. Allah'ın izniyle her korkudan kurtulmanın bir çaresi vardır. Fakat Allah'tan kurtulmanın imkanı yoktur. O da iman ve kulluk etme ister; kanunlarının, emirlerinin tatbikini ister. Ona bununla yaklaşılır; azablarından bununla korunulur, kurtuluş bulunur. Yoksa gök gürültüsü ve şimşeği gördükten sonra yıldırımdan korkmanın, kulak tıkamanın hiçbir faydası yoktur. Şimşek çakınca olan olur, yıldırım yerini bulur. Gök gürültüsü işitildiği zaman da bunlar beş on saniye önce olmuş bitmiştir. Ümit ve müjde şimşeğin yaldızlı çakışında değil, gök gürültüsünün gümbürtülü gelişindedir. Bilmeyenler gök gürültüsünü şimşekten sonra, yıldırımı da bu gürültü ile beraber gelir zannederler. Halbuki yıldırım şimşekle düşer. Esas itibariyle gök gürültüsü de onunla beraber patlamıştır. Daha esasında gök gürültüsü, o yıldırımı çıkaran sarsıntıda, sadmede, vuruştadır. Bulutlara, havaya bu darbeyi vuran bir kuvvet, onu idare eden bir melek vardır ki, gök gürültüsü ismi ona kadar dayanır. Bu kuvvet, bu melek buluttan buluta, buluttan havaya darbeyi indirdiği zaman sarsıntıdan bir gürültü ile bir ateş, bir kıvılcım çıkar, şimşek bu kıvılcımdır, yıldırım bundadır. Ses ağır gelir, sonra işitilir ve geldiği zaman, "Size geçmiş olsun, Allah'ın izniyle yıldırımı düşürdüm, siz kurtuldunuz!" der. Şu halde olay dıştan zannedildiği gibi şimşek, sonra gök gürültüsü ve

yıldırım değil, gerçekte ve Allah katında gök gürültüsü, şimşek ve yıldırım şeklindedir. Size de şimşek, yıldırım ve gök gürültüsü şeklinde görünür ve işitilir. Bunu bilmeniz, anlamanız gereklidir. Bunun için Allah Teâlâ رَعْدٌ وَ بَرْقٌ (ra'dün ve berk) buyurmuş. Gök gürültüsünü öne almakla beraber, aralarını "mutlak cem' " için olan "vav" ile bağlamış, بَرْقٌ ثُمَّ رَعْدٌ (şimşek sonra gök gürültüsü) buyurmamıştır. Bunu Fen Bilimlerini okumamış ve ümmî olan Hz. Peygamber, kendi kendine elbette bilemezdi. Allah bildiriyor, ilim ve fen ehli de bunu tasdik edeceklerdir. Ederken ilâhî vahyin hakikatini anlamaları gerekir. Hele elektrik olaylarıyle delil getirerek görülmeyen esir (cevher)i bulmaya çalışanlar, Allah'ı daha önce anlamalı, Peygamberine vahyinin hak olduğunu da hiç olmazsa bu gibi ince noktalardaki fennî te'yitlerle itiraf etmelidirler. Gök gürültüsünün bir tesbih olduğunu, bunu işitenlerin hamd ve şükretmesi gerektiğini de unutmamalıdırlar. Yıldırım hakikaten müthiştir. Bir ilâhî beladır. Ve şimşek ile beraberdir. Fakat bundan korunmak, önceden, maddî ve manevî bir yıldırım siperi bulmak gerektir. O da Allah'ı, emirlerini ve kanunlarını tanımakla olur. Şimşek çaktıktan sonra kulak tıkamanın hiçbir mânâsı yoktur. O zaman insan kurtulursa sırf Hakk'ın yardımı ile kurtulur ve gök gürültüsünü işittiği zaman da kurtulmuş olduğunu bilir. O zaman Allah'ın kudretine hamd ve şükretmesi gerekir. Bunlar ve bunları anlatan Kur'ân hep hak âyetlerdir. Bu davetlere ve bu irşadlara kulak tıkamak ne bedbahtlıktır!

Gök gürültüsü ve şimşeğin, yıldırımın maddî ve manevî gerçeğini açıklamak için lügatta, dine ve felsefeye ait tarifler vardır. Lügata göre ra'd (gök gürültüsü), buluttan çıkan korkunç sesin ismidir ki başlangıçta ani bir patlayış ve sonra hayli devam eden bir gürültü olur. Biz buna gök gürlemesi deriz. Bu kelime aslında titremek veya titretmek, diğer deyimle zangırdamak ve zangırdatmak mânâlarıyle ilgilidir. Şimşek parıldamak, yıldıramak mânâsıyla ilgili olup, buluttan ani olarak çıkıp yıldırayarak, şakıyarak sönüveren bir parıltının ismidir ki, dilimizde şimşek denir. Bunun çakmasına da denir. Yıldırım, gayet şiddetli, çok çabuk bir sadme, bir çarpıştır ki, bir ateş parçasıyla çarptığını yok eder, bu münasebetle ölüm, şiddetli azab mânâlarına da kullanılır. Dilimizde buna yıldırım denir ki, yıldırma ve yıldırama mânâlarıyla ilgisi açıktır. Râğıb der ki, gök gürültüsü, şimşek ve yıldırım aslında bir şeyin üç çeşit tesirleridir.

Dinî izahı: Bulutları Allah Teâlâ'nın iradesine göre yağmur yağacak yerlere sevk ve idare eden bir melek (yani anlayışlı ve hareket ettirici bir kuvvet) vardır ki, ismine «الرَّعْدُ» "gök gürültüsü" denir. Bu melek rüzgar meleklerinden başka olarak bulutları özel şekilde zorlar ve sevkeder. Bunun sevki, rüzgarın sevki gibi

taş yuvarlarcasına değildir. Bu tıpkı bir çobanın şarkı söyleyerek deve sürmesine benzer. Diğer deyişle ruhun bedeni idare etmesi, sözün, nağmenin diğerine tesir yapması gibi içten tesir eden ruhanî ve dinamik bir tesirdir. Bu melek bulutlarda bir uygunsuzluk gördüğü zaman çarpar, haykırır, bu haykırış onun Allah'ın kudretini ilan eden bir tesbih ve tekbiridir. İşitilen gürültü, zahirî gök gürültüsü budur. Haykırırken hiddet ve şiddeti çoğaldıkça ağzından ateş saçar, diğer bir deyişle nurdan ateş kamçıları çalar. Görülen şimşek bu kamçılardır. Yıldırım, bunun yani ateşin vuruşudur. O kamçının ucu nereye dokunursa yok eder. Bunun hepsi o meleğin yani "ra'd"in bir vuruşundan ibarettir. Bu darbenin havaya ve dolayısıyle insan ruhunun işitme gücüne tesir ve tezahürü, gök gürültüsünün sesi; daha inceden ve daha çabuk gözüne tesir ve tezahürü şimşek; dokunduğu şeye dokunma tezahürü yıldırım adını alır. Buluttaki tesirinin mahsulü de itaattir. Ve bunların hepsi Allah'ın emrini icra etmekten ibarettir. Bu âyette ra'd, gök gürültüsünün sesi mânâsına olmakla beraber, aslına da işarettir. وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ *"Gök gürültüsü, övgüsüyle O'nu tesbih eder."* (Ra'd, 13/13), Bu meleğe, gök gürültüsü meleği, zorlayıcı melek, ateş tutuşturma meleği; şimşek fiiline de melek darbesi, meleğin parlaması denilmiştir.

İşte Ashab devrinden itibaren en eski kıymetli tefsircilerden rivayet edilen açıklamalara göre gök gürültüsü, şimşek ve yıldırım olaylarının gerçeği böyle kuvvet prensibine döndürülmüş, fakat kör kuvvet değil, dinamik, ruhanî idareci ve idrak sahibi bir hareket ettirici olan melek kuvvetine döndürülmüştür. Fennî izahların hiç biri buna aykırı olmamış ve bu daireden çıkmamıştır. Ancak kör kuvvette sıkışıp kalanların anlayışı buralara varamaz. Şu halde felsefî tarifine gelelim: Vaktiyle en meşhuru, bulutların çarpışması, yani sürtme ve dokunma ile çakmak taşından çıkan ses ve kıvılcım şeklinde açıklanmış idi. Fakat İbnü Sina "Şifa"sında bunu pek beğenmemiş, bulutların ta denizlerden, göllerden su buharı halinde çıkarken tamamen saf olmayıp, az çok duman buharı ile ve biraz da ısı ile çıkmaları ve yükseldikçe su buharının daha önce soğuması hasebiyle öbürlerini arada sıkıştırmaları ve nihayet bu sıkışmanın şiddetlenmesi ile onların püskürmesi ve parlaması hususlarını ileri sürerek uzun uzadıya açıklamış ve özetle şöyle demiş: "Çoğunlukla gök gürültüsünün ve şimşeğin sebebi, rüzgara ait harekettir ki, ses çıkarır, parlar ve bazan şimşek ve parıltı da gök gürültüsüne sebep olur. Çünkü... Çünkü..."

İbnü Sina'dan çok önce olan İbn Cerir et-Taberî tefsirinde diyor ki: "Diğer birtakım ilim ehli, gök gürültüsü, bulutların altında boğulan rüzgarın fırlaması-

dır. Ses bundandır. İbn Abbas hazretleri Ebu'l-Huld'e bir mektup ile "Gök gürültüsü nedir?" diye sormuştu. O da الرَّعْدُ "Gök gürültüsü bir rüzgardır." diye cevap vermişti. Fakat İbn Abbas hazretleri kendisi الرَّعْدُ مَلَكٌ مِنَ الْمَلَائِكَةِ *"Gök gürültüsü meleklerden bir melektir."* diyordu[1]. Demek İbnü Sina'nın rüzgar teorisi de eski bir teori olmakla beraber, bunun sebebini ta denizlerden gelen duman buharı ve ısıya kadar götürmek nokta-i nazarı havanın ve bulutların elektriklenmesi hakkında kararlaşmayan görüşler yanında şimdiki tabiat ilmi de mevcut bulunuyor. Bugünkü felsefî açıklamaya gelince, bunları elektrik olaylarına tatbik etmişlerdir.

Öteden beri Yunanca elektron denilen elektrikte görünen bir cezb (kendine çekme) özelliği vardı. Sonradan bu özelliğin, az çok her cisimde bulunduğu anlaşıldı. Ve buna elektriklenme denildi. Fizik bilginleri tabiat olaylarında âdet olarak etkili olan ısı, ses, ışık, çekicilik gibi bazı etkenler sayarlar ki, elektrik de bunların beşincisi oldu. Ve bunun çeşitli sürtünmelerden meydana gelen kimyevî etkileri veya diğer vasıtalarla meydana gelip dinamik elektriklenme denilen kısımları bulundu. Bugün sanayide birçok tatbikatı yapılan, altın, gümüş yaldızlama, eritme, kalıba dökme ve kuyumculuk, telgraf, telefon, aydınlatma, yakma ve tedavi gibi birçok hususlarda istifade edilen elektriğin elde edilmesi ve kullanımı için çeşitli aletler, cihazlar, makineler yapıldı. Bununla beraber elektriğin esası ve mahiyeti, ne olduğu tamamen anlaşılamayıp, ateşe ve ışığa ait madde gibi varsayımlarda kaldı. Nihayet ısı ve ışık gibi cisimlerin atom denilen en küçük parçalarının özel bir şekilde hareketinden veya bunların arasını işgal eden bir esir (cevher)in hareketinden meydana geldiği göz önünde bulundurularak daha çok bu sonuncuya önem verildi. Ve özetle bütün kuvvetlerin esasında bir hareket enerjisine dönüşmesi fen ilimlerinin en kuvvetli görüşü oldu. Hakikaten elektrikte de hareket, ısı, ışık değişiklikleri hep görülüyor. Şu halde elektrik, fennin en önemli bir kuvvetidir. Bu da biri erkek, biri dişi gibi pozitif (artı) negatif (eksi) iki cinse ayrılıyor. سُبْحَانَ الَّذِى خَلَقَ الْاَزْوَاجَ كُلَّهَا *"Ne yücedir o (Allah) ki, bütün çiftleri yaratmıştır."* (Yâsîn, 36/36) Bunların bir cinsten olanları birbirlerini itiyor, def ediyor; ayrı cinsten olanları da birbirlerini çekiyor, birleşiyor. Ve cisimlerin yüzeyleri bunlarla doluyor ve boşalabiliyor. Bunların birleşmeleri gizli ve açık olmak üzere iki türlü oluyor. Mesela silindir biçiminde uzunca bir şey, bir elektrik yüklüsüne yakın bulunduğu zaman, bu silindirli şey de etki ile ayrı cins iki akımı taşıyıcı oluyor ve havanın bunun üzerindeki baskısı bunların

(1) et-Taberî, a.g.e., I, 117.

birleşmesine engel oluyor. Fakat bir vasıta ile bu baskının şiddeti azalır veya iki akımın gerilim kuvvetleri ona üstün geliverirse, bundaki artı, eksi iki cins elektrik birbirleriyle hemen birleşerek üzerinden yok oluyorlar ki, buna elektrik boşalımı denilmiştir. Bunlar bu birleşim esnasında bazan çakmak gibi bir vuruş yapıyor ve bir kıvılcım da çıkarıyorlar ki, böyle gürültü yaparak birleşmelerine gök gürültüsüne ait birleşme deniliyor. Bu kıvılcımları biz tramvaylar işlerken - çoğunlukla geceleri görürüz. İşte bu aletlerde görülen bu olay, epeyce bir zaman önce hava ile ilgili eserlere uydurularak gök gürültüsü, şimşek ve yıldırım bunlarla izah edilmiştir. Bunun için yıldırım şöyle tarif ediliyor: "Çeşitli cinste elektrik taşıyan iki bulutun elektriklerinin, yahut bir bulut ile yer küresi elektriklerinin gerilişleri havanın karşı koymasına üstün geldiği anda iki çeşit elektriğin birbirleriyle birleşmeleri sonucu vaki olan bir elektrik boşaltım ve tahliyesidir ki, gök gürültüsü bunun sadmesi ve gürültüsü, şimşek bunun kıvılcımıdır."

Vaktiyle İbnü Sina "Şifa"sında diyordu ki, şimşek ile gök gürültüsü aynı zamanda vaki olurlar. Fakat ses, zamanla ilgili olduğu için geç işitilir. Işık ise zamanla ilgili olmayıp ani olduğundan daha önce görülür. Bugünkü fen de diyor ki gök gürültüsü ve şimşek aynı zamanda vaki olur. Gerek ses ve gerek ışık ikisi de zamanla ilgilidir. Fakat sesin hızı saniyede 337 veya 340 metre; ışığın hızı ise -az çok ihtilaf ile beraber- üçyüz sekizbin kilometre olduğundan, daha az mesafelerde ani olarak görülür. Yani yıldırım şimşekle beraber düşmüş, varacağı yere varmıştır. Gürültüsü de sonradan beş ila on saniye kadar fark ile işitilir. Mesafeyi tahminen bilmek isterseniz, bir şimşek çakınca saate bakınız ve dinleyiniz, birkaç saniye sonra gök gürültüsünü işitirsiniz. Aradan kaç saniye geçmiş ise onu 340 ile çarpınız, (mesela 7X340 = 2380). Bu 2380 metre size o fırtınalı bulutla aranızdaki uzaklığı gösterir ki, ışık hızına göre bu bir an meselesidir. Çünkü ışık bu mesafeyi bir saniyenin yüzyirmibeşte bir bölümü kadar bir zamanda katedecektir ki, bunu biz hissedemeyiz. Bu ifadeye göre, "Yıldırım mutlaka gökten yere düşer." şeklinde olmayıp tersine de olabilir. Çünkü elektirik akımı her tarafa yayılabilir. Fakat çoğunlukla elektrik nakledici cisimlere saldırdığından ve yer ise pek çok elektrik nakledici olduğundan genellikle yıldırım gökten yere düşmektedir. Fakat haricî bir sebeple yer artı elektrikle ve kendisine yaklaşan bulut eksi elektrikle dolu olduğu zaman hücum daima artıdan eksiye olduğu için yıldırımın yerden göğe doğru çıkması da mümkün ve olmuş bir şeydir deniliyor.

Akıcı elektrik, elektrik nakleden cisimleri çekmek veya onlara hücum et-

mek özelliğine sahip olduğundan, nakledici olan ağaçlara, binalara ve özellikle madenden yapılmış eşya üzerine düştüğü görülmüştür. Bunun için böyle fırtınalı havada ağaç altlarında ve bu cümleden olarak nakledici olan çınar ve kavak ağaçları altında saklanmak çok tehlikelidir. Çam ve fıstık ağaçları pek nakledici olmadığından bunların altında korunmak nisbeten mümkündür. Paratoner (yıldırım kıran) ve halk arasında yıldırım demiri denilen demirin dairesi en emin yerdir. Bu da Hakk'ın bir kanunudur. Fakat bunlar da gök gürültüsü ve şimşekten önce ve ecel gelmediyse mümkün olabilir. Yıldırım ne yapar? Çok şeyler yapar, Allah korusun insanı ve hayvanı bir anda yok eder. Ve yanması kabil olan cisimleri yakar. Madenleri eritir. Nakledici olmayan cisimleri kırar. Yer kütlesine girişi esnasında geldiği yönde ne cins cisim bulunursa hepsini erittiğinden geldiği yerde cam ebrusu ile karışmış, yaklaşık on metre uzunluğunda dirgen gibi bir çeşit çatal külçe hasıl olur ki, buna da yıldırım demiri denilmiştir. Eğer demir değneğe rastgelirse mıknatıslar, eğer mıknatıslı bir şey bulursa kutuplarını değiştirir.

Gök gürültüsünden meydana gelen çatlayıştan sonra devam eden gümbürtü hakkında çok görüşler varsa da henüz kararlaşmış değildir. Bazıları ses dalgasının, yeryüzü ile bulutlar arasında bir kaç defa yankı yapmış olmasına yöneltmekte, diğer bazıları da gök gürlemesi denilen olayın çok ve kıvılcımlardan oluşmuş olup yeryüzüne gelinceye kadar ağırlıkları çeşitli tabakalardan geçmesine ve her tabakanın sesi ayrı olduğundan hepsinin anılan karma patlamayı teşkil ettiğine kanaat getirmektedir. Demek ki bugünkü ilme göre, parlamak, gürlemek, yakmak gibi en az üç görünümü bulunan gök gürlemesi, şimşek ve yıldırım olayları; vurma, kıvılcım, cereyan alâmetleri gösteren ve esasında elektrik boşaltımına dönen bir olaydır. Hafif rüzgarlı havada, elektrikli aletlerde meydana gelen kıvılcım ve çarpmanın, rüzgarlı havada vaki olan bu olaylara benzemesi dolayısıyle fen bilginlerinin çoğu gökte şimşek, gök gürlemesi ve çatlama ile tatbik etmek fikirlerinde bulunmuşlar ve son olarak bunu bir hayli tecrübelerle te'yit etmişler ve bu konuda bazı kanunlar tesbit eylemişlerdir. Ve bu şekilde rüzgarlı havanın ve bulutların elektrik ile yüklü olduğunu kabul etmişlerdir. Rüzgarlı havadan ayrı olarak her zaman az, çok akıcı elektrik bulunduğu ve bunun bazan artı ve bazan eksi çeşidinden olduğu ileriye sürülüyor. Açıkladıklarına göre bulutsuz güzel zamanlarda hava artı elektrik ile yüklü olup, miktarı günün saatlerine göre değişir ve bu cümleden olarak yeryüzünden 1,30 metre yüksekten itibaren çok yükseklere kadar artar. Fakat bu değişmenin seho-

bi ve hangi kaide altında arttığı meçhul kalmıştır. Binalı ve ağaçlı olan yerlerde elektrik alâmetleri hemen hiç yok gibi, ancak şehirlerdeki geniş meydanlarda az miktarda artı elektrik bulunuyor. Güneşin doğmasında havanın kütlesindeki artı elektrik gayet az iken, zevale iki saat kalıncaya kadar en yoğun sınırına ulaşır. Zevalden sonra batmaya bir saat kalıncaya kadar ağır ağır azalır, güneşin batmasından iki saat sonra yine artmaya başlar. Kış mevsimi elektriğin miktarı yazdan daha fazla olur. Gökte birçok bulut bulunduğundan havanın elektriğine nisbeten bazan artı ve bazan eksi olur. Gökte bulunan bulutların hareketi çok olduğu takdirde havanın kütlesindeki elektriğin cinsi saatten saate değişir. Fakat fırtınalı ve yağmurlu zamanlarda devamlı olarak artı ve eksi cinse değişir. Ve bununla beraber elektriğin şiddeti, hemen hemen belli miktarda bulunur. Özetle rüzgarlı havanın ve bulutların elektrik ile yüklü olduğu tecrübeyle ispatlanmış sayılıyor ise de sebepleri şimdilik varsayımlarda kalmıştır. Bazıları diyor ki, damıtık su, buharlaştığı sırada hiçbir elektrik alâmeti görülemediği halde, alkali bir sıvının buharlaşması esnasında buharı artı ve eksi elektrik ile yüklü oluyor. Şu halde yeryüzünde bulunan denizlerin ve göllerin sularında az, çok tuz bulunduğu ve bunların devamlı olarak buhara inkılab ettiği açıkça ortada olmakla rüzgarlı havanın bu sebeple artı elektrik ile yüklü olduğu sanılıyor. Diğer bazıları ise yerküresini büyük bir galvanizme cihazı sayarak kütlesinde meydana gelen kimyevî tesiri kendisini eksi elektrik ile yüklemiştir ve bu sebeple yüzeyine temas eden rüzgarlı hava da artı elektrik ile yüklü olur, demişlerdir. Bundan dolayı özel bir tecrübe ile açıklandığına göre su ile bulut birbirine dokunduğu zaman daima bir elektrik akımı hasıl olur. Bunun da suda boş bulunan yabancı maddelerin cinsine göre bazan eksi ve bazan artı olduğu ve bulutlar da denizlerden ve göllerden uçan su buharının sıkışmasından meydana geldiği için ona göre bazısı artı ve bazısı eksi elektrik ile yüklü bulunur. Yeryüzü de yukarda geçtiği üzere tabii olarak eksi elektrik ile yüklü bulunduğundan, yüzeyine dokunan rüzgarlı hava da artı elektrik ile yüklü olur, demektedir. Özetle hava elektrikleniyor, bulutlar elektrikleniyor. Ve bu elektrikler gerginleşip geriliyor, havanınki çoğunlukla bulutların tesiriyle gerildiği halde bazan harici bir vasıta ile de oluyor. İki bulut arasında veya bulutla hava arasında böyle artı, eksi iki zıt ve gerilmiş iki elektriğin karşılaşmasında artı eksiye hücum ile eksinin onu çekmesinden sadme ve kıvılcım, gök gürlemesi ve şimşek meydana geliyor.

Görülüyor ki ses, ısı, ışık ayrı ayrı birer tabii amil görünürken, hepsi bir harekete dönüşüyor. Hareket cisimlerin kütlesinde olduğu gibi en ufak parçalarında, atomlarında da oluyor. Hareketin kaynağına yani hareket ettirene

(muharrike) de kuvvet adı veriliyor. Ve her hareket özelliğine göre bir kuvvetin eseri sayılıyor. Demek ki "esasında elektrik bir kuvvettir" denildiği zaman, "bir muharriktir" denilmiş oluyor. Din dilinde ise bu muharrike daha güzel bir deyim olmak üzere "melek" deniliyor. Şu kadar ki melek denilirken, ruhanî bir idrak eden muharrik tasavvuru da eklenmiş oluyor. Zaten kuvvet denildiği zaman, bizzat muharrik ve kendisini anlayan ruha kadar gitmemek mümkün değildir. İşte bu olaylardaki körlüğü bir ilim kudretiyle düşündüğümüz zaman gerçeği bulmuş olursunuz. Elektriğe ait birleşme de bir idrak edicinin esir (cevher) baskısıdır. Buna göre bu açıklamalara bile lüzum kalmadan pek iyi anlaşılır ki, zorlama meleği, yanma meleği, meleğin çekmesi, zıtlaşma kayıtlarıyle dinî dilde ilk olarak rivayet edilen esas tabiat ötesi kuvvet görüşüyle bu, fennî açıklamanın özüne uygundur. Evet artı elektriği, eksi elektriğe saldırtan o zorlayıcı melektir. Ve bu bir darbe (vuruş)dir. Bundan çıkan ses (gök gürlemesi) o meleğin kendisidir. Şimşek de bir yanma, bir kıvılcımdır. Ve bunların bütün sırrı, zıtlaşmayı kaldırmakla birliği, hak olan emre uymayı temin oluyor. Yıldırıma "yıldırım" denilmesi de çarpıp yakması, mahvetmesi, yani fiili dolayısıyledir. Açıkta bize göründüğü gibi gök gürlemesi, şimşekden sonra değildir. Gerçekte ve Allah katında gök gürlemesi ve şimşek birliktedir. Hatta gök gürültüsünün, olayın aslına göre, bir öncelik durumu bile vardır. Elektrik, şimşeklikten önce gök gürlemesi ve titreşimdir. Bulutlar ve hava, daha önce bununla içlerinden titreye titreye geriliyorlar ve bu olayda birbirlerine saldırırken toplu hareketle değil, önce içten içe bu titreyişle, bu titreşim ve sarsılma ile saldırıyorlar. Sonra gök gürlemesinin sesi kulaklara ulaştığı zaman yıldırımı hatırlatan titretici bir tesir ile beraber onun artık geçtiğini bildiren bir müjdesi de vardır. Sonra âyette zulümât (karanlıklar) ve savâık (yıldırımlar) çoğul yapıldığı halde ra'd (gök gürültüsü) ve berk (şimşek)in tekil getirilmeleri de dikkate değerdir.

Bunların bu sıradaki hallerini hiç sorma يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ اَبْصَارَهُمْ **şimşek hemen gözlerini çarpıp alıverecek** كُلَّمَا اَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ **onlara parlayıverdikçe ışığında yürürler,** وَاِذَا اَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا **başlarına karanlığı çökerdiği vakit de dikilir kalırlar.** وَلَوْ شَاءَ اللّٰهُ **Allah dilemiş olsaydı** لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَاَبْصَارِهِمْ **kulaklarındaki işitme ve gözlerindeki görme özelliklerini de alıverirdi.** Buna şüphe mi var? اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ **Allah Teâlâ her şeye kâdirdir: Kudreti her şeye ve daima yetişir.** Allah'ın güzel isimlerinden biri de قَدِيرٌ kadîr ism-i şerifidir ki, pek kudretli, hem de daima kudretli demektir.

Kudret, fiil ve terkin sıhhati demektir. Bu ölçü ile kuvvetten ayrılır. Çünkü kuvvet bir yöne, kudret ise her yöne bakar. Mesela bir taşın yuvarlanışı kuvvetledir. O yuvarlandığı yerden dönemez. Kudret ise sağa giderken, tersine de gidebilir. Yaparken bırakabilir. Özetle kuvvet mecburiyet ve çaresizlik; kudret ise seçme ifade eder.

"Şey", mevcut demektir, bunda ma'dum (yok olan)a şey denemez. Bilinmesi ve haber verilmesi doğru olabilen mânâsına da gelir. Bu mânâ ile mümkün olan "yok"a da şey denebilir. Fakat bizzat mümteni' (olamaz) olan yok, hiçbir şey değildir. O, ne bulunabilir, ne bilinebilir, ne haber verilebilir. Lügat bakımından aslı "meşiyyet"ten "sıfat-ı müşebbehe"dir ki "şâi" dileyen, "meşiy" dilenmiş mânâlarına gelir. Eşyaya, şey denilmesi, ilâhî dilemenin ilgisi itibariyle "meşiy" (dilenmiş) olduğu içindir. Bu mânâca Allah'a "şey" denmez. Fakat "şâi = dileyen" mânâsına olarak "şey" denir. Buna göre عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ "herşeye kadirdir" ifadesinde Allah dahil değildir, fakat بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ "herşeyi bilicidir"de dahildir. Bu açıklamadan sonra, "Allah Teâlâ kendi gibi bir Allah daha yaratabilir mi?" tarzında bir kuruntuya düşme akla gelemez. Zira o mümteni' (olamaz)dir, şey değildir. Yaratılan, yaratan olamaz. Hem sonradan yapılsın, hem ezelî olsun! İşte imtina', muhal (olamaz) buna derler. Allah Teâlâ öyle bir vâcibü'l-vücud (varlığı lüzumlu)dur ki, O'nun lâşerîke leh (ortağı yok) olan birlik sıfatını kaldırmak hiçbir şekilde mümkün değildir. Bu, O'nun zatına mahsus kemalidir ve bütün sıfatları da böyledir. Şu halde böyle her şeye gücü yeten Allah Teâlâyı yarattığı gözleri, kulakları alıvermekten kim yasaklar? Bunu bilmeli, Allah'a, Peygambere, iman sahiblerine hile yapmaktan, fesat çıkarmaktan sakınmalı. Sakınmak için yıldırımı gözetmemeli, gök gürültüsü ve şimşekten önce Allah'tan korkmalıdır. Bu âyetten sonra gelen يَآ اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا *"Ey insanlar ibadet ediniz."* genel hitabı ne kadar edebî oluyor!

İşte Cenab-ı Hak münafıkların durumunu bir de böyle "sayyib = yağmur" meseliyle tasvir buyurmuştur. Bu teşbih, teşbih-i mürekkeb (temsilî benzetme) olduğuna göre ayrıntılarında benzerlik aranılmayarak hepsinde münafıkların hayretini, şaşkınlığını hayal etmek yetecektir. Bununla beraber bunu teşbih-i mefrûk olarak ayrıntılı bir şekilde düşünmek de mümkün olmuştur. Şöyle ki: İslâm dini hayat sebebi olmakta kuvvetli bir yağmura, Peygamberimizin gönderildiği zamanda dünyanın hali ve her zaman İslâm'a karşı olan kâfirlerin şüpheleri karanlıklara; dinin va'di ve vaîd (korkutmas)i şimşek ve gök gürültüsüne; kâfirlerin ve münafıkların namzet oldukları musibetler ve ceza, yıldırımlara

benzetilmiştir. Sonrası da İslâm'a münafıkların bakışını ve fırsat buldukça ondan istifade şekillerini temsil ediyor. Bu iki temsilin nüzûl sebebi hakkında, yahudilerin de bazı rivayetlerde bahis konusu edildiğini görüyoruz.

Buraya kadar Cenab-ı Allah, ilk önce ve bizzat Resulüne hitap ederek, hitap ve hidayet kabiliyeti nokta-i nazarından insanların sınıflarını ve her birinin durumlarını, ruh hallerini, sonuçlarını açıklayan bir tasnifini; bütün ilimlerin ruhunu ve Kur'ân'ın hikmet ilminin aslî hatlarını içine alan gayet derin ve gayet ayrıntılı bir bilgi bahsini ihtiva eden şümûllü aydınlatma ile beraber, küfrü huy edinen inatçı kafirlerle, şüphe ve bozgunculuğu huy edinen münafıkların yola gelmiyeceklerini, korunamayacaklarını ve bunun için Kur'ân'ın hidayetinin Allah'tan gereğince korkanlara tahsis edildiğini ilan ve anlattıktan ve temsillerle genel davetin gereğine uyardıktan sonra, teklifin genel olduğunu, sorumlulardan hiçbir sınıfın bunun dışında kalamayacağını, korkutma ve korkutmama onlar için eşit olsa da, Peygamberin görevi açısından eşit olmadığını anlatarak, bütün insanlara hitap tevcih ederek aşağıda olduğu gibi ilk emrini vermiştir.

يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذ۪ي خَلَقَكُمْ وَالَّذ۪ينَ مِنْ
قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَۙ ﴿٢١﴾ اَلَّذ۪ي جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشاً
وَالسَّمَٓاءَ بِنَٓاءًۖ وَاَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً فَاَخْرَجَ بِه۪ مِنَ الثَّمَرَاتِ
رِزْقاً لَكُمْۚ فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ اَنْدَاداً وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٢٢﴾ وَاِنْ كُنْتُمْ
ف۪ي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِه۪ۖ وَادْعُوا
شُهَدَٓاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِق۪ينَ ﴿٢٣﴾ فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا
وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّت۪ي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُۚ
اُعِدَّتْ لِلْكَافِر۪ينَ ﴿٢٤﴾ وَبَشِّرِ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ

أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ
رِزْقًا قَالُوا هٰذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا وَلَهُمْ فِيهَا
أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٢٥﴾

Meâl-i Şerifi

21- Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabb'inize kulluk edin ki (Allah'ın) azabından korunasınız.

22- O (Rabb) ki yeri sizin için bir döşek, göğü de bir bina yaptı. Gökten su indirdi, onunla size rızık olarak çeşitli ürünler çıkardı. Öyleyse siz de, bile bile, Allah'a eşler koşmayın.

23- Eğer kulumuz (Muhammed)a indirdiğimiz (Kur'ân)den şüphe içinde iseniz, haydi onun gibi bir sûre getirin, Allah'tan başka güvendiklerinizin hepsini çağırın; eğer doğru iseniz.

24- Yok yapamadıysanız, ki hiçbir zaman yapamayacaksınız, o halde yakıtı insanlar ve taşlar olan, inkârcılar için hazırlanmış ateşten sakının.

25- İnanıp yararlı işler yapanlara, altlarından ırmaklar akan cennetlerin kendilerine ait olduğunu müjdele! Onlardaki herhangi bir meyveden rızıklandırıldıklarında: "Bu daha önce de rızıklandığımız şeydir" derler ve o rızık birbirinin benzeri olmak üzere, kendilerine sunulacak. Orada çok temiz zevceler de onların. Hem onlar orada ebedî kalacaklar.

Bu âyetin, Fâtiha sûresindeki رَبِّ الْعَالَمِينَ *"âlemlerin Rabbi"* vasfının isbatına, اِيَّاكَ نَعْبُدُ *"ancak sana ibadet ederiz"* antlaşmasına, sonra da Bakara sûresinin başındaki هُدًى لِلْمُتَّقِينَ *"müttakiler için bir doğru yoldur"* fıkrasına ve nihayet üç kıssanın tümüyle yağmur temsilinin içerdiği gayeye ne kadar uygun olduğunu hatırlatmaya lüzum yoktur. Kur'ân'ın tertibine göre bu âyet Allah Teâlâ'nın açık olarak ilk emrini içeriyor ki bu emir, İslâm binasının temel esası olan kulluk ve rabblık birliğinden başlıyor. Ve ulûhiyetin rububiyyete, rububiyyetin yaratıcılığa bağlılığını gösteriyor ve yaratıcıyı isbat ediyor. Ve hemen ardından da nü-

büvveti ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in doğruluğunu isbat ve müdafaa ediyor.

يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ **Ey insanlar!** Akıl ve erginlik ile insanlığın ilk kemal basamağına basmış olanlar! Bakınız, gerek اِيَّاكَ نَعْبُدُ "ancak sana ibadet ederiz" antlaşmasını vermiş olsun gerek olmasın hepiniz mümin, kâfir, münafık, hangi sınıfa, dünyadaki kavimlerden hangi kavme mensup olursanız olunuz, fakir-zengin, âlim-cahil, hangisinden bulunursanız bulununuz hepiniz her zaman şu emirle sorumlusunuz: اُعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذ۪ي خَلَقَكُمْ وَالَّذ۪ينَ مِنْ قَبْلِكُمْ **sizi ve sizden öncekileri, babalarınızı, analarınızı, bütün atalarınızı, dedelerinizi ve diğerlerini baştan sona yaratan Rabbınıza, âlemlerin Rabb'ine ibadet ve kulluk ediniz,** sevgi ve korkunun kemaliyle, en güzel edep ve saygı ile ona boyun eğiniz ve O'nun emirlerine, hükümlerine uyunuz. اِيَّاكَ نَعْبُدُ sözünü verenler onu ifa etsin; vermeyenler, vermeye çalışsın; ona ibadet ve itaat ediniz ki لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ **gerçekten korunabilesiniz, gerçek muttakilerden olmanızı ümit edebilesiniz.** Yoksa yıldırımlar gibi âlem hadiselerinden, ölümden korkmakla, kulak tıkamakla asla korunamazsınız. Dikkat ediniz. لَعَلَّكُمْ buyuruluyor. Bu ise ümit ifade eder. Bu şekilde de korunmanız bir kuvvetli ümit olarak gösteriliyor da, "korunacağınızdan emin olunuz" denilmiyor. Çünkü ilâhî iradeyi hiçbir şey şarta koşamaz. Siz ibadetinizle onu korumaya mecbur edemezsiniz. Ubudiyet (kulluk) kanunu çoğunluğa ait bir kanundur. Asıl koruyacak olan Allah'ın lütfu ve rahmetidir. İbadet ilk önce yaratılışınızın, terbiyenizin bir teşekkürüdür. Bunun Allah'ı mecbur edecek, minnet altında bırakacak bir gerektirici kudreti yoktur ve zaten Allah'ın layık olduğu şükür ve kulluğu kâmil bir şekilde eda da edemezsiniz. Şu halde "ibadet ediyoruz" diye her sonuçtan emin olmayınız, ancak ümitvar olunuz ve ümidinizi Allah'tan başkasına bağlamayınız ve Allah'ı tanımak için yaratılışınıza ve terbiyenize bakınız. O zaman bilirsiniz ki, bir yaratıcınız ve Rabb'iniz var. Hem sizi ve hem sizden öncekileri yaratan O'dur. اَلَّذ۪ي **O, öyle lütufkâr bir yaratıcıdır ki** جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشًا **şu altınızdaki yeri size bir döşek yapmış,** sizi orada yaratmış, yetiştirmiş, üzerinde her türlü rahatınızın sebeplerini temin etmiş yatıp kalkıyor, uyuyup uyanıyor, dayanıp oturuyorsunuz, o altınızdan alınıvermiş olsa nerede karar ederdiniz? Kâşânelere yığdığınız kaba döşekler neye yarardı? İşte yeryüzü size böyle bir döşek وَالسَّمَٓاءَ بِنَٓاءً **başınız üstündeki süslenmiş gök kubbeyi de bu döşeği ihtiva eden büyük, muhteşem bir bina yapmış.** İnsan olup da bu bina içinde o döşeğe kurulmayan var mıdır? Bu binanın yanında fakirlerin imrendiği, zenginlerin gururlandığı diğer binaların, konakların, sarayların ne önemi olabilir? Büyük, küçük, zengin, fakir sizin hepiniz aynı hanede oturan ve bir döşekte yatan bir aile değil misiniz? Ki-

mın binasında, kimin döşeğinde yattığınızı düşünürseniz, hangi Mevlâ'nın kulu olduğunuzu ve olmanız gerektiğini bilirsiniz.

İşte bu بِنَاءً ، اَلسَّمَاءَ bize gösteriyor ki, sema bütün yeryüzünü kaplıyor ve yeryüzü binadaki bir döşek gibi onun içindedir. Başka bir âyette سَقْفًا مَحْفُوظًا *"Göğü (düşmekten) korunmuş bir tavan yaptık."* (Enbiya, 21/32) buyurulmuş olması, burada binanın "sakf" (tavan) ile açıklamasını gerektirmez. O da gökyüzünün diğer bir değeri, diğer bir vasfıdır ki, tavan gibi daima başımız üstünde görülmesi şerefidir. İş sade bu kadar mı ya?

وَاَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً Burada zamir ile مِنْهُ demek gerekirken, açık olarak مِنَ السَّمَاءِ buyurulması, bundan maksadın önceki "semâ" olmadığına işarettir. Zira herhangi bir şeyin üstünde olan şey, altındakinin semasıdır. Hatta evin tavanına bile semâ denilir. **Yani bir de yukardan, o semâ tarafındaki bulutlardan bir su indirip** فَاَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ **de bu su sebebiyle size türlü (türlü) meyvelerden, mahsullerden rızık çıkarmaktadır.** Siz, o bina içinde, o döşekte yuvarlanırken bu sudan içer ve bu sayede yetişen meyvelerden, tahıllardan ve diğer yemişlerden kısmetlenirsiniz. Bakınız, Rabb'iniz nasıl bir Rahmân'dır. Siz bu saydıklarımızı hep bilirsiniz, bunları bilmek için başkaca okumaya veya derin felsefeler yapmaya hiç de lüzum yoktur. فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ اَنْدَادًا وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ **o halde siz bunları ve yaratıcıdan başka Allah olamayacağını bilip dururken, Allah'a, bir olan o hak mabuda denk aramaya, benzerler uydurmaya, ortaklar koşmaya ve Fir'avn'ın yaptığı gibi yerde, gökte dürbünlerle Allah aramaya kalkmayınız da,** bu emri veren ve bütün bunları yapan ihsan eden ve ortağı, benzeri bulunmayan yaratıcınız, Rabb'ınız, Rahmân ve Rahîm bir Allah'a tevhid ile ibadet ve kulluk ediniz.

"Endâd" kelimesi "nidd"in çoğuludur. "Misil" ve "emsâl" gibi ki, mânâları birdir. جَعْل (ca'l) tabiri gösteriyor ki, Allah'a hangi şeyden olursa olsun "misil" (denk) tasavvur olunursa uydurma olur; hak olmaz, batıl olur. Bunu bile bile yaparsanız korunanlardan olamazsınız, inatçı kâfirlerden olursunuz.

Buna karşı birtakım insanlar: "Evet Allah belli ama, bize böyle emrettiği ve peygamber gönderdiği ve Muhammed el-Emîn'in Peygamber ve Kur'ân'ın Allah kelamı olduğu ne belli? Bu bize şüpheli geliyor, kuşkulanıyoruz, bunu bile bile değil, bilmediğimizden, şüphe ettiğimizden inkâr ederiz." dediler ve daha diyebilirler. Bunun için Cenab-ı Hak genel olan bu tevhid ve kulluk davetinin ardından Resulünün peygamberliğini ve ona bahşettiği Kur'ân'ın ilâhî delil olan "lâraybe fîh" (kendisinde şüphe olmayan) bir ebedî mu'cize olduğunu açıkça

göstermek için, şüphesi olanlara karşı açıktan bir musabaka, bir yarış ilan ediyor ki buna "tehaddî (meydan okuma) mu'cizesi" denir. Şanlı Peygamber Efendimizin mucizeleri gerçi çoktur. Fakat maddî ve zamanla ilgili olan mucizelerin kuvveti ve faydası genel değildir. Onun kuvveti, bulunduğu zamanın ve muhitin dışına çıkamaz. Sonradan işitenler, "bu akla uymuyor" diye inkâr da edebilirler. Nitekim öyle de oluyor. Bir de beşeriyetin dinden istifadesi asıl harikalara sarılmak değil, Allah'ın sünnetine, devamlı ve akla uygun kanunlara sarılmaktadır, yani ilimdedir. Harikalar, kulların zor zamanlarında Allah Teâlâ'nın özel yardımıdır. Hidayetten gaye ise zorluktan kurtarmadır. Şu halde mucizenin en önemlisi ebedî, aklî ve ilmî kıymeti içeren mucizedir. Bu mu'cize ise Kur'ân'dır. Cenab-ı Allah Resulüne bunu o kadar kesin ve yakîn ile bildirmiştir ki, Kur'ân'ın hiçbir insan, hatta bütün insanlar benzerini yapamazlar. Bu, bizzat ilâhî vaad ve taahhüd altındadır. Kur'an herhangi şekilde bir kelam farzedilirse edilsin, en (büyük) dâhî sayılan edipler, filozoflar ve şairler onun benzerini yapmaya kalkışırlarsa aciz kalırlar. Kur'ân'da o kadar fevkalâdelik görmek istemeyen körler veya kinciler ne farzederlerse etsinler, Kur'ân ile boy ölçüşmeye kalkıştıkları zaman mağlub olagelmişler, hiçbir şey yapamamışlardır. Allah Teâlâ kudretlerini derhal bağlamış veya esasen hiç vermemiştir. İşte Allah, Peygamberine bu kuvveti vermiş ve asırlardan beri de bunu isbat etmiştir. Dünya kuruldu kurulalı geçmişle ilgili bu kadar büyük ve bu kadar eşsiz bir haberi, bu kadar ciddiyetle peygamberlerden ve bilhassa son Peygamber'den başka hiçbir kimse isbat etmeye değil, ortaya atmaya bile cesaret edememiştir. Çünkü "yalancıların mumu yatsıya kadar yanar". Şarlatanlar, geçici bir zaman için parlar, söner. Napolyon Bonapart Mısır'a geldiği zaman savaşlardaki üstünlüğüne güvenerek ve bunları bir mu'cize sanarak: "Ben Muhammed'i severim, o da benim gibi büyük bir komutan idi, fakat ben daha büyüğüm." demişti. Bu gururu, bu boy ölçüşmeye kalkması sonuçta Akkâ kalesinden başlayarak kırılmaya yüz tuttu, nihayet söndü gitti ve o zamandan beri Fransızlar onun açtığı yaraları tedavi edemediler. Özetle (bu durum) Kur'ân'ın meydan okuma sırrı ve Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğinin ebedî bir kanunu ve delilidir. Cenab-ı Allah bu delili hatırlatıyor ve Muhammedî nübüvveti, Kur'ân'ın hak olduğunu te'yid ederek ve insanlar içinde bunda şüphe edenleri kastederek buyuruyor ki:

وَاِنْ كُنْتُمْ فِى رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا **Ve eğer has kulumuz, mümtaz kulumuz Muhammed Mustafa'ya, doğruluğuna, eminliğine bu ana kadar herkesin inanmış olduğu sevgili Resulümüze verdiğimiz peygamberlikten ve bunun fermanı olmak üzere parça parça indirmekte olduğumuz Kur'ân'dan bir**

şüphede bulunursanız, bir kuşkuya düşerseniz, mesela "Vahiy inanılır şey midir? Allah kitap gönderecek olsa böyle mi gönderir? Böyle parça parça, âyet âyet, sûre sûre kitap inmek nasıl şey? Bunlar bize maddî ilimlerden ne öğretiyor? Altın madenlerinin nerelerde olduğunu mu gösteriyor? Kimyaları mı buluveriyor? Bu bir şiir değil midir? Bunu insan kendiliğinden yapamaz mı? Buna göre Muhammed ya bir şair gibi ara sıra bunları kendi söylüyor da "Allah gönderdi" diye bizi aldatıyor veya kendi aldanıyor mu? Gerçi Muhammed'in şimdiye kadar aklı da vardı, doğruluk ve inanılırlığı da vardı. O, ne aldanır ve ne aldatırdı. Tecrübe böyle ama, ne çıkar? Tecrübe geçmişi gösterir. Olabilir ya belki bugün bozuldu, aklını kaçırdı veya ahlâkını değiştirdi. İhtimal, artık kurnazlığa kalkıştı. Hâsılı ne tarafından baksak kestiremiyoruz. Her halde bunun kendisinden olması ihtimalini yenemiyoruz. Allah'tan geldiğinde şüphe ediyoruz. Bile bile değil, fakat hakkımız olan böyle bir kuşku ile onu tanımıyoruz. Çünkü müsbet olmayan bir şeye inanmak da budalalıktır, akıl kârı değildir." gibi birtakım kuşkular taşıyorsanız, bunun da isbatı kolay. Bunda da derin derin felsefelere, hayallere dalmaya gerek yok فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ **eğer bunu bir insan yapabilirse, haydi bunun gibisinden bir sûre getiriniz.** Yani üslubda, belağat ve bedaetde Kur'ân sûrelerine benzer ve tam onun eşi bir sûre de siz bulunuz. Ve ona tam benzemek için söyleyen de o kulumuz gibi ümmî (okuma-yazma bilmeyen) ve onun gibi ahlâklı olsun. Okuyup yazarlardan, tahsil görenlerden, şairlikle uğraşanlardan olmasın. Haydi bu son şartı da kaldıralım, size izin verelim, genel olarak her-hangi bir şahıstan olursa olsun böyle bir sûre getiriniz, وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ **Ve hatta Allah'tan başka güvendiğiniz ne kadar yardımcılarınız, tanıdığınız ne kadar mabutlarınız, iktidarını farzettiğiniz ne kadar putlarınız, şairleriniz, edipleriniz, bilginleriniz, filozoflarınız, âmirleriniz, hâsılı size baş, el, ayak olmak isteyecek ne kadar yardakçılarınız, şahitleriniz, önderleriniz varsa hepsini de çağırınız.**

"Şüheda" kelimesi "şehid" kelimesinin çoğuludur. "Şehid" ise, hazır, şahit, nâzır, örnek mânâlarına gelir ki, burada herhangi birisi demektir. اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ **eğer davanızda sadık iseniz.** Yani bu konuda şüpheye yer olduğu fikrinde haklıysanız bunu yapmanız ve yapabilmeniz gerekir. Bir insanın kendiliğinden yaptığı bir şeyi veya daha iyisini diğer insanlardan herhalde bir yapan bulunur. Alışılmış olan budur. Görmez misiniz filozoflar bile, "tabiat düzenidir" derler. Siz de zaten böyle demekle şairlerde, filanlarda aynıları var demek istiyorsunuz. Varsa haydi bulun getirin, bugün değilse yarın getirin, öbür gün getirin. فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا **yok eğer bunu yapamazsanız, aynını getiremezseniz** وَلَنْ تَفْعَلُوا **ki hiçbir**

zaman yapamayacaksınız. Kıyamete kadar yapamayacaksınız. Yapmanız mümkün değil ya, mümkün olsa da yapamayacaksınız, Allah yaptırmayacak. O halde فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِى وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ **çırası insanlar ve taşlar olan o dehşetli ateşten sakınınız ki** أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ **bu ateş, bu cehennem ateşi kâfirler için hazırlanmıştır.**

Bedâhet (apaçıklık), şühût (görme), aklî delil getirme, tecrübe, haber; bunlar ilmin, yakînin en önemli araçları, ölçüleridir. Siz bir olay görüyorsunuz, işte kitap, bunun nazmındaki yüksekliği de bizzat anlayanlar apaçık görüyor, diğerleri de bunlardan duyuyor. Şimdi Allah'dan, Peygamber'den Kur'ân ile bu haberi de işitiyorsunuz. Tecrübe de yapınız ve cereyan eden tecrübelere de bakınız. Göreceksiniz ve hatta gördünüz ki, bunun aynı yapılmadı ve yapılmıyor ve yapılmaz. O halde şüphe etmeye ne hakkınız kalır? Az çok ilmî bir sebebe dayanmayan şüphe, vesveseden veya ahlâksızlıktan başka ne olur? Gerçi siz vahyi bizzat tecrübe edemezsiniz. Çünkü o, Allah'ın bir özel ve yüksek olayıdır. Peygambere peygamberlerden başka örnek bulamazsınız. Fakat onun eserlerini tecrübe edebilirsiniz. Zaten ilmî ve fennî tecrübelerin çoğu da böyledir. Güneşin doğduğunu ışığından anlarsınız. Böyle bir tecrübe size olay sebebinin genel ve umumî mi, yoksa tek ve yüksek bir şey mi olduğunu anlatır. İşte Allah Teâlâ bu haber verişiyle, bu uyarmasıyle size vahiy eserini tecrübe etmek için bir özel ölçü veriyor, çünkü hepsini tecrübe etmeye kalkarsanız ömrünüz yetmez ve doğru yolu göstermenin faydası olmaz. Onları da asırların tecrübesi gösterecek ve isbat edecektir. Şu halde siz bu özel ölçüden istifade edebilirsiniz. Bilhassa فَاتَّقُوا ، فَأْتُوا ، فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا emir ve kat'i ihbarının kapsamına dikkat ediniz. Sizi bir zorbanın zorlayıcı kuvvetiyle bağlamıyor, ikinizi bir yere getirmekten men etmiyor. Hür, seçme sahibi, serbest bırakıyor. Haydi şairlerin ve diğerlerin sünûhat (içe doğmalar)ına veya gafillerin, kendini bilmezlerin, sahtekârların, şarlatanların aldatmalarına benzer gibi kuruntuya düştüğünüz ve bundan dolayı şüphelendiğiniz Kur'ân'ın ve hatta bir sûrenin dengini getirmek için elinizden geleni yapınız, diyor. Ve yapamayacağınızı da, gerçeğin kıyasınız gibi olmadığını da öyle bir kesinlikle haber veriyor ve bunun yalan olamayacağını öyle bir yakîn ile söylüyor ve sonuçta fiilen isbat da ediyor ki, bundan büyük yakîn olmaz, bundan büyük ilim olmaz. O halde vahyi bir kerre diğer şairlerin falanların içe doğmalarına benzetmeye asla hakkınız yoktur. Nihayet şunu diyebilirsiniz: Muhammed (s.a.v.) gibi bir insan daha yok ki, bulalım da ona söyletelim. Ona Allah öyle bir akıl, öyle bir kuvvet vermiş ki, onu kimseye vermemiş, o fevkalâde yüksek ve bütün insanlardan seçkin bir yaratılışla yaratılmış da, bun-

ları o şayede yapıyor ve fakat yine kendi yapıyor, diyeceksiniz. Öyle ise diğer şüpheleri bırakıp bir kerre bunu tasdik ediniz, ettikten sonra bir daha düşününüz. Böyle bir zat size o fevkalâde seçkin yaratılışın kendi zatıyla ilgili olmadığını söylüyor. Bununla bir gurur duyup size çalım satmıyor, o kudret ile sizden dünya istifadeleri istemiyor. لَآ اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْرًا اِلَّا الْمَوَدَّةَ فِى الْقُرْبٰى *"Ben buna karşılık sizden bir ücret istemiyorum. Ancak akrabalık sevgisini diliyorum."* (Şûrâ, 42/23) diyor, zorbalık davasına kalkışmıyor, en olgun bir tevazu ile: "Ben Allah'ın bir kulu ve Resulüyüm." diyor ve sonra kesin bir yakîn ile وَلَنْ تَفْعَلُوا "asla yapamayacaksınız" diyor ve asırları keşfediyor. O halde onun seçkin aklına ve benzersiz kuvvetine itimat ederek verdiği vahiy haberini tasdik etmeniz gerekir. Eğer Allah'a inanmıyorsanız, onda şüpheniz varsa, böyle bir aklın şehadetiyle ona inanmanız ve kulluk etmeniz gerekli olur. Ve eğer Allah'a inanıyorsanız, bunu doğrudan doğruya Allah'ın yaptığını, kendini ve emirlerini bildirmek için gönderdiğini öncelikle tasdik etmeniz lazım gelir. Onu tasdik etmemek için aklî, tecrübî, ilmî, fennî, mantıkî hiçbir şüpheye imkan bulunmadığını anlamanız gerekir. Bunu bilmez, hala şüphe davasından vazgeçmez, hala kuşkulanırsanız, buna inadınızdan, şahsî maksatlarınızdan, ahlâksızlığınızdan başka bir sebep kalmaz ve hiçbir mazereti bulunmayan kâfirlerden olursunuz. Hakkı kesin olarak reddedenler kâfir olduğu gibi, haksız yere şüphe edenler de kâfirdir. O halde şunu biliniz ki, kâfirler için hazırlanmış bir ateş, bir cehennem vardır ki, o korktuğunuz, kulaklar tıkadığınız yıldırımların hiç birine benzemez. O ateş, çırası insanlar ve taşlar olan bir ateştir, artık bundan kendinizi sakınabilirseniz sakınınız.

Kur'ân'ın bu وَلَنْ تَفْعَلُوا "asla yapamayacaksınız" ile haber verişi o günden bugüne kadar bin üçyüz kırkdört senelik bir tecrübe ile doğruluğunu gösteren bir ebedî mucizedir. Bu meydan okumanın i'cazı karşısında yarıştan vazgeçilmiş, silâhlar çekilmiş, kanlar akıtılmış, dünyalar karıştırılmış, her türlü zahmetler, masraflar tercih edilmiş ve fakat bu mu'cizeye hiçbir red cevabı verilememiştir. Ancak aldatmaca ile Kur'ân irşadının önüne geçmeye çalışılmıştır. Bunlara karşı ilâhî adalet elbette yerini bulacaktır, o ateş sönmemiştir. فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِى وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ اُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ Bu âyette "ve'l-hıcâre" kelimesinin fennî bir açıklamayı içerdiğinde şüphe yoktur. Gerçi bu "hıcâre"den kastedilen heykeller ve putlardır. Ve cehennem ateşini tutuşturmaya sebep olan "vekûd"ün insanlar ve ibadet edilen heykeller olduğu beyan ediliyor. Fakat aynı ifadede o, çıra, kömür gibi ateş tutuşturan taşlar bulunduğunu da bildirmiş oluyor ki, fen adamları bunun "taş kömürleri" olduğunu söylüyorlar. "Vekûd", ateş yakılan kibrit, ot, çöp, çıra, paçavra, odun ve diğerleri gibi şeylerin hepsi için söylenir.

Bakınız Kur'ân'a ait beyanatlar ne kadar canlıdır! Tamamen ilmî ve mantıkî ve felsefî olan ve bir ilâhî felsefenin temelini teşkil eden bir konu mantıkî, ruhî ve âfâkî (objektif, nesnel) delillerinin kökleriyle hem vecîz, hem gayet basit ve güzel bir şekilde nasıl anlatılmıştır! Yüksek bir minberden büyük ve çeşitli bir cemaate hutbe okuyan, va'zeden, ders okutan, bildirimler yapan, hükümler koyan fevkalâde belağatlı bir hatibin, gereğine göre kâh sağa, kâh sola ve kâh merkeze dönerek, sırasında hepsine ve sırasında bir kısmına, kâh muhaliflerine ve kâh muvafık (kendine uyan)larına ve kâh hepsinin karşısında özel yaverine hitap etmesindeki açık ültimatomları kulaklarda temsil ettirir. يَآاَيُّهَا النَّاسُ "Ey insanlar!" çağrısıyle başlıyan genel hitap وَاِنْ كُنْتُمْ ، فَلاَ تَجْعَلُوا lahzalarında özel bir şekil aldı. Ve nihayet acı bir inzar ile tamam oldu derken gülüyor, bir özellik daha alıyor ve hâs kuluna nazar ederek buyuruyor ki:

وَبَشِّرِ Bu atıf vâvı, yukardaki âyetlerin mânâsından anlaşılan lâzimî mânâya işarettir. Şöyle ki: "Habibim (Resulüm)! Sen de insanlardansın ve genel olan iş bu ibadet ve kulluk emriyle sen de emre tabisin. Bununla beraber senin bir özelliğin var. Sen benim özel ve seçkin kulumsun. Peygamberlik gibi bir özel vazifen var. İşte bu seçkinliğin fermanı olan bu Kur'ân'ı ve bu meydan okuma mu'cizesini gördün ya, bunu al ve senin için hiçbir korku, hiçbir keder olmadığını anla. Bütün insanları emrine davet et, mu'cizeni göster. Yola gelmiyenlere bu korkutmamı tebliğ et! Bundan başka bir de اَلَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ **erkek olsun, dişi olsun iman edip de iyi işler yapanlara, bir Allah'a kulluk imanına yaraşır, akla ve nakle uygun güzel ameller işleyenlere de şunu müjdele!**

"Sâlihât" kelimesi "sâliha"nın çoğuludur. "Salih" aslında iyi, yaraşıklı, aklen ve naklen doğru, hayırlı mânâsına sıfat iken nakil tâ'sı ile ("hasene" kelimesi gibi) "güzel amel= güzel iş" mânâsına isim olmuştur ki, kalbî, bedenî, malî olmak üzere üç çeşidi vardır. Ve burada iman ile amelin az çok bir farkı anlaşılır. Fakat müjdeleme sadece imana değil, tümüne yapılmıştır. Amel imandan bir cüz' (bölüm) değilse de, amelsiz müjdeleme hakkı olmadığı da anlaşılıyor. Sonra اَلَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا müzekker cemi'lerinde tağlib vardır ki erkekleri ve kadınları içine alır. Bu kapsamı ilerde وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ (Ahzab, 33/35) gibi âyetlerle anlarız.

Kısaca iman ile iyi amelleri (amâl-i sâlihayı) birleştirenlere şunu müjdele ki اَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ **onlar için cennetler var.** Yani içine girilmeden görülmez, gizli, çok değerli bağlar, bahçeler var. Bunların tümünü kapsayan ahiret vatanına, sevab evine اَلْجَنَّةُ "cennet" denilir. Cennet aslen lügatte masdar binâ-i merredir ki "bir

örtüş", "bir kerre setr" demektir ve bu maddenin bütün müştakkâtında (türevlerinde) bir nevi "örtme" mânâsı vardır. Nitekim "cin", herkese görünmez gizli bir çeşit yaratık. "Cinnet", aklın kaybolması; "cen" kararmak, görülen eşyanın bakıştan gizlenmesi demektir. İkinci olarak "cennet" bir örtü mânâsından zemini görünmez, gayet girift ağaçlarla örtülmüş bahçe ve bostana söylenmiştir. Üçüncü olarak din dilinde, dünya gözüyle görülemeyen Hak gaybda gizli "dâru's-sevab" (sevab yurdun)ın ismi olmuştur ki, Kur'ân'da "el-Cennetü" denildiği zaman bu ortaya çıkar. Fakat "elif lâm = ال"sız olarak "cennetün" جَنَّةٌ denildiği zaman yerine göre kâh bu ve kâh ikinci mânâya gelmiştir. جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ *"altından ırmaklar akan cennetler"* denildiği zaman da "el-Cennetü"nün cevabı ve mertebeleri kastedilir ki, burada öyledir.

Bunlar öyle büyük ve geniş cennetlerdir ki تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ **altında mesela dünyadaki Nil, Fırat, Ceyhun, Seyhun nehirleri gibi büyük büyük ırmaklar akar.** Öyle küçük çaylar, su kanalları, arklar değil, nehirler. Halis temiz su nehri, taze süt nehri, safi bal nehri, sarhoş etmez, aslı tasavvur olunmaz, içeceği temiz nehir akar, bu cennet bahçelerinin ayrıntılarını sormak mı istersiniz? Bunlar tarif edilir şeyler değildir. Onlar da: مَا لَا عَيْنٌ رَاَتْ وَلَا اُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ *"Hiçbir göz görmemiş, hiçbir kulak duymamış, hiçbir beşerin kalbine gelmemiştir."* (1) (hadisinde dile getirilen) şeyler vardır. Çünkü insanlar örneğini görmedikleri şeyleri anlayamazlar. Bunun için şimdilik şu kadarını anlayınız ki: كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا o güzel amel sahibi müminler bunlardan, bunlardaki meyvelerden bir rızık ile rızıklandıklarının her defasında قَالُوا هٰذَا الَّذ۪ي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ **ha bu, o rızık o nimet ki, bize bundan önce -yani dünyada- da kısmet olmuştu diyecekler.** Ve her alışta onu başlangıçta dünyada rızıklandıkları nimet türünden görecekler. Çünkü iman ve amellerinin sevabıdır. Gayıbdaki o bahçeleri, dünyadaki bu iman ve amel ile yetiştirdiler ve bunların bir çeşit meyvesi dünyada da az çok görülür ve hatta tadılır. Nitekim وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّه۪ جَنَّتَانِ *"Rabbinin huzurunda hesap vermekten korkan kimse için iki cennet vardır."* (Rahmân, 55/46) buyurulmuştur ki, biri dünya, biri ahiret cennetidir. Gerçekte insanların hepsi Allah'tan korkmuş ve ona göre amel etmiş olsalardı, dünyanın da her tarafı bir cennet kesilirdi. Fakat Allah'ı ve ilâhî makamı tanıyanlar ve ondan korkanlar için bundan başka bir cennet daha vardır. Onlar fanî dünyada bu ümit ve müjdeyle hiçbir üzüntünün altında boğulup kalmazlar. Allah korkusu hiçbir kor-

(1) Buhârî, Tevhîd, 35, Bedü'l-Halk, 8; Müslim, İmân, 312, Cennet, 2-5; Tirmizî, Cennet, 15, Tefsir sureti, 32/2; 56/1; İbn Mâce, Zühd, 39; Dârimî, Rikâk, 98; Ahmed b. Hanbel, II, 313, 370, 470, 416, 438.

kuya benzemez. Onun yanında daima ebedî bir neş'enin zevki vardır, rıdvân (Allah'ın rızası) zevki. Acaba iki âlemdeki bu zevk, bu semere (meyve) hakikaten aynı çeşitten midir? Hayır aynı çeşitten değil. وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا **benzerdirler, birbirine karşılıklı olarak bir benzeyişleri vardır.** Ve önce onlar buna bu benzeyiş halinde sevkolunmuşlardır. Gerçekte ise aralarında aynı şey olma bakımından büyük farklar vardır. Bu cümleden olarak biri saf olmayan, diğeri saftır; biri gaybe ait zevk, diğeri mahz-ı şühût (tamamen görme, görünme)dur. Dünyada bu rızık, bu semere, gölgesiyle sırf ruhanî ve aklî olarak tadılır. Ahirette ise tam hakikati ile ayn-ı vücut (aynı varlık) olarak hakka'l-yakîn (gerçekliğinde şüphe olmayan) bir şekilde tadılır. Bunun için ahiret ruhuma mı, cismime mi diye düşünüp durma, o senin Allah katında bilinen hakikatinedir. Sanadır sana! Sonuç olarak biri elden kaçabilir, kesik, sonlu, ebedî olmayan; diğeri kaçmaz, devamlı ve ebedîdir. Bu âyetin bu iki cümlesi bize gösteriyor ki, dünyada anlayış ne kadar yükselir, iman ve amel de onunla ne kadar uygun olursa ahirete ait meyveler de o kadar çok olacak ve o oranda yükselecektir. هٰذَا الَّذِى رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ ve مُتَشَابِهًا denilmesinde buna büyük bir delâlet vardır. وَقُلْ رَبِّ زِدْنِى عِلْمًا *"Ey Rabbim, ilmimi artır, de."* (Tâhâ, 20/114).

Bu meyvelerden başka وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ **onlar için o cennetlerde tertemiz, pampak çiftler, eşler, yani erkekler için hanımlar, hanımlar için kocalar vardır.** Ve bunların hiç birinde dünyadaki pisliklerden eser yok. Bunlar sadece temiz değil, her yönden temizlenmiştirler. O zevceler (hanımlar) de ne maddî olan kir, hayız ve nifas ve diğerleri gibi tabiî, cismanî; ne de ahlâksızlık, geçimsizlik, biçimsizlik, münasebetsizlik olmadığı gibi kocalar da öyle pampak, tertemizdirler.

Şimdi diyebilirsiniz ki, aynen böyle değilse de, bunlara hemen hemen benzer bahçeler, meyveler, kocalar ve hanımlar dünyada olabilir. Vatan denilen şey de böyle bir cennet gibi olabilir. Evet "Dâr-ı İslâm" (İslâm ülkesi) dediğimiz müslüman vatanının da böyle olması gerekir. Ve bu âyet مُتَشَابِهًا sınırlamasıyla buna da işaret etmiştir. Fakat mesele ve müjde bundan ibaret değil. Dünyadaki bu İslâm ülkesinden başka asıl bir dâru's-selâm (eminlik evi) vardır ve bunların birbirinden sizin anlayacağınız en açık farkı şudur:

وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ **o kâmil iman ve güzel amel sahipleri bu cennetlerde ebedî ve devamlıdırlar.** Bir kere girince artık bir daha çıkmazlar. Diğer âyetlerde "hulûd", "ebeden" (ebedî olarak) diye de te'yit edilmiştir. Halbuki dünya vatanı, dünya cenneti ne olsa elden gidebilir. Kâmil iman ve güzel amel sahipleri İslâm

ülkesi olan vatanlarını Allah Teâlâ'nın izniyle muhafaza ve müdafaa ederler. Ve onu harap olmaktan mallarıyle, canlarıyle korurlarsa da bunda ilâhî takdir başka türlü de ortaya çıkabilir ve nihayet bundakilerin hepsi çıkarlar, ölürler, giderler, bunun böyle büyük küçük kıyameti de vardır. Fakat "eminlik vatanı" (ahiret cenneti) öyle değil, asıl cennet bahçelerine gidenler orada ebediyyen kalırlar, ki bütün müjde bundadır. Ve bütün saadet bundadır ve "en büyük rıdvân" (Allah'ın en büyük rızası) bundadır. لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى وَزِيَادَةٌ *"Güzel davrananlara daha güzel karşılık ve fazlası var."* (Yûnus, 10/26).

Birtakım kimseler, bu gibi müjdelerde, bilhassa rızıktan ve kadından bahsedilmesine itiraz etmek istiyorlar ve: "Dine ait duygular insanı bunlardan kesip, yalnız ruhanî lezzetler ile uğraştırmalı." diyorlar. Fakat şurası gariptir ki, böyle diyenlerin hepsi bu iki cisme ait zevk için can verenlerin yanında ortaya çıkıyor. Halbuki bu müjdeler, görüldüğü üzere, her yönü tamamen toplayıcı bulunuyor. Ve ahiret zevklerinde, dünyadaki zevklerden hiç birinin aynısı, benzeri eksik olmadığını ve bunun karşısında dünyaya ait şehvetlerin adiliğini, çirkinliğini de gösteriyor.

Kur'ân'a ait açıklamaları kötü telakki ile karşılamak isteyenleri hem red ve hem doğru yola getirmek için şimdi de Kur'ân'ın dilinin üslubu hakkında bir hatırlatma yapılacaktır. Vaktiyle kâfirlerden bazıları: "Allah her şeyi doğrudan doğruya gerçekliğiyle anlatıvermeli idi. Temsiller, teşbihler Allah kelamında yakışır mı? Hem bu temsiller, bu meseller, zübâb (sinek), beyt-i ankebût (örümcek yuvası) gibi sineğe, örümcek yuvasına kadar iniliyor. bunlar Allah için ayıp değil mi?" gibi mânâsız sözler söylemişlerdi. Şu halde bunları red ve herkese gerçeği açıklamak için beyan etmede bazan mesel îrad etmenin kıymeti bulunduğuna, meselin de bir gerçeği kapsadığına ve bu sebeple Kur'ân lisanında yerine göre tahkik gibi temsilin de varlığına ve bunların hafife alınmaması, kötü yorumlara uğratılmaması ve bu yüzden sapıklığa düşülmemesi ve hepsinin Allah yanında hak olduğuna iman edilmesi gereğine tenbih ederek buyuruluyor ki:

إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ
مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ
مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا

مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ ﴿٢٦﴾ الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٢٧﴾

Meâl-i Şerifi

26- Muhakkak ki Allah bir sivri sineği, hatta daha üstününü misal getirmekten çekinmez. İman edenler bilirler ki, o şüphesiz haktır, Rabb'lerındandır. Ama küfre saplananlar: "Allah böyle bir misal ile ne demek istedi?" derler. Allah onunla birçoklarını şaşırtır, yine onunla birçoklarını yola getirir. Onunla ancak o fasılları şaşırtır.

27- Onlar ki, söz verip andlaştıktan sonra Allah'a verdikleri sözü bozarlar. Allah'ın birleştirmesini emrettiği şeyi (iman ve akrabalık bağlarını) keserler ve yeryüzünde bozgunculuk yaparlar. İşte zarara uğrayanlar onlardır.

Allah'a mesel yapmak, mesel söylemek yakışmaz mı sanırlar? إِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا **şu muhakkaktır ki Allah Teâlâ herhangi bir şeyi mesel olarak söylemekten çekinmez.** بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا **o şey isterse bir sivri sinek ve üstündeki kanat ve saire gibi ufak tefek de olsun.** Diğer deyişle küçüklükte üstünü (yani daha aşağısı) olsun. Bununla beraber Kur'ân'ın nazmı bizim (aşağı yukarı) dediğimiz gibi daha yukarı ve daha aşağı demek de olabilir.

"Darb-ı mesel" (ata sözü) deyimi, "mesel-i madrûb" yani "söylenegelmiş" meşhur mesel mânâsına da kullanılır ise de aslında "mesel darbetmek" yani meseli yerinde kullanmak ve tatbik etmek, yerine göre "iyice yapıştırmak" demektir ki, yeniden bir mesel koymak ve inşâ etmek değildir. Temsil ise geneldir. Fakat Kur'ân'daki meseller, genel olarak bağımsız bir şekilde kurulmuş temsiller olduğu halde, aynı şekilde tatbik de edilmiş olması itibariyle "darb" tabir olunmuştur. Şu halde burada temsil yerine bu deyimin ve aynı şekilde "istihya" (utanmak) lafzının kullanılmalarında bile aynı bir tatbikı vardır. Şunu unutma-

mak gerekir ki, Cenab-ı Allah mesel ve misali (yani temsil durumunu) yapmamış olsaydı insanlar hiçbir şey anlayamazlardı. Özellikle hissedilen şeylerden hiçbir şey bilemezlerdi. Çünkü bütün hissî ve hatta aklî suretler (biçimler) gerçeğe göre bir mesel, bir temsildir. Bunun içindir ki, insan kendini kendi nefsinde mücerred (soyut) "ben" demekten başka bir şekilde bilmez. Zira ne hissî, ne aklî, misalî biçimini kapsamış değildir. Onu alırsa "İnsan insanın aynasıdır." sözüne göre dışından alır. Demek ki maneviyatın ve aklî gerçeklerin mesel ile anlatımında büyük hikmetler saklıdır. Bu sebepledir ki, geçmişte inmiş olan kutsal kitaplarda mesel daha çoktu. Fakat Kur'ân, histen çok, akla hitap ettiği için tahkîki, açık hükümleri daha çok tercih etmiş ve bununla beraber hisleri de mahrum bırakmamıştır. Ve bunların mühim bir kısmında (özellikle geçmiş kitapların tahrife ve kötü tefsire uğrayan mânâlarını tahkîk, düzeltme ve akla yakınlaştırma gibi)hikmetler mevcuttur. Böyle ilmin esası ve mühim, terbiye ve hidayetin sırrı ile ilgili mesel getirmekten Cenab-ı Allah çekinmez ve şu halde فَاَمَّا الَّذٖينَ اٰمَنُوا فَيَعْلَمُونَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ **iman ehli olanlar her zaman bilirler ki, Allah'ın yaptığı mesel, Rablerinden gelmiş olması itibariyle mutlaka haktır.** Bunda ilâhî bir sır muhakkak vardır. Ve ilâhî mesel, muhakkak bir denklik ve benzerlik tarafı içerir. Bu benzeyiş açık ise onu bilirler; gizli ise اَلْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِ "İlim, Allah katındadır." derler ve doğruluğuna iman ederler.

Hak, aslında sabit ve aklın inkâr edemiyeceği derecede sabitliği kesin olan demektir. Varlığı kendisinden olup, başkasından olmayan Hak Teâlâ'dır. O'nun yardımıyle, onun dışında olanlar da zatında mümkün olanlardır. Bu mânâ ile hak ve hakikat zaten birdir. İtibarî olarak ayrıdır, ikisinin de çoğulu "hakâik" gelir. "Hukuk"un tekili olan "hak" da, İslâm'da bu mânâdan alınmıştır ki, lehde olarak sabit ve vacib olan demektir. Aleyhte olursa görev ve vecîbe olur. Sözün kısası "hak" fikrin, sözün uyduğu olayın ismidir. Bununla beraber bu ölçü ile uyuşan söz ve inanca da söylenir.

وَاَمَّا الَّذٖينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ **Küfür ile nitelenmiş olanlara gelince** مَاذَا اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلاً **Allah bununla, bu garip belirsiz mesel ile ne demek istemiş sanki? Bundan kastı nedir? derler.** Bir taraftan hafife almak, diğer taraftan hidayeti kötü yorumlayarak sapıklığa düşmek isterler. Bunlar, Allah'ın ne kastettiğini öğrenirlerse inanacaklar mı? İşte يُضِلُّ بِهٖ كَثٖيرًا وَيَهْدٖى بِهٖ كَثٖيرًا **Allah bu sebeple birçoğunu sapıklığa düşürür, onları sapkın yapar, istedikleri sapıklığı yaratır. Birçoğuna da hidayet verir, onlara da hidayet yaratır.** Zira hâlık (yaratan) birdir, o da her şeyin yaratıcısı olan Allah'tır. Hidayetin yaratıcısı Allah olduğu gibi, sapıklığın yaratıcısı da Allah'tır. Allah yaratmasaydı ve herkesi hidayete mecbur

etseydi, sapıklık denen şey insanların istemesiyle var olamazdı. Halbuki sapıklık da bir hak etmedir. Ve Allah Teâlâ'nın sapıklığı yaratması, onu isteyen mahluklarının -sorumluluk kendilerine ait olmak üzere- isteklerini yerine getirmek gibi bir ilâhlık ve rablık şânıdır. Yoksa başlangıçta hidayet yaratılışıyla yarattığı kullarından hiç birini Allah zorla sapıtmaz, mutlak yasaklama ve tam zorlama da Allah'ın merhametli olmasına yakışmaz. Bunun için sapıtma, sapıklığı yaratma Allah'ın şanına nasıl yaraşır? O'nun güzel isimleri arasında "mudıl" (saptırıcı) isminin bulunmasını akıl nasıl kabul eder? diye hatıra gelmesi düşünülen bir mukadder (takdir edilmiş) soruya cevap olarak derhal şu başlangıç cümlesi ilave buyurulmuştur: وَمَا يُضِلُّ بِهٖٓ اِلَّا الْفَاسِقِينَ **fakat Allah bununla fasıklardan sapıklığı hak etmiş olanlardan başkasını saptırmaz** اَلَّذِينَ **o fasıklar ki** يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهٖ **antlaşmalarını bozarlar, hem de Allah'ın anlaşmasını bozarlar, bunu da antlaşma ile belgeledikten sonra yaparlar.** İlk yaratılışta اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ *"ancak sana ibadet ederiz ve ancak senden yardım dileriz"* kavramı üzere akıl ve yaratılış olarak, Allah ile aralarında yapılmış olan ezeli antlaşmayı, iman ve kulluk antlaşmasını, bu yaratılışa ait genel kanunu, yukarda görüldüğü üzere, her iki taraftan antlaşma ile belgelenip te'kit edildikten; bir taraftan kitaplar indirme ve peygamber gönderme ile takviye, diğer taraftan kalb ve dil bakımından iman ve ikrar ile kuvvetlendirdikten sonra bu ilâhî antlaşmayı ve misakı kendi kendilerine bozmaya ve kaldırmaya, çözmeye kalkışırlar. İman etmemeye veya imandan çıkmaya çalışırlar. Fıkıhda: "Bir kimse kendi tarafından tamam olan bir şeyin bozulmasına çalışırsa, çalışması reddedilir." kaidesi bu gibi âyetlerden alınmıştır.

وَيَقْطَعُونَ مَٓا اَمَرَ اللّٰهُ بِهٖٓ اَنْ يُوصَلَ **ve Allah'ın birleşmesini emrettiği şeyi keserler,** güzel amel yapmazlar, kurtuluşu temin eden emirlerinin ve ilâhî hükümlerin tersine hareket ederler. وَيُفْسِدُونَ فِي الْاَرْضِ **İsyanlar ve büyük günahlarla dalma yeryüzünde de fesat çıkarırlar.** İşte Allah böyle fasıkları sapıklığa düşürür. Şimdi bunların durumlarını da anlayınız: اُولٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ **bunlar işte bütün zarara uğrayanlar güruhudurlar. Kazançtan mahrum, işi, gücü zarar ve ziyan olan kimseler diye asıl bunlara denir.**

"Fısk", asıl lügatta "huruc" (çıkmak) anlamındadır. Nitekim delikten çıkan farelere "fasıklar" denir. Din dilinde, "büyük günah işlemek suretiyle Allah'a uymaktan dışarı çıkma" mânâsınadır ki, küçük günahlarda ısrar etmek de bu cümledendir. Ve şer'î bakımdan fıskın üç derecesi vardır: Birincisi günahı çirkin saymakla beraber, ara sıra günah işlemek. İkincisi üzerine düşerek devamlı yap-

mak. Üçüncüsü çirkinliği inkâr ederek yapmaktır. Bu üçüncü tabaka küfür derecesidir. Fasık bu duruma gelmedikçe Ehl-i sünnet mezhebinde mümin adı kendisinden alınmaz. Şu halde fasık vasfı içinde kafirler bulunabileceği gibi, imanını kaybetmemiş olanlar da bulunabilir. Mu'tezile mezhebindekiler, bu kısmı ne mümin, ne kâfir, ikisi ortası saymışlar; Hâricîler ise üçünü de kâfir saymışlardır. Bununla beraber bu âyet-i kerimede, الَّذِينَ ile nitelenen fasıkların küfürlerinde, dinden çıkışlarında söz yoktur. Çünkü bunda üç vasıf zikredilmiştir. Allah'a verdiği sözü bozup inancını bozmak, ilâhî emrin aksini yapmak, yasaklananları yapmakla da yeryüzünü fesada vermek. Bunun üçü birleşince de küfür gerçekleşir. Nitekim üst tarafında da وَاَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَٓا اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلاً *"Ama küfre saplananlar; Allah böyle bir misal ile ne demek istedi?" derler."* buyurulmuştur. Ve işte Kur'ân'a mahsus temsilleri kötü yorum ve hafife alma ile ilâhî saptırmayı hak eden zarara uğrayanlar bunlardır. Bu kıssada en dikkate değer olan noktalardan birisi, yukardaki âyetlerde yalnız iman ve küfür karşılığı esas iken, burada hem iman ve hem güzel amel toplamına karşılık olmak üzere ayrıca da fısk ve fasıkların bahis konusu edilmesi ve Kur'ân'a ait temsillerin kötü bir yorum ile ele alınması meselesinin bilhassa küfür, sapma ve fısk hasletleriyle ilgili gösterilmesidir. Demek ki fısk, biri ilmî, diğeri amelî iki yönü içerir. Asıl küfür, ilmî yönündedir. Bu da bilir bilmez kötü yorum meselesine dönüşür. Buna da en çok temsiller ve müteşabihler vesile yapılır. Ve bu çoğunlukla amelî küfür ile de beraber olur. Bu gibileri red ve korkutmak için Cenab-ı Hak ilâhî kelamında hakikatlar asıl olmakla beraber, yerine göre temsillerin de varlığını ve bunun esası olan hak nokta-i nazarına muhalif değil, belki gerekli olduğunu ve şu halde bunları esasen hak bilmek de iman cümlesinden birisi olduğunu bir esas, bir inanç kaidesi halinde açıklamış ve bu şekilde Kur'ân'ın üslubu hakkında önemli bir açıklama yapmıştır. هَلْ يَنْظُرُونَ اِلاَّ تَاْوِيلَهُ يَوْمَ يَاْتِى تَاْوِيلُهُ يَقُولُ الَّذِينَ نَسُوهُ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَٓاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَٓاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَٓا اَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلَ غَيْرَ الَّذِى كُنَّا نَعْمَلُ قَدْ خَسِرُوٓا اَنْفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ *"İlle onun te'vilini mi gözetiyorlar? Onun te'vili geldiği gün, önceden onu unutmuş olanlar derler ki: "Doğrusu Rabbımizin elçileri gerçeği getirmiş. Şimdi bizim şefaatçilerimiz var mı ki bize şefaat etsinler. Yahut tekrar geri (dünyaya) döndürülmemiz mümkün mü ki (orada eski) yaptıklarımızdan başkasını yapalım?" Onlar, kendilerini ziyana soktular ve uydurdukları şeyler kendilerinden saptı."* (A'râf, 7/53). Şu halde hak olan temsillere inan; istenilen ameli işle; yorumunu geleceğe, olayların cereyanına bırak, zamanı gelince anlarsın.

Özetle fısk, ya küfrü veya küfrân (İslâmı inkâr)ı içerir ve sonucu zarardır.

Bunun için Cenâb-ı Allah bunu gayb şeklinde ve güya bir nazariye (varsayını) halinde ve bununla beraber olayı gören bir nazariye halinde çirkin gösterdikten sonra şimdi irşad makamında bir iltifat ile genel hitabına bir özel parıltı veriyor. Şöyle ki:

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا فَاَحْيَاكُمْ
ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٢٨﴾ هُوَ الَّذ۪ي
خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْاَرْضِ جَم۪يعًا ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَٓاءِ فَسَوّٰيهُنَّ
سَبْعَ سَمٰوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌ ﴿٢٩﴾

Meâl-i Şerifi

28- Allah'ı nasıl inkâr edersiniz ki, ölü idiniz sizleri diriltti. Sonra sizleri yine öldürecek, sonra yine diriltecek, sonra da döndürülüp ona götürüleceksiniz.

29- O ki, yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yarattı . Sonra göğe yöneldi, onları yedi gök olarak düzenledi. O, her şeyi bilir.

Bu iki âyette bütün dünya ve ahiret ilimleri saklıdır. Hayat, hayatın akışı, hayatın gayesi gösteriliyor. İnsana ait yaratılışın, Allah katındaki kıymeti anlatılıyor. İnsanın yer ve gökyüzü, hepsinden faydalanma hakkı kaydediliyor. Yaratılışın ve yaratıcının delilleri özetleniyor. Allah'ın yaratması, acıması, lütuf ve keremi isbat olunuyor. Özet olarak beşerin ruhu, yeryüzünden gökyüzüne, hissolunandan düşünülene yükseltiliyor ve bu gerçekler karşısında küfür ve inkâra nasıl sapılabileceği bir istifhâm-ı inkârî ile soruluyor ki, bu iltifat (sözü çevirme)daki belâğatın, nezahatin, ulviyetin, ilmîliğin, gerçeğin, ahlâkın parlaklığına ve hoşluğuna hayran olmamak mümkün değildir. Küfür ve küfrânı kötülemek ve insanları ondan uzak tutmak için bu sorudaki etkinin şiddeti ne kadar büyüktür!

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ **Ey insanlar, insan adını taşıyanlar ve özellikle ey kâfirler,**

ey münafıklar, ey fâsıklar! Allah'a nasıl nankörlük eder de ilmî ve amelî küfür ve inkâra sapabilirsiniz? Az çok irfan ve ahlâkı olanlar için bu nasıl düşünülebilir? وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا **halbuki siz hepiniz, gerek her biriniz, gerek tümünüz başlangıçta hep ölü idiniz, ölüler halindeydiniz, hayatınız yoktu.** O zaman şahsî olarak neyiniz vardı? Şimdilik haydi ilerisi dursun, fakat en az bir toprak ve nihayet babanızın belinde bir nutfe, bir sümük olduğunuzu hatırlarsınız ya? Gerçekten siz böyle cansız ölüler halindeydiniz. Ölülerin kabre taşındığı gibi öteye beriye taşınıp duruyordunuz. Böyle iken فَاَحْيَاكُمْ **Allah size hayat (canlılık) verdi.** Nefes alıp verir, gıdalanır, ürer, duyar, düşünür, ister, istediği yere gider, istediği işi yapar, çevresindeki dışa ait olaylara fizikî ve ruhî kuvvetleriyle dayanır, karşı koyar, etli, canlı, akıllı, fikirli birer insan yaptı. Bunları yapan kim ise, işte Allah odur. İyi düşününüz, bu hayat sizin kendinizin midir? Kendi şahsî malınız, mülkünüz müdür? Elbette değil, o kadar değil ki, bir kılınızın rengini değiştiremezsiniz. Malum ya, ne de olsa, siz hayatı seversiniz ve ona herşeyi feda etmek istersiniz. Hayatınıza faydası dokunacağını sandığınız kimselerin karşısında takla atarsınız. Onlara kul köle olursunuz. Halbuki kendinizi, bundan önceki halinizi, geleceğinizi düşünecek olursanız, bu hayatın sizin kendi malınız olmadığını anlarsınız. O halde bu hayatı size bahşeden Allah Teâlâ'yı nasıl inkâr eder ve O'na nasıl nankörlük edersiniz? Ediyorsunuz? Allah size hiçbir şey yapmamış ve yapmıyacak olsa bile hayatınızın sahibi olduğu için, sizin O'na iman ve kulluk etmeniz, hayat sevdasıyla Allah'ı unutmamanız gerekir. Hem siz bu hayatı o kadar benimsemeyiniz. Çünkü ثُمَّ يُمِيتُكُمْ **Allah bundan sonra sizi yine öldürür, öldürüyor ve öldürecek.** Şimdi diyeceksiniz ki: "İşte biz de buna kızıyor ve bundan yüz buluyoruz ya! İman ve kulluk etsek de, etmesek de verilen hayatımızın sonra elimizden alındığını görüyoruz. Madem ki öleceğiz ve madem ki Allah verdiğini alıyor, o halde hayat elimize geçmişken iyi kötü mümkün olan ne zevki varsa görelim, diyoruz. Ölüm derdi, o evleri yıkan, zevkleri perişan eden, çocukları yetim, kadınları dul bırakan, hayatlara kıyan, hayatları pençesinde kıvrandıran o ölüm musibeti madem ki nasıl olsa yakayı bırakmıyor, artık dünyaya bir daha gelecek değiliz ya! Şu geçici hayata bütün ihtirâs (aşırı istek) ile sarılalım ve keyfimiz için ne yapabilirsek yapalım" demekten kendimizi alamıyoruz ya! Fakat bu ne kadar yanlıştır ve ne bedbaht bir zevktir! Böyle olsaydı bile, hayatın bu zevklerini böyle körü körüne ve çılgıncasına değil, meşru (dine uygun) yoluyla istifadeye çalışmak ve Allah Teâlâ'ya ihlâs ve teşekkürü en büyük bir zevk bilmek ve O'na büyük bir sevgi ve korku beslemek gerekirdi. Ve bunun o zaman hayatta da

genel ve kapsamlı faydaları görülürdü. Halbuki iş bu kadar değil, bunun ilerisi de var. ثُمَّ يُحْيِيكُمْ **O sizi öldürdükten sonra yine diriltir ve diriltecektir.** Size önce verdiği gibi ve hatta ondan daha yüksek yine bir hayat verir ve verecektir. Ba'sü ba'de'l-mevt (öldükten sonra dirilmek) de haktır. Görmez misin olan yine olur. Eğer olmasaydı sen kâinatta hiçbir kanun göremezdin. Bir yaptığını bir daha yapamazdın. İlimden, sanattan hiçbir hissen olmazdı. Sen bu sayededir ki hangi şeyi iyi bilirsen onu bir daha ve bir daha yapabilirsin. Tohumlarını bu sayede eker, çiftlerini bu sayede sürer, hasılatını bu sayede kaldırırsın. Atlara, arabalara, trenlere, otomobillere, vapurlara, uçaklara bu sayede biner; onları da bu sayede yapabilirsin. Sen hayat kanununu tamamen bilseydin, bu konuda hiçbir şüphe taşımazdın. O zaman sen bile bir hayat sahibi yapabilir ve onu bozduktan sonra tekrar yine yapabilirdin. Şimdi yapamıyorsan ilim ve fennin, kudret ve sanatın buna yetişmiyorsa, henüz hayat kanununu bilemediğinden, henüz maddelerin, ruhların ilk sırlarına nüfuz edemediğinden, daha esasında yaratmak, halketmek kudretine bizzat sahip olamadığındandır. Zaten sen maddenin aslını, kuvveti göremezsin. Gördüğün onların sonuçları, görünüşleridir. İlmin, fennin, kudretin de bunlara uygundur. Bunların içinde düşündüğün ilk maddeyi bulsan, onların sırlarına da nüfuz etsen acaba bütün kuvvetleri, ruhları, melekleri keşfetmiş olacak mısın? Yaratma gücüne esasından sahip olacak mısın? Hayır! Maddeyi veya kuvveti aslından yok edecek veya meydana getirebilecek misin? Kendi kendine hayır. Fakat onları olduğu kadar alıp, Hak Teâlâ'nın verdiği ruhunla tasarruf edebileceksen ve bizzat Hak Teâlâ'ya daha hususî bir ilgi kurabilirsen, o zaman Allah'ın izniyle yaşama ve yaşatma sırrına da vâkıf olabilirsin. Sen bunları henüz bilemiyor, yapamıyorsan hayat kanununun aslına eremiyorsan, ortada var olan yaşamayı ve yaşatmayı da inkar edemezsin ya? Gerçekte bir hayatın ve bir hayat kanununun akışında şüphe edemezsin ya? Ve hele bu kanunun sende, senin kendinde tatbik edilmiş bulunduğunda şüphe etmenin hiç mânâsı yoktur ya? O halde bu delil ile şunu zorunlu olarak bilirsin ki, bu hayatı yapan ve bunun kanununu bilen bir yüksek zat vardır. Hayat ve hayat kanunu hak ve onu yapan ve bilen Hak Teâlâ'dır. Şu halde olan yine olacak, ölen yine dirilecektir. Ve bunu ancak Allah yapabilecektir. Nasıl ve nerede yapacağına gelince onu kendi bilir. Bize bildirdiği yapacağı ve her halde yapacağıdır. Dilerse yerde yapar, dilerse göğe çıkarır, dilerse kabirde yapar, dilerse kıyamette. Her halde bu bizim diğer bir halimiz, diğer bir hayatımız olacaktır ki, onun durumlarını açıklamaya bugünkü akıllarımızın yeteneği yoktur. O, ahiret âlemidir. Onunla aramızda geçilecek "berzah" vardır. Kabir âlemi, kabir hayatı Cenab-ı

Hak cümlemize yardım etsin, bu geçitleri kolaylıkla, tatlılıkla geçirtsin, kâmil iman, güzel amel ile hüsn-i hâtime (güzel son) nasip etsin. Buradaki ثُمَّ يُحْيِيكُمْ "sonra sizi diriltir" kabir hayatı ile de tefsir edilmiştir. Kıyametten sonra dirilme ile de tefsir edilmiştir. Hangisiyle olursa olsun işler bununla da kalmayacaktır. ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ **sonra hepiniz ona döndürüleceksiniz.** Bu ilk hayatta ne huy kazandınızsa, ona göre tartıdan geçecek, mükâfat veya cezasına ereceksiniz. فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ *"Kim zerre ağırlığınca hayır yapmışsa onu görür. Ve kim zerre ağırlığınca şer yapmışsa onu görür."* (Zilzâl, 99/7-8) sırrı ortaya çıkacaktır. Ve o zaman cennet ve rıdvan ehli: الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ *"Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun."* (Zümer, 39/75) diyecektir.

Sonuç böyle. Bir de Allah Teâlâ'nın dünkü ve bugünkü lütuflarını dinleyiniz: هُوَ الَّذِي **O Allah, o şan sahibi Yaratıcıdır ki, bakınız size neler ihsan etmiş:** خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا **önce şu altınızdaki yeri ve bu yerde bulunan şeylerin hepsini: unsurları, bileşiklerini, denizleri, karaları, dağları, dereleri, ovaları, çölleri, ormanları, ırmakları, pınarları, madenleri, otları, ağaçları, çiçekleri, meyveleri, hayvanları, kuşları, hasılı «مَا» denilen şeylerin hepsini sizin için, sizin hayatınız ve ölümünüzde faydalanmanız için yarattı.** Hep bunları, insanı yaratmak ve yarattıktan sonra mesut yaşatmak için yarattı. Hepsini insanlara itaatlı, çekici ve mübah kıldı. Şu halde esas itibariyle bunların hepsinden insanlar için bir faydalanma hakkı ve bir faydalanma şekli vardır. Ve bu faydalanma şekli bazısında müsbet ve bazısında menfi bir durumdadır. Hepsinin faydalı olması, her birinin, her şekilde ve herkes için faydalı olması demek olmaz. Bir kısmında zararlı olma durumu da vardır. Bu yönden yine Allah'ın ikinci derecede ayrı tutacağı zararlı bazı haram kılınan şeyler ve kötülükler gibi hususlardan ve bir de birbirinize göre kazanılmış hak olmuş mallar ve mülkler gibi şeylerin dışında faydalanma sizin için mübah kılınmıştır. Buna Fıkıh ilminde "ibâha-i asliyye = aslî mübah etme" denir. Ve bu serbest kılmanın delili yalnız akıl değil, bu nasstır. "Canlar, ırz ve namusun dışında eşyada aslolan mübah olmaktır. Özel bir haram olma delili bulunmadıkça mübah ile amel olunur." şeklindeki fıkıh kaidesi bu nasdan alınmıştır. Yalnız akıllara kalsaydı, kimi hep mübah der, kimi hep haram der, kimi de şaşırır kalırdı. Nitekim öyle olmuş ve olmaktadır. Burada şuna dikkat etmek gerekir ki, bu serbestlik, insanların tümüne eşit olarak yapılmış; insanlar insan için yaratılmamış ve birbirlerine mübah kılınmamıştır. Bunun için insanların canları, ırzları, birbirlerine mübah değildir. Hatta bir insan kendi canını, ırzını bile dilediği gibi kullanmaya izinli değildir. İnsanlar, kendileri için değil, Allah'a kulluk için yaratılmışlardır.

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ *"Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım."* (Zâriyât, 51/56). Şu halde insanların kendini öldürmeye, kendini veya ırzını başkasına satmaya hakkı yoktur. Ancak Allah'ın emrine ve hükümlerine uygun meşru nikaha izinlidir. Tersinde günahkâr olur. İnsanların amelleri, malları, mülkleri de birbirlerine karşı kendilerine bağlanmıştır. Bunlar da diğerlerine yasaklanmıştır. Fakat kendileri için mübah olduğundan kendi rızalarıyle diğerlerine de terkedebilir ve verebilirler. Akidler (anlaşmalar) ve malî işlemler bu esas üzerine yürür. Hâsılı hayat hakkına, hürriyet hakkına ve namus hakkına hiçbir kimsenin karışma hakkı yoktur. Bunlar insanın doğrudan doğruya Allah hakkı olan esasa dair haklarıdır. Ve bunlara saldırma, tecavüz büyük günahlardandır. Akıl ve din de böyledir.Canlarda, ırz ve namusda, akılda, dinde aslolan, mübah olma değil haram olmadır.

İşte Cenab-ı Allah insanları bu kadar yüksek yaratmış ve böyle yaratmak ve böyle yaşatmak için önce bütün yeryüzünü ve yeryüzündeki bütün şeyleri yaratıp onların faydalanmasına hazır kılmış, bunları onlar için yaratmış ve hatta bu kadarla da kalmamış, ثُمَّ اسْتَوٰى **sonra yukarıya da geçmiş, gök yüzüne doğrulmuş, iradesini göklere çevirmiş** فَسَوّٰيهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ **ve bunun üzerine gökyüzünün parçalarını, bunlardan özellikle "yedi sema"yı düzeltmiş,** yeryüzünün yaratılması üzerine bunlarda da değişiklik yapmış, ortaya çıkan değişim bunalımını nizama koymuş, bunlardan da yeryüzüne ve insanlara faydalar sağlamıştır. Bu sayededir ki insanlar bu görkemli bina içinde yaşarlar, yerler, içerler, sulanırlar, nefes alırlar, ışık, ısı alırlar, Hakk'ın alametlerini görerek, ilimler, fenler edinirler. Bakışlarıyla, ruhlarıyla ve hatta Allah nasip edince cisimleriyle çıkarlar, mirac yaparlar سَبْعَ سَمٰوَاتٍ kısmı هُنَّ zamirinden bedeldir ve bedel-i bâz olduğu açıktır. Çünkü فَسَوّٰيهَا buyurulmayıp parçalara ve fertlere veya çeşitlere işaret ederek فَسَوّٰيهُنَّ buyurulması kısımlara ayırma karinesidir.

Burada insanların hayattan önce ölüler ve hatta insan cinsinin yok olduğu devirlerin bir özeti, ... الَّذِى جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً (Bakara, 2/22) âyetinin bir açıklaması ve رَبِّ الْعَالَمِينَ vasfının bir isbatı ve beşer hayatının şimdiki ve geçmişteki şartlarının bir tasviri ve insan yaratılışının kıymet ve yüksekliği, nihayet ilâhî yardım ve rahmetin genişliği ile Allah'ın zat ve sıfatlarını inkârcılara isbat ve teşekkür ile kulluk görevine davet vardır ki, **Şeyh Sadî merhum** "Gülistan"ında bu kavramı şöyle ifade etmiştir:

ابرو باد مه وخرشيدو فلك دركارند

تاتو نانى بكف آرى وبغفلت نخورى

"Bulut, rüzgar, ay, güneş, felek hepsi işlerinde çalışıyorlar. Tâ ki sen eline bir ekmek geçirebilesin ve gafletle yemeyesin."

Demek Allah Teâlâ insanı yalnız, yerde yaşayacak ve yerdeki şeylerden faydalanabilecek bir halde yaratmamış, ona gökyüzünden de bir faydalanma hissesi ayırmış ve hatta bununla ilgili olarak göklerin yedisinde değişiklik yapmıştır. Şu halde insan yalnız yeryüzüne has bir yaratık değildir. O, yerlerde daralırsa göklerden faydalanmaya izinlidir. Fakat bunun için önce ruhu semâvîlik hislerini duymalı ve Allah'ı tanımalıdır. Yeryüzünün şehvetli ve hayvanî düşüklüklerinde boğulanlar ise bu yükselişten mahrumdurlar. "Yarın yerdeki nimetler tükenecek biz aç kalacağız." diye ağlar dururlar.

Şüphe yok ki önce yerdekilerin yaratılışı, sonra da göklerin düzeltilmesi meselesinde sonralık (yani «ثُمَّ» nin mânâsı) zaman itibariyle değil, rütbe bakımından (yani ifade nokta-i nazarından) bir sonralıktır. Zira bu konuda açıklamanın gayesi, insanların aydınlatılmasıdır. Halbuki beşer idraki bakımından âlemin merkezi insanın kendisidir. Bütün dış idraki bu merkezde toplanır. İdrakin çekiciliği أنا "ben"den başlar. Buna birinci derecede yakın olan da ayağının altındaki yer ve sonra göktür. Çünkü insan yeri önce dokunuculuğu ve kendi ağırlığıyle tanır. Dokunma ise diğer duyulardan öncedir. Ve idraki en yakındandır ve hatta bu seviyeden pek yükselememiş olan nice insanlar vardır ki, kendisini sadece yerle ilgilenen bir yaratık sanır. Ve semadaki menfaatlerinden gafildir. Cenab-ı Hak da uyarmalarını, beşer idrakinin bu akışına göre açıklamıştır ki, bunun dış görünüşünden yer, semadan önce yaratılmış gibi anlamamalıdır. Bununla beraber burada semaların düzeltilmesinin hakiki ve zamanla ilgili bir gecikmesine işaret yok demek de doğru değildir. Bazı tefsircilerin anladıkları üzere «ثُمَّ» (sonra) hakikat olarak alınabilir. Gerçi yer mutlaka semadan önce yaratılmış değildir كَانَتَا رَتْقًا *"Yerle gök bitişik idi."* (Enbiya, 21/30). Fakat yerin hilkat fezasında bir özel cisim olarak yaratıldığı zaman ile ondan önceki semaya ait tesviyenin aynen kalmaması gerekirdi. Bugün fen bilimleri bakımından düşünebiliriz ki, yeryüzü oluştuğu andan itibaren özel ağırlığı, çekiciliği, iticiliği bakımından mensub olduğu gök cisimleri sisteminin durumlarında ve arada hapsedilmiş dalgada, esire ait dumanda, genel çekim nizamının bir değişimi, bir inkılâbı olmuştur. Şu halde yer çekimi ile ilgili olan yedi semanın tesviyesi ve nizamı, yerin yaratılmasından önce değil, sonra olması gerekir. Ve bu şekilde yer çekiminin ortaya çıkmasından asla müteessir olmayan semanın yönü bu tesviyede dahil olmaz ve onlar bu yedi semanın arkası kalır.

Bugünkü fen, astronomi ilmi henüz gök cisimlerinin ikisinden fazlası arasındaki çekim değişimlerini hesap edebilmekten aciz kaldığı için, Kur'ân'daki bu tesviyenin sınırlarını tayin edebilmekten uzaktır.

Bu "yedi sema"nın tefsir ve yorumunda başlıca iki düşünce vardır: Birisi yerden Venüs'e kadar bir; Venüs'ten Merkür'e kadar iki; Merkür'den Güneş'e üç; Güneş'ten Merih'e yahut yine yerden Merih'e dört; Merih'ten Jüpiter'e beş; Jüpiter'den Satürn'e altı; Satürn'den daha ilerisine kadar yedidir ki, sonradan keşfedilmiş olan Üranüs ve Neptün gezegenleri ve daha keşfedilmesi mümkün olanlar hep bu yedinci hudud içinde demektir. Çünkü bu takdirde bu "yedi sema" özellikle yerin yaratılması üzerine tesviyeye dahil olanlardır. Bugün bu tesviyenin daha ileri gittiği isbat edilemez. Bu düşünce çoğunlukla, astronomi ilmi görüşünü takip edenlerindir ki, zamanımızın astronomi görüşüne de aykırı değildir. Zira bunda bahis konusu yerin merkezliği değil, yere göğe gök kelimesinin tatbikidir. Güneş sisteminde dünya merkez olmamakla beraber bizim tahtımız, idrak ve düşüncemizin başlangıcı da bizzat kendimiz ve yerin çekimi olduğundan, bu tertip o itibarladır ve izafîdir. Başka bir gezegende bulunsak, o zaman bunu o yer tasavvur etmemiz gerekirdi. Mesela Güneşte bulunduğumuzu farzedersek Merkür bir, Venüs iki, Dünya üç, Merih dört, Müşteri beş, Satürn altı, ilerisi yedi deriz ve bu misale göre yedi tane de yer tasavvur etmemiz gerekir. Eski Batlamyus astronomisini takip edenler Ay'ı birinci gezegen saydıklarından, ondan başlarlardı ve yedincisi Satürn'e dayanırdı ve Kur'ân'daki sema âyetlerini o astronomiye tatbik etmek için fen derdiyle zahmetler çekerlerdi. Gerçekte astronomi ilminin matematikle ilgili olan hesap meseleleri ve çok eski zamanlardan beri ay tutulması ve güneş tutulması hesaplarındaki isabetlerin inkâr edilmemesi gerekirdi. Fakat bunlarla astronominin ilmî prensiplerini teşkil eden nazariyat (varsayımlar) ve hatta faraziyeleri ayırmak lazım gelirdi. Mesela Batlamyus astronomisinin bütün esası şu görüşte toplanıyordu: "Gezegenlerde iki hareket görülüyor. Bunun biri tabiî ise, diğeri her halde zorla olması gerekir. Bu da her birinin bir yörüngede saplanmış olmasına ve onun hareketiyle müteharrik (hareketli) olmasına bağlıdır. Şu halde yedi gezegenin bir yörüngesi, sabit gök cisimlerinin de bir yörüngesi ve tümünü kapsayan bir de Atlas yörüngesi vardır. Ve günlük hareket bu Atlas yörüngesinindir." diyorlardı. Buna karşılık Tefsir âlimleri ve hatta Kelâm bilginleri de bu görüşün kat'î olmadığını, diğer bir sebebin düşünülebileceğini söylüyorlardı. Ve hatta ilk önce filozoflardan Sabit b. Kurre bir "çekim nazariyesi"ni bile açıklamıştı. Gerçekten sonradan "genel çekim nazariyesi" geliştirildi ve onun üzerine çok eski olan

"sukut (düşme) nazariyesi"nin te'yidiyle yeni ve mükemmel bir astronomi ilmi kuruldu. Fakat bu astronomi, eskisi gibi bütün âlemin tümünü kapsama davasından vazgeçerek ciddi meşguliyet sınırını Güneş sistemi içine tahsis etti. Şu halde bunda bu sistem dışına çıkılarak yapılan düşünceler sırf faraziyedir. Genel çekim kanunu bugün adeta herkesçe bilinen bir gerçek halini almış bir ilmî konu olmuştur. Ve gerçekten semalar (gökler)ın direksiz durmalarını açıklamak bakımından da Kur'ân'a ait beyanlara çok uygundur. Ve henüz bu konuda istikrâî (tüme varım) ve tecrübeye ait bir bozma örneği de görülmemiştir. Ancak "cazibe" kelimesi o kadar mücerred (soyut) ve o kadar mânevî bir kavram ifade ediyor ki, bunu bir "melek" kelimesiyle tasavvur etmek ve bizzat ilâhî kudrete bağlamak daha ciddi ve daha hikmetli olurdu.

"Yedi semâ"daki diğer düşünceye gelince: Dünyanın üstünde bütün yıldızların süslediği maddî âlemin hepsi bir semadır. Yedi semanın birincisidir. Ve bunun ötesinde bundan başka altı sema daha vardır. Bunlar ruhanî ve akla uygun olarak düşünüldükleri zaman fezanın cisimlere uygunluğu gibi aralarında uyma ve uygunluk kavramı daha açıktır. اِنَّا زَيَّنَّا السَّمَاۤءَ الدُّنْيَا بِزِينَةٍ الْكَوَاكِبِ *"Biz dünya semasını yıldızların zinetiyle süsledik."* (Saffât, 37/6) ifadesi de bunda açıktır. Ve İslâm'da tefsir âlimlerinin en büyüklerinin kanaatları budur. Sonra mi'rac hadiselerinde de semaların böyle ruhanî mânâlarına işaret vardır. Cenab-ı Hak her an bunların çeşitli durumlarını tesviye etmektedir. Ve bu tesviye maddî şeylere bağlı değildir ve hiç şüphesiz yeri yaratması üzerine de bunlara bir özel tesviye vermiş ve arz üzerinde yaratacağı insanların yaratılması ve sonra onların faydalanmaları için meleklerine emirler vermiş, tesirler yaptırmış, âlemin fezasında cereyan eden yeni bir sünnet açmıştır. Şimdi bazıları burada diyebilir ki, "acaip, olayların cereyanı böyle ilmî midir? Bunları kör bir kuvvet, gelişi güzel, tesadüfe bağlı olarak gerektirivermiş değil midir? Bu kadar sonsuz şeyler ilme nasıl sığar? Ve insan yaratılmadan önce, onun yaratılacağı bilinip, hesap edilerek yer ve gök ona göre nasıl hazırlanır?" Buna cevap olarak da buyuruluyor ki, siz bunları uzak görmeyin وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ **O Allah her şeyi bilendir, ezelî ve ebedî olarak bilendir.** Onda bütün ilimlerin ilmi vardır. Onun ilmi olmasaydı ilim nereden çıkardı? Sebepler ve müsebbeb (sonuç)lar birbirine nasıl bağlı olurdu? Fen ilimleri nasıl kurulurdu? Yer ve gök hayata önceden hazırlanmış olmasaydı hayat nasıl ortaya çıkardı? İşte Allah böyle bir Allah'tır. Ve insanları böyle yüksek bir ilim ve kudretle, böyle geniş bir rahmetle yer ve göğün bir ürünü, bir küçük nüshası ve belki büyük nüshası olarak yaratmıştır. Ve bütün saadetlerinin sebeplerini de hazırlamıştır. Artık bu düşük, miskin hayattan sil-

kininiz, bu devirleri, bu nimetleri hatırlayınız. Ruhunuzun ne gibi yüksekliklere aday kılındığını düşününüz. Bu yerde ve göklerde araştırmalar yapınız, menfaatiniz için yaratılmış ve hazırlanmış olan şeyleri bulunuz ve Allah yolunda bunlardan faydalanarak da diğer hayata, ahiret hayatına hazırlanınız. Siz bütün bu mertebelerden geçirilip Allah'a döndürüleceksiniz. Şu halde yükseliniz ve yükselmeye azmediniz. Şimdi bunlara karşı Allah'a nasıl küfür veya küfrân (inkâr) edersiniz? Bu yükseklikleri, bu derinlikleri iyi düşününüz. Bundan başka asıl (kök) ve nesebinizi bilmek ve bu nimetlerle bir bina, bir döşek içinde yüksek kardeş hayatı yaşamak ve sizi aldatacak fikirlerden sakınmak için şunu ibret nazariyle dinleyin ve ilme önem verin. Alîm (her şeyi bilici) olan Allah'a bakınız ne buyuruyor:

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ

لِلْمَلٰٓئِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوٓا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ

فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَآءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ

إِنِّيٓ أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٣٠﴾ وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَآءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ

عَلَى الْمَلٰٓئِكَةِ فَقَالَ أَنْبِـُٔونِي بِأَسْمَآءِ هٰٓؤُلَآءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

﴿٣١﴾ قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَآ إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَآ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ

الْحَكِيمُ ﴿٣٢﴾ قَالَ يَآ آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَآئِهِمْ فَلَمَّآ أَنْبَأَهُمْ

بِأَسْمَآئِهِمْ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّيٓ أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَعْلَمُ

مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ ﴿٣٣﴾ وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا

لِآدَمَ فَسَجَدُوٓا إِلَّآ إِبْلِيسَ أَبٰى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ ﴿٣٤﴾

وَقُلْنَا يَا اٰدَمُ اسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا
حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ ﴿٣٥﴾
فَاَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَاَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا
اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْاَرْضِ مُسْتَقَرٌّ
وَمَتَاعٌ اِلٰى حِينٍ ﴿٣٦﴾ فَتَلَقّٰى اٰدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ اِنَّهُ
هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿٣٧﴾ قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَاِمَّا يَاْتِيَنَّكُمْ
مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٣٨﴾
وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا اُولٰئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا
خَالِدُونَ ﴿٣٩﴾

Meâl-i Şerifi

30- Bir zamanlar Rabb'in meleklere: "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti. (Melekler): "A!.. Orada bozgunculuk yapacak ve kan dökecek birisini mi yaratacaksın? Oysa biz seni överek tesbih ediyor ve seni takdis ediyoruz" dediler. (Rabb'in): "Ben sizin bilmediklerinizi bilirim." dedi.

31- Ve Âdem'e isimlerin hepsini öğretti, sonra onları meleklere gösterip: "Haydi davanızda sadıksanız bana şunları isimleriyle haber verin." dedi.

32- Dediler ki: "Yücesin sen (ya Rab!). Bizim, senin bize öğrettiğinden başka bir bilgimiz yoktur. Şüphesiz sen bilensin, hakîmsin".

33- (Allah): "Ey Âdem, bunlara onları isimleriyle haber ver." dedi. Bu emir üzerine Âdem onlara isimleriyle onları haber verince, (Allah): "Ben size, ben göklerin ve yerin gayblarını bilirim, sizin açıkladığınızı da,

içinizde gizlediğinizi de bilirim" dememiş miydim?" dedi.

34- Ve o zaman meleklere: "Âdem'e secde edin!" dedik, hemen secde ettiler. Yalnız İblis dayattı, kibrine yediremedi, inkârcılardan oldu.

35- Dedik ki: "Ey Âdem, sen ve eşin cennette oturun, ikiniz de ondan dilediğiniz yerde bol bol yeyin, fakat şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz."

36- Bunun üzerine şeytan onları(n ayağını) oradan kaydırdı, içinde bulundukları (cennet yurdu)ndan çıkardı. Biz de: "Birbirinize düşman olarak inin, orada belirli bir vakte kadar sizin için bir karar yeri ve bir nasib vardır." dedik.

37- Derken Âdem Rabb'ından birtakım kelimeler aldı, (onlarla tevbe etti. O da) tevbesini kabul etti. Muhakkak O, tevbeyi çok kabul eden, çok esirgeyendir.

38- Onlara dedik ki: "Hepiniz oradan inin. Size benim tarafımdan bir hidayet rehberi geldiğinde, kim o hidayetçimin izinde giderse, onlar için hiçbir korku yoktur, onlar mahzun da olmayacaklardır.

39- İnkâr edip âyetlerimizi yalanlayanlara gelince, onlar da cehennem ehlidirler. Orada ebedî olarak kalacaklardır.

Burada hitap yine önce Resulullah'a yöneltilmiştir. Demek kıssanın içyüzünü hakkıyla o anlayacak ve izinli olduğu kadar da o anlatacaktır. Bununla beraber buna, her ferde ait genel hitap neşesi de verilmiştir. Demek ki bunda açık bir genel istifade de vardır. Ve her ferdin bunu nefsinde anlaması ve tatbik etmesi istenir. Bunda açık olarak Allah'ın yardımı, kaza ve kader, Allah katında Âdem'in kıymetinin başlangıcı, beşerî üremenin başlangıcı, din, ilim ve dilin başlangıcı, vazife ve kardeşliğin başlangıcı, sosyolojinin başlangıcı, hukukun başlangıcı vardır. Beşerî üremenin; ilk din, ilim ve dil devrinden itibar edilmesi ve son beşeriyetin bu başlangıca dayanmasının gereği ve insanlığın mahiyetinin tarifinde bunların zatî bir kıymeti bulunduğu, fakat günah ve isyanın, hasımlık ve düşmanlığın zatî ve yaratılıştan olmayıp, geçici ve dış telkinlerin eseri olduğu anlatılıyor. Bu şekilde hıristiyanların "aslî günah" (peşe orijinal) inançlarının doğru olmadığını; şeytanın mahiyetinin, insana ait mahiyetten başka bir şey olduğu ve bu ikisi arasında eski bir düşmanlık bulunduğu; şeytanın bu düşmanlıktan ayrılmayacağı, fakat insanlığın buna karşı kendine, kendi yaratılışına sahip olarak nefsini ve türünü muhafaza ve müdafaa edebileceği ve o zaman beşerî saadetin en yüksek sınırını bulacağı ve bu hususta tevbenin kıymeti anlatılıyor. Beşerî üremenin başlangıcında terbiye kanununun cereyanı, yeryüzünde insanlık türünün ezelî ve eski olmayıp, sonradan ağır ağır meydana

geldiği, yani bugünkü beşer türünün ezelî olmadığı ve bugünkü üreme kanununun başlangıçta mevcut olmayıp, yeryüzünün bir olgun devresinden sonra bizzat olağanüstü bir yaratma olayı ile başladığı ve şu halde tabiatın ezelî olduğuna dair görüşün doğru olmadığı ve gerçekte yeryüzünün ateş devrinde Pastör nazariyesinin cereyan etmesine imkan olmayacağından, bugün kanun olan üremenin başlangıçta olağanüstü bir olayla sonuçlanacağı ve Zooloji ilminde teselsül (zincirleme gitme)ün batıl olması ve yeryüzünün hâdis (sonradan olma) olması esasından dolayı, başlangıçta kabulü zorunlu görülen tekevvün bizatihi (kendi kendine olma) görünüşünün de ifadesini düzeltmesi gerekeceği, çünkü başlangıçta kanun üstü böyle bir olay zaruri ise de bunun kendi kendine olmayıp yaratma ve Allah'ın var etmesi eseri olduğu ve gerçekte böyle olmazsa ya ilim ve fenni kökünden yıkacak olan illet (neden)siz, sebepsiz kendi kendine olan bir hadise kabul edilmesi veya şimdiki üreme kanununun ve bunun cereyan ettiği yer küresinin sonradan olma olmayıp, sonsuz şekilde ezelî ve ebedî olmalarının tercih edilmesi gerekeceği, halbuki ilim ve fen nazarında arzın yaratılmışlığı ve sonradan oluşu kuvvetli deliller ile zorunlu olarak sabit bulunduğu ve sonuç olarak yeni felsefelerin ilim ve ahlâk bakımından insan yaratılışındaki cereyanını isbata çalıştıkları, veraset kanununu (soya çekimi)n az çok bir esası içerdiği ve fakat bunun da soya çekim şekliyle değil, hilâfet (sonra gelme) şekliyle düşünülmesi gerektiği, yani her intikal (babadan oğula geçme) de Allah Teâlâ'nın bizzat bir yaratma ve tesirinin gözetilmesi gerektiği ilim ehline hatırlatılmış bulunuyor.

Evvela ilâhî takdir ve Allah'ın yardımı hatırlatılarak buyuruluyor ki, وَاِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ "Vav" harfi yine geçmiş söze atfedilmiştir. **Ey Muhammed, ey Âdem oğlu, anılan nimetleri unutma ve o zamanı da unutma ki, insanlar yeryüzünde ortaya çıkmadan önce Rabb'ın ezelî iradesini açıklayarak ve sonsuz kudretini göstererek meleklere: اِنّ۪ي جَاعِلٌ فِي الْاَرْضِ خَل۪يفَةً ben muhakkak yeryüzünde bir halife yapacağım, bir halife tayin edeceğim, demişti ki,** meâli: Kendi irademden, kudret ve sıfatımdan ona bazı selahiyetler vereceğim, o bana bağlanarak, bana vekil olarak yarattıklarım üzerinde birtakım kullanma yetkilerine sahip olacak, benim adıma hükümlerimi icra edecek ve yürütecek. O bu hususta asil olmayacak, kendi zatı ve şahsı adına asil olarak hükümleri icra edecek değil. Ancak benim bir vekilim, bir kalfam olacak. İradesiyle benim iradelerimi, benim emirlerimi, benim kanunlarımı tatbik etmekle emredilmiş olacak, sonra onun arkasından gelenler ve ona halef olarak aynı görevi icra edecek olanlar bulunacak. هُوَ الَّذ۪ي جَعَلَكُمْ خَلَٓائِفَ فِي الْاَرْضِ *"Sizi yeryüzünde halifeler yapan*

O'dur." (Fâtır, 35/39) sırrı belli olacak. Bu mânâ, Ashab-ı kiramdan ve Tâbiinden uzun uzadıya nakledilegelen tefsirlerin özeti ve sonucudur.

Burada "yapacağım" إِنِّي جَاعِلٌ demek, acaba "yaratacağım" إِنِّي خَالِقٌ demek midir, değil midir? Bu tefsir yok değildir. جَعَلَ fiili bir mef'ul (tümleç)e müteaddî (geçişli) olursa "halk = yaratmak" demek olur. Burada da جَعَلَ "halk = خَلَقَ " dan daha genel ve daha mutlaktır. Ve ikisine de ihtimali vardır. "Halk = yaratma" meselesi ilerde إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ *"Ben çamurdan bir insan yaratacağım. Onu(n şeklini) düzeltip, ona ruhumdan üflediğim zaman, derhal ona secdeye kapanın."* (Sa'd, 38/71-72) âyetleriyle belirtilecektir ki, iş bu جَاعِلٌ tebliği, إِنِّي خَالِقٌ takdirinden sonra görünüyor. Arada zatın takdiri ile sıfatın takdirinin farkı vardır. Dilimizde "kalfa" deyiminin doğrusu olan halife kelimesi, (yani birinin arkasından makamına oturmak mânâsıyla ilgili olarak) فَاعِلٌ ، فَعِيلٌ mânâsınadır. Yani aslı "halîf خَلِيفٌ "dir. Ve sonundaki bitişik tâ (tâ-i merbûta) ة mübalağa içindir. Şu halde isim olarak kullanılan galip sıfatlardandır ki, Fransızca "reprezantan" kelimesi de bu mânânın temsilcisidir, çoğulu "halâif" ve "hulefâ" gelir, masdarı da "hilâfet"dir. "Hılâfet", "vekalet" gibi, "asalet"in karşıtı olarak, başkasına vekil olmak, yani az veya çok onun yerini tutarak, onu temsil etmek demektir. Râğıb'ın "Müfredât"ında açıkladığı üzere bu vekillik de ya aslın kaybolmasından veya bir yardımdan veya aczinden, yahut da bunların hiçbiri olmadığı halde sırf asîlin vekiline bir şeref bahşederek lütufta bulunmasından doğar. Ve işte Cenab-ı Allah'ın yeryüzünde velilerini halife seçmesi bu kabildendir[1]. Demek ki her vekilin, halifenin kıymet ve şerefi, asilin şerefi ve vekilliğin derecesine uygundur. Cenab-ı Allah da "yeryüzünde bir halife yapacağım" deyince, kendilerini bir danışma makamında gören melekler, bir taraftan bundaki şerefi takdir ettiler, diğer taraftan da yeryüzündeki bir yaratığa Allah tarafından böyle yüksek bir irade yetkisi verilmesinde bir şer ihtimalinden de korktular. "Yerde" deyince إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ *"Ben, çamurdan bir beşer yaratacağım."* (Sa'd, 38/71) takdiri anlaşılıyordu. Acaba bu selahiyeti alan güzel kullanabilecek mi? Acaba bunu asalet zannederek kendi çıkarına hükümler icrasına kalkışırsa yeryüzüne fesat vermeyecek mi? Cenab-ı Hak henüz bu noktaları ve o yetkinin derecesini ve gizli hikmetlerini bildirmemiş olduğu için melekler: قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ **orada (yani yeryüzünde) onu fesada verecek, onda fesatlar çıkaracak ve kanlar dökecek bir kimse, bir âmil mi yapacaksın?** وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ **halbuki biz hep sana hamd ederek daima tesbih ediyoruz ve sana özel takdisler**

(1) el-Isfehânî, el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân, 156.

(kutsamalar)ımızı sunarız. Veya senin için kendimizi daima temizler, temiz tutarız, dediler. Ve bu şekilde maksatları hâşâ itiraz olmayıp, hikmetini bir istifsar (açıklanmasını istemek) olduğunu bildirdiler. Bununla beraber hilafete, zımnen (üstü kapalı olarak) bir istek de ortaya attılar.

Tesbîh, Allah Teâlâ'yı tenzih etmek, yani en kudsî zatını inanç, söz ve amel bakımından layık olmayan her türlü kusurdan arı ve uzak tutmaktır. Aslı, suda pek iyi yüzerek uzaklara gitmek demek olan سَبْحٌ (sebh) masdarındandır ki "tef'îl" vezninden gelişi teksîr (çoğaltma) ifade eder. Allah'ı takdis de böyledir. Bu da esasında pek uzağa gitmek demek olan قُدْسٌ (kuds)den alınmış olarak temizlemek, pek temiz tutmak mânâsınadır. Çünkü "tathir", pislikten çok uzaklaştırmaktır. Bununla beraber وَنُقَدِّسُ لَكَ ، وَنُقَدِّسُ تَقْدِيساً لَكَ demek olduğu gibi وَنُقَدِّسُ نُفُوسَنَا لِاَجْلِكَ "nefislerimizi, senin rızan için, temizliyoruz" demek de olabilir ki, ikisiyle de rivayet gelmiş ve bunun için yukarda ikisine de işaret edilmiştir.

MELÂİKE VE MELEK NEDİR?: Önce dil yönünü inceleyelim: Ebu Hayyân Endelûsî gerek "Bahr-i Muhît" ismindeki büyük tefsirinde ve gerek "en-Nehru'l-mâdd mine'l-Bahr" ismindeki özet tefsirinde der ki: "Melek" aslî mim olarak kuvvet demek olan "melk"den "feal" veznidir. "Feâile" ve "feâil" vezninde "melâike" ve "melâik" diye çoğul yapılması şâz (kural dışı) yoluyladır. Ebu Ubeyde bu fikre sahip olmuştur(1). Şu halde "melek" lügat bakımından "kuvvetli", "kuvvet sahibi" demektir. Lâm'ın esresiyle "melik" ve lâm'ın üstünüyle "meleke" kelimelerinin mânâlarıyle ilgilidir. Fakat bu şekilde "melâike", kıyasa uygun olmayan çoğul olur. Halbuki arapçada kelimenin aslını bulmak için çoğul, esaslardan biridir. Bunun için diğer taraftan mim zâid olup aslı "mel'ek"dir, deniliyor ki, İbnü Cerîr et-Taberî de "Câmiu'l-Beyân"ında şöyle izah eder: "Melâike", "mel'ek"in çoğuludur. Şu kadar ki, Arap'ta tekilinin hemzesizi, hemzelisinden daha çok ve daha meşhurdur. "Melâike"den bir melek" derler. Hemzesini kaldırarak harekesini kendinden önceki sakin olacak olan lam'a naklederler ve çoğul yaptıkları zaman hemze ile aslına döndürerek "melâike" derler ki, bunun örnekleri çoktur. تَرَأَى ، تَرَى gibi. Bununla beraber tekilin hemze ile geldiği de vardır. Nitekim şair şöyle demiştir: . فَلَسْتَ بِجِنِّيٍّ وَلٰكِنْ مَلْأَكًا تَحَدَّرَ مِنْ جَوِّ السَّمَاءِ يَصُوبُ (2) ki burada مَلْأَكًا kelimesi مَلَكًا demektir. Bazan tekilinde "me'lek" de denilir ki, bu da جَذَبَ yerine جَبَذَ ، شَمْأَلَ yerine شَامَلَ denilmesi gibi kalb (bir harfin yerine diğer bir harfi getirmek)tir. Dilimizde bu gibi harf

(1) Ebu Hayyân, a.g.e., I, 137.

(2) Sen bir cin değil, gökten inerek dönüp dolaşan bir meleksin. (Müellif).

değişiminin misalleri çoktur. Mesela köprü, toprak, ekşi yerinde, körpü, torpak, eşki gibi. Fakat tekilinde مَلْأَكٌ denildiği zaman çoğulunda da مَآلِكُ denilmesi gerekirdi. Halbuki böyle çoğul yapıldığı ezberimde değildir. Bazan "melâik" ve "melâike" diye çoğul yapılır. "Mesmâ", "mesâmî", "mesâmia" gibi. İş bu "melek" kelimesinin aslı مَأْلَكٌ "mef'al" vezninde risalet (elçilik) mânâsınadır ki اَرْسَلَ اِلَيْهِ رِسَالَةً (ona bir risalet gönderdi) diyecek yerde لَاَكَ اِلَيْهِ يَلْاَكُ fiilinden gelir. "Me'lek" de aynı şekilde اَرْسَلْتُ اِلَيْهِ (ona gönderdim) mânâsına اَلَكْتُ اِلَيْهِ اَلْكًا وَمَالَكًا وَاَلُوكًا fiilinden mimli masdardır. Adiyy b. Zeydi'l-Imâdî: اَبْلِغِ النُّعْمَانَ عَنِّى مَلْاَكًا . اَنَّهُ قَدْ طَالَ حَبْسِى وَانْتِظَارْ (1) demiştir ki, diğer lügat ile "me'leken = مَالَكًا " diye de şiir söylenmiş oluyor. Bu mânâda daha başka şahit (delil)ler de vardır. İşte "melâike"ye de bu "risalet" (elçilik) mânâsıyla melâike ismi verilmiştir. Çünkü melekler Allah'ın resulleri, elçileridir. Peygamberlerine ve gönderdiği kullarına gönderir[2]. Yani "melek" mekan ismi olmak üzere "risalet yeri" veya mef'ûl mânâsıyle Resul (elçi), mürsel, risalet âmili, ilâhî vasıtalar demektir. Dilcilerden, tefsircilerden bu türeyişi tercih edenler çoktur. Râğıb da "melâike" kelimesinde bunu tercih etmiş ve "melek"te demiştir ki, nahivciler "melek"i de "melâike"den türemiş ve mîm'ini zâid yaptılar. Halbuki bazı araştırıcılar bunun "mülk"den olduğunu söylemiş ve şöyle açıklamıştır: Meleklerin siyasetten bir şeyle görevli ve idareci olanına "lâm"ın üstünü ile "melek", beşerde olana da "lâm'ın esresiyle "melik" denilir. Şu halde her melek, melâikedir. Fakat her melâike, melek değildir. Melek, وَالنَّازِعَاتِ *"Andolsun söküp çıkaranlara."* (Nazîât, 79/1), فَالْمُقَسِّمَاتِ اَمْرًا *"İşleri taksim edenlere andolsun."* (Zariyât, 51/4), فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْرًا *"İşi düzenleyenlere andolsun."* (Naziât, 79/5), gibi âyetlerde işaret olunandır ki, "melekü'l-mevt" (ölüm meleği) bu cümledendir. وَالْمَلَكُ عَلَى اَرْجَائِهَا *"Melekler de onun (semanın) etrafındadır."* (Hâkka, 69/17), عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ *"Bâbil'deki Hârût ve Mârût isimli iki meleği indirilen şeyleri öğretiyorlardı."* (Bakara, 2/102), مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِى وُكِّلَ بِكُمْ *"Üzerinize vekil edilen ölüm meleği."* (Secde, 32/11). Bir de der ki: Melâike, teke ve çoğula söylenir[3]. Şu halde bu açıklamaya göre de melek kelimesi kuvvet ve tedbirden, melâike de risalet mânâsından alınmış oluyor. Ve aynı zamanda melâike, melekden daha genel ve onun cinsi oluyor. Şu halde her ikisinde bir kerre risalet mânâsı vardır.

Acaba bu risalet sadece emir tebliği midir? Yoksa fiil tebliği midir? Yani yalnız ilmî ve kelâmî bir ruhî tebliğ mi yapıyorlar, yoksa bilfiil ilâhî kudret ve

---

(1) Benden Nu'mâna bir elçilik yetiştir, hapisliğim ve bekleyişim gerçekten uzadı. (Müellif).
(2) et-Taberî, a.g.e., I, 155.
(3) el-Isfahânî, a.g.e., 472-473.

yaratmanın da tebliğcisi oluyorlar mı? Kur'ân âyetlerinin delaletlerine göre her ikisinin de bulunduğunu anlıyoruz. Peygamberlere ve hatta yine meleklere ilâhî emirleri tebliğ eden melekler bulunduğu gibi cihad ve diğer hususlarda fiilen kuvvet ve yardım getiren melekler de bulunuyor. Ve bir de "الرُّوحُ er-Rûh" özel ismiyle bir özel melek de okuyoruz. Halbuki âlemde hiçbir olay olamaz ki, ona ilâhî kudretin bir özel ilişkisi bulunmasın. Şu halde melekler topluluğu, ilâhî kudret ve tekvin (yaratman)in vahdetten kesrete (tekden çoğa) dağılmasını ve onun özel çeşitlenmelerini ve belli olup ortaya çıkmalarını ifade eden yapıcı prensipler olarak düşünülmek gerekir. Ve kâinatta hiçbir şey, hiçbir olay, hiçbir fiil ve hareket düşünülemez ki böyle bir risalet ile vaki olmuş olmasın. Bundan başka bir çeşit melekler daha vardır ki, bunlar olayları yaratılmadan önce, emre ve kelâma ait durumları, diğer deyimle ruhî durumları düşünen varlıkların ruhî cereyanlarına ait ilâhî emirlerin ve irşadların özel görünümlerini ifade ederler. Bunlar daha önce idrak elçileridirler. Anlayışlı ve muhtar olan yapıcı prensiplere, fiilden önce hayrın ve ilâhî hoşnutluğun durumunu gösterirler ve meleklere olduğu gibi beşere de vekil edilmişlerdir. Şeytanın meleklerle karşı karşıya olmaları da bu yöndendir ve çoğunlukla melekler yalnız bunlar sanılmıştır. Biz her olayı iki başlangıç ile düşünürüz ki, birisi yapıcı başlangıç, diğeri de kabul etmenin başlangıcıdır. Gördüklerimiz bu ikisinin müşterek değeridir. Asıl madde bu kabul etme prensibinden ibarettir. Biz asıl maddeyi görmeyiz, gördüğümüz hep yapıcılığın eseridir. Görülen her fiil ve hareket, her iş ve olayda bizzat veya dolaylı bir yapıcı başlangıç tanırız. Şüphe yok ki, hareket ettiricisiz bir hareket yoktur ve madde kendi kendine etkisizdir. Bundaki her hareket ve sükun dolaysız veya dolaylı yapıcı bir hareket ettiricinin kudretinin eseridir ve her olay böyle bir etkin yapıcının görünmesidir. Biz eseri görür, eseri idrak ederiz. Halbuki aynı eserle gerçekte idrakimize görünen o etkili yapıcının bir parıltısıdır. Madde onun altında bir akla uygunluktur. Gördüklerini madde zannedenler, onu kuvvet sayesinde gördüklerini bilmelidirler. Buradan filozofların kuvvet nazariyesine atlıyacak olursak, bütün kuvvet ve kudretin Hak Teâlâ'da birleştiğini ve ilâhî kudretin ilk meydana çıkma vasıtası ve görüntüsü, meleklerin elçiliği demek olduğunu hatırlatmak kolay olur. Fakat bunların yanında idrak etme kuvvetleri de vardır ki, onlar da olayları olmadan önce anlatan ilâhî lütfun tebliğcisidirler ve şu halde meleksiz bir olay düşüncesi mümkün değildir. Meleksiz bir damla yağmur bile düşmez. Şu kadar ki, insana özgü irade ile ilgili gelecekteki kuvvetler şer ve fesat sebebi gibi aldatmacılık yapan ruhlar ve şeytanî kuvvetler de -yukarda açıklandığı üzere- bu meleklere karşıdırlar.

Bu açıklamayı yaptıktan sonra meleklerin mahiyet ve çeşitleri hakkındaki görüşleri de kısaca anlatmak faydalı olacaktır. Meselenin konusu şudur: Meleklerin bizzat var olan zatlar olduklarından, diğer deyişle cevher cinsinden olduklarında, akıllı olanların ittifakı vardır. Fakat bunlar mütehayyiz (yer tutan) midirler, mücerred (soyut) midirler? Bunda fikir ayrılığı ediliyor.

1- Mütehayyiz (belli bir yer tutan)lerdir: Melekler, birtakım esire ait latif cisimlerdir ki, çeşitli şekiller ile oluşmaya güçleri yeter. Bu görüş kelâmcıların çoğunluğunun görüşüdür. Çünkü diyorlar peygamberler bunları şekilleriyle görmüştür, şekiller ise cismanîdirler, boyutları vardır. Bir de maddesiz soyut kuvvet (kuvvet-i mücerrede) düşüncesi, bizzat ilâhî kudreti düşünme demektir. Allah'tan başka bizzat mücerred yoktur. Madde tasavvurdan silindiği zaman, tasavvur olunan halis kuvvet ve kudret, ilâhî kudretin kendinden ibaret kalır. Henüz hiçbir teşekkülü olmayan atomlar halindeki halis madde ise mümkün ve sırf hareketsizliktir. Onda hiçbir yapıcılık ve kuvvet yoktur. Bunlara yapıcılık demek olan kuvvet verildiği zaman belli bir şekli olan bağlantılı esire ait bir cisim olurlar. Denilebilir ki, özel şekil bunların hakikatleri değil, maddedeki görünümleridir. Şu halde kendileri madde ötesidir. Buna şu cevap verilir ki, melekler ve resul deyimi de bu itibarladır. Yoksa madde ötesinde bunlar aynen ilâhî kudrete dönerler. Bu görüş asrımızda Fizik bilginlerinin, esirsiz kuvvet düşünmemelerine benzer.

2- Filozofların ve özellikle İslâm filozoflarının görüşleridir ki, melekler ne mütehayyiz (belli bir yer tutan)lerdir, ne de cisimlerdir. Bunlar beşere ait düşünen nefisler, yani insana has ruh gibi soyut cevherlerdir. Fakat mahiyetçe bunlardan başkadırlar. Kuvvetçe daha mükemmel ve bilgileri daha çoktur. Aralarındaki ilgi, güneş ile ışığının ilgisi gibidir. Ve bunlar iki kısımdırlar. Bir kısmı Hakk'ın ilmine garkolmuş ve başkasıyle meşgul olmaktan uzaktırlar. يُسَبِّحُونَ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ *"Gece gündüz tesbih ederler, hiç ara vermezler."* (Enbiya, 21/20). Bir kısmı da kaza ve kader kaleminin cereyanına göre gökten yeryüzüne kadar işleri idare ederler ki, bunlar da فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْرًا *"İşi düzenleyenlere andolsun."* (Nâziat, 79/5) âyeti ile anılanlardır. Ve bunların göğe ve yere ait olanları vardır. Öncekiler de bunların ruhları durumundadırlar.

Hıristiyanlardan bir grubun da, "melekler, bedenlerinden ayrılmış beşere ait faziletli ruhlar" diye anladıkları tefsirlerimizde ve kelâm kitaplarımızda anılıyor. Zamanımızda İslâm dışı felsefelerin maddeyi kuvvete, kuvveti ruha döndüren görüşleri de, esasında filozofların zikri geçen soyut cevherler kavramıdır. Soyut-

ları, itibarî işler sayanlar da kelâmcıların mezhebine döndürülebilirler.

Yukarıda açıklanan seçkin görüş üzere bütün maddî kâinat bir sema olduğuna ve bunlardan başka gökler bulunduğuna göre, meleklerin hakikati ve bunların makamlarının ne kadar yüksekliklere ve derinliklere varacağını tasavvur etmelidir. Bunların çokluğunu anlatmak için Peygamber (s.a.v.) Efendimizin şöyle buyurduğu nakl olunmaktadır: "Gök gıcırdamaktadır. Ve gıcırdamak hakkıdır. Onda bir ayak yeri yoktur ki, bunda secde eden veya rükû' yapan bir melek bulunmasın." (1) Bu konuda temsilî olarak şöyle bir artan oran da rivayet olunmuştur. "Âdemoğlu cinlerin onda biri; bunlar yeryüzü hayvanlarının onda biri; hepsi kuşların onda biri; bunların toplamı deniz hayvanlarının onda biri ve bütün bunlar yeryüzünde görevli olan meleklerin onda biri kadardır. Sonra dünya göğünün melekleri bütün bunlardan o oranda çok fazla ve bütün bunlardan ikinci gök melekleri de o oranda çok, yedinci göğe kadar artarak hep böyle, sonra bunların bütün toplamı Kürsîye ait meleklere göre az bir şey, sonra hepsinin toplam adedi altıyüz bine ulaşan Arş perdelerinden birinin meleklerine göre onda bir kalmaz. Ve bunlardan bir perdenin, yani bir büyük perdenin uzunluk ve yüksekliğine göre gökler, yeryüzü ve içindekiler ve araları bir özel değer teşkil etmezler ve bunun her karışında bir secde veya rükû eden veya ayakta duran melek vardır ki, onu tesbih ve takdir eder. Sonra bunların toplamı Arş etrafında dönen meleklere karşı denizden bir damla kalır. Sonra İsrafil aleyhisselâmın yardımcıları olan Levh melekleri ve Cibrîl aleyhisselâmın askerleri olan melekler sayısızdır. Cinslerini, ömürlerinin müddetini, ibadetlerinin nasıl olduğunu ancak Allah bilir." وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ اِلَّا هُوَ *"Rabbin ordularını ancak kendisi bilir."* (Müddessir, 47/31). Yine Peygamber (s.a.v.) Efendimizden şöyle rivayet olunmuştur ki: "(Peygamberimiz) göğe yükseldikleri (miraca çıktıkları) zaman kale burçları gibi bir yerde bir kısım melekler görmüştü. Bunlar birbirlerinin yüzüne doğru karşılıklı olarak yürüyüp gidiyorlardı. "Bunlar nereye gidiyorlar." diye Resulullah Cebrail'e sordu. Cebrail: "Bilmiyorum. Ancak yaratıldığımdan beri ben bunları görürüm ve önce gördüğümün bir tanesini bir daha görmem." dedi. Onlardan birine, ikisi birden: "Sen ne zaman yaratıldın?" diye sordular. O da: "Bilmiyorum, ancak Cenab-ı Allah her dörtyüz bin senede bir yıldız yaratır. Ben yaratıldığımdan beri de dört yüz bin yıldız yarattı." diye cevap verdi."(2) Meleklerin çokluğunu ve Allah'ın kudretinin geniş tecellilerini anlamalı..

---

(1) İbn Mace, Zühd, 19.

(2) Fahru'r-Râzî, Mefâtihu'l-Gayb, II, 162.

سُبْحَانَ مَنْ تَحَيَّرَ فِى صُنْعِهِ الْعُقُولُ * سُبْحَانَ مَنْ بِقُدْرَتِهِ يَعْجِزُ الْفُحُولُ

"Sanatı karşısında akılların hayrete düştüğü Allah'ı tenzih ve tesbih ederiz. Kudreti karşısında en güçlü kimselerin aciz kaldığı Allah'ı tesbih ederiz."

Şüphe yok ki, bu aydınlatmalar asrımızdaki Astronomi ilmi fikrinden de çok yüksektir ve bunların hepsini esire mensup hafif cisimler ile sınırlamak da pek uygun olmasa gerektir. Onlar sonuç olarak yeryüzüne ait melekler ve dünya semasının meleklerini açıklayabilir. Meğer ki dünya göğünün dar mânâsıyle tefsirinde ısrar edilsin. Bu ise kelâmcıların seçtiği fikir değildir. Bu âyette zikredilen melekler hakkında da küçük bir ihtilaf vardır. "Bundan maksat yeryüzü melekleridir." diyenler olmuştur ki, bu da Dahhâk'ın, İbnü Abbas (r.a.)'dan bir rivayetine dayanmaktadır. Fakat Sahabe ve Tâbiînin çoğu, lafzın genelliğine ve bunu tahsis eden birşey bulunmadığına dayanarak bütün melekler olduğunu söylemişlerdir.

İşte bütün melekler yeryüzünde hilafetle ilgili böyle bir ezelî takdirin kendilerine tebliği üzerine ilâhî hitab karşısında اَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ *"orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birisini mi yaratacaksın? Oysa biz seni överek tesbih ediyor ve seni takdis ediyoruz"* diye maruzat (sunuş)ta bulundular. Cevap olarak **Rabbın:** قَالَ اِنِّى اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ **"Şüphesiz ben sizin bilemiyeceklerinizi bilirim." buyurdu.** Şüphe yok ki mutlak bir şekilde düşünüldüğü zaman bunun böyle olduğunu ve ilâhî ilmin kendilerinden çok fazla ve yüksek olduğunu melekler bilirlerdi. Öyle iken inkâr makamında te'kit ifade eden اِنِّى ile kuvvetlendirerek Cenab-ı Allah'ın bunu tekrar hatırlatması gösterir ki ilâhî istek, bu genellik içinde bir özeli, yani istihlâf (birini yerine geçirme) meselesini, hedef almaktadır ki, meleklere gizli kalan ve şer ihtimali karşısında şaşma ve uzak görme ve özellik arzetme ile söz söylemelerine sebep olan da bu idi. Şu halde mânânın sevki, "Hilafetin hikmet ve sebepleri ve ona layık olma meselesi hakkında bilmediğiniz yönler var. Ben sizin bilmediğiniz bir çok şeyleri bildiğim gibi, bunu da bilirim." demek olur. Ve bununla cevabın soruya her yönden uygun olması için, bu bapta yalnız meleğe has hasletlerin yetersizliğine ve talebin caiz olmadığına da -dolayısıyle- işaret buyurulmuştur. Burada طَالِبُ الْقَضَاءِ لَا يُوَلَّى عَلَى الْقَضَاءِ hikmetine de tenbih vardır.

Cenab-ı Allah onlara bu cevabı verdi وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَاءَ كُلَّهَا **bir taraftan da Âdem'e bütün o isimleri öğretti.** Ya o isimleri Allah kendi koyup Âdem'in ruhuna nakş ve ilham etti veya Âdem'e bunları gerektiğinde koyup kullanacak bir özel yeteneği haiz bir ruh üflemeyi takdir etti ki, önceki zahir (açık), ikincisi

muhtemeldir. Talim ile (yani öğretmek ile) bildirmek herkesin bildiği şeydir. Bundan Hz. Âdem'in dilin esası olan isimleri birdenbire bir anlatma ile bilmiş olmayıp, terbiyenin sırrı hükmünce bir yetenek ile az çok bir tedriç (azar azar ilerleme) içinde belleyeceği anlaşılır. Ve burada, bu öğretimin geçmişinin takdiri ve bizzat Âdem'in kendine özgü sıfatı açıklanıyor ki, bu sıfat beşer türünün mahiyet ve ilk fıtratı demektir. Zira Âdem bu türün ilk ferdidir ve türe ait duyguların aslı ondan miras kalmıştır.

Bu isimler nedir? Ve كُلَّهَا istiğrak (genelleştirme)ın kapsamı ne kadardır? Yani bütün eşyanın isimleri midir? Yoksa birtakım bilinen isimlerin toplamı mıdır? İlmî tabiriyle اَلْاَسْمَاءَ deki "elif lâm" istiğrak için midir? Yoksa "Allah'ın öğretmesini murat ettiği isimler" mânâsına ahd-i hâricî olup كُلَّهَا bunun te'kidi midir? Bu noktada selef tefsircilerinden birkaç görüş vardır:

1- Bu isimler, insanların tanışmalarına, anlaşmasına sebep olan bütün isimlerdir. İnsan, hayvan, yer, deniz, dağ, eşek ve diğerleri hepsi (İbn Abbas'dan Dahhâk); karga, güvercin ve herşeyin ismi (Mücahid); her şeyin ismi, deve, inek, koyuna varıncaya kadar (Said b. Cübeyr); her şeyin ismi, hatta şu, bu abdestsizlik bile (İbnü Abbas'dan Said b. Ma'bed); her sınıf halkın ismi ve cinsine çevrilmesi, şu dağ, bu deniz, şu şöyle, diye her şeyin ismi (Katâde). Bunların özeti, bütün dillerin aslı olan dilin hepsi oluyor. Ve "elif lâm" genelleştirmeye hamlediliyor. Bundan kıyamete kadar olmuş, olacak bütün şeylerin isimleri mânâsını anlayanlar da olmuştur.

2- Meleklerin isimleri (Rabi' ve daha diğerleri)

3- Zürriyetinin isimleri (İbnü Zeyd'den, İbn Vehb'den Yunus b. Abdi'l-Alâ ve diğerleri). Bu iki şekilde de "elif lâm" ahd içindir ve bunun karinesi gelecek olan عَرَضَهُمْ deki zamir gösterilmiştir. Çünkü tağlib muhtemel olmakla beraber هُمْ zamirinin akıl sahipleri için olduğu açıktır. Ve bu karineye göre bazı tefsirciler hem meleklerin isimlerini ve hem nesillerin ismini kapsamasını (yani ikinci ve üçüncü görüşü) toplamışlardır. Bu isimleri, Allah'ın isimleri diye telakkî etmeye bu zamir engeldir.

4- Esmâ (isimler)dan murad dil değil, eşyanın duyguları, diğer deyimle o duygulardan oluşan ilmî suret (biçim)lerdir, diye de tefsir edilmiştir. Fakat bunun ilimden çok kelâm, hiç olmazsa kelâm-ı nefsî (zata mahsus kelâm) olan zihin olması gerekir. Her ne olursa olsun burada kat'î (kesin) olan nokta, Hz. Âdem'e -az veya çok- lisan öğretilmiş ve onun ilim ve kelâm sıfatlarına mazhar kılınmış olması, kelam ve dil meselesinin hilafet işinde önemli yerinin bulun-

masıdır. Lisan hususunda bütün Âdem oğullarının zamanımıza kadar vaki olan tenevvü (çeşitlenme) ve ilerlemelerinin hepsi, esas itibariyle, Hz. Âdem'in yaratılış bakımından şereflendirildiği bu isimleri öğrenme özelliğine borçludur. İlim ve mantık özelliği, bu şekilde, insan türünün aslî yaratılışında kendisinde dahil bulunmuş ve bundan önce insanlığa ait hakikat ve tam mânâsıyle Âdem'e özgü ruh tamam olmamış olur. Bu şekilde kelâmla ilgili kuvvet, insana mahsus ruhun mahiyetinden bir kısım teşkil etmiştir. Cenab-ı Hak, bu gücü Âdem'in ruhuna şahsî olarak bahşetmiş ve nefh (ruha üflemen)in tamamından sonra da, Âdem bilfiil lisan şerefiyle şereflenmiş olarak, gereğine göre, isimleri konuşmuştur. Şu halde Âdem'den önceki yaratıklar, her ne türden olursa olsunlar, lisandan mahrumdular ve bundan dolayı insan değildiler. İnsanlık hilafeti Âdemoğlu ile beraber bulunur. Günahı, insanın zâtisi (kendisi) sayıp da, ilim sıfatını, kelâm sıfatını arazî (gelip geçici) saymak isteyenler insanı bilememişlerdir. Bundan da şu sonuca geliriz ki, bu öğretim, ruha üflenmeden önce yalnız Âdem'in ruhunda idiyse, ona kelâma ait kuvvetin, isim koyma kabiliyetinin verilmiş olduğunu ifade eder. Ve bu şekilde isimlerin bizzat koyucusu, Allah'ın verdiği kudretle, peyderpey Adem olmuş olur. Ve eğer -zahir vechile (görünüşe göre)- ruhun üfürülmesi ile beraber veya sonra ise isimleri koyan Allah Teâlâ'dır. Ve Âdem'e ilham veya kesin ilim ile peyderpey öğretmiştir. Öncekinde الاسمَاءَ كُلَّهَا kıyamete kadar bütün dillerin isimlerini içeren bir hakikî istiğrak (genelleme) olur. İkincide ilk konuşulan bütün isimlere tahsis edilen ahd-i hâricî olur. Tefsir bilginlerince öğretim böyle iki şekilde te'vil edilmiştir. Ve ilm-i usûl (Fıkıh Usûlün)de, buna bağlı olarak vaz-ı lügat (dil meydana getirme) meselesindeki anlaşmazlık hasıl olmuştur. Açık olan, her halde bizzat öğretme ve o öğretmenin takdiridir. Yani lisan, Âdem'in hilafetinin eseri değil, hilafetinin sebebidir.

İşte Allah Teâlâ Âdem'e böyle isimleri öğretti. ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلٰٓئِكَةِ **Öğretilmeden bir müddet sonra da bu isimlerin müsemmalarını (yani delalet ettikleri zatları) meleklere arzetti.** Buradaki هُمْ zamirinde bir dil inceliği vardır ki, lisanımızda bulunmaz. عَرَضَهَا denilmeyip, عَرَضَهُمْ buyurulması, arzolunan şeylerin akıl sahibi olduğunu açıkça göstermektedir. Ve isimleri şarta bağlatan karine de budur. Bu zamirin meleklere dönmesi ve o isimlerin meleklerin isimleri olması da, bunların meleklere arzı ile uygun olmuyor. Şu halde en açık mânâ, ad verilmiş olanların Hz. Âdem'den sonra gelecek olan nesilleri olmasıdır. Geçmişte anılan isimler de bunların isimleri (yani insan isimleri) demek olur. Bununla beraber bütün isimlerin öğretilip de, yalnız bunların arz edilmiş olması da ihtimal

dahilindedir. Fakat her iki halde böyle olmak için nesillerin yaratılmış olması gerekir. Halbuki âyette henüz Hz. Havva'nın bile yaratıldığına işaret yoktur. Ve kıssanın siyakı (gelişi) da buna muhalif görülmektedir. Bu müşkil (problem), bilinen bir hadis ile açıklanıyor ki bunlar meleklere, küçük karıncalar, mikroplar misalinde arzedilmişlerdir. أَمْثَالُ الذَّرِّ *"nesil veya küçük karıncanın misalleri"*(1) ki zürriyyet (nesil) kelimesi bundan türemiştir. Bu hadis bunların o zaman Âdem'de henüz tohum halinde (yani gelecekte bütün Âdem oğullarını temsil eden ilk meniye ait tohumcuklar şeklinde) bulunduklarını anlatır. Eğer burada bu olayların yoğun cisimler âleminde olmayıp, Hz. Âdem'in ruhunun takdiri veya ruhunun esiri yumuşak bir cisim kazanması halinde olduğunu tasavvur edebilirsek, o esirle ilgili cismin parçalarında kıyamete kadar gelecek Âdem oğlunun birbirine bağlı temessülleri (bir şekil veya surete girmeleri) veya ruhundaki nesillerin manevi suretleri o isimlerin meleklere arz olunan mânâları olarak düşünülebilir. Ve böyle olmasına olayın yeryüzüne inmeden önce olması karine demektir. Bu şekilde meleklere arz, hissî arz değil, ilmî ve hakiki arz olur. Gerçekten isimlerin asıl medlûlleri, eşyanın ilmî suretleridir. Kelimelerin mevzuu lehi (konusu) asıl bunlardır. Demek Âdem'e önce eşyaya ve bilhassa nesilleriyle ilgili ilim verilmiş ve bundan başka bu bilgilere ait isim ve dile ait suretler de öğretilmiştir. Meleklerde olmayan da budur. Bunlar takdir edilmiş ve yere inişten sonra da Hz. Âdem bunların yapılışlarını yerde görmüştür. Burada fiilî olarak ilmin fıtrî (doğuştan) veya sonradan olma meselesi vardır ki, başka yerlerde açıklaması gelecektir.

Rabbın meleklere bunları arzetti ve gösterdi de فَقَالَ اَنْبِئُونِي بِاَسْمَاءِ هٰؤُلَاءِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ **Haydi siz işaretle ifade etmek istediğiniz hilafet yeteneğinizi göstermekte sadık (yani musîb = isabetli) iseniz işte bunların isimlerini bana güzelce haber veriniz, buyurdu.** Bu zatları, sade kendileriyle değil, isimleriyle de tanıtabileceklerini sorarak önce melekleri, aczlerini ortaya çıkarmak ve isbat etmek için, imtihan etti. Ve bununla şunu da anlatmış oldu ki tasarruf, tedbir, adaletli olma, bunların ilgilendikleri şeyleri, yeteneklerinin mertebelerini ve hukukun miktar ve derecelerini bilmeye ve bundan başka bir de bizzat huzura getirmeye muhtaç olmaksızın gıyaplarında da isimleriyle anlatabilmeye bağlıdır. Ve bu hususta ilim sıfatından daha fazla bir özellik ve meziyet ifade eden kelâm sıfatının, dile ait kuvvetin, diğer deyimle hakikate uygun konuşma veya düşünmenin şahsî bir kıymet ve önemi vardır. Bu olmadan hükümleri yerine getirmek mümkün değildir.

(1) Tirmizî, Kıyamet, 47; Ahmet b. Hanbel, II, 179.

Bu imtihana karşı melekler: قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا اِنَّكَ اَنْتَ الْعَل۪يمُ الْحَك۪يمُ **"Sübhaneke, en yüksek tesbih ve tenzih sana ya Rab!... Senin bize bildirdiğinden başka bizim hiçbir ilmimiz yoktur. Her şeyi bilen ve daima bilen âlim ve her yaptığında hakîm (hikmet sahibi) hakikaten sensin ve ancak sensin." dediler** ve böyle aczlerini ortaya koydular, tesbih (Allah'ın yüce ve münezzeh olduğunu ifade) ettiler.

SÜBHÂN, tesbîhin bir özel ismidir. "Sübhâneke" de çoğunlukla tevbe başlangıcı olur. Şimdi burada şu sorular akla gelir: Melekler hiçbir isim bilmiyorlarsa, o zaman kelâm sıfatından tamamen mahrum bulunuyorlardı, demek olur. O halde bu sözleri nasıl söylüyorlar ve ilâhî kelâma nasıl muhatap oluyorlardı? Yok eğer bunlar tamamen mahrum değiller de henüz gösterilen yeni şeylerin isimlerini bilmiyorlar idiyse, o zaman naibliğe mutlak yeteneksizlikleri nasıl sabit olur? Gerçekte esma (isimler)dan maksat birinci rivayet vechile bütün isimler ise, meleklerin bütün isimlerden mahrum bulunacakları cihetle, bizzat kelâm sıfatları olmadığı ve ancak ilim sıfatından bir hisseleri bulunduğu anlaşılır. Ve eğer nesilin isimleri ise, diğer isimleri men' etmeyeceğinden kelam sıfatına engel olmaz ve bu şekilde meleklerin liyâkatsizliğini isbat etmek istenmeyip, başka bir hikmetin meydana çıkarılması istenir. Lakin her iki takdirde melekler ile olan ilâhî hitaplaşma (konuşma) kelâm sıfatına dönmeyip, mânâsı büsbütün başka olmak ve ilim sıfatı ile te'vil edilmek zahirin (açık metnin) gereğidir. Önceki umum (genel) takdirinde bu zorunludur. Husus (özel) takdirinde ise liyakat (yetenek) hikmeti hasebiyle açıktır. Şu halde melekler isimleri, kelâmı Âdem'in haber vermesiyle öğreneceklerdir. Burada Kelâm ilminin güç bir meselesine gelmiş oluyoruz. Şu kadar söyleyelim ki, asıl ilim hakikatin bizzat bir görünümü ve bir özel inkişafıdır. Kelâm da ilmin bir tecellisi, hem de bir dal, bir alâmet ile naib (vekil) olmak suretiyle tecellisidir. İlmin aslında hakikatin bizzat bir vechi vardır. İsimde, kelâmda ise o vechin ancak bir vekili vardır. Çünkü ismin asıl mânâsı bir şeyi zihne yükseltmek için alâmet ve delil olan şey demektir ve ıstılâhî (terim) mânâsı bundan alınmıştır. Şu halde isim kendisi de bir şey olmakla beraber, isimliği diğer bir şeye vekil ve alâmet olması bakımındandır. Ve Allah daha iyi bilir, bu hikmetten dolayıdır ki, hilafete liyakat, isimlerdeki ve kelâmdaki bu vekaiet mânâsı ile uygun olmuştur ve Allah bunu başlangıçta Âdem'e ihsan etmiştir. Ve işte beşerî ilimler, vekilliği olan bu kelâma ait şekillerin araya girmesiyle ilgili olduğundan dolayıdır ki, gölgeli tasavvurlar ile doludur. Ve keşfe ait ilim ile, isme ve fikre ait ilmin büyük farkları bundandır. Demek ki, Cenab-ı Allah ile meleklerin önceki konuşmaları hiçbir

isim ve vekalete ait suretler karışmayan ve bizzat hakikat vechi üzerinde vaki olan bir ilmî cereyandır. Ve meleklerin konuşmaları, tesbihleri, takdis (kutsama)leri, bizzat olan bir ilmî aydınlatma demektir ki bununla, asıl kelâm sıfatının vekalete ait olan cereyan tarzındaki fark, açıktır. Şu halde meleklerin bilmedikleri ve bildiklerinde eksikleri bulunabilirse de hataları ve cehl-i mürekkeb (bilmediğini bilmedik)leri olmaz. Ve bunun için denilmiştir ki, melekler ancak nass (dinî delil) ile amel ederler. Beşer ise istinbat ve kıyas kuvvetine, gücüne sahiptir. Yukardaki ifadelerinde de açıktan yetenek iddiasında bulunmamışlar ve yeni anladıkları meseleyi eksik olarak görebilmişler ve vekaletin hakikatini bilmemekle beraber, söylediklerinde de hakikatın bir cihetini söylemişlerdir. Beşeriyetin hata ve bilmediğini bilmeme kabiliyeti de kendilerindeki kelâm sıfatı ve bundaki vekalet değeri ile ilgilidir. Şeytan bunları bu yönden aldatabilir. Gerçi kelâm, esas itibariyle hakkı ve doğruyu bilme konusudur ve onun vekilidir. Ve bu vekilin temsil ve delaletinde de ciddiyet vardır, fakat kelâmın kendisi olmayan bir tesir ile yalan söylenir. Sonra kelam, ilmin aynı ve hakkın aynı diye alınır da kelam ve vekalete ait suretler ile, karışmış olan fikre ve tasavvura ait suretler bizzat hak ilim yerine konulur. Ve hasılı bilerek söylenilmez, bilerek anlaşılmaz ve hepsinin ötesinde hak istenmez ve araştırılmaz; vekaletin tabiatı, bir asalet kabul edilir. Ve o zaman insanlığın bütün şer ve fesadı başlar. Halbuki Cenab-ı Hak, Adem'in fıtratını, kendi sıfatından hem ilim ve hem kelâm sıfatlarına mazhar kılmış ve kendine isimleri öğrettikten sonra meleklerin karşısında yeteneğini isbat için bir de imtihan yapmıştır.

Melekler acizleri (güçsüzlükleri)ni itiraf, ilim ve hikmeti teslim edince **Rabbın:** قَالَ يَآ اٰدَمُ اَنْبِئْهُمْ بِاَسْمَٓائِهِمْ **"Ey Âdem, bunlara şunların isimlerini güzelce haber ver." dedi.** Ve halifenin kim olacağına da bu hitap ile işaret etti.

"Âdem" isminin "üdme"den veya "edîmü'l-ard"dan türemiş اَفْعَلُ (ef'alü) vezninden Arapça bir kelime olduğu rivayet olunuyorsa da A'cemî (yani Arapça olmayan) ve فَاعَلُ (fâalü) vezninde olması tercih edilir. Zemahşerî, Beydavî, Ebu's-Suûd ve diğerleri gibi muhakkikîn (tahkikciler)in tercihi budur. İmam Şa'bî bunun "azer" ve "a'zer" gibi İbranî dilinden olduğunu ileri sürmüş, Süryanice'de de "Adem"in "toprak" demek olduğunu söylemiştir. Bazıları da bunun aslı "hâtam" vezninde Süryanice olduğuna ileri sürmüştür ki, bu şekilde dilimizdeki "adam" telaffuzu asla daha uygun olmuş olur. Arapça ise özel isimlik ve fiil vezninde olduğundan dolayı; Arapça olmadığına göre de özel isimlik ve ucme (aslı Arapça olmayan) kelimelerden olduğundan dolayı gayr-i münsarif (cer ve tenvini kabul etmeyen)dir. Ve her iki takdirde bir cins ismi olmayıp, özel

isim olduğu muhakkaktır. Âdem beşer, insan gibi cins ismi yerinde kullanılacak olursa çoğulu "avadim" gelir ve o zaman çoğulu gayr-i munsarif olursa da, müfred (tekil)i munsarif (cer ve tenvini kabul eden) olmak ve "raeytü âdemen" رَأَيْتُ اٰدَمًا demek gerekir ki, "âdemiyen" اٰدَمِيًّا " (ferden min benî âdem = فَرْدًا مِنْ بَنِى اٰدَمَ) demektir. Ve doğrusu hariçte her cins ismi başlangıçta bir özel ismin genellemesidir. Ve vahid (tek), çoğa -tabiatiyle- mukaddem (öncelikli)dir. Her halde Arapça'dan başka İbranî ve Süryanî'de bu ismin çeşitli lehçelerinin bulunduğu anlaşılıyor. Sâbiede عاذيمون isminin bile Arapça olmayarak, bu isim ile bir ilgisi görünüyor. Bununla beraber Ebu'l-Beşer (beşerin babasın)in çeşitli dillerde başka başka isimlerle yad olunduğu da nakl ediliyor. Şehristânî'nin "el-Milel ve'n-Nihal"de açıklamasına göre Mecûsîlerden Küyumseriye grubu "Keyumers, Âdem'dir" derler. Ve Keyumers'in Âdem olduğu Hint ve Acem tarihlerinde de görülmüştür. Fakat diğer tarihçiler buna karşı çıkmışlardır. İbnü Esir de "Kâmil"inde "mecusun Ceyumers dediği Hz. Âdem'dir." diye zikreder(1). En açığı, Adem isminin beşerin ilk lisanına ait bir kelime olmak üzere ele alınması gerekecektir.

İşte Cenab-ı Allah meleklerden sonra Âdem'i de bu emir ile imtihan etti ve Âdem onları isimleriyle tafsilatıyla anlattı. فَلَمَّٓا اَنْبَاَهُمْ بِاَسْمَٓائِهِمْ **bunun üzerine Âdem o arzolunan şeyleri isimleriyle onlara haber verince:** قَالَ اَلَمْ اَقُلْ لَكُمْ اِنّ۪ٓي اَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ **Rabbın meleklere: "Ben size her halde ben semaların ve arzın gaybını bilirim demedim mi? Ve siz ne açıklıyor ve ne gizliyor idiyseniz onu da bilirim." buyurdu.** Ve bununla önceki اِنّ۪ٓي اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ "ben sizin bilmediklerinizi bilirim" yüksek sözünün mânâsını genişletti ve açıkladı. Bundan anlaşılır ki icmâl (kısaltmak) hakikatte tafsilin aynıdır. Şu da anlaşılır ki, meleklere olan kelamın hakikati ancak mânâdan ibarettir. Lafza ve isme ait suretler değildir, yoksa icmali söyleyen tafsîli söylemiş olmazdı. Yukarda hatırlattığımız üzere bu tafsîlin mâsîka lehi (sevkolunduğu şey) de genel değil özel, yani bu meyanda bilhassa Âdem aleyhisselâmda tahakkuk eden hilafetin sebeplerini açıklamak, hikmet ve kudreti ortaya çıkarmaktır ki; "İşte sizin başlangıçta anlayamadığınız hikmetin sırrı ve liyakatin sebepleri budur." demek olur. Cenab-ı Allah bütün ilâhî sanatını böyle sebeplere ve gizli hikmetlere bağlamıştır. Fakat ona karşı hiçbir sebep ile yetenek ve hak etme davasına kalkmakta da hak yoktur. Çünkü o bir şey murad ederse böyle yeni sebepler yaratır ve neticesini de o suretle ihsan eder. Müsebbibü'l-esbâb (sebepleri yaratan)a sebeb ile hak iddiasına kalkışmak mânâsız olur. Aslî ve hakikî sebep

(1) İbnü Esir, el-Kâmil fi't-Târih, I, 45.

ancak onun iradesidir, hikmet de onun gereğidir. Görülüyor ki Cenab-ı Allah Âdem'i halife olmak üzere yaratmış ve durumu meleklerine istişare eder gibi kısaca tebliğ etmiş ve malum cevap üzerine onu isimleri öğretmekle terbiye etmiş ve sonra melekler ile beraber imtihandan geçirip, meleklere güçsüzlüklerini açıklatmış ve ona bilfiil ehliyetini isbat ettirmiş ve meleklerin devamlı tesbih ve takdis göreviyle meşgul olması, bu yeni makama liyakatleri için yeterli sebep olmadığını da göstermiş ve nihayet onları Adem'e boyun eğdirmek için hazırlamıştır.

Hasılı bu kıssada ilâhî rububiyetin tecelli tarzı büyük bir açıklık ve pek ince bir üslub ile anlatılarak insanın aslî fıtratında dürülmüş olan enfüsî (subjektif) ilâhî nimetler hatırlatılmış ve bununla ilâhî rububiyete bilgi temin edildikten sonra gıyabtan mütekellim (konuşan)e iltifat (dönme) yoluyla sonrası da ayrıca bir hatırlatmaya tabi tutulmuştur. Şöyle ki:

وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوا اِلَّا اِبْلِيسَ اَبٰى وَاسْتَكْبَرَ **dördüncü nimet olarak o vakit de hatırla ki biz meleklere: "Âdem'e secde ediniz." diye emrettik de İblis'den başkası derhal secde ettiler. O dayattı ve kibirlendi yahut(1) melekler hemen secde ettiler. Fakat İblis dayattı ve kibirlenmek istedi.** وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ **ve esasen kâfirlerden idi.** Kehf sûresinde geleceği üzere aslı Cin denilen gizli yaratıklardan(2) idi ki, bunların kâfirleri de vardır. Bu emir üzerine itaattan dışarı çıktı, kâfir oldu. Sonucun böyle olacağını da Allah Teâlâ ilâhî ilminde biliyordu. Bu itibarla kaderde, kâfirler defterinde kayıtlı bulunuyordu. Yoksa İblis'in Âdem'e secde emrine kadar küfrü geçmemişti. فَفَسَقَ عَنْ اَمْرِ رَبِّهِ *"Rabb'inin emrinden (dışarı) çıktı."* (Kehf, 18/50). Fakat Allah böyle bildiği için o kâfir olmadı, o kâfir olacağı için Allah onu öyle biliyordu ve öyle takdir etmiş idi. Hakikaten İblis kibirlenmek istedi. Nefsinde mümkün olduğu halde, itaati seçmedi ve o zaman bilfiil kâfir oldu. Şu halde كَانَ kelimesi "idi" mânâsında değil, "oldu" mânâsına kullanılması da mümkündür. Görülüyor ki İblis, Allah'ı inkâr ettiği için değil, emrine itaat etmemesi dolayısıyle kâfir olmuş ve buna göre farz olan herhangi bir vazifeyi yapmayanın küfrüne hükmedenler bulunmuştur. Fakat âlimlerimiz diyorlar ki, İblis'in küfrünün sebebi, yalnız emre itaat etmemesi değil, onu beğenmemesi اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ *"Ben ondan daha hayırlıyım."* (Sa'd, 38/76) diye

(1) Birincisi, istisnâ-i muttasıl ve «ابى» nın istinaf olması; ikincisi, istisnâ-i munkati ve «ابى» nın haber olması takdirine göredir. İblis, melekler cinsinden olmadığı halde onlardan sayılacak kadar aralarında bulunuyordu. Bundan dolayı tağlib suretiyle meleklerden istisna edilmiş ve durumu ayrıca açıklanmıştır. (Müellif)

(2) Cin, esasen lügatta, gizlenip saklanarak görünmeyen her şeydir ki, buna karşılık saklı olmayıp da meydanda olana da "ins" denilmiştir. (Müellif)

kibirlenerek kendi kıyasıyle tenkit etme (eleştirme)ye kalkışmasıdır. Ve akaid ve fıkıh kitaplarındaki tekfir (küfre nisbet etmen)in bir kısmı da bu esasa dayanmıştır. Bunda الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ *"Onlar ki, söz verip bağlandıktan sonra Allah'a verdikleri sözü bozarlar."* (Bakara, 2/27) âyetiyle yerilmesi vardır ve daha şiddetlidir.

Aslen lügatta "secde", son derece tevazu ile alçalıp baş eğmektir ki, "kibr"in tam zıddıdır. Dînen de alnını yere koymaktır ki, ta'zîm (büyükleme) ve itaat etmenin en yüksek şeklidir. Ve ondan daha özeldir. Zira önceki, ayaklar altına yatıp yuvarlanmakla dahi olabilir. Şer'î mânâsında ibadet kastını ilave etmeye lüzum yoktur. Çünkü secdenin ibadet olması için niyet şart ise de, secde olması için şart değildir. Bununla beraber dile ve şeriate ait her secdede bir alçalma, ta'zim ve itaat vardır. Bunun için Allah'dan başkasına secde etmek dinî bakımdan küfürdür. Ve secde fiilî bir ta'zim ve itaat etme olduğu cihetle, yalnız kalbî olan itaat hakkında mecaz olur. Acaba meleklerin secdesi hangisidir? Kur'ân'a mahsus kelimeleri şer'î mânâsına yormak gerekir ve melekler cismanî şekilde de görülebileceklerinden "alın koyma" (vaz-ı cephe) mânâsı mümkündür. Bununla beraber meleklerin secdesini kendi hakikatleri ile uygun olarak düşünmek ve hilafet gereği Âdem'e ilâhî emirle bir fiilî tasdik halinde kabul etmek daha uygundur. Bu ise Âdem'e bir saygı gösterme olmakla beraber bizzat Allah Teâlâ'ya bir ibadettir. Bununla melekler ilâhî hükümlerin yerine getirilmesi bakımından Âdem'e hilafet mertebesine uygun bir şekilde hizmet ve yardıma memur edilmiş ve bir ahde (söz verme) bağlanmış demek olur. O halde melekler, Adem'e bizzat boyun eğmiş değil, fakat hilafete hizmetçi olacaktır. Ve herhalde asıl mabud, yüce yaratıcıdır. Hasılı bu secde Âdem'e bir ibadet değildir.

İşte insanlar böyle bir babanın evladıdır ve kendileri onun halefi, onun halifesidirler. Bu nimeti bilmeli, bu kardeşliği takdir etmeli ve hiç biri âlemde asalet iddiasıyle kendi hesabına yaşamaya çalışmamalı, büyük bir kardeş topluluğu halinde yaşamalı ve yaşamak için kendi hükümlerini değil, Allah'ın hükümlerini, Allah'ın emirlerini, kanunlarını tatbik etmeli ve o zaman meleklerin de kendilerine hizmet edeceğinden ümitli olmalıdır. Bunda emre karşı gelen ve kibirlenen İblis'in tâbilerinden olmamalı, yaratılışını değiştirmemelidir. Cenab-ı Allah burada İblis'in dayatma ve kibirlenmesini haber verirken, bilhassa onun benzerleri olan ve ilâhî emre boyun eğme ve itaat hususunda kibirlenerek aralarındaki kesin hukuku teslimden çekinen yaratıkları azarlamıştır. Ve bu nassın kendisi için sevk edildiği şey budur. Ve bunların bir kısmı Hz. Resulullah'ın hicret yeri (Medine) etrafında bulunan yahudi ve yahudi bilginleriydi ki, Hz. Peygamberi

ve sıfatını biliyorlardı ve peygamber olarak gönderileceğini yayıyorlardı. Böyleyken hased sebebiyle ikrar ve itaattan çekinir ve büyüklük taslarlardı. İbnü Cerîr burada der ki: "Cenab-ı Allah yahudi kâfirlerin bu hallerine işaret etmek suretiyle İblis'i kâfirler zümresine nisbet etti. Cins ve nesebde başka olduğu halde, din ve millette onların kolundan saydı"[1]. Şu halde İblis ile kâfirler arasında başka yönden benzeyiş aramak lüzumsuzdur."

İblis ismini ilk tefsircilerden bazıları إِبْلاَسٌ (iblâs) masdarından Arapça bir isim olarak göstermişlerdir. İblâs ise hayırdan ümidini kesmek, pişmanlık duyma ve kederli olma mânâlarına gelir. İblisi de Cenab-ı Allah isyanına karşılık, bütün hayırlardan ümidini kesmiş, taşlanmış, bir şeytan kılmıştır. O halde İblis, hayırdan son derece ümitsiz demektir ve i'rab (harekeleme) da Arapça olmayan isimlerin hükümlerine tabi tutulmuş ve gayr-i münsarif (cer ve tenvin olmayan) olmuştur. Fakat böyle olması daha çok gösterir ki, bu da "Âdem" kelimesi gibi A'cemî (Arapça olmayan)dır. Arapça'ya diğer bir lisandan geçmiştir. Muhakkıkîn (kıritikçiler) bunu böyle söylemişlerdir.

Bu secde kıssası burada geçen kıssaya atfedilerek ayrıca zikrolunmuştur. Bundan da bu secdenin فَاِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ *"Onu düzenle(yip insan şekline koydu)ğum ve ona ruhumdan üflediğim zaman, hemen ona secdeye kapanın."* (Hicr, 15/29) âyetindeki şarta bağlı emirle ilgisi bahis konusu olmuştur. Biri şarta bağlı olarak yaratılmadan önce, diğeri de sonuçlandırma ile ilgili olarak yaratılışından sonra iki emir var. Acaba secde de bir mi, iki mi? Öğretim ve imtihandan önce mi, sonra mı? Buradaki أُسْجُدُوا "secde ediniz" sonuçlama ile ilgili emrin sonra olduğunu, diğeri de tesviye ve ruh üflemeyi takib ettiğini ifade ediyor. Ebu's-Suûd "ceza fâ"sının takip ifade ettiğine ilişerek secdenin öğretimden sonra ve sonuçlama emri ile ilgili yapıldığında ısrar ediyor[2]. Râzî de önce ve şarta bağlı emir ile yapıldığını ifade ediyor ve secdenin birkaç defa olduğunu kabul eder görünmüyor. Bu arada açık olan bu emrin, yaratılıştan sonra, şartın tahakkuku üzerine, geçen şarta bağlı emrin sona erdirilmesi ve yerine getirilmesi olduğudur. Bunun gerek takdiri ve gerekse tekvini (yaratması), isimlerin öğretiminden, imtihandan sonradır. Bununla beraber tesviye ve ruh üflemesinin toplamından geri kalmış da değildir. Çünkü bu öğretme ve imtihan ruh üflemesinin tamamı cümlesindendir. Yani bundan anlaşılıyor ki, ruh üflemekten maksat, diri olması değil, düşünen hayat sahibi olmasıdır.

---

(1) et-Taberî, a.g.e., I, 181.
(2) Ebu's-Suud, a.g.e., I, 62.

Başlaması değil, kemalidir. Şu halde فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ yerindedir. اُسْجُدُوا "secde ediniz.", onun sonuçlandırarak teveccühüdür. Âdem'in gerçeği ruh (nefs-i nâtıka) tur. Ve ruh üflemenin mânâsı, ruhun üflenmesidir. Adem'e ait hayat, asıl bundadır.

Burada İblis'in özellikle azarlanma macerası bırakılmıştır. Çünkü kıssanın sevkedilişi, bilhassa Âdem'e ve Âdem oğullarına olan fıtrî (yaratılıştan olan) nimetleri hatırlatmaktır. Bu şekilde melekler ile Âdem arasındaki macera açıklandıktan sonra, şimdi de takdirdeki o imtihan ve teveccühün meyvesi ve İblis ile olan macerası açıklanmak ve Âdem'in yaratılışındaki günah ve itaatsizliğin geçici olduğu hatırlatılmak için وَاِذْ قُلْنَا daki قُلْنَا ya atfedilerek buyuruluyor ki: وَقُلْنَا, يَا اٰدَمُ اسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ **bir de demiştik ki, "ey Âdem!. Sen ve eşin (zevcen) şu cennette oturunuz."** "Çift" demek olan zevc, asıl Arapça'da çiftin her tekine, hem erkeğe ve hem dişiye de söylenir. Demek ki, bu sırada Hz. Âdem'in bir de zevcesi (eşi) yaratılmış bulunuyordu ki, bu da ayrıca ilâhî bir harika (olağanüstü bir olay)dır. İnşaallah bunun açıklamasını da ilerde, bu cümleden olarak Nisâ sûresinin baş âyetinde göreceğiz.

Acaba bu cennet yeryüzündeki cennetlerden biri mi idi? Böyle zannedenler olmuştur. "Filistin'de yahut Fâris ile Kirmân arasında bir cennet idi. İnişi de oradan Hindistan'a nakliydi." denilmiştir. Fakat bunlar şöyle bir istidlâl ile söylenmiştir: Çünkü Âdem'in yaratılışı yeryüzünde olduğunda ittifak vardır ve bu kıssada semaya yükselmesi zikredilmemiştir. Olsa idi öncelikle hatırlatılırdı. Bir de cennet-i huld (ebedi cennet) olsaydı, çıkılmaz ve şeytan oraya giremezdi. Fakat bu tahmin, göründüğü kadar makul ve tabii değildir. Âdem'in yeryüzüne inişi, yeryüzünde ortaya çıkması, akıl ve nakle daha uygundur. Huld cennetine devamlı oturmak için girmekle, misafir olarak girmek arasında da fark vardır. Şu halde اَلْجَنَّةَ "Cennet", ahirette müminlerin varacağı sevap evidir ki, şimdi mevcut, fakat dünyada görüşten gizlenmiştir. Ve اَلْجَنَّةَ "Cennet" denilince Kur'ân dilinde bilinen budur. Âdem'in cennette oturması hali, ahiret âleminin meydana gelişine benzer bir ilk oluştur. Ve bu durum bize göre bir makul âlemdir. Yeryüzü ile onun arasında mekanla ilgili bir uzaklık tasavvuruna da lüzum yoktur. O da aynı feza içindedir. Bunda akla yaklaştırmak için söylenebilecek olan söz: Âdem'in ruhunun bütün kemal kuvvetlerini haiz olarak, maddeye, önceki unsurlara ilk ilgisi, diğer deyişle beşerin aslı olan ilk Âdem'le ilgili hücreciğin esîrî bir şekilde oluşumu ve ondan eşinin ayrılmasıdır. Muhyiddin-i Arabî'nin bir deyişine göre, ruhun tabiata ilk verilişidir.

Cenab-ı Allah, Âdem'e buyurmuş ki, eşinle beraber bu cennette otur. وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا **ve bundan bol bol yiyiniz** حَيْثُ شِئْتُمَا **nerede isterseniz orada yiyiniz** وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ **fakat şu ağaca yaklaşmayınız, bundan yemeye kalkışmayınız** فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ **ki zalimlerden olursunuz.**

Zulüm, haddini aşıp bir hakkı, yerinden başkasına koymaktır. Demek ki Cenab-ı Hak Âdem'e cennette büyük bir hürriyet vermekle beraber, ona yine bir sınır tayin etmiş ve ona yaklaştıkları takdirde zalimler zümresine gireceklerini de bildirmiştir. Bu, şunu ortaya çıkarır ki, insanlıkla ilgili hilafet mutlak değildir. Ve bunun özel bir sınırı vardır ki, tecavüzü zulümdür. O sınırı tayin eden bu şecere (ağaç) ne idi? Doğrusu bunu Allah Teâlâ Kur'ân'da bize ismiyle bildirmemiştir ve ancak bunun cennette belli ağaç olduğunu, Âdem'in kurtuluş ve saadetinin bozulmasına sebep olmak özelliği bulunduğunu anlatmıştır. Demek, fazlasını bilmemizde Allah katında bir fayda yoktur. Ve şimdilik mümkün değildir ve tahkikçi (kritikçi) tefsircilerin seçeneği budur. Bununla beraber buğday veya üzüm veya incir olduğu hakkında bazı rivayetler de vardır. Tevrat ehli, "bür" yani buğday demişler; Vehb b. Yemâmî'den de: "Fakat öyle bir cennet buğdayı ki, tanesi sığır yüreği gibi, kaymaktan lezzetli, baldan tatlı" diye bir tabir nakledilmiştir. İbnü Abbas ve daha bazılarından "sünbüle" (başak) diye rivayet edilmiştir. "Dünyada evladına rızık kılınan başaktır." tabiri dahi naklediliyor. İbnü Mesut'dan asma, üzüm ağacı ve bazılarından incir tabiri vârid olmuştur. Bu meyanda şu tabir de vardır: "Bu öyle bir ağaçtır ki, melekler hulûd (ölümsüzlüğe ermek) için bununla kaşınırlar." Bunların bir temsilî mânâyı ifade ettikleri de açıktır. Nitekim cennet meyvelerinin birbirine benzemesi meselesi geçmişti. Hıristiyanlardan rivayet edilen telakkiye göre, bunun kadınla erkek arasındaki cinsî yaklaşmadan kinaye olduğudur. Hıristiyanlıktaki ruhbaniyet (yani evlenmemek), evlenmemeyi ibadet ve sevap itikat etmek önermesinin bu telakkî ile ilgili bulunduğu da sanılır. Fakat Kur'ân'ın metni buna müsait (uygun) görünmüyor. O zaman هٰذِهِ الشَّجَرَةَ mânâsız kalır. وَلَا تَقْرَبَا "birbirinize yaklaşmayınız" demek, hem yeterli ve hem açık olurdu. Bu şekilde Âdem'in ilk evlenmesi gayr-i meşru (dine uymayan) olması gerekiyor. Şüphesiz bizce daha uygun olan bu konuda tevakkuf (durmak)dur. Biz o ağacı tayin edemeyiz. Ancak şu kadar düşünebiliriz ki, ondan yemek, vekilliği unutmak ve asalet davasına kalkışmak duygusunu verir. Bu da insanın aslî yaratılışından değil, şeytanın telkininden başlar. Bu buğday ise, delice buğdaydır. Bir üzüm ise, şarap üzümüdür. Bir incir ise, kurtlu incirdir. Ve her halde bir hamri (sarhoş ediciliği) vardır. Ve o hamr aklı alır ve Allah'ı unutturur. Cennete bu, yenilmek için

değil, tahdit (sınırlama) ve kulluk için konulmuştur. Bununla beraber biz: حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ *"Dünya sevgisi, her hatanın başıdır"* (1) hadis-i şerifinde bu yasak ağacı tayin eden bir delalet buluyoruz. Demek Âdem o zaman dünya sınırına yaklaşmamak emri almış ve Âdem bundan, yaratılışının gereği olarak yememiştir. Fakat فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا Hamze kırâetinde فَأَزَالَهُمَا 'dır ki, önceki زَلَّ = zelle'nin if'âl bâbı olan الإزلال = izlâl'den, ikincisi الإزالة = izâle'dendir. **Bu iskân (oturma) üzerine o şeytan, o İblis ikisinin de o ağaç yüzünden ayaklarını kaydırdı, yahut ikisini de cennetten kaydırdı.** Zira o zaman şeytan kovulmuş bulunuyorsa da Âdem'i ve Âdem'in çocuklarını azdırma imkanı kaldırılmamış idi. Çünkü Âdem'e özgü şeref asıl bununla ortaya çıkacaktı, hilafet tasarrufu bizzat bununla tahakkuk edecekti. Bu imkandan dolayı şeytan ne yaptı yaptı, cennete bile girebildi فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ **de bunları bulundukları yerden veya nimet halinden çıkardı,** cennetteki kendilerine ait fıtratlarına bir değişme ârız oldu, وَقُلْنَا biz de dedik ki اهْبِطُوا **haydi ininiz ve o halde ininiz ki** بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ **bir kısmınız, bir kısmınıza zulüm ve tecavüz edecek düşman** وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ **ve sizin için yeryüzünde bir zamana (yani ölünceye) kadar geçici bir oturulacak yer tutmaya çalışmak ve faydalanıp yaşamak da bir hak olsun.** Çünkü yerler ve yerdekiler insanlar için yaratılmıştı. Ve cennette oturma bunun bir başlangıcı idi. Fıtratınızdan hariç olan şeytanın kandırmasına bakılmasaydı, bu yeryüzüne daha başka sağlam bir şekilde gelmek de mümkündü. Bu hata üzerine yeryüzüne gelip, hiç faydalanma hakkına sahip olmamak da mümkün idi. Halbuki ilâhî yardım bu emri verirken, bu lütfu da esirgememiştir. Ve insanlık dünyaya böyle bir hak lütuf ile birlikte bir felaket içinde doğmuştur. Takdir, bu felaketin imkanını kaldırmamış, fakat bunu şahısla ilgili de kılmamıştır. Felaket sebebi geçicidir. Nitekim bu emir verildi فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ ve verilir verilmez, **Âdem de Rabbinden derhal birkaç kelime aldı.** Burada "bizden" buyurulmuyor da "Rabb'inden" buyuruluyor. Çünkü inme emriyle beraber Âdem hitap mevkiinden (ikinci şahıslıktan), gıyaba (üçüncü şahıslığa) inmiş bulunuyordu. Fakat halife olmak üzere takdir buyurulan Âdem'in fıtratından, ilim ve isim güçleri yok edilmemiş idi. Vuku bulan hata, henüz tabiat (huy) olmamış idi. Bu felaket üzerine derhal Âdem bu yaratılışıyle Rabbine döndü ve ondan kendisine bazı kelimelerin telkin edilmekte olduğunu anladı ve o kelimeleri karşılayıp aldı, kabul etti ve onlarla amel etti. Çünkü "telakkî" kelimesi, "lika"dan alınmış olarak, karşılayıp almak ve aldığına sarılmaktır. Âdem'e bunlar, "tasavvur" dediğimiz lisana ait suret ile karışmış, vekalete özgü bir ilim

(1) Münavî, Feyzu'l-Kadir, III, 468.

altında keşfî bir ilim, bir hakiki şuur anlatıyorlardı. Bu kelimeler nelerdi? A'râf sûresinde gelecek olan رَبَّنَا ظَلَمْنَآ اَنْفُسَنَا وَاِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ *"(Âdem ve eşi) dediler: "Rabbimiz, biz kendimize zulmettik, eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan, muhakkak ziyana uğrayanlardan oluruz."* (A'râf, 7/23) kelimeleri idi. Bundan başka şunlar da nakledilmiştir:

1- سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَبِحَمْدِكَ وَتَبَارَكَ اسْمُكَ وَتَعَالَى جَدُّكَ وَلَا اِلٰهَ اِلَّا اَنْتَ ظَلَمْتُ نَفْسِى فَاغْفِرْلِى اِنَّهُ لَا يَغْفِرُ الذُّنُوبَ اِلَّا اَنْتَ "Allah'ım sana hamdinle tesbih ediyorum. Senin ismin mukaddestir. Senin şanın yücedir. Senden başka ilâh yoktur. Ben nefsime zulmettim, beni bağışla. Senden başka günahları affeden yoktur."

2- İbnü Abbas hazretlerinden rivayet olunduğuna göre şu münacât (dua) cereyan etmiştir: "Ey Rabbim, sen beni kendi elinle yaratmadın mı? -Evet. Ey Rabbim, senin rahmetin öfkeni geçmiş değil midir? -Evet geçmiştir. Ey Rabbim, ben tevbe eder ve halimi ıslah edersem sen beni yine cennetine döndürür müsün? - Evet döndürürüm."

Ve bu meâlde bazı âyetler daha vardır.

Düşünülecek olursa bunların hepsi, âyette aynı mânânın ifadesine dayanmaktadır ki, bu da ilk yaratılış gereği bütün varlığıyle Allah Teâlâ'ya yönelmek ve O'nun ârızalar ile kesintiye uğrayan rahmet ve lütfunu, öfke ve dalaletten uzak olarak tekrar celbetmek için iman akdini yenilemek suretiyle, kalb ile, söz ile ve fiille tevbe etmeye ve kurtuluşa dönmektir. Ve bunda dinin aslı yer almıştır. Bizim dünyada din ve imanımız, ilk yaratılışta takdir edilmiş olan rahmete ve iman akdine nazaran bir tevbe ve bir rücu' (dönüş) mânâsındadır. Ve insana mahsus saadet, günahları kendisine huy edinmemek için daima tevbe ve istiğfar üzere bulunmaktadır. İnsanı ümitsizlendirecek şey, farzedelim vaki olan bir günah değil, günahta ısrar etmek ve tevbeyi unutarak şeytana uymayı huy edinmektir. İnsan Allah'ına, fıtratına iftira etmemeli, şeytana ve şeytanlığa karşı mücadele etmelidir. Nitekim Hz. Âdem, hatanın neticesi olarak yeryüzüne çıkınca, Allah'ın lütfuyla kendini topladı ve yaratılışı gereği aldığı kelimelerle amel etti, kusurunu itiraf ile imanını arz etti ve: "Ya Rab, beni kendime bırakma!..." diye yine hilafetini yalvararak istedi de فَتَابَ عَلَيْهِ **Rabbi de ona tekrar rahmetiyle iltifat etti, tevbesini kabul etti.** اِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ **Zira senin Rabbin olan Allah, tevbeleri kabul eden, merhamet edendir ve hem tevbeleri kabul eden ve merhametli olan O'dur.** O, o kadar merhametli bir Allah'dır ki, kulunu bir kere terkedivermekle ilel'ebed terkedivermez. Kulu dönüp tevbe ettikçe, İblis gibi ısrar etmedikçe yine bakar, yine bakar, sonsuz olarak bakar, bir oldu,

iki oldu, nihayet üç oldu, "yetişir artık" demez, sayısız olarak döner bakar, çünkü Rahim (çok merhametli)'dir. Tevbe, esasen rücu' etmek, geçmiş asla dönmek demektir. Şu halde kula nisbet edildiği zaman geçici olan günah halini bırakıp, aslî olan düzgün haline dönmek demek olur. Allah'a nisbet edildiği zaman da geçici olan öfke nazarından, aslî olan rahmet nazarına dönmek mânâsını ifade eder. Bunun için tevbenin şer'î mânâsı, kulun günahını itiraf ve ondan pişmanlık duyup, bir daha yapmamağa azmetmesi, Allah'ın da bu tevbeyi kabul ile günahı mağfiret etmesi diye açıklanır.

Acaba Allah Teâlâ Âdem'in tevbesini kabul etti de, "ininiz" emrini geri mi aldı? Bu cevap olarak buyuruluyor ki: Hayır قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا **Âdem ve eşi ve bunların içinde bütün Âdem oğulları ve şeytan hepiniz oradan ininiz, dedik.** Bir kere o emri yaratmakla yerine getirdik, hepsini yere indirdik, verilmiş olan ilâhî bir emrin geri kalmayacağını böyle gösterdikten sonra da tevbenin kabulünün gereği olarak bu emre şunu da ekledik: فَاِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنّ۪ي هُدًى **Şimdi benim tarafımdan size her ne zaman resûl veya kitap gibi herhangi bir delil, bir hidayet sebebi gelir de** فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ **benim o hidayetime, o delilime her kim tabi olursa** فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ **artık onlara gerçekten hiçbir korku, azap yoktur ve onlar ilerde hiçbir şekilde mahzun (üzüntülü) olmazlar.** Yani onlar için korku ve hüzün devam etmez, sonuçları katıksız sevinç ve neş'e olur. Allah sevgisi, Allah aşkı ve hakka uyma; onlara hiçbir korku, hiçbir hüzün tattırmaz. Gerçi Allah'ı bilen, Allah'ı seven, Allah'tan korkar, fakat Allah korkusu her saadetin zamanı ve bütün korkuların siperidir. Buna karşılık وَالَّذ۪ينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا **küfre sapıp bizim hidayetimizi getiren âyetlerimizi, alâmetlerimizi, delillerimizi, hüccetlerimizi, gerek enfüsî (subjektif) ve gerek âfâkî (objektif) vahdaniyyet (birlik) ve ilâhî şahitlerimizi, gerek âlemde ve Âdem'in yaratılışında yerleştirilmiş olan fıtrî ve aklî delillerimizi ve gerek peygamberler ve kitaplarla tebliğ olunan kelâmî ve naklî delillerimizi yalanlayanlar** اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ هُمْ ف۪يهَا خَالِدُونَ **bunlar da yukarda** وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ **diye açıklanan ateşin, o dehşetli ateşin çırası ve kömürü olacak ve ondan ayrılmayacak olan arkadaşlarıdır, bunlar o ateşte daima, sürekli kalıcıdırlar.** İşte yeryüzünde insanlığa ait hilafetin oluş şekli bu iniş ve bu vaad ve vaîd ile beraber olmuştur. Ve bu sıfat Âdem'den evladına intikal edecek, bunu bilenler birinci kısımdan, tanıyanlar ikinci zümreden olacaklardır. Biri, ilk fıtratın gereğine halef olacak, biri de geçici olan hatayı huy edinerek görünüşte Âdem'e, gerçekte şeytana halef ve arkadaş olacaklardır. Şu halde insanlar Kur'ân'ın bu kıssalarını iyi düşünmeli ve daima hatırında tutmalıdır. Görülüyor ki, kıssanın

sonunda beyanın ifade şekli bütün Âdem oğullarını hedef almakta ve Âdem ile Havva burada âdeta nesilleriyle beraber bir cinsi temsil etmektedirler. Sanki iniş, yani yeryüzünde beşer cinsinin ortaya çıkışı bir çokluk ile vaki olmuştur. Ve geçmişte açıklanan birlik, cinse ve akla ait birliktir denebilecek. Fakat iyi düşünülürse anlaşılır ki, bu hitabın geleceğe derin bir şümûlü (kapsamı) vardır. Ve bunun içinde bugünkü ve yarınki, kıyamete kadar gelen insanların hepsi dahildir. Halbuki biz yeryüzünde ilk yayılan insanlar değiliz. Bununla beraber o inişte ve إِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ hitabında dahil bulunuyoruz. Ne şekilde? Çünkü babamız Âdem'in sulbünde fikir ve tasavvur olarak bulunuyorduk. Demek ki bu düşünce halinde çokluk, bilfiil ilk inen insanın Âdem ve Havva'dan ibaret tek bir çift olmasına aykırı değildir. Ve beşere özgü üremenin başlangıcı olan ilk harika (olağanüstü yaratılış) -ki yer sonradan olma olduğu için zaruridir- yeryüzünün her tarafında birden ortaya çıkmış, çeşitli, çok harikalar değil, esaslı iki harikaya ve bir aslî tohuma dayanır. Ve burada hitabın geneli hedef alması, Kur'ân'a muhatap olan sonradan gelen insanların bizzat aydınlanmaları ve insanlığa mahsus hilafetin genelleştirilmesi ve insanî kardeşliğin hatırlatılması hikmetine dayanmaktadır. Gerçekte bunu te'yit eden diğer bir âyet vardır ki orada قَالَ اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعًا *Dedi ki: "Birlikte, ikiniz, oradan inin."* (Tâhâ, 20/123) diye Âdem ve eşi tesniye (ikili) olarak tahsis edilmiştir. Demek ki cennetten yeryüzüne bilfiil ilk çıkanlar bunlardır. Ve bu çıkış da birdenbire olmamıştır. Hem de nesilleri olan bütün beşer cinsi de bunlarda zihinde mevcut olarak beraber çıkmıştır. Ve insanlar aslında hakikaten kardeştirler. Tabiat ilimleri ve yeryüzünde bilfiil insanın oluşumu açısından düşünecek olursak, bunun başlangıcını bu inişte arayacağız. Burada Kur'an bize fazla açıklama yapmıyor. Asıl olayın başlangıcı olan harika (olağanüstü) olayı en küçüğüne döndürerek bildiriyor. Çünkü ilâhî âyet olacak olan budur. Sonrası bildiğimiz üreme kanunudur. Şüphe yok ki, tabiat ilimleri bu kanundan çıkamaz, çıkınca tabiatın mânâsı kalmaz. Bununla beraber, mantıkî bir zorunluluk ile yerin sonradan olduğuna ve sonradan teşekkülüne hükmeden şimdiki Fizik ilmi, beşerin oluşumunda da bugünkü bilinen üreme ve çoğalma kanununun ezelî olmadığı ve başlangıçta bir tohumun, bir aslın sonradan olduğunu da zorunlu olarak kabul etmektedir. Bu konuda bundan başka müşahedeye dayanan bir bilgi yoktur ki Kur'ân'ın bu âyetini, onun gözüyle de bir mülahaza edelim.

Eskiden bazı tabiatbilimciler, beşeriyetin yeryüzünde ezelî olduğunu iddia ederlermiş. Fakat bugünkü tabiat bilimlerinde bunların yeri yoktur. Fakat bazı tahminciler görüyoruz ki bunlar, yeryüzü kıt'alarındaki beşer ırklarının ta

esasında başka başka asıllardan gelmiş olmasını ve buna göre insanlar arasında genel bir kardeşliğin tabiî (doğal) olamayacağını zannetmek istiyorlar. "Zencîler, Avrupalılar, Amerikalılar nasıl kardeş olur?" demek istiyorlar. Bunlar şunu düşünmüyorlar ki, ilim daima "asıl birlik" nokta-i nazarını (görüşünü) takip eder. Ve mümkün olduğu kadar olağanüstü olmanın azalmasını ister. Ve bu konuda verilecek hüküm, şimdiki halin müşahedesine dayanan bizzat bir mantık işidir. Bütün bunlar ise üremenin, tek başlangıçtan başladığına hükmeder. Bunlara karşılık Zooloji'de istihâle (başkalaşma) ve tekamül nazariyesi (varsayımı)ni takip edenler vardır. Ve bu görüş felsefî bakımdan esas itibariyle uygun, vahdet (birlik) kanununa ve terbiyeye de mutabıktır. Fakat hayvanlara tatbikinde müşahede ve fiilî tecrübeyi aşan şahsî bir hüküm hatasını içermektedir. Hakikatte bütün hayvanların cesetleri mükemmel bir tasnif ile tertip edildiği zaman görülüyor ki, aralarında eksikten tama (nâkıstan kâmile) doğru giden bir dereceler zinciri (silsile-i meratip) arzetmektedirler. Aralarındaki büyük farklara rağmen bu tekamül (evrim) ortaya çıkıyor. Bununla beraber hiçbir türün, diğer türden ürediğine dair bir tecrübeye, bir şahide (delile) de rastlanmıyor. İnsan, insandan doğuyor; arslan arslandan; at attan; maymun maymundan, köpek köpekten... Böyle olmakla beraber, bu tecrübeye rağmen, asıl birlik esasına dayanarak burada bir mantık yapılıyor. Hayvanların iş bu türlerinin dereceleri, tam olanı eksik olandan istihale ederek (başkalaşarak) veya tekamül etme suretiyle doğarak gelmiş, bu şekilde bir gün gelmiş ki hayvanın biri (ve mesela bir görüşe göre maymunun biri) veya birkaçı insan doğuruvermiş ve insanlar bunlardan türemiş. Şu halde insanlar arasında insanlık kardeşliği şüpheli ise de, maymunluk veya hayvanlık kardeşliği şüphesiz olmuş oluyor. Biz daima göğsümüzü gere gere ve ilmî görüşten hiç ayrılmayarak deriz ki, "asıl birlik davası" doğrudur. Evvela bütün hayvanlar için bu "tek asıl" maddedir. Basit unsurlardır. Daha açık olmak için topraktır ve bu maddeden hayatın ortaya çıkışı bir yapıcı nedene bağlıdır ki, o eksiğe kemal versin ve mÂdemki tabiatın çeşitlenmelerini görüyoruz, demek ki tabiat, ilk yapıcı değil, nihayet ikinci derecede bir faildir. Eksikden tabiatıyle bir tam çıkamaz. Mesela bir okkalık ağırlık, iki okkalık ağırlığı sürükleyemez; çıktığı, sürüklediği farzedilirse bir şeyin yok iken sebepsiz, illetsiz geldiğini kabul etmek gerekir ve o zaman akıl, ilim ve fen yoktur. Zira illet (sebep, neden) ve tezâyüf-i illet (hükmün illete izafesi) kanunu inkâr edilirse hiçbir şey bilinemez. Şu halde bir kurttan bir kelebek bile çıkarsa tabiatı ile değil, ilk fâilin (yapıcının) tesiriyle, onun seçmesiyle çıkar. Yumurtadan civcivin çıkması bile haricî bir ısının tesirine bağlı değil midir? Aşılarda da durum

böyledir. İlmin hiç ayrılmaması gereken bu prensiplerden dolayı, aralarında yakınlık derecesi bulunan aynı cins hayvanları, tecrübenin tersine olarak, muhakkak birbirinden başkalaşım yaptırmak veya doğurtmak ne doğaldır, ne de zorunludur. Bir olayla ilgili önerme olsun söyleyebilmek üzere, "kurbağalar balıktan doğmuş, dönmüş" demek için, tecrübe ile ilgili bir örnek görmeğe ihtiyaç vardır. Tecrübenin delaleti ve mantıkî gereklik yokken böyle bir hüküm vermek, fen ve felsefeye uygun bir hüküm değildir. Sözün doğrusu, hayvanların derecelerinin bütün tekamül sınırlarında başlı başına ilk yapıcıdan gelen ve örnekleri geçmediğinden dolayı olağanüstü olan fazladan bir hadise vardır ve insanda, hepsinden başka olarak bir küllî (tümel) ruh vardır. İnsan bir hayvandan doğsaydı, yine tabiî olmayan bir harika olurdu. Şu halde aradaki gelişme silsilesi, tümüyle beraber tabiî değil, gayr-i tabiî (doğal olmayan)dir ve Allah'ın eseridir.

Bunun hangisinin hangisinden doğduğunu sade mantık bilimi bildiremez. Bunu ya müşahede (gözlem) veya tecrübe (deney) veya vahiy bildirir. Tabiat düzenli olduğu halde, şimdiye kadar, balıktan kurbağa, maymundan insan doğduğu asla görülmemiştir. Ve tecrübe mahsulü (ürünü) olan Pastör nazariye (teori)sine de tamamen aykırıdır. Tek cins içindeki aşılar şahit olamaz. Vahiy ise bize insanların maymunluğa inişi hakkında bazı hatırlatmalarda bulunuyorsa da, aksini haber vermiyor. Ve bize: "Siz insansınız, insan olunuz, kardeş olunuz, hep bir babanın evladısınız." diyor. Şu halde esasında ilmî bir hakikati içeren, tekamül ve başkalaşım teorisinin yanlış bir uygulamasını kabul etmek için bugün hiçbir akla uygun sebep yoktur. Bütün bunlardan yakından bildiğimiz bir şey varsa, o da ilk insanın yeryüzünün sinesinde doğmuş olmasıdır. Ve bunda bir seçim vardır. Fakat bu seçme, tabiî değil, Allah'a aittir. Âdem Allah'ın yaratmasıdır. قَدْ اَفْلَحَ (Mü'minûn) sûresine bak. وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ *"Andolsun biz insanı çamurdan bir süzmeden yarattık."* (Mü'minûn, 23/12). Ancak şunu da hatırlatmak gerekir ki, yeryüzüne Âdem'in inişinden zamanımıza kadar geçen tarih, zannedildiği gibi, beş on bin senelik bir müddetten ibaret olmaması gerekir. Bu kadar zamanda insanlığın yeryüzüne tam yayılması, tecrübeye göre, akla uygun değildir. Endülüs'lü İbnü Hazm "Fisâl"inde dokuz asır önce bunun dinimizce kat'i (kesin) belli bir miktarı olmadığını ve yüzbinlerle seneye ulaşabileceğini ve bununla beraber ne ezelî, ne anî de olmadığını çok güzel anlatmıştır. Ve şüphesiz Amerika yerlileri bile Âdem sülalesidir. Bütün insanlarda aslî fıtrat bir fakat huy çeşitlidir. Tînet (yaratılış) ayrıdır. Bu bakımdan insan fertleri arasındaki derece farkı, hayvanlardaki tür farkından çok mühimdir. Bun-

ların en geniş sınıfları da, mümin-kâfir tasnifidir.

Cenâb-ı Hak bütün bu akla uygun ve normal incelemeleri bize bırakarak Kur'ân'ında bunların esası olan takdirin, Allah'ın hükümlerinin tek şekil (yeknesak) üzere cereyanını ve bundan özellikle insanlara tahsis edilen ilâhî rahmet ve nimetleri hatırlatmış ve kendimizi, kendi derecemizi, vekalet yetkimizi, kardeşliğimizi, Rabbimizi tanıyarak; geleceğe, ahirete, ona göre hazırlanmamızı ve insanlar arasındaki bütün düşmanlıkların kalkmasının, ilk fıtrata dikkat etmek şartıyla mümkün olduğunu bu kıssada genel olarak açıklamış ve Resulüne hatırlatmış ve sonucunu manen يَا أَيُّهَا النَّاسُ "ey insanlar" hitabına bağlamıştır. Bundan sonra da bilhassa bu kıssayı kitaplarında okuyup bilen Benî İsrail'e (İsrail oğullarına), yani asr-ı saadetteki, Resulullah zamanındaki yahudilere özel hitabını aşağıda geleceği şekilde yöneltmiştir ki, يَا أَيُّهَا النَّاسُ genel hitabıyle Âdem kıssasından sonra bu hitap çeşidi ne kadar beliğdir.

يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ
وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ ﴿٤٠﴾ وَآمِنُوا
بِمَا أَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ وَلَا تَشْتَرُوا
بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا وَإِيَّايَ فَاتَّقُونِ ﴿٤١﴾ وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ
وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٤٢﴾ وَأَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَآتُوا الزَّكٰوةَ
وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ ﴿٤٣﴾ أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ
أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٤٤﴾ وَاسْتَعِينُوا
بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ ﴿٤٥﴾
الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَأَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ ﴿٤٦﴾

Meâl-i Şerifi

40- Ey İsrailoğulları, size verdiğim nimetimi hatırlayın, bana verdiğiniz sözü tutun ki, ben de size verdiğim sözü tutayım ve sadece benden korkun!

41- Yanınızdakini (Tevrat'ı) tasdik edici olarak indirdiğim (Kur'ân)a iman edin, O'nu, inkar edenlerin ilki siz olmayın, benim âyetlerimi birkaç paraya değişmeyin. Ancak benden korkun.

42- Hakk'ı batıla karıştırıp da, bile bile hakkı gizlemeyin.

43- Hem namazı dosdoğru kılın, zekatı verin, rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin.

44- İnsanlara iyiliği emreder de kendinizi unutur musunuz? Halbuki kitab (Tevrat)ı okuyorsunuz. Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?

45- Bir de sabırla, namazla yardım isteyin. Şüphesiz bu, (Allah'a) saygılı olanlardan başkasına ağır gelir.

46- Onlar ki, Rablerine kavuşacaklarını ve gerçekten O'na döneceklerini bilirler.

يَا بَنِى اِسْرَائِيلَ **Ey İsrail oğulları!** İsrail, Hz. Yakub'un lakabıdır ki, "yâ"sız اِسْرَائِلَ ; "yâ"sız ve "hemze"siz اِسْرَالَ ; "hemze"nin "yâ"ya kalb (çevrilmes)iyle اِسْرَايِلَ ; meftûh (üstünlü) "hemze" ile اِسْرَاَلَ ; ve meksûr (esreli) "hemze" ile اِسْرَائِلَ de okunur. İbranî dilinde bunun mânâsı safvetullah (Allah'ın seçkini) veya Abdullah (Allah'ın kulu) demek olduğu beyan ediliyor. Şu halde bu lakabda yahudileri iman etmeye bir harekete geçirme vardır ki, meâli şu olur: Ey Allah'ın güzide bir kuluna evlatlıkla bağlanmış olan Tevrat ehli! اُذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتِى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ **o size vermiş olduğum büyük nimeti düşünün, hatırlayın, yâd edin.** Çünkü zikir kalb ile de olur, dil ile de. Bu hitap gösterir ki onlar, her şeyden önce nimete taliptirler. Bununla beraber şükür şöyle dursun, nimetin aslını bile unutmuşlardır. Bunları Cenab-ı Allah onlara hatırlatacaktır ve bunlardan başlıcası فَاِمَّا يَاْتِيَنَّكُمْ مِنِّى هُدًى *"benden size bir hidayet gelirse"* (Bakara, 2/38) ifadesince kitap ve peygamberliğe işarettir ki, sonunda Muhammed (s.a.v.)'in gönderileceğini idrakleri ve Medine'ye nebevî hicretle gelen ilâhî hidayet vardır. Vaktiyle olduğu gibi bilhassa şimdi üzerinize gelen büyük nimeti takdir ediniz, وَاَوْفُوا بِعَهْدِى **ve benim ahdimi (bana verdiğiniz sözü) yerine getiriniz.** Ta Âdem'in yeryüzüne inmesinden bağlandığınız ve Tevrat ile söz verip anlaşma yaptığınız bir ahdin gereğince, siz herhangi bir zamanda göndereceğim hidayet sebebine uyacak, iman ve itaat edecektiniz ve Musa'nın haber verdiği peygamberlerin sonuncusuna iman edecektiniz. Benim bu ahdimi Resulüm Muhammed'e uymakla yerine getiriniz ki اُوفِ بِعَهْدِكُمْ **ahdinizi (size verdiğim sözü) yerine getireyim.** Sizi لَا خَوْفٌ

عَلَيْهِمْ وَلَاهُمْ يَحْزَنُونَ cümlesine sokayım. وَاِيَّايَ فَارْهَبُونِ **artık benden ve ancak benden korkup sakınınız.** Anlaşmayı bozmak ve diğerleri gibi fesatlar, ahlâksızlıklar yapmayınız, وَاٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ **ve özellikle, imanın esası itibariyle yanınızdaki Tevrat'ı tasdik edici olarak indirdiğim Kur'ân'a iman ediniz ve bütün amellerinizi buna uydurunuz.** Baksanıza Tevrat'taki Âdem kıssası bunda ne güzel hatırlatılmıştır. وَلَا تَكُونُٓوا اَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ **ve bunu ilk inkâr eden siz olmayınız.** Vahiy nimetini, nübüvvet (peygamberlik) nimetini ilk anlayıp tasdik edecek olan siz olmanız gerekir. Siz buna iman etmezseniz, bazı dünyaya ait faydalar düşüncesiyle etmezsiniz. Fakat وَلَا تَشْتَرُوا بِاٰيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلاً **benim âyetlerimi, mucizelerimi az paraya satmayınız.** Birkaç para gibi kıymetsiz dünya menfaatlerine değişmeyiniz. Bu âyetlere iman ederseniz, elinizden kaçacağını sandığınız paraların, dünya ile ilgili düşüncelerin kat kat üstünde nimetlere erişeceğinizi bilmeniz gerekir. وَاِيَّايَ فَاتَّقُونِ **artık benden ve ancak benden layıkıyle korkunuz, yalnız benim korumama giriniz, takva ehli olunuz.** Önceki âyette "rehbet", (korkmak) burada "ittikâ" (sakınmak) ile emredilmesi, onun avam (halk) tabakasına ve seçkin zatlara genel (umumi) ve bunun havass (seçkinler)a özel bir hitabı hedef alması dolayısıyledir. وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ **hakkı batıl ile karıştırıp aldatmayın;** doğruyu yalanla, yanlışlarla bulayıp da وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ **bile bile hakkı gizlemeyiniz.** Bu âyetin anlamı çok kapsamlıdır. İlme ve amele dair hususları kapsar. Bilgiçlerin hilelerine, yalan dolanlarına ve bozgunculuklarına, hatta ticaret ehlinin karışık işlerinden ve hakimlerin haksız hükümlerine varıncaya kadar hepsine şümûlü vardır. "İnsanları aldatmayınız, sahtekârlık yapmayınız." meâlinde bir genellemeyi ifade eder. Bununla beraber (kelâmın) sevki bilhassa ilmî değeri hedef alıyor. Nice kimseler vardır ki, ilmî gerçekleri bozarlar, kötüye kullanırlar, onları kendi gönüllerine göre evirerek çevirerek aslından çıkarırlar, bakırı yaldızlarlar, altın diye satarlar. Bu durum İsrailoğulları haberlerinde çok vardı. Bunlar, kendi yazdıkları fikirleri, te'villeri, tercemeleri, Tevrat'ın aslı ile karıştırıyorlar, seçilmez bir hale getiriyorlar ve bazan da Muhammed (s.a.v.)'e ait vasıflar hakkında yaptıkları gibi geçmiş kitaplardaki âyetleri saklıyorlardı ki, bu konuda فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِاَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هٰذَا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ *"Yazıklar olsun o kimselere ki, kitabı elleriyle yazıp, sonra 'Bu Allah katındandır.' derler."* (Bakara, 2/79), يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ *"Kelimeleri yerlerinden değiştiriyorlar."* (Nisa, 4/46, Maide, 5/13) ve diğerleri gibi başka âyetler de vardır. Bunlar, Tevrat'ın aslını korumuyorlar, kendi yazdıkları tercemeleri: "İşte Allah'ın kitabı" diye Tevrat yerine koyuyorlardı. Ve ilmî meselelerde gerçeği takip etmeyerek kendi gönüllerine göre

açıklamalarda bulunuyorlar, arzu ve şehvetlerine sapıyorlar, safsatalar yapıyorlar, arzularına tabi oluyorlardı. Bu şekilde hak fikri, hak inancı kalmıyor, aldatma, karıştırma, aldatıcılık hükümran oluyordu. İşte bütün bunlara karşı İsrailoğullarının bilginlerine genel olarak bu yasaklama hitabı söylenmiştir ki, Kur'ân'da bu konuda başka bir âyet olmayıp da yalnız bu âyet olsaydı, Kur'ân'ın terceme ve tefsiri meselesinde ve diğer ilmî vaziyette İslâm'ın tutumunu, ilmî vazifenin şeklini tayin etmek için bu âyet yeterli olurdu. Kur'ân'ın tecrid (soyutlama) meselesinin ne büyük önemi haiz olduğu, Kur'ân'ı Kur'ân, tercemesini terceme, tefsir ve te'vili de tefsir ve te'vil olarak bellemek ve belletmek bir hak görev olduğu unutulmamalı. "Farsça Kur'ân", "Türkçe Kur'ân" gibi sözlerden çekinmelidir. Çünkü milyonla terceme ve te'vil yazılır, onlar yine Kur'ân'ın hakikati olmaz, Cenab-ı Hak لَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ buyurmuştur.

Bundan başka وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ **bir de namazı dosdoğru kılınız ve zekatı veriniz.** وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ **hem rükû' edenlerle, yani müslüman cemaat ile beraber rüku' ediniz, eğiliniz, rüku'lu namaz kılınız.** Bunda, hem o namazın başka değil, İslâm'ın namazı olduğuna tenbih hem de cemaatin varlığına işaret vardır. Çünkü rüku' ile namaz İslâm dinine mahsustur ve bunun için namazın bölümleri buna bağlı olarak rek'at diye isimlendirilmiştir ve burada وَارْكَعُوا "rüku' ediniz", صَلُّوا "namaz kılınız" mânâsını ifade etmiştir. Şu halde yalnız rüku' (eğilmek) ibadet olmaz. Yahudi ve hıristiyanlar namazlarında kıyamdan doğrudan doğruya secdeye giderler, rüku' etmezler. Rüku', sırtıyle beraber boynunu öne eğmektir. Lügat bakımından secdeye kadar varabilirse de şer'an (dinen) normali belinden bir dik açı vaziyetinde bükülmektir. Kıyamdan secdeye kapanmakta bir itidalsizlik vardır ki, bunu rüku' tamamlar. Ve bu şekilde müslümanın namazı, kalbin düzelme ve temizlenmesiyle beraber bir mi'racı olduğu gibi, bedene ait hareketlerin de ta'zimi, ağırbaşlılık ve sükuneti ifade eden her kısmını içerir. Beşer ömrünün geçişini ne güzel tasvir eder. Ciddî olarak namaz kılmak, zekat vermek, cemaate devam etmek; hakkı gizlemekten ve hakkı batıl ile bulamaktan men eder.

Bütün bu emirler, bu yasaklar, İsrailoğulları'na hitab etmekle beraber, hükmü onlara mahsus değildir. İslâm şeriatinde bunlar vardır. "Siz de bunlara iman ve itaat ediniz." demek olduğu açıktır. Şu halde "sebebin hususu (özel oluşu), hükmün umumu (genel oluşu)na engel olamayacağı açıktır.

Bundan sonra hakkı karıştırmamakla beraber, başkalarına hakkı tebliğ edip de kendini unutmak da caiz olmayacağını anlatmak için bir özel hitap da vârid

oluyor. Rivayet olunduğuna göre saadet asrı (Peygamberimizin asrı)nda Medine'deki yahudi bilginlerinden bazıları, kendilerine gizlice gelip: "Muhammed hakkında ne dersin?" diye soranlara: "Doğrudur, haktır." derler, Resulullah'a uymalarını emrederlermiş ve fakat kendileri, emirleri altında bulunanlardan ellerine geçmekte olan hediye ve vergilerden mahrum kalmak endişesiyle ona uyma arzularını açıklamazlarmış. Bazıları da : "Sadaka veriniz." diye emreder, fakat kendileri vermezlermiş. Diğer bazıları da: "Allah'a itaat ediniz, âsî olmayınız." derler, fakat kendileri sözleriyle amel etmezlermiş. Nihayet bu âyet münasebetiyle: "Namaz kılınız, zekat veriniz" diyenler olurmuş fakat kendileri hiç birini yapmazlarmış. İşte bunların biri veya her biri dolayısıyle şu âyet de nazil olmuş (inmiş)tur. اَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ اَنْفُسَكُمْ **acaip, siz insanlara birr (yani bol bol iyilik) emreder de kendinizi unutur musunuz?** وَاَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ **Halbuki daima kitabı (yani Tevrat'ı) da okuyorsunuz.** اَفَلَا تَعْقِلُونَ **o halde akıl etmez misiniz? Yahut daha akıllanmayacak mısınız?** Fenalık emretmektense, iyilik emretmek elbette iyidir. Fakat aklı olan başkasının iyiliğini isterken kendini unutur mu?

Birinci olarak, emir bilmâruf (iyiliği emretmek) ve nehiy anil'münker (kötülüğü yasaklamak)den maksat, başkalarına doğruyu göstermek suretiyle istifade ettirmektir. Halbuki başkasını irşad edip de kendisini unutmak ve kendisini iyilikten, irşaddan mahrum etmek, eli selamete çıkarıp, kendini ateşe atmak demektir ki, amelî akıl açısından bir çelişki teşkil eder.

İkincisi, insanlara va'z ve ders vererek ilmini ortaya koyup da kendisi, kendi emrini, kendi öğüdünü dinlememek, kendini ve ilmini fiilen yalanlamaktır. Bu, şahsında bir çelişki olduğu gibi, halkı bir taraftan aydınlatmak isterken, diğer taraftan saptırmaktır ki, bu da bir çelişkidir, bunda da bir çeşit karıştırmak vardır. Aklı olan ise çelişkiye düşmez.

Üçüncüsü, söylediği sözün, verdiği nasihatin bir kıymeti ve kalplerde bir tesirinin olması arzu edilir. Boşuna emir, boşuna gevezelik akıl kârı değildir. Halbuki verdiği emir ve öğüdün tersini kendisinin yapması, onun kıymetini kırmak ve herkesi ondan nefret ettirmektir. Daha açıkçası, bindiği dalı kesmek, oturduğu evi yıkmaktır ki, bundan büyük budalalık olmaz.

Hasılı, iyilik iyiliktir, elbette insanlara iyiliği emretmek de hadd-i zatında iyidir ve bir görevdir. Fakat bunu yaparken kendini unutmak, işte budalalık oradadır. Bu âyette yasaklanan da budur. Bundan dolayı bu âyet fâsıkın (sapık) doğru söylemek, sözünde ciddi olarak iyiyi söylemek şartıyle va'z etmesini

(öğüt vermesini), iyiliği emretmesini men etmemekle beraber bu gibiler hakkında gayet büyük ve büyük olmakla beraber zarif (ince) bir inzar (korkutmay)ı içeriyor ve aptallıklarını anlatıyor. Vâizin, âmirin kendi hakkında ciddi olmasını ve öğüt verirken herkesten önce kendini düşünmesinin gereğini anlatıyor. Ve bunun özellikle akıl nokta-i nazarından çok şaşılacak şey olduğunu gösteriyor. Buharî ve Müslim'de bu konuda şu hadis-i şerif rivayet edilmiştir: Kıyamet gününde bir adam getirilir, ateşe atılır, ateş içinde değirmen taşı gibi dönmeye başlar. Cehennem ehli onun etrafını çevirirler: "Ey falan! Sen bize iyilikleri emreder, fenalıkları yasaklar değil miydin?" derler. "Evet ama, ben size emreder, kendim yapmazdım; sizi yasaklar, kendim yapardım." der(1). Şu halde insan, başkasına öğüt verirken, kendini unutmamalı, ele telkin verip de, kendi zakkum salkımı yutmamalıdır. İrşad (halkı aydınlatmak) için doğru söyleyenler böyle olursa, sapıtmak için eğri söyleyenlerin hali kıyas edilsin!..

اَلْبِرُّ el-Birr, "geniş hayır" mânâsına isim; "hayırda genişleme" mânâsına masdar olur ki, esası "geniş alan" demek olan "اَلْبَرُّ el-Berr" kelimesindendir. Bundan dolayı geniş iyilik, bol bol iyilik etmek demek olan "birr" her türlü iyiliği, her türlü hayrı kapsar ve şöyle sınıflandırılmıştır: Birr اَلْبِرُّ üçtür: Allah'a ibadette birr, akraba (hakkına) riayette birr, dostlarına muamelede birr.

Görülüyor ki, halk ve seçkinleriyle İsrailoğullarına hitap ederek verilen emirleri, yasakları izleyerek taaccup (şaşma) ve takrir ifade eden bir soru ile başlayan ve özellikle âlimleri, âmirleri ve hakimleri hedef alan bu hitab, bütün bu emirleri ve yasakları bildirme ve bildirimi almada İslâm dininin istediği ahlâk ve irfanın yükseklik ve ciddiliğini gösteren bir cümle-i tevsîk (kuvvetlendirme cümlesi) olmuş ve bilhassa namaz, zekat, cemaat emirlerini takip etmesi de bunların ahlâkı güzelleştirmekteki tesirlerine bir işareti içermiş ve bilhassa bildiğiyle amil (amel edici) olmamanın İsrailoğullarının bilginlerinin şiarı olduğunu anlatmıştır.

Şimdi bu güzel hitaplara, baştan başa hak ve doğru olan bu beliğ emirlere, yasaklara, ahlâkî davetlere, irşadlara karşı söyleyecek söz yok, hepsi güzel. Fakat bu kadar zaruretler içinde bunları yapmak kolay mı? Bu kadar ciddiyete, bu kadar doğruluğa dayanılabilir mi? derseniz وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ **daraldığınız zaman da ihtiyaçlarınıza sabır ve salât (namaz) ile yardım isteyiniz. Bunlarla Allah'dan yardım isteyiniz.**

---

(1) Bursevî, Rûhu'l-Beyan c. s.

Sabır, acıya katlanmak, onu geçirmek için dayanmak ve karşı koymaktır ki, her ferahın, her başarının anahtarıdır. Baştaki darlığın, sıkıntının geçmesi için Allah'ın yardımını celbedecek sebeplerin birincisidir. Sabırsız ruhlar her zaman darlık içindedir. Onların, dünyaya ait olaylara hiç dayanıklılıkları yoktur. Her şey ister, her şeyden rahatsız olurlar. Genişlik zamanında eldeki nimetin kıymetini bilmezler, gözleri daima başkasındadır. Az bir yokluk görünce tahammül edemez, hemen mahvolurlar. Halbuki dünyada değişmeyen, tahavvül etmeyen hiçbir şey yoktur. Bundan dolayı bir darlığa düşmüş olanlar, Allah'a kalbini bağlayarak, bunun da Allah'ın izniyle geçeceğine iman eder ve Allah'ın yardımını, mutluluk ve ferah gününü temiz kalp ve olgun iman içinde beklerse sonuç kurtuluş olur. Ve hiçbir fenalığa düşmeden kurtuluş olur. Bunun için nefisleri sabra alıştırmalı, insan sabrı alışkanlık edinebilmelidir. Bu alışkanlık, acıyı bırakmak için değil, def etmek içindir. Ve bunun (yani sabra alışmakla nefsi süsleyebilmenin) en iyi çaresi oruçtur. Oruç insanı, her halde, sabra alıştırır, tiryakilikleri tedavi eder. Bundan dolayıdır ki, buradaki sabır, doğrudan doğruya, oruç ile de tefsir olunabilir ve olunmuştur. Fakat her iki halde de burada aslî kastedilen şey, bizzat sabır mânâsıdır, oruç bunun bir vasıtasıdır. Bununla beraber namazın bu konuda da büyük önemi ve faydası vardır. İnsan yıkanır, temizlenir, ayıplarını, ayıp yerlerini kapatır. Bunları yapmak için emek ve mal da sarfeder. Yüzünü kıbleye çevirerek istikametini (yönünü) tayin eder. Kalbini iyi niyetle doldurur. Gönül buhranlarını, şeytan vesveselerini atarak, ruhunun birlik duruluğunu incelemeye çalışır, bütün uzuvlarıyle ve büyük bir saygı ile tekbirini alır ve ibadete koyulur. Dünyanın acılarını, tatlılarını şöyle bir tarafa atar, Hak Teâlâ'ya dua eder, onunla konuşur. Kur'ân'ını okur, dinler, onun huzurunda hayatın akışını, başlangıcını, sonucunu arz eder, Kitap okur; dikilip beklemek, eğilmek, defalarca kapanmak, yine kalkıp doğrulmak, nihayet oturup dinlenmek ve sonunda selam ve esenliğe ermek ve o anda gaybtan şehadet (görünürlüğ)e geçerek, şehadet getirmek gibi ruhî, bedenî büyük bir nizam ve intizam ile bir mirac yapar. Ve hiç şüphesiz bu ulvî manzaralar içinde nefisler, zahir (dış) ve batın (iç)larında kaybetmek üzere bulundukları intizamı yeniden temin ederler. Sabırdaki acılıkları da unutur veya hafifletirler ve bütün bunlar ilâhî yardımın celbine aracı olur. Darlıktan patlayacak dereceye gelen o fena nefisler kuvvetlerini, itimatlarını arttırırlar, sıkıntı zamanlarının kolaylıkla geçmesi için imkan bulurlar ve fazla olarak ayrıca bir saadet zevki, bir bahtiyarlık duyarlar, bir ruh kazanırlar ve bu sayede yalan dolan, karıştırma, hakkı gizleme, aldatma, aldanmak, düşmanlık, tecavüz gibi zilletlerden, düşüklüklerden kendilerini kur-

tarırlar ve o yüzden gelecek çirkin menfaatlere tenezzül etmeksizin sonunda ilâhî yardımın büyük tecellilerine ererler. Çünkü bütün dünyadaki beşerî ızdırabın esası, genel ahlâkın düşmesinde ve hak yerine batılın itibar kazanmasındadır. Allah'ın öfkesini celbeden de budur. Yoksa Allah'ın rahmeti âleme şamildir. Evet ama, bu sabır, bu namaz, böyle yardım dileme kolay mı? وَاِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ **şüphesiz bu da kolay değil, ağır ve büyük bir iştir ama** اِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ **ancak hâşiin (layıkıyle korkanlar)e değil, başını öne alıp düşünen saygılı kimselere ağır gelmez, hatta zevk verir, meleke (alışkanlık) olur.** اَلَّذِينَ يَظُنُّونَ **o saygılı kimseler ki şunları, şu demleri gözetirler,** اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ **her halde kendilerinin bir gün olup Rabb'lerine kavuşacaklarını, Rabb'lerinin lika (karşılama)sına ereceklerini,** وَاَنَّهُمْ اِلَيْهِ رَاجِعُونَ **ve her halde dönüp ona varacaklarını, amellerinin mükafatını alacaklarını sayarlar. İşte bunların her halde olacağını bir galip ve kuvvetli zan ile olsun bilenlere, sabır ve namaz ile yardım dilemek ağır gelmez.** Bunlara ağır gelmezse, hiç şüphesiz yakîn sahibi olan iman ehline hiç ağır gelmez. "Zann"ın bazan ilm-i yakîn (kat'i ilim) mânâsına geldiği vardır. Burada bir hayli tefsir âlimleri bu mânâ ile te'vil etmişler ve bunda zan ile iman olamayacağı esasını ve "hâşiîn"in, mü'minînden ehas (daha hususi, özel) olması düşüncesini gözetmişlerdir. Halbuki zannı, yakîn ile te'vil etmektense, hâşiîni lügat mânâsından almak âyetin siyakı (gelişi)na daha uygundur. Huşû اَلْخُشُوعُ "boyun eğmek", iman ve îkân (sağlam bilgi) ile ilgili olabileceği gibi, galip zanla da olabilir. Zira galib zan, amelin vacip olduğunu ifade eder. Yarın gelmesi galib zan ile zannolunan bir hayır veya şerre karşı akıllı insan kayıtsız davranamaz. Şu halde sabır ve namaz, galib zan ile hareket edildiği takdirde bile, insana ağır gelemiyeceği açıklanınca, bunun yakîn ve iman ile hareket edildiği takdirde hiç ağır gelmiyeceği ve hatta katıksız zevk olacağı öncelikle anlaşılır bu da âyetin sevkinin İsrailoğulları'na hitap olması itibariyle daha özgün ve daha faydalı olur. Burada diğer bir mânâ daha muhtemeldir ki onu da meâlde gösterdik.

Şimdi bir taraftan İsrailoğulları'nı nimeti yadetmekle İslâm'a davet eden bu hitabı kuvvetlendirmek ve te'yit etmek, diğer taraftan da geçmişte nail oldukları nimetleri hatırlatmak ve onlardan mahrum oluşlarının sebeplerini anarak İslâm dinini kabul ettikleri takdirde o geçmişten daha şanlı bir geleceğe nail olabileceklerini ve aksi halde dehşetli bir korkutmaya maruz bulunduklarını ve bunların karşısında, düşük menfaatler arkasında dolaşmanın çok vahim (korkunç) olduğunu anlatmak için şöyle bir nida (çağrı), bir hitap daha yöneltiliyor ki, bu, bir taraftan kısaca bir özet, diğer taraftan bir tafsîl (etraflıca anlatma) başlangıcıdır:

يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ ﴿٤٧﴾ وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ ﴿٤٨﴾

Meâl-i Şerifi

47- Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimeti ve vaktiyle sizi âlemlere üstün kıldığımı hatırlayın.

48- Ve öyle bir günden korunun ki, kimse kimsenin yerine bir şey ödeyemez, kimseden şefaat da kabul edilmez, kimseden fidye de alınmaz ve onlara hiçbir yardım da yapılmaz.

يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ **Ey İsrailoğulları, benim size verdiğim nimetlerimi hatırlayın** وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ **ve özellikle şunu hatırlayın ki, ben sizi geçmişte (yani Musâ ve onun değişmeyen evlatları zamanında) bütün âlemlere üstün kılmıştım.** Hepsinin üstüne çıkarmıştım, siz o zaman âlemin en yüksek milleti olmuştunuz. Hani onları ne yaptınız? Onları nasıl ele geçirmiştiniz ve niçin elden çıkardınız biliyor musunuz? Haydi düşünün, ne idiniz, ne oldunuz düşünün!.. وَاتَّقُوا يَوْمًا **Hem ilerde öyle bir günün hesap ve azabından sakının, korunun ki,** لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا **o gün kimse, kimsenin adına bir şey ödeyemez,** وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ **kimseden şefaat da kabul olunmaz,** وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ kimseden fidye de alınmaz, وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ bunlara hiçbir taraftan bir meded de yapılmaz. Hasılı kimse kimsenin başına gelecek azabı hiçbir şekilde defedemez. Ne zorla def edebilir, ne kolaylıkla. Zorla def edemez, çünkü yardım yok. Kolaylıkla da def edemez, çünkü ya bedava olacak, ya karşılıklı. Bedava olacak olan bir şefaattir, o kabul edilmez. Karşılığı da ya verileceği aynıyle vermektir, halbuki ödemek yok veya başkasıyla vermektir, halbuki fidye yok. İşte böyle bir kıyamet günü vardır. O gelmeden bundan sakınmalı, bundan korunmalıdır. Demek ki bundan korunmak mümkündür. Fakat geldikten sonra ehl-

rette değil, o gelmeden önce dünyadayken korunmak mümkündür. Çünkü: يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلٰٓئِكَةَ لَا بُشْرٰى يَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمِينَ *"Melekleri gördükleri gün, işte o gün suçlulara müjde yoktur."* (Furkan, 25/22) melekler görünüp olaylar başlayınca, o gün günahkârlar için bir müjdeye imkan kalmaz. Mu'tezile (mezhebinde olanlar) bu âyete dayanarak, ahirette buyük günah işlemiş olanlara şefaat edilmeyi reddetmişlerdir. Fakat burada şefaatin kabul olunmaması özellikle kâfirler hakkındadır. Ve hitap küfürde ısrar edenlere mahsustur. Zira İsrailoğulları kendilerinin babaları ve dedeleri olan peygamberlerin her halde kendilerine şefaat edeceklerine inanıyorlardı. Bu âyet, bunu reddediyor. Yoksa diğer âyetler gelecektir ve hadisler de vardır ki, Allah'ın izniyle yine şefaat olur. Yasaklanmış olan şefaat herkesin kendiliğinden ve Allah'ın iznine bağlanmadan yapılacağı düşünülen şefaatlerdir. Şu halde kendiliklerinden şefaat edebilirler zanniyle peygamberlere ve velilere tapılmamalı, ancak Allah'a ibadet etmelidir ki, o istediğine her istediği zaman şefaat ettirir. Ve bununla beraber kıyametin başlangıcı öyle korkunçtur ki, o sırada şefaat da bahis konusu değildir. Herkes kazancıyla kalabilecektir ve bu âyet o zamanı anlatmaktadır.

Bu özetleme ve korkutma (veya sakındırma)dan sonra, o nimetler ve bunlara karşı İsrailoğulları'nın durumları gelecek şekilde açıklanıyor.

Birincisi:

وَاِذْ نَجَّيْنَاكُمْ

مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوٓءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ اَبْنَٓاءَكُمْ

وَيَسْتَحْيُونَ نِسَٓاءَكُمْ وَفِي ذٰلِكُمْ بَلَٓاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ ﴿٤٩﴾

Meâl-i Şerifi

49- (Hem hatırlayın ki bir zaman) sizi Firavun ailesinden de kurtardık, (onlar) size azabın en kötüsünü reva görüyor, oğullarınızı boğazlıyor, kadınlarınızı sağ bırakıyorlardı. Ve bunda size Rabbiniz tarafından büyük bir imtihan vardı.

(Âyetin başındaki vav و), اُذْكُرُوا نِعْمَتِيَ "nimeti hatırlayın" ifadesine mâtûf (bağlı)dur. Şu halde (ibarenin takdiri): اُذْكُرُوا اِذْ نَجَّيْنَاكُمْ "hatırlayın ki, sizi kurtarmıştık" demek olur. Burada وَاذْكُرُوا نِعْمَتِيَ اِذْ نَجَّيْنَاكُمْ "nimetimi hatırlayın ki, sizi

kurtarmıştık" takdirini tercih edenler varsa da gelecekteki hatırlatmalar nimete ve ona karşı vaki olan durumları da kapsadığından, hatırlatmayı ıtlakı (genelliği) üzere bırakmak daha belağatlı olacaktır. Bu gibi hatırlatma ve ihtar yerlerinde biz "hani" deriz. "Hani" kelimesi gerçi esasen "nerede" mânâsına yerini sormak içindir. Bununla beraber, "hani o günler" gibi hasret çekme ve "hani hatırlarsın ya!" gibi mücerred (soyut) hatırlatma için de kullanılır ki, öncekinin gereğidir. Ve bu makamda kullanma meâl olarak uygun olabilir.

وَاِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ **Ve hem o zamanı hatırlayın ki, hani sizi Firavun ailesinden tamamen kurtarmıştık.** Çünkü o zaman kurtarılan yalnız dedeleriniz değil, onların dolayısıyle sizdiniz, bütün İsrailoğulları idi. Siz İsrailoğulları onların elinde ne halde idiniz? يَسُومُونَكُمْ سُوٓءَ الْعَذَابِ **O Firavun ailesi size azabın kötüsünü peyliyor, canınıza kıyıyorlardı.**

"Sevm = السَّوْمُ, mal peylemek, zulüm yüklemek, derde sokmak salmak, bir sîmâ vermek (yani dağlamak) mânâlarına gelir ki, her biriyle tefsir edilmiştir. Her halde bir suikast mânâsını ifade eder. Hikaye ediliyor ki, bunlar sınıf sınıf esir, amele gibi ayrılmış ağır yapı yapmakta, yıkmakta, dağlardan kayalar yontup taşlar taşımakta, kerpiç, kiremit pişirmekte, marangozluk, demircilik ve daha bunlar gibi ağır hizmetlerde çalıştırılır, zayıflarına da vergiler konulurmuş. Fakat bir çok tefsir âlimine göre buradaki kötü azab kendisinden sonra atf bulunmadığından şu cümlelerle açıklanmış olandır: يُذَبِّحُونَ اَبْنَٓاءَكُمْ **oğullarınızı boğazlıyorlardı** وَيَسْتَحْيُونَ نِسَٓاءَكُمْ **da kızlarınızı ve kadınlarınızı güya sağ bırakıyorlardı.** Elbette bu bırakış da hayır için olmuyordu. O kızlar bu elemler (acılar) içinde büyüseler bile, oğlanlar kalmayınca, hepsi başkalarının elinde kalacak, neticede bütün nesil yok olacaktı. Diğer bir mânâ ile: Kadınların rahimler (döl yataklar)ini yokluyorlar, çocuk alıyorlardı. Üçüncü bir mânâ ile: Kadınlarınıza haya edilecek (utanılacak) şeyler yapıyorlardı. Birincisinde "istihya", "hayat" kelimesinden; ikinci ile üçüncüde "haya"dan gelmiştir. وَفٖي ذٰلِكُمْ بَلَٓاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظٖيمٌ **ve bu sırada Rabbiniz tarafından size büyük bir imtihan vardı.** Azab ile imtihan, kurtuluş sebeplerini hazırlamak için imtihan; necat (kurtuluş) ile deneme de kendi başına bir devlet ve millet oluşturarak, yeryüzündeki diğer devletlere üstün bir şekilde güzel amel ve ahlâk ile yaşama imtihanıdır. "Belâ = الْبَلَاءُ aslında tecrübe ve imtihan demektir. Fakat bu deneme, bazan hayır ve bazan şer ile olur. Ve çoğunlukla başlangıç şer ve sıkıntı mânâsını içine alır. Burada iki yön de vardır. Azab, bir bela ile imtihan; kurtuluş da bir hayır ile imtihandır.

Malumdur ki Fir'avn, Mısır'da Amalika hükümdarının lakabıdır. Çoğuluna "ferâine" denilir. Nasıl ki Rum krallarının bazısına Kayser, bazısına Herakl

(kral); Habeş krallarına Necaşî; Yemen meliklerine Tübba; İran hükümdarlarına Kisrâ; Türkler'inkine Hâkân deniliyordu. Buradaki Firavun'ın ismi hakkında da çeşitli rivayetler vardır:

1- Velid b. Mus'ab (İbn İshak ve diğerleri)

2- Fantus (Mukâtil).

3- Mus'ab b. Reyyân.

4- Mugîs (bazı tefsir bilginleri).

5- Kabus (Ebu Hayyân), "Tarih-i Kâmil" de Kabus b. Mus'ab b. Muaviye diye göstermiş ve yerine kardeşi Velid'in geçtiğini de nakletmiştir(1). Bu isimler hep Arapça olduklarına göre, o zaman Mısır halen Araplar'ın elindeymiş demek olur. Ancak Fantus ismi diğerlerine benzemiyor ve böyle olması bazı genel tarih kitaplarına uygun düşüyor.

"Âl = آل " kelimesi "Ehl = أهل "den alınmış ise de aralarında fark vardır. "Âl", başlıca şan ve şöhret sahiplerine söylenir. Âl-i Firavun, Firavun'un dininin ehli, kavmi ve bilhassa tâbileri ve köleleri. "Firavun'dan kurtarmıştık" denilmeyip de "Firavun ailesinden" buyurulmasında önemli bir nükte anlaşılıyor ki, bununla yapılan zulümlerin temsilcisi Firavun'sa da, bunda asıl sorumluluğun ondan daha çok ona uyanlara ait olduğu ifade edilmiştir. Çünkü Firavun yaptıklarını bunların eli ve bunların hizmeti ile yapmıştır.

Deniliyor ki bu şekilde İsrailoğulları'ndan öldürülen çocukların toplamı dokuzyüz doksan bine ulaşmıştı. Buna sebep de bunlardan doğacak bir çocuğun Firavun'un hükümetini yok edeceği hakkında kâhinlerin verdiği bir haber veya Firavun'un gördüğü bir rüya olduğu öteden beri nakledilir. Ne ibrettir ki, bu zulümler bir fayda vermemiş ve sonunda o çocuk doğmuş, Firavun'un kendisine beslettirilmiş, Hz. Musa olmuş ve yine Allah'ın takdiri yerini bulmuştur. Acaba buna gücü yeten Cenab-ı Allah'ın o kadar masum (günahsız)un kesilmesine izin vermekte hikmeti ne idi? Buna Ebu's-Suûd, tefsirinde işaret ediyor(2). Fakat daha önce Muhyiddîn Arabî hazretleri "Füsûs"unda meâlen şöyle izah etmiştir: "Bu çocuklar hep Hz. Musa'ya hayatında imdat olmak ve onun ruhaniyetini takviye (kuvvetlendirmek) için öldürülmüşlerdir. Çünkü bunların her biri Musa diye, Musa hesabına, hasılı Musa için öldürülüyorlardı. Çünkü Firavun ve Firavun ailesi Musa'yı henüz bilmiyorlarsa da Hak Teâlâ biliyordu. Elbette bunların her birinin alınan hayatı Musa'ya ait olacaktı, zira gaye o idi. Bu çocukların

---

(1) İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târih, I, 199.
(2) Ebu's-Suûd, a.g.e., I, 70.

hayatı ise hep fıtrat üzere bulunan temiz birer hayat idi. Nefse ait maksatlarla kirlenmemiş. -Âdem kıssasında açıklandığı üzere meleklerin secdesi devrindeki- fıtrat ve aslî yaratılış üzere bulunuyorlardı. Hz. Musa, Musa diye öldürülen bütün bu çocukların hayatları toplamı olacak ve Musa'nın hayatı bunların toplamına denk olacaktı. Her birinin ruhundaki yetenek ve kuvvet Musa'nın olacak, Musa'da tecelli edecekti. Demek ki bütün bunlar sağ olsalar ve öyle tertemiz büyüseler, toplamlarından nasıl ve ne kadar bir ruhî kuvvet hasıl olacaksa Musa'nın ruhunun kuvveti ona denk olacaktı. Firavun'un başındaki orduya karşı, Musa, başlı başına böyle bir ordu idi. Bütün o kesilen çocukların ruhları, Musa'nın ruhunun emri altında idi. İşte Allah Teâlâ onlardaki güçleri ve kuvveti toplamış, Hz. Musa'ya vermişti ve vermek için bunu yapmıştı. Bu da Hz. Musa'ya verilmiş bir ilâhî özelliktir ki, ondan önce peygamberlerden hiç birine nasip olmamıştı..."

İmam Râzî hazretleri der ki: "İnsanın başka bir el altında ve üzerinde istediği şekilde kullanılabilecek bir halde bulunması, özellikle bu hal içinde bir de ağır, zor, pis işlerde kullanılması azab şekillerinin en şiddetlilerinden olduğunda şüphe yoktur. Hatta buna maruz kalanlar çoğunlukla ölümü temenni ederler. İşte Cenab-ı Allah'ın burada açıkladığı birinci nimet bu kötü azabtan kurtulma nimetidir."[1]

Demek oluyor ki, bu âyette önce hürriyet ve istiklal nimeti anılmış ve esirlik mahkumluğunun feciliği hatırlatılmıştır.

İkincisi:

وَاِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ فَاَنْجَيْنَاكُمْ وَاَغْرَقْنَا اٰلَ فِرْعَوْنَ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ ﴿٥٠﴾

Meâl-i Şerifi

50- Hani bir zamanlar sizin için denizi yarıp, sizi kurtardık da Firavun'un adamlarını suda boğduk, siz de bakıp duruyordunuz.

وَاِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ **ve hani sizinle -bölük bölük- denizi yarmıştık da** فَاَنْجَيْنَاكُمْ **sizi toptan kurtarmıştık.** وَاَغْرَقْنَا اٰلَ فِرْعَوْنَ **ve başınıza bela kesilmiş olan Firavun ile adamlarını suda boğmuştuk.** وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ **siz de bakıp duruyordunuz.** Gözlerinizin önünde olan bu olay, sizin için ne büyük nimet idi. Bu deniz Mısır'ın civarındaki denizlerden birisi ki, adına "İsaf" denilirmiş ve bugün ona "Bahr-i

(1) Fahrü'r-Râzî, a.g.e., III, 67-68.

Kulzüm" adı veriliyor. Bizim "Şap Denizi" dediğimizin aslı "İsaf" denizi imiş. Bugün 'Kızıldeniz" adıyla anılmaktadır. "Kulzüm" şimdiki Süveyş'in yerinde kurulu bir şehir imiş. Kulzüm esasen yutmak anlamına gelmektedir. Ona "Kulzüm Denizi" denilmesi, bu şehirden ve Firavun'un adamlarıyla birlikte orada suda yutulmuş olmasından dolayıdır. Kâmus Şerhi'nde böyle naklediliyor. Bu âyette Firavun'un boğulması açıkça beyan edilmemiş ve yukarıda geçtiği şekilde asıl Firavun ehlinin cezası gösterilmiş ve Firavun da bunların içine dahil edilmiş. İleride bu boğulmayı daha ziyade açıklayan âyetler gelecektir. "Sizinle yarmıştık" demek, yaran bizdik, siz de buna bir sebep, bir vasıta olmuştunuz demektir. "Sizin için" diye de tefsir edilmiştir. Şuna dikkat edilmek gerekir ki, Kur'ân-ı Azîmüşşan, bu gibi olayların olduğu tarihleri değil, asıl taşıdıkları fevkalâde ibret noktalarını ve yüce yaratıcının kudretiyle ilgili yanlarını anlatmak ve hatırlatmak istiyor.

Üçüncüsü:

وَاِذْ وَاعَدْنَا مُوسٰٓى اَرْبَع۪ينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِه۪ وَاَنْتُمْ ظَالِمُونَ ﴿٥١﴾ ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٥٢﴾

Meâl-i Şerifi

51- Hani bir zamanlar Musa'ya kırk gecelik vaad verdik de sonra siz onun arkasından buzağıyı put edindiniz ve o halinizle zalimler idiniz.

52- Sonra yine de sizi affettik, artık şükretmeniz gerekiyordu.

وَاِذْ وَاعَدْنَا مُوسٰٓى اَرْبَع۪ينَ لَيْلَةً **Ve hani biz Musa ile kırk geceye vaadleşmiştik.** Ona kırk gece Tur'da kalıp münâcât ve vahiy için bir vakit tayin etmiştik. O da buna icabet edip Rabbinin mîkatına (tayin ettiği yere) çıkmıştı. Ebu Amr, Ca'fer ve Yakub (ح ، جع ، يع) kırâetlerinde elifsiz olarak وَعَدْنَا okunur. Bu takdirde, "Hani biz Musa'ya tam kırk geceyi va'detmiştik de ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِه۪ **sonra siz onun arkasından buzağıya tapmaya başlamıştınız:** Samirî'nin yaptığı altın buzağı heykeline tapmıştınız. وَاَنْتُمْ ظَالِمُونَ **Halbuki, siz o halinizle zulmediyordunuz.** ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ **Sonra bütün bunların arkasından sizi affettik, o gü-**

nahları sizden sildik. "Afiv" kelimesi esasen mahvetmek, silip yoketmek anlamına gelir. Bu anlamdan عَنْ edatı ile kullanıldığında günahı mahvetmek mânâsına gelir. Birinci anlamda عَفَاهُ , ikincide عَفَا عَنْهُ deniliyor. لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ **ki bu sebeple olsun şükretmelisiniz:** O zulmünüzle beraber affın ne büyük nimet olduğunu anlayıp düşünmeniz ve bunun şükrünü eda etmeniz gerekir.

Hz. Musa'nın nesebi; Musa b. İmrân b. Yashir b. Kahis b. Levi b. Yakub b. İshak b. İbrahim diye nakledilmektedir. Levi soyundan olduğu meşhur olmakla beraber İmrân ile Levi arasında daha fazla kişi bulunması ve silsilede zikrolunan isimlerin bu soyun meşhurları olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Hz. Yusuf'un Mısır'a girmesi ile Hz. Musa'nın Mısır'dan çıkışı arasında dörtyüz sene geçmiş olduğu naklediliyor. Doğrusunu Allah bilir.

KIRK GECE: Hz. Musa'nın denizi geçtikten sonra Allah tarafından vaad olunan kitap için bir mîkat olmak üzere tayin edilen ve Zilkâ'de ayının başından Zilhicce'nin onuna kadar gündüzüyle birlikte devam eden bir ay on günlük müddettir ki, Hz. Musa bu süreyi Tur'da oruçlu olarak geçirmiş ve nihayet münâcât ile bizzat ilâhî kelama mazhar olmuş ve Tevrat levhaları kendisine inzal buyurulmuştu. Bununla ilgili olarak diğer sûrelerde daha birçok âyetler gelecektir. Aylar geceden başladığı için gün ile sayılmayıp gece ile sayılmış ve "kırk gece" denilmiştir. Bunda bir incelik daha vardır; ilâhî tecelliler fecir gibi daima geceleri takip eder. Kara günler de geceden sayılır. İsmail Hakkı (Bursevî) Hazretleri der ki; tarikat ehli kırk günlük sülûkü bu âyetlerden almıştır.(1) Dilimizdeki "çile" tabirinin de aslı yine budur. Farsça kırk mânâsına "çil, çihil" kelimesinden gelir ve "kırk" demektir. İşte Hz. Musa İsrailoğulları'nı denizden geçirdikten sonra Tur'da ilâhî emre uygun olarak çile çıkarırken onlar buzağıya tapmaya başlamışlardı ki, ne kadar haksız ve nankörce bir tutumdur. Bununla beraber yine ilâhî affa uğradılar ki, burada işte özellikle bu af nimeti onlara hatırlatılıyor. Bu affın nasıl gerçekleştiği hemen aşağıda ayrı bir nimet olarak beyan edilecektir.

Dördüncüsü:

وَاِذْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿٥٣﴾

---

(1) İsmail Hakkı Bursevî, Rûhu'l-Beyan, I, 93.

Meâl-i Şerifi

53- Ve hani bir zamanlar Musa'ya o kitabı ve furkanı verdik, gerekirdi ki, doğru yolda gidesiniz.

Musa'ya verilen kitabın Tevrat olduğunda ihtilaf yoktur. Fakat bu furkanın, Kur'ân'ın olduğu gibi, Tevrat'ın da bir sıfatı olması veya Tevrat'taki şer'î hükümler veya Tevrat'tan ayrıca "yed-i beyza" ve "asâ" gibi mucizeler yahut bir zafer ve ferah olması da ihtimal dahilindedir. Zira "furkan" aslında iki şey arasını kesin olarak ayırmak demektir. Hak ile batılı, küfür ile imanı, helal ile haramı birbirinden kesip ayıran her şeye furkan denilir. İşte bu mânâ iledir ki, Kur'ân'ın özel lakabı olmuştur. Tevrat dahi esasen hak ile batılı ayıran ilâhî bir furkandır. Burada atıf dolayısıyla furkanın Hz. Musa'ya kitap ile birlikte verilmiş olan başka kudret ve hakimiyet olması bizce daha münasip görünüyor. Tur'dan kitap ile dönüp gelmesinde de bunun, hususî bir tecellisi olmuştur ki, gelecek âyet kısmen bunun açıklaması demektir. Şu halde dördüncü nimet Hz. Musa'nın Tur'dan kitap ile gelmesidir.

Beşincisi:

وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِه۪ يَا قَوْمِ اِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ اَنْفُسَكُمْ
بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُٓوا اِلٰى بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُٓوا اَنْفُسَكُمْۜ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ
عِنْدَ بَارِئِكُمْۜ فَتَابَ عَلَيْكُمْۜ اِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّح۪يمُ ﴿٥٤﴾

Meâl-i Şerifi

54- Hani bir zamanlar Musa kavmine dedi ki; Ey kavmim cidden siz o buzağıyı put edinmekle kendi kendinize zulmettiniz, bari gelin Rabbinize tevbe ile dönün de nefislerinizi öldürün. Böyle yapmanız Bâri Teâlânız katında sizin için hayırlıdır, böylece tevbenizi kabul buyurdu. Gerçekten de o Tevvab ve Rahîm'dir.

Burada bir taraftan yukarıdaki af nimeti açıklanmış olmakla beraber, bir taraftan da bu açıklama içinde furkanın tatbikiyle buzağı fesadının gideriliş şekli, tevbe ile tevbeye vesile olan ibretli ve incelikli nimetler hatırlatılmıştır.

وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِه۪ يَا قَوْمِ Ve hani Musa kavmine, ey kavmim demişti, اِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ اَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ siz buzağıya tapmanızla kesinlikle kendinize yazık ettiniz, öyleyse فَتُوبُٓوا اِلٰى بَارِئِكُمْ Bârî Teâlâ'nıza, yüce hâlikınız (yaratıcınız), pâk yaratıcınıza tevbe ediniz de فَاقْتُلُٓوا اَنْفُسَكُمْ hemen kendinizi katlediniz, nefislerinizi öldürünüz. ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ Böyle yapmanız yani tevbe ile öldürme işini yerine getirmeniz, Bârî Teâlâ'nız katında sizin için hayırlıdır. Böyle demiş ve فَتَابَ عَلَيْكُمْ bunun üzerine Bârî Teâlâ tevbenizi kabul etmiş idi. اِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّح۪يمُ Şüphesiz o, öyle Tevvâb (tevbeleri kabul edici), öyle Rahîm (merhametli) dir.

Burada "Musa size demişti" denilmeyip de لِقَوْمِه۪ "kavmine demişti" buyurulması, yine bunun gibi yukarıdan beri nimetlerde hep "Biz, Biz" diye bizzat ilahî tasarruflar şeklinde tek tek sayılıp gelirken, görüldüğü gibi Hz. Musa'nın tebliğ ve tasarrufuna geçilmesi, Tevrat'ın nüzûlünden sonra onun Allah tarafından başkaca bir kuvvet iktisap etmiş olduğuna ve artık İsrailoğulları üzerinde hükümleri icraya başlamış bulunduğuna işaret etmektedir ki, bunda önce hükümet nimeti olarak furkanın tatbikatı hatırlatılıyor. Fakat bu nimet doğrudan doğruya değil, Hz. Musa dolayısıyla vekaleten açıklanmış ve ancak neticesi ve semeresi olan tevbe ve hallerinin ıslahı, daha yukarıda geçen nimetler gibi fakat üçüncü şahıs (gaib) sîgasıyla yine bizzat Bârî Teâlâ'ya bağlı olarak beyan olunmuştur. Bu beyanın üslubundaki inceliklerin tek tek açıklanması başlıbaşına bir kitap olur. Fakat görülüyor ki, bu beyanın esas hedefi, hükümet nimetinin başta değil, ancak neticedeki düzelme dolayısıyla bir ilâhî nimet olduğunu hatırlatmaktır. Tevbe ve öldürme emrinin sorumluluğu Hz. Musa'ya ait bir vekillik tasarrufu, neticede meydana gelen düzelme de bizzat ilâhî bir ihsan olmuş oluyor. Ve furkan o zaman meydana gelmiş oluyor. Kavim ünvanı altında اِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ اَنْفُسَكُمْ "Siz nefislerinize zulmettiniz." deniliyor.. Bu da gösteriyor ki, nefse zulmetmek, ferdî nefisten ve kavmî nefisten daha umumî bir ifadedir. Şirkin zararı millete, milletin zararı da fertlere racîdir. Ve buzağıya tapma meselesi, Musa'nın kavmi içinde büyük bir bozulmaya ve karışıklığa sebep olmuş ve bu belanın temizlenmesi birtakım nefislerin ölmesini ve can kaybını gerektirmiştir. فَاقْتُلُٓوا اَنْفُسَكُمْ "nefislerinizi öldürün" ifadesi mefhum olarak üç mânâya gelebilir. Birincisi hakikat anlamı ki, herkesin kendi kendini öldürmesidir, yani intihar etmesidir. Lakin böyle olsa idi muhatap olarak kavim kalmaz veya ancak aileler kalırdı. Şu halde kastedilen mânâ bu değildir. İkincisi, işin geleneksel gerçeğidir ki, esasen kardeş olan bir kavmin fertleri, haydi bakalım şimdi birbirinizi öldürünüz, demektir. Çoğunlukla tefsirciler bu mânâyı gözetmişlerdir. Tur'a giden Hz.

Musa'nın arkasından Sâmirî, altından bir buzağı heykeli yapmış, onu bağırtmış ve Apis öküzüne tapan Mısırlılar ve diğer puta tapıcılar gibi, İsrailoğulları'nın bir kısmını, "İşte Musa bunu aramaya gitti." diyerek ona taptırmış ve çok yakın bir zamanda bizzat şahit oldukları nimetlere karşı nankörlük yapıp bir bozgun ve karışıklık çıkarmış, kavmin diğer bir kısmı Hz. Harun ile beraber bu gidişi önleyememiş ve Hz. Musa'nın dönmesini beklemişlerdir. O zamana kadar da bu karışıklık gittikçe yayılmış, Hz. Musa Tur'dan dönünce Furkan'ın hükmü ile hepsine birden "kendinize yazık ettiniz" diye hitap etmiş, hem buzağıya tapanlara, hem de ses çıkarmayıp bekleyenlere, bu günahlarından dolayı hemen tevbe etmelerini ve tevbe edenlerin, etmeyenleri derhal öldürmelerini emretmiş ve bu iç savaş Allah'ın izniyle zaferle sonuçlanmış. Bunun üzerine İsrailoğulları da hallerini ıslah edip uslanmışlar. İşte burada bu olay hatırlatılmıştır. Hikaye olunduğuna göre bu olayda ölenlerin sayısı yetmiş bine ulaşmıştır. Buna قَاتِلُوا buyurulmayıp da فَاقْتُلُوا اَنْفُسَكُمْ buyurulması, hadisenin dahilî ve acıklı olduğuna ve nefse zulmetmenin mânâsına işarettir. Üçüncüsü ise sırf mecazî olmasıdır ki, nefsinizi öldürünüz, yani günahınıza nedâmetle gam ve kederden canınızı çıkarın yahut şehvetlerden nefsinizi men etmekle riyazet (perhiz) ediniz. Size bu kötülükleri yaptıran, sizi şirke saptıran hep nefsanî isteklerdir. Tevbe de bunların kırılması ile faydalı olur ve ancak o zaman kabul edilir demektir. Bu te'vil de gözetilmiştir. Bu da güzeldir, fakat bir işarî mânâdır.

Bârî, yaratırken ayıpsız ve noksansız yaratan demektir, ki, "hâlîk"dan daha özeldir ve bunda ilk yaratılışı hatırlatma vardır.

Altıncısı:

وَاِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى نَرَى اللّٰهَ جَهْرَةً فَاَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ ﴿٥٥﴾ ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٥٦﴾

Meâl-i Şerifi

55- Hani bir zamanlar "Ey Musa biz Allah'ı açıkça görmedikçe senin sözünle asla inanmayacağız." demiştiniz de bunun üzerine sizi yıldırım çarpmıştı ve siz de bakakalmıştınız.

56- Sonra şükredesiniz diye sizi ölümünüzün ardından yeniden diriltmiştik.

وَاِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى نَرَى اللّٰهَ جَهْرَةً **Ve hani hatırlarsınız ya, siz "Ey Musa, biz Allah'ı aşikâre, açıktan açığa görmedikçe sana asla inanmayacağız." demiştiniz de bunun üzerine** فَاَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ **sizi yıldırım çarpmış, bir başka deyişle dehşetli bir darbeye tutulmuş, yıkılmıştınız.** وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ **Ve kımıldanmaya dermanınız kalmamış, sadece bakıp duruyordunuz.** Demek ki, ölmemişlerdi, fakat ölüm haline gelmişlerdi. Tefsircilerden birçoğu bunu, bakıp dururken yıldırım çarpmıştı, ölmüş idiniz, mânâsına anlamışlardır. Halbuki وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ *"siz de bakıp duruyordunuz"* cümlesi atıf veya hâl cümlesi olarak bilhassa böyle bir zanna meydan vermemek içindir. "Ahz", bakmaya ârız olan bir hal değil, "nazar" (bakmak) ahze mukarin (yakın) olan bir hâl olarak gösteriliyor veya atfediliyor. Nitekim bu yıldırım çarpmasının ayrıntılı olarak açıklandığı وَاخْتَارَ مُوسٰى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلاً لِمِيقَاتِنَا *"Musa, kavminden yetmiş kişi seçti."* (A'râf, 7/155) âyetinde فَلَمَّا اَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ "onları titreme yakalayınca" buyurulmuştur. Tahkik ehlinin dirayet yoluyla yaptıkları araştırmanın gerçek sonucu bu olduğu gibi, Vehb hazretlerinden rivayet edildiğine göre de bunlar ölmemişler, belki o korkunç hali gördükleri zaman kendilerini öyle bir titreme, bir zangırtı almış ki, hemen hemen mafsalları kopuyor, belleri kırılıyormuş. Mahvolmak durumuna gelmişler. O zaman Hz. Musa ağlamış, Rabbine dua edip yalvarmış, Cenab-ı Allah da bir açıklık ihsan eylemiş, ondan sonra kendilerine gelebilmişler, akılları da başlarına gelmiştir. Nitekim şöyle buyuruluyor: ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ **bir müddet sonra sizi ölümünüzün ardından yeniden diriltti̇k,** adeta b'asü ba'del mevt (öldükten sonra dirilmey)e mazhar ettik. Önceki yıldırım çarpması bir ölüm ise, bu da hakikaten yeniden dirilmek demek olacaktır. لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ **belki buna şükredersiniz.**

Bu olayın, zikr olunan öldürme olayından sonra mı veya ondan önce ve hemen öldürme emrini müteakip mi meydana geldiği hakkında iki görüş zikr ediliyor. Her ne olursa olsun, âyetten şu anlaşılıyor ki, bu yıldırım çarpması, bir kavmin yok olması mesabesinde bir musibet ve ondan kurtuluş da o kavmin tekrar hayatı, öldükten sonra yeniden dirilmesi anlamında büyük bir nimet imiş, bu belanın sebebi de açıktan açığa görmeyince Allah'a iman etmemek ve Hz. Musa'ya inanmamak iddiası olmuştur. Onları o durumdan kurtarmak ise sırf Allah'ın yardımı olarak ayrıca zikredilmiştir. Bunu yapanlar, elbette İsrailoğulları'nın hepsi değildi. Bu iddia üzerine mîkatta yıldırıma yakalananlar seçilen

yetmiş kişi idi. Böyle olduğu halde âyette gerek iddia, gerek musibet, gerekse kurtuluş nimeti hatta Kur'ân'a muhatap olanlar dahi buna dahil olarak bütün bir kavme nisbet olunuyor. Şüphe yok ki bunun hikmeti, bütün bir millet arasında müşterek sorumluluk meselesi, hatta Âdemoğulları arasındaki hilafetin gereğidir. Kimse kimsenin günahından sorumlu değil iken bunun böyle olması gösteriyor ki, ilahî hukuk olan umumî vazifeler konusunda, farz-ı kifaye maddelerinde fert bahis konusu değil, yalnızca cemaat, bizzat ümmet bahis konusudur. Bunun iyisinde, kötüsünde herkes müşterektir. Sonrakiler öncekilerin ve herkes birbirinin vekilidir.

Bu kadar gerçekleşmiş nimetlerden sonra "Allah'ı görmeden sana inanmayız." diye Hz. Musa'ya isyan etmek ne büyük bir küfür ve nankörlüktür. Bu âyet marifetullah (Allah'ı bilme) meselelerinin en mühimlerinden birini ve sonra insanların alçalış ve yükselişleri ile ilgili ruh hallerinden en dikkat çekici olanını bir cümlede hatırlatıvermiştir. Gerçekten de insanlar terakki edecekleri zaman görüşleri ve kalpleri yükselir, idrakleri yalnızca gözleri önünde duran görüntülere bağlanıp kalmaz akıllarıyla görünebilenin ötesine geçerler, gaybın hakikatına iman ederler, görülmedik ve işitilmedik saadetlere ererler. Bunun aksine alçalacakları ve çöküntüye uğrayacakları zaman da akılları kalmaz, kalbleri körlenir, gözleri görülebilene saplanıp kalır, gözlerine batmayan şeye inanmazlar, inanmak için mutlaka görmek isterler, fenalıktan sakınmazlar, gelecek felakete de bilfiil başlarına gelmedikçe inanmazlar. Halbuki felaket gelince hükmünü icra eder. Derecesine göre ya ezer, ya imha eder. Böyle, maddeden başka bir şey tanımayan, gözlerine batmayan şeye inanmayanlar, inanmak istemeyenler sopasız yürüyemeyen körlere benzerler, tapacakları mabutlarını da elleriyle tutmak, yoklamak isterler. Bunların gözünde maneviyat, mâkulat, mücerredat yani maddî olmayan her türlü soyut değerler, evham cinsinden sayılır. Tapmak için, cisim cinsinden şeylerden putlar ararlar bulamazlarsa yaparlar ve ona taparlar, ondan imdat umarlar; çünkü insanlarda ibadet ihtiyacı doğuştan, yaratılıştan gelen bir ihtiyaçtır. Bundan kurtulamazlar. Fakat hakiki mabudu göremeyince, kalplerinden, akıllarından kuvvet alamayınca, gözlerinin tuttuğu, ellerinin eriştiği bir şeyden kuvvet dilenirler, hiç olmazsa bir öküz veya öküzün altında bir buzağı ararlar. İsrailoğulları'nın bir kısmı da gerek Mısır ve civarındaki görgüleri, gerek henüz yükselememeleri veya herhangi bir sebeple tekrar çöküntüye uğramış olmaları dolayısıyla Hz. Musa'ya "Allah'ı açıktan açığa görmeyince sana inanmayız." diye diretmişler, akılsızlıklarından kendilerini Musa ile bir tutup, "Sen konuştum, kitap getirdim, diyorsun ya! Haydi bize de

göster!" diye isyana cür'et etmişler ve bununla Allah'ı bir cisim gibi, karşılarında bütünüyle görmek istemişler ki, bu imkansız ve muhal idi. Bütün gördükleri nimetler ve o harikalar, akıl yürütmelerine kafi gelmemiş, böyle nankörce bir tutumla, olmayacak hayallere saplanıp kalmışlar. Bundan dolayı başlarına yıldırım musibeti bir harika olarak gelmiş ve bu musibetten de yine bir harika olarak ve Allah'ın rahmeti sayesinde kurtulmuşlardır. Bizzat Allah'ı göremedilerse de başka mabutların yapamıyacağı cezayı yakından görerek akılları başlarına gelmiş, görmeden inanmanın büyük önemini o zaman biraz takdir etmişler de bütün kavim bu sayede yeniden dirilmiş ve kurtuluşa ermiştir. Bu büyük ve derin nimet ve ders de bu çağırışta böyle iki veciz âyetle dile gelmiş ve hatırlatılmıştır ki, bundan kitaplar yazılır. Gerçekten de Cenab-ı Allah görülmez ve görülemez değildir; O, kendisini görebilecek gözler yaratmaya da kadirdir. Lakin ona bu gözler dayanmaz ve görülürse ihata olunamaz. Bizim dünyada yararımız O'na gıyabında iman etmek, aklî ve kalbî şehadetle inanmaktır.

Bu hatırlatmaya şu nimet de eklenmiştir:

وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَاَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰى
كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَمَا ظَلَمُونَا وَلٰكِنْ كَانُوا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿٥٧﴾

Meâl-i Şerifi

57- Ve üstünüze o bulutu gölge yaptık, ve size ihsan ettiğimiz hoş rızıklardan yiyin, diye üzerinize kudret helvası ve bıldırcın indirdik. Onlar, bize zulmetmediler, lakîn kendi nefislerine zulmediyorlardı.

وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ Bir de Tîh sahrasında üzerinize o ince bulutu gölgelik yaptık. وَاَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰى ve üstünüze hem kar gibi kudret helvası, hem de yelve kuşu, bıldırcın indirdik. كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ Size kısmet ettiğimiz bu temiz nimetlerden haydi yiyin, dedik. Bundan sonra Cenab-ı Allah, onlardan yüz çeviriyor, kendilerini doğrudan doğruya muhatap almaktan uzak tutup gıyaba atıyor ve zulümlerini güzel bir özetle kendilerine anlatmak üzere buyuruyor ki, **وَمَا ظَلَمُونَا وَلٰكِنْ كَانُوا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ onlar bu nimetlere karşı yaptıkları nankörlükle aslında zulmü bize yapmadılar, lakin kendilerine yapıyorlar,**

kendi kendilerine yazık ediyorlardı. Çünkü dinin, iman ve amelin faydası da zararı da Allah'a değil, kullaradır. Bu hususta yaptıkları zulüm ve nankörlük, birkaç âyet sonra ayrıca hatırlatılacaktır. Şu da rivayet olunuyor ki, bunlar; "Temiz temiz, taze taze yiyiniz." denildiği halde dinlememişler, biriktirmeye, toplayıp yığmaya başlamışlar ve bunun üzerine nimet kesilmiş, zaruret ve sıkıntı içinde kalmışlar. Dikkat edilince görülüyor ki, nimetler tek tek sayılıp gelirken, gitgide bunlara nankörlükler ekleniyor ve hatırlatmanın hedefi bunlar ve bunlara karşı yapılan haksızlıklar ve zulümler olmaya başlıyor.

Yedincisi:

وَاِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ
رَغَدًا وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةٌ نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ
وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ ﴿٥٨﴾ فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ
فَاَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿٥٩﴾

Meâl-i Şerifi

58- Hani bir zamanlar "Şu şehre girin de onun nimetlerinden dilediğiniz şekilde bol bol yiyin ve kapıdan secde ederek girin ve "hıtta" (bizi bağışla!) deyin ki, size, hatalarınızı mağfiret ediverelim, iyilik yapanlara nimetlerimizi daha da arttıracağız" dedik.

59- Bunun üzerine o zulme devam edenler sözü değiştirdiler, onu kendilerine söylenildiğinden başka bir şekle soktular. Biz de kötülük yaptıkları için o zalimlere murdar bir azap indirdik.

وَاِذْ قُلْنَا Ve hani demiştik ki, اُدْخُلُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ şu beldeye, Beyt-i Makdis mevkiine yahut Eriha beldesine giriniz de فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا onun neresinde isterseniz, yahut nasıl isterseniz dilediğiniz şekilde bol bol yiyiniz. وَادْخُلُوا الْبَابَ Ve girerken kapısından giriniz, hem de سُجَّدًا başlarınızı eğerek, şükür secdesine kapanarak giriniz, kibir ile, çalımla, azgınlık ve serkeşlik yaparak girmeyiniz, وَقُولُوا حِطَّةٌ ve orada "hıtta" deyiniz ki, نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ size bu şartlar altında hatalarınızı mağfiret ediverelim, yani veballerinizi rahmetimizle

örtelim. وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ Ve şunu da haber verelim ki, muhsinlere, iyilik ve güzellik yapanlara, güzel hareket edenlere daha fazlasını da ihsan edeceğiz.

Asam tefsirinde "hıtta" Arapça olmayıp aynen söylenmesi gereken bir kelimedir denilmiş, diğer müfessirler ise bunun Arapça "hatt" حَطٌّ masdarının binâ-i nev'î (çeşit bildiren masdar) olduğunu söylemişlerdir.

Hatt, bir şeyi aşağıya almak ve sırttan yük indirmek demek olduğundan, "hıtta" da bir nevi indiriş demek olur ki, özel bir şekilde yükü yıkmak veya boyunlardaki vebali indirmek karar veya duasını ifade eder ve umuma ait mecaz suretiyle birleştirilmesi de mümkündür. Yani oraya yerleşmek için kararınızı veriniz ve günahlarınıza istiğfar ediniz demek olur. Aşere kırâetlerinin hepsinde "hıtta" kelimesi merfû okunur. Şu halde kelime tekil anlamına değil, mahzuf (hazfedilmiş) bir mübtedanın haberi olarak "işimiz hıttadır" takdirinde bir cümledir. Mesela, kendi lisanımızda da bir ilan veya topluluğa kumanda halinde "uyku!", "yemek!", "hareket!" v.b. emir ve kumandalar, veya bir istirham ve istek sırasında "lütuf!", "inayet!", "merhamet!" ve "insaf!" gibi müfret (tekil) kelimeler de böyle birer cümle takdirindedir. İncil'de ve eski din kitaplarında "hıtta" kelimesinin Ramazan ayının ismi olarak zikredildiğini Kamus mütercimi Asım Efendi zikretmiştir. Fakat bu âyette bu suretle bir tefsir veya bir te'vil vâki olmamıştır.

Tenbih فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا emri, Âdem ile zevcesinin cennette iskân edildikleri (yerleştirildikleri) zaman aldıkları emri (Bakara, 2/35) andırmaktadır. Nitekim diğer bir âyette اُسْكُنُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ (A'raf, 7/161) buyurulmuştur. Zaten cennet ehli için وَاُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا (Bakara, 2/25) buyurulmamış mıydı?

فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِى قِيلَ لَهُمْ Derken o zalimler güruhu, sözü değiştirdiler, kendilerine söylenenin başka türlüsünü yaptılar. Denilmiş ki, "hıtta" emriyle alay ederek, bunun yerine هطا سمهاثا demeye başlamışlardı ki, Nebt lehçesinde حِنْطَةٌ حَمْرَاءُ Yani kırmızı buğday demekmiş. Belli ki, bu rivayette, cennetteki yasak ağacın meyvesi kabul edilen "hınta" anlamına çok açık bir değinme vardır. O zalimler kapıdan girer girmez, dünya derdine düşerek Allah'ın emrini değiştirmeye ve bozmaya kalkıştılar. **فَاَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ Bunun üzerine biz de sözü değiştiren zâlimlerin başlarına yukarıdan korkunç ve iğrenç bir azap indiriverdik, بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ çünkü fısk içinde yüzüp gidiyorlardı, günah işliyor ve çığırdan çıkıyorlardı.** Bunu yapanlar ve bu azaba uğratılanların, Musa kavminden bir güruh olduğu anlaşılıyor. **Çünkü bütünü için** فَبَدَّلُوا *"değiştirdiler"* buyurulmayıp, فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا *"O zulmedenler değiştirdiler"*

buyurulmuştur ki, içlerinden bir kısmı demek oluyor. Nitekim A'râf sûresinde فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ (A'râf, 7/162) "minhum" kaydı vardır ki, onlardan bir kısmı demektir. Burada âyet siyak icabı olarak bundan müstağni olmuştur.

Rics, esasen "rics" gibi tiksinilen pis ve murdar şey demek olup, bundan azap ve ukûbet mânâsına da kullanılmıştır. Tenvin tehvil (korkutmak) içindir. Fısku fücur işlemenin akıbeti işte böyle murdar azaplarla mahvolup gitmektedir.

Sekizincisi:

وَإِذِ اسْتَسْقٰى مُوسٰى لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ
فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ اُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ كُلُوا
وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللّٰهِ وَلَا تَعْثَوْا فِي الْاَرْضِ مُفْسِدِينَ ﴿٦٠﴾

Meâl-i Şerifi

60- Hani bir zamanlar Musa, kavmi için su istemişti, biz de "asanla taşa vur!" demiştik, bunun üzerine o taştan on iki pınar fışkırmıştı. Her kısım insan kendi su alacağı yeri bildi. Allah'ın rızkından yiyin ve için de bozgunculuk ve saldırganlık yaparak yeryüzünü fesada vermeyin.

وَاِذِ اسْتَسْقٰى مُوسٰى لِقَوْمِهِ **Ve hani Musa, kavmi için istiskâ etmişti. İstiskâ;** sakiy talebinde bulunmak, sakiy de suvarmaktır. Yani Musa, susuz ve kuraklıkta kalan kavminin suvarılması için bir su veya yağmur istemiş, su aramaya veya yağmur duasına çıkmış idi de فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ **Biz de ona elindeki asâ ile taşa vur demiştik.** فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا **Bunun üzerine taştan on iki pınar fışkırdı.** قَدْ عَلِمَ كُلُّ اُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ **Her kısım halk, içeceği pınarı tanıdı.** كُلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللّٰهِ **Haydi Allah'ın rızkından yiyin, için de** وَلَا تَعْثَوْا فِي الْاَرْضِ مُفْسِدِينَ **yeryüzünde fesat çıkararak şuna buna saldırmayın dedik.**

Tefsircilerin çoğu bu istiskânın da menn ve selva ile beraber olduğunu beyan etmişler, ancak Ebu Müslim İsfehanî bu sözün müstakil oluşunu nazar-ı dikkate alarak, bunun ayrıca bir mucize olduğunu söylemiştir. Âyet bunlardan birini tayin etmiyor.

Hz. Musa'nın asâsı ne idi ve ne kadardı? Sonra bu taş belli ve bilinen bir taş mı idi? Fahruddîn Razî, tefsirinde der ki: Asâ'nın herhangi bir ağaçtan veya cennetin mersin ağacından olduğu ve boyu on arşın ve başı iki çatallı bulunduğu; söz konusu taşın Tur'dan getirilmiş veya asâ ile beraber Hz. Şuayb'den alınmış, şöyle veya böyle özellikli veya kutsal bir taş olduğu hakkında muhtelif rivayetler var ise de bu konuda mütevatir ve kesin bir nass olmadığından, bunun detaylarına girmekten sakınmak ve susmak, "hakikatını Allah bilir" deyip işi Allah'a havale etmek gerekir. Çünkü amelle ilgili bir konuda ahad haber ve zann ile amel etmek vacip olursa da, amelî olmayan ve sırf ilmî ve itikadî özellik taşıyan bir hususta kesin nass lazımdır. Halbuki söz konusu asâ ile taşın tafsilatını bilmek de bizim için amelî bir vazife olmadığı gibi, bu konuda kesin bir nass da yoktur. Şu halde tafsilatına girmektense sükût etmek herhalde en doğru olandır. ilh...[1]

Asânın ve taşın hakikatlerini tayin ile meşgul olmaksızın âyetten şunu anlarız ki; Cenab-ı Hak, burada hayatın mayası büyük bir dünya nimetiyle, hidayet sermayesi olan büyük bir rahmanî mucizeyi anmış ve hatırlatmıştır. Hz. Musa, susuzluktan ve kuraklıktan yanıp kavrulan kavmi için Cenab-ı Hak'tan su diliyor, yağmur duasına çıkıyor. Cenab-ı Allah da bu duayı kabul ile istenilenden daha büyük harikulâde bir nimet ihsan ediyor. Gelip geçici bir yağmur yerine, İsrailoğulları'nın on iki boyundan her birine mahsus ayrı ayrı on iki pınar fışkırtıyor ve bununla yüce varlığına ve ilahî inayetine açık bir belge bahşediyor. Öylesine bahşediyor ki, duanın arkasından fiilî bir teşebbüsün lüzumunu emrediyor, "asân ile taşa vur!" diyor. Demek ki, o sırada Hz. Musa, farzedelim bu ilahî emre derhal uymayıp da "asâyı taşa vurmanın suyla ne ilgisi var?" gibi aklî ve indî bir kıyas yapmaya ve kendi kendine fikir yürütmeye kalkışsaydı, bu nimet tecellî etmeyecekti, dualar ve yapılan araştırmalar belki de boşa çıkacaktı. O halde harikanın en büyük sırrı, bu sebebin ilhamında ve bu büyük nimetin o sebebe bağlanmış olmasındadır: Kuru taşları yarıp pınarlar fışkırtmaya kadir olan Allah Teâlâ, istenen suları doğrudan doğruya ihsan etmiyor da bir manevî sebeple bir maddî sebebe teşebbüs üzerine ihsan ediyor. Esasen manevi sebep olan dua, maddî sebebin ilhamına da vesile oluyor. İlham olunan maddi sebebin teşebbüse dönüşmesi, yani asânın taşa vurulması ile de sular fışkırıyor. Böylece hidayet bürhanı tamamiyle tecellî ediyor. Bunu da "yiyin, için, fesat çıkarmayın" irşad ve ikazı takip ediyor.

---

(1) Fahrü'r-Râzî, a.g.e., III, 95.

Hakikaten Allah, bir şeyi murad edince sebeplerini kolaylaştırır ve sebepler o kadar çeşitli ve sonsuz boyuttadır ki, beşer aklı ne kadar yükselse bunları ayrıntılarıyle kavrayamaz. Bunun için açıklamanın esas faydası, asâ ile taşın özelliklerini anlatmakta değil, olayın akışındaki incelikleri idrak etmektedir. Hazreti Musa gibi bir şanlı peygamberin asâsında, bu çeşit fışkırmalara sebep olabilecek her türlü mekanik kuvveti tasavvur ve tahmin etmek mümkündür. Ayrıca Hak Teâlâ'nın nimetlerinin tecellisi her zaman böyle manevi sebeplerle maddî sebeplerin birleşmesinde gizlidir. Ne kaçan fırsatlar karşısında ümitsizliğe düşmeli, ne de fırsatları ve sebepleri ihmal etmelidir. Allah Teâlâ'ya yürekten ve ihlas ile dua etmeyi hiçbir zaman elden bırakmamalı, aynı zamanda duanın en büyük semeresinin ruhî inkişaflar olduğunu bilmeli ve rahmanî ilhamlardan istifade ederek, en umulmaz sebeplere dahi başvurup, onu uygulamalıdır. İyi düşünülürse fen alanında bile en büyük keşifler, insan kalbine şimşek gibi çarpan bir ilahî telkînin eseridir. Bunu hayırda kullanan hayra, kötülükte kullanan kötülüğe ulaşır.

Dokuzuncusu:

وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَىٰ لَن نَّصْبِرَ عَلَىٰ طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ
يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنبِتُ الْأَرْضُ مِن بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا
وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا ۖ قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَىٰ بِالَّذِي هُوَ
خَيْرٌ ۚ اهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُم مَّا سَأَلْتُمْ ۗ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ
وَالْمَسْكَنَةُ وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ ۗ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ
بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ۗ ذَٰلِكَ بِمَا عَصَوا وَّكَانُوا
يَعْتَدُونَ ﴿٦١﴾

Meâl-i Şerifi

61- Hani bir zamanlar, "Ey Musa, biz tek çeşit yemeğe asla katlanamayacağız, yeter artık bizim için Rabbine dua et de bize yerin yetiştirdiği şeylerden; sebzesinden, kabağından, sarmısağından, mercimeğinden ve soğanından çıkarsın." dediniz. O da size "O üstün olanı daha aşağı olanla değiştirmek mi istiyorsunuz? Bir kasabaya konaklayın o vakit istediğiniz elbette olacaktır." dedi. Üzerlerine zillet ve meskenet damgası vuruldu ve nihayet Allah'dan bir gazaba uğradılar. Evet öyle oldu, çünkü Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorlar ve haksız yere peygamberleri öldürüyorlardı. Evet öyle oldu, çünkü isyana dalıyorlar ve aşırı gidiyorlardı.

وَاِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى **Ve hani siz,** verilen nimetlerin kadrini bilmeyerek, şükrü ve itaatı bir yana bırakarak, terbiyesizlik edip de **demiştiniz ki; ey Musa!** لَنْ نَصْبِرَ عَلٰى طَعَامٍ وَاحِدٍ **biz tek çeşit yemeğe artık katiyyen katlanamayacağız.** Yeter artık, her gün bıldırcın eti ve kudret helvası yemekten bıktık, usandık, فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ **binaenaleyh Rabbine dua et de** يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْاَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا **bize toprağın bitirdiği şeylerden; yetiştirdiği sebzelerden, kabak, hıyar, sarmısak, mercimek ve soğanından çıkarıversin.** Gerçi tekdüzeliğin, insan istekleri üzerinde az çok sıkıcı bir tesiri vardır. Ve buna karşı çeşitlilik isteğinde bulunmakta esasen bir günah da yoktur. Fakat bunu yaparken, bir taraftan eldeki nimetin yokluğu zamanında çekilen acıları unutmamak, diğer taraftan da yüce bir ruh haliyle ve temiz bir kalble hareket edip şükrü artırmak ve daha önemlisi, bedenin istek ve ihtiyaçlarına kapılıp edep ve terbiye dışına çıkmadan hareket etmek icap eder. Onların da "Rabbimize dua et" diyecek yerde, edepsizce "Rabbine dua et" diye imansızlık eseri göstermemeleri gerekirdi. İsrailoğulları'nın bu isteğinde, şüphesiz göçebelikten kurtulup, yerleşik hayata, şehir hayatına geçmek arzusu vardı. Fakat bu arzu, eğitim, ilim ve ibadet gibi yüksek bir maksat ve hedefe değil, bıldırcın ve kudret helvası yerine soğan ve sarmısak yiyebilmek için bayağı bir maksada dayanıyordu. Bunda da vaktiyle Mısır'da yaşadıkları sefil hayata istek ve adeta hasret gibi bir maksat yatıyordu ki, bu da hürriyetin kadrini takdir edemeyip, köleliğe talip olmak demekti. Bundan dolayı **Hz. Musa** قَالَ **cevaben şöyle dedi:** اَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذٖى هُوَ اَدْنٰى بِالَّذٖى هُوَ خَيْرٌ **siz üstün ve hayırlı bir nimeti daha aşağı bir şeyle değiştirmek mi istiyorsunuz? Öyle ise** اِهْبِطُوا مِصْرًا **haydi bir şehre veya bir kasabaya ininiz, oraya konunuz, o vakit** فَاِنَّ لَكُمْ مَا سَاَلْتُمْ **size istediğiniz vardır.** Bu cevap, bir taraftan isteklerinin çabuklaşmasına sebep olacak şeyi göstermekte, ve nimete gidecek yolu bildirmekte, diğer taraftan da yaptıkları kötü tercihin akıbetinde

uğrayacakları fenalığı ifade etmektedir.

Mısır: Hem özel isim, hem de cins ismi olarak kullanılır. Özel isim olduğu zaman gayrı munsarif olur; cerr ve tenvin kabul etmez. Fakat üç harfli olduğu ve ortası da sakin olduğu için Nûh, Lût, gibi munsarif olması da caizdir. Cins ismi olduğu zaman genel olarak kasaba anlamına gelir. Nitekim cuma namazının şartlarından birisi de mısırdır, deriz. Bu âyetde her iki anlamiyle de tefsir edilmiştir. Lakin İsrailoğulları'nın, Mısır'dan çıkışından sonra bir daha geri dönmeleri vaki olmadığı için tefsirciler bunu cins ismi olarak, Arz-ı Mukaddes'teki kasabalardan herhangi birine hamletmişlerdir. Gerçek anlamda Mısır diye anlaşıldığı takdirde bu emir sırf bir kınama ve azarlama emri olur. Yani "Mısır'a geri döner de oraya yerleşirseniz, orada bol bol soğan ve sarmısak yersiniz, belânızı da bulursunuz!" anlamına bir azarlama sözü olur. Bununla beraber ikinci takdirde, yani herhangi bir kasabaya yerleşme anlamına alındığında dahi azarlamaya yönelik bir îmâ söz konusudur. Bunun için karye veya belde (köy veya şehir) denilmeyip "mısır" denilmiştir. Demek oluyor ki, İsrailoğulları, böyle sırf soğan ve sarmısak yemek için Mısır'daki esareti andırır bir zillet haline taraftar olmuş oldular. Acaba akibetleri ne oldu? Bu noktaya gelince, Cenab-ı Hak, onları yine muhatap tutma şerefinden mahrum ederek, bir istinaf cümlesi ile buyuruyor ki وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ **üzerlerine zillet ve meskenet damgası vuruldu.** aşağılandılar, hakarete uğradılar, ağır vergilere, fakirliğe ve ezikliğe mahkum oldular. وَبَاؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِ **ve nihayet Allah'tan bir gazaba uğradılar,** müstehak oldular da devletleri yıkıldı, cemiyetleri dağılıp perişan oldular. Fâtiha sûresinde zikrolunan الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ *"kendilerine gazab edilenler"*den oldular. ذٰلِكَ **Bu baskı, bu gazap,** yani bu kötü akibet işte şunun için idi ki: بِاَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ **onlar, Allah'ın bu kadar açık seçik âyet ve delillerini inkâr ediyor, kâfirlikte direnip,** وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّنَ بِغَيْرِ الْحَقِّ **haksız yere peygamberleri öldürüyorlardı.** Hz. Şa'yâ, Hz. Zekeriya ve Hz. Yahya gibi nebileri şehit etmişlerdi. Yine ذٰلِكَ şundan dolayı idi ki; بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ **onlar isyanı alışkanlık haline getirmişler, durmadan hadlerini aşıyorlardı.** Halbuki, küçük günahlarda ısrar büyük günaha, büyük günahlarda ısrar da küfre götürür. Küfür ise her türlü kötülüğü yaptırır.

Nebiy: Nebe'den türeyen bu kelimenin aslı نَبِىءٌ nebi'dir ki; Allah Teâlâ'dan vahiy ile haber getiren demektir. Ve tam olarak peygamber karşılığıdır. Çoğulu "enbiya" ve "nebiyyîn" olarak gelir. Nâfi' kırâetinde aslı üzere نَبِيئِينَ (hemze ile) nebîîn okunur. Nebiy, resulden daha genel anlam taşır: Her resul nebîdir, fakat her nebî resul değildir. Bununla beraber Kur'ân'-ı Kerîm'de birbirinin yerine kul-

lanıldığı da olmuştur. Enbiyanın öldürülmesi, haksız yere yani Allah'ın koyduğu hükmün aksine katledilmeleri, bunun zaten Allah'ın hükmüne aykırılığı âşikâr olduğu halde, ayrıca açıkça ifade edilmesi, bilerek yaptıkları bu kötülükleri nass ile hükme bağlamak ve ne kadar ileri gittiklerine işaret etmek içindir. Burada, bunların Peygamber Efendimiz'e karşı giriştikleri sûikastlara da işaret buyurulmuş oluyor.

Bu gazaptan sonra acaba bunlar için hiçbir kurtuluş imkanı yok mudur? Buna cevap olarak buyuruluyor ki:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَىٰ وَ
الصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ
عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٦٢﴾

Meâl-i Şerifi

62- Şüphe yok ki, iman edenler, yahudiler, hıristiyanlar ve sabiîler, bunlardan her kim Allah'a ve ahiret gününe gerçekten iman eder ve salih amel işlerse elbette Rabbleri katında bunların ecirleri vardır, bunlara bir korku yoktur, bunlar mahzun da olacak değillerdir.

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا **İslâmiyet'e zahirde iman etmiş olanlar, yani, Muhammed dinini dilleriyle ikrar ettiklerinden dolayı insanlar arasında müslüman sayılanlar,** وَالَّذِينَ هَادُوا **Musa dinine mensup olan yahudiler,** وَالنَّصَارَىٰ **İsa dinine mensup hıristiyanlar,** وَالصَّابِئِينَ **bu üç dinin dışındaki dinlerden olanlar** مَنْ آمَنَ **yani onlardan her kim,** بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ **Allah'a ve ahiret gününe,** bu sûrenin başında beyan buyurulduğu üzere, **gerçekten dış görünüşlerlyle ve içyüzlerlyle iman eder** وَعَمِلَ صَالِحًا **ve bu imana yaraşır şekilde iyi bir iş yaparsa** فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ **şüphesiz bunların Rableri katında ecir ve mükafatları vardır.** وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ **bunlara korku yoktur ve bunlar mahzun da olacak değillerdir,** yani, yapılan inzarlar, uyarı ve tehditler bunlar hakkında değildir.

İnsanlar Âdem'in sülbünden yeryüzüne indikleri zaman **Cenab-ı Allah ken**dilerine فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ***"Eğer Ben'den size bir***

hidayet gelir de kim benim hidayetime uyarsa, işte onlara herhangi bir korku yoktur ve onlar üzüntü de çekmeyecekler." (Bakara, 2/38) diye herhangi bir zamanda gelen hidayetine uymaları şartıyla bunu vaad etmemiş miydi? İşte Âdem'in tevbesinin semeresi olan o ilahî va'd, ebediyete kadar sürüp gidecek bir genel kanundur. Ve bu âyet ilahî kanunun bir inkişafıdır. Şu halde yahudiler gibi zillet ve meskenete düşenler ve Allah'ın gazabına uğramış olanlar bile her ne zaman tevbe eder, Allah'a ve ahiret gününe cidden iman ederek, Allah'ın son zamanda gönderdiği hidayete uyar ve ona göre salih amel işlerlerse o gazaptan kurtulurlar. Ve Allah katında ecir ve mükafat bulurlar. Sonuçta لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ sırrına mazhar olarak, korku ve hüzünden kurtulurlar. Lakin bundan yararlanmak için görünüşte, yani insanlar arasında mü'min ve müslüman sayılmak yetmez, hatta belli bir süre salih kişi olarak yaşamış olmak da kâfi gelmez. O imanda sebat edip, güzel bir sonla gitmek, yani son nefeste iman ve güzel amel ile Allah'a kavuşmak lazımdır.

Bu sûrenin baş tarafında أُولَٰئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ *"İşte onlar Rabblerinden gelen bir hidayet üzeredirler ve gerçekten kurtuluşa erenler de ancak onlardır."* (Bakara, 2/5) müjdesinin kimlere mahsus olduğu bilinmektedir ve bunda وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ *"Sana indirilene ve senden önce indirilene inananlar."* (Bakara, 2/4) şartı da bulunmaktadır. Bunun için ahirete iman ve gerçek anlamda yakîn de bütün peygamberlerle birlikte Hz. Muhammed'e (s.a.v.) ve ona indirilen kitaba iman etmiş olanlara mahsus bulunduğu tebliğ edilmişti. Şu halde مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا cümlesiyle beyan buyurulan gerçek imanın Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderilmesinden sonrakiler diye tefsir edilmesi lazım geldiğinde hiç şüphe yoktur. Zaten bu âyetin bilhassa bu noktadan İsrailoğulları'na hitap şeklinde bir icmal olup, bütün bu açıklamaların İslâm dinine davet sadedinde ve وَاٰمِنُوا بِمَا اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوا اَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ *"Sizin yanınızda bulunan kitabı doğrulayan bu kitaba (Kur'ân'a) iman edin ve onu ilk inkâr eden olmayın!"* (Bakara, 2/41) ilâhî emrini desteklemek için gelmiş olduğunda şüpheye yer yoktur. Hz. Muhammed'in peygamberliğinden önce Allah'a ve ahiret gününe iman eden ve iyi amel işleyenler bile Tevrat ve İncil hükmünce geleceğin büyük peygamberine iman ile mükellef idiler, buna işaret olmak üzere اَوْفُوا بِعَهْدٖى *"Ahdimi yerine getirin."* (Bakara, 2/40) buyurulmuştu. Böyle iken Hz. Muhammed'in peygamberliğinden sonra onu inkâr edenler arasında gerçek iman ehli bulunduğu varsayımına imkan kalır mı? Allah'a ve hesap gününe imanı bulunan ve bu iman ile mütenasip salih amel işleyecek olan kimselerin Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr etmelerine imkan tasavvur

olunabilir mi? Tarih sayfalarının şahitliğinde Hz. Muhammed'in peygamberliğinden daha açık, daha belirgin hangi peygamberlik vardır? Şu halde gökyüzündeki yıldızlardan bazılarını kabul edip de güneşi inkâr edenlerin Allah'a karşı imanlarında ciddiyet ve samimiyet tasavvur etmek gerçekle bağdaşmayan bir çelişki teşkil eder. Dikkat çekici olan şey şu ki, bu âyette iman, biri insanlara nazaran zahirî, diğeri Allah katında geçerli, hakikî iman olmak üzere iki defa zikredilmiş ve her şeyden önce الَّذِينَ اٰمَنُوا "iman edenler" sözü, yahudilere, hıristiyanlara ve sâbiilere mukabil tutulmuştur. Demek ki, bu üçü, Kur'ân'ın sözkonusu ettiği imanın mutlak olarak dışındadırlar. Bununla beraber zahirî iman sahipleri bunlarla eşit tutulmuş ve hepsinin kurtuluşu kâmil iman ve salih amel şartına bağlı gösterilmiştir. Demek ki, gerek zahirî mü'min olan müslümanlar, gerek müslümanların dışında kalan yahudi, hıristiyan, sâbiî vs. Kur'ân'da yer aldığı şekilde Allah'a ve ahiret gününe dış görünüşte ve içyüzüyle cidden iman eder ve salih ameller yaparlar ve bunda sebat gösterirlerse o zaman لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَاهُمْ يَحْزَنُونَ *"Onlara korku yoktur ve onlar mahzun da olmayacaklar."* ifadesinin sırrına mazhar olacaklardır ki, bunda da İslâm dininin davetiyle ve hidayetiyle bütün insanlara açık ve cihanşümûl bir din olduğu aşikar olur. Bu âyetten nihayet şu sonuca geliriz ki, İslâm dininin hakim olduğu müslüman toplumun teşekkülü için İman-ı Hakikî (gerçek iman) şart değildir. Onun zahirî bir ikrar ile dahi gerçekleşmesi sözkonusu olduğu gibi, bunun içinde dünyaya ait nokta-i nazarlarla bir siyasî anlaşma ile öbür dinlere mensup insanlar dahi din hürriyeti ile hayat haklarına mazhar olurlar. Fakat bütün bunlar arasında ferdî veya ictimaî (sosyal) anlamda gerçek selamet (kurtuluş) ancak kâmil iman ve salih amel sahiplerine vaad olunmuştur. Çünkü toplumun temel direği ve nizamın esas dayanağı bunlardır. İşte İslâmiyet'in gerek dünya, gerek ahiret için vaad ettiği selamet ve saadetin sırrı da bu gerçeğin içinde gizlidir. Şu halde kâmil iman ve salih amel erbabının bilgi ve amel feyizlerinden mahrum olan, sadece dış görünüşüyle müslüman bulunan bir İslâm toplumunun لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَاهُمْ يَحْزَنُونَ *"Onlara korku yoktur, onlar mahzun da olmayacaklar."* ilâhî va'dine mazhar olması sözkonusu değildir. Allah'a imanı olmayanlar, hakkı yerine getiremezler, ahirete imanı olmayanlar da ebediyete hizmet edemezler. Herkesin yalnızca kendi nefsi için çalıştığı bir toplumun manzarası وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا *"Kimsenin kimseye faydası dokunmayacağı günden korkun!"* (Bakara, 2/48) âyeti ile tasvir edilen kıyamet gününün bir benzeridir.

Yahudi: Arapça'da (hâde-yahûdü-hevden) esasen tevbe etmek mânâsına olduğu gibi, Yahudi olmak mânâsına da gelir. Deniliyor ki, Araplar arasında

bunlara Yahudi denilmesi, ya daha önce geçtiği gibi, buzağıya tapmaktan vazgeçip tevbe etmeleri dolayısıyladır, yahut da "Yahûza" isminin Arapça söylenişi sebebi iledir. Yahûza ise Hz. Ya'kub'un on iki evladının en büyüğünün ismidir. Buna göre; Yahudî, İsrailoğulları'nın on iki boyundan birincisinin adı olması gerekirken, öneminden dolayı zamanla bütününe birden isim olmuştur. Bu demektir ki, "Yahûd" cins ismi olarak kavmin veya boyun adıdır. Tekil olarak kullanıldığında "Yahudî" denilir ki, o kavme mensup olan kişi demektir.

Nasârâ: "Nasrânî" kelimesinin cem'îdir (çoğuludur). Keşşâf'ın beyanına göre; tekil (müfred)i "nasran"dır[1] ve sonuna mensubiyet "ya"sı geldiği zaman Ahmedî gibi mübalağa anlamı ifade eder. Hıristiyanlar kendilerine bu ismi vermişlerdir ki, bu da üç ayrı sebebe bağlı olarak beyan ediliyor:

1- Hz. İsa'nın nâzil olduğu (indiği), "Nasıra" köyüne nisbettir. İbnü Abbas, Katade, İbnü Cüreyc bu görüştedirler.

2- Aralarında tenâsur (yardımlaşma) bulunması, yani birbirlerine yardımcı olmaları yüzünden bu adı almışlardır.

3- Hz. İsa, havarîlerine مَنْ اَنْصَارِى اِلَى اللّٰهِ *"Allah'a giden yolda bana yardım edecek kimdir?"* (Âl-i İmrân, 3/52) buyurmuş, onlar da نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ *"Allah'ın yardımcıları biziz."* (Âl-i İmrân, 3/52) diye cevap verdikleri için bu isimle anılmışlardır.

"Nasrânî" Grekçe'ye "hıristiyan" diye tercüme edilmiştir ki, "Hristos"a nisbettir. Frenkler "Kırist" diye telaffuz ediyorlar. Hıristos, halaskâr, fidye-i necat (can kurtarma akçesi) ödeyerek kurtaran "münci" diye açıklandığına göre "Nasrânî" bunun Arapça'sıdır. Şu halde "nasranî" hıristiyan, "nasârâ" da hıristiyanlar demek olur.

Sâbiîn: Yahut "sâbîe" hakkında da çeşitli görüşler vardır. Evvelâ lügat bakımından صَبَا فُلَانٌ denilir ki, "filan adam dininden çıktı, filan dine girdi." demektir. Bu anlamdan dolayı Mekke müşrikleri Hz. Peygamber'e صَابِئٌ diyorlardı. Çünkü eski dinlerine aykırı yeni bir din ortaya koyuyordu. Ayrıca yıldızlar doğuş yerlerinden çıkıp yükseldikleri zaman صَبَاَتِ النُّجُومُ denilir. Binaenaleyh gerçek lügat anlamı itibariyle ve karşılık karinesiyle "Sâbiîn" izafî bir anlam taşıdığından, İslâm, Yahudi ve Hıristiyanların dışında kalan diğer dinlerin mensuplarına şâmil olur. Bununla beraber geleneksel bir deyim olarak daha özel ve dar anlamlarda da kullanılmıştır.

---

(1) ez-Zemahşerî, a.g.e., I, 285.

1- Katade'nin açıkladığı şekilde bunlar, meleklere tapan bir taifedir.

2- Yıldızlara tapan bir taife oldukları da tefsirlere geçmiştir. Fahruddîn Râzî, akla yakın olan budur, der. Ve bunların başlıca iki görüşleri vardır: Birincisi; derler ki, "Âlemin yaratıcısı Allah Teâlâ'dır. Lakin Allah, yıldızlara saygıyı ve bunların ibadet için kıble yapılmasını emretmiştir." İkinci iddiaları ise şudur: "Allah Teâlâ, burçları ve yıldızları yaratmıştır. Fakat bu âlemdeki hayır ve şerri, sağlığı ve hastalığı meydana getiren, canlıları yöneten ve yönlendiren yıldızlardır. Şu halde bu dünyanın, bir anlamda Rabbi onlardır ve insanların onlara saygı ve ta'zim göstermeleri vaciptir. Çünkü onlar da Allah Teâlâ'ya ibadet ederler ve insanlara aracı olurlar." derler. Bu mezhep, Gildânîlere mensup olanların görüşüdür ki, Hz. İbrahim bunları red ve iptal için peygamber olarak gönderilmiştir[1]. Bunların Hz. Nuh'a ve bazı rivayetlerde Hz. İdris'e nisbet iddiasında bulundukları da söylenir. Günümüzde yıldız falına inanma ve yıldızların gücüne sığınma bunlardan kalmadır. Maide sûresinde bununla ilgili açıklama gelecektir. (Bkz: Maide, 5/69).

Onuncusu:

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿٦٣﴾ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذَٰلِكَ فَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٦٤﴾ وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ ﴿٦٥﴾ فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ ﴿٦٦﴾

---

(1) Fahru'r-Râzî, a.g.e., 105.

Meâl-i Şerifi

63- Hani bir zamanlar sizden mîsak (sağlam bir söz) almıştık, Tur'u üstünüze kaldırıp demiştik ki; size verdiğimiz kitaba kuvvetle tutunun ve içindekilerden gafil olmayın, gerek ki, korunursunuz.

64- Sonra verdiğiniz sözün arkasından yüz çevirdiniz, eğer üzerinizde Allah'ın lütfu ve rahmeti olmasa idi herhalde zarara uğrayanlardan olurdunuz.

65- İçinizden cumartesi günü yasağını çiğneyenleri elbette bilirsiniz. İşte bundan dolayı onlara "sefîl maymunlar olun!" dedik.

66- Bu ibret dolu cezayı öncekilere ve sonrakilere bir ders, korunacaklara da bir nasihat, bir öğüt yaptık.

Burada İsrailoğulları'nın Hz. Musa devrinde millî varlıklarının ilk teşekkülüne ve dinî geleneklerinin tarihî akışına ait bazı ihtarlar vardır.

Tûr: Arapça'da genel olarak "dağ" mânâsına gelir. Süryanî dilinde dahi böyle olduğu zikrolunuyor. Bazıları da bitki örtüsüyle kaplı olan dağ demek olduğunu söylemişler. Tûr-i Sîna da Hz. Musa'nın vahye mazhar olduğu dağın özel ismidir. Buradaki Tûr her üç mânâ ile tefsir edilmiş ise de burada açık olan ahit ve misaktır ki, o da Tûr-i Sina'dır. İsrailoğulları'ndan söz konusu mîsak alındığı zaman, onların, o dağın dibinde bulundukları söyleniyor. Bununla ilgili olarak başka rivayetlere de yer veriliyor. Bununla beraber bu mîsak ile ta başlangıçta Mısır'da İsrailoğulları'nın Hz. Musa'ya biatlarını anlamak da mümkündür. Bu takdirde Tûr'un manevî yüceliği ile kıymetine işaret edilmiş ve onlar Kızıldeniz'i geçip esaretten kurtulduktan sonra devam eden vahiylerle onun yüceliği tekrar belirtilmiş olur. Bu suretle وَرَفَعْنَا 'daki vav harfi, Abdullah İbnü Abbas'dan rivayet edildiği üzere atf için olarak, her ikisini de beyan etmiş olur. Vav-ı hâliye olması rivayetine göre ise yalnızca sonraki mîsakı ifade eder.

وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ **Ve hani sizin mîsakınızı almış,** yani Hz. Musa'ya sağlam bir ahd ile bağlı kalacağınıza, verdiğimiz kitabın emirlerine uyup, yasaklarından kaçınacağınıza dair olan mîsakı size teklif etmiş, وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ **ve Tûr'u, o mübarek dağı başınıza iniverecek gibi bir vaziyette üstünüze kaldırıp** خُذُوا مَا اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ **size verdiğimizi kuvvetle, kemâl-i ciddiyet ve samimiyetle tutunuz,** وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ **içindeki mânâ ve kapsamı belleyip düşününüz** لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ **bu sayede belki sakınır korunursunuz,** her iki dünya hayatında korunmuşlardan olursunuz, **demiştik. Ve bu sûretle sizden sağlam bir söz almıştık.** ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ **Sonra siz bunun arkasından yine yüz çevirdiniz,** verdiğiniz sözde durmadınız, onu kuvvetle tutmadınız, kitabın içindeki emir ve yasaklara uymayı ihmal

ettiniz. فَلَوْ لَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ **O derecede ki, üzerinizde Allah'ın lütuf ve rahmeti sizi koruyor olmasa idi** ve size tekrar tekrar peygamberler göndermeseydi لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ **büsbütün zarar içinde kalırdınız,** kendinize ve nesillerinize çok zarar vermiş olurdunuz. "Biz ne yaptık ki?" diyeceksiniz. Yaptıklarınızın bazıları size yukarıda hatırlatılmıştı, burada şimdi şu kadarını söyleyelim ki: وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِى السَّبْتِ Sebt, yani Cumartesi günü mânâsına isim olduğu gibi, bu güne saygı gösterme, onda dünya işi yapmayıp, yalnızca ibadet etme mânâsına masdar da olur. İşte burada böyledir; **siz herhalde içinizden Cumartesi gününe saygı gösterme hususundaki dinî yasakları çiğneyenleri bilirsiniz.** A'râf sûresinde وَاسْئَلْهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِى كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ اِذْ يَعْدُونَ فِى السَّبْتِ اِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعًا *"Onlara deniz kıyısında bulunan o kasaba halkının durumunu sor. Hani onlar Cumartesi günü yasağına saygısızlık gösterip haddi aşıyorlardı, balıklar da onlara o gün akın akın geliyorlardı..."* (A'râf, 7/163) âyetinde açıklandığı üzere, deniz kıyısında bulunan bir kasabada Cumartesi günü yasağına saygı göstermeyip, dinin koyduğu kuralı hiçe saymışlardı da فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ **Biz de onlara "Maymun olun, sürünün!" dedik** فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا ve **bu hadiseyi hem o zaman hazır olanlara, hem de arkadan geleceklere bir ibret-i müessire (tesirli ibret), etkili bir gözdağı yaptık,** وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ **korunacaklara da unutulmayacak bir öğüt, bir mev'iza kıldık.** Onlar verdikleri sözde durmadılar. Ahde vefa etmek, insanlık borcu ve gereği iken ona yanaşmadılar. İşte bu sebeple insanlığın gereklerinden olan ilim ve idrak, marifet ve iz'andan mahrum edilerek maymun kılıklı, sefil, boynu bükük ve sürünen kimseler oldular, ki, buna "mesh" مَسْخ tabir olunur. Bunlar dış görünüşüyle kuyruklu maymunlara mı döndüler? Yoksa dış görünüşüyle insan şeklinde oldukları halde iç dünyaları ve huyları itibariyle manen maymun gibi mi oldular? Bunun tefsirinde iki görüş vardır. Tefsircilerden pek çoğu, âyetin lafzına ve dış yüzüne nazaran tam ve gerçek mesih (suret değişikliği) olduğunu söylemişlerdir. Fakat Mücahid ve onun izinden giden diğer tefsirciler, bu hükmün temsilî olduğunu, şu halde mes-hin manevî olması gerektiğini savunmuşlardır. Ki, zamanımızın anlayışına bu daha uygun görünmektedir. Gerçi hakikate nazaran, surette değişiklik manevi değişmeden daha müşkil ve daha mühim değildir. İnsanlık şiarlarının söndüğü bir bedenin dış yüzüyle dahi maymun suretini alıvermesi, iyi düşünülürse, hemen hemen normal bile görülebilir. Allah korusun çeşitli kötü hastalıklar ile kılığını değiştirmiş nice bedenlere tesadüf edilegelmiştir. Fakat hayvan şekilleri içinden bilhassa maymun suretinin zikredilmesi herhalde manevi meshin ehemmiyetine bir karine gibidir. Aslında insan ile maymun

arasındaki gerçek fark, yalnızca bir kıl, bir kuyruk farkı değildir. Akıl, mantık, huy ve ahlâk farkıdır. Maymunun bütün hüneri taklit hissinin gelişmişliğindedir. İnsanın yaptığı hareketleri gören maymun onu derhal taklit eder. Bu taklit özelliği, birçoklarının nazarında maymunu insana adeta yaklaştırır. Halbuki maymunun önünde günlerce ateş yakınız, soğuk günlerde karşısında ısınmayı gösteriniz, sonra onu alıp bir kıra götürünüz, yanına kibrit, çıra, odun, kömür koyunuz, o yine de üşüdüğü zaman bunları bir araya getirip bir ateş yakamaz ve ısınmayı başaramaz. Bu kadarcık bile mantık ilişkisi gösteremez. Artık bunun üzerine terettüp edecek diğer aklî işlemlerin derecesini tasavvur ediniz. İşte manevi dünyası meshe uğramış olan insanlar da böyledir: Onlar kör bir taklitten başka birşey yapamaz ve hayvanî duygularından öteye geçemezler. Bir bakıma insan gibi görünürler, hakikatte ise maymundan başka birşey değildirler. Fındığı kırar yerler de bir fındık ağacı dikmeyi akıl edemezler, أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ *(Onlar hayvanlar gibidirler. Hatta daha da aşağıdırlar."* (A'râf, 7/179).

Onbirinci hatırlatmada, bu sûrenin bu ismi almasına sebep olan "Bakara" kıssasına geliyoruz. Fakat bu hatırlatma sadece İsrailoğulları'na mahsus bir hitap şeklinde değil, genel anlamda bir hatırlatma olarak ifade buyurulmuştur. Şöyle ki:

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ
أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ
مِنَ الْجَاهِلِينَ ﴿٦٧﴾ قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ قَالَ إِنَّهُ
يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَٰلِكَ فَافْعَلُوا
مَا تُؤْمَرُونَ ﴿٦٨﴾ قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَا قَالَ إِنَّهُ
يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِرِينَ ﴿٦٩﴾
قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا

وَاِنَّٓا اِنْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَمُهْتَدُونَ ﴿٧٠﴾ قَالَ اِنَّهُ يَقُولُ اِنَّهَا بَقَرَةٌ
لَا ذَلُولٌ تُث۪يرُ الْاَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَۚ مُسَلَّمَةٌ لَا شِيَةَ ف۪يهَاۜ
قَالُوا الْـٰٔنَ جِئْتَ بِالْحَقِّۜ فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ ﴿٧١﴾

Meâl-i Şerifi

67- Hani bir zamanlar Musa kavmine demişti ki Allah, size bir bakara (sığır) boğazlamanızı emrediyor. Onlar da "ayol sen bizimle eğleniyor, alay mı ediyorsun?" dediler. Musa da: "Böyle cahillerden biri olmaktan Allah'a sığınırım." dedi.

68- Onlar, "Bizim için Rabbine dua et, her ne ise onu bize açıklasın." dediler. Musa, "Rabbim buyuruyor ki, o ne pek yaşlı, ne de pek taze, ikisi arası dinç bir sığırdır, haydi emrolunduğunuz işi yapınız." dedi.

69- Onlar, "Bizim için Rabbine dua et, rengi ne ise onu bize açıklasın." dediler. Musa, "Rabbim buyuruyor ki, o, bakanlara sürur veren, sapsarı bir sığırdır." dedi.

70- Onlar, "Bizim için Rabbine dua et, o nedir bize iyice açıklasın, çünkü o bize biraz karışık geldi, bununla beraber Allah dilerse onu elbette buluruz." dediler.

71- Musa, "Rabbim buyuruyor ki o, ne çifte koşulup tarla süren, ne de ekin sulayan, ne de salma gezen ve hiç alacası olmayan bir sığırdır". Onlar da: "İşte tam şimdi gerçeği ortaya koydun." dediler. Nihayet onu bulup boğazladılar. Az kaldı yapmayacaklardı.

BAKARA, "bakar"ın müennesi veya müfredidir. "Bakar" manda cinsine de şâmil olmak üzere sığır cinsinin genel ismidir. Buna göre, "bakare" erkek veya dişi sığır, yani bir inek veya bir öküz, bir düve veya bir tosun veyahut bir manda olabilir. Bunun erkeğine bâkır, bakîr, beykur, bâkur dahi denilir. "Bakr" yarmak anlamına geldiğinden, bu hayvan da çift sürüp toprağı yarmak için kullanıldığından bu ismi almıştır.

وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِه۪ٓ اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً **Ve hani Musa, kavmine hitaben**

"Allah size bir bakara kurban etmenizi emrediyor." demişti de buna karşı kavmi, ona, قَالُوٓا اَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا **Çok tuhaf, sen bizimle alay mı ediyorsun? demişlerdi.** Acaba neden böyle demişlerdi? Deniliyor ki, Allah'ın bakara kesmeyi emretmesini akılları almadı. Buna bir sebep bulamadılar, bir ilişki kuramadılar, bunu acayip buldular. Biz bundan şunu anlıyoruz ki, Samirî'nin icat ettiği buzağı olayı da bunun açıkça ipuçlarını verdiği gibi, Musa kavmi, o zamana kadar bakarayı mukaddes bir hayvan görüyor ve öyle kabul ediyorlardı. Bundan dolayı bakaranın kurban edilmesini, edilebilmesini tasavvur bile edemiyorlar, bunu akılları almıyordu. Böyle olması ise bu emrin onlara henüz Mısır'da iken ve Hz. Musa'nın peygamberliğinin ilk zamanlarında verilmiş olmasına işaret eder. Firavun kavmi olan putperest Mısırlıların Apis öküzüne taptıkları ve boğanın, bunların en yüksek mabutlarını temsil ettiği, tarihî rivayetlerden olduğuna göre, sığır kurban etmek, o zaman İsrailoğulları üzerinde şiddetle hakim olan Firavun kavminin taptığı tanrıları boğazlamak demek olacağı için, İsrailoğulları açısından Mısır'da iken, bir ihtilal anlamı taşıyan böyle müthiş bir emir, elbette kolayca yerine getirilebilecek bir emir ve tasavvuru mümkün bir iş değildi. Mısır'dan çıktıktan sonra bile yine bu buzağı meselesinin dinden sapma ve dalalete alet edilmesinden anlaşılıyor ki, Musa kavmi henüz sığır kesilmesini içine sindiremeyecek bundan memnun olmayacak, bunun Allah tarafından bir hayır vesilesi olduğunu kolaylıkla anlayamayacak bir durumda bulunuyordu. Şu halde bu zihniyeti ıslah etmeye yönelik ve netice itibariyle ölünün yeniden dirilmesine bir misal vererek fitneyi def edecek olan bu sığır kurban edilmesi emrini duydukları zaman Hz. Musa'ya karşı, "Böyle şey mi olur, sen bizimle eğleniyor musun?" diye durumu tuhaf karşıladılar, ona inanamadılar. Hz. Musa da bunlara قَالَ اَعُوذُ بِاللّٰهِ اَنْ اَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ **"Ben, böyle insanlarla alay eden cahillerden biri olmaktan Allah'a sığınırım." dedi.** Kendisinin yalnızca ilahî emirleri tebliğ ettiğini ve bu tebliğin cahilane bir tebliğ olmadığını anlatmak istedi.

Görüldüğü gibi bu emirde genel olarak herhangi bir sığır kesilmesi teklif edilmişti. Aslında derhal o emre uyup rastgele bir sığır kesiverselerdi emir yerine gelmiş ve maksat hasıl olmuş olacaktı. Fakat onlar önceki hayretlerine karşılık tebliğin ciddiyetini farkedince aralarında işi büyüttüler, birbirleriyle müşavere ederek, kendi gönüllerinden nadir bulunur çok özel bir bakare tasavvur ettiler. Bunun üzerine akılları sıra kurnazca davranıp Hz. Musa'yı imtihan etmek istediler de قَالُوا **dediler ki;** اُدْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ **Rabbine bizim için dua et, bize onun ne olduğunu, mahiyetini beyan etsin.** مَا هِيَ mahiyetten, yani cinsin hakikatinden sorudur. Demek ki, bunlar herşeyden önce o bakarenin hakikat

mi, yoksa mecaz mı olduğunu anlamak istiyorlardı. Buna karşılık gerçek bir bakara olduğu anlaşıldığından onun özellikleri şu suretle beyan buyuruldu: قَالَ **Musa dedi ki;** اِنَّهُ **Cenab-ı Allah** يَقُولُ **şöyle buyuruyor:** اِنَّهَا بَقَرَةٌ **o bir bakaradır ki;** لَا فَارِضٌ **ne pek yaşlı, farımış,** وَلَا بِكْرٌ **ne de pek taze, bâkir** عَوَانٌ بَيْنَ ذٰلِكَ **ikisi ortası, tam güçlü, kuvvetli bir dinç,** فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ **şimdi emrolunduğunuz şeyi hemen yapınız.** Bunun üzerine yine emri yerine getirmeye yanaşmadılar, قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَا **bizim için Rabbine dua et, o bakaranın rengi nedir, bize onu beyan ediversin dediler.** قَالَ **Musa dedi ki;** اِنَّهُ يَقُولُ **Allah şöyle buyuruyor:** اِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ **o, öyle sarı bir bakaradır ki,** فَاقِعٌ لَوْنُهَا **rengi artık sarının en parlağı, en halisi,** تَسُرُّ النَّاظِرِينَ **bakanlara sürur ve neşe verecek, gözünü ve gönlünü açacak derecede güzel ve sevimlisi.** Bu açıklamaya dahi kanaat getirmediler de قَالُوا **dediler ki;** ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ **bizim için Rabbine dua et, bize onun ne olduğunu açıklasın,** اِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا **zira bu bakara bize müteşabih (üstü kapalı), karışık geldi,** onun hangi bakare olduğunu kestiremedik. Biz onun kendine mahsus özelliklerini istedikçe bize onun genel vasıfları açıklanıyor, وَاِنَّا اِنْ شَاءَ اللّٰهُ **ve inşaallah biz** لَمُهْتَدُونَ **her halde yola geleceğiz, yahut kesmenin yolunu bulacağız.** قَالَ **Musa buna da dedi ki;** اِنَّهُ يَقُولُ **Allah şöyle buyuruyor:** اِنَّهَا بَقَرَةٌ **o öyle bir bakaredir ki;** لَا ذَلُولٌ **boyunduruk altında ezgin değil,** تُثِيرُ الْاَرْضَ **ne toprak sürer,** وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ **ne de ekin sular, belki** مُسَلَّمَةٌ **başıboş, her ayıptan sâlim,** لَا شِيَةَ فِيهَا **hiçbir lekesi, alacası yoktur.**

Bu cevabı alınca, bunda gönüllerinden geçirdikleri şekil ve sureti bulmuş oldular ve nihayet gerçeği itiraf ederek, قَالُوا الْاٰنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ **işte şimdi tam doğruyu söyledin, dediler.**

Hikâye olunduğuna göre; dindar ve salih bir ihtiyarın tam bu vasıfları taşıyan bir buzağısı ve bir de çocuğu varmış. İhtiyar bu buzağıyı bir ormana götürmüş ve Allah'a emanet ederek bırakmış. "Ey Rabb'im, bunu çocuğum büyüyünceye kadar sana emanet ediyorum." demiş. Sonra ihtiyar vefat etmiş. İşte o buzağı da böylece ilâhî himayede büyümüş, bu sırada çocuk da yetişmiş ve bu olay meydana gelmiş. Araya araya o bakareyi bulmuşlar ve derisi dolusunca altın vererek onu satın almışlar. Nihayet فَذَبَحُوهَا **onu bulup kestiler,** وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ **ve halbuki kesmeye yanaşmıyorlardı, nerdeyse kesmeyeceklerdi.** Bu işi gözlerinde o kadar büyütmüşlerdi ki, bunun için Hz. Musa'yı, durmadan sordukları sorularla rahatsız ediyorlardı. Hatta bazıları, onların bu işi kırk sene sürüklediklerini rivayet etmişlerdir. Nihayet ilâhî vahyin zoru ile emri yerine getirdiler. İşin başlangıcında alelade bir bakara kesmekle işin içinden çıkabilecek durumda idiler, fakat pek ziyade gözde büyütmeleri ve olmayacak bir iş sanma-

ları yüzünden bu iş kendilerine çok pahalıya mal oldu. Düşünebilenler için bu bakara kıssasının incelikleri ve acaiplikleri pek çok ibretlerle doludur. Bundan dolayı genel anlamda hatırlatıldıktan sonra yine İsrailoğulları'na hitaben bu emrin en mucizeli bir sonucu şu şekilde hatırlatılıyor:

Onikincisi:

وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَّارَأْتُمْ فِيهَا وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ ﴿٧٢﴾
فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا كَذَٰلِكَ يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَىٰ وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ
لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿٧٣﴾ ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَٰلِكَ فَهِيَ
كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ
وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَّقَّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ
مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٧٤﴾

Meâl-i Şerifi

72- Hani bir zamanlar siz bir adam öldürmüştünüz de onun hakkında birbirinizle atışmış ve onu üstünüzden atmıştınız, halbuki Allah, saklamış olduğunuzu açığa çıkaracaktı.

73- İşte bundan dolayı, o sığırın bir parçası ile o ölüye vurun, dedik. Allah ölüleri işte böyle diriltir ve size âyetlerini gösterir, belki aklınızı başınıza toplarsınız.

74- Sonra bunun arkasından yine kalbleriniz katılaştı, şimdi de taş gibi, ya da taştan da beter hale geldi. Çünkü taşlardan öylesi var ki; içinden nehirler kaynıyor, yine öylesi var ki, çatlıyor da bağrından sular fışkırıyor, öylesi de var ki, Allah korkusundan yerlerde yuvarlanıyor... Ve sizin neler yaptığınızdan Allah gafil değildir.

اِدَّارَأْتُمْ aslında "tedâra'tüm" demektir ki, defetmek mânâsına "دَرْأ "den tefâül babından bir fiil olup تَدَافَعْتُمْ "def etmek istediniz" anlamınadır.

وَاِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا **ve hani siz bir kişi, yani bir insan öldürmüştünüz** ve bundan dolayı aranızda büyük bir fitne çıkmıştı. فَادَّارَأْتُمْ فِيهَا **öldürülen bu kimse hususunda suçu birbirinizin üstüne atarak, başınızdan belayı def etmek istiyordunuz.** Bu sûretle karşılıklı düşmanlık ve didişmeniz çoğalıp duruyordu. Rivayet olunuyor ki, içlerinde yaşlı ve gayet zengin bir adam varmış, bunun bir oğlu ve birçok da yeğenleri, yani kardeş çocukları bulunuyormuş. Yeğenler bu zengin amcanın mirasına konmak için onun tek oğlunu gizlice öldürmüşler, sonra da cenazesini kapıya koyarak bağırıp çağırmaya, güya katilini aramaya, cinayeti şunun bunun üzerine atmaya kalkışmışlar. Katilin bulunamaması üzerine büyük bir fitne çıkmıştı. İşte Ey İsrailoğulları, siz Hz. Musa gibi büyük bir Peygamberin zamanında böyle bir cinayet işlemiş, birbirinizle düşmanlığa başlamıştınız. وَاللّٰهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ **Allah Teâlâ ise sizin böyle gizlemiş olduğunuz cinayetleri açığa çıkaracaktı.** Bunun için فَقُلْنَا siz düşmanlığa devam ederken **Biz dedik** ki, اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا **kurban edilmiş olan bakaranın bir parçasıyla o ölüye vurun,** كَذٰلِكَ يُحْيِي اللّٰهُ الْمَوْتٰى **İşte Allah ölüleri böyle diriltir,** akla hayale sığmaz sebeplerle onları yeniden canlandırır. Bundan anlaşılıyor ki, o bakaranın bir parçasıyla ölüye vurdukları zaman, ölü bir hayat eseri gösterip cinayeti işleyenleri haber vermiş ve bu suretle o gizli cinayet meydana çıkarak münakaşa ve fitne de bastırılmıştır.

Demek ki, bakara kurban etme emrinin neticesinde ölülerin dirilmesine misal verecek ve şahit olunacak büyük bir mucize zuhur etmiştir. Artık ölüler de dirilir miymiş diyerek, ölümden sonra dirilmeyi inkâr etmemelidir. Allah Teâlâ, böylece akılların almayacağı yollarla da ölüleri diriltir. وَيُرِيكُمْ اٰيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ **Akıllarınız kemale ersin, düşünüp anlayasınız diye size âyetlerini, mucize ve delillerini de açıkça gösterir.** Siz ölenlerin dirilmesini akla aykırı gibi zannedersiniz, halbuki bu zan, akıldan değil, aklın noksanlığından ileri gelmektedir. Zirâ hayat denilen olayı ilk başta hiçbir örnek olmadan meydana getiren yüce kudretin ikinci hayatı yeniden ortaya koyamaması için hiçbir sebep yoktur. Mevcut hayatı kabul eden aklın, ikinci hayatı kolaylıkla kabul etmesi lazım gelir. Akıl, gerçi kıyas için daima bir misal arar, lakin ilk hayat da misal olmak üzere pekâlâ yeterlidir. Bununla beraber ölümden sonra dirilmeyi idrak edemiyenlere canlı delil olmak üzere peygamberler gönderilmiş ve onlara böyle bakara kıssası gibi mucizeler verilmiştir. Yukarıda yıldırım kıssası da geçti ki, o da kendine mahsus yönleriyle özel bir misaldir. İşte bütün bunlardan dolayı Bakara

kıssasının İsrailoğulları'na gösterilen bir ba'sü ba'delmevt (ölümden sonra dirilme) misali olarak düşünülmesi gerekir.

Genellikle tefsir kitaplarında bakara kurban edilmesi emrinin sebebinin bu öldürme hadisesi olduğu gösterilmiş ve bunun için katil fıkrasının gecikme sebebi hakkında münakaşalar yapılmıştır. Lakin âyette bunlar وَاِذْ , وَاِذْ diye ayrı ayrı hatırlatmaya tabi tutulmuş olduğundan, öldürmenin emirden evvel vukuuna ve emrin yalnızca ondan dolayı olduğuna delalet edecek hiçbir ipucu gösterilmemiştir. Aradaki rivayetler de Kur'ân'ın zahirî anlamını o yönde te'vil ettirecek kuvvetten yoksundur. Şu halde Ebu Hayyan'ın beyanı veçhile öldürme olayının, kurban emrinden önce meydana gelmiş olduğuna hükmetmek, Kur'ân'ın zahir mânâsına aykırı düşer (1). O halde kurban emri daha başka hikmetleri de içinde taşıyarak verilmiş, o cinayet işinin çözümü de bunun en önemli faydalarından birini teşkil etmiştir. Bu sûrenin iş bu bakara kıssasına izafe edilerek الْبَقَرَة (Bakara) diye adlandırılmış olması da bunun altında diğer kıssalardan daha ziyade bir şümûl ve derinlik bulunduğuna işaret eder. Dikkat edilirse görülür ki, Kur'ân bütün kıssaları مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ *"Şu da size gönderilenin doğruluğunu tasdik etmektedir."* mazmununu açıklama yolunda ve geçmiş kitaplarda yer alan ve İsrailoğulları gözünde yegâne din üslubu kabul edilen üsluba benzer bir tarzda ve yüksek bir belağatla tasvir ederek hatırlatmış ve bütün bunların öncesi ve sonrasında muhkem âyetlerle gerçek maksatları bütün parıltılarıyla gözler önüne sermiştir. Şu halde bunlarda inanmayanların yaptığı gibi مَاذَا اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًا *"Acaba Allah bu misalle neyi murad ediyor?"* diye çirkin tevillere ve yanlış telakkilere düşmeksizin وَاَمَّا الَّذٖينَ اٰمَنُوا فَيَعْلَمُونَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ *"İman edenler bunun kesinkes Allah tarafından gelen hakikatler olduğunu bilirler."* (Bakara, 2/26) gerçeğine uymak gerektiğini ve bütün bu harikulâde oluşların Allah'ın sonsuz ilmine ve kudretine havale edilerek kabul edilmesi lazım geldiğini, kitabın başındaki لَا رَيْبَ فٖيهِ *"Bunda şüphe ve tereddüde yer yoktur!"* âyetiyle الٓمٓ herşeyin bir başlangıcı bulunduğunu unutmamalıdır. Bakınız bu esrar dolu oluşlarla, o inatçı ve batıla tapan mizaçları ıslah edilmiş ve öldükten sonra dirilme konusunda kalpleri yumuşatılmış olan İsrailoğulları hakkında hangi faydalı sonuçların meydana geldiğine şöylece dikkat çekilmiştir: ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ **Ey İsrailoğulları, bütün bu olup bitenlerden sonra kalbleriniz katılaştı.** Size peygamberler ve onlar eliyle gönderilmiş olan apaçık âyetler ve mucizeler hiç kâr etmez oldu, فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةً **artık o kalbler taş gibi veya ondan daha katıdırlar.** وَاِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ **Çünkü bazı taşlar vardır ki;** لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْاَنْهَارُ **ondan**

(1) Ebu Hayyan, a.g.e., I, 258.

kevnî veya sınaî tesirlerle gürül gürül ırmaklar fışkırır, fışkırabilir. Sizin kalbleriniz ise hiçbir şeyden etkilenmez ki, o sayede kendilerinden marifet fışkırabilsin. وَإِنَّ مِنْهَا **Onlardan bazıları da vardır ki;** لَمَا يَشَّقَّقُ **herhalde bir etkilenme ile çatlar,** فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ **ondan su çıkar, fışkırmazsa da sızar,** وَإِنَّ مِنْهَا **nihayet onlardan bazıları da vardır ki,** لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ yağmur, kasırga, zelzele gibi ilahî kudretin eseri olan olaylardan etkilenerek, **Allah korkusundan düşer, yuvarlanır, yerinden oynar.** Halbuki sizin kalbleriniz bu kadar ayan beyan olan vahiy âyetleri ve kesin açıklamalar karşısında bile zerre kadar tesir altında kalmaz, teşvikten ve engellemeden etkilenmez. وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ **Ve fakat Allah sizin yaptıklarınız-dan asla gafil değildir.**

Şimdi bu tasvir ve uyarmalardan sonra bir de hallerini açığa vurmak için, bunların imana gelmelerini temenni eden mü'minlere hitap ederek buyuruluyor ki:

أَفَتَطْمَعُونَ

أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللّٰهِ ثُمَّ
يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿٧٥﴾ وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ
آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ قَالُوا أَتُحَدِّثُونَهُمْ
بِمَا فَتَحَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٧٦﴾
أَوَلَا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ ﴿٧٧﴾
وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا
يَظُنُّونَ ﴿٧٨﴾ فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ
هٰذَا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ
أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ ﴿٧٩﴾ وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ

إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللّٰهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللّٰهُ
عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٨٠﴾ بَلٰى مَنْ كَسَبَ
سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا
خَالِدُونَ ﴿٨١﴾ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولٰئِكَ
أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٨٢﴾

Meâl-i Şerifi

75- Şimdi bunların, size hemen inanacaklarını ümit mi ediyorsunuz? Halbuki bunlardan bir grup vardı ki, Allah'ın kelâmını işitirlerdi de sonra ona akılları yattığı halde bile bile onu tahrif ederlerdi.

76- Üstelik iman edenlere rastladıklarında inandık derler, birbirleriyle başbaşa kaldıkları zaman, "Rabbinizin huzurunda aleyhinize delil olarak kullansınlar diye mi tutup Allah'ın size açıkladığı gerçekleri onlara da söylüyorsunuz? Hiç aklınız yok mu be?" derlerdi.

77- Peki bilmezler mi ki, onlar neyi sır olarak saklar ve neyi açıkça söylerlerse Allah hepsini bilir.

78- Bunların bir de ümmî (okuma yazması olmayan) kısmı vardır, kitabı bilmezler, ancak birtakım kuruntu yığınına, boş saplantılara kapılır ve zan içinde dolaşır dururlar.

79- Artık o kimselerin vay haline ki, kendi elleriyle kitap yazarlar da sonra biraz para almak için "Bu Allah katındandır." derler. Artık vay o elleriyle yazdıkları yüzünden onlara, vay o kazandıkları vebal yüzünden onlara!..

80- Bir de dediler ki: "Bize sayılı birkaç günden başka asla ateş azabı dokunmaz". De ki; "Siz Allah'dan bir ahit mi aldınız? Böyle ise Allah sözünden dönmez. Yoksa siz Allah'a karşı bilemeyeceğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?"

81- Evet kim bir günah işlemiş de kendi günahı kendisini her yandan kuşatmış ise, işte öyleleri ateş ehlidirler ve orada ebedî kalıcıdırlar.

82- İman edip salih ameller işleyenler, işte öyleleri de cennet ehlidirler ve orada ebedî kalıcıdırlar.

Bu tarzdaki belağat üslubuna "telvin-i hıtap" adı verilir.

Ey iman ehli! اَفَتَطْمَعُونَ اَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ **Artık bu katı kalblilerin sizin iyilik dolu temennilerinizden dolayı toptan imana geleceklerini ve ahir zaman Peygamberini ve onun getirdiği kitabı tasdik eyliyeceklerini ümit mi ediyorsunuz?** وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ **Halbuki bunlardan bir grup vardı ki;** يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللّٰهِ **Allah'ın kelâmını, yani Tevrat'ı işitirler, bellerlerdi de** ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ **sonra yine onu tahrif ederlerdi,** mânâsını değiştirecek bir surette kelimelerin ve harflerin yerlerini, mânâlarını değiştirirlerdi. Hem bunu anlayamadıklarından, akıl ve idrak noksanlığından dolayı değil, مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ **akılları erdikten, ne mânâsında, ne de Allah kelâmı olduğunda asla şüpheleri kalmadıktan sonra** وَهُمْ يَعْلَمُونَ **bile bile ve kasden yaparlardı.** Artık böylelerinden iman ve hayır umulur mu? Üstelik bunlar, bir de münafıktırlar وَاِذَا لَقُوا الَّذِينَ اٰمَنُوا **iman edenlere rastladıkları zaman diğer münafıkların yaptığı gibi** قَالُوا اٰمَنَّا **biz iman ettik derler,** وَاِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ **birbirleriyle yani bu münafıklar, kendileri gibi münafık olan benzerleriyle tenha bir yerde başbaşa kaldıkları zaman** قَالُوا **her biri, bir diğerine şu suretle sitem eder derler ki:** اَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ **Yahu, siz onlara, yani Muhammed ve Ashabına Rabbinizin huzurunda sizinle münakaşa ve mübahase ederek size üstünlük sağlasınlar diye mi Allah'ın size açıkladığı sırları ve hakikatleri haber veriyorsunuz?** Yani gerek ahir zaman Peygamberinin vasıf ve özellikleri, gerek İsrailoğulları'nın geçmiş maceraları hakkında Allah'ın Tevrat'ta siz yahudilere haber verdiği bilgileri onlara bildiriyor ve sizi mağlup etmeleri için ellerine delil mi veriyorsunuz? Siz söylemeseniz, onlar bu sırları bu gerçekleri nereden bilecekler? اَفَلَا تَعْقِلُونَ **Sizin hiç aklınız yok mu? Hiç mi düşünmüyorsunuz?** Bu sırların açıklanmasının sonu nereye varacak, diye birbirlerine sitem ve serzenişte bulunurlardı. Lakin اَوَلَا يَعْلَمُونَ **bunlar şunu bilmiyorlar mı ki,** اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ **Her halükârda Allah onların gizlediklerini de açıkladıklarını da bilir. Ve bildiği için Peygamberine de bildirir.** Şu halde Kur'ân'ın asıl Tevrat'ı tasdik eden beyanları ve İsrailoğulları hakkında gizli bilgilerden müslümanların haberdar olmaları ve Hz. Peygamber'in vasıf ve özelliklerinin Tevrat'ta da yer almış olduğunu bilmeleri, bazı yahudilerin bu sırları müslümanlara açıklamış olmalarından dolayı değildir; doğrudan doğruya Allah'ın, kendi Peygamberine bunları vahiy yolu ile bildirmesinden, Hz. Peygamber'in hak peygamber olmasındandır. İşte o yahudi bilginler bunları bilmezler mi? Bilmesine bilirler, ama bil-

diklerini söylememek ve yeri geldikçe onları tahrif etmek onların şiarıdır.

وَمِنْهُمْ اُمِّيُّونَ **Bir de bunların ümmîleri vardır ki,** لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ **okuma yazma bilmezler, kitabı anlamazlar,** اِلَّا اَمَانِيَّ **sadece birtakım ümniyyeler (kuruntular) beslerler.** Bütün bildikleri hayal meyal mefkurelerden, duydukları taklidî temennilerden ibarettir.

"Emâniy", ümniyyenin çoğuludur. Kelimenin aslı اُفْعُولَة "üf'ûle" vezninde "umnûye" olup temenninin sülâsisi olan takdir veya tilavet mânâsına "mena"dan alınmış bir isimdir ki, insanın kendi içinde ve hayalinde tasarlayıp varlığını kabul ettiği ve olmasını temenni edip durduğu veyahut diline dolayıp durduğu şeylerdir ki, Frenkler buna "ideal" derler ve genç mütercimlerimizden birçoğu bunu mefkûre diye terceme ediyorlar.(1) Çünkü emaniy insanın kendi gönlünden geçirdiği, saplanıp kaldığı ve durmadan arkasından koştuğu bir düşünce, bir hayal, bir kuruntu demektir. Bunun bazılarının gerçekleşmesi mümkün ve şu halde geçerli olanları bulunabilirse de çoğunlukla hiçbir delile dayanmayan kuru ve şahsi temennilerden ibarettir. Bundan dolayı emaniy, batıl idealler, evham ve boş hayaller mânâsına da kullanılır. Frenkler ahlâkiyat konusunda bunu esas alan felsefî görüşe "idealizm" derler. İşte yahudilerin okuma yazma bilmeyen avam (cahil halk) takımı da ilimden, kitaptan nasibi olmayıp sadece kuruntu arkasında koşar dururlar, وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَظُنُّونَ **ve onlar yalnızca zan içinde yaşarlar,** zan peşinde koşarlar, kuru bir zan ve taklitten başka bir şeye malik değiller. Hak ile batılı tayin edip seçemezler. Bu yüzden bunların vebali de kendilerini aldatan okur yazar takımınadır. İşte bundan dolayı فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِاَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هٰذَا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ **şimdi vay o yazıcılara ki, kendi elleriyle kitaplar yazarlar da, sonra: "bu Allah katından" derler,** Allah'a iftira ederler, لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا **ki onunla beş on para kazanmak için böyle yaparlar.** Haddi zatında geçici olduğundan dolayı az demek olan bir dünya menfaati gibi hasis bir fayda uğruna yalan söyler, gerçeği tahrif eder, değiştirirler. Bu suretle eski kitapları büyük tahriflere uğratmışlardır. فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ اَيْدِيهِمْ **Evet vay onlara, o ellerinin yazdığı yalanlar yüzünden ve** وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ **vay onlara o kazandıkları çirkin kazanç yüzünden.**

Böyle hakikati tahrif eden, gerçeği saptıran, yalan yanlış yazılarla, propagandalarla halkı iğfal ederek haktan uzaklaştırmanın akıbeti ne kadar fecidir. İnsanları ebedi azaba sürükleyen bu dolandırıcılığın vebali karşısında dünyanın

(1) Son zamanlarda bunun yerine bir de "ülkü" kullanılmak arzu ediliyor, lakin Divanü Lügati Türk'te ülkü, Feyman diye gösterilmiştir. Feyman ise Farsça'daki peymandır. Peyman da "Bürhan-ı Katı' "ın açıkladığı üzere şart, ahd ve mîsak mânâsınadır. Şu halde ülkü, ideal demek olmuyor. (Müellif)

o süflî kazançları, ahiretteki azabı ne kadar şiddetlendirecektir. Onlar kendi gönüllerince güya buna da bir çare bulmuşlar وَقَالُوا ve cahil halka, avama şu ümniyyeyi de telkin ederek **demişlerdir ki,** لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّٓا اَيَّامًا مَعْدُودَةً **sayılı birkaç günden başka bize cehennem ateşi hiç temas etmiyecek (dokunmayacak)tir.**

Tefsirciler, bu sayılı günlerin adedi hakkında onlardan çeşitli sözler de rivayet etmişlerdir ki, bunların en belli başlısı kırk gün. Nahcevanî Tefsiri'nde beyan olunduğuna göre, Tevrat'ta Allah'ı bırakıp da buzağıya tapanların ateşe atılacakları hakkında âyetin zuhur (ortaya çıkışı) ve iştiharı (meşhur oluşu) üzerine yahudi halkının ümniyyeleri kırılmış ve İslâm dinine girmek temayülünü göstermeye başlamışlardı. Bunu gören yahudi bilginler, telaşa düşerek ilan etmişlerdi ki, "Buzağıya ibadet, Hz. Musa'nın yokluğunda ancak kırk gün sürmüştü. Şu halde biz yahudiler cehennemde nihayet kırk günden fazla kalmayacağız." şeklinde teselli ve müjde vermişlerdi (1). Yahudilerin bir takımından da Asmaî, şu iddiayı hikaye etmiştir ki: Buzağıya tapmalarının müddeti yedi günden ibaret imiş. İbnü Abbas ve Mücahid'den dahi rivayet olunduğuna göre; yahudiler "Dünyanın ömrü yedi bin senedir, biz de her bin sene için bir gün azap göreceğiz." demişler. Diğer bir rivayette de yahudiler, "Cehennemin bir tarafından bir tarafı zakkum ağacına kadar kırk senelik yoldur ve onlar bir senelik yolu bir günde alarak kırk günde tamam edeceklerdir." diye Tevrat'ta zikredilmiş bulunduğu iddiasını ileri sürmüşlerdir.

Ey Muhammed, قُلْ sen onlara şöyle söyle ve de ki; اَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللّٰهِ عَهْدًا **Siz, bu konuda Allah'dan bir ahd, bir söz mü aldınız?** فَلَنْ يُخْلِفَ اللّٰهُ عَهْدَهُ **Eğer öyle ise, Allah ahdini bozmaz, verdiği sözden dönmez.** اَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ **Yoksa bilemiyeceğiniz bir şeyi Allah'a iftira ederek söyleyiveriyor musunuz?** بَلٰى **Hayır, mesele onların dediği gibi değil,** مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً **her kim bir seyyle kazanır, bir fenalık yapar** وَاَحَاطَتْ بِه۪ خَط۪ٓيـَٔتُهُ **ve yaptığı fenalık kendisini her tarafından kuşatırsa;** içini ve dışını, kalbini, dilini ve diğer azalarını tamamen kaplarsa, kötülüğü alışkanlık haline getirir ve bir de helal görmeye başlarsa فَاُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ **İşte bunlar ateş ehli, ateş ashabıdırlar,** هُمْ ف۪يهَا خَالِدُونَ **onlar o ateşte süresiz kalıcıdırlar.** Öyle onların umduğu ve iddia ettiği gibi, yedi günde, kırk günde değil, hiçbir zaman o ateşten çıkıp kurtulamazlar, hep orada kalırlar, orası ebedilik âlemidir. Ve bunlar o âleme günaha batmış olarak, kötülüğe bulanmış olarak ve temiz hiçbir yanları kalmamış olarak gitmişler ve artık fenalık onların ebedî hasleti ve genel özelliği olmuştur. İnsanı kuşatan bir tek kötülük böyle

---

(1) Nimetullah b. Muhammed en-Nahcevânî, el-Fevatihu'l-İlâhiye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiye, I, 39.

sonuç verirse birçok kötülüğe bulaşmış olanların halleri artık kıyas edilsin. Demek olur ki, günah her tarafını kaplamamış olanlar, cehennem ateşinde ebedî kalacaklardan değiller. Kalbinde zerre kadar imanı kalabilenler, günahı günah bilenler ve ona helal demeyenler hakkında hulûd (ebedî azap) yoktur. Sayılı günler aslında bunlar için tasavvur olunabilir. Diğer taraftan وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ **iman edip, iyi ameller işleyen kimseler ise** اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ **işte bunlar cennet ehli, cennet ashabıdırlar ve o cennette ebedî kalacaklar.**

Cennet ve cehennem hakkında ve kimlerin cennet ehli ve kimlerin cehennem ehli oldukları hakkında Allah'ın ahdi, va'di ve tehdidi ve Peygamberine bildirdiği işte bunlardır.

Artık bu bilgiler ışığında Allah'ın rahmetinin, gazabına üstün olduğu görüşüne istinat ederek, seyyiat (kötülükler) ile kaplanmış ve kalblerinde zerre kadar bile iman kalmamış olanların dahi ateşte ebedî kalmayacaklarını sanmak ve vehm etmek; yahudilerin "sayılı günler" kuruntusuna düşmek ve ilâhî adaleti inkâr etmek demektir. İlâhî rahmetin üstünlüğü ve onun ahirette rahîmiyet olarak zuhura geleceği, kötülüklerin ebedî ceza ile cezalandırılacağı sırf günah kesilmiş olan kimselerin, "Mâliki yevmiddîn" huzurunda ebedî mağlubiyetlerini gerektireceği unutulmamalıdır. Kur'ân'ın ortaya koyduğu bilgi ve hikmete göre; ahiret âlemi bir ikinci oluştur ve şüphe yok ki, o ikinci oluşun tohumu da bu birinci oluştan, yani dünya hayatından gidecektir. Şu halde dünyadan gidişinde günaha batmış ve bulanmış olan nefsin, ikinci oluşunda günahın karşılığından başka birşey tasavvur etmek, o ikinci oluşu da bu birinci oluş saymış gibi bir çelişki olur. Fakat kötülük tamamen nefsi sarıp istila etmemiş ve o nefiste zerre kadar bir hayır, bir tutar taraf kalmışsa, işte o zaman ilahî rahmetin üstünlüğü, o kimsenin ateşte ebediyyen kalmıyarak akıbet kurtuluşa ermesini gerektirir.

لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّا اَيَّامًا مَعْدُودَةً diyen İsrailoğulları soyunun, bu ilâhî ahid karşısındaki durumları nedir? Gerçi daha yukarılarda geçen açıklamalar, bunların kötülüklerini tek tek ifade etmiştir. Bununla beraber, ey Muhammed, onlara ve bütün insanlara şunu bir defa daha hatırlat:

وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَ

بَنٖٓي اِسْرَٓائٖيلَ لَا تَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبٰى

وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكٖينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَاَقٖيمُوا الصَّلٰوةَ
وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ اِلَّا قَلٖيلًا مِنْكُمْ وَاَنْتُمْ مُعْرِضُونَ ﴿٨٣﴾

Meâl-i Şerifi

83- Hani bir vakitler İsrailoğulları'ndan şöylece mîsak (kesin bir söz) almıştık: Allah'dan başkasına tapmayacaksınız, ana-babaya iyilik, yakınlığı olanlara, öksüzlere, çaresizlere de iyilik yapacaksınız, insanlara güzellikle söz söyleyecek, namazı kılacak, zekatı vereceksiniz. Sonra çok azınız müstesna olmak üzere sözünüzden döndünüz, hâlâ da dönüyorsunuz.

وَاِذْ اَخَذْنَا مٖيثَاقَ بَنٖى اِسْرَاۤئٖيلَ Biz azûmüşşan, daha önceleri bu İsrailoğulları'ndan şöylece mîsaklarını almış idik:

1- لَا تَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ Allah'dan başka ma'bud tanımıyacak ve ondan başkasına ibadet ve kulluk etmiyeceksiniz.

2- وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا Ebeveyne, yani babaya ve anaya ihsan eyliyecek, her yönüyle iyilik ve güzellik gösterecek, hoşça davranacaksınız.

3- وَذِى الْقُرْبٰى Aynı şekilde kim olursa olsun kendilerine yakınlık sahibi olduğunuz akrabalara,

4- وَالْيَتَامٰى Babaları ölmüş, yetim kalmış çocuklara,

5- وَالْمَسَاكٖينِ Maişetlerini kazanamayan, ellerinde avuçlarında bir geçim vasıtası bulunmayan yoksullara dahi ihsan edeceksiniz.

6- وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا Diğer insanlara da güzel söz söyleyiniz.

7- وَاَقٖيمُوا الصَّلٰوةَ ve namazı ikame ediniz, iyice kılınız.

8- وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ Zekatı da veriniz.

Ey İsrailoğulları! Siz Allah'a böyle mîsak vermiştiniz, **ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ sonra verdiğiniz bu sözden, bu mîsaktan yüz çevirdiniz, vazgeçtiniz. Bir kısmı dünya**daki huzur ve güvenliğe, bir kısmı da ahirette sevap **kazanmaya ait olan bu**

onaylı emirleri ağır bulup, ahdinizi bozdunuz, اِلَّا قَلِيلًا مِنْكُمْ **ancak içinizden pek azı müstesna.** Kaldı ki, bu müstesna azınlık, Hz. Muhammed'in peygamberliğinden önce bu mîsak (anlaşma) uyarınca amel ederler, dinlerinin emirlerini yerine getirirlerdi. Hz. Muhammed'in peygamberliğinden sonra da ona iman ederek yine aynı mîsakı en mükemmel şekilde yerine getirdiler. İşte bu müstesna azınlık Abdullah b. Selam ve benzeri zevattır. Bu pek az kişiler istisna edilince وَاَنْتُمْ مُعْرِضُونَ **siz hâlâ o yüz çevirmede devam edip durmaktasınız.** Bu hususlarda böyle olduğunuz gibi, doğrudan doğruya hayat hakkınızla ilgili olan mîsaklarda da siz böylesiniz. Bakınız;

وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَٓاءَكُمْ وَلَا تُخْرِجُونَ اَنْفُسَكُمْ
مِنْ دِيَارِكُمْ ثُمَّ اَقْرَرْتُمْ وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ ﴿٨٤﴾ ثُمَّ اَنْتُمْ هٰٓؤُلَٓاءِ
تَقْتُلُونَ اَنْفُسَكُمْ وَتُخْرِجُونَ فَرِيقًا مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ
تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاِنْ يَأْتُوكُمْ اُسَارٰى
تُفَادُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ اِخْرَاجُهُمْ اَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ
الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَمَا جَزَٓاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذٰلِكَ مِنْكُمْ اِلَّا
خِزْيٌ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ يُرَدُّونَ اِلٰٓى اَشَدِّ الْعَذَابِ
وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٨٥﴾

Meâl-i Şerifi

84- Yine bir zamanlar mîsakınızı almıştık; birbirinizin kanlarını dökmeyeceksiniz, nüfusunuzu diyarınızdan çıkarmıyacaksınız. Sonra siz buna ikrar da verdiniz ve ikrarınıza şahit de oldunuz.

85- Sonra sizler öyle kimselersiniz ki, kendilerinizi öldürüyorsunuz ve sizden olan bir grubu diyarlarından çıkarıyorsunuz, onlar aleyhinde kötülük ve düşmanlık güdüyor ve bu konuda birleşip birbirinize arka çıkıyorsunuz, şayet size esir olarak gelirlerse fidyeleşmeye kalkıyorsunuz. Halbuki yurtlarından çıkarılmaları size haram kılınmış idi. Yoksa siz kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? Şu halde içinizden böyle yapanlar, netice olarak dünya hayatında perişanlıktan başka ne kazanırlar, kıyamet gününde de en şiddetli azaba uğratılırlar. Allah, yaptıklarınızdan gafil değildir.

وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ **Ve hani sizden mîsak almıştık;**

9- لَا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ **Birbirinizin kanlarını dökmeyeceksiniz,**

10- وَلَا تُخْرِجُونَ اَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ **kendi nüfusunuzu diyarınızdan çıkarmayacaksınız, yani birbirinizi vatanınızdan sürüp çıkarmayacak, göçe zorlamayacaksınız diye sizden mîsak almıştık.** ثُمَّ اَقْرَرْتُمْ **sonra siz buna ikrar da verdiniz, iltizam da ettiniz, o halde ki,** وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ **hepiniz birbirinize şahit bulunuyordunuz, yahut bunun böyle olduğuna bugün dahi şahitlik edersiniz.**

Bu suretle tamamı ona ulaşan emir ve yasakları içine alan ve genel olarak "on emir" adı verilen Tevrat ilkelerine benzeyen bu on adet mîsakın, Tevrat hükümleri mi, yoksa Hatemü'l-Enbiya (Peygamberlerin sonuncusu) Efendimiz'e verdikleri ahit suretleri mi olduğu hakkında iki rivayet vardır ki, biz bu iki rivayetin, ikisinin de sıhhatine kail olmak istiyoruz.

Bilindiği gibi İsrailoğulları, esas itibariyle Tevrat ilkelerine de uygun olan bu hükümler dairesinde Hicret'in akabinde, Peygamber Efendimiz ile antlaşma yaptıktan sonra da yine antlaşmayı bozmuşlardı. Bunun için buyuruluyor ki, ثُمَّ اَنْتُمْ هٰؤُلَاءِ **sonra sizler, yani şimdiki sizler, işte öyle insanlarsınız ki,** تَقْتُلُونَ اَنْفُسَكُمْ **kendilerinizi, kendinizden olan nüfusunuzu öldürüyorsunuz,** ferdî ve ictimaî mânâda intihar ediyorsunuz, وَتُخْرِجُونَ فَرِيقًا مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ **içinizden bir kısmını yurtlarından, vatanlarından çıkarıyorsunuz.** İşte bunu tek başınıza yapamazsınız, fakat تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ **onların aleyhinde düşmanlık ve kötülük üzerine birleşiyor, sırt sırta veriyorsunuz,** yani vicdanların kabul etmeyeceği fenalık ve saldırganlıklarda birbirinize arka oluyor, o kötülükleri topluca yapıyorsunuz. وَاِنْ يَاْتُوكُمْ اُسَارٰى تُفَادُوهُمْ **Ve şayet onlar düşman elinde esir olarak size gelirlerse, fidyelerini ödeyip onları kurtarmaya da kalkıyorsunuz.** Aslında bu cümleyi, "Onlar size esir düşerlerse üstelik onlardan fidye almaya da kalkıyorsunuz." diye anlamak daha doğru gibi görülüyor. Nitekim Ebu Müslim Isfahanî öyle an-

lanmıştır. Lakin İbni Kesir, Ebu Amr, İbnü Âmir, Hamza ve Halefi Âşir kıraetlerinde sülâsî olarak "tâ"nın fethi, "fâ"nın sükûnu ile تَفْدُوهُمْ kırâeti buna müsait değildir. Bunun için tefsircilerin çoğunluğu önceki mânâyı tercih etmişlerdir. Gerçi böyle fidyelerini ödeyip, onları esaretten kurtarmak kötü bir şey değildir, fakat böyle yapmaları, bunların yine kendilerinden olduğunu ikrar ve bunları çıkarırken kendilerinden olduğunu bilerek, kasden ve sözkonusu mîsaka aykırı düşmekle zulmen çıkarmış bulunduklarını itiraf demek olduğundan, âyetin siyakı itibariyle aleyhlerinde bir belge teşkil etmiştir. Bu noktayı nassa bağlamak için yukardaki تُخْرِجُونَ fiiline ait olan şu hâl cümlesi buraya tehir olunmuştur: وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ اِخْرَاجُهُمْ **Halbuki esasen onları kovup çıkarmak size yasak kılınmıştı, onları çıkarmanız zaten caiz değildi.** Allah'la olan mîsakınızın hükümlerine göre bundan yasaklanmıştınız. Böyle iken yine de onları çıkarıyorsunuz. Onlar ya sizdendir, ya değildir. Sizden iseler ne hakla çıkarıyorsunuz, değilseler ne diye fidyelerini ödemeye kalkışıyorsunuz da muahitlerinize (ahitleştiklerinize) karşı onlara açıkça yardım ediyorsunuz?

Süddî'den gelen bir rivayete göre, Medine yakınındaki yahudilerden Beni Kureyza, Araptan Evs kabilesinin halifi yani antlaşmalısı imişler, Beni Nadir de Hazreç kabilesinin muahidi, yani antlaşmalısı imişler. Bunlar birbirleriyle savaş yaptıkları, her fırka öldürme, memleketi harap etme ve ahaliyi sürüp çıkarma gibi hususlarda kendi müttefiklerine yardım eder, fakat her iki taraf yahudilerinden bir kimse esir olursa birleşir fidye toplayarak onu kurtarırlarmış. Araplar bu nasıl şey? Hem onlarla savaşıyorsunuz, hem de esirlerini kurtarmak için fidye veriyorsunuz diye kendilerine serzenişte bulununca, onlar da biz kitabımızın hükmü gereğince bunları fidye ile kurtarmaya mecburuz. Esasen bunlarla savaşmamız da yasaktır, ama ne çare, söz verdiğimiz müttefiklerimizin aşağılanmasından da utanıyoruz, derlermiş.

Buna karşı buyuruluyor ki, اَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ **acaip, siz kitabın bir kısmına iman eder de diğer kısmını inkâr mı edersiniz?** Bunun sonucunun ne olduğunu bilir misiniz? فَمَا جَزَٓاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذٰلِكَ مِنْكُمْ **Sizden bunu yapanların cezası başka değil,** اِلَّا خِزْيٌ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا **mutlaka dünya hayatında büyük perişanlık,** وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ يُرَدُّونَ اِلٰٓى اَشَدِّ الْعَذَابِ **kıyamet gününde de böyleleri azabın en şiddetlisine uğratılacaktır.** Nitekim dünyada Beni Kurayza öldürülmek ile, Beni Nadir de yurtlarından kovulup sürgüne gönderilmekle bu felaketi gözleriyle görmüş ve bizzat yaşamışlardı. Kıyamet günündeki o şiddetli azabı da elbette göreceklerdir. Ey İsrailoğulları! Siz o gizli gizli çevirdiğiniz fesatlar

açığa çıkmaz, onların cezası verilmez mi zannedersiniz? وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ **Allah yaptıklarınızdan gafil değildir.**

أُولٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا
الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا بِالْاٰخِرَةِ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ
يُنْصَرُونَ ﴿٨٦﴾

Meâl-i Şerifi

86- Bunlar ahireti, dünya hayatına satmış kimselerdir. Onun için bunlardan azap hafifletilmez ve kendilerine bir yerden yardım da gelmez.

Ey Muhammed! أُولٰئِكَ **İşte bunlar,** çirkin özellikler ile vasıflanmış olan İsrailoğulları ve bunlara benzeyenler, الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا بِالْاٰخِرَةِ **öyle güruhtur ki bunlar, ahireti verip dünya denilen aşağılık hayatı satın almışlardır.** Bunların ahirete imanları olmadığından, ileriye dönük herhangi bir hakları da kalmamıştır. Gerçi önce yok değildi, fakat o saadeti beş on paraya sattılar. فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ **Bundan dolayı bunların ileride çekecekleri azab asla hafifletilmez,** وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ **kendilerine hiçbir taraftan yardım da olunmaz.** Bu alış-veriş ustalarının bütün kazançları, bu korkunç ziyandan, bu ebedî perişanlıktan ibarettir. Onlar istedikleri kadar "sayılı günler" kuruntusuyla gönül eğlendirip dursunlar, ruhları kötülük ile dopdolu olan bu bezirganların azapları kesilmek şöyle dursun, hafiflemez bile. Zira ebediyyen satılmış bir malın mahrumiyetini çekmek de ebedîdir.

Dünya, دُنُوّ veya دَنَاءَة 'den أَدْنَى ismi tafdilinin müennesi olup "en yakın" yahut "pek alçak" mânâsına bir sıfattır. الدَّارُ الدُّنْيَا ، السَّمَاءُ الدُّنْيَا ، اَلْحَيٰوةُ الدُّنْيَا gibi isimlere sıfat olarak kullanılmıştır. Bundan başka ahiret kelimesi gibi ve onun karşıtı bir isim olarak da kullanılır ki, o zaman اَلْحَيٰوةُ الدُّنْيَا yahut الدَّارُ الدُّنْيَا terkiplerinden birinin yerine geçer. Bununla beraber Kur'ân'da bu mânâ hep الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا sıfat tamlaması olarak yer almıştır. Şu halde "hayat-ı dünya" "dünyanın hayatı" değil, dünya denilen hayat, yani aşağılık ve alçak hayat anlamınadır. Veyahut bugün fiilen içinde bulunulmak itibariyle "en yakın bulunan hayat" demek olur. İleride

bu dünya hayatının nelerden ibaret bulunduğunu açıklayacak âyetler gelecektir.

İşte onların Allah'la olan antlaşmalarının hiç birinde durmamaları, verdikleri her ahdi bozmaları ve tek tek sayılan bütün günahları işlemiş olmaları ahireti bu dünya hayatına satmış olmalarından ve ahirete imanları kalmamış olmasındandır. Böyle olanlar, şüphesiz ki ölümlerinden sonrası için hiçbir şey düşünemez ve onun için hiçbir hazırlık yapamazlar. Beş-on günlük geçici bir hayat için her fenalığı göze alır, beş-on para için Allah'ın kitaplarını bozarlar. Allah'ın kullarına karşı her fenalığı yapar ve yaptıklarından da pişmanlık duymazlar. "Sayılı günler" kuruntusunu uydurmaları da bu imansızlıklarındandır. Ruhları böylesine günah ile kaplanmış bulunanlar elbette ateşte ebedî kalacaklar ve en şiddetli azabı göreceklerdir.

Bu uyarı hükmü bu suretle sona erdirildikten sonra şimdi de bunların Hz. Peygamber'e karşı giriştikleri sûikaste işaretle bu bakış açısından dahi cinayet işlemeye ne kadar istekli oldukları açıklanarak, ebedî azaba ne kadar hak kazandıkları iyice açıklanmış olacaktır:

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِه۪
بِالرُّسُلِ وَاٰتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ
اَفَكُلَّمَا جَٓاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوٰٓى اَنْفُسُكُمُ اسْتَكْبَرْتُمْ
فَفَر۪يقاً كَذَّبْتُمْ وَفَر۪يقاً تَقْتُلُونَ ﴿٨٧﴾

Meâl-i Şerifi

87- Celâlim hakkı için Musa'ya o kitabı verdik, arkasından birtakım peygamberler de gönderdik, hele Meryem oğlu İsa'ya apaçık mucizeler verdik, onu Rûhu'l-Kudüs ile de destekledik. Size nefislerinizin hoşlanmayacağı bir emirle gelen her peygambere kafa mı tutacaksınız? Kibrinize dokunduğu için onların bir kısmına yalan diyecek, bir kısmını da öldürecek misiniz?

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ "vav" harfi, kasem içindir, "lâm" onun cevabı, "kad" ise tahkik harfidir ki, وَاللّٰهِ لَقَدْ demektir. **Yani nâm ve şan-ı uluhiyetime yemin olsun ki, muhakkak surette biz azîmüşşan Musa'ya o kitabı, yani İsrailoğulları'nın öteden beri hükümlerini çiğneyegeldikleri Tevrat'ı verdik,** وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ **ve arkasından onun izinde ve aynı şeriatle memur nice peygamberler daha gönderdik.** Ki bunlar Yûşa, İşmuil, Şem'ûn, Davut, Süleyman, Şa'ya, Armiya, Uzeyr, Hazkil, İlyas, Elyesa, Yunus, Zekeriyya, Yahya ve daha başkalarıdır. Hepsine selam olsun. Ayrıca وَاٰتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ **Meryem oğlu İsa'ya beyyineler verdik.**

Beyyine: Gün gibi gayet açık, vazıh ve celî mânâsına sıfattan isim yapılmış bir kelimedir ki, kendisi gayet açık ve aşikar olan bir davayı açık bir şekilde isbat etmeye yarayan delil demektir. Yani kendisi açık seçik, artık bir başka şeyin açıklamasına ihtiyacı kalmamış olan belge demektir. Peygamberlerin mucizeleri bu çeşit belgelerdir. Şu halde Hz. İsa'nın beyyineleri, onun peygamberliğini açıkça ortaya koyan mucizeleri demek olur ki, bunların neler olduğu ileride genişçe anlatılacaktır.

İsa: Süryanice "İşû"dur. Nitekim bazı hıristiyanlar "Yesû", Frenkler "Jesu" derler. Bunun ism-i mensubu olan "Jezvit" İsevî, diğer bir tabirle Yesûî demek ise de Katolik papazların özel olarak kurdukları cemiyete mahsus bir isim olmuştur ki, bir anlamda tarikat demek olan bu cemiyete ve mensuplarına "Cizvit" adı verilir.

Meryem: Süryanî dilinde "hizmetkâr" mânâsınadır. Arapça kadınlar için meryem, erkeklerdeki "zir" gibi bir mânâya kullanılır. "Zir" kadınlara karışması ve ziyareti çok olan erkek demektir. Nitekim Arap şairi Ru'be'nin: قُلْتُ لِزِيرٍ لَمْ تَصِلْهُ مَرْيَمُهْ * ضَلِيلِ اَهْوَاءِ الصِّبَاءِ تَنْدَمُهْ *"Hizmetçisi, kendisine ulaşmayan ve kadınlar arasına karışan kimseye dedim ki: Gençlik hevesleri sapıttığını pişman eder."* beytindeki zir ve meryem bu mânâya gelmektedir. Biz Türkler genellikle "Meryem Dudu" deriz.

Hz. Musa'dan sonraki peygamberler arasında Hz. İsa'nın bilhassa ismiyle zikredilmesi İsa dininin, Tevrat'taki bazı dinî hükümleri nesheden (kaldıran) bir özelliğe sahip olması bakımındandır. Bundan dolayı İseviyet, yani Hıristiyanlık, Musevîlik'ten ayrı bir din olmuştur.

Hz. İsa'ya bu beyyinatı (belgeleri) verdikten başka وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ **bir de onu Rûhu'l-Kudüs ile destekleyip takviye ettik.** Râğıb'ın tarifine göre; ruh, esasen canlının öyle bir cüz'üdür ki, canlıda hayat bununla meydana gelir. Ruh ile nefis

bir midir, değil midir? Bunda da uzun uzadıya ihtilaflar olmuştur. Nefis aslında "ben" dediğimiz şeydir. Fakat ruh da bu mudur? Yoksa bunun bir aleti midir? Bu konuda özel tasnifler yapılmıştır ki, وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ âyetinin tefsirinde inşaallah mümkün olan izahatı sunmaya çalışacağız. (Bkz: İsrâ, 17/85). Şimdilik şu kadarını söyliyelim ki; öteden beri ruhun mahiyeti hakkında söz söyleyenler bunu başlıca üç ayrı bakış açısından düşünmüşlerdir. Bu da hareket, hayat ve idraktir. Herşeyden önce ruh bir hareketin başlangıcı olarak tasavvur edilmiştir. Bizzat harekete geçiren her hareket ettirici kuvvet bir ruh, her hareket eden şey de onun eseri kabul edilmiştir. Buna göre, hiçbir hareket yoktur ki, bir ruh ile ilgili olmasın. Şu kadar var ki, bizzat hareket ettirenler doğrudan doğruya, dolaylı olarak hareket edenler de yine dolaylı yollardan bir ruha bağlı sayılırlar. Bu anlamda ruh, kayıtsız şartsız kuvvet karşılığı bir mânâya gelir. İster yalın halde olsun, ister çok yönlü olsun, ister şuurlu, ister şuursuz olsun, ister iradeli, ister iradesiz olsun hadd-i zatında harekete geçirme özelliği bulunan her kuvvet bir ruhtur. Frenkler dinler tarihiyle ilgili araştırmalarda bu görüşe "Animizm" adını vermişlerdir. Lakin ruhun bu mânâsı genel değildir. Bu hareketi, iradeli hareketlere tahsis edecek olursak, o zaman ikinci ve üçüncü mânâlara benzer veya eşdeğer veyahut daha özel bir amelî ve ahlâkî ruh mânâsı ifade etmiş oluruz. Çünkü iradeli hareket, hayat ve idrak ile eş anlamlı, hatta onlardan daha fazla özelliğe sahiptir.

İkinci olarak ruh, bir hayat kaynağı olarak tasavvur olunmuştur ki, bu birinciden daha özel bir anlayıştır. Zira hareket, hayatın belli başlı şartlarından sadece biridir. Her hayatta bir hareket vardır. Fakat burada hayattan maksat genel anlamda canlıların sahip olduğu hayattır. Çünkü bitkilere ait hayata hayat denmesi bu mânâya uygun olduğundan değildir. Zira bitkilerin hayatında bir yerden bir yere kitle halinde hareket yoktur. En meşhur mânâsıyle ruh denilince işte bu hayat kaynağı anlaşılır ve ruh bizatihi mevcut ve lizatihi canlı bir kaynak olmak üzere tarif olunur ki, Râğıp da bunu ifade etmiş demektir.

Üçüncü olarak ruh, gerek cüz'î, gerek küllî bir idrak mebdei (noktası) olarak kabul olunmuştur ki, bu da ikinci görüşten daha özeldir. Zira hayat idrakin şartlarından biridir. Daha doğrusu idrak dediğimiz şey, algılama derecelerine göre hayatın bir eseridir. Demek ki, idrak sahibi her ruh canlıdır ve her canlı kendi kendine hareket etme güç ve kabiliyetine sahiptir. Bununla beraber her hareket edenin veya hareket ettirenin bu anlamda canlı olması lazım gelmeyeceği gibi, her canlının da idrak sahibi olması göz önünde bulundurulacak bir noktadır. Bu suretle ruh veya canlı denildiği zaman şuurun ilk mertebesinden

akla ve kudsî kuvvete varıncaya kadar derece derece farklı mertebeleri yüklenebilen ve vücudun aslî ve gölgesel ikiliğini içine alan şuur ve idrak kaynağı kastedilir ki, bazılarına göre irade ve kendi kendine hareket etmek gibi hususlar bunun teferruatından sayılır. Bununla beraber duygu ve şuur, ruhun en genel belirleyici özelliğidir. İrade ve hareketin yalnızca şuura bağlı özellikler olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Bu takdirde akıl, ruhun en ileri ve en mükemmel görünümü olmuş olacaktır. Halbuki iradenin şuur veya akıl beraberliği kabul edilse bile, bedende olan öteki belirtilerden daha üstün bir değere sahip bulunduğunda şüphe yoktur. Akla mahkum iradeler bulunduğu gibi, şehvet ve heveslere mahkum akıllar da vardır. Şu halde ruh denildiği zaman his ve şuur, akıl ve idrak güçlerinden başka irade gücü gibi özellikleri de içine alan daha geniş ve etraflı bir hayat cevheri anlaşılmak lazım gelir. Gerçekte de ruh ilminden bahsedenler, ruhun hem nazarî, hem amelî kabiliyetlerini göz önünde bulundurmaya mecbur kalmışlardır. Asrımızın ruh ilmi (psikoloji) kitaplarında şuur, ruhun en umumî hadisesi kabul olunmaktadır. Bununla birlikte ruhî kuvvetler: Acı duyma, tad alma, hoşlanma ve nefret gibi duyusal kuvvetler; idrak, düşünce, tasarı ve tasavvurlar gibi zihinsel ve aklî kuvvetler; istek ve irade gibi harekete geçirici kuvvetler olmak üzere başlıca üç ana kuvvenin kaynağı olarak düşünülmektedir. O halde kendine mahsus anlamıyla ruh denilirken kendiliğinden hareket edebilme, daha doğrusu kendi kendini hareket ettirebilme, canlılık ve idrak gibi özelliklerin üçü birden göz önünde bulundurulmalıdır. Yani ruh, hayatın da, hareketin de, idrakin de esas sahibi olan bir varlıktır. Eğer hayat kelimesi, sadece bir yönü ile alınmayıp bu üçünün de temsilcisi olarak alınacak olursa, o zaman bizatihi mevcut ve lizatihi canlı şeklinde tarif aynı mânâyı ifade ederek, en özel anlamıyla ruhun en aşağı mertebesini göstermiş olur. Aslında biz, duyu organları gelişmiş yüksek canlılarda ve bilhassa insanda bu üçünün birleştiğini görüyoruz. Şu halde herkesin bildiği ve anladığı meşhur şekliyle ruhun en alt seviyedeki mânâsı canlılık olarak kabul edilir ve her kuvvete de ruh denilmez. Hayatın anlamı ne kadar yükselirse, ruhun mânâsı da o ölçüde yükselmiş olur. Daha doğrusu ruh ne ölçüde yükselirse hayatın mânâsı da o ölçüde yükselir ve özellik kazanır.

Genel anlamıyla ruhun, katı ve hareketsiz olan maddeye zıt bir varlık olduğu açıktır. En ilkel şekliyle madde ruhsuz bulunabilir, fakat bu mânâda ruhsuz bir cisim var mıdır? Bu husus münakaşa edilebilirse de ilkel maddeden meydana gelmiş olan her cisim terkibi ve teşekkülü bakımından bizzat bir kuvvete ve bir ilk harekete sahip olmak durumunda bulunduğundan her cisimde,

genel anlamda bir ruh zaten var demektir. Fakat özel anlamda ele alındığı zaman, ruhsuz cisimlerin varlığından şüphe etmeyiz. Zira nice canlıların, ruhtan ayrıldığı zaman öldüklerini görmekteyiz. Demek ki ruhun cisimden ayrılmasıyla ayrıcalık kazanacağı şüphe edilecek bir şey değildir. Fakat esas itibariyle ruhun öz cevheri ile maddenin öz cevheri birbirinden apayrı varlıklar olarak âlemde iki ayrı cins cevher var mıdır? Yoksa maddenin cevheri ruhun cevherine veyahut ruhun cevheri maddenin cevherine râci olmak üzere yalnızca bir tek çeşit cevher mi vardır? Yani kâinat âleminden cisimlerin cevheri büsbütün kaldırıldığı farzolunsa, ruhlar da ortadan kalkar mı? Yahut aksine ruhun cevheri ortadan kalksa, maddî cisimler de büsbütün yok olur, ortadan kalkar mı? Yoksa birisi diğerinden ayrı olarak varlığını sürdürebilir mi? Felsefe dalında her birinin taraftarı ve savunucuları bulunan çeşitli nazariyelerden şimdilik vazgeçerek şu kadarını söyleyelim ki ruhun, cevheri ve öz varlığı ne olursa olsun, nev'inin hakikatı, hatta bir tek nevi içinde çeşitli mertebeleri bulunduğu şüphe götürmez bir gerçektir: İnsanların diğer canlılardan farkı, ruhlarının kendi nev'ine mahsus özelliğinden dolayı olduğu gibi, beşerin çeşitli sınıf ve fertleri arasındaki fark da en azından ruh mertebelerinin çokluğunu göstermektedir. Genellikle Peygamberler ise derece farklarıyla birlikte, Âdem kıssasından anlaşıldığı üzere, ilk fıtrata nazaran, beşer nev'i içinde Allah'ın halifeliğine mazhar olmuş yüksek bir ruh derecesine sahip kimselerdir. Bu yüzdendir ki, âdeta kendi nevilerinin üstünde sayılabilecek bir ayrıcalıkları vardır. Bu yüksek ruh asaletine sahip bulunmalarının yanında ilâhî te'yide de mazhar olmaları onları, hem bilgi ve idrak yönünden, hem de tasarruf gücü demek olan iradeyi harekete geçirme yönünden ve bazan ikisiyle birden ruh mertebelerinin en yücelerine eriştiren tecellilere mazhar kılar. Bu tecellilerden her biri, beşerin alışılmış ruhî davranışlarından çok farklı ve üstün özellikler taşır. İşte bu özellikler o peygamberlerin, çeşitli kademelerde mucizelerini meydana getirirler. Bundan dolayıdır ki, peygamberlere mahsus bilgiler, beşer aklının tekrara ve tecrübeye dayalı olarak elde ettiği alışılmış bilgi ve idraklerin üstünde bir ilim, tasarruflarında da yine normal insanların sahib olabildikleri tasarrufun üstünde bir kudret ve irade zuhur edegelmiştir. Bunun için ruhların bizzat Allah'a izafetle sonuçlanan alışılmış ve alışılmamış bütün güçlerini, çeşit ve mertebelerini bir bütün olarak dikkate almayanlar veya alamayanlar, ruhun en yüksek mertebesini aklın en aşağı mertebesi açısından ele alarak, harika denilen garip ve nadir olayları, daima alışılmışa şartlanmış aklın en aşağı ölçüsüyle çözmeye çalışanlar, peygamberlerin mucizeleri karşısında hep inkâr ve te'vil yoluna sapmışlardır. Diğer bir kısım insanlar da mucizeler

nazariyesine sarılarak, genellikle aklın ve ilmin konusuna giren kesin gerçekleri inkâr etmeye ve görmezlikten gelmeye çalışmışlardır. Bunların birincisi ifrat, ikincisi ise tefrittir. Yaratılışın bütün sır ve inceliklerini, ne tekdüze tekrarlara dayanan prensiplere bağlı olarak deneysel ilmin ve fennin belli sınırları içine hapsetmeğe hakkımız var, ne de aklın ve ilmin kural ve ilkelerini bir kenara iterek, herşeyi yalnızca harikalarla açıklamağa hakkımız vardır. İlmî araştırmalarla ortaya konan yeni yeni buluşlar, ilmin ve fennin sonu olmayan bir genişliğe sahip bulunduğunu gösteriyor. Bu husus inkâr kabul etmez bir gerçektir. Ayrıca normal aklın, ilim ve fennin hiçbir zaman inkâr edilemiyecek değişmez ve kesin hakikatleri içerdiği de bilinmelidir. Şunu da belirtelim ki, sebeplilik (nedensellik) ve çelişmezlik kanunları işte bu çeşit hakikatlerdendir. Bilgi denilen şey, daha ziyade tekdüze tekrarlara bağlı olarak, deneme yanılma sonucunda teşekkül eder. Ancak kâinatta değişim ve gelişim denilen bir ilke daha vardır. Halbuki her değişim, ilk meydana çıkışında, normal dediğimiz tekdüze tekrara dayanan oluşlara karşı bir hamle ve bir isyan sayılır. Bu yüzden de bir harikuladelik ifade eder. Bunun için, ilmî sonuçlara dayanan imanın yanında mucizeye dayanan imanın, irade olayı açısından çok önemli bir yeri vardır. Çok zamanlar görülmüştür ki, ilim adamlarının kendi konuları dışındaki iş ve çabalarda iradeleri oldukça zayıftır, hatta büsbütün yok denilecek kadar azdır. Kendi tecrübemize dayalı olarak elde ettiğimiz bilgiler, bizde irade olayının teşekkülüne ve güçlenmesine katkıda bulunmuyorlar. Buna karşılık hiçbir ilmî ölçüden haberi olmayan bazı cahiller, ilim adamlarının göze alamayacağı işleri yapabilecek güçlü iradeler gösteriyorlar. Bu husus nazarî olarak herkesçe kabul edilse bile tatbikatta iradenin, hiçbir bilgiye ihtiyaç göstermeyen imandan kaynaklandığı ve oradan kuvvet aldığı gözleniyor. Bu da normal ilmin sonuçlarına inanmaktan değil, mucizeye inanmaktan doğuyor. İslâm dini, bu hakikati tesbit ve ahlâkı yüceltmek için, ilmin ve aklın kurallarına önem vermekle beraber, imanı gerektiren mucizelere de yer vermiştir. Bu sebeple hakikî din adamlarının bilgileri, kendi iradelerini zayıflatmaz. Onlar ilmin ve aklın alanına giren konularda normali kabul ederler, olağanüstü hallerde mucizeye de inanırlar. Normal insanların sevindikleri konularda onların korktuğu ve endişeye kapıldığı, halkın üzülüp ağladıkları noktalarda ise onların ümide ve iyimserliğe kapıldıkları yönler bulunur. Hasılı insan ruhunda ümitsizlik ve korkuyu kısmen de olsa yok etmek için mucizelerin pek büyük etkisi vardır. Sırf aklî ve mantıkî düşünenlerin karamsarlıktan başka birşey göremedikleri kapkaranlık zamanlarda mucizeye iman, böyle ayrılık günlerinde parlayan sevgi güneşi gibi, azim ve ira-

deye musallat olmuş karamsarlığın paslarını silip süpürmeye yeter de artar bile. Fakat şurası unutulmamalıdır ki, mucize ve harikalara iman, bir genel ilke gibi ele alınamaz. Zaten isminden de anlaşılacağı gibi, bunun yalnızca özel ve olağanüstü hallere mahsus bir ilke olduğu kesindir. Normal haller için aslolan aklın ve ilmin kurallarıdır. Ne dine, ne ilme önem vermeden, her an harika peşinde koşanlar ve daima yeni görüş ve fikirlerle yaşamak isteyenler, hiçbir zaman ilkellikten kurtulamazlar ve insanlar arasında bağlantı sağlayan sosyal kurallar ve ahlâkî kaideler bırakmayacak kadar cahil, sapık, başıbozuk ve baştan çıkarıcı bir hayat tarzına mahkum olurlar. Bundan dolayıdır ki, Kur'ân mucizesiyle ortaya konmuş bulunan cihanşumûl hükümler ve doğrular, kevnî mucize denilen öteki harikulâde (olağanüstü) olayların üstünde bir anlam ve değer taşırlar. İşte peygamberlerin ruhları, mertebelerine göre bu iki cihetle özel olarak ilâhî desteklere mazhar kılınmışlardır. Bu ilâhî desteğin dış görüntülerinden birisi de onların ahlâklarıdır. Onların ruh mertebeleri, ahlâk bakımından ismet (günahsızlık) derecesine sahiptir. Bundan dolayıdır ki, İslâm inancı açısından peygamberlerin hepsi, çirkin ve alçaltıcı huy ve hareketlerden uzak ve yüce şahsiyetlerdir. Gerçi onlar için de beşeriyet gereği bazan zelle (ayak sürçmesi) ve hata mümkündür. Fakat onda ısrar ve istikrar (devamlılık) söz konusu değildir. Bu gibi şeyler Allah'ın yardımıyla hemen düzeltilir. Biz, eldeki Tevrat ve İncil nüshalarında geçmiş peygamberlere isnat edilen birtakım günah ve kabahatların, tahrifler sonucu olduğundan şüphe etmeyiz. Cenab-ı Hak, peygamberlerin ruhlarına çeşitli mertebelerde gönderdiği bu ilahî destekleri, özellikle Hz. İsa hakkında وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ *"Biz onu Rûhu'l-Kudüs ile de destekledik".* (Bakara, 2/87) âyetiyle dile getirmiştir. Meryem oğlu İsa, ruhî bakımdan bilhassa Rûhu'l-Kudüs ile teyid olunmuştur. Bu gösterir ki, Rûhu'l-Kudüs, Hz. İsa'nın şahsiyetinin bir parçası değil, sadece onun destekleyicisidir. Şu halde hıristiyanların, Rûhu'l-Kudüs'ü İsa'nın şahsiyetine dahil edip, öz şahsiyetinin bir bölümü gibi tasavvur etmeleri bir batıl inanç örneğidir ve geçersizdir.

Acaba Rûhu'l-Kudüs'ten murad nedir? "Rûhu'l-Kudüs" kelime itibariyle fevkalade temizlik, taharet ve nezahet yahut bereket ruhu, yahut mukaddes ruh demek ise de bunun gerçek anlamı hakkında tefsirciler birkaç rivayet nakletmişlerdir.

1- Mücahid ve Rebî'in beyanına göre; "el-Kudüs" el-Kuddûs gibi ilâhî isimlerdendir. Şu halde Rûhu'l-kudüs, yani Allah'ın ruhu demek olabilir. Nitekim bu

te'yid dolayısıyla Hz. İsa'ya "rûhullah" dahi denilir.

2- İbnü Abbas'dan bir rivayete göre, burada "Rûhu'l-Kudüs" Allah'ın ism-i azamı (en büyük ismi)dır ki, Hz. İsa bununla ölüleri diriltirdi.

3- İncil'dir, nitekim وَكَذٰلِكَ اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ رُوحًا مِنْ اَمْرِنَا *"İşte böylece sana da emrimizden bir ruh vahyettik."* (Şûrâ, 42/52) âyet-i kerimesinde Kur'ân vahyine dahi "ruh" denilmiştir.

4- Katâde, Süddî, Dahhâk ve Rebî'in beyanına ve İbnü Abbas'dan diğer bir rivayete göre, Rûhu'l-Kudüs Cebrail'dir. Ve buna asahh-i akval, yani rivayetlerin en sıhhatlisi demişlerdir. Çünkü Peygamber Efendimiz, Hassân İbni Sabit (r.a.) bir kerre اُهْجُ قُرَيْشًا وَرُوحُ الْقُدُسِ مَعَكَ "Kureyş'i hicvet, Rûhu'l-Kudüs seninledir." buyurduğu gibi, bir başka zamanda da وَجِبْرِيلُ مَعَكَ "Ve Cebrail seninledir." diye buyurmuşlardır(1). Demek ki, Rûhu'l-kudüs Cebrail aleyhisselâmın "Rûhu'l-Emîn" gibi diğer bir ismidir. Nitekim Hassân (r.a.) dahi وَجِبْرِيلُ رَسُولُ اللّٰهِ فِينَا * وَرُوحُ الْقُدُسِ لَيْسَ لَهُ كِفَاءٌ beytinde "Allah'ın elçisi olan Cibrîl de bizdedir. O Rûhu'l-Kudüs'ün ise eşi, benzeri yoktur."(2) diyerek Rûhu'l-Küdüs'ün Cebrail olduğunu göstermiştir. Cebrail'e "rûhullah" dahi denilmesi, diğer bir ilahî isim olan Rûhu'l-Kudüs'ün aynı mânâya geldiğini doğrular.

Kur'ân diline ait bu kelimelerin göz önünde bulundurulması ile Rûhu'l-Kudüs'ün Cebrail demek olduğu anlaşılır. Lakin bu takdirde şu soru akla gelebilir: Cebrail Hz. İsa'dan başka peygamberlere de indiği halde burada "onu Rûhu'l-Kudüs ile destekledik." ilâhî ifadesinde söz konusu zamire Hz. Musa bile dahil edilmiyerek doğrudan doğruya zamirin Hz. İsa'ya tahsis edilmesinin mânâsı nedir? Bu ifadeden Rûhu'l-Kudüs'ün Cebrail'den başka bir özel ruh olduğu anlaşılmaz mı?

Tefsircilerin açıklamasına göre, cevap hayır. Bu tahsisin anlamı şudur: Cebrail'in Hz. İsa'ya başka türlü bir ihtisası vardır ki, diğer peygamberlerde bunun örneği yoktur. Çünkü Hz. Meryem'e onun doğumunu müjdeleyen Cebrail'dir. Hz. İsa onun nefhi (üflemesi) ile doğmuş, onun terbiye ve desteğiyle büyümüş, her nereye gittiyse beraberinde gitmiştir. Nitekim Meryem Sûresi'nde فَاَرْسَلْنَٓا اِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا *"Ona ruhumuzu gönderdik, o ruh ona beşer şeklinde temessül edip göründü."* (Meryem, 19/17) buyurulmuştur. Âyette geçen "rûhanâ", rûhullah, Rûhu'l-Kudüs, Cebrail'dir.

---

(1) Müslim, Fedâilu's-Sahabe, 157; Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 298, 301, 303.

(2) Müslim, Fedâilu's-Sahabe, 157.

Bundan başka bilindiği gibi, İsrailoğulları'nın, Hz. İsa ve annesi Meryem hakkında iffet ve ismete, onların kudsiyetlerine aykırı sözler söylemiş olmaları ve âyette esas muhatap olan da yahudiler olduğundan, Hz. İsa hakkındaki bu âyet, tahsis için değil, fakat bilhassa yahudilerin isnat ve iftiralarına karşı Hz. İsa'yı tenzih için bu teyid özellikle söz konusu edilmiştir. İşte bundan dolayıdır ki, taharet ve temizlik anlamına gelen "Rûhu'l-Kudüs" ismi tercih buyurulmuştur. Şunu da burada hatırlatmak lazım gelir ki, Hz. İsa "Rûhu'l-Kudüs" ile teyid edilmiştir, fakat Rûhu'l-Kudüs ile teyid edilen yalnızca Hz. İsa değildir. قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ *"De ki, Rûhu'l-Kudüs, onu Rabbinden hak olarak indirmiştir."* (Nahl, 16/102) buyurulduğu şekilde Peygamber Efendimiz'e Kur'ân-ı Kerîm'i indiren de Rûhu'l-Kudüs'tür. Oysa Kur'ân'ı ona indirenin Cebrail olduğu bilinen bir gerçektir. Demek ki, Rûhu'l-Kudüs Cebrail'dir. Güç ve kuvvet açısından Cibril veya Cebrail, ismet ve nezahet açısından da Rûhu'l-Kudüs'tür.

İşte ey İsrailoğulları! Görüyorsunuz ki, Allah Teâlâ'nın peygamber ve kitap göndermesi, emsalsiz ve görülmemiş bir şey değildir, öteden beri devam edip gelen bir ilâhî gelenek, bir sünnetullahtır. Zikrolunduğu üzere bilhassa size Hz. Musa'dan Hz. İsa'ya kadar bunca peygamber göndermiş أَفَكُلَّمَا جَاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوٰى أَنْفُسُكُمُ **artık size nefsinizin heva ve heveslerine uymayan ilahî emirlerle yeni bir peygamber geldikçe** اسْتَكْبَرْتُمْ **ona uymayı kibrinize yediremeyip, kafa mı tutacaksınız?** فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ **o peygamberlerin bir kısmını inkâr edecek,** وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ **diğer bir kısmını da inkârla yetinmeyip** -Zekeriya, Yahya vesaire gibi- **öldürecek misiniz?** Yok artık, o meydanı boş bulamıyacaksınız. Bu âyetin anlamında Peygamber Efendimiz'i öldürmeye azmettiklerine açık bir işaret vardır. Soru, bu teşebbüslerini yüzlerine çarpmak üzere ayıplamak ve kınamak (istifham-ı tevbîhî) içindir.

Bunlar, haklarında nazil olan bütün o güzel nasihatlere, davetlere, acı tatlı hatırlatmalara, müjdelere ve uyarılara, azarlama ve iltifatlara karşı bakınız ne dediler:

وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ

بَلْ لَعَنَهُمُ اللّٰهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيلًا مَا يُؤْمِنُونَ ﴿٨٨﴾ وَلَمَّا جَاءَهُمْ

كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ

عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَةُ اللَّهِ
عَلَى الْكَافِرِينَ ﴿٨٩﴾ بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا
بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ بَغْيًا أَنْ يُنَزِّلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ
فَبَاءُوا بِغَضَبٍ عَلَى غَضَبٍ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ ﴿٩٠﴾

Meâl-i Şerifi

88- (Yahudiler, peygamberimize karşı alaylı bir ifade ile): "Bizim kalblerimiz kılıflıdır." dediler. Bilakis Allah, onları kâfirlikleri yüzünden lanetledi. Bundan dolayı çok az imana gelirler.

89- Yanlarındakini tasdik etmek üzere onlara Allah katından bir kitap gelince, daha önceleri inanmayanlara karşı onunla yardım isteyip durdukları halde, o tanıdıkları kendilerine gelince, bu sefer kendileri onu inkâr ettiler. İşte bundan dolayı Allah'ın laneti kâfirleredir.

90- Ne kadar çirkindir o uğruna kendilerini sattıkları şey ki; Allah'ın kullarından dilediğine kendi lütuf ve kereminden vahiy indirmesine kafa tutarak, Allah ne indirdiyse hepsini inkâr ettiler. İşte bu yüzden de gazap üstüne gazaba uğradılar. Can yakıcı azap asıl kâfirler içindir.

Ğulf, "ağlef"in çoğuludur. Ağlef, ğulfe veya ğılafdan kabuklu yani sünnetsiz ya da kılıflı demektir ki, burada kelime "kaşerli, kaşerlenmiş" meâlindedir. Yosun tutmuş, duyarlığını yitirmiş anlamınadır.

Hasılı bunlar وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ **bizim kalblerimiz kılıflı, yani kaşerlidir, kabukludur dediler.** Bununla Hz. Muhammed'in davetine ve Kur'ân'ın irşadlarına karşı kalplerinin kapalı olduğunu ve bunları dinlemeğe, anlamağa yanaşmak niyetinde olmadıklarını alay ve küçümseme ile söylemek ve ilâhî hidayete ihtiyaçları olmadığını iddia etmek suretiyle akıllarınca iftihar etmek istediler. بَلْ **Hayır, işin aslı öyle değil, belki** لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ **küfürleri sebebiyle Allah onları lanetledi, rahmetinden uzaklaştırdı,** خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ***"Allah onların kalplerini ve işitmelerini mühürlemiştir, gözlerine de perde çekilmiştir. Onlar için büyük bir azap vardır."*** (Bakara, 2/7) âyetinin

hükmü tecelli eyledi. فَقَلِيلًا مَا **Onun için bunlar az, pek az** يُؤْمِنُونَ **iman ederler.** Yukarıda يَا بَنِي اِسْرَآئِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَوْفُوا بِعَهْدِي اُوفِ بِعَهْدِكُمْ *"Ey İsrailoğulları! Size ihsan etmiş olduğum nimetimi hatırlayın, iyi düşünün ve benim ahdimi yerine getirin ki, ben de size verdiğim sözü yerine getireyim."* (Bakara, 2/40) âyet-i celîlesiyle yapılan o büyük ve latif davetler ve onu takip eden yüksek uyarılar karşısında bunların en nihayet قُلُوبُنَا غُلْفٌ *"Kalplerimiz kılıflıdır."* diye inat etmeleri ve büyüklük taslayıp iftihar edecek bir sebepten değil, sırf mel'unluklarından ileri gelmektedir. Nasıl lanetlenmesinler ki, وَلَمَّا جَآءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ **Ne zaman ki, onlara Allah tarafından yeni ve büyük bir kitap,** مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ **yanlarında bulunan ve** "sizi ahir zaman nebîsi kurtaracaktır" diye müjde veren **Tevrat'ı inkâr etmeyip** "O da Allah kitabıdır, verdiği haberler gerçektir." deyip **doğrulayan bir kitap, yani Kur'ân geldi.** وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ **Daha önceleri ise onlar** يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا **küfür ehline, yani müşrik Araplar'a karşı bunun geleceğinden söz açıyorlar ve bu sayede onlara üstünlük sağlayacaklarına inanıyorlardı.** اَللّٰهُمَّ انْصُرْنَا بِالنَّبِيِّ الْمَبْعُوثِ فِي اٰخِرِ الزَّمَانِ الَّذِي نَجِدُ نَعْتَهُ فِي التَّوْرَاةِ "Allah'ımız Tevrat'ta özelliklerini yazılı bulduğumuz ahir zaman nebîsi hürmetine bize yardım et!" diye dua ve istimdat ediyorlar ve müşriklere قَدْ اَظَلَّ زَمَانُ نَبِيٍّ يَخْرُجُ بِتَصْدِيقِ مَا قُلْنَا فَنَقْتُلُكُمْ مَعَهُ قَتْلَ عَادٍ وَاِرَمَ "Bizim söylediğimizi tasdik ederek ortaya çıkacak olan bir peygamberin gelme zamanı yaklaştı, gölgesi üstümüzde dolaşıyor. Biz onunla bir olup sizi Âd ve İrem gibi katledeceğiz." diyorlardı.

İbnü Abbas, Katade, Süddî demişlerdir ki, Peygamber Efendimiz'in gelmesinden önce Beni Kurayza ve Beni Nadir yahudileri, Evs ve Hazreç kabilelerine karşı onunla fetih isterlerdi. Bu âyet bunlar hakkında nazil olmuştur.

Ne zaman ki, Kur'ân-ı Azîmüşşan onlara böyle bir halde geldi; فَلَمَّا جَآءَهُمْ مَا عَرَفُوا **o tanıdıkları kendilerine gelince** كَفَرُوا بِهِ **bunlar onu inkâr ettiler, tanımaz oldular.** فَلَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الْكَافِرِينَ **Allah'ın laneti kâfirleredir.** Bunun için bunlar mel'ûn oldular. بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ **Bunların kendilerini uğruna sattıkları şey ne kadar fena, ne kadar çirkindir!** اَنْ يَكْفُرُوا بِمَا اَنْزَلَ اللّٰهُ **ki Allah'ın indirdiği mübarek kitaba ve Hz. Muhammed'in risaletine küfretmeleri, hem de pek alçak, pek rezilane bir sebeple küfretmeleridir.** Bilir misiniz onlar buna niçin küfrettiler? بَغْيًا اَنْ يُنَزِّلَ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلَى مَنْ يَشَآءُ مِنْ عِبَادِهِ **Allah'ın kullarından dilediği bir kuluna, sırf lütuf ve kereminden ihsan olarak, peyderpey nimet indirmesine, onu ahir zaman nebisi yapmasına karşı bağyen,** yani o peygamberliğin doğrudan doğruya kendilerine indirilmesini istediklerinden, bu peygamber bizden, bizim ırkımızdan değil diye bencillik ve kıskançlık sebebiyle inkâr ettiler. Daha önce-

leri "O peygamber gelecektir, gelmek üzeredir... Biz onunla fetihler yapacağız." deyip dururken, o gelince her şeyi unutup insanlıktan çıktılar. "O söylediklerimiz yalanmış." dediler, kendilerini böyle bir küfre sattılar, sattılar da فَبَاۤؤُ بِغَضَبٍ عَلٰى غَضَبٍ **daha önce mahkum oldukları gazaptan kurtulup halas olacakları bir sırada, döndüler, dolaştılar yeni bir gazaba müstahak oldular.** Vaktiyle kendilerini Firavun'un kötü baskılarından kurtaran ve bu suretle büyük bir imtihana çeken Cenab-ı Allah, kendilerini âlemlere üstün kılmışken onlar bu faziletleri kendilerine kazandıran peygamberleri, önce inkâr edip, sonra da öldüre öldüre en nihayet imtihanın sonucunda Allah'ın gazabına uğramışlar, nimetleri gitmiş, vatanları ve devletleri mahvolmuş, kendileri şu veya bu milletin hükmü altında yaşamak zorunda kalmış, zillet ve meskenete düşmüş, nihayet ellerindeki kitabın hükmünce son bir ümitleri kalmış idi. O da Hz. Musa'ya benzeyen ve onları daha önce olduğu gibi gazaptan, bu zillet ve meskenetten kurtaracak olan ahir zaman nebisine iman edip, uymaları idi. Bu ümitle yaşarken ve müşriklere karşı onunla iftihar edip, o sayede üstün geleceklerine inanırlarken, tam o peygamberin gelip, aradıklarını buldukları ve yanlarındaki kitabın (Tevrat'ın) hükmü olan bu ümitlerini gerçekleştirmek için Kur'ân-ı Azîmüşşan, kendilerini اَوْفُوا بِعَهْدٖۤى اُوفِ بِعَهْدِكُمْ *"Siz verdiğiniz ahdinizi yerine getirin, Ben de size olan ahdimi yerine getireyim."* (Bakara, 2/40) ve وَاٰمِنُوا بِمَاۤ اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ *"Yanınızdaki kitabı doğrulayan bir kitap olarak indirdiğim Kur'ân'a iman edin."* (Bakara, 2/41) diye ilâhî emrine davet ettiği sırada sırf kıskançlık yüzünden sözlerinden döndüler. "Vakti geldi." dedikleri peygamberi, "Hayır beklediğimiz bu değilmiş, daha onun vakti gelmemiş, bu bizden değil, Araptandır." diyerek inkâr ettiler. Tıpkı İblis'in Hz. Âdem'e karşı yaptığı gibi, kibirlenip baş kaldırdılar. Allah'ın emirlerine ve davetlerine قُلُوبُنَا غُلْفٌ "kalblerimiz kabuk bağlamış" dediler ve bu inkârı yaparken kendi sözlerini ve ellerindeki kitabın o yegâne ümidi veren hükmünü de geçersiz kılıp yalan saymak suretiyle kendi kendilerini rezil ve rüsvay eylediler. Hasılı bu bezirgânlar kendilerini bu kadar fena bir küfre sattılar ve bundan dolayı eski gazap üzerine tekrar bir gazaba daha layık ve müstahak oldular. وَلِلْكَافِرٖينَ عَذَابٌ مُهٖينٌ **Gerçek şu ki, kâfirlerin hakkı da mühîn, yani ihanet edici, hakarete uğratıcı, zelîl edici bir azaptır.** Bunlar öyle kâfirlerdir ki, Allah'a, peygambere, hatta kendilerine bile sözle veya fiil ve davranışla küfrederler de bununla beraber üstelik yalan yere imandan dem vururlar. Şöyle ki:

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا بِمَا أَنْزَلَ اللّٰهُ قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا وَيَكْفُرُونَ
بِمَا وَرَاءَهُ وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنْبِيَاءَ اللّٰهِ
مِنْ قَبْلُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿٩١﴾ وَلَقَدْ جَاءَكُمْ مُوسَى بِالْبَيِّنَاتِ
ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ ﴿٩٢﴾ وَإِذْ أَخَذْنَا
مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ
وَاسْمَعُوا قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَأُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ
قُلْ بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهِ إِيمَانُكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿٩٣﴾

Meâl-i Şerifi

91- Onlara, "Allah ne indirdiyse ona iman edin." denildiği zaman, onlar "Biz kendimize indirilene iman ederiz." derler ve ondan başkasını inkâr ederler. Oysa yanlarındaki Tevrat'ı tasdik eden gerçek vahiy odur. Onlara de ki; "Peki madem gerçek mümin sizsiniz de ne diye daha önce Allah'ın peygamberlerini öldürüyordunuz?

92- Celâlim hakkı için Musa size belgelerle gelmişti de onun arkasından tuttunuz o buzağıya taptınız. Siz işte o zâlimlersiniz.

93- Bir zamanlar size, "verdiğimiz kitaba kuvvetle sarılın ve onu dinleyin." diye Tûr'u tepenize kaldırıp mîsakınızı aldık. (O yahudiler): "Duyduk, dinledik, isyan ettik." dediler, kâfirlikleri yüzünden o danayı yüreklerinde besleyip büyüttüler. De ki, "Eğer siz mümin kimseler iseniz, bu imanınız size ne çirkin şeyler emrediyor!

وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ اٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ Yukarıda beyan olunduğu üzere, **Allah'ın her indirdiği vahye iman ediniz, denildiği zaman, bunlar** قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا **biz, bize indirilene iman ederiz, derler de** وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَٓاءَهُ **ondan başkasına küfrederler,** وَهُوَ الْحَقُّ **halbuki hak odur, üstelik** مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ **yanlarındaki Tevrat'ı doğrulamak üzere** hak ve gerçek olan odur. O yanlarındakindedir. Böyle iken yine de onu inkâr ederler. Gerçek imanın hedefi haktır ve hak nerede bulunsa, her nereye inse yine hak iken, üstelik kendi yanlarındaki kitabın hak ve gerçek oluşu, ancak vahyin tasdikiyle açıklık kazanacak iken, bunlar kendi yanlarındakinden başka hiçbir şeye, hak da olsa, imana yanaşmazlar. Âlemde hak sevgisi bulunmayanların hepsi böyledir. Onlar için iman sözü bir nefsaniyet işidir. İnanacakları şeyde mutlaka kendilerini görmek isterler. Mesela kendilerinden olmayan âlime, âlim demezler, kendilerinden olmayan peygambere peygamber demezler. Deseler bile "Bizim peygamberimiz değil ki, ondan bize ne?" derler. Sırf bu yüzden ahir zaman peygamberine ve ona indirilen kitaba, "Bizim halkımızdan değildir, bizim lisanımızdan değildir, o Arab'ın peygamberidir, Arab'ın kitabıdır" diye düşmanlık ederler. Beşeriyeti tefrikaya düşüren, insanlığı şirke ve kavgaya sürükleyen, hak ve hakikate karşı kaba kuvvet kullanmaya, üstünlük yarışına, safsatalara iten, türlü türlü mel'anetler ve şeytanca planlar kullanarak saldıran ve saldırtan işte hep bu nefsaniyet, kibir ve bencilliktir. Hz. Âdem kıssasındaki İblis olayı, tamamen bunu temsil eder. Bunların en başında kendilerini kitap ehli, din ehli ve iman ehli gibi göstermek isteyen yahudiler vardır. Bunlar nihayet izafî bir iman iddia ederler. "Biz ancak bize indirilen kendi kitabımıza iman ederiz." derler, ondan başkasını inkâr ederler. Fakat Cenab-ı Allah gösteriyor ki, bunların bu izafî iman davaları da yalandır. Çünkü bunlar, kendi yanlarında bulunan, kendi imanlarını esas kabul ettikleri kesin bir gerçeği tasdik eden, doğrulayıp onaylayan bir hakikati dahi, doğrudan doğruya "Bize nazil olmadı." diyerek red ve inkâr ederler. Mesela; yukarıdan beri neler olduğu açıklanan Tevrat hükümleri, haberleri ve ilkeleri vardır. Bunlardan biri de ahir zamanda Hz. Musa'ya benzer bir peygamberin geleceği haberidir. İsrailoğulları'nın فَاِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنّ۪ي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ *"Tarafımdan size hidayet getirecek bir peygamber geldiği zaman, kim hemen ona uyarsa, artık uyanlara korku yoktur."* (Bakara, 2/38) ilâhî ahdi uyarınca ve o peygambere itaat etmek şartıyla kurtulacakları haber verilmiş ve bu konuda daha önce kendilerinden ahd ve mîsak da alınmış ve yine zamanı gelince Allah'a verdikleri bu sözü tutacaklarını ve gereğince amel edeceklerini kabul etmiş, üstelik yine bunu kendileri büyük iftiharla herkese yaymış ve duyurmuş iken; Kur'ân gelip de Tevrat haktır, bu haberler, bu kıssa-

lar, bu vaadler doğrudur diye onu tasdik ve buna uygun olarak Allah tarafından "Ey İsrailoğulları! Vaktiyle size verdiğim nimetleri haydi hatırlayın, anın ve bana verdiğiniz ahdi yerine getirin de ben de size verdiğim kurtuluş sözünü yerine getireyim"; وَاٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ *"Haydi bakalım, benim indirdiğim vahye, yanınızdaki kitabı tasdik eden vahye iman edin!"* emirlerini kendilerine tebliğ edince; Tevrat'ı tasdik eden, onu onaylayıp destekleyen bu ilâhî emirleri red ve inkâra kalkıştılar, قُلُوبُنَا غُلْفٌ *"kalblerimiz kabuk bağlamış"* dediler de bütün bunlarla beraber, نُؤْمِنُ بِمَٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا *"biz, bize indirilene inanırız"* diye bir de izafî (bağımlı) bir iman davası güdüyorlar. Şimdi siz böyle mi diyorsunuz? Öyleyse size inmiş olan Tevrat'a ve ona haktır diyen Kur'ân'a inanınız, derseniz yine dönerler, onu da red ve inkâr ederler. Demek ki, bunların "biz bize indirilene inanırız" iddiaları da yalan ve asılsızdır. Bunlar başkasına inen hakkı inkâr etmek için daha önce kendilerine nazil olmuş ve yine kendilerince her tarafa yayılmış bulunan gerçeği de inkâr ediyorlar, çelişkiden kurtulamıyorlar. Artık bu safsatacılarda -isterse izafî olsun- bir iman tasavvur olunabilir mi? Bundan başka durumun iyice ortaya çıkması için قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ اَنْبِيَٓاءَ اللّٰهِ مِنْ قَبْلُ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ **bunlara de ki, iddia ettiğiniz gibi, gerçekten kendinize indirilene inanıyorsanız, bundan evvel Allah'ın peygamberlerini öldürür müydünüz?** İmanınızda samimi iseniz onları niçin öldürdünüz? Peygamber öldürmek yeterince küfür ve inkâr değil midir? İnandığınız Tevrat bunu yasak kılmamış mıydı? Özellikle Zekeriya, Yahya ve diğerleri gibi öldürdüğünüz peygamberler hep sizin peygamberleriniz değil miydi? Daha gerilere bakalım وَلَقَدْ جَٓاءَكُمْ مُوسٰى بِالْبَيِّنَاتِ **Allah biliyor ki, Musa size apaçık belgelerle, aşikar mucizelerle geldi,** ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهٖ **sonra da siz onun hemen arkasından tuttunuz buzağıya taptınız,** وَاَنْتُمْ ظَالِمُونَ **ve siz işte böyle zalimlersiniz!** Ey zalimler, siz o zaman mı kendinize inmiş olana iman etmiş oldunuz? Musa'ya verilen mucizelerden birini daha hatırlatalım: وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَٓا اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاسْمَعُوا **Hani size verdiğimiz kitabı ve onun hükümlerini kuvvetle, ciddiyet ve özenle tutunuz ve dinleyiniz diye Tur dağını tepenize kaldırarak sizden zorla mîsakınızı almıştık.** Koca bir dağın şemsiye gibi başınız üzerine dikilip sizi tehdit etmesi ne büyük mucize idi. Fakat dinlediler mi? Buna karşı قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا **içlerinden işittik ve isyan ettik, dediler.** وَاُشْرِبُوا فِى قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ **Kâfirlikleri sebebiyle buzağı sevdası iliklerine kadar işlemişti, kalbleri onun sevgisi ile dopdoluydu.** Demek ki, o zaman bile kendilerine indirilen vahye iman etmiş değillerdi.[1]

---

(1) "İşrâb" içirmek demektir ki, boyanın kumaşa içirilmesi anlamına gelir. Bu mânâdan burada çok ince ve zevkli bir temsilî istiare vardır. (Müellif)

قُلْ Sen bunlara şöyle söyle ve de ki: بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهِ اِيمَانُكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ eğer siz mümin iseniz imanınız size ne çirkin emirler veriyor ki; işittik, isyan ettik dersiniz, peygamberleri öldürür, kitabınızı inkâr edersiniz ve o buzağı sevgisini bir türlü kalbinizden çıkarıp atmazsınız. Böyle bir iman olsa olsa Şeytan'a iman olur. Bütün bu halleriyle bunlar ahiret nimetlerini de kimseye vermek istemezler. Lakin bunların Allah'a, kitaplarına, peygamberlerine iman sözleri asılsız olduğu gibi, ahirete imanları da asılsızdır. Ahirete imanlarının da böyle olduğunu bildirmek üzere buyuruluyor ki:

قُلْ اِنْ كَانَتْ لَكُمُ
الدَّارُ الْاٰخِرَةُ عِنْدَ اللّٰهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ
اِنْ كُنْتُمْ صَادِق۪ينَ ﴿٩٤﴾ وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ اَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ اَيْد۪يهِمْ وَاللّٰهُ
عَل۪يمٌ بِالظَّالِم۪ينَ ﴿٩٥﴾ وَلَتَجِدَنَّهُمْ اَحْرَصَ النَّاسِ عَلٰى حَيٰوةٍ وَمِنَ الَّذ۪ينَ
اَشْرَكُوا يَوَدُّ اَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ اَلْفَ سَنَةٍ وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِه۪
مِنَ الْعَذَابِ اَنْ يُعَمَّرَ وَاللّٰهُ بَص۪يرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ ﴿٩٦﴾

Meâl-i Şerifi

94- De ki; Allah yanında ahiret yurdu (cennet) başkalarının değil de yalnızca sizin ise, eğer iddianızda da sadık iseniz haydi hemen ölümü temenni ediniz, ölmeyi cana minnet biliniz.

95- Fakat elleriyle işledikleri yüzünden onu hiçbir zaman temenni edemiyecekler. Allah o zâlimleri bilir.

96- Elbette onları insanların hayata en hırslı, en düşkün olanları olarak bulacak, hatta müşriklerden bile daha düşkün bulacaksın. Onların her biri bin sene ömür sürmeyi arzular, oysa uzun yaşamak kendisini azaptan kurtarıp uzaklaştıracak değildir. Allah, onların neler yaptığını görüp duruyor.

Ey Muhammed! قُلْ **Sen onlara de ki;** اِنْ كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ عِنْدَ اللّٰهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ **eğer ahiret yurdu, ahiret saadeti, başka insanların hiçbir hissesi olmayarak yalnızca sizin ise** فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ **hiç durmayın ölümü temenni edin,** اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ **eğer bu iddianızda samimi iseniz,** sözünüzün doğruluğuna inanıyorsanız hemen ölmeyi istemeniz gerekir.

"**Dâr**", lügatta dâiren mâdar, dörtbir yanına çepeçevre hudut çevrilmiş, mükemmel bir surette korumaya alınmış, yerleşmeye ve içinde yaşamaya elverişli olan yer demektir. Dilimizdeki büyük konak, saray, mâlikane, şehir, memleket, yurt ve vatan kelimelerinin mânâlarına gelir. Yerine göre bunların ifade ettiği mânâların hepsini içine alır. Nitekim "Dâr-ı İslâm" müslümanların yaşadığı, barış , selamet ve huzur içinde yaşadığı yerler için kullanılır. "Dâr-ı Harb" ise harb halinde, özellikle müslümanlarla harb halinde olan yerler için kullanılır. Bunun gibi içinde bulunduğumuz bütün şu âleme de "Dâr-ı Dünya" denilir. Aynı şekilde "Dâr-ı Ahiret" de ölümden sonra ebedi olarak kalınacak dârü'l-karar demektir. Şu halde "Dâr-ı ahiret sırf bizimdir." demek, öldükten sonra herkes ya mahvolup yok olacak, sadece biz kalacağız, ya da herkes cehenneme gidecek, yalnızca biz cennete gideceğiz ve orada biz mutlu olacağız demek olur. Ölümden sonra böyle ebedi bir mutluluğun yalnız kendilerine ait olduğuna ciddenin inanmış olanların zahmetler, elemler ve kederlerle dolu olan şu üç-beş günlük dünya hayatına sımsıkı sarılmalarının hiçbir anlamı yoktur. Hele dünyada vatandan, istiklalden mahrum, zillet ve meskenete mahkum bir halde yaşayanlar için böyle bir temenninin kaçınılmaz olması gerekir. وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ اَبَدًا **Halbuki onu hiçbir zaman isteyemezler, temenni edemezler,** بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيهِمْ **sebebi de herşeyden önce elleriyle yaptıkları, ahiret için hazırladıkları şeyler, cürümler, cinayetler, zulümlerdir.** Yani bunlar zaten sabıkalı kimselerdir. O kirli ellerin neler yaptığını, ahirete ne yüzle varacaklarını vicdanları duyar da dünya cennetinden vazgeçemezler, ölümü isteyemezler. Allah o zalimleri bilmez mi sanıyorlar ki, ahiret yurdu bizimdir, diyorlar, وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ **Oysa Allah bütün zalimleri bilir.**

Esasen bunların ahirete ne imanları vardır, ne ümitleri. Çünkü وَلَتَجِدَنَّهُمْ اَحْرَصَ النَّاسِ عَلٰى حَيٰوةٍ **iyice araştırırsan, insanlar arasında dünya hayatına en düşkün, en hırslı olarak bunları bulursun.** Bunların, diğer bir hayata ümitleri veya zerre kadar imanları olsaydı, bu dünya hayatına böyle herkesten, hatta müşriklerden bile daha fazla hırsla sarılabilirler miydi? وَمِنَ الَّذِينَ اَشْرَكُوا **Müşriklerden bile daha hırslılar,** يَوَدُّ اَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ اَلْفَ سَنَةٍ **her biri arzu eder ki, bin sene ömür sürsün.** Bazı tefsirciler bu müşriklerden maksadın mecûsîler (ateşe tapanlar)

olduğunu rivayet etmişlerdir ki, o zamanın İranlıları demek olur. وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِهِ مِنَ الْعَذَابِ اَنْ يُعَمَّرَ **Halbuki o şekilde bin sene ömür sürmesi, kendisini azaptan kurtaracak, uzaklaştıracak değildi.** وَاللّٰهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ **Allah, onların, gizli veya açık olarak ne yaptıklarını, ne yapacaklarını görüp duruyor.** Yakub kırâetinde hitap şekli ile تَعْمَلُونَ diye okunur, yani Allah sizin hepinizin yaptığını, yapacağını görüyor, biliyor demek olur.

"**Basîr**", lügatte âmânın, yani körün zıddıdır. Bununla beraber kelime hem "basar"dan, hem "basîret"ten sıfatı müşebbehe olduğu için "habîr = haberdar" anlamına da gelir. Her yönüyle gören, her şeyin içine, dışına, bütün yönleriyle vâkıf olan, işlerin sırlarına âşina mânâsına kullanılır. İşte Allah böyle Basîr'dir. Bundan dolayı hayra hayır ile mükafat verecek, şerre de şer ile ceza verecek, herkesin ahiret hayatı, dünyadaki ömrünün uzunluğuna, kısalığına göre değil, ameline göre olacaktır. Halbuki amel de iman ile eşgüdümlüdür. Ahireti tanımadıkları için müşriklerin hayata bu kadar düşkün olanları vardır. Ancak yahudileri onlardan daha fazla, daha beter düşkün ve hırslı bulursun. Şu halde bunların ahirete müşrikler kadar bile yüzleri yoktur.

Bu ruh hali, kaçınılmaz olarak iki sebebin birinden ayrı değildir. Ya bunlar "Ahiret saadeti sırf bizimdir, olsa olsa ateş bize sayılı birkaç gün dokunup geçecektir." derken, bunun yalan olduğunu bilerek söylüyorlar. Böylece ahirete asla inanmıyorlar demektir. Ahirete iman davasında kendi kendilerini yalanlıyor, tekzib ediyorlar. Ya da bunların "ahiret yurdu" sözünden maksatları, öldükten sonraki hayat anlamına gelen gerçek ahiret değil de, dünya hayatının sonunda tasavvur ettikleri bir istikbaldir, mutlu bir gelecektir. Deniliyor ki, bunlar son devirlerde "ahiret" kavramını te'vil ve tahrif ederek şu ideale sahip olmuşlardır: Dünyada en nihayet Kudüs'ün de içinde bulunduğu "Arz-ı Mukaddes" (kutsal topraklar) kendilerinin olacak ve orada devlet kuracaklar ve ondan sonra bütün dünyayı istila edecekler, dünyanın yegâne devleti olacaklarmış. O zaman başkaları mahvolup yok olacak, dünya da bütünüyle bunların olacakmış, "dâr-ı ahiret" dedikleri bu imiş. İşte bundan dolayı "diğer insanların hissesi olmayarak dâr-ı ahiret sırf bizimdir" demeleri buna işaretmiş. 'Sayılı günler" anlamına gelen "eyyâm-ı mâdûde" sözü de o zamana kadar geçecek olan müddet içinde her ferdin ömründen kinaye olmuş olur.

Bugün bütün dünyadaki yahudilerin bu ideal üzerinde birleşmek istedikleri de anlaşılıyor. Onlar buna inanmış olabilirler, lakin Allah Teâlâ, ahiret imanının bundan ibaret olmadığını, ahiretin böyle telakki edilmesinin caiz olmayacağını,

ahiret inancının bu olmayınca böyle bir fikrin tahakkukunun da mümkün olmayacağını ince ve hakîmane bir üslup ile beyan buyuruyor ve ahiret inancının bütün yönlerini ve gereklerini ortaya koyuyor.

Diyelim ki, Yahudi milleti ve toplumu açısından ahiret kavramı, bir anlamda yeniden diriliş demek olsun. Lakin millî ruhun diri kalması, millet varlığının devam etmesi neye bağlıdır? Tek tek fertlerin hayatına değil mi? O halde bunu kazanmak o fertlerin çalışmasına ve fedakarlığına dayanmaktadır. Bu ideal gerçekleşinceye kadar nice kişiler geçmeli ve bu uğurda hayatını feda etmeli ki, ölmüş bir millet, yeniden diriliş sırrına mazhar olsun. Halbuki konuya fert açısından bakınca durum daha başkadır. Çünkü o öldükten sonra milletinin mutlu geleceğini gözleriyle görmüyor, onun safasını sürmüyor. Aslında fert için dünyada iken yaptığı fedakarlığın mükafatını güvence altına alan diğer bir hayata, yani hakiki mânâsıyla ahiret hayatına inanmaya ihtiyaç vardır. İnsanın ahirete imanı bulunmadıkça öyle bir idealin gerçekleşmesine imkan yoktur. Öldükten sonra kendi ruhunun baki kalacağına inanmayan, daha doğrusu şahsın öldükten sonra dirilmeye, diğer bir doğuş ve oluş ile ebedi bir hayata inanmayan, sayılı günlerden ibaret bulunan bu dünya hayatının sonunda ölünce büsbütün yok olup gideceğine ve hiçlikten tekrar kurtulmasının imkansız olduğuna inanan fertler, böyle bir fedakarlığa ve nice nice hayatların harcanmasına bağlı bulunan öyle yüksek bir ideal uğruna nasıl can verebilirler? Sonra ne diye fedakarlık yapsınlar ki? Eğer öldükten sonra hakiki ahiret mükafatı yoksa, asırlarca sonra gelecek insanların sahip olacağı bir saadet için bugünkü insanlar nasıl ve neden dolayı fedakarlık yapsınlar ve emek harcasınlar? Bütün bunlar sırf hayır ve iyilik olduğundan dolayı, sırf Allah rızası için yapılacaksa, öldükten sonra, tamamen yok olup gideceklerini sanan kimse için hayrın ve Allah rızasının mânâsı nedir? Âlemde böyle fertlerden meydana gelen bir toplumun öyle yüksek bir ideali gerçekleştirmesine asla imkan yoktur. Bunu yapabilecek bir milletin fertleri dünyada yüksek idealler için can vermeyi göze alabilecek bir inanca sahip olmalıdır. Bunun için de ölümden sonra büyük bir mükafatın gerçekleşeceğine iman etmelidir. Yahudiler ise böyle bir ahirete inanmadıkları için müşriklerden daha fazla dünyaya düşkündürler, ölümden de korkarlar. Ahiret yurdu adını verdikleri "Arz-ı Mukaddes" ve "Dünya Devleti" idealleri bu şartlar altında gerçekleşmesi kabil olmayan çelişkili bir idealden ibarettir. Eğer onlar, gerçek ahirete inanmadan buna inanıyorlarsa yalan ve yanlış şeylere inanmaktan ibaret olan şeytanî bir iman olur. Buna da بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهٖٓ اِيمَانُكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ *"Eğer siz*

mümin iseniz imanınız size ne kötü, ne çirkin şeyler emrediyor!" âyeti okunur.

Diğer taraftan yahudilere göre, ahiret imanı yalnızca bu demekse, yani sayılı günlerde azap demek, söz konusu ideal gerçekleşmeden önce dünyadaki ömürlerinden kinaye olarak şimdiki hayat demekse, bu ideal gerçekleşinceye kadar onun uğrunda çalışıp can verenlerin hepsinin canı cehenneme gidecek, ondan başka bir yer görmeyecekler demektir. Bu ise bir haksızlıktır, zulümdür. Böyle bir telakkiyi veren din de zâlimane bir din olur. Çünkü böyle bir inanç altında dünya sevgisi, cehennem muhabbetinden ibaret bir delilik demek olur. O halde bunlar için saadetin bir mânâsı varsa, o da yok olmak için bir an önce ölüp kurtulmaktır. Şu halde hepsi birden ölümü temenni etmelidir ki, bir gün evvel "eyyâm-ı mâdûde" denilen sayılı günleri bitirmiş olsunlar. Oysa bunlar kadar ölümden kaçan, bunlar kadar dünya hayatına hırsla sarılan hiçbir kavim yoktur. Demek ki, bu imanları da yalandır. Diyelim ki, bu hırs "Arz-ı Mukaddes" idealinin ancak dünya hayatında görüleceğiyle ilgili olsun, o zaman dünyada uğruna can feda etmeye bağlı, uzun mücadeleler, büyük muharebeler yapılmaksızın elde edilmesi mümkün olmayan dünyevî bir gayeye, böyle bir hayat sevgisi ile erişmek sevdası çelişkilerle dolu muhal bir hayalden başka ne olur? Bu gayenin gerçekleşmesini isteyenler, bu uğurda şehid olmak için ölümü göze alabilmeli ve temenni edebilmelidirler. Bunu yapabilmek ise hakiki mânâsiyle ahirete inanmayı gerektirir. Bu da ancak وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ *"O müttakiler ki, sana indirilene ve senden önce indirilmiş olana iman ederler ve ahiret gününe de kesinlikle iman sahibidirler."* (Bakara, 2/4) hükmüne uygun olarak, peygamberlerin sonuncusu Hz. Muhammed'i ve ona nazil olan kitabı tasdik ile mümkün olur. Ve ancak o zamandır ki, أَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ *"Siz benim ahdimi yerine getirin, ben de size verdiğim sözü yerine getireyim."* (Bakara, 2/40) ilahî va'di gerçekleşir.

Görülüyor ki, burada sadece yahudiler için değil, bu münasebetle bütün beşeriyet için pek büyük bir ders vardır.

Ayrıca bu yahudiler vahiy ve nübüvvet aleyhinde söz söylemiş olmak için vahyin vasıtası olan Cibrîl-i Emîn hakkında "O bizim düşmanımızdır." diye düşmanlıklarını açığa vurmuşlardır ki, buna karşı şu iki âyet nazil olmuştur:

قُلْ مَنْ كَانَ

عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللّٰهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ

يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرٰى لِلْمُؤْمِنِينَ ﴿٩٧﴾ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلّٰهِ
وَمَلٰٓئِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللّٰهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ ﴿٩٨﴾

Meâl-i Şerifi

97- Söyle; her kim Cebrail'e düşman ise iyi bilsin ki, Kur'ân'ı senin kalbine Allah'ın izniyle kendinden önceki vahiyleri onaylayıcı, müminlere hidayet ve müjde kaynağı olmak üzere o indirdi.

98- Her kim Allah'a, Allah'ın meleklerine, peygamberlerine, Cebrail ile Mîkâil'e düşman olursa, iyi bilsin ki, Allah da o kâfirlerin düşmanıdır.

Bu âyetlerin nüzul sebebi olan bu düşmanlığın nasıl meydana geldiği hakkında birkaç rivayet vardır:

Birincisi: Çeşitli yollarla gelen rivayetlerin bütününden çıkan sonuca göre; Peygamber Efendimiz, Medine'ye hicret buyurdukları zaman, Fedek yahudilerinin din büyüklerinden biri olan Abdullah İbnü Suriya, münazara etmek için birkaç kişiyle birlikte Peygamber Efendimiz'e gelmiş. Evvela; "Ey Muhammed! Uykun nasıldır?" demiş, "Zira ahir zamanda gelecek o peygamberin uykusu bize haber verilmiştir." Aleyhissalatü Vesselâm Efendimiz "Gözlerim uyur, kalbim uyumaz." buyurunca, "Doğru." demiş. Sonra "Nutfe babadan iken çocuk anasına neden benzer? Bunu da açıklar mısın?" demiş. Peygamber Efendimiz "Kadının da suyu vardır, hangisi üstün gelirse benzerlik o tarafa çeker." buyurmuş. O yine "Doğru" demiş. Sonra "İsrail'in kendi nefsine haram kıldığı yiyecek ne idi, haber ver bakalım. Çünkü Tevrat'a göre, bunu ümmî peygamber haber verecektir." demiş. Bunun üzerine Peygamber Efendimiz buyurmuş ki; "Musa'ya Tevrat'ı indiren Allah adına söylerim. Bilir misiniz ki, İsrail (Yakub) şiddetli bir hastalığa tutulmuştu, hastalığı uzadı, o zaman Allah kendisine bu hastalıktan afiyet ihsan ederse en sevdiği yiyeceği ve içeceği kendi kendisine haram olsun diye adakta bulundu ve onu kendi nefsine haram kıldı: "Deve eti yemiyeceğim, deve sütü içmiyeceğim diye adakta bulundu". Abdullah, buna da

"evet" dedikten sonra "Dördüncü ve son olarak bir şey kaldı, onu da söylersen sana iman ettim gitti." demiş. "Sana hangi melek geliyor da Allah tarafından bu senin söylediklerini sana getiriyor?" diye sorunca Resulullah "Cebrail" buyurmuş. Bunun üzerine "O bizim düşmanımızdır, o savaş ve şiddet getirir, bizim elçi meleğimiz Mikail'dir ki o, müjde, ucuzluk, bolluk ve bereket getirir. Eğer sana gelen melek o olsaydı iman ederdik." demiş. Hz. Ömer hemen sormuş "Bu düşmanlık ne zaman başladı?" demiş. Abdullah İbn Suriya "Bunun başlangıcı çok eskilere dayanır." demiş, "Buhtu nassar denilen bir adam tarafından Beytülmakdis'in tahrip edileceğini Allah Teâlâ bizim peygamberimize vahyetmiş bildirmiş ve onu tarif etmişti. Biz de aradık bulduk, onu öldürmek için adamlar gönderdik. O zaman Babil'de henüz miskin bir çocuktu, fakat Cebrail 'Eğer Allah sizi bunu öldürmeye muvaffak kılarsa, haber verdiği adam bu değilmiş demek olur. Binaenaleyh bunu öldürmek fayda sağlamaz.' diyerek onu müdafaa etti, sonra da o çocuk büyüdü, kuvvetlendi, hükümdar oldu, bize harp açtı, Beytülmakdis'i tahrip etti ve orada katliam yaptı. Bunun için biz Cebrail'i düşman olarak tanırız." Bunun üzerine işte bu âyetler nazil olmuştur.

İkincisi: İnme sebebi, doğrudan doğruya Hz. Ömer ile olan bir söyleşi üzerine olmuştur, şöyle ki: Medine'nin yukarı tarafında Hz. Ömer'in bir tarlası vardı, ona gelir giderken yolu yahudilerin dershanelerinin önünden geçerdi, o da ara sıra durur onları dinlerdi. Bir gün "Ey Ömer!" dediler, "Muhammed'in ashabı içinde senin gibi sevdiğimiz yok, diğerleri gelir geçer, hiç iltifat etmezler, canımızı sıkarlar. Sen öyle yapmazsın, bunun için sana çok ümit besliyoruz". Bunun üzerine Hz. Ömer, onlara sordu: "Sizce en büyük yemin nedir?" dedi. Onlar "Tûr-i Sinâ'da Musa'ya Tevrat'ı indiren Rahmân adına edilen yemindir." dediler. Sonra Hz. Ömer, onlara bu suretle yemin vererek: "Doğru söyleyin Muhammed'i kitabınızda buluyor musunuz?" diye sordu. Onlar sustular, sükut ettiler, Ömer: "Ne oluyorsunuz, çekinmeyin söyleyin, vallahi ben kendi dinimde şüphem bulunduğu için size soru sormuyorum." dedi. Birbirlerinin yüzlerine baktılar, içlerinden biri kalktı, onlara: "Söyleyin, yoksa ben söyleyeceğim." dedi. Bunun üzerine dediler ki; "Evet, biz onu kitabımızda buluyoruz, lakin ona vahiy getiren melek Cibril'dir, Cibril ise bizim düşmanımızdır, o hep azap, savaş, zelzele gibi şiddetlerin sahibidir, eğer ona gelen melek Mikail olsa idi, herhalde iman ederdik, çünkü o hep rahmete, merhamete, ucuzluğa, huzur ve selamete vekil edilmiştir." Hz. Ömer yine sordu: "Tûr-i Sina'da Musa'ya Tevrat'ı indiren Rahmân hakkı için söyleyin Allah katında Cebrail'in yeri nedir?" Onlar dediler ki, "Cebrail sağında, Mikail solundadır." Bu cevap üzerine Hz. Ömer: "Öyleyse

şahid olun ki, Allah'ın sağındakine düşman olanlar, solundakine de düşman olmuş olurlar ve bu ikisine düşman olanlar Allah'a da düşmandırlar!" dedi ve olup bitenleri haber vermek üzere Hz. Peygamber'in huzuruna geldi. Peygamber'in huzuruna vardığı zaman gördü ki, Cibril ondan evvel vahiy getirmiş, Resulullah kendisine bu âyetleri okuyuvermişti.

Üçüncüsü: Yahudilerin "Allah Teâlâ, Cebrail'e, peygamberliği bize getirmesini emrettiği halde, o başkasına götürdü, bundan dolayı ona düşmanız." dedikleri de rivayet edilir. Gerçekten de âyetin mazmununa göre, düşmanlığın esas sebebi, Kur'ân'ın Hz. Muhammed'in kalbine indirilmesinden başka birşey değildir. Bunun da Allah'ın izniyle yapıldığı ve aynı zamanda getirdiği Kur'ân'ın yalnızca şiddet ve azap değil, daha önceki semavi kitapları tasdik edip desteklediği, ayrıca müminlere hidayet ve müjdelerle dolu olduğu beyan buyurularak, onlar tarafından öne sürülen sebeplerin gerçek sebepler değil, yalan olarak söylendiği ortaya konmuştur.

Fayda: "Cibrîl" kelimesi esasen "cibr" ve "il" kelimelerinden oluşmuş İbrânîce bir kelimedir ve Fahr-ı kâinat (âlemlerin öğüncü) Efendimiz'e vahiy getiren meleğin ismidir. İbrânîce'de tıpkı Abdullah gibi ve rivayete göre aynı mânâda bir izafet terkibi ise de Arapça Ba'lebek gibi mezcî (karışık) terkiplere benzer bir tarzda kullanılmıştır. Âlemiyet (isimlik) ve ucme (Arapça olmayan) gibi iki sebepten dolayı gayri munsariftir. Araplar bunu sekiz ayrı telaffuz şeklinde söylemişlerdir ki, bunlardan en meşhuru dörttür ve bu dört vecih Aşere kırâetinde vârid olmuştur:

1- Selsebîl vezninde "cebraîl", Hamze ve Kisaî kırâetleri,

2- "Cebreîl" Ebubekr Şu'be rivayetiyle Âsım kırâeti,

3- "Cebrîl" İbnü Kesir kırâeti,

4- "Cibrîl" cîmin kesriyle, geri kalan altı imam, bir de Hafs rivayetiyle Âsım kırâeti ki, bizim kırâetimiz de budur ve Hicaz lügatıdır. Diğer dört kırâet de "Cebraiyl, Cebrail, Cebral ve Cebrîn" şeklindedir. Arapça'nın dışındaki bazı dillerde "Gabriyel, Gabraiyl, Gabril" gibi isimler de aslında "cîm" harfinin Mısır lehçesiyle okunmasından ibarettir.

Bu terkibin özel isim olma gerçeğini, bir an için bir yana bırakır da kelimenin ne anlama geldiğini öğrenmek istersek, bu konuda da çeşitli görüşler öne sürüldüğünü görürüz. İbrânîce'de "cebr" abd, yani kul ve köle anlamına, "îl" de ilâh ve Allah anlamına geldiğinden "Cebraîl" de "Abdullah" (Allah'ın kulu) de-

mek olur. Bununla beraber bazı tefsirciler bunun جَبَرُوتُ اللهِ yani, "Allah'ın ceberûtu" mânâsına geldiğini söylemişlerdir. Gerçekten de kelimenin Arapça "cebr" maddesiyle açıkça ilişkisi vardır. Buna göre; Cibrîl, karşısında hiçbir kuvvetin engellemesine imkan olmayan ve eserlerinde gerek ilmî, gerek amelî bakımından, her yönüyle kat'iyyet, zaruret, kesinlik ve kaçınılmazlık sabit olan, hâsılı her meleğin, her ruhun, her kuvvetin ve her gücün üstünde bulunan bir melek anlamına gelmektedir. Aslında vahiy olayı da bu suretle ilmî kesinlik ifade etmektedir; şüphe ve tereddütlere, beşerin çaba ve iradesiyle elde edilen bilgilerde olduğu gibi zan ve ihtimallere imkan bırakmayan bir bilgi olduğundan, vahiy vasıtası olan meleğin bu isimle anılması, aynı zamanda onun görevini de bir anlamda tarif etmek demek olur. Buna ruh, ruhullah, emin ruh ve Rûhu'l-Kudüs denilmesi ذِى قُوَّةٍ عِنْدَ ذِى الْعَرْشِ مَكِينٍ مُطَاعٍ ثَمَّ اَمِينٍ *"Yüce arşın sahibi katında itibarlı, güçlü, kendisine itaat edilen ve her yerde güven duyulan"* (Tekvîr, 81/20,21) özellikleri ile tanıtılması dahi bu mânâyı teyid etmekte ve desteklemektedir. Bundan vahiy bilgisinin ve peygamberlere verilen mucizelerin ne kadar büyük bir kesinlik ifade ettiğini anlamak da kolay olacaktır. Bundan dolayı yahudilere karşı hitap edilirken, kendi dillerinde bulunan bu ismin seçilmiş olması, buna karşı düşmanlık gütmenin ne kadar anlamsız, ne kadar delilik ve ne kadar kâfirlik olduğunu anlatmak için ne büyük bir belağat olmuştur. Artık âyetlerin mânâsını izaha geçebiliriz:

قُلْ **Ey Muhammed! Sen şöyle de ve benim tarafımdan şunu ilan et ki** مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ **her kim Cibrîl'e düşman ise karşıma çıksın.** Aslında tefsirciler bunun şart cümlesi olduğunda ittifak ediyorlar, fakat tefsircilerin çoğu, ceza cümlesinin hazf edilmiş olduğunu, onun da "sebepsizdir, mânâsızdır", yahut "kahrından ölsün, çatlasın لِيَمُتْ غَيْظًا gibi" bir takdire bağlı olduğunu, daha sonraki فَاِنَّهُ kelimesinin yukardaki şart cümlesinin cezası değil, takdir ile mahzuf olan ceza cümlesinin illeti olduğunu söylüyorlar. Keşşaf sahibi ise bundan başka cezanın mahzuf olmayıp, bu cümlenin devamı olan فَاِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ cümlesi olabileceğini de söylemiş ve buna göre meâlin "Bunun sebebi Allah'ın izniyle Kur'ân'ı sana indirmesinden ibarettir." olacağını göstermiş ve nihayet bunun bir tehdit anlamı taşıdığını da anlatmıştır. Lakin buna فَاِنَّهُ نَزَّلَهُ cümlesinde مَنْ şartına ait bir zamir bulunmadığından Arap dilinin kurallarına uygun düşmediği gerekçesiyle itiraz edilmiştir. Ancak Zemahşerî, burada "bunun adavetinin sebebi" diye bir müpteda ile bu zamirin mukadder olduğunu gösterdiğinden, Ebu Hayyan'ın bu itirazına verilen cevabı da anlatmıştır[1]. Demek oluyor ki, önceki

---

(1) ez-Zemahşerî, a.g.e., I, 300.

şekilde ceza hazf edilmiş, cezanın illeti, aynı zamanda ceza yerine kaim; ikinci şekilde ise ceza mevcut, fakat arada bağlantı sağlayan bir müpteda hazfedilmiştir. Her iki takdir şekline göre de bu sözün bir tehdit anlamı taşıdığını ve ikinci âyetin bunu izah ettiğini unutmamak gerekir. Sebebin beyanı vesiledir, âyetin siyakı ise asıl kınama ve azarlamadır. Bunun için biz siyakı gözönünde tutarak şu takdiri daha uygun görüyoruz: **"Söyle ve de ki; her kim Cibrîl'e düşman ise Allah'a düşmandır".** فَاِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلٰى قَلْبِكَ بِاِذْنِ اللّٰهِ **Çünkü o Cibrîl, Kur'ân'ı senin kalbine Allah'ın izniyle indirmektedir.** مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ **Önündeki eski kitapları tasdik edip doğrulayıcı,** وَهُدًى وَبُشْرٰى لِلْمُؤْمِنِينَ **müminlere hidayet ve müjde olmak üzere.**

عَلٰى قَلْبِكَ "Kalbin üzerine" buyurulması iki bakımdan dikkate şayandır:

Birincisi: اِلٰى قَلْبِكَ "kalbine doğru" buyurulmayıp عَلٰى ile irad edilmiştir; عَلٰى isti'lâ ifade ettiğinden, vahiy yoluyla indirilen ilâhî bilgilerin, kalbde kendiliğinden doğan ilham ve sunûhatın, birtakım basit duyguların meydana gelmesinde olduğu gibi, kalbe yalnızca bir noktadan ilişivermekle kalmayıp, bütün kalbi, üzerinden çepeçevre kaplayıp istila etmek suretiyle diğer duygu ve idraklerin cümlesini geçersiz kılarak, gelip yerleşen ve her türlü kesinliğin üstünde, karşı konulamaz zorunlu bir ilmî gerçeklik ifade eden ilahî hüküm, ilâhî mecburiyet demek olduğunu iyice anlatmaktadır. Nitekim Cibrîl, vahiy getirdiği zaman, Resulullah'ı öyle sarıp sıkıştırıyordu ki, canına tak ediyordu. Bunun için Rasulullah فَغَطَّنِى حَتّٰى بَلَغَ مِنَ الْجُهْدِ *"Beni takatsız bırakıncaya kadar sıktı."* buyurmuştu. Buharî'nin başında Hz. Aişe'den rivayet olunduğu üzere Ashab-ı kiramdan Haris b. Hişam "Ey Allah'ın Resulü, sana vahiy nasıl geliyor?" diye sormuştu. Resulullah da buyurdu ki, "Bazı zamanlar çan sesi gibi gelir, bu bana en şiddetlisidir. Derken ses kesilir, ben de hepsini ezberlemiş olurum, bazı zamanlar melek bir âdem şekline bürünür, bana söyler, ben de söylediğini bellerim."(1) Hz. Aişe bunu naklettikten sonra demiştir ki: "Gerçekten ben de gördüm, gayet soğuk bir gündü, peygambere vahiy geliyordu, sonra vahiy kesildi, peygamberin alnından ter damlaları dökülüyordu. İlk vahyin peygamberimize nasıl geldiği Fâtiha Sûresi'nin tefsirinde nakledilmişti. İşte burada "ilâ kalbike" اِلٰى قَلْبِكَ " veya "ileyke", hatta "aleyke" buyurulmayıp da "alâ kalbike" buyurulması, özellikle vahyin, Resûlullah'ın kalbine pek ziyade baskı yapan ve onu kuşatan en şiddetli kısmına işaret buyurulmuştur.

---

(1) Buhari, Bedü'l-Vahy, 2; Tefsir, Sureti 96/1; Tabir 1; Müslim, İman, 252; Ahmed b. Hanbel, VI, 233.

İkincisi: Bu sözü söylemeye Resûlullah memur olduğu için sözün gelişi ve dış görünüşü gereği olarak, Peygamber Efendimiz'in diliyle ve mütekellim (birinci şahıs) sigasiyle "alâ kalbî" denilmesi gerekirdi, yani sözü söyleyen Resulullah olduğuna göre, onun "benim kalbim üzerine" demesi lazım gelirdi. Böyle iken muhatap sigası ile "alâ kalbike" buyurmuştur ki, bu da bu sözü Resulullah kendi tarafından değil, Allah tarafından aynen söylemeye memur olduğunu nass halinde ortaya koymak içindir.

Özet olarak "Ey Muhammed! Sen değil, ben söylüyorum, sen bunu ilan et! Her kim Cibrîl'e düşman ise şunu iyi bilsin ki, o Cibrîl, bu Kur'ân'ı kendiliğinden değil, benim iznimle sana indirmektedir. Üstelik ondan evvel gönderilmiş olan bütün ilâhî kitapları tasdik edip destekleyici, onlar gibi rahmet ve hatta müminlere onlardan da fazla hidayet ve müjde olarak indirmektedir. Şu halde Cibrîl'e düşmanlık etmek, Allah'a, Allah'ın kitaplarına, müminlere olan hidayete ve müjdelere düşman olmaktır. Zira مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهِ وَرُسُلِهِ **her kim Allah'a, meleklerine, resullerine ve bilhassa** وَجِبْر۪يلَ وَم۪يكَالَ **Cibrîl ile Mikail'e düşman olursa** فَاِنَّ اللّٰهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِر۪ينَ **iyi bilsin ki, Allah da kâfirlere düşmandır.** Yani onların belalarını verecektir; onları yaşatması, onlara mühlet ve fırsat vermesi onlar için bir nimet değildir, sadece ve sadece talihsizliktir. Ancak tevbekâr olurlar da inananlar arasına katılırlarsa, o zaman söz konusu hidayet ve müjdeden onlar da faydalanır, nimete ererler.

Bu emirden sonra Cenab-ı Hak, Resulünü, bir daha te'yid ederek, yahudilerin son bir defa daha içyüzlerini ve ruh hallerini bütün derinliğiyle bildiriyor ve nihayet onlara, bütün bu hal ve tutumlarından vazgeçip yola gelmelerini rahîmane bir belağatle tavsiye ediyor, şöyle ki:

وَلَقَدْ اَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍۚ وَمَا يَكْفُرُ بِهَٓا اِلَّا الْفَاسِقُونَ
﴿٩٩﴾ اَوَكُلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَر۪يقٌ مِنْهُمْۜ بَلْ اَكْثَرُهُمْ
لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٠٠﴾ وَلَمَّا جَٓاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ
نَبَذَ فَر۪يقٌ مِنَ الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَۗ كِتَابَ اللّٰهِ وَرَٓاءَ ظُهُورِهِمْ

كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٠١﴾ وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ
مُلْكِ سُلَيْمَانَ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَلَٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ
النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ
وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّىٰ يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ فَيَتَعَلَّمُونَ
مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ
مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَلَقَدْ
عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهِ
أَنْفُسَهُمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿١٠٢﴾ وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ
مِنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿١٠٣﴾

Meâl-i Şerifi

99- Şanım hakkı için sana çok açık âyetler; parlak mucizeler indirdik. Öyle ki, iman sahasından uzaklaşmış fasıklardan başkası onları inkâr etmez.

100- O fasıklar hem bunları tanımıyacaklar, hem de ne zaman bir ahd üzerine antlaşma yapsalar, her defasında mutlaka içlerinden bir güruh çıkıp onu bozacak ve atıverecek öyle mi? Hatta az bir güruh değil, onların çoğu ahit tanımaz imansızlardır.

101- Üstelik Allah tarafından onlara, yanlarındaki kitabı tasdik edici bir peygamber gelince, daha önce kendilerine kitap verilenlerden bir kısmı, Allah'ın kitabını sırtlarından geriye attılar, sanki hiçbir şey bilmiyorlarmış gibi yaptılar.

102- Tuttular da Süleyman mülküne dair şeytanların uydurup izledikleri şeyin ardına düştüler. Halbuki Süleyman inkâr edip kâfir olmadı, lakin o şeytanlar kâfirlik ettiler; insanlara sihir öğretiyorlar ve Bâhil'de Harut ve Marut'a, bu iki meleğe indirilen şeyleri öğretiyorlardı. Halbuki o ikisi "biz ancak ve ancak sizi denemek için gönderildik, sakın sihir yapıp da kâfir olmayın!" demeden kimseye birşey öğretmezlerdi. İşte bunlardan karı ile kocanın arasını ayıracak şeyler öğreniyorlardı. Fakat Allah'ın izni olmadıkça bununla kimseye zarar verebilecek değillerdi. Kendi kendilerine zarar verecek ve bir fayda sağlamayacak bir şey öğreniyorlardı. Yemin olsun ki, onu her kim satın alırsa, onu alanın ahirette bir nasibi olmayacağını da çok iyi biliyorlardı. Hakkiyle bilselerdi, uğruna canlarını sattıkları şey ne çirkin bir şeydi.

103- Şayet onlar iman edip de korunmuş olsalardı, elbette Allah tarafından verilecek mükafat çok hayırlı olacaktı. Keşke bunu bilselerdi.

وَلَقَدْ اَنْزَلْنَا اِلَيْكَ اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍ **Ey Resulüm! Şanım hakkı için, emin ol ki, Biz sana gayet açık ve seçik, ilahî maksadı eğrisiz büğrüsüz, şeksiz şüphesiz gösteren âyetler, mucizeler indirdik.** Bu Kur'ân'ın, bilhassa tebliğden maksadın ne olduğunu gösteren ve hakka davet eden muhkem âyetleri o kadar açık ve o kadar seçiktir ki, zerre kadar akıl, idrak ve insafı olan buna iman etmekte tereddüt etmez, وَمَا يَكْفُرُ بِهَا اِلَّا الْفَاسِقُونَ **dinden ve doğruluk yolundan çıkmış, ahdini bozmaya ve hep kötü yolda gitmeye alışmış, inancı bozuk fasıklardan başka hiç kimse bunları inkâr etmez.** Bunu inkâra kalkanlar, sûrenin baş tarafında beyan olunan hep o hüsran ehli olan fasıklardır. İşte bunlardan biri olan Malik b. Sayf, "Vallahi, Muhammed'e iman etmemiz için bizim kitabımızda bizden ahd ve mîsak alınmamıştır." diye inkâr etmişti. Bunun hakkında şu âyet nazil olmuştur: اَوَكُلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا **Ya onlar, o fasıklar, her ne zaman bir ahde girişir, bir söz verirlerse,** نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ **içlerinden bir fırka bu ahdi bozup atacak mı? Sadece bir fırka değil,** بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ **hatta bunların çoğunluğu imansızdırlar.** Tevrat'a da iman etmezler, hiç dinleri yoktur. Bunun için antlaşmalarını bozmayı günah saymazlar. Vaktiyle Tevrat'a ve kendi peygamberlerine karşı kaç defalar ahitlerini bozdukları gibi, şimdi de sana ve Kur'ân'a karşı öyle yapıyorlar. Daha düne kadar işte geldi, geliyor, diye seninle iftihar ederlerken, bugün ondan vazgeçip sana vahyi getiren Cibrîl'e bile düşman olduklarını ilan ediyorlar. وَلَمَّا جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ **Üstelik Allah tarafından bunlara beraberlerindeki kitabı tasdik eden ve destekleyen,**

yolunu gözleyip durdukları bir peygamber, bir ahir zaman nebisi gelince, نَبَذَ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ Kitap ehli olanlardan bir fırka كِتَابَ اللّٰهِ وَرَٓاءَ ظُهُورِهِمْ كَاَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ellerindeki Allah'ın kitabını sanki bilmiyorlarmış gibi büsbütün arkalarına attılar da وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلٰى مُلْكِ سُلَيْمٰنَ Süleyman'ın mülkü, yani Süleyman Peygamber'in hükümet ve devleti aleyhine Şeytanların takip ettiği şeytanlıklara ve Şeytanların okuya geldikleri efsun ve efsanelere uydular ve onun arkasına düştüler.

"Tilv, tilâvet" iki mânâya gelir. Birisi takip etmek, izlemek, bir şeyin arkasına düşmek ki, önceki "tâli" tabirleri bu mânâyadır. Diğeri, satır satır okumak demektir ki, bunun içinde bir önceki mânâ da vardır. Burada ikisi ile de tefsir edilmiştir. Önceki mânâ daha kapsamlı olduğundan ve ikincisine de uygun düşeceğinden daha fazla tercihe şayandır.

Bu şeytanlar nasıl şeytanlardı ve takip ettikleri şeyler nelerdi? Bunlar hem cin şeytanı ve kötü ruhlar denilen gizli şeytanlara, hem de insan şeytanlarına şamildir. Zira gizli şeytanların eserleri de insan şeytanları üzerinde meydana gelir ve zahirdeki insan şeytanları, o kötü ruhlardan aldıkları, onlardan öğrendikleri şeytanlıklarla işlerini çevirirler. Tefsircilerden birçoğunun rivayetlerine göre: Süleyman (a.s.)ın mülkünde fitne zuhur edip, hükümetini yitirdiği zaman, insan ve cin şeytanları pek azıtmış, dinsizlik çok ileri gitmişti. Fitneyi çıkaran ve daha sonra Süleyman (a.s.)'a mağlup düşen ve onun emrine girip, hükmüne tabi olan bu şeytanlar "Sad Sûresi"nde, "bennâ', ğavvâs ve âherîn" (Sad, 38/37-38) namiyle üç ayrı sınıf olarak gösterilmiştir. (Anılan âyetlerin tefsirine bkz.) Demek ki, bunlar içinde birtakım desiseci sanatkarlar da vardı. İşte vahiy kaynağından uzak olan bu şeytanlar, meydana gelen ve gelecek olan olaylar hakkında kulak hırsızlığı ile birtakım bilgiler edinirler ve bu bilgilerin her birine yüzlerce yalan ve pislik karıştırarak gizli gizli yaymaya çalışırlardı. Bu işlere alet etmek için kahinleri seçerler ve onlara çeşitli telkinlerde bulunurlardı. Bu cinlerin bazı haberleri doğru çıktıkça kahinler bunlara güvenir, ancak onlar bunun yanında binlerce yalan dolan da yayarlardı. Derken bu kahinler, bu bilgileri kaleme aldılar, bu konularda kitaplar yazdılar. Cin çağırma, sihir yoluyla gönül çelme hakkında türlü türlü sihir ve efsun (büyü) kitapları meydana getirdiler. Bu arada geçmiş ve gelecek olaylar hakkında habere benzer efsaneler, masallar, yalanlar ve dolanlar yaydılar. Tarih olayları ve gerçekleri tahrif olunarak, halkın duygu ve düşüncelerini yanlış yollara sevk edecek hurafeler yayınlanır ve bunlar arasına bazı bilimsel gerçekler ve hikmetli sözler karıştırılarak, konular çok kötü bir şekilde istismar edilirdi. Bu suretle cinler gaybı biliyor diye birtakım

kanaatlar genellik kazanmıştı. Bu şeytanların yalan ve dolanları yüzünden fitne çıkmıştı. Hz. Süleyman'ın hükümdarlığı ve devleti bir müddet elinden çıkmıştı. Nihayet Allah'ın izni ve yardımıyla Süleyman Aleyhisselâm bunlara galip geldi ve üstünlük sağladı, hepsini hükmü altına alıp, tam anlamıyla kendisine bağlı olarak birtakım hizmetlerde kullandı ve o zaman bütün bu kitapları toplatarak tahtının altında bir mahzene kapattı. Hz. Süleyman'ın vefatından bir müddet sonra hakikati bilen âlimler de kalmayınca şeytanlardan insan suretinde birisi çıkıp "Ey insanlar! Bilmiş olunuz ki, Süleyman b. Davut, bir peygamber değil de bir sihirbaz idi, cinleri, şeytanları, rüzgarları hep sihirle büyüler ve kullanırdı. O neye erdi ise hep sihir bilgisi sayesinde erdi. İnanmazsanız, sakladığı kitaplarını bulur, anlarsınız." dedi, o kitapların saklı olduğu yeri gösterdi. Orayı açtılar, gerçekten de birçok kitap çıkardılar. O kitaplar sihir ve efsane kitapları idi. Bunun üzerine "Süleyman sihirbaz imiş, hükümetini sihir ile idare edermiş." diye yalan ve iftiralar yayılmaya başladı.

Diğer bazı müfessirlerin rivayetine göre, bu kitaplar Hz. Süleyman'ın vefatından sonra hazırlanıp oraya konmuş, birçoğunun üzerine Asaf b. Berhiya'nın ismi yazılmış ve onun eseriymiş gibi sahte imzalar atılmış, hile ve desise ile çoğaltılıp yayınlanmış مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَى مُلْكِ سُلَيْمَانَ *"Süleyman'ın hükümranlığı aleyhine şeytanların uydurup ortaya sürdükleri şeylerin ardına düştüler."* âyeti bütün bu şeytanlıklara işaret etmektedir. Zaten Mısır'dan beri İsrailoğulları arasında sihir ve hokkabazlık bilinirdi. Fakat durum bu sefer bambaşka bir renk almıştı: Bir taraftan siyasî ve ictimaî entrikalarla Süleyman (a.s.)'ın devleti aleyhine işletilmiş, diğer taraftan onun dünyayı hükmü altına alışı, bu sihir ilmi sayesinde gerçekleşmiştir diyerek, yine onun namına iftira edilerek sihir teşvik edilmeye çalışılmıştır. O derece ki, daha sonra gelen İsrailoğulları, ona bir peygamber değil de çok iyi sihirbaz olan bir hükümdar gözüyle bakarlarmış. Bundan dolayıdır ki, İsrailoğulları özellikle devletlerini kaybettikten sonra, diğer milletler arasında gizli yollarla bu çeşit yayınları teşvik ve terviç etmekten ve hüner şeklinde sihirbazlıkla meşgul olmaktan geri kalmıyorlardı. Ne zaman ki, Tevrat'ın haber verdiği şekilde bekledikleri son peygamber Hz. Muhammed gelip, Tevrat'ın aslındaki bilgi ve ilkeleri söz konusu etti, o zaman dönüp kendisiyle mücadeleye tutuştular. "Nübüvvet yoluyla buna itiraz edemeyiz, bununla başa çıkamayız, biz ne yapsak Cebrail kendisine haber veriyor." dediler ve Cebrail'e düşman oldular. Tevrat'ı da büsbütün arkalarına atarak sihir ve iftira yoluna saptılar, bu şeytancıl eserlere uymak suretiyle, "Süleyman, Muhammed'in dediği gibi bir peygamber değildi, sihirbaz bir hükümdardı, fakat yaptığı sihirle-

ri mucize gibi gösterirdi." diye ona iftiralar ettiler. Buna göre Hz. Süleyman'ın - haşâ- kâfir olması lazım geliyordu. Çünkü sihrin bu derecesinin küfür olduğunda şüphe yoktur. Halbuki وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ **Süleyman kâfir değildi,** وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا **fakat önce ve sonra ona sihirbaz diyen o şeytanlar kâfir oldular,** يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ **ki insanlara sihir öğretiyor, sihir tâlim ederek yoldan çıkarıyor-lardı.** Âyetin bu kısmı, sihir öğretmenin küfür olduğunu göstermektedir.

Sihir nedir? Esas lügat anlamıyla sihir, her ne olursa olsun, sebebi gizli olan ince şey demektir. Nitekim fecir vaktinin başlangıcına da ufuk çizgisinin inceliğinden dolayı "sîn"in fethi ile "sehar" denilir. Bu anlamda, yani sebebi gizli olan ince şeyleri bilmek ve tanımak anlamında sihrin küfür olmayacağı açıktır. Ancak dinî geleneklerdeki anlamıyla sihir sadece bu demek değildir. Sebebi gizli olmakla beraber, gerçeğin aksine tahayyül olunan yıldızcılık, şarlatanlık, hilekârlık yolunda cereyan eden herhangi bir şey demektir. Halk dilinde de bu anlamda kullanılır; yani sihir denildiği zaman bu anlaşılır ve bu da çirkin bir şeydir. Çünkü bunda esrarengiz bir şekilde hakkı batıl, batılı hak; hakikati hayal, hayali hakikat diye göstermek vardır. Nitekim سَحَرُوا اَعْيُنَ النَّاسِ *"İnsanların gözlerini sihirlediler."* (A'râf, 7/116), يُخَيَّلُ اِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ اَنَّهَا تَسْعٰى *"Sihirleri sayesinde ipleri ve sopaları onun hayalini büyüledi, çünkü onlar gerçekten yürüyor gibiydiler."* (Tâhâ, 20/66) buyurulmaktadır. Bununla beraber özel olarak bazı övgüye değer şeyler ve gerçekler için iyi mânâda kullanıldığı da olur. Mesela; اِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا "Muhakkak ki, bazı güzel sözler sihirdir." hadis-i şerifinde dile geldiği gibi ki, buna "helal sihir" de denilir, üstelik caiz sayılır. Demek ki, esrarengiz, gizli sebep ile incelik, dış görünüşü itibariyle çekicilik ve bir de kötü maksat sihrin niteliğini belirler. Şu halde sihir, herşeyden önce kendi özünde bir harika değildir. Yani değişik şart ve sebeplere bağlı olarak alışılmışın tersine bizzat ilâhî iradeyle ortaya çıkan olaylardan değildir. Onun her halde teşebbüs olunacak bir özel sebebi vardır. Şu kadar ki, o sebep herkes için bilinmediğinden, olay bir harika gibi tahayyül olunmaktadır. Bunun içindir ki, sebebi herkes için bilinmeyen herhangi bir gerçek dahi, halkı aldatmak için kullanıldığı zaman bir anlamda sihir olur. Bu sebebin nazarî olarak açıklanabilir bir halde bulunması şart da değildir. Az çok taklit ile meydana getirilebilmesi de kafidir. Yaratılışta sebebi bilimsel olarak açıklanamayan alışılmış veya alışılmamış olağanüstü olaylar ve garip buluşlar ortaya koymak mutlak anlamıyla sihir olmaz. Fakat insanları aldatmak için bunlardan istifade etmeye kalkışıldığı ve bu suretle duygu ve düşüncelere etki edip dolandırıcılık yapılmaya çalışıldığı zaman bunlar da sihir özelliği kazanırlar. Bunun için imansızlık, ahlâksızlık ve aldatmak sihrin

kökküdür. Sihirbazlar ilimlerden, edebiyattan, felsefeden, teknolojiden, hatta tabiattaki garip ve acîp yaratılışlardan sû-i istimaller ve istismarlar yaparak yararlanmasını bilirler. Bu suretle gerçekleri gizlemek için yazılmış nice felsefeler, nice romanlar, nice tarih kılıklı hezeyanlar vardır. Vaktiyle hikmet ehli kimselerin "Sakın domuzların boynuna inci gerdanlıklar takmayın!" şeklindeki nasihatları, ilmî gerçekleri ve yüksek hakikatleri, bu gibilerin istismarından korumak içindi.

Buraya kadar gördüklerimizden de anlaşılıyor ki, sihir çeşitlerini belirlemek kolay değildir. Bununla beraber Fahreddin Râzî tefsirinde sihrin sekiz çeşidini saymıştır. Bazı açıklamalar ile oradaki bilgilerin özeti şöyledir:

1- "Gildânî Sihri" ki, semavî kuvvetlerle yeryüzüne ait güçlerin karışımı yoluyla meydana getirildiği söylenen ve tılsım adı verilen şeylerdir. Gildânîler eski bir kavim olup, yıldızlara taparlar ve bu yıldızların kâinattaki olayları yönetip yönlendirdiğine, hayır ile şerrin, mutluluk ile bedbahtlığın bunlardan kaynaklandığına inanırlardı. Bunların tılsım adı verilen bazı acaip şeyler yaptıkları söylenmektedir. İbrahim Peygamber, bunların bu batıl inançlarını düzeltmek için gönderilmişti ki, bunlar başlıca üç fırka idiler: Bir kısmı kâinatın ve yıldızların kadîm (öncesiz) olduğuna ve kendiliğinden var olmuş bulunduğuna kanî idiler ki, bunlar bilhassa "sâbie" adıyle tanınmış idiler. Zamanımızın deyimiyle kâinatın ezelî olduğuna inanan bir nevi materyalistler demektir. Anlaşıldığına göre gök ve tabiat bilimlerinde bir hayli ileri gitmişler ve bazı sanayi gariplikleri meydana getirebilmişlerdi. Diğer bir kısmı, feleklerin ulûhiyetine kâil olmuşlar ve her bir felek için bir heykel yapmışlar ve bunlara tapmışlardı. Üçüncü bir kısmı da feleklerin ve yıldızların üstünde ve ötesinde her şeyi yaratan fail-i muhtar (istediğini yapabilen) bir yüce yaratıcının varlığını kabul ederler, fakat o yüce yaratıcının, o yıldızlara bu âlemde etkileyici bir kuvvet bahşetmiş ve kâinatın yönetimi için onları görevlendirmiş bulunduğuna inanırlardı. Bu inanç şekli de çoğunlukla tabîiyyûn mezhebine (rabîiyyeciler = natu-ralizme) benzemektedir. Bize kalırsa, bu sihirde tabîiyyat ile ruhiyatın eski zamanlarda keşfedilmiş bazı garip özellikleri birleştirilerek uygulanmış olduğu anlaşılmaktadır.

2- Evham sahiplerinin ve kuvvetli kişilerin sihirleridir. Bunlar öyle sanırlar ki, insanın ruhu terbiye ve tasfiye ile kuvvetlenir ve tesir gücünü arttırır. İdraki, gizli kapalı şeyleri algılayacak derecede gelişir, iradesi de kendi dışında birtakım olayları etkileyecek derecede güçlenir. O zaman istediği birçok şeyleri ya-

par, eşyada, canlılarda ve diğer insanlarda kendi bedenindeki gibi tasarruf eder. Hatta o dereceye varır ki, bir irade ile bünye ve şekilleri değiştirebilir: İsterse öldürür ve yeniden diriltir, varı yok, yoku var edebilir. Gerçekten de beden terbiyesi gibi ruh terbiyesinin de birçok faydası olduğu inkâr edilemez. Fakat ruhun bu derece güç kazanması, bir ilâhî ihsan olmadan, yalnızca çalışmayla elde edilebilir bir şey olduğunu farzetmek evhamdan öte bir şey değildir. Birtakım kimseler, riyazat, havas, rukye, muska, uzlet ve benzeri bazı yollara başvurarak, ruh ilminin bazı garip olayları ile uğraşırlar ki, manyatizma, hipnotizma, fakirizm ve diğerleri bu cümleden şeylerdir. Sihrin en aldatıcı ve en tehlikelisi de budur.

3- Ervah-ı ardıye (cinler)den yardım görme yoluyla yapılan sihirdir ki, azâim ve cincilik dedikleri şey budur. Mutezile ve son devir filozoflarından bazıları cinleri inkâr etmişlerse de bunlar kısa görüşlü ve inkârda aceleci kimselerdir. Sanki kâinatta ruhanî ve cismanî hiçbir gizli kuvvet kalmamış da hepsi keşfedilmiş ve sınırları belirlenmiş gibi "cinlerin aslı yoktur" diye inkârı bastırmak, ilmî bir davranış olamaz. Bu inkârcıların bir kısmına "dünyada daha bilmediğimiz gizli kapaklı nice tabiat kuvveti vardır" deseniz, bunlar "evet" demekte tereddüt etmezler de aynı mânâda olmak üzere "cin vardır" deseniz, hemen inkâr ederler. Bunun için filozofların büyükleri cinleri inkâr etmemiş ve "ervah-ı ardıye" adıyla anmışlardır. Fakat bunlarla belli sebepler altında insanların ilişki ve bağlantı sağlayıp sağlayamıyacakları ilmî bir şekilde tetkik edilip ortaya konmadan buna henüz hüküm verilemez. Lakin bundan dolayı bu yolla yapılan ve yapılacak sihirlerin varlığını inkâr değil, kabul etmek gerekir. Hatta bu günün ispirtizmacılarını bu cinlerden sayabiliriz. İşte sihrin en meşhurları buraya kadar saydığımız bu üç kısımdır.

4- Tahayyülât, yani gözü yanıltmak ve el çabukluğu denilen sihirlerdir ki, bunlara sihirden ziyade hokkabazlık ve şa'beze adı verilir. Bunun esası duyuları aldatmadır. Bu tıpkı vapurda ve trende giderken sahili hareket ediyor gibi görmeye benzer. Buna Arapça "ahız bil'uyûn", bizim dilimizde de "göz bağcılık" denilir. Bununla beraber göz bağcılığın daha gizli birtakım ruhî etkiler ile de ilişkisi olabilir.

5- Hiyel-i sanâyi ile yapılan, aletlerden istifade ederek acaip şeyler göstermek sûretiyle ortaya konan sihirdir ki, Firavun'un sihirbazları böyle yapmışlardı. Rivayet olunduğuna göre, bunların ipleri, değnekleri civa ile doldurulmuş, altlarından ısı verilince veya güneşin etkisiyle ısınmaya başlayınca ısınan ipler ve değnekler hemen harekete geçip kaymaya ve yürümeye başlar-

mış. Zamanımızda fen ve tekniğin gelişmesi, gerek mekanik, gerek elektronik açıdan bunlara birçok misaller vermeye elverişlidir. Sinemalar bunun çok canlı bir misalidir. Bunların halk üzerindeki hayalî olan etkileri bir sihir tesirinden daha az değildir. Hele işin aslını bilmeyenler için...

6- Ecsam (cisimler) ve edviyenin, yani birtakım kimyasal maddelerin ve ilaçların kimyevî özelliklerinden yararlanarak yapılan sihirlerdir.

7- Ta'lik-i kalb (kalbi çelme) suretiyle yapılan sihirdir. Sihirbaz şarlatanlık yaparak, türlü türlü övünme ile kendini satarak, muhatabını kendine çeker, bir ümit veya korku altında onun kalbini çeler, kendine bağımlı kılar, duygu ve düşüncelerine etki ederek, telkin altına alır ve yapacağını yapar. "İsm-i azam duasını bilirim" der, "cin çağırırım" der, "kimya bilirim, simya bilirim" der, icabında hünerden, sanattan, paradan, kudretten, nüfuzdan, kerametten, ticaretten ve menfaatten bahseder, karşısındakini dolandırır. Telkin yoluyla kalbleri çelmenin işleri yürütmede, sırları gizlemede çok büyük tesiri vardır. En adisinden en maharetlisine kadar çeşitli dolandırıcılıklar hep buna bağlıdır. Sihrin öteki türlerinin etkili olması da aşağı yukarı sihirbazın bu konudaki becerisine bağlıdır denilebilir.

8- Nemmamlık (koğuculuk), gammazlık (fitnecilik) gibi el altından yürütülen gizli fitne ve tezvirat; akla, hayale gelmez bozgunculuk, vasıtalı veya doğrudan tahrikler ve aldatmalar ile yapılan sihirdir ki, halk arasında en bol ve en yaygın kısmı da budur[1]

Buraya kadar saydığımız sekiz kısım sihir, dönüp dolaşır iki esasta toplanır: Birincisi sırf yalan, dolan ve sadece saçmalama ve iğfal olan söz veya fiil ile etki yapan sihir, diğeri de az çok bir gerçeğin sû-i istimal edilmesiyle ortaya konan sihirdir. Sihrin bütün niteliği, hayali hakikat zannettirecek şekilde insan ruhu üzerinde aldatıcı bir tesir meydana getirmekten ibaret olduğu halde bunun bir kısmı tamamiyle hayal, diğer bir kısmı da bazı gerçeklerle karışıktır. Bundan dolayı her sihrin, gerçek tesirden büsbütün yoksun olduğunu iddia etmek doğru olmaz. Bu âyet-i kerimede her ikisine işaret için, öncekine يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ , ikinciye de السِّحْرَ ve bu مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ cümlesine atıfla وَمَا اُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ buyurulmuştur. Yani bu şeytanlar sırf kendi uydurmaları olan sihri ve bir de Babil'deki Harut ve Marut adında iki meleğe indirileni, insanlara ve o zamanki İsrailoğulları'na ta'lim ediyor, öğretiyorlardı. İşte böyle yapmakla kâfir

(1) Fahrü'r-Râzî, a.g.e., III, 206-213.

olmuşlardı. Gerek mütekaddimînden, gerek müteahhirinden (eskilerden ve yenilerden) bazı tefsirciler bu "مَا"yı nâfiye telakki edip, mânâyı da "Babil'de Harut ve Marut adındaki o iki meleğe sihirden bir şey indirilmedi, Harut ve Marut hikayesi de bu şeytanların uydurduğu bir yalandır." mealinde göstermişlerdir. Âyetin aşağısındaki siyakı buna müsait olsa idi biz de bunu tercih ederdik, fakat siyak buna müsait görünmüyor, وَمَا يُعَلِّمَانِ aykırı düşüyor. Şu halde biz de çoğunluğun açıklaması vechile "mâ" harfini mevsûl olarak alıyoruz ki, bu hem âyetin zahir (açık) ifadesine uygun düşmekte, hem de anladığımız kadarıyla derin hakikatleri içermektedir. Bu âyet evvela Harut ve Marut kıssasının özünü ve içyüzünü açıklıyor ve bunun hadd-i zatında bir sihir değil, ancak öğretim tarzı ve kötüye kullanılması cihetiyle sihir ve küfür olacağını anlatıyor. Nitekim مَٓا اُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ "o iki meleğe indirilen şey" hakkında açıkça sihir tabiri kullanılmamış, ancak sihre atfedilmiştir. Bununla beraber bunun şeytanlar tarafından öğretim tarzının küfür olduğuna ve bundan özel bir sihir yapıldığına işaret kılınmıştır. Demek ki, "o iki meleğe indirilen" hadd-i zatında bir sihir değil, fakat fesat ehlinin elinde küfre vesile olabilecek bir şey iken, bu şeytanlar bunu yalnızca sihir için öğretmişlerdir. Halbuki وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ اَحَدٍ حَتّٰى يَقُولَٓا اِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ **Harut ile Marut bunu öğretecekleri zaman "Biz bir fitneyiz, yani bu öğreteceğimiz şeyler fitneye müsaittir ve kötüye kullanılması da küfürdür. Şu halde sakın sen bunu belleyip de küfre girme!" demedikçe ve bu yolda nasihat etmedikçe kimseye bir şey öğretmezlerdi.** Gelişigüzel herkese belletmezler, sû-i istimalden, küfürden, sihirden yasaklarlardı. Bu şeytanlar ise öyle yapmadılar, tam aksine bunlarla herkese sihir öğretiyorlar.

Bu iki melek ve bunların öğretileri hakkında birçok sözler söylenmiş, çeşitli görüşler ve bahisler ortaya konmuştur. Bütün bunları görüp değerlendirdikten sonra bizim âyetten anladığımız şudur: Bilindiği gibi, meleklerin insanlara öğretileri ya vahiy veya ilham demektir. Harut ile Marut'un Cibrîl gibi vahiy meleklerinden olduklarına dair herhangi bir delil yoktur. Bilakis âyet bunları her şeyden önce bilgi getiren melekler değil, bilgi gönderilen melekler şeklinde gösterdiği için nüzulde aşağı derecedeki meleklerden oldukları açıktır. Şu halde öğretilerinin de peygamberlere gelen vahiy 'derecesinde olmayıp ilham cinsinden olduğu aşikardır. İlham ise herkese olabilir. Demek oluyor ki, eski bir medeniyet merkezi olan Bâbil şehri ahalisinden birtakım kimseler, iki şekilde, böyle iki ilahî kuvvet ile ilhama mazhar olmuşlar, bu sayede hilkatteki gizli sırlardan bazı harika ve acaip şeyler öğrenmişler ve öğrenirken bunların şerre de müsait olduğunu, şu halde kötüye kullanılmasının küfür olacağını da

öğrenmişlerdir. O halde bu iki meleğe indirilen ve Bâbil halkından bir çoğuna ilham yoluyla öğretilen bu şeyler hadd-i zatında sihir değil idi. Fakat sihir olarak da kullanılabilir ve böyle kullanılınca da katıksız küfür olurdu. Bunun için âyette bunun sihir olduğu ifade edilmiştir. Aslında her bilgi böyledir. Hadd-i zatında ilmin hepsi hürmete şâyandır. Fakat büyüklüğü ölçüsünde ve ilim olması bakımından hayra ve şerre müsaittir. İlim ne kadar derin ve ne kadar ince ve yüksek olursa, şer ve fitne ihtimali de o nisbette büyük olur. Bundan dolayıdır ki, hakikatin kendisi olan hak dini ve doğru yolu isbat ve destek için Allah tarafından lutfedilen mucizeler ve kerametler, diğer ilimler, hikmetler ve fenler bahane edilerek âlemde ne kadar küfürler, ilhad ve melanetler yayılmıştır. Aslında bunların hepsi küfür ve haram olan sihir cinsine dahil edilebilir. Bu ise ilmin, bizzat kendisindeki ilmî niteliğinden dolayı değil, ortaya çıkardığı pratik sonuçları dolayısıyladır. İlimler iyiye kullanılırsa zehirlerden ilaç yapılır, kötüye kullanıldığı takdirde de ilaçlardan zehir elde edilir. Hatta bundan dolayı, birçok din âlimleri, gerek bu âyetten, gerek genel olarak ilim hakkındaki diğer âyetlerden şu sonucu çıkarmışlardır: Özünde haram olan hiçbir ilim yoktur. Hatta şerrinden korunmak için sihir bile öğrenmek haram değildir. Ancak yapmak haramdır ve hatta küfürdür. Bunun öğretimi de bu şarta bağlı bulunmak gerekir. Nitekim âyette önce sihir öğretimi mutlak olarak küfür gibi gösterilmiş iken وَمَا يُعَلِّمَانِ cümlesiyle bu mutlaklık şarta bağlanmıştır. Hasılı sihrin niteliği asıl pratik açıdan ve amelî bakımdandır ve sihir tatbikî bir ilimdir, bir şer ve tezvir sanatıdır. Bu sanat pratikte ve tatbikatta bazı hakiki bilgilere dayalı olabilir ve o bilgilerin kötüye kullanılması ile sihir yapılır. Mesela; bugün elektrik konusu önemli bir bilim dalı, çok önemli bir tekniktir. Bunun kötüye kullanılmasından ve şerre alet edilmesinden dolayı tatbikatta bundan birçok sihirler yapılabilir. Lakin bunun böyle olmasından dolayı, elektrik ilminin hadd-i zatında bir sihir olması lazım gelmez. İşte Babil'de Harut ile Marut'a ilham ile öğretilen şeyler de buna benzer şeyler olduğu anlaşılıyor. Bunun için âyette bunlar esasında meleklere mahsus kıymetli şeyler olarak gösterilmiş fakat öğretim ve öğrenim şekliyle ve uygulamasında fitneye de müsait bulunmasından dolayı şeytanî olan sihre dahil edilmiştir. Demek ki, sihir sırf şeytanî bir şeydir ve bu başlıca iki kısımdır: Birisi şeytanların sırf kendilerinden uydurdukları pisliklerdir. Diğeri ise Bâbil'deki gibi, esasında meleklere mahsus olan bazı yüce bilgilerle acaip tekniklerin şeytanca kötüye kullanılmasıdır.

Artık burada melekler sihir öğretir mi diye bir soru sormaya ve buna cevap aramaya yer yoktur. İşte bundan sakınmak için "mâ" yı nâfiye (olumsuz) yap-

maya lüzum yoktur ve bu âyetin siyakına da ters düşmektedir. Melek sihir öğretmez, fakat meleklerin hayır için öğrettikleri ve ilham ettikleri gerçekler, küfür ehlinin ve şeytanların elinde şer ve fitne çıkarmak için sihir olarak da kullanılabilir. Nitekim bunu evvela Bâbilliler yaptılar. Anlaşıldığı kadarıyla bunlar, bu iki meleğin ilhamiyle keşfedip belledikleri semavî ve arzî, ruhanî ve cismanî kuvvetleri ve bunların kaynaştırılmasından meydana gelen bazı teknikleri, yıldızlara ve tabiata isnad ederek küfre girdiler. Bu sebeple Gildanî sihri "tılsımat ve kalfatriyat" adıyle değişik bir sihir şekli olarak meşhur oldu. Sonra birtakım şeytanlar da Süleyman aleyhisselâmın devletine karşı, kısmen bunu, kısmen de kendi uydurdukları tezviratı izleyip uygulamışlar ve bu şekilde siyasî, içtimaî birçok fesatlar çevirmişler, hükümet ve devlet işleri için bu sihirleri bir ilim diye yaymış ve ona değer kazandırmışlar, bu suretle küfürlerini icra etmişlerdi. O zamanın İsrailoğulları bunları onlardan öğreniyorlardı ve milletler arasında bu sihirle uğraşmayı kendilerine bir yol, bir meslek edinmişlerdi. En nihayet Hz. Muhammed'in peygamberliği üzerine Kur'ân'ın i'cazı karşısında Allah'ın kitabını arkalarına atarak büsbütün bu şeytanlara uydular. فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ Bu cümlenin bağlanmasında da ihtimalli vecihler vardır. Birçok tefsirci, bunu Harut ve Marut fırkasına bağlayarak مِنْهُمَا zamirin bu iki meleğe, يَتَعَلَّمُونَ zamirini de مَا مِنْ اَحَدٍ 'den müstefad nasa, yani herkese göndermişlerdir. يُعَلِّمُونَ veya كَفَرُوا üzerine veya مِنْهُمْ يَتَعَلَّمُونَ takdirinde cümlenin cümle üzerine atfedilmesiyle daha yukarıya atfedilmiş olduğu da zikredilmiştir. Lakin bizim tercihimiz bunun يُعَلِّمُونَ 'ye bağlı veya doğrudan doğruya وَاتَّبَعُوا cümlesi üzerine ma'tuf ve مِنْهُمَا zamirinin سِحْرٌ ile مَا اُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ ifadesine dönüşmüş olmasıdır ki, buna göre ortaya çıkan mânâ şudur: "**Allah'ın kitabını arkalarına atıp, Süleyman'a karşı o şeytanların takip ettikleri şeylere uyan ehl-i kitabın bu fırkası, bu Yahudi zümresi, o kâfir şeytanların izlediği ve öğrettiği bu iki çeşit sihir kitaplarından karı ile kocanın arasını ayıracak şeyler öğreniyorlar.**" Bu tabir, sihrin en yüksek derecedeki tesirini ifade içindir. Yani bunlar bu yolla karı ile kocanın arasını bile ayırabilecek fesatlar çeviriyorlar, bu tesiri meydana getiren sihirlerle cemiyet içinde ne büyük fitneler çıkarılabileceğini artık siz kıyas ediniz. Karı ile kocanın arasını ayıranlar, bu kadar kuvvetli bir sevgi bağını kıranlar, bir topluma neler yapmazlar; komşular ve hemşehriler arasında ne fitneler çıkarıp, halkı birbirine mi düşürmezler? İhtilaller mi çıkarmazlar? Âyet bize gösteriyor ki, sihrin en büyük tesiri ruhlar üzerindedir; fikirleri bozar, kalbleri çeler, ahlâkı perişan eder, toplumların altını üstüne getirirler. Şu halde sihrin aslı yoktur diye aldanmamalıdır. Ve böyle si-

hirbazlardan sakınmalıdır. وَمَا هُمْ بِضَٓارّ۪ينَ بِه۪ مِنْ اَحَدٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ **Bununla beraber hunları yapanlar, Allah'ın izni olmadıkça kimseye bir zarar veremezler.** Çünkü gerçek tesir ne sihirde, ne sihirbazda, ne tabiatte, ne ruhta, ne yerde, ne gökte, ne şeytanda, ne melektedir. Hakiki müessir ancak ve ancak Allah'dır. Fayda ve zarar denilen şey de ancak O'nun izni ile meydana gelir. O halde her şeyden önce Allah'dan korkmalı ve Allah'a sığınmalıdır ve bunlara karşı koymak için de Allah'ın kitabına sarılmalıdır. وَلَقَدْ عَلِمُوا **Allah'ın kitabını arkalarına atan bu sihirbazlar çok iyi bilirler ki,** لَمَنِ اشْتَرٰيهُ **Allah'ın kitabını verip de sihri satın alan bir kimsenin, elbette** مَا لَهُ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ **ahirette hiçbir nasibi yoktur. Bunun sonu açıkça hüsrandır.** وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِه۪ٓ اَنْفُسَهُمْ **Celâlim hakkı için bunların, uğruna kendilerini sattıkları şey ne kötü şeydir, amma** لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ **keşke bunu biliyor olsalardı.** Gerçi bunlar sihrin sonunu ve onu yapan sihirbazın ahiretten nasibi olmadığını ve sihre aldananın sonunun sadece hüsran olduğunu bilirler. Fakat yine de bu bilgilerine uygun hareket etmedikleri için davranış biçimleri cahilanedir. Diğer taraftan ahiret nasipsizliğinin ne kadar korkunç bir şey olduğunu bilmezler. Aslında sihrin asıl zararı başkalarından çok yapanlaradır. Ömürlerini nasıl çirkin şeylerle geçirdiklerini bilmezler.

Allah'ın rahmetinin genişliğine ve enginliğine bakınız ki, yine kendilerine şu rahimane öğütü indirmiştir: وَلَوْ اَنَّهُمْ اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا **şayet bunlar bütün bu günahlarla beraber iman etseler ve Allah'dan korkup bu fenalıklardan sakınsalardı** لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ خَيْرٌ **elbette Allah tarafından verilecek bir sevap, bütün o yaptıklarından çok haklarında hayır olurdu.** لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ **fakat bilir olsalardı.**

Yukarıda görüldüğü üzere, Cenab-ı Allah önce يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ "Ey insanlar!" çağrısıyle bütün insanları, fıtrî bir misak olan ibadete davet etmiş idi. İkinci olarak da يَا بَن۪ٓي اِسْرَٓاء۪يلَ "Ey İsrailoğulları!" çağrısıyle Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi iki ümmetin kaynağı olan İsrailoğulları'nı; büyük ve esrarengiz bir tarihin bütün ibretlerini derleyip toplayarak, nimetleri ve felaketleri hatırlatmak suretiyle iman ve takvaya davet ve bu arada İslâm dininin, eski kitapları destekleyip tasdik eden itikat, ahlâk ve muamelat kuralları tek tek ele alarak açık seçik âyetlerle anlattı. Şimdi bütün bunlara iman etmiş olan müminlere önce en esaslı bir sosyal ve dinî terbiye kuralını öğreten bir nida ile hitap yöneltecek ve bu arada ehl-i kitab kâfirlerinin bazı tutum ve davranışlarına da işaret edecektir.

Şöyle ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَقُولُوا
رَاعِنَا وَقُولُوا انْظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِر۪ينَ عَذَابٌ اَل۪يمٌ ﴿١٠٤﴾
مَا يَوَدُّ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِك۪ينَ اَنْ يُنَزَّلَ
عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَاللّٰهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِه۪ مَنْ يَشَٓاءُ وَاللّٰهُ
ذُو الْفَضْلِ الْعَظ۪يمِ ﴿١٠٥﴾

Meâl-i Şerifi

104- Ey iman edenler! "râine" demeyin, "unzurna" deyin ve iyi dinleyin, kâfirler için elemli bir azap vardır.

105- Ne Kitap ehlinden, ne de müşriklerden hiçbiri, size Rabbinizden bir hayır indirilsin istemez. Allah ise, üstünlüğü, rahmetiyle dilediğine mahsus kılar ve Allah çok büyük lütuf sahibidir.

Kur'ân'da seksen sekiz yerde müminlere يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا "Ey iman edenler!" diye hitap buyurulmuştur. Oysa Tevrat'ta يَٓا اَيُّهَا الْمَسَاك۪ينُ "Ey miskinler!" diye hitap edilirmiş, nihayet miskinlik onların damgası olmuş, güven ve emniyet de müslümanların akibeti olacaktır.

يَا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا Ey iman şerefiyle şereflenmiş olanlar لَا تَقُولُوا رَاعِنَا "râinâ" demeyiniz de وَقُولُوا انْظُرْنَا "unzurnâ" deyiniz, وَاسْمَعُوا ve kulak veriniz, dinleyiniz! رَاعِنَا râinâ "bize mürâat et" demektir.

Mürâât: Müfâale babından ra'y ve riayette mübalağa veya müşareket ifade eder. Ra'y ve riayet, bir kimsenin, başkasının işlerini çekip çevirmesi, yönetip tedbir etmesi, onun lehine olacak şeyleri tedarik edip, ona fayda sağlaması ve korunmasına özen göstermesi demektir ki, hayvanat hakkında gütmek, insanlar hakkında da siyaset adı verilen yönetmek anlamına gelir. Nitekim siyaset ilmine, "ilmü'r-riaye" yani yönetim ilmi adı da verilir. Mürâât da, riayet de müba-

lağa veya karşılıklı riayet demek olur. Bir insanın haline müraat etmek, ne yapacağını, halinin nereye varacağını gözetmek, murâkabe etmek, saygı ile dikkate almak mânâsına da gelir ki, bizim dilimizde riayet bu anlamda kullanılır. Başlangıçta Peygamber Efendimiz tarafından bir şey tebliğ ve tâlim buyurulduğu zaman, ara sıra müslümanlardan bazıları رَاعِنَا يَا رَسُولَ اللّٰه yani "Bize riayet et ey Allah'ın resulü." derlerdi ve bununla "Bizi gözet, acele etme, müsaade buyur ki anlayalım." demek isterlerdi. Cenab-ı Allah, böyle demeyi, bu "râinâ" tabirini kullanmayı yasaklayarak رَاعِنَا demeyiniz, bu tabiri kullanmayınız da اُنْظُرْنَا "unzurnâ" bize bak, bizi gözet, deyiniz ve söze de iyi kulak veriniz, dikkatle dinleyiniz, iyi belleyip akılda tutunuz, buyuruyor ki, bunda çok ince ve mühim bir edep öğretimi vardır. Gerek ilim öğrenmede, gerek diğer nasihat ve tâlimatları anlama hususlarında Resulullah ile ümmeti arasındaki sosyal durumu ve buna göre İslâm'daki velayet-i âmme (genel velayet) ilişkisinin özünü ve hakikatini ve resmiyetteki teşrifât (protokol)ın asıl mahiyetini de ifade etmektedir. رَاعِنَا demeyiniz. Acaba niçin?

Birincisi: Yahudiler arasında birbirlerine sövmek için kullandıkları meşhur bir kelime vardı, رَاعِينَا "râînâ" derlerdi, bu tabir Arapça "bizim çoban" demek olduğu gibi, İbrânî ve Süryanî dillerinde اِسْمَعْ لَا سَمِعْتَ "dinle a dinlenmeyesi, dinle a sözü dinlenmez herif!" gibi hakaret ve alaya alma mânâsı ifade eden bir kelimeymiş. Müslümanların Hz. Peygamber'e karşı böyle رَاعِنَا diye hitap etmelerini, yahudiler fırsat bilerek ve kendi dillerindeki رَاعِينَا kelimesini andıracak şekilde ağızlarını eğerek, bükerek, sövmek ve hakaret kastiyle "râînâ" demeye başlamışlardı. Sa'd b. Muaz hazretleri, bunu işitmiş, "Ey Allah'ın düşmanları, lanet olsun size, vallahi hanginizin, Resulullah'a karşı bunu söylediğini bir daha işitirsem boynunu vururum." demiş, onlar da buna karşı "Siz böyle söylemiyor musunuz?" diye kaçamak bir cevap vermişlerdi. Bunun üzerine işte bu âyetin inmiş olduğu rivayet edilmiştir. Nisa Sûresi'nde مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَاسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ وَرَاعِنَا لَيًّا بِأَلْسِنَتِهِمْ وَطَعْنًا فِي الدِّينِ *"Yahudilerden bir kısmı kelimeleri yerlerinden değiştirerek, dillerini eğerek, bükerek ve dine saldırarak, peygambere karşı da, "işittik ve isyan ettik, dinle ey dinlenmez olası, râinâ, derler".* (Nisa, 4/46) âyeti bu hadiseyi açıkça göstermektedir.

İkincisi: رَاعِنَا emri, ahmaklık ve kabalık mânâsına "ruûnet" masdarından رَاعِنٌ sıfatına da lafız olarak benzer bir kelimedir. Bundan dolayı da bir çirkin cinâs vardır. Bu ise edebe aykırıdır. Her iki sebeple nehiy, kelimenin çirkin olan ikinci bir anlamından dolayı sırf lafzî anlamda bir edebe dayanmaktadır. Riayetle nazaret arasındaki mânâ farkından dolayı değildir.

Üçüncüsü: "Mürâât" riayetten müfâale vezninde olduğu ve iki kişi arasında müşareket ifade ettiği için, taraflar arasında müsâvat, yani eşitlik var zannettirir. Bunu söyleyenler, sanki, "Sen bize riayet et, sözümüze kulak ver ki, biz de sana riayet edelim, biz de senin sözünü dinleyelim." demiş gibi olurlar. Böylece Resulullah'dan karşılıklı bir riâyet ve gözetim talep etmiş olurlar. Halbuki Resulullah ile ümmet arasındaki ilişki, öğretmen ile öğrenci, usta ile çırak, yöneticiler ile halk arasındaki karşılıklı taahhütlere ve nisbeten eşit şartlara dayalı bir ilişki değildir. O ilişkiyi karşılıklı şartlara dayalı böyle sosyal ilişkiler cinsinden bir ilişki sanmak, peygamberlik makamının kadrini ve kıymetini bilmemek, ayrıca toplum hayatının değişmez, zararlı ve terakkiye engel birtakım esaslara dayandığını zannetmek demek olur. Nitekim وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَاءَهُمْ *"Sen onların heva ve heveslerine uyma!"* (Maide, 5/48) ve لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا *"Sakın o Resulü, kendi aranızda birbirinizi çağırdığınız gibi çağırmayın!"* (Nûr, 24/63) buyurulmuştur. Şu halde imandan sonra müminlerin sosyal durumlarını belirlemenin ve kendilerini imanın hedeflediği maksatlara ve başarılı işlere, güzel hizmetlere sevkedecek bir öndere uymanın en mühim vazifeleri olduğu; fakat bunu mürâât mânâsıyle değil, nezâret mânâsıyle alıp, ona göre güzel sosyal edep ve terbiye kuralları altında takip edip gerçekleştirmek gerektiği beyan buyurulmuştur. Demek ki, Resulullah'a ait olan vazife mürâat değil, nazârettir. Mürâatın ise onun ümmetine düşen bir vazife olması gerekir. Bunun için ümmet, lafzî ve manevi her türlü kötü vehme düşmekten sakınmak için "râinâ" dememeli, "unzurnâ" demelidir: Öğretilen ilme, tebliğ olunan hükümlere, emirlere ve yasaklara iyi kulak verip dinlemelidir. Nezâret eden de nezâret görevinin gereklerini iyi bilmeli, ona da ümmet tarafından bu vazife ihtar olunacağı zaman, "bizi gözet" diye ihtar edilmelidir.

Dördüncüsü: Mürââtın aslı olan ra'y ve riayette hayvanî bir gözetme anlamı vardır. Nazâret ise katıksız bir insanî kavramdır. Şu halde müslüman ümmeti, hayvanî kavramlardan uzak durmalı ve sakınmalı, insanî kavramları kabul edip, uygulamalıdır. Bunu yapmak da ümmetin kabiliyetine bağlıdır. Nitekim كَمَا تَكُونُوا يُوَلّٰى عَلَيْكُمْ *"Siz nasıl olursanız öyle yönetilirsiniz."* buyurulmuştur. Âyetten çıkan sonuca göre; söz konusu nazâreti talep etmek ve söz dinlemek ümmetin görevidir. Müminler başıboş, terkedilmiş, nazâretsiz bırakılmaya razı olmamalı, kendilerine nazaret edecek bir başkana, bir imama tabi olmalıdır. Bu suretle bir ümmet teşkil etmeliler, fakat "râinâ" diye müraat isteğinde bulunmamalılar, kendilerinin sürü yerine konulmasına razı olmamalılar. Aslında âyet mutlak anlamda olduğu için, hem Asr-ı saadet'e, hem de bütün asırlara şamil olan bir hü-

küm taşır. Ümmetin bizzat Resulullah'a karşı "unzurnâ" demeye izinli, hatta görevli ve mecbur olduğuna bakılırsa, bu hak veya vazifenin diğer yöneticilere karşı uygulanması öncelikle istenmekte demektir. Bu mesele akâid kitaplarında imamet bahsi adıyle ve farz-ı kifaye olmak üzere söz konusu edilmiştir. Görülüyor ki, müminlere imandan sonra ilk emir bu oluyor. Bu hitabın önemi İbrahim kıssasında daha genişçe açıklanacaktır.

Ey müminler, görüyorsunuz ya, "râinâ" demeyiniz, "unzurnâ" deyiniz ve iyi dinleyiniz, itaat ediniz, yoksa وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ اَلِيمٌ **kâfirlere elemli bir azap vardır.** İman yoluna girmeyip de küfür yoluna gidenler, o elem verici azaptan hissedar olurlar, siz o kâfirlerden hayır beklemeyin! مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ **Arzu etmez o kâfirler, ne kitap ehlinden** وَلَا الْمُشْرِكِينَ **ne de müşriklerden** اَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ **ki size Rabbınızdan bir hayır indirilsin.** Onların hiç biri, müminlerin Allah tarafından bir iyiliğe, bir devlete nail olmasını istemezler. Bunun için peygamberinize indirilen ve faydası umuma ait olan vahiy ve nübüvveti de sevmezler, buna karşı bin türlü safsata ile büyüklük taslarlar ve Allah'ın lütfuna, ihsan ve kudretine müdahale etmek isterler. Hiç bir şey yapamazlarsa لَوْلَا نُزِّلَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ *"Bu Kur'ân iki şehirden bir ulu kişiye indirilseydi olmaz mıydı?"* (Zuhruf, 43/31) derler. وَاللّٰهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ **Allah ise rahmetini, dilediğine tahsis eder, rahmetiyle dilediği kulunu seçkin duruma getirir.** O böyle Rahmân olan bir fâil-i muhtar (başına buyruk)dır. وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ **ve Allah çok büyük lütuf ve kerem sahibidir.** Onun lütuf ve ihsanına sınır yoktur. Şu halde siz Allah'ı böyle biliniz ve böyle inanınız, o kâfirlerin sözlerine de kulak asmayınız. Onlar vahiy ve nübüvvete itiraz etmek için fer'î hükümlere de itiraz etmeye kalkarlar. "Görüyorsunuz ya, Kur'ân'da nâsih ve mensûh da vardır. Bir zamanlar Allah'ın emri denilen bir âyet veya bir hüküm diğer bir zaman nesholunuyor, yerine başka bir âyet veya başka bir hüküm konuluyor. Bu Allah kelâmı, Allah'ın hükümleri olsa böyle mi olur? Allah'ın kelâmında, Allah'ın âyetlerinde, Allah'ın hükümlerinde nesih mi olur? Hiç Allah, kendi yaptığını bozar mı? Söylediğini geri alır mı? Verdiği hükümden, koyduğu kanundan hiç cayar mı?" derler. Bunu ilk önce yahudiler söylediler: Nesih mümkün olsa Allah hakkında sözünden caymak, önce bilmediğini sonradan öğrenmiş olmak ve ona göre karar değiştirmek "bed'a" gibi bir noksanlık lazım gelirmiş. Bütün bunlar Allah hakkında muhal (imkânsız) olduğundan, nesih de imkânsız imiş. Tevrat'ın ise hiçbir âyeti, Musa dininin hiç bir hükmü değişemez, neshedilemezmiş. Bunun için İncil de, Kur'ân da Allah'ın kitabı değilmiş. Hıristiyanlık ve İslâmiyet Allah'ın dini değilmiş.

Hıristiyanlara gelince, eskiden Hıristiyanlık neshi inkâr etmiyordu. İncil'de, Tevrat'ın bazı hükümlerini nesheden ve mesela cumartesi günü iş yapmayı yasak sayan hükmü değiştirip, bunu pazar gününe alan âyetler bulunduğunu kabul ediyorlardı. Yine Hz. İsa'nın kendilerine yiyecek içecek konusundaki eski yasakları kaldırdığına inanıyorlardı. Hıristiyanlar, nesih meselesiyle ilgili olarak İslâm'a itiraz etmezlerdi. Fakat son zamanlarda protestanlar ve daha sonra da katolikler, tıpkı yahudiler gibi, neshi inkâra kalkıştılar ve hatta Kur'ân'daki لَا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللّٰهِ *"Allah'ın kelimelerinde değişme olmaz."* (Yunus, 10/64) âyetine dayanarak, istidlal bile yapmaya kalkıp, müslümanları bununla susturmaya çalıştılar. Hintli Rahmetullah Efendi merhum bu bapta cevaben "Izhârü'l-Hak" adıyla güzel bir eser yazmıştır. Sözün açıkçası; eğer Hıristiyanlık İslâmiyet'e itiraz etmek için böyle bir iddiaya kalkışırsa, her şeyden önce kendi kendisini inkâr etmiş olur. Çünkü Hıristiyanlığın, Yahudiliğe muhalif olan pek çok dinî hükümleri bulunduğu kesindir. Zaten böyle değilse Hıristiyanlığın varlığının mânâsı yoktur. Aynı soru yahudiler için de söz konusudur. Çünkü Tevrat'ta da daha önceki peygamberlerin şeriatlerine ait bazı hükümleri nesheden (kaldıran) âyetler mevcuttur. Cenab-ı Allah, sırf kıskançlıktan kaynaklanan bu gibi bütün asılsız iddiaları iptal etmek ve müminlere bir teşri'î temeli açıklamak üzere buyuruyor ki:

مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَاْتِ بِخَيْرٍ

مِنْهَا اَوْ مِثْلِهَا اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿١٠٦﴾ اَلَمْ تَعْلَمْ

اَنَّ اللّٰهَ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ

مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ ﴿١٠٧﴾ اَمْ تُرِيدُونَ اَنْ تَسْـَٔلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ

مُوسٰى مِنْ قَبْلُ وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْاِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ

السَّبِيلِ ﴿١٠٨﴾ وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ اِيمَانِكُمْ

كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ فَاعْفُوا
وَاصْفَحُوا حَتّٰى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِاَمْرِه۪ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿١٠٩﴾
وَاَق۪يمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ وَمَا تُقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ
عِنْدَ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَص۪يرٌ ﴿١١٠﴾ وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ
اِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا اَوْ نَصَارٰى تِلْكَ اَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ
اِنْ كُنْتُمْ صَادِق۪ينَ ﴿١١١﴾ بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ
فَلَهُ اَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّه۪ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿١١٢﴾
وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارٰى عَلٰى شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارٰى
لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلٰى شَيْءٍ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ كَذٰلِكَ قَالَ
الَّذ۪ينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ فَاللّٰهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ
ف۪يمَا كَانُوا ف۪يهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿١١٣﴾

Meâl-i Şerifi

106- Biz bir âyetten her neyi nesheder veya unutturursak, ondan daha hayırlısını yahut mislini getiririz. Bilmez misin ki, Allah her şeye kâdirdir.

107- Bilmez misin ki, hakikaten göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır, hepsi O'nundur. Size de Allah'dan başka ne bir dost, ne de bir yardımcı vardır.

108- Yoksa siz peygamberinizi, bundan önce Musa'ya sorulduğu gibi,

sorguya çekmek mi istiyorsunuz? Halbuki her kim imanı küfürle değiştirirse artık düz yolun ortasında sapıtmış olur.

109- Ehl-i kitaptan birçoğu arzu etmektedir ki, sizi imanınızdan sonra çevirip kâfir etsinler: Hak kendilerine iyice belirdikten sonra bile sırf nefsaniyetlerinden ve kıskançlıktan dolayı bunu yaparlar. Buna rağmen siz şimdi af ile, hoşgörüyle davranın tâ Allah emrini verinceye kadar. Şüphe yok ki Allah her şeye kâdirdir.

110- Siz namazı hakkıyle kılmaya bakın ve zekatı verin! Kendi nefsiniz için her ne hayır yaparsanız, Allah katında onu bulursunuz. Muhakkak ki, Allah bütün yaptıklarınızı görmektedir.

111- Bir de "yahudi ve hıristiyanlardan başkası asla cennete giremeyecek" dediler. Bu onların kendi kuruntularıdır. Sen de onlara de ki; "Eğer doğru iseniz, haydi bakalım getirin delilinizi."

112- Hayır, hayır! Kim özü iyilik dolu olarak yüzünü Allah'a tertemiz döndürür ve teslim ederse, işte onun Rabbi katında ecri vardır. Onlara hiçbir korku yoktur ve onlar mahzun da olacak değiller.

113- Yahudiler dediler ki, "Hıristiyanlar birşey üzerinde değiller", Hristiyanlar da "Yahudiler bir şey üzerinde değiller" dediler. Oysa hepsi de kitabı okuyorlar. Hiçbir bilgisi olmayanlar da öyle onların dedikleri gibi dediler. İşte bundan dolayı Allah, ihtilafa düştükleri bu gibi şeylerde, kıyamet günü aralarında hüküm verecektir.

Kırâet: مَا نَنْسَخْ , İbni Âmir kırâetinde nûnun zammı ve sînin kesriyle مَا نُنْسِخْ okunur ki, insâhdandır. اَوْ نُنْسِهَا İbni Kesir ve Ebu Amr kırâetlerinde birinci nûnun ve sinin fethaları ve ondan sonra bir hemze-i sakine ile اَوْ نَنْسَاْهَا şeklinde okunur ki, tehir mânâsına olan nesee ve nesiedendir.

Şer'î usûl bakımından neshin dine uygunluğunu isbat eden bu ayetin sevki, eski kitapların bazı hükümlerinin neshindeki cevaz hakkında ise de söyleniş bakımından مِنْ اٰيَةٍ kelimesi umum ifade ettiğinden, bazı Kur'ân âyetlerini de açıkça içine almaktadır. Şu halde Kur'ân âyetlerinde de nâsih ve mensûh vardır. Bunun aksini iddia etmek, nassın zâhirini inkâr etmek olur.

Nesih lügatte değiştirmek, yani bir şeyin yerine başkasını geçirmek, halef yapmak demektir. Nitekim وَاِذَا بَدَّلْنَا اٰيَةً مَكَانَ اٰيَةٍ (Nahl, 16/101) âyetinde nesih, tebdil olarak ifade edilmiştir. Bununla beraber bu mânâ bazen o şeyin kendisinde iti-

bar edilir ki, buna izale, ilga, iptal denilir: نَسَخَتِ الشَّمْسُ الظِّلَّ "güneş gölgeyi neshetti" demek onun yerine geçti, onun yerini aldı demektir ki, buna, izale etti ve iptal etti de denilir. Bir başka âyette فَيَنْسَخُ اللّٰهُ مَا يُلْقِى الشَّيْطَانُ *"Allah, şeytanın attığını derhal iptal eder."* (Hacc, 22/52) nesh işte bu anlamdadır. Bazen de o şeyin yerinde itibar edilir ki, buna da nakl ve tahvil denilir. Nitekim نَسَخْتُ الْكِتَابَ "nesahtü'l-kitab" kitabı istinsah eyledim demek, bir kitaptakini diğerine geçirdim, ona nakletttim demektir. Yazıda nesih, mirasta münasahe(1)," ruhlarda tenasuh tabirleri de bu mânâyadır. اِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ *"Siz her ne yaptıysanız biz onları istinsah etmiştik."* (Câsiye, 45/29) âyetindeki istinsah da yine bu mânâya gelmektedir. Özetle, lügat bakımından nesih, izale ve nakil mânâlarında müştereken kullanılır ise de her iki mânânın da esası tebdil demektir.

Şeriat ıstılahında da nesih, herhangi bir şer'î hükmün aksine sonradan başka bir şer'î delilin delalet etmesidir ki, ilâhî bilgiye nazaran evvelki hükmün müddetinin sonunu beyan, bizim bilgimize nazaran da zahiren bâki görünen o hükmü değiştirip ortadan kaldırmak demektir. Her iki bakımdan da nesih, bir değişikliği bildirmek anlamına gelmektedir. Bunda hiç bir zaman Allah'a nazaran caymak veya bilememek mânâsı yoktur. Bunun içindir ki, ebediyet kaydiyle mukayyed (bağlı) hükümlerde nesih cereyan etmez. Nesih ancak emirler ve yasaklar gibi inşâî bir mânâyı içeren vakıaya ilişkin bir ihbar ve ilâm olmayıp, sırf icad olan ve yalnız bir iradeyi gösteren, bununla beraber ebediyyeti nassa bağlanmamış bulunan konularda ve hükümlerde cereyan eder. Cenabı Allah, varlık âleminde bu gün yarattığını yarın yok ederek, diğer bir şeye dönüştürmekle ilmine, kudretine, iradesine hiçbir noksanlık ârız olmayacağı gibi, şeriate ait âlemde de başka başka zamanlarda başka başka şer'î hükümler inşa etmekle, mesela; geçmiş zamandaki bir emrin yerine, şimdiki zamanda yasak koyan bir emir inzal buyurmakla ilminde ve iradesinde haşa bir noksan değil, belki her birinde bir hikmetinin tecellisini ve kemalini göstermiş olur. Ve bunda caymak mânâsını düşünmek bile kabil değildir. Allah katında kararlaşmış bulunan herşey ve her hüküm yerli yerinde gelmiştir. Ve hakikatte hiçbir kelimesi değişmiş değildir. Yaratılışta her anın ayrı bir emri olsa ilahî ilmin zerre kadar değişmesini gerektirmez. Hasılı iman hakikatleri, itikat esasları gibi, ihbarî olan ilmî ilkelerde nesih mümkün değildir. Bunların bir anlık zamana bağlı olanları bile ezelî gerçekler hükmündedir. "Şu şöyledir, filan vakit, filan şey oldu veya olacak." denildi mi bu haberler, bu hükümler artık ezelden ebede doğrudurlar. O

---

(1) Münâsahe: Bir varisin kendine kalan mirası alamadan ölmesi.

vakitte o şey olmadı veya olmayacak denilemez. Lakin "su iç, şarap içme, nikah yap, zina etme" gibi inşâî olan şer'î hükümler, açıkça ebediyet kaydıyla kayıtlanmadıkça nesihleri mümkündür. Bunlar bir an için meşru, başka bir an için gayr-i meşru olabilirler. Bunların ebediyetleri zorunlu değildir, nesihleri de müddetlerinin açıklanmasına bağlıdır. Önceki kısımlarda Kur'ân, Tevrat'ı ve diğer ilahî kitapları tasdik edici, teyit edici ve destekleyicidir, ayrıca daha fazlasıyla tefsir edici ve açıklayıcıdır. İkinci kısımda ise Kur'ân, onlardaki birtakım hükümleri kaldırarak, her zamana göre uygulanacak hükümleri ve teşri (kanun koyma) usullerini içeren yeni ve mükemmel bir hoşgörülü şeriat getirmiştir. Şurasının unutulmaması gerekir ki, tevhid inancı gereğince yaratılış âleminde olduğu gibi, teşri âleminde de icat ve inşa, ancak Cenab-ı Allah'a ait bir sıfattır. Kullar nihayet O'nun yaratmasıyla ve O'nun gösterdiği âyetlerin ve delillerin ışığında kendi bilgi kapasitelerine göre bir tasarrufa izinlidirler. Yoksa Allah'ın yaratmış olduğu kanunlar, kul iradesiyle kaldırılamaz. Neshin şeriat ıstılahındaki bu tarifi de yine bu âyetin delaletidir ve bu konunun tafsilatı "Usûl-i fıkıh" ilmine aittir. Gelelim âyetin mânâsına:

Yahudiler, Allah nesih yapamaz ve şu halde böyle yeni yeni hükümler getiren bir vahiy indiremez mi diyorlar? Yalan söylüyorlar ve yanlış biliyorlar. Zira Allah nesih yapabilir ve yapar, yapmasında da kendisi için hiçbir noksanlık söz konusu değildir; şânına noksan gelmez. Aksine O'nun yaptığı nesihte hayır ve hikmet vardır. Çünkü مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ **Biz azamet ve kudretimizle herhangi bir âyeti kısmen veya tamamen ve mesela mânâsındaki bir hükmünü veya lafzının hükmü olan tilavetini veya her ikisini bizzat kitabımızla neshedersek** veya diğer bir kırâete göre; resulümüze sünnetiyle neshettirirsek, yahut اَوْ نُنْسِهَا **onu unutturur, hafızalardan silersek** veya yine diğer bir kırâete göre; onun hükmünün uygulanmasını tehir edersek, نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا **ondan daha hayırlısını,** اَوْ مِثْلِهَا **veya en azından onun mislini ve dengini getiririz.** İşte şer'î nesih bu usul çerçevesinde cereyan eder. Bunların hiç biri abes değildir, hiç biri yokluğa, ihmale ve hatta noksana yönelik şeyler değildir. اَلَمْ تَعْلَمْ **Ey Muhammed! Bilmez misin ki** اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ **hakikaten Allah herşeye kâdirdir.** Hiç bilmez olur musun, elbette bilirsin. Bilirsin ve bu ilim burhansız, delilsiz de değildir. اَلَمْ تَعْلَمْ **Bilmez misin ki,** اَنَّ اللّٰهَ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ **bütün göklerin ve yerin devleti, görünen ve bilinen, hatta akıl yoluyla tahmin edilen şu kâinatın hakimiyeti, saltanatı hep O'nundur, Allah'ındır.** Böyle bir Allah neye kadir olamaz, neye güç yetiremez ki? Baksana bu büyük devlete, bu nihayetsiz mülke ve saltanata! İşte bu âlemde her gün, her gece, her saat ve her

anda neler yapılıyor, neler yıkılıyor? Ne icatlar, ne imhalar oluyor, ne kudretler açığa çıkarılıyor? Ne hikmetler ortaya konuyor ve uygulanıyor, ne nesihler, ne insahlar, ne tehirler, ne taciller, (öne alma) ne unutturmalar icra kılınıyor görmez misin? İlâhî saltanatın geçerli olduğu kâinatta cereyan eden değişmez ve bozulmaz kanunlar ve ilâhî sünnetler, âdet ve gelenekler okunup dururken onun yanında zaman zaman, yer yer, semt semt, tek tek, an be an çeşitli oluşum ve dönüşümleri meydana getiren tâli derecedeki ilâhî sünnetler ile nâsih ve mensuh denilebilecek hükümler ve olaylar icra edilmekte olduğunu, yıkılanların yerine peyderpey yenilerinin geldiğini ve hatta terbiye, tekamül ve ıstıfa (seleksiyon) kurallarıyla daha iyilerinin ortaya konduğunu müşahede etmez misin? Böyle bir saltanatın sahibi olan Allah her şeye kâdir olmaz mı? Böyle bir sonsuz kudretin sahibi olan Allah, teşrî âleminde niçin nesih yapmasın ve niçin neshettiği bir hükmün yerine daha iyisini, daha hayırlısını, en azından onun dengini koyamasın? Niçin daha önce gönderdiği Tevrat ve İncil'in bazı hükümlerini nesheden yeni bir kitap, yeni bir din vahiy ve inzal edemesin? Ve niçin bu kitapta, bu şeriatte nâsih ve mensuh hükümler bulunmasın? Bilakis o sınırsız devletin gidişatına uygun bir kâmil kitap ve bir mükemmel din ihsan edilmiş olması için her zamanın, her mekanın, her muhitin durum ve şartlarına uygulanabilen, sebepler ve maslahatlar çerçevesinde teferruat sayılan meselelerde cereyan etmek üzere nâsihli ve mensuhlu, takdimli ve tehirli, hem kalıcılık ve hem de değişkenlik özelliklerini taşıyan ilâhî sünnetlere uygun hükümler koymak hikmet değil midir? Yaratmayı ve yoketmeyi, neshi ve unutturmayı o yapmazsa kim yapabilir? Yoksa siz, bu göklerde ve yerde başka bir yöneticinin, başka bir kural koyucunun hükümran olduğunu mu sanıyorsunuz? Hayır وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ **sizin için bu yaratılış âleminde Allah'dan başka veliniz, O'ndan başka bir koruyucunuz, O'ndan başka bir yardımcınız yoktur.** Üzerinizdeki hakiki velayet, hakiki yardım yalnızca O'nundur. Mülk O'nun, ahkâm O'nundur. Kâinat O'nun, söz O'nundur. اَمْ تُرِيدُونَ اَنْ تَسْـَٔلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسٰى مِنْ قَبْلُ **Ey Muhammed ümmeti! Yoksa siz bu şanı yüce peygamberinizden, daha önce Musa'dan istenenler gibi şeyler mi talep etmek istiyorsunuz?** Hayır, siz ona benzer, öyle boş, öyle kâfirane ve inatçı taleplerde bulunmazsınız. "Allah'ı görmeden sana inanmayız." demeye kalkmazsınız. Bakara kıssasında olduğu gibi, peygamberinizi uzun uzadıya imtihana çekmeye girişmezsiniz. Bunu kâfirler yapar. Nitekim Kureyş kâfirleri de bu kabil şeyler istemişlerdi. Halbuki وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْاِيمَانِ **iman yerine küfre rağbet eden, kendi imanını küfürle**

değiştirmeye çalışan, فَقَدْ ضَلَّ سَوَٓاءَ السَّبِيلِ **düz yolda sapmış, şaşkınlık vadilerine sürüklenmiş olur.** Siz başkalarının, o kitap ehlinin sözlerine kulak asmayın. وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ **O Kitap ehlinin birçoğu cânu gönülden isterler ki,** لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ اِيمَانِكُمْ كُفَّارًا **sizleri imana girmenizden sonra, geri çevirip hepinizi kafir yapsınlar, küfre sürükleyip, irtidat ettirsinler...** Bunu yapabilseler çok memnun olurlar. Onlar sizin dinden dönüşünüzü, imandan önceki devirlere dönmenizi ve gericiliğinizi arzu ederler. Bunun için her hileye başvururlar. Bu da iyilik severliklerinden, dindarlıklarından değil, حَسَدًا مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِهِمْ **sırf nefisleriden, nefsaniyetlerinden kaynaklanan hasetten, kıskançlıktan** مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ **hak ve hakikat kendilerine iyice belli olduktan, İslâm dininin hak din olduğuna her yönüyle, hatta ellerindeki kitap uyarınca bile vâkıf olduktan sonra, yine de kıskançlıklarından dolayı sizi imanınızdan caydırmaya çalışırlar.**

Bu âyetin nüzul sebebi hakkında rivayet olunuyor ki, Yahudi hahamlarından Fenhas b. Azura ve Zeyd İbni Kays ve daha birkaç kişi, Uhud savaşından sonra Huzeyfe b. Yemân ile Ammar b. Yasir'e, "Başınıza gelenleri gördünüz ya, eğer hak din üzerinde olsaydınız, muharebede bozguna uğramaz, mağlup olmazdınız. Artık bizim dinimize dönünüz, bu sizin için daha iyi, daha hayırlıdır. Bizim yolumuz sizinkinden daha doğrudur." demişler. Bunun üzerine Ammar onlara: "Sizce andını bozmak nasıldır?" diye sormuş, onlar da: "korkunç şey" demişler. O da: "Öyleyse dinleyin, ben hayatta olduğum müddetçe Muhammed'e küfretmemeye andetmiş, söz vermişimdir." diye cevap vermiş. Yahudiler "Ha bu adam sapıtmış." demişler. Huzeyfe de "Bana gelince, Rabbim Allah, peygamberim Muhammed, dinim İslâm, imanım Kur'ân, Kâ'be kıblem, müminler de kardeşim. Ben de bundan memnunum." demiş. Daha sonra bunu gelip Resulullah'a anlatmışlar. O da "İsabet etmiş ve felah bulmuşsunuz." buyurmuş. Daha sonra da bu âyet inmiştir.

Evet onlar bütün hakikat gün gibi açığa çıktıktan, iyice malum olduktan sonra bile yine de hasetlerinden böyle arzu ederler. Bundan dolayı فَاعْفُوا **siz onları affedin,** وَاصْفَحُوا **dediklerine bakmayın, heyecana kapılıp da didişmeye ve dövüşmeye kalkmayın, onlara aldırmayın,** حَتّٰى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِاَمْرِهِ tâ ki, **Allah'ın emri gelsin, bulacaklarını bulsunlar.** Elbette bir gün gelecek belalarını bulacaklar. Zamanı gelir, Allah savaşmanızı emreder, o zaman siz vazifenizi yaparsınız. Zamanı gelir daha başka felaketlerini gözlerinizle görürsünüz. Nihayet ahirette büyük bir azap içinde kıvrandıklarını müşahede edersiniz. Çünkü اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ **Allah, her şeye kâdirdir.** Bunda şüphe yok. Siz şimdiki halde hoşgörülü ve

bağışlayıcı olun, sabır ve sükunet üzere hareket edin. وَاَقٖيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ **ve güzel güzel namazınızı kılmaya, zekatınızı vermeye devam edin.** Özellikle dinin bu iki temeli sizi her türlü yükselmeye hazırlar. وَمَا تُقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ **Gerek kıldığınız namaz ve verdiğiniz zekat, gerek kendiniz için yaptığınız daha başka hayır ve iyilikler cinsinden olan şeyler, yani iyilik adına ne takdim ederseniz,** karşılığını peşin olarak hemen istemeyip de ilerisi için hayır defterinize kaydolmak üzere hayır cinsinden ne yaparsanız تَجِدُوهُ عِنْدَ اللّٰهِ **onu Allah katında bulursunuz, hesap görüldüğü gün onun ecir ve sevabını eksiksiz olarak alırsınız.** Bizim dilimizde de meşhur bir söz vardır: "Yap iyiliği, at denize, balık bilmezse, hâlik bilir." derler. Zira اِنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ **Allah Teâlâ, hayır ve şer, her ne yaparsanız muhakkak ki, onu görür, bilir, hepsinden haberdar olur.** Sen filan vakit, filan işi yaptın. Artık onu yapmamış olamazsın, olan olmuştur. İster bir an için olsun, bir kerre vaki olan ise artık hiçbir zaman vaki olmamış sayılamaz. Vukua geldiği an itibariyle ona her zaman vaki olmuştur denilir. O gizli imiş, onu evvela senin kendi kalbin bilir. Unuttum dersin, fakat o yine ruhunun derinliklerinde gizlidir ve mevcuttur. Düşünürsen kendin bulursun, sana hatırlatılırsa farkına varırsın. Demek ki, her şeyden önce senin ruhun, senin nefs-i nâtıkan, senin hakkında Cenab-ı Hakk'ın bir defteridir. Sen bu defterin hangi meleklerin eliyle yazıldığını göremezsen de her halde yazıldığını bilirsin. Bundan başka, buna benzer ne kadar defter vardır ki, senin yaptıkların onlara kaydedilir. Bütün bunlar aynen "Levh-i Mahfuz" denilen ilahî defterde kayıtlıdır. Ve hepsi bizzat Allah'ın emrinde, O'nun eli altındadır. Parmağına ufak bir diken batsa, senin ruhun ondan derhal haberdar olur, değil mi? Allah da senin ruhuna, bedenine, kalbine ilişen her şeye ayniyle vâkıftır. Neyin varsa hepsi oradadır. Artık sen bilirsin, seç seç al ve beğendiğini yap. Şurası kesin ki, orada yaptığın hayrı hayır olarak, yaptığın şerri de şer olarak bulacaksın. Hayır ile şer terazisinin de esasen Hakk'ın elinde olduğunu unutmamalısın.

Sizin irtidadınızla (gerisin geri küfre dönmenizle) memnun ve mutlu olmak isteyen, türlü türlü şüpheler ortaya atarak sizi imandan geri çevirmeye çalışan o kitap ehli وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ اِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا اَوْ نَصَارٰى **Cennete yahudi ve hıristiyan olanlardan başka hiç kimse girmeyecek, dediler.** Yani yahudiler, yahudilerden başkası, hıristiyanlar da hıristiyandan başkası cennete giremeyecek, dediler. Demek ki, asr-ı saadetteki yahudiler, cennet ve cehennemden de söz ederlermiş, تِلْكَ اَمَانِيُّهُمْ **bu iddialar onların kendi kuruntularıdır, kuru bir idealden ibaret boş bir hayaldir, bu onların kendi hülyalarıdır.** اَمَانِيُّهُمْ kelimesinde "ya" harfi

şeddesiz olarak أمَانِيهِمْ gibi de okunur. (Bu Ebu Cafer kırâetidir). Bu okunuşa göre, kelimenin anlamı, gönüllerinden öyle geçirirler, boşu boşuna öyle kurarlar, öyle temenni ederler, demek olur. Lakin yalnızca "ümniye" ile, yalnızca boş mefkûre ve hayallerle iş bitmez. Delilsiz, ispatsız, belgesiz ve delilsiz kuru laf ile, gönülleri öyle istiyor, öyle arzu ediyor diye, sırf taklit ile dava kabul edilmez, Allah katında imanın feyzine erilmez. Birbirleriyle çelişkili olan bu iki davadan hangisinin doğru olduğunu anlamak için delil ister. Bundan dolayı Ey doğru sözlü peygamber, قُلْ **sen onlara de ki,** هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ **hanginiz bu davanızda sadıksanız, delilinizi getirin bakalım. Haydi getiriniz de görelim.** Zira insanları doğru bir noktada toplayacak olan şey delildir, yani kesin belgedir. Halbuki bunların bu kuru ümniyelerine burhan getirmelerine, belge göstermelerine imkan yoktur. بَلٰى **Hayır, mesele ne öyledir, ne de böyle.** Cennet ne yahudilere mahsus, ne de hıristiyanlara. Hakikat şu ki, مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ **her kim Allah için yüzünü lekeden sâlim tutar, nefsini şirkten ve şirk emarelerinden temizleyerek, ihlas ve samimiyetle Allah'a yönelir, bir tek Allah tanır** وَهُوَ مُحْسِنٌ **ve bu halinde de özü muhsin olursa, yani Allah'ı görüyormuş gibi kendini Allah huzurunda bilirse, yaptığı her ibadeti temiz kalb ile ve her yönüyle güzel yaparsa** فَلَهُ اَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ **işte onun Rabbi katında mükafatı vardır.** وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ **ve bunlara hiçbir korku yoktur. Ve bunlar mahzun da olmayacaklar.** İşte bunlara müslüman ve bu dine İslâm denilir. Cennet bunlarındır. Allah katındaki din de bu İslâm'dan ibarettir. Daha yukarıda, haklarında فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ *"Kim benim hidayetime tabi olursa onlara korku yoktur ve onlar mahzun da olmazlar."* (Bakara, 2/38). Yine bunun gibi, مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ *"Kim Allah'a ve ahiret gününe inanır ve salih amel işlerse işte onların ecirleri Rablerinin yanındadır. Onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir."* (Bakara, 2/62) buyurulan kimseler işte hep böyle olanlardır. Muhammed (s.a.v.)'in tebliğ ettiği dinin esası da budur. Bu bir hakikattir, boş bir kuruntudan ibaret değildir. Bunu Allah bildiriyor ve O vaad ediyor. Buna bütün vahiyler ve bütün akıllar şahitlik eder. Bu her şeyden önce bizatihi delildir. Ayrıca hiçbir şahsın, hiçbir zümrenin kuruntusu sayılabilecek bir kuruntu da değildir. Zira bu iman, bu ihlas, bu ihsan ile İslâm, gönüllerin bir isteği değil, o heva ve hevesleri silip temizlemekle yapılacak bir haslettir. Bunun içindir ki, İslâm Allah'a karşı yüz aklığı, alın temizliğidir. Bilindiği gibi yüz aklığı ve alın temizliği deyimi, sahibinin içinin ve dışının, niyet ve düşünceleriyle hareket ve davranışının temizliğinden bir kinayedir. Bu âyette de yüz (vech), zikr-i cüz iradei küll ta-

rikıyle nefs ve zattan, yani kişiliğin bütününden mecazdır. "Nefsehû" denilmeyip, "vechehû" denilmesinin sebebi de İslâmiyetin sadece insanın içiyle ilgili bir şey olmadığına işaret ve tenbihtir. Zira secde uzvu olan yüzün, öteki bütün uzuvların en şereflisi ve bütün vücudun temsilcisi olan bir uzuv olduğu kesindir. Sadece yüzün görülmesi bir insanın bütünüyle teşhis edilmesine yeter. Onun tasviri, bütün bir bedenin tasviri hükmündedir.

İslâm: "Silm" ve "selamet" kökünden geldiği ve "if'âl" babından olduğu için, o babın muhtelif binalarına göre, teslimiyet, yani râm ve inkiyad, sâlim bulundurmak, selîm ve lekesiz tutmak, selamete girmek, selamete çıkarmak, karşılıklı güven ve barış sağlamak, ihlas ve samimiyet gibi çeşitli mânâlar ifade eder. Ve esasta iman ile birleşir. İslâm dini denilince bütün bu saydığımız mânâlar anlaşılır ve hepsi de muteberdir. Kendini Allah'a teslim etmek, iman ve ihlas ile O'na inkiyad etmek mânâsı ise bütün öteki anlamları da içine alır.

İhsan: Güzellemek, güzel yapmak, yani aslında ve Allah katında güzel olan bir işi layıkı veçhiyle, gereği gibi yapıp, o işin, o amelin, özündeki güzelliği, dış yüzündeki güzellik ile süsleyip ortaya koymak demektir. Zira birçok güzel şeyler vardır ki, yapılırken çirkinleştirilir. Peygamber Efendimiz meşhur iman hadisinde(meşhur adıyla Cibril hadisinde) ihsanı şöyle tefsir buyurup açıklamıştır: اَلاِحْسَانُ اَنْ تَعْبُدَ اللّٰهَ كَاَنَّكَ تَرَاهُ فَاِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَاِنَّهُ يَرَاكَ "İhsan, Allah'a O'nu görüyormuşsun gibi kulluk etmendir, çünkü sen onu göremezsen, O seni görüyor."(1) Şu halde ihsan, İslâm'ın kemalindendir. Bunun için ilke olarak İslâm şöyle özetlenebilir: Her şeyden önce temizlik, ikinci olarak da güzelliktir. İslâm'ın "Lâ ilâhe illallah" kelime-i tevhidinden, eûzu besmelesinden, abdest ve namazından tutunuz da bütün emirlerinde ve yasaklarında hep bunun tatbikatını bulursunuz. Bu âyette de اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ *"Allah'a yüzü temiz, özü güzel olarak yönelmek"* buyurulmuş ve bu iki ilke en güzel şekilde ve özet olarak ortaya konulmuştur.

İşte cennete girmenin doğru yolu, bu İslâm ve bu ihsan, bu temizlik ve bu güzelliktir. Böyle olduğu halde bundan sapmış olan yahudi ve hıristiyanlar, cennete başkalarını sokmak istemezler. Bu iddialarının doğruluğunu kanıtlayacak delilleri ve belgeleri olmadığı gibi, tam aksine bunun yalan olduğuna dair belge vardır. Bunların her biri öbürü aleyhine şahitlik de ederler. Baksanıza hem öyle iddia ederler, hem de bir taraftan وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارٰى عَلٰى شَيْءٍ **yahudiler, "Hıristiyanların dayandığı hiçbir şey yoktur." dediler.** Öbür yandan وَقَالَتْ

(1) Buhari, İman, 37, Tefsîr Sureti, 31/2; Müslim, İman, 1,5,7; Nesai, İman, 5,6.

النَّصَارٰى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلٰى شَيْءٍ **hıristiyanlar da "Yahudilerin dayandığı hiçbir şey yoktur." dediler** ve bu şekilde birbirlerinin güttüğü davayı ve dinlerini kökünden çürüttüler, birbirlerini sapıklık ve küfürle itham ettiler.

Rivayet olunuyor ki, Necran ahalisi hıristiyanlarından bir heyet, temsilci olarak Peygamber Efendimiz'in huzuruna geldikleri zaman, Medine'deki yahudi bilginleri de huzura gelmişlerdi. Orada iki taraf birbirleriyle mübaheseye (tartışmaya) giriştiler, derken münakaşaya başladılar. Yahudilerden Rafi' b. Hureymile, onlara karşı مَا اَنْتُمْ عَلٰى شَيْءٍ *"Siz hiçbir şey üzerinde değilsiniz!"* dedi, Hz. İsa'ya ve İncil'e küfretti. Buna karşılık Necranlılar'dan biri de yahudilere مَا اَنْتُمْ عَلٰى شَيْءٍ *"asıl siz bir şey üzerinde değilsiniz!"* dedi, Hz. Musa'nın nübüvvetini inkâr edip, Tevrat'a küfretti. İşte bu olay üzerine bu âyet nazil oldu[1]. Âyet, bu tartışma ve münakaşanın ferdî bir mesele olmayıp, genellikle yahudilerle hıristiyanlar arasında cereyan eden yaygın bir mesele olduğunu ortaya koydu. Onlardan her biri diğerinin dinini temelden inkâr eder ve geçersiz sayar. Yahudilerin Hz. İsa'ya ve İncil'e asla iyi gözle bakmadıkları bilinmektedir. Fakat hıristiyanların Hz. Musa'yı ve Tevrat'ı inkâr etmeleri genel ve yaygın bir görüş olmasa gerektir. Âyet tartışmanın sadece birinci şıkkını beyan buyurmuş, diğerlerinin anılmaya ve üzerinde durulmaya değer yaygın bir mesele olmadığını anlatmak istemiştir. Böyle olmakla beraber yahudilerin hiçbir şeye dayanmadıkları, davalarının asılsız olduğu hıristiyanlarca ittifakla söylenir. Çünkü bunlar, birbirlerinin iddialarını ve dinlerini hiçbir şey değildir diye büsbütün inkâr etmektedirler. **Halbuki** وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ **bunlar sözde kitap okuyorlar.** Bilhassa Tevrat'ı ikisi de okurlar. Kitap okuyanlara ve özellikle aynı kitabı okuyanlara bu hal yakışmaz. Bazı anlayışlarda ihtilafa düşmek başka şey, böyle temel görüşlerde, ana ilkede ihtilafa düşmek ise başka bir şeydir. Kitap ise böyle bir çelişkiye engeldir. Aslında o, böyle ihtilafları kaldırmak içindir. İşte okudukları o kitap, ikisinin de sözlerinin, hakikate aykırı olduğuna şahittir. Özellikle Tevrat hem Hz. İsa'nın, hem Hz. Muhammed'in belli vasıfları hakkında birtakım müjdeleri de içinde bulundurmaktadır. Böyle iken yahudilerin, hıristiyanlığa bu kadar hücum etmeleri kitaplarındaki hükümlere de ters düşen bir ifrattır. Hıristiyanların ise Tevrat okuyup dururken, yahudiliğe karşı bu kadar hücumda bulunmaları, daha da ileri bir ifrat, aynı zamanda kendi dinlerinin temel ilkeleriyle çelişkili olan bir durumdur. Fakat bütün bunlardan sonuç olarak şu kesin gerçek ortaya çıkar ki; gerek yahudiler, gerek hıristiyanlar, her ikisi de yalan söylüyorlar; ihsandan, ihlas ve samimiyetten çok uzak bulunuyorlar. İşte "cennet yalnızca bize mahsus" de-

---

(1) İbn Kesir, Hadislerle Kur'ân-ı Kerim Tefsiri, II, 500.

meleri de bu yalanlardan biridir. Böyle yalan iddialara kapılanlara cennet ne kadar uzaktır. Bu âyet ile Cenab-ı Allah, İslâm ehlini irşad ile dikkatli olmaya, yani aklını başına almaya davet ediyor, ihlas ve samimiyete çağırıyor: Ey müminler, sizler sakın bunlar gibi olmayınız, hepiniz aynı kitabı okuyup dururken, İslâm ile ihsanı bir yana bırakarak, böyle fena bir anlaşmazlığa düşmeyiniz, böyle boş hayallere kapılıp birbirinize girmeyiniz, meâlinde uyarıyor.

Görüyorsunuz ya, yahudiler ile hıristiyanlar aynı kitabı okuyup dururken, birbirlerine "Onlar hiçbir şey değil, dinlerinin aslı astarı yoktur!" dediler. كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ **İşte aynen onlar gibi, bilgisi olmayan cahiller de öyle dediler.** Arap müşrikleri, putperestler, cahil dinsizler de tıpkı bunların söyledikleri gibi söylediler. Bu bilgisizler de yahudilik'e, hıristiyanlık'a ve diğer semavî dinlere karşı, "Hiç bir şeye istinat etmez, hiç birinin aslı yoktur" dediler. O halde yahudi ve hıristiyanların, bu aynı kitabı okuyanların, o bilgisiz inkârcılardan ne farkı kaldı? Aradaki fark şudur; o ilkel cahiller bilmedikleri ve akıl erdiremedikleri için böyle söylüyorlar, yahudi ve hıristiyanlar ise bilerek ve sırf nefsaniyetlerinden, heva ve heveslerine uyduklarından öyle söylüyorlar. İşte müslümanlar böyle olmamalı, öbür dinleri kökünden inkâr etmemeli, söylediklerini nakle dayandırmalı ve akıl süzgecinden geçirerek söylemeli ve daima delile dayandırmalı, belgelerle isbat etmelidirler. Hep Allah huzurunda söz söylüyormuş gibi ihsan ile söylemeli, söyleyince gerçeği dile getirmeli ve hak söylemelidirler. اُدْعُ اِلٰى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِى هِىَ اَحْسَنُ *"Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütlerle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et!"* (Nahl, 16/125), وَلَا تُجَادِلُوا اَهْلَ الْكِتَابِ اِلَّا بِالَّتِى هِىَ اَحْسَنُ *"Kitap ehli olanlarla en güzel yoldan başka bir yolla mücadele etme!"* (Ankebût, 29/46) âyetleri başta Hz. Peygamber olmak üzere bütün müslümanları açıkça uyarmaktadır. Yoksa yahudi ve hıristiyanların ve diğer cahillerin tuttukları yol ve usullerle bu dünyada hiçbir anlaşmazlık çözülmez. İnsanlık aynı Allah'ın yaratıkları olmanın zevkini tadamaz, yeryüzündeki ilâhî nimetlerin ve güzelliklerin tadını alamaz. Fakat bu anlaşmazlıklar ebediyyete kadar sürüp gidemez. فَاللّٰهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ **Cenab-ı Allah, bunların dünyada böyle ihtilafa düştükleri şeyler hakkında kıyamet günü kesin hükmünü verecektir.** O gün, bütün bu anlaşmazlıkları hükme bağlayacaktır. Bu dünyada cerbeze ile, safsata ile, yalan ve şarlatanlıkla, sihir ve oyunla, baskı ve zorbalıkla ve daha akla hayale gelmez yollarla alınan ve verilen ve artık kesinlik kazanmış, hiç bozulmaz sanılan haksız hükümleri, Birleşmiş Milletler'den de çıkmış olsa, akibet hepsini feshe-

decektir. Fakat o büyük mahkemeden çıkan kararlar, orada verilen hükümler, hiçbir zaman değişmez. Onlar ebediyyen kesinlik kazanmıştır. O gün işte böyle bir mahkemede aleyhlerine hüküm verilecek haksızların, zâlimlerin vay hallerine!.. Bunun üzerine ilâhî hükme işaretle buyuruluyor ki:

وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللّٰهِ
اَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعٰى فِي خَرَابِهَا اُولٰئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ
اَنْ يَدْخُلُوهَا اِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ
عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿١١٤﴾ وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ
وَجْهُ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿١١٥﴾

Meâl-i Şerifi

114- Allah'ın mescitlerini, içlerinde Allah'ın isminin anılmasından meneden ve onların harap olmalarına çalışan kimselerden daha zâlim kim olabilir! İşte bunlar, oralara korka korka girmekten başka birşey yapmazlar. Bunlara dünyada perişanlık, ahirette de büyük bir azap vardır.

115- Bununla beraber, doğu da Allah'ın, batı da Allah'ındır. Artık nereye dönerseniz dönün, orası Allah'a çıkar. Şüphe yok ki, Allah(ın rahmeti) geniştir, O, her şeyi bilendir.

وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللّٰهِ اَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعٰى فِي خَرَابِهَا Allah'ın mescitlerini, Içlerinde Allah'ın isminin zikredilmesinden meneden ve o mescitlerin maddeten ve manen harap olmasına, yıkılmasına, terkedilmiş kalmasına veya mescitlikten çıkarılmasına çalışandan daha zalim kim vardır! Böyle zalimlerin cennet ile ne ilişkileri vardır? Her şeyin hakkı, onun layık olduğu yere konmasıdır. Zulüm de bir şeyi, kendi yerinden başka yere koymaktır. Demek ki, bir şey layık olduğu yerinden, ne kadar uzaklaştırılırsa, o kadar haksızlık, o kadar zulüm yapılmış olur ve o şey, ne kadar yüce ve ne kadar kutsal ise zulüm de o

ölçüde aşırı gitmiş olur. Nitekim Allah'a şirk koşmak en büyük zulümdür. Allah'ın mescitlerini, içlerinde Allah denilmekten menetmek ve harap olmalarına çalışmak da hem Allahın, hem mescitlerin, hem de insanların hakkına son derece tecavüz demektir. Bunu yapabilen zalimler, hiçbir zulümden çekinmez, her türlü haksızlığı yapar, hepsine kapı açarlar. Şu halde mescitlere saldırmak ve onların maddeten veya manen harap olmalarına çalışmak, zulümlerin en büyüğüdür ve bunu yapanlar en zalim kimselerdendir. Zulmün bu derecesi ve benzerleri tasavvur olunsa bile, daha fazlası tasavvur olunamaz. Nitekim وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا *"Yalan yere Allah'a iftira edenden daha zalim kim olabilir?"* (En'âm, 6-21, 93, 144) âyetlerinde olduğu gibi, diğer bazı âyetlerde de benzeri zulümler açıklanmıştır. Bu inkârî istifhamların hepsi, bu zulümlerin üstünde başka bir zulüm bulunmadığını beyan içindir. مَسَاجِدَ اللّٰهِ "Allah'ın mescitleri" şeklindeki isim tamlamasından çıkan hüküm, hiçbir istisnası olmayarak bu ifadenin bütün mescitler hakkında geçerli olduğunu gösterir ve âyetin hükmü genelde bütün mescitler için de geçerlidir.

Tefsircilerin çoğunluğunun beyanına göre, âyetin asıl iniş sebebi, Beyt-i Makdis'in tahribi meselesi olup, âyet Rum ve hıristiyanlar hakkındadır. Bir kısım tefsirciler, bunun müşrikler hakkında olduğunu da açıklamışlardır. En doğrusu her ikisi, yani hıristiyanların müşriklerle olan ortak özellikleri hakkındadır. Buhtü-nassar (veya Buhtünnasr) denilen hükümdar, müşrik Romalılar ve hıristiyan Bizanslılar yıkım işinde birleşmişlerdir. Arap müşrikleri de Kâbe hakkında bunlara benzemişlerdir. Bununla beraber, paylamanın asıl hedefi Bizans hıristiyanlarıdır. Abdullah b. Abbas hazretlerinden rivayet olunduğu üzere: "Roma kayserlerinden Titos, Kudüs'e hücum etmiş, halkı kılıçtan geçirmiş, çocuklarını esir almış, Tevrat'ı yakmış ve Beyt-i Makdis'i tahrip etmiş ve mabedin içinde domuzlar kesmişler, leşler bırakmışlar..." Bundan dolayıdır ki, tefsircilerin çoğu, sadece hıristiyanları söz konusu etmişlerdir. Tarihlerin bildirdiğine göre; Kudüs ilk defa Buhtü-nassar tarafından pek feci bir şekilde işgal edilmiş, yakılıp yıkılmıştır. Hz. Davut'tan beri devam edip gelen İsrail devletine son verilmiştir. Kudüs daha sonra Pers hükümdarlarından Erdişiri Behmen tarafından yeniden imar edilmişti ki, İsrailliler buna "kirş" veya "kürş" adını vermişlerdir. İsrailoğulları yine toplanmış ve İran'a bağımlı mahallî bir hükümet kurmuşlardı. Ancak daha sonra Yunanlılar'ın, onun arkasından da Romalılar'ın idaresi altına girmişlerdi. Zekeriya ve Yahya Aleyhisselâm'ı işte o zamanlar şehit etmişlerdi. Hz. İsa'nın göğe yükselmesinden kırk sene kadar sonra da Kudüs'ün ve Beyt-i Makdis'in, Romalılar eliyle ikinci defa tahribi meydana geldi. Bu olay da Roma

imparatorlarından Neron'un yerine geçen Ospanyanus zamanında başlamış ve rivayet olunduğuna göre, onun oğlu Titos tarafından bitirilmiştir. Bu yıkım, bir daha geri dönmemek şartıyla Yahudi devletinin sonu olmuştur. Çünkü Espasyanos, yahudileri hep baskı altında tutmuş, onları Kudüs içinde kendi hallerinde sus-pus yaşamaya mecbur etmişti. Titos ise buraya şiddetle hücum ederek gizlenip kaçabilenlerden başka bütün halkı, yahudi olsun, hıristiyan olsun hepsini kılıçtan geçirmiş, çocuklarını da esir etmiş, şehri yağmalatmış, yakıp yıkmıştır. Beyt-i Makdis denilen büyük mabedi de oradaki heykeli de tahrip etmiş, bütün kitapları yakmış ve artık orada İsrailoğulları'ndan kimseyi, yaşatmamış. Bundan dolayı ellerinde herhangi bir belge de kalmamış. Buna da sebep, orada yahudilerin sık sık isyan edip, huzursuzluk çıkardıkları Roma tarihlerinde anlatılmıştır. yukarıda geçtiği üzere وَبَآؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِ ذٰلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيّٖنَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ *"Ve Allah'ın gazabına uğradılar. Onların başına gelen bu musibetler, Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri, haksız yere peygamberleri öldürmeleri, bir de isyan edip aşırı gitmeleri yüzündendi."* (Bakara, 2/61) âyeti bunu açıklamaktadır. İsrailoğulları, böylece belalarını bulmuşlardı. Fakat Romalılar da zulüm idaresini sürdürmüşlerdi. Daha sonra Kudüs üçüncü defa olarak yavaş yavaş imar edilmeye ve şehir yeniden gelişmeye başlıyordu, yahudi ve hıristiyan halk oraya yeniden yerleşmeye çalışıyordu. İbnü Esir'in "Tarih-i Kâmil"de beyanına göre; İmparator İlya Anderyanos (veya Murat Bey Tarihi'nin kaydına göre Aderyanos) hissettiği bir direniş üzerine yahudi ve hıristiyan halkın birçoğunu pek barbarca bir katliama tabi tutmuş ve Beyt-i Makdis'i son defa olmak üzere tahrip etmiştir. Bununla beraber yedi-sekiz sene kadar sonra şehri yeniden imar etmiş, Roma ve Yunan asıllı bir kısım ahaliyi buraya yerleştirmiştir. Zühre (Venüs) namına bir de büyük heykel bina etmiş ki, bazıları yanlış olarak bu heykeli ta Davut Aleyhisselâm'a isnad ederlermiş. O zamana kadar şehrin adı Oruşelim (veya Yaruşelim) iken bu imardan sonra şehre "İlya" adı verilmiş ki, "Beytürrab" demek imiş. Nihayet Roma'da Hıristiyanlık'ı kabul ve ilan eden, aynı zamanda İstanbul'un kurucusu olan Kostantin'in anası Hilana (Eleni), hıristiyanlarca, Hz. İsa'nın üzerinde asıldığı ve bir yere gömülüp saklandığı iddia edilen salibi (haçı) bulup çıkarmak için Kudüs'e gitmiş ve söz konusu salibi bulup çıkartmış ve çıkarttığı o gün de hıristiyanlarca "Salip Bayramı" adıyle bir bayram kabul edilmiş ve Kudüs'e varır varmaz, Hz. İsa'nın, güya gömülü olduğu iddia olunan kabir üzerine "Kamame", diğer adıyle "Kıyame" kilisesini bina ettirmiş ve bir tarafta nisbeten tamir edilmiş bulunan Beytü'l-Makdis'i ve önündeki heykeli yerlere kadar yıktırıp üzerine de şehrin çöp ve süprüntülerinin dökülmesini emretmiş. İşte o tarihten Hz. Ömer za-

manına kadar hıristiyanlar orayı mezbele (çöplük) yapmışlar ve öyle kullanmışlar. Orada Allah'a dua ve ibadet etmek isteyenleri de engellemişler. İşte Hz. Ömer orayı mezbele halinde bulmuştu ve onun zamanında Mescid-i Aksa müslümanlar tarafından yeniden bina edilmişti.

Görülüyor ki, bütün bu tarih olaylarında Bâbil, İran ve Roma müşriklerinin "Beytü'l-Makdis" hakkında izledikleri tutum ve yıkıma sonradan Bizans Hıristiyanları da katılmış, aynı şekilde hatta onlardan daha katı bir tutumla zulüm ve tahribi sürdürmüşler, bu yüzden de daha ağır sorumluluklar yüklenmişlerdir. "Beytü'l-Makdis" gibi Allah'ın eski bir mescidi hakkında böyle bir zulüm ise din ve Hıristiyanlık davasıyla taban tabana zıttır. İşte bütün bu tarihî zulümleri kısaca anlatan bu âyet-i kerime, bilhassa hıristiyanların, putperestlere katıldıkları bu zulüm geleneğine işaret etmek için inmiştir. Yahudiler de bu işlere sebebiyet vermek ve Beytü'l-Makdis'in hakkını ödememek suretiyle bir anlamda onu tahribe çalışanlar zümresine dahil bulunmuştur. Şu halde âyetin siyakı hem yahudi, hem hıristiyan ve hem de müşriklere temas ederek, mescitlerin hürmet hakkını genelleştirmiştir. Hangi dinden olursa olsun, hatta isterse dinsiz ve putperest olsun, Allah'ın adı anılan mescitlere, mabetlere herkesin saygılı olması gerektiği vurgulanmıştır. Bu suretle Mekke müşriklerinin Resulullah'a ve müslümanlara Kâbe'de ibadet etmeyi yasaklamaları, baştan sona mescitler hakkında yapılmış ve yapılacak engelleme ve yıkımlar cümlesine dahil olan bir zulüm şeklidir. Gerçekten de başta hıristiyanlar olmak üzere, bu engellemeleri yapan ve tahribe çalışanlardan daha zalim kim vardır? أُولٰٓئِكَ **İşte o zalimler yok mu?** مَا كَانَ لَهُمْ اَنْ يَدْخُلُوهَٓا اِلَّا خَٓائِفِينَ **onların bu mescitlere korka korka girmekten başka bir giriş hakları yoktur.** Onlar yıkmaya çalıştıkları o mescitlere yanaşamamalı, el sürememeli, şayet girerlerse can korkusuyla titreye titreye girebilmelidirler. Onların hakkı budur. Allah Teâlâ bunu er geç tatbik edecektir. Hürmet etmedikleri o mescitler, onların elinden çıkar, başkalarının eline geçer. O zaman da oralara girmek isteseler de giremez olurlar veya çekine çekine girerler. Nitekim Kur'ân'ın bu mucizevî haberi zuhur etmiş, Kudüs Bizanslılar'ın elinden çıkmış, müslümanların eline geçmiş, Beytü'l-Makdis yeniden imar edilip mescit haline getirilmiş, o zalimler de oraya korka korka girebilir olmuşlardır ki, bu âyette bugünkü müslümanlar için de pek büyük ders ve ibret vardır. لَهُمْ فِى الدُّنْيَا خِزْىٌ **Bunları yapan o zalimlere dünyada büyük bir felaket, bir perişanlık, bir mahrumiyet vardır.** Bir gün gelecek o engellemeleri, o zulümleri yaptıranlar devletlerini, güç ve kuvvetlerini yitirecek, güçsüz kalıp perişan olacaklardır. Çok dikkate şayandır ki, Süddî tefsirinde bu sefalet ve perişanlıktan maksat, Kostan-

tiniyye şehrinin ellerinden çıkması, yani İstanbul'un fethi olayı olduğu zikredilmiştir. İbni Cerir, Keşşâf ve daha başka mütekaddim ve muteber tefsirlerde de bu kavil naklolunmuştur(1). Bu tefsirler İstanbul'un fethinden asırlarca önce yazılmış olduğuna ve hele ilk müfessirlerden sayılan Süddî'nin fetihten beş-altı asır önce yaşamış bulunduğuna göre, bu şekildeki tefsirin kaynağı Hz. Peygamber'den rivayetle alınmış bir mucize olduğunda şüpheye düşmemek gerekir.

Lakin o zalimler, bununla da kalmayacaklar, وَلَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ **onlara dünyadaki bu "hizy" ve felaketten başka ahirette de pek büyük bir azap vardır.** Dünyadaki ve ahiretteki böylesi azaplar işte o zalimlerin hakkıdır. Allah kıyamet günü bunu uygulayacaktır. Durumları böyle iken, bir de kalkmış cenneti tekelleri altına almak iddiasına kapılmışlardır. O mescitlerden menedilen ve Allah'a cidden ibadet etmek isteyenler asla ye'se kapılmamalı ve ümitsizliğe düşmemelidirler. O mescitlerde ibadet etmekten engellendik diye Allah'dan ve Allah'a ibadetten vazgeçmemelidirler. Çünkü وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ **sadece o mescitler değil, doğusu ve batısı ile bütün yeryüzü, bütün yönleri ve istikametleriyle bütün yer küresi Allah'ındır. Şu halde** فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ **her nereye dönerseniz dönünüz orada Allah'a çıkan bir yön, bir cihet vardır.** Allah'ın bir mekanı yoktur. O, aslında yönden de, cihetten de münezzehtir, fakat bütün yönler, bütün cihetler O'nundur. Namaz kılmak için, mutlaka bir mescitte bulunmak zaruri değildir. Açık olan şu ki, yeryüzünün her tarafında, hatta zaruret halinde her yana, her cihete namaz kılınabilir ve Allah'ın rızasına erilebilir, وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ **Allah hem vâsî'dir, hem de alîmdir.** Vâsî'dir, rahmet ve kudreti geniş ve her şeyi kuşatmıştır, kullarına da geniş görüşlü, hoşgörülü ve müsaade edicidir. Sınırlanamaz ve sıkıştırmayı sevmez. Burada الْاَمْرُ اِذَا ضَاقَ اِتَّسَعَ "İş sıkışınca genişler" fıkıh kaidesine bir işaret de vardır. Allah âlîmdir, her şeyi bilir, tamamiyle ve hakkiyle bilir. Kendisine yapılan ibadet ve duadan haberdar olur. Nerede yapılırsa yapılsın, ona âgâh olur. Peygamberlere bir kıble emretmesi darlıktan veya bilgisizlikten değil, kullarını korumak ve onları birlik ve beraberlik demek olan tevhid sırrıyla terbiye etmek içindir. Allah vâsî' ve alîm olduğu için daha önce emrettiği bir kıbleyi değiştirerek, ona benzer ve hatta ondan daha hayırlı bir başka kıbleye tahvil edebilir. Görülüyor ki, bu âyette ibadet için, özellikle namaz kılmak için büyük bir genişlik öngörülmüş ve kıblenin değişmesi işine de güzel bir mukaddime (başlangıç) yapılmış, âdeta kıblenin değişmesi gerektiğine işaret edilmiştir. Önceki ümmetler kendi mescit ve ma-

(1) ez-Zemahşerî, a.g.e., I, 306.

betlerinden başka bir yerde namaz kılamazlarken, müslüman ümmetine yeryüzünün her yanı mescit ve namazgâh yapılmıştır. Yahudilere de yasaklandıkları Beytü'l-Makdis'den daha eski olan Kâ'be'ye yönelmeleri için hissiyatlarını okşayacak şekilde güzel bir öğüt verilmiştir.

Ey müminler! Allah Teâlâ, böyle geniş ve böyle bilgili iken, cenneti kendi tekellerine almaya kalkan o yahudi ve hıristiyanların müşriklere ne kadar benzediklerini gördünüz. Bunların müşriklere katıldıkları noktalar bu kadar da değildir. Dahası var, dinleyin:

وَقَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًاۙ
سُبْحَانَهُۜ بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ ﴿١١٦﴾
بَدٖيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَاِذَا قَضٰٓى اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿١١٧﴾
وَقَالَ الَّذٖينَ لَا يَعْلَمُونَ لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللّٰهُ اَوْ تَأْتٖينَٓا اٰيَةٌۜ
كَذٰلِكَ قَالَ الَّذٖينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْۜ تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْۜ قَدْ بَيَّنَّا
الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ ﴿١١٨﴾

Meâl-i Şerifi

116- O zalimler, "Allah kendisine çocuk edindi." dediler. Hâşâ, O sübhândır. Doğrusu, göklerde ve yerde ne varsa O'nundur. Hepsi O'na boyun eğmiştir.

117- O, göklerin ve yerin yoktan var edicisidir ve O, bir işin olmasını murad edince, ona yalnızca "ol!" der, o da hemen oluverir.

118- Bilgiden nasibi olmayanlar da "Allah bizimle konuşsa ya, yahut bize de bir mucize gelse ya!" dediler. Bunlardan öncekiler de tıpkı böyle, bunların dedikleri gibi demişlerdi. Onların kalbleri birbirlerine benzedi. Gerçekten de yakîne ermek (hakikati bilmek) isteyen bir kavim için biz mucizeleri çok açık seçik gösterdik.

وَقَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًا **Ayrıca bunlar Allah'a oğul isnad ettiler, "Allah bir oğul edindi." dediler.** Yahudiler "Üzeyir Allah'ın oğlu" demişlerdi, hıristiyanlar

"Mesih Allah'ın oğlu" dediler. Arap müşrikleri de "melekler Allah'ın kızlarıdır" dediler. سُبْحَانَهُ **Hâşâ, Allah süphandır. O, böyle benzetme, böyle bir ihtiyaç ve böyle bir fânilik şaibelerinden uzaktır. O, yücelerden de yücedir.** بَلْ لَهُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ **Hayır, O'nun evladı yoktur. Aksine göklerde ve yerde ne varsa, yukarılarda ve aşağıda neler bulunuyorsa hepsi O'nundur. O'nun mülkü, O'nun mahlûkudur.** كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ **Her şey ve hepsi O'nun emrine boyun eğmiştir, O'nun iradesine ram olmuştur.** O'na inkiyad etmiş, emrine âmâde olmuştur. Halbuki mâlik ile memlûk arasında evlatlık olmaz, baba ile evlat arasında ise böyle bir mutlak inkıyat bulunmaz. Az çok bir cinsiyet benzerliği bulunur. بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ **O'nun gökleri ve O'nun yeryüzü, ne kadar bedî', ne kadar eşsiz ve benzersizdir.** Bunların seyrine doyulmaz, sırlarına erilmez. Allah bu güzel, bu örneksiz ve benzersiz gökler ile yerin yaratıcısıdır. وَاِذَا قَضٰى اَمْرًا **Ve O, bir işi yapmayı isteyince,** فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ **sadece ona "ol!" der,** فَيَكُونُ **o da hemen oluverir.** Başka hiçbir şeye muhtaç olmaz. İşte mülkü olan bütün bu gökleri ve yeri ve bunlardaki her şeyi, bir düzen üzere hep böyle yalnız bir irade ile ve sadece "ol!" demekle icat etmiştir. Evlat edinmek ise böyle bir icad ile değil, doğum ile ve güçlükle olur. Şu halde bütün bu kâinat ile O'nun arasındaki ilk ilişki, işte böyle bir yaratma ve yaratılan ilişkisidir. Yoksa doğurma ve çoğalma alakası değildir. Yaratıklar O'nun zatında meydana gelen bir değişmeyle başlayıp, O'ndan koparak meydana gelmiş, O'ndan doğarak oluşmuş bir şey değildir. Hakiki anlamda sebep sonuç ilişkisini böyle bir şey zan ve tasavvur etmek çelişkidir. Bu ise, ilk değişmeyi sebepsiz tasavvur etmek demektir. Şu halde illiyet (nedensellik) kanununu bozmaktır. Hem böyle olsa idi, O, bir gün gelir tükenirdi, yaratılış kesintiye uğrardı. Özetle bütün ilimlerin, felsefelerin ve hikmetlerin temeli olan bu noktada şunu bilmelidir ki, illiyet denilen nedenselliğin başlangıcı yaratma ve icattır, doğurtma ve çoğaltma değildir. Her oluş bir yaratıcıya muhtaçtır ve Allah işte böyle bir yaratıcıdır. O, Hâlik Teâlâdır.

Eski din ve şeriatlerin mensupları, Allah Teâlâ'ya yaratılışta ilk sebep olması dolayısıyla "Baba" adını verirlerdi. Hatta kendi babalarına "küçük baba", Allah'a da "büyük baba" derlerdi, fakat "O'nun evladı var" demezlerdi. Sonradan bazı cahiller bundan maksadın, doğurmak ve evlat sahibi olmak demek olduğunu zannederek, "babanın evladı olur, öyleyse oğlu var, kızı var" demeye başladılar. Bu ise Allah'ı bilmemek ve O'na şirk koşmaktır. Çünkü evlatta, ne de olsa babaya benzerlik vardır. Nitekim "el-veledü cüz'ü ebîhi = evlad, babanın bir parçasıdır" sözü boşuna söylenmemiştir. Bundan dolayıdır ki, önceleri Hz. İsa'ya "Allah'ın oğlu" diyen hıristiyanlar, daha sonra ona "Allah" da dediler. Bu âyet de işte onların dediklerinin yanlış olduğunu ispat etti. Bundan dolayıdır ki,

İslâm'da Allah'a baba demek küfür sayılmıştır. Böyle bir mânâ için böyle bir deyim, marifetullah (Allah'ı bilme) konusunda cehalete ve ilkelliğe yol açacak gayet zararlı, gayet art niyetli bir deyim olduğu için derhal yasaklanmıştır.

Yahudilerle hıristiyanların müşriklere katıldıkları noktalardan biri işte bu oğul meselesidir. Diğeri de şudur:

وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ **Din konusunda bilgisi olmayan veya olsa bile bilgince hareket etmeyen cahiller** Hz. Muhammed'in tebliğ ve din davetine karşı لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللّٰهُ Allah, bize de söylese ya! أَوْ تَأْتِينَا اٰيَةٌ **Yahut bize de bir âyet, bir mucize gelse ya!" demeye başladılar.** Sanki Hz. Muhammed'e gelenler âyet değilmiş gibi, sırf inatlarından inkâr ettiler. أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْـَٔلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسٰى مِنْ قَبْلُ *"Yoksa siz de daha önce Musa'yı sorguya çekenler gibi, peygamberinizi sorguya mı çekmek istiyorsunuz?"* (Bakara, 2/108) ilâhî hitabına kulak vermediler. Bunu Araplar'dan Abdullah b. Ümeyye ve benzerleri, Yahudiler'den Râfi' b. Hüzeyme ve bazı hıristiyanlar söylemişlerdi. كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ **Bunlardan öncekiler de Musa'ya ve İsa'ya tıpkı böyle söylemişlerdi.** Görüyorsunuz ya تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ **öncekilerle bunların kalbleri birbirine benzemiş, duygu ve düşünceleri sanki birbirinin tamamen aynı olmuştur.** Biz âyet göndermedik mi? قَدْ بَيَّنَّا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ **Yakîne (şeksiz bilgiye) ermek isteyen, şüpheden kurtulup ilm-i yakîn sahibi olmak isteyen kavme, bu kabiliyete sahip olan bir ümmete veya her ümmete, biz o âyetleri apaçık bir şekilde gönderdik, kesin mucizeler ortaya koyduk.** Bütün bunlardan yakîne eremiyenler, işte bu sûrenin başında açıklandığı gibi, olsa olsa kalbleri hasta olan şüpheciler veya kalbleri mühürlü olan inatçılardır.

Bunca apaçık âyetlerin tebliğinden sonra bile, sanki hiçbir şey inmemiş, hiçbir hakikat söylenmemiş gibi, Allah Resulü'nün böyle bayat inkârlarla, katı inatlarla, boş böbürlenmelerle ve kof kasılmalarla karşılanması, onun üzülmesini gerektireceğinden Hz. Peygamber'in kalbini yeniden güçlendirmek ve teselli edip ferahlatmak, ayrıca düşmanlarına korku ve endişe vermek için buyuruluyor ki:

إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا

وَلَا تُسْـَٔلُ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ ﴿١١٩﴾ وَلَنْ تَرْضٰى عَنْكَ الْيَهُودُ

وَلَا النَّصَارٰى حَتّٰى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ قُلْ اِنَّ هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰى
وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَٓاءَهُمْ بَعْدَ الَّذ۪ي جَٓاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللّٰهِ
مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَص۪يرٍ ﴿١٢٠﴾ اَلَّذ۪ينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ
تِلَاوَتِه۪ اُو۬لٰٓئِكَ يُؤْمِنُونَ بِه۪ وَمَنْ يَكْفُرْ بِه۪ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿١٢١﴾

Meâl-i Şerifi

119- Şüphe yok ki, Biz seni hak ile rahmetimizin müjdecisi ve azabımızın habercisi olarak gönderdik. Sen, o cehennemliklerden sorumlu değilsin.

120- Sen onların milletlerine tabi olmadıkça ne yahudiler, ne de hıristiyanlar senden asla hoşnud ve razı olmayacaklar. De ki, gerçekten de Allah'ın hidayeti, hidayetin ta kendisidir. Şânım hakkı için, sana vahiyle gelen bu kadar bilgiden sonra, kalkıp da onların arzu ve heveslerine uyacak olursan, sana Allah'dan ne bir dost bulunur, ne de bir yardımcı.

121- Kendilerine kitabı verdiğimiz ehliyetli kimseler onu, tilavetinin hakkını vererek okurlar. İşte onlar, ona iman ederler. Her kim de onu inkâr ederse, işte o inkârcılar hüsran içindedirler.

Ey Muhammed! اِنَّا اَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا **Hiç şüphe yok ki, biz seni hak olan Kur'ân ile müjdeci ve korkutucu bir resul olarak gönderdik.** Sen gerçek bir peygambersin ki, vazifen ilerideki müjdeleri ve tehlikeleri herkese tebliğ etmektir. Her birinin kalbine imanı sokup yerleştirmek değildir. وَلَا تُسْئَلُ عَنْ اَصْحَابِ الْجَحِيمِ **Sen, cehennem ehlinden, cehenneme gideceklerden sorumlu değilsin.** Kendi yaptıklarından, çalışıp kazandıklarından onların kendileri sorumludurlar. Onların cezaları da sönmek bilmeyen ve durmadan yanan o kızgın ateşten çıkamamaktır ki ona "nâr-ı cahîm", bunlara da "ashab-ı cahîm" (cehennemin dostları) denilir. Nafî ve Ya'kub kırâetlerinde "ta"nın fethi ve "lâm"ın cezmiyle لَا تَسْئَلْ okunur ki, nehy-i hazırdır. Bu şekilde okunduğu zaman mânâ "ve artık ashab-ı cahîmin halini sorma" olur. Bu da "Artık onlar hakkında Benden bir

şey sorma, bir şey dileme, onlara ne yapacağımı Ben bilirim." demektir. Yahudiler Hz. Peygamber'e "Gel bizimle bir müddet hoş geçin, bizi memnun et de sana tabi olalım." diye bir teklifte bulunmuşlar. Bu teklifteki art düşüncelerini anlatmak için şu âyet inmiş: وَلَنْ تَرْضٰى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارٰى حَتّٰى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ **Ey Muhammed! Ne yahudiler, ne de hıristiyanlar sen onların milletlerine tabi olmadıkça asla senden memnun olmazlar,** hiçbir şekilde onların gönüllerini hoş edemezsin, meğer ki, milletlerine tabi olasın. Halbuki senin için, ikisinin de milletine tabi olmak mümkün değildir. Çünkü birbirlerine "hiçbir şey değil" diyen bu iki millet aslında birbirlerine son derece zıttırlar. İki zıddın birleşmesi mümkün olmadığından bu iki milletin ikisine birden tabi olmanın, ikisini birden razı etmenin yolu yoktur. Yahudiler yahudi, hıristiyanlar hıristiyan kaldıkça ikisinin de senden razı olmaları mümkün değildir. Şu halde sen peygamberlik diline mahsus olan bir belağat ve edeple onlara قُلْ **sadece de ki;** اِنَّ هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰى **Allah'ın hidayeti, işte uyulacak hidayet ancak odur.** Hidayet diye ona denilir, sizin hidayet dediğinize değil. Bir başka mânâ ile Allah rehberi yok mu? İşte esas uyulacak rehber odur. Allah'ın Resulü, Allah'ın kitabı, Allah'ın dini dururken, başkasına tabi olmak sapıklıktır. Özetle hak din, Allah'ın dinidir. Aranacak, uyulacak olan odur. Ben size değil, siz bana uyacaksınız. اَلْحَقُّ اَحَقُّ بِالْاِتِّبَاعِ *"uyulmaya layık olan haktır"*. Yol hak yolu, hidayet Allah hidayetidir. Onlara işte böyle söyle ve şunu da bil ki; وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ الَّذ۪ي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ **vallahi eğer sen, sana gelen bunca** ilimden sonra, mesela onların heva ve heveslerine, keyiflerine uyacak olsaydın مَا لَكَ مِنَ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَص۪يرٍ **Allah'dan senin ne bir dostun, ne de bir yardımcın bulunur.** Ortada kalır, helak olur gidersin. Çünkü Allah katında küfre ve şirke yardım yoktur.

Millet: Lügatte esasen söyleyip yazdırmak veya ezbere yazmak mânâsına gelen اِمْلَال masdarıyla, yani "imlâ" mânâsıyla ilişkili olan bir isimdir. Zemahşerî'nin "Esas"ta beyanına göre; asıl mânâsı "tutulup gidilen yol" demektir ki, eğri veya doğru olabilir. İşte bu anlamdan alınarak din ve şeriat mânâsında kullanılmıştır[1]. Şchristanî'nin "el-Milel ve'n-Nihal"deki beyanına göre din, şeriat, millet[2] denilen şeyler hadd-i zatında hep aynı şeylerdir. Ancak itibar edilen ve gözetilen mânâya göre, yine de her biri bir başka yönden diğerinden farklı bir anlam kazanır. İtikat ve iman bakımından din, amel ve tatbikat bakımından şeriat, sosyal bakımdan, yani sosyal realite bakımından millet denilir. Gerçekte

(1) ez-Zemahşerî, Esâsü'l-Belâga, 604.
(2) eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, 1, 38.

itikad edilen ne ise, amel edilen de odur. Amel edilen ve uygulanan ne ise esas itibariyle üzerinde ittifak edilen şey de odur. Şu halde millet, bir cemiyetin etrafında toplandığı ve üzerinde yürüdüğü, diğer bir deyişle, ictimaî duygu ve telakkilerinin tabi olduğu ve kitlesinin bağlı bulunduğu hakim ilkeler ve takib edilen gidişattır, sülûk edilen yoldur. Bu yolun hak olanı, hak olmayanı, eğri olanı, doğru olanı vardır. Şu kadar var ki, yolun hak olanı güzel sonuca, hak olmayanı da hüsrana ve kötü akibete götürür. Demek ki millet, sosyal kurul dediğimiz toplumun kendisi değildir. Ona cemaat, kavim, ümmet veya ehl-i millet denilir. Mesela Yahudilik ve Hıristiyanlık birer millettir fakat yahudiler ve hıristiyanlar ehl-i millet, sahib-i millettirler, diğerleri de öyle... Bununla beraber "millet" kelimesi "ehl-i millet" mânâsına da mecaz olarak kullanılmaktadır. Mesela; "millet şöyle yaptı, millet böyle yaptı" denilir ki bu, kavim demektir. Müteallikı zikredip, müteallakı murad etmek kabilindendir veya doğrudan doğruya mecaz-ı hazfîdir. Nitekim âyette قُلْ بَلْ مِلَّةَ اِبْرَاهِيمَ "İbrahim milleti" tamlaması, her iki mânâya da tefsir edilebilir. Âyette اَهْوَاءَهُمْ "heva ve hevesleri" buyurulması, gösteriyor ki, yahudi ve hıristiyanların takip ettikleri din ve millet, yukarıdan beri, inkar edilemez delil ve burhanlarla isbat edildiği üzere, kendi heva ve hevesleriyle, gönüllerinin keyfince uydurulmuş hurafeler, din adına ortaya konulmuş bozmalardır. Bunlar hakka değil, keyiflerine tabidirler; milletleri, peygamberlere indirilen kitaplardan ve hak yol olan tevhidden, İslâm ve ihsan esaslarından çıkmış, bambaşka bir şey olmuştur. Cenab-ı Allah, bütün bu eski dinlerin temel ilkelerini Kur'ân'da açıklamış, bunları tasdik ve teyid edip yeniden onaylamış ve o ilkelerden ayrılanların, gerçek dine değil, kendi hevalarına uyduklarını göstermiştir. Bunların din dedikleri şeylerin aslında hevadan ibaret bulunduğunu hatırlatarak peygamberini bunlara uymaktan şiddetle sakındırmıştır. Bir âyet öncesinde son derece okşayıcı ve güven verici bir ifade kullandığı peygamberine, onun arkasından bu sert uyarıyı irâd buyurması ne kadar mânâlıdır. Bu ihtarın peygamberden ziyade ümmetine yapılmış olduğuna şüphe yoktur.

O heva ve heves sahipleri, o tahrif ve bid'at ehli, artık gerçek mânâsıyle Kitap ehli değiller. Çünkü اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ **Bizim kendilerine kitap verdiğimiz ehliyetli kimseler** يَتْلُونَهُ **o verdiğimiz kitabı tilavet ederler, yani dikkatle ve tane tane okurlar,** dillerine vird ederler, ders yaparak okurlar, حَقَّ تِلَاوَتِهِ **üstelik hakkıyle tilavet ederek okurlar,** tilavetinin hakkını vererek okurlar. Tahriften, karıştırmaktan koruyarak, heva ve heveslerinden uzak kalarak, kelimelerinin telaffuzunu, mânâsını ve hükümlerini cidden gözeterek, dikkatlice, saygılı ve de-

yamlı bir şekilde, bilmediklerini, anlamadıklarını ehlinden sora sora, iyi niyetle, temiz kalble ve temiz ağızla okurlar. Gelişi güzel, baştan kara, bir eğlence gibi okumazlar. Şarkı, gazel, türkü, mânî, roman, hikaye yerine koymazlar. Kemal-i hürmet ve ta'zîmle, edeble okurlar. أُولَٓئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ **İşte böyle okuyanlar, o kitaba iman ederler** ve gerçekten Kitap sahibidirler. وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ **Ve fakat her kim o kitaba inanmaz, onu inkar ile ona nankörlük ederse,** onu hakkiyle okumayıp, kendi hevasına göre bozar ve tağyir ederse فَأُولَٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ **işte onlar hüsrana uğramış kimselerdir. O büyük saadetten mahrumdurlar.** Bu âyet, ashabın âlimlerinden Abdullah b. Selam ve benzeri kimseler gibi Kitap ehlinin müminleri hakkında nazil olmuştur ki, bunlar Tevrat ve İncil'i hakkıyle tilavet edegelen gerçek iman sahibi kimseler oldukları için Kur'ân'a ve son peygamber olan Peygamber Efendimiz'e iman etmişler ve Resulullah'ın gelişinden memnun ve razı olmuşlardır. "Ashab-ı Sefîne" (Gemi Ashabı) denilen zevat dahi bu cümledendir: Bunlar Cafer b. Ebi Talip ile beraber bir gemide gelmiş olan otuz ikisi Habeşistanlı, sekizi de Şam râhiplerinden olmak üzere kırk kişi idiler.

Burada İsrailoğulları'nın da, sayıları az da olsa, bir kısmının müminler arasına girmiş ve ilâhî öğmeye nâil olmuş bulunduklarını görüyoruz. Bu mazhariyetin ve bu yeni özelliğin getirdiği şevk ve heyecan ile şimdi İsrailoğulları'na, bir taraftan yukarıdan beri sürüp gelen hitapları tamamlamak, diğer taraftan daha sonra gelecek olan İbrahim kıssasına geçişe hazırlık mahiyetinde bir hüsn-i tehallus[1] olmak üzere, şimdi görüleceği gibi, yeni bir hitap daha yöneltip, arkasından imamet, millet, ümmet meseleleri izah buyurulacaktır:

يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي
فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ ﴿١٢٢﴾ وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ
شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ

---

(1) Hüsn-i tehallus, Türk edebiyatında bir bahisten diğer bir bahse geçerken, mukaddimeden maksada intikal için bir münasebet sağlayan söze "girizgâh" denilir. Arapça'da ise buna "tehallus" adı verilir. Bedî' ilminde, bir sözden diğerine doğrudan doğruya geçmeye "iktidap", tam bir münasebetle geçmeye "tehallus", ikisi ortasına da "iktidab-ı karîb-ı tehallus" veya "tehallusa yakın iktidab" ismi verilir. (Müellif)

۝١٢٣ وَاِذِ ابْتَلٰٓى اِبْرٰه۪يمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَاَتَمَّهُنَّۜ قَالَ اِنّ۪ي

جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَاماًۜ قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّت۪يۜ قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي

الظَّالِم۪ينَ ۝١٢٤ وَاِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَاَمْناًۜ

وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ اِبْرٰه۪يمَ مُصَلًّىۜ وَعَهِدْنَٓا اِلٰٓى اِبْرٰه۪يمَ

وَاِسْمٰع۪يلَ اَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّٓائِف۪ينَ وَالْعَاكِف۪ينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ

۝١٢٥ وَاِذْ قَالَ اِبْرٰه۪يمُ رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا بَلَداً اٰمِناً وَارْزُقْ اَهْلَهُ

مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ اٰمَنَ مِنْهُمْ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِۜ قَالَ وَمَنْ كَفَرَ

فَاُمَتِّعُهُ قَل۪يلاً ثُمَّ اَضْطَرُّهُٓ اِلٰى عَذَابِ النَّارِۜ وَبِئْسَ الْمَص۪يرُ ۝١٢٦

وَاِذْ يَرْفَعُ اِبْرٰه۪يمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَاِسْمٰع۪يلُۜ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّاۜ

اِنَّكَ اَنْتَ السَّم۪يعُ الْعَل۪يمُ ۝١٢٧ رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ

وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَٓا اُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَۖ وَاَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَاۚ

اِنَّكَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّح۪يمُ ۝١٢٨ رَبَّنَا وَابْعَثْ ف۪يهِمْ رَسُولاً

مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكّ۪يهِمْۜ

اِنَّكَ اَنْتَ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُ ۝١٢٩ وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ اِبْرٰه۪يمَ

إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ
لَمِنَ الصَّالِحِينَ ﴿١٣٠﴾ إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ قَالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ
﴿١٣١﴾ وَوَصَّىٰ بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ يَا بَنِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ لَكُمُ
الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ﴿١٣٢﴾ أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ
إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي قَالُوا
نَعْبُدُ إِلَٰهَكَ وَإِلَٰهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَٰهًا وَاحِدًا
وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿١٣٣﴾

Meâl-i Şerifi

122- Ey İsrailoğulları! Sizlere ihsan ettiğim nimetimi ve sizi vaktiyle âlemdeki ümmetlere üstün tuttuğumu hatırlayın!

123- Ve öyle bir günden sakının ki, o gün kimse, kimsenin yerine bir şey ödeyemez, kimseden fidye kabul edilmez ve ona şefaat de fayda vermez, hiçbir taraftan yardım da görmezler.

124- Şunu da unutmayın ki, bir zamanlar İbrahim'i Rabbi, birtakım kelimeler ile imtihan etti, o, onları sona erdirince, Rabbi ona, "Ben seni bütün insanlara imam yapacağım." buyurdu. İbrahim, "Zürriyetimden de yap!" dedi. Rabbi ona "zâlimler benim ahdime nail olamaz!" buyurdu.

125- Biz ta o zaman bu Beyt'i, insanlar için bir sevap kazanma ve bir güven yeri kıldık. Siz de Makam-ı İbrahim'den kendinize bir namazgah edinin. Ayrıca İbrahim ile İsmail'e şöyle ahid verdik: "Beytimi, hem tavaf edenler için, hem ibadete kapananlar için, hem de rükû ve secde edenler için tertemiz tutun!"

126- Ve o vakit İbrahim "Ey Rabbim, burasını güvenli bir belde kıl, halkından Allah'a ve ahiret gününe iman edenleri çeşitli meyvalarla rızıklandır" diye yalvardı. Allah buyurdu ki: "küfredeni dahi rızıklandırır da hayattan biraz nasip aldırırım, sonra da onu ateş azabına uğratı-

rım ki, orası ne yaman bir duraktır!"

127- Ve ne vakit ki İbrahim, Beyt'in temellerini yükseltmeye başladı, İsmail ile birlikte şöyle dua ettiler: Ey Rabbimiz, bizden kabul buyur, hiç şüphesiz işiten sensin, bilen sensin.

128- Ey bizim Rabbimiz, hem bizim ikimizi yalnız senin için boyun eğen müslümanlar kıl, hem de soyumuzdan yalnız senin için boyun eğen müslüman bir ümmet meydana getir ve bize ibadetimizin yollarını göster, tevbemize rahmetle bakıver. Hiç şüphesiz Tevvâb sensin, Rahîm sensin.

129- Ey bizim Rabbimiz, bir de onlara içlerinden öyle bir peygamber gönder ki, onlara senin âyetlerini tilavet eylesin, kendilerine kitabı ve hikmeti öğretsin, içlerini ve dışlarını tertemiz yapıp onları pâk eylesin. Hiç şüphesiz Azîz sensin, hikmet sahibi Sensin.

130- İbrahim'in milletinden, kendine kıyan beyinsizden başka kim yüz çevirir? Biz onu dünyada seçkin birisi yaptık, hiç şüphesiz o, ahirette de iyilerden biridir.

131- Rabbi ona, "İslâm ol!" emrini verince, o "Ben âlemlerin Rabbine teslim oldum." dedi.

132- Bu dini İbrahim, kendi oğullarına vasiyyet etti, Yakub da öyle yaptı: "Ey oğullarım! Muhakkak ki, bu dini size Allah seçti, başka dinlerden uzak durun, yalnızca müslüman olarak can verin!" dedi.

133- Yoksa siz de olaya şahit mi oldunuz; Yakub'a ölüm hali gelip çattığı zaman, oğullarına; "Benden sonra neye ibadet edeceksiniz?" dediği zaman, oğulları; "Senin Allah'ına ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın Allah'ına, tek olan o Allah'a ibadet edeceğiz. Biz ancak O'na boyun eğen müslümanlarız." dediler.

يَا بَنِى اِسْرَآئِيلَ **Ey İsrailoğulları!** Size, her şeyden önce Âdem soyu içinde kitap ve nübüvvete aşina olmanız, ilâhî ahdin sorumluluğunu yüklenmiş büyük bir ümmet olmanız ve bir de Musa kavminden bulunmanız dolayısıyla hitap edildi, lakin dinleyenleriniz çok az oldu. Şimdi onları destekler mahiyette bir de İbrahim soyundan gelmeniz dolayısıyla bazı ihtar ve uyarılara muhatap tutulacaksınız. Kitap ehli ne demekmiş, nasıl olurmuş, gördünüz ya! Artık insafa gelerek aklınızı başınıza alarak اُذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتِى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَنِّى فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ **vaktiyle size ihsan ettiğim nimetlerimi, nübüvvet nimetimi ve bilhassa ahir zaman nebisinin gönderileceğini bildiren va'dimi ve onun bir mukaddimesini teşkil eden geçmişteki devleti ve o zaman sizi bütün akıl sahiplerine üstün tuttuğumu hatırlayınız, hatırlayınız da** وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا

يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَلَاهُمْ يُنْصَرُونَ hiç kimsenin, bir başkası yerine hiçbir şey yapamayacağı, kimseden fidye kabul edilmiyeceği, şefaatin de bir fayda sağlamayacağı ve bunlara hiçbir taraftan yardım edilmeyeceği günden, o korkunç günün azabından korununuz! Bunlar size üçüncü defa olarak hatırlatılıyor. Geçmişteki o nimetlerin asıl sebebi neydi biliyor musunuz? Bunu bilmek için o nimeti içinizi çekerek düşünün ve çektiğiniz, çekeceğiniz belaları hesaba katarak takvaya sarılın, **وَاِذِ ابْتَلٰى اِبْرٰهٖيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ ve o vakti iyice hatırda tutun ki, İbrahim'i Rabbi birtakım kelimeler ile müptela kılmış, yani mükellef tutmuş, imtihana çekmiş, neticede فَاَتَمَّهُنَّ İbrahim o kelimeleri tamamlayıp, ikmal etmiş idi.** Yani Rabbi onu imtihan etmiş, o da imtihanı baştan sona başarıyla vermişti.

İptilâ ve Belâ: Tecrübe ve imtihan mânâsınadır ki, esasen iki farklı anlamı içine alır: Birisi bir şeyin gizli olan özelliğini, içyüzünü tanımayı istemek, diğeri de o şeyin iyi ve kötü yanlarını, eksik veya üstün taraflarını ortaya çıkarmaktır. Birinci mânâ, gizliyi ve açığı bilen Cenab-ı Allah hakkında zaten tasavvuru bile mümkün olmayan bir mesele olduğundan, Allah'ın İbrahim'i imtihana çekmesi, ancak ikinci anlamıyla ele alınabilir. Bir de imtihan, imtihan olunan hakkında hayır veya şer bir mihneti, bir zahmeti gerektirir ki, bu bakımdan imtihan kelimesi genellikle zahmetli ve meşakkatli şeyler hakkında kullanılır. Cenab-ı Hakk'ın, kullarına ait sorumluluk emirleri de kulun nefsanî temayülleri ile Allah'ın rızası arasında dönüp dolaştığından bir taraftan bir külfet ve zahmeti, öbür taraftan kulda, sevap ve azaba sebebiyet verecek hal ve davranışların ortaya çıkmasını gerektiren ve bu bakımdan kulun iyi yönde gelişmesini sağlayan terbiyeye ait özellikler taşıdığından onlar da tecrübe ve imtihana benzer şeylerdir. Kulların kendi işlerinde tecrübe ve imtihana dayanan gerçekler üzere amel etmelerini, mücerret nazariyelerle, soyut düşüncelerle yetinmemelerini öğretmek için bunları emretmiş olabilir. Cenab-ı Allah, İbrahim'e kendi fiilini tecrübe ve imtihan suretinde anlatmak istemiş olabilir.

"İbrahim" isminin esasen Süryanî dilinden geldiği ve Arapça mânâsı ile اَبٌ رَاحِمٌ "merhametli baba" demek olduğu ve bu şekilde Arapça ile Süryanîce arasında lafız ve mânâ yönünden bir benzerlik bulunduğu söylenegelmiştir.

Rabbi, İbrahim'i böyle imtihan etti de ne yaptı? Ne dedi bilir misiniz? **قَالَ Rabbi, ona dedi ki; اِنّ۪ي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا Muhakkak ki, ben seni insanlara imam yapacağım,** yani imamet-i kübra ile seni öne geçirip, herkesi sana tabi kılacağım, seni muktedâbih (kendisine uyulan önder) yapacağım.

İmam: Öne geçmek, maksud (kastedilen) ve metbû (tabi olunan) olmak

mânâsına gelen masdardan alınmış ve me'mûm (uyulan) mânâsına isim olmuştur ki, muktedabih, ön, öncül demektir. Şu halde imamet-i kübra, din ve dünya işlerinde insanlara öncülük ve riyaset etmektir. Bunun en son ve en yüce mertebesi de risalettir. Bu imamet ise amelde düstur olacak birtakım dinî hükümlere, millet ve şeriate sahip kılmak ve bununla insanların önüne geçirmek demek olur.

قَالَ **İbrahim cevaben** وَمِنْ ذُرِّيَّتِي **zürriyetimden de dedi.** Ey Rabbbim, beni imam yap, fakat bu ihsanın sadece bana mahsus kalmasın, zürriyetimden de bir kısım insanları zamanı gelince imam yap, bana vereceğin nimeti, imamet ve risaleti onlara da ver, diye kelimenin tamamlanmasını diledi. Anlaşılıyor ki, hepsine demedi, içlerinden bazılarına, dedi. Zira biliyordu ki, hepsine peygamberlik istemek, ilâhî hikmete aykırı olurdu. Önce zürriyetinin az olmasını; ikincisi, zürriyetinin fitne ve ihtilafa düşmesini istemiş olurdu. Üçüncüsü birçok yardımcı ve destekçiye ihtiyaç gösteren imamet konusunda zürriyetinin başkalarına muhtaç olmasını temenni etmiş olurdu ki, bunları istemek zürriyeti hakkında hayır dua olmazdı. Herhalde zürriyeti içinde imam bulunurken, ümmet de bulunmalı idi. Bunun için ذُرِّيَّتِي demeyip, وَمِنْ ذُرِّيَّتِي dedi. قَالَ **Rabbi, bunu tamamına erdirmek için** لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ **zalimler benim ahdime nail olamazlar, buyurdu.** İbrahim zürriyetinden imam olabilecek kısmın herhalde zalimler güruhu olmadığını ve zalimlerin bu büyük devletten kesinlikle mahrum olacaklarını ve imametin, hak ve layıkının, adaletlilere verilmek bulunduğunu anlatmış oldu. Bu âyet, zalimin imamete ehil ve layık olmadığına ve başlangıçta adil olup, sonradan zulüm yaparsa, hal'inin (makamından alınmasının) vacip olduğuna delildir. Lam-ı tarif ile marife (belirli) olan isimler genellik ifade ettiklerinden "ez-zalimîn" tabiri, kıyamete kadar gelecek bütün zalimlerin hepsine şamildir. Fakat bunun bilhassa Kur'ân'ın nüzulü sırasında tamamen bilinen muhatapları vardı ki, o da İsrailoğulları'dır ve bu nassın siyakına hedef olanlar onlardır. Bundan dolayıdır ki, yukarıdaki âyetlerde çok sayıda وَاَنْتُمْ ظَالِمُونَ "Siz zalimlersiniz!" şeklinde azarlanmış ve ayıplanmışlardı. Sûrenin başından beri İsrailoğulları'nın tarih boyunca işlemiş oldukları suçların sayılıp dökülmesindeki esas maksat ve hikmet, onlara bu zulümlerini isbat idi ki, hasılı "İsrâiloğulları sonradan zalim oldular, zalimlerden ise imam ve Resul (Peygamber) olmaz, onlardan imamet kesilmiş olacaktır." demektir. İşte Ey İsrailoğulları, sizin vaktiyle o nimete, o üstünlüğe nail olmanızın sebebi ta Hz. İbrahim devrinden, onun Rabbine verdiği imtihandan ve bu kelimelerden ve Rabbinin ona olan ahd ve va'dinden ileri geliyordu. Siz Hz. Musa devrinde zalim değil, bilakis İbrahim

soyundan gelenler içinde belki en mazlumları idiniz. İşte bundan dolayı o nimete nail oldunuz. Uzun süre nübüvvet ve imamete nail olmuş bir ümmet olarak, âlemlere üstün tutuldunuz. Fakat o altın buzağıya tapma hadisesinden itibaren zulme başladınız, git gide bütün harekatınızda bu zulüm nihayet kavminizin genel karakteri haline geldi, artık bundan sonra imamet İsrailoğulları'ndan çıktı ve İbrahim zürriyetinin öbür koluna geçti. İbrahim'in bu imtihanını ve bu kelimatını iyi hatırlar ve üzerinde iyi düşünürseniz, açık seçik anlarsınız ki, Tevrat'ta geleceği vaad edilen ahir zaman peygamberi İsrailoğulları'ndan değil, İsrail'in amcası olan Hz. İsmail evladından gelecektir. Siz, Tevrat'ın verdiği haber gereğince bir son peygamberin geleceğinden şüphe etmez ve onunla büyük fetihler yapacağınıza inanırken, bugün gönderilmiş bulunan son peygamberi, Hz. Muhammed Mustafa'yı, "bu bizden değil, İsrailoğulları'ndan değil" diyerek, kıskançlık yüzünden inkara kalkışıyorsunuz. Halbuki o, bir bakıma sizden değil ise de, diğer bakımdan sizden sayılır, sizin gibi zulüm damgası yemiş olmaktan uzak bir koldandır, İbrahim zürriyetindendir. Bununla beraber siz bu yolla gelen bir imamet şerefinden de pay almak istemezseniz zulmünüz ve haksızlığınız kat kat artacaktır, ebediyyen nimet yüzü görmiyeceksiniz. Bu kelimeleri iyi belleyiniz ve çok iyi düşününüz... Şunu da hatırlayınız ki, وَاِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَاَمْنًا **Hani biz "el-beyt, eski ev, beytullah" namiyle bilinen Kâ'be'yi vaktiyle insanlara sevap mahalli ve güvenlik yurdu yapmıştık.** İnsanlar onu hac ve ziyaret etsinler, sevap kazansınlar, ona sığınanlar saldırılardan emin olsunlar diye... Şimdi siz bunu hatırlayınız, وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ اِبْرٰهٖيمَ مُصَلًّى **ve İbrahim'in makamından bir namazgah edininiz, orada namaz kılınız, yahut orada dua edininiz!**

Makam-ı İbrahim: İbrahim (a.s.)'ın beyti (Kâbe'yi) bina ederken veyahut insanları hacca davet ederken üzerine çıktığı taşın bulunduğu yerdir ki, bugün dahi "makam-ı İbrahim" adıyla bilinmektedir. Tavaf namazı, burada kılınır. Nâfî ve İbnü Âmir kırâetlerinde mâzî siğasiyle وَاتَّخَذُوا diye okunur: Yani, Biz Kâ'be'yi insanlara bir merci ve güvenlik yeri yapmıştık, insanlar da onu kıble edinmişlerdi. Beytü'l-Makdis'den daha önce orası kıble idi. Şu halde burada da kıblenin değiştirilmesine teşvik ve işaret vardır.

O zaman Beyt'i böyle yaptık وَعَهِدْنَا اِلٰٓى اِبْرٰهٖيمَ وَاِسْمٰعٖيلَ **İbrahim ile İsmail'e de şöyle ahd, yani kesin olarak emrettik idi:** اَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّٓائِفٖينَ وَالْعَاكِفٖينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ **ki evimi tavaf edenler, mücaveret eyleyenler veya orada ibadet için kapanıp îtikâfa girenler, rükû ve secde edenler, namaz kılanlar için temiz tutunuz, daima tertemiz ve pâk olarak bulundurunuz, dedik.** Bu ibadetlerin temizlik

ile icra edilmesini ve bu beytin temizliğine itina edilmesinin bir ilâhî ahit olarak bilinmesini emreyledik. Rükû ile kılınan namazın yalnızca Muhammed ümmetine mahsus olduğuna bakılırsa, Cenab-ı Allah, söz konusu ahitte Hz. İbrahim ile Hz. İsmail'e böyle bir ümmetin de geleceğini bildirmiştir.

Şunu da hatırlayın وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ **bir vakit,** yani Hacer ile İsmail'i en başta Mekke'nin yerine bıraktığı zaman, **İbrahim dua edip şöyle demişti:** رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا بَلَدًا اٰمِنًا وَارْزُقْ اَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ **Ey Rabbim, burayı, bu ekin ekmeye elverişsiz vadiyi güvenli bir belde yap, ahalisine meyve, tahıl, her türlü yiyeceklerden rızık ver,** fakat hepsine değil, مَنْ اٰمَنَ مِنْهُمْ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ **içlerinden Allah'a ve ahiret gününe inananlara Ey Rabbim!..**

Rivayet olunuyor ki; İbrahim (a.s.)'ın İsmail ile Hacer'i buraya bırakıp Şam'a döndüğü zaman, Hacer arkasına düşmüş "Bu kupkuru vadinin içinde bizi kime bırakıp gidiyorsun?" diye söylenir durur, İbrahim de ona cevap vermezmiş. Nihayet Hacer: "Bunu yoksa Allah mı sana emretti?" diye sormuş, bunun üzerine İbrahim: "Evet" cevabını vermiş. Bu sefer Hacer: "Öyleyse Allah bizi korur, sen git bizi düşünme!" demiş. Nihayet Hz. İbrahim yola koyulmuş, Kedâ tepesine çıkınca vadiye doğru bakıp ... رَبَّنَا اِنّ۪ي اَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّت۪ي بِوَادٍ غَيْرِ ذ۪ي زَرْعٍ *"Ey Rabbim, ben zürriyetimden bir kısmını bu ekin ekmeye elverişsiz vadiye iskan ettim..."* (İbrahim, 14/37) diye dua etmiş idi ki, bu konu İbrahim sûresinde yine gelecektir.

قَالَ **Bunu tamamlamak üzere Rabbi ona dedi ki,** وَمَنْ كَفَرَ **sadece iman edenlere değil, hem onlara, hem de kâfir olana rızık veririm** فَاُمَتِّعُهُ قَل۪يلًا **onu az bir süre faydalandırırım, ancak onun faydalanması bu dünya hayatına mahsus kalır,** ثُمَّ اَضْطَرُّهُ اِلٰى عَذَابِ النَّارِ **sonra o kâfiri ateş azabına uğratırım, o, ahiret azabından kurtulmaya imkan bulamaz.** Aslında Hz. İbrahim, Allah'ın لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِم۪ينَ *"Zâlimler Benim ahdime nail olamazlar."* ilâhî ifadesine dayanarak rızık meselesini de imamet gibi bir nimet sayarak, onu yalnızca inananlara mahsus kılarak dua etmişti. Cenab-ı Allah, bu düşüncenin doğru olmadığını, rızkın hem mümine, hem de kâfire ait genel bir dünya nimeti olduğunu, bunun hem din, hem dünyada üstünlük demek olan imamete benzemediğini, onun buna kıyas edilmesinin yanlış olduğunu ihtar buyurarak duayı tamamlamış oldu. Demek ki, peygamberlerin bile kıyas ve ictihatlarında hata yapabildikleri oluyor, fakat Allah, onların hatalarını derhal düzeltiyor ve tashih buyuruyor. Bundan dolayı ilâhî işlerde kıyas sağlam bir delil değildir. Cenab-ı Allah gösteriyor ki, kâfir de dünyada rızık sahibi olabilir. Fakat bu dünyada sağlanan fayda sınırlı, geçici ve az bir faydadır. Ahirette ebediyyen ateş azabına atılır ve belasını bulur.

وَبِئْسَ الْمَصِيرُ **o azap ne fena bir son ve ona gidiş ne fena bir gidiştir.** Orası ne fena varılacak bir yer, bir duraktır.

Nihayet şu kelimeleri de hatırlayın: وَاِذْ يَرْفَعُ اِبْرٰهٖمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَاِسْمٰعٖيلُ **Hani bir zaman İbrahim, İsmail ile beraber Beyt'in kaidelerini, temellerini yükseltiyordu ve işte o sırada ikisi birden şöyle dua ediyorlardı:** رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا اِنَّكَ اَنْتَ السَّمٖيعُ الْعَلٖيمُ **Ey Rabbimiz, temellerini yükselttiğimiz bu binayı, bu uğurda verdiğimiz emek ve hizmeti bizden kabul et! Şüphesiz ki, sen Semî (işiten) ve Âlîm'sin (bilensin), duamızı işitir, niyetlerimizi bilirsin,** رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ **Ey Rabbimiz bir de bizi sana kendimizi teslim etmiş, yüzü ve özü ile sırf Sana yönelmiş iki kâmil (olgun) müslüman kıl!**

"İslâm" fi'li, böyle لَكَ gibi "lâm" ile sılalandığı zaman istislâm, yani teslimiyet ve nefsi teslim etmek, itaat ve tam uymak mânâsına gelir veya o mânâyı da içine alır. وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا اُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ **Bizim zürriyetimizden de sana teslimiyetini sunmuş, sana itaatkâr müslüman bir ümmet yarat,** وَاَرِنَا مَنَاسِكَنَا **ve bize, menâsikimizi, yani sana ibadet edeceğimiz, kurban keseceğimiz yerleri göster.**

Menâsik, "menseke"nin çoğuludur ki "nüsük" veya "nüsük yerleri" demektir. "Nüsük" aslında son derece tapınmaktır. Fakat hac ve kurban hakkında kullanılır.

وَتُبْ عَلَيْنَا **Ve bizim hepimize tevbeler nasip et, tevbelerimizi kabul eyle,** bize bir kerre değil, daima merhametle bak, اِنَّكَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحٖيمُ **şüphesiz ki, Tevvab (tevbeleri kabul eden) ve Rahîm ancak sensin.** رَبَّنَا وَابْعَثْ فٖيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ **Ey Rabbimiz, zürriyetimiz içinden öyle bir peygamber gönder ki, o peygamber, onlara senin âyetlerini okusun,** وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ **kitabı ve hikmeti tâlim edip öğretsin,** وَيُزَكّٖيهِمْ **onları pisliklerden arındırıp tertemiz yapsın.** اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزٖيزُ الْحَكٖيمُ **Çünkü hiç şüphesiz, iradesi geçerli, güç ve kuvvet, şan ve şeref sahibi, verdiği hüküm ayniyle hikmet, değişmez ve muhkem olan ancak Sensin.**

Hikmet: Aslında ilim ve amelde sağlamlık, diğer bir deyişle sözde ve işte isabet demektir ki, bunun daha geniş olarak açıklaması يُؤْتِى الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ *"Allah, hikmeti dilediğine verir."* (Bakara, 2/269) âyetinin tefsirinde gelecektir. Burada Allah'dan istenen peygamberin, son peygamber Muhammed Mustafa (s.a.v.) Efendimiz olduğu apaçık bellidir. Çünkü İsmail zürriyeti içinde başka bir peygamber gelmiş değildir. Nitekim Resulullah Efendimiz bir hadis-i şerifinde; اَنَا دَعْوَةُ اَبٖى اِبْرَاهٖيمَ وَبُشْرٰى اَخٖى عٖيسٰى وَرُؤْيَا اُمّٖى "Ben, babam İbrahim'in duası, kardeşim İsa'nın müjdesi ve annemin rüyasıyım." buyurmuştur[1]. Hz. İbrahim'in bu

(1) Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 127,128; V, 262.

duasına bir şükran olmak üzeredir ki, Muhammed ümmetine de namazlarda "Allahümme salli" ve "Allahümme bârik" dualarını okumak ta'lim buyurulmuştur[1]. Bu âyetler düşünüldüğü zaman, bu salavât-ı şerifenin mânâsı ve salavat içindeki benzetmenin sebebi iyice anlaşılır. İşte İbrahim (a.s.), memur olduğu kelimeleri eda edip namzed (aday) bulunduğu makama yükselmek için Kâbe'nin temellerini atarken, oğlu İsmail (a.s.) ile beraber yaptıkları duada, o kelimelerin böylece tamama erdirilmesini dua etmiş ve kendine vaad olunan imametin zürriyetinden bir müslim ümmete de ihsan edilmesini, kendi içlerinden görevlendirilecek bir peygamberle onlara da verilmesini istemişler ve dualarının, ahir zaman nebisi için de geçerli olmasını dilemişlerdir. Onların duaları Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderilmesiyle tamam olmuştur. İmametten zâlimlerin mahrum oluşu, Kâbe ve Kâbe'yle ilgili haller, Mekke, İbrahim ve İsmail zürriyeti bu zürriyetten meydana gelecek müslüman ümmet ve içlerinden çıkacak şanlı peygamber, âyetlerin tilaveti, kitap ve hikmetin öğretilmesi, tezkiye ve taharet ile İslâm kelimesinin çeşitli mânâları iyice hatırlanır ve üzerinde derin derin düşünülürse, Hz. Muhammed'in peygamberliği ile İbrahim milleti demek olan İslâm dini hakkında Kitap ehlinin hiçbir şüphesi kalmaz.

Artık وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ اِبْرَاهِيمَ **Cenab-ı Allah'ın insanlara böyle bir imam ve böyle bir önder yaptığı İbrahim'in milletinden, onun camiasından ve onun dininin özü olan İslâm'dan kim yüz çevirir, kim kaçar?** Hangi akıl sahibi buna karşı çekimser durur da, onun zürriyetine vaad edilen bu saadetten mahrum kalmak ister? اِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ **Olsa olsa kendini zillete atmak, hor ve hakirliğe terk etmek, aşağılanmayı ve esareti gönüllü olarak kabul etmek isteyen biri böyle yapar.** Bu gibi beyinsizlerden başkası o büyük milletten vazgeçemez.

Rivayet olunuyor ki, Abdullah İbni Selâm, kendi yeğenlerinden Seleme ile Muhacir'i, İslâm'a davet etmiş; "Şunu çok iyi biliyorsunuz ki, Allah Teâlâ, Tevrat'ta, Ben, İsmail evladından Ahmed adında bir peygamber göndereceğim, ona iman edenler hidayete ve rüşde erecekler, iman etmeyen de mel'undur, buyurdu." demiş. Bunun üzerine iki yeğenden biri olan Seleme iman etmiş,, lakin Muhacir iman etmemiş, İslâm'a girmekten çekinmiş. İşte o zaman bu âyet nazil olmuştur. Peygamberlerin atası olan İbrahim bakınız ne büyük bir zattır: وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ فِى الدُّنْيَا **Ulûhiyetim ve şanım hakkı için, Biz, elbette İbrahim'i, dünyada ıstıfa ettik, yani halk arasında temizlik ve sâfiyet özü olarak**

---

(1) Buharî, Tefsir Sureti, 33/10; Enbiya, 10; Daâvât, 31,32; Müslim, Salât, 65,66,69; Ebu Davud, Salât, 179; Nesaî, Sehv, 49.

seçtik, eğitip güzel huylarla donattık ve onu dost (halîl) edindik, imamet-i kübraya, peygamberlik ve hikmete nail eyleyip, yüce derecelere getirdik ve seçkin kıldık. وَاِنَّهُ فِي الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ **Şüphe yok ki o, ahirette de, elbette iyiler zümresindendir.** Doğruluğuyla, dürüstlüğüyle, hayır ve iyilikseverliğiyle ün yapmış olan, Allah'ın makbul kulları arasındadır. Dünya ve ahirette bu kadar nîmete nail olmuş böyle bir zatın milletinden, hiç aklı başında olan bir kimse yüz çevirir mi? O ıstıfa, o seçim ne zaman oldu bilir misin? اِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ اَسْلِمْ **Rabbi ona, Bana teslimiyetini, İslâm'ını arzet, ihlas ve iman ile Bana teslim ol, dediği ilk teklif anında.** قَالَ اَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ **O, âlemlerin Rabbine nefsimi teslim ettim, özümü şirkten sakınıp, yüzümü ancak O'na döndüm." demiş** ve Allah'ın birliğine iman etmişti. اَسْلِمْ emri, ilk iman teklifi karşısında onun yönelişinden de kinayedir ki, En'âm Sûresi'nde وَكَذٰلِكَ نُرِى اِبْرٰهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمٰوَاتِ (En'âm, 6/75) âyetiyle başlayan ve daha sonraki âyetlerde de süren, Allah'ın birliğini isbat uğrunda getirdiği delillere bir işarettir ki Allah Teâlâ, onun kalbine İslam bilgisine götüren tevhid esaslarıyla ilgili delilleri göstermiş; yıldızların, ayın ve güneşin batmasından, gerçek yaratıcının yüceliğine deliller getirmeyi ilham ve ihsan etmiştir. O da henüz, büluğ çağından önce ve peygamberlik mertebesine ermeden nazarî ve aklî istidlâl yollarıyla âlemin hâdis (sonradan) olduğunu anlamış ve "hudûs-i âlem" (âlemin sonradan olması) delilinin özünü kavramış, اِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ حَنِيفًا وَمَا اَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ *"Ben bir hanif olarak yüzümü öyle bir yaratıcıya çevirdim ki O, gökleri ve yeri yoktan var edendir. Ve ben asla O'na şirk (ortak) koşanlardan değilim."* (En'âm, 6/79) diyerek âlemlerin Rabbine iman ve İslâm'ını sunmuş idi. Şu halde onun kalbi hiçbir zaman şirk (Allah'a ortak koşmak) ile dolu olmadı. Bütün hayatı boyunca hep muvahhid (Allah'ı birleyici) ve müslim idi. Rabbi onu, aklı ermeye başladığı andan itibaren ıstıfa etti, kalbini ve aklını yanlış duygu ve düşüncelerden ayıklayarak terbiye etti. Onun ibtilâ (imtihan) ve ıstıfası da o zaman başladı. "İslâm" kelimesi o zamandan, yani İbrahim'in teslimiyeti zamanından itibaren "İbrahim milleti" demek oldu. Bu kadarla da kalmadı, وَوَصّٰى بِهَا اِبْرٰهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ **Ayrıca hem İbrahim'in kendisi, hem de torunu Yakup, her ikisi de kendi oğullarına bu kelimeyi veya bu milleti tavsiye ettiler.** Nafi, İbnü Âmir ve Ebu Cafer kırâetlerinde اَوْصٰى بِهَا diye okunur ki, onu vasiyyet ettiler demektir. İbrahim'in İsmail ve İshak'dan sonra Medyen ve Medan adında iki oğlu daha olduğu rivayet edilir. Onun sekiz veya yirmidört oğlu olduğu yolunda rivayetler de vardır. Yakup'un oğulları ise oniki tane idi: Rubin, Şem'un, Lavi, Yehuza, Yeşsuhuz, Zebulun, Zevana, Teftuna, Kevza, Uşir, Bünyamin ve Yusuf Aleyhis-

selâmdır. Yakub'un bir adı da İsrail olduğu için, Benî İsrail (İsrailoğulları) demek Yakub'un oğulları, yani Yusuf ve kardeşleri demektir. İsrailoğulları işte bu oniki kardeşin çocukları ve torunları ve onların soyundan gelen nesillerdir. İbrahim de Yakup da oğullarına bu milleti şöylece vasiyyet ve tavsiye ettiler: يَا بَنِيَّ اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰى لَكُمُ الدِّينَ **Ey oğullarım! Hiç şüphesiz, Allah, sizin için uyacağınız dini bizzat seçip ıstıfa etmiştir.** Size dinlerin en safını, en arınmışını ve seçkinini ihsan eylemiştir. فَلَا تَمُوتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُسْلِمُونَ **Şu halde, tam ve kâmil bir müslüman olarak ölmekten başka türlü ölmeyiniz.**

Ey İbrahim milletine önem vermeyen, ona rağbet etmeyen İsrailoğulları ve benzerleri! اَمْ كُنْتُمْ شُهَدَٓاءَ اِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ اِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدٖى **Ölüm, Yakup'un huzuruna geldiği, yani Yakup ölmek üzere olduğu vakit, ölüme hazırlanmaya çalıştığı vakit, oğullarına, "Benden sonra neye ibadet ve kulluk edeceksiniz?" dediği vakit, yoksa siz orada hazır mıydınız?** Şüphesiz değildiniz. Halbuki gerçek İsrailoğulları olan Yakub'un öz oğulları orada hazır idiler. Yani soyundan geldiğiniz atalarınız orada hazır idiler ve onlar babalarına cevap verdiler, ona ne dediler bilir misiniz? İşte onların ne dediklerini ilâhî vahiyden şimdi öğreniniz: قَالُوا نَعْبُدُ اِلٰهَكَ وَاِلٰهَ اٰبَٓائِكَ اِبْرٰهٖيمَ وَاِسْمٰعٖيلَ وَاِسْحٰقَ اِلٰهًا وَاحِدًا وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ **"Biz, senin ilâhına ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilâhına, bir olan o ilâha ibadet edecek ve ancak O'na tapacağız, O'na bağlanacağız, O'ndan başkasını tanımayacak ve yalnızca O'na boyun eğeceğiz." dediler.** Mısırlılar'ın türlü türlü putlara taptıklarını gören Hz. Yakup, onların içinde yaşayacak olan oğullarına, daha önce yaptığı çeşitli tavsiye ve uyarılara titizlikle uyulmasını ve kendisinden sonra da dinin elden bırakılmamasını hatırlatmak için, aynı vasiyyeti son nefesinde bile oğullarına bir kerre daha hatırlatmak gereğini duymuştu. O, gerçekten Allah'a bağlı bir kul olduğunu ve İslâm üzere ölmenin önemini kendi şahsında örnek olarak göstermişti. Oğulları da böyle cevap vererek bu uğurda kararlı ve azimli olduklarını ortaya koymuşlardı. Dikkat ediniz ki, onlar Yakup'un dedesi İbrahim'den ve amcası İsmail'den söze başladılar, bunları da «اٰبَٓائِكَ» adı altında ifadelerine dahil edip, kendi babalarından saydılar. Kendilerinin sadece İsrailoğulları değil, aynı zamanda İbrahimoğulları olduklarını ve onun soyundan geldiklerini ifade ettiler. Çünkü İbrahim kıssasını biliyorlardı, nimetin sırrını anlıyorlardı. Burada Tevrat'ın son peygamberi müjdeleyen ve tarif eden âyetlerinden bazılarındaki "ihvanınızdan, yani kardeşlerinizden" kelimesinin mânâsını açıklayan bir cümle vardır. Eldeki Tevrat'ın beşinci sifrinin onbirinci faslında Hz. Musa'nın dilinden, "İlâhınız Rab Teâlâ, size aranızdan ve ihvanınızdan bana benzer bir nebi ikame edecektir." şeklinde haber verilmekte-

dir. Burada Hz. Musa'nın ifadesi "nebiyyen mislî" şeklindedir ki, "benim gibi bir peygamber", "benim özelliklerime benzer özellikte bir peygamber" demektir. Yine aynı fasılda "Rabbi Teâlâ, Musa'ya dedi ki, Ben onlara ihvanınız (kardeşleriniz) arasından sana benzer, seni andıran -nebiyyen misleke- bir peygamber tayin edip görevlendireceğim. O peygamberin, Benim ismimle tebliğ edeceği kelamları, her kim dinlemezse, Ben ondan intikam alırım." şeklinde yer almış bulunmaktadır. Bundan dolayıdır ki, İsrailoğulları hala onun yolunu gözleyip dururlar. Ey İsrailoğulları! Demek ki, peygamberlerin sonuncusu ve tıpkı Hz. Musa'ya benzeyen, şeriat ve furkan sahibi biri, kardeşleriniz arasından peygamber olarak gönderilecektir. İsrailoğulları'ndan böyle bir peygamber gelmemiştir. Bu peygamber sizden değil, ihvanınızdan gelecektir. Acaba İsrailoğulları'nın ihvanı kimlerdir? Yine İsrailoğulları'nın kendileri midir? Halbuki İsrailoğulları bir bütün olarak ele alındığı zaman onların kardeşlerinin kendileri olmaması gerekir, Yakub'un oğulları, babalarına cevap verirken, "babaların İbrahim ve İsmail ve İshak" demekle bu kardeşlik ilişkisini göstermişlerdir. Yakub'un öbür kardeşi İs soyundan Eyyûp (a.s.)'dan başka peygamber gelmemiştir, o da Hz. Musa'dan önce idi. Bu ihvan olsa olsa İsmail zürriyetinden olanlar idi. Çünkü İsmail, İshak'ın büyük kardeşi, Yakub'un da amcası idi. Gerçek mânâsıyle İsrailoğulları olan Yakub'un evlatları, İsmail'e dahi "baba" demekle İsmail evlatlarının kendi kardeşleri olduklarını ifade etmişlerdi.

İslâm âlimleri ve kıymetli tefsirciler, bugün elde bulunan Tevrat ve İncillerde, son peygamber Muhammed (s.a.v.) Efendimiz'in peygamberliğini açıkça veya dolaylı olarak müjdeleyen, onun bazı özelliklerini bildiren âyetlerin bir kısmını, aşağıda yer aldığı şekilde, açıklamışlardır:

Birincisi: Tevrat'ın biraz yukarıda naklettiğimiz iki âyetinin Arapça'ları şöyledir: إنَّ الرَّبَّ إلهَكُمْ يُقِيمُ لَكُمْ نَبِيّاً مِثْلِي مِنْ بَيْنِكُمْ وَإخْوَانِكُمْ إنَّ الرَّبَّ تَعَالَى قَالَ لِمُوسَى إنِّي مُقِيمٌ لَهُمْ نَبِيّاً مِثْلَكَ مِنْ بَيْنِ إخْوَانِهِمْ أيُّمَا رَجُلٍ لَمْ يَسْمَعْ كَلِمَاتِي الَّتِي يُؤَدِّيهَا عَنْ ذٰلِكَ الرَّجُلِ بِاسْمِي أنَا أنْتَقِمُ مِنْهُ *"Muhakkak Rabb, sizin ilâhınızdır. Sizin için aranızdan ve kardeşlerinizden, benim gibi, bir peygamber koyacaktır." "Muhakkak Rabb Teâlâ Musa'ya şöyle dedi: "Şüphesiz ben, kardeşleri arasından onlar için senin gibi bir peygamber koyacağım. Her kim benim ismimle bu adamdan ulaştırdığı kelimelerimi dinlemezse muhakkak ondan intikam alacağım."*

Bunun Yunanca'sı da acizane gördüğüm kadarıyla şu şekildedir:

پرو فيتير اپن انا ستعش كريوس اوثئوس افتون اذرفون ايمون او سمه استفون بسا پيشسى اينون قاقوسى توپرو فتو

اچينو اقسلو ترقتسته افتو لا غو افتس

İkincisi: Tevrat'ın birinci bölümünün dokuzuncu babında: "Sâre, Hacer'e öfkelenip gazap ettiği vakit, Allah'ın meleği göründü ve ey Sâre'nin cariyesi Hacer, nereden geldin ve nereye gidiyorsun dedi. Hacer, ben hanımım Sâre'den kaçıyorum, dedi. Bunun üzerine melek ona: Sen hanımına dön, onun emirlerine boyun eğ. Zira Rabbin senin zürriyetini çoğalttıkça çoğaltacak. Zira sen gebe olacak ve bir oğul doğuracaksın. Allah Teâlâ senin yalvarmalarını ve boyun eğişini duyduğundan dolayı onun adını İsmail koyacaksın. O insanların gözbebeği olacak ve onun eli herkese açık ve hepsinin üstünde olacak ve herkesin eli ona hürmetle uzanacak ve o bütün kardeşlerine rağmen şükredecek." dedi[1].

İsmail Aleyhisselâmın elinin, bütün insanların elinin üstünde olması bizzat değil, ancak evladından Muhammed (a.s.v.)'ın peygamberliğiyle olduğunda şüphe yoktur. Zira o zamana kadar İsmail ve evladı, çölde mahsur idiler. Hz. Muhammed'in peygamberliği üzerine İslâm dini ile doğuya ve batıya yayıldılar.

Üçüncüsü: Yine Tevrat'ın Tekvin bölümünün yirminci babında: "Rabbi Teâlâ Tûr-i Sîna'da geldi ve bize Saîr'den tulû etti (doğdu) ve Faran dağlarında zuhur eyledi ve sağından Kıddîslerin ünvanlarını saf yaptı da onlara izzet ihsan etti ve onları bütün kavimlere sevdirdi ve Kıddîslerin hepsine bereketle dua etti". Bilindiği gibi Faran veya Paran dağı Hicaz'dadır. Yine Tevrat'ta: "İsmail büyüdü ve okçu oldu." denilmektedir[2]. İsmail'in Mekke'de sakin olduğu da bilinmektedir. Şu halde bu âyetin de Hicaz'da Hz. Muhammed'in peygamberliğine ve Mekke'nin fethine işaret ettiğinde şüpheye düşmemek lazım gelir. Yahudiler bunu "Tûr-i Sina'dan ateş zuhur edip çevreye yayıldığı zaman Saîr'den ve Faran'dan dahi birer ateş zuhur edip çevreye yayıldı." şeklinde yorumluyorlar ve Musa'ya vahiy geldiği sıralarda olmuş bitmiş bir hadise gibi gösteriyorlar. Lakin Allah'ın bir yerde mücerret bir ateş yaratmasına, "Oradan Rab geldi, tulû etti, zuhur etti." denilmeyeceği aşikârdır. Böyle denilebilmesi için oralarda bu olayın arkasından bir vahiy veya bir harikanın meydana gelmesi gerekir. O tarihlerde ise Tûr-i Sina'dan başka bu gibi yerlerde böyle bir şey olmadığı herkesçe biliniyor. Her halde bu âyet, Hz. Muhammed'in peygamberliğine ve onun saf saf olmuş ashabına özellikle Mekke'nin fethine ve fetih sırasında Ashab-ı kiramın saflarına işaret etmektedir. Nitekim Habkuk Kitabı'nda bu mânâ tamamen beyan olunmuştur, şöyle ki:

"Allah Tûr-i Sina'dan, Kudsî Faran Dağı'ndan geldi, Muhammed'in

(1) Tevrat, Tekvin, XV, 7-12.

(2) Tevrat, Tekvin, XXI, 21.

kıymetinden sema bir açılsa ve hamdinden yeryüzü bir dolsa, manzarasının şuaları nur gibi olurdu, ülkesini şanla muhafaza eder, ölümler önünden yürür. Yırtıcı kuşlar askerine arkadaş olur. Kalktı yeryüzünü kuşattı ve bütün ümmetleri gözetti ve onlardan bahseyledi. Eski dağlar eğildi, ebedî tepeler indi. Medyen ehlinin örtüleri sıyrıldı. Atlara bindik, yay ve boyun binitlerinin üstüne çıktık. Yakında yaylarını doldurup atacaksın. Ey Muhammed, oklar senin emrinle tam bir kanış kanacak, yeryüzü nehirlerle gürleyecek. Seni dağlar gördü titredi, sel yağmurları senden bir yana çekildi. Sahralar senin heybetinden ürktü, korkusundan ve perişanlığından ellerini kaldırdı. Güneş ve ay, yörüngelerinde durakladı. Askerler oklarının parıltısında ve beyanının parlaklığında yürüdü. Yeri öfkeyle çiğnersin, ümmetleri zecren döver, harman edersin. Çünkü sen ümmetinin kurtulması ve atalar toprağının kurtarılması için zuhur ettin!"

Hıristiyanlara ait nüshalarda son cümle "ümmetinin kurtuluşu ve Mesih'in kurtarılması için zuhur ettin." şeklinde olduğu da rivayet edilmektedir. Gerçekten de Muhammed (s.a.v), bütün yücelikleri aşmış ve Hz. İsa Mesîh (s.a.v.)'i de yahudilerle hıristiyanların yalan ve iftiralarından kurtarmıştır.

Dördüncüsü: Kitabı Mukaddes'in İşâya kitabında: "Kuvvet ver, çiçek aç, arkadaşın Mekke'ye niyet ediyor. Artık vaktin yaklaştı, Allah'ın kerameti üzerine doğacaktır. Arz karanlıklara bürünmüş, sis ümmetleri kaplamıştır. Rab, sana tam bir işrak aydınlıkla parlayacak Üzerine kerametini ızhar eyleyecek. Ümmetler senin nuruna, melikler senin parlak ziyana yürüyecek. Gözünü etrafındakilere kaldır ve düşün, zira onlar senin yanında toplanacak ve seni hac ve ziyaret eyleyecek ve sana evlatların uzak diyarlardan gelecekler. Çünkü sen şehirlerin anasısın. Şimdi diğer şehirlerin evladı, Mekke'nin evladı demektir. Koltuklar ve sedirler üzerinde elbiselerinle süslen. Bunu gördüğün zaman sevinç duyacaksın. Çünkü denizin zahireleri sana meyledecek, ümmetlerin askerleri sana hac eyleyecek. Medyen tokluları sana sevkolunacak. Seba ehli sana gelip, Allah'ın nimetlerini konuşacaklar ve O'nu büyükleyecekler. Farâ'nın koyunları sana gelecek ve benim mezbahıma beni razı edecek kurbanlar sunulacak ve o zaman Ben, şanlı beytim için bir hamd ihdas edeceğim".

Bu sayılan vasıfların hepsi, Mekke için, ancak fetihten sonra gerçekleşti. Milletlerin askerleri ona haccetti, denizlerin zahireleri oraya aktı. Orada ihdas olunan yeni hamd şekli de لَبَّيْكَ اللّٰهُمَّ لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ لَبَّيْكَ اِنَّ الْحَمْدَ وَالنِّعْمَةَ لَكَ وَالْمُلْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ *"Buyur Allah'ım! Emrine hazırım. Senin hiçbir ortağın yoktur. Emret Allah'ım! Şüphesiz ki hamd, nimet ve mülk senindir. Senin hiçbir ortağın yoktur."* telbiyesidir. Araplar İslâm'dan önce de telbiye getirirlerdi, fakat لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ إِلَّا شَرِيكًا هُوَ

لَكَ تَمْلِكُهُ وَمَا مَلَكَ " *Buyur Allah'ım! Senin kendine ait olup sahip bulunduğun ve senin için olan ortaktan başka bir ortağın yoktur.*" derlerdi(1). İşâya kitabında Bâdiye hakkında birçok tavsifler vardır.

Beşincisi: Tevrat tefsircilerinden Seman, Tevrat'ın birinci sifri (Tekvîn)nin başlarında şunu rivayet etmiştir: "Allah Teâlâ, İbrahim aleyhisselâma vahyedip dedi ki; İsmail hakkındaki duanı kabul ettim ve onu mübarek kıldım, büyüttüm ve cidden muazzam yaptım, on iki büyük çocuk doğurtacak ve onu ben bir muhteşem ümmet için imam yapacağım."

İsmail evlatları içinde bizim peygamberimiz Muhammed aleyhisselâmdan başka bir muhteşem ümmete imam olan kimse yoktur. Ve bu ümmetin, Muhammed ümmeti olduğu aşikardır.

Altıncısı: Tefsiri üzerinde durduğumuz bu âyetle ilgili olmak üzere Hz. Yakup'un evladına vasiyeti hakkında Tevrat'ın Yunanca tercemesinde şu âyet nakl edilmiştir: او چقليبون ارخون اقشيفو ذاچه ايغمنوس افتو يزون افتواوس پچنه چه افتوس پروس ذوچيه اثنون Hz. Yakup, oğullarını toplayıp onlara demişti ki: "Ey oğullarım, gelecek olan o peygamber gelmediği müddetçe bizden peygamberlik kesilmez. O geldikten sonra bizden peygamberlik ve saltanat kesilir. Cümle âlem onun gelişini beklemektedir."

Yedincisi: Zebur'un yine Yunanca'sından şu metin nakledilmiştir:

انا تلى اترس افتو ذيچه اوشينى چه پشيوس ايرنيس آ اوس او اندن ارثى ايسلنى چه فتا چير لفسى ايو ثلا سي آ اوس ثلاسيش چه ايوبونا مون آ اوس پراتو قس ايقو منس انو هيون پرو پسنده اثبو بس چه ايوخري آنتو حلينقور سيچه په پروشحيليون افتون پندس ايواسيس بس بس

Yani, Hak Teâlâ vahiy yoluyla Davud'a buyurdu ki: "Senden sonra şeriat sahibi bir peygamber göndereceğim ki, onun peygamberlik güneşi, doğuya ve batıya nur saçacak, onun kendisine ilk önce tabi olan ümmeti Arap kavminden olacak. İnat ve muhalefet edenler, hor ve hakir olacak zillete düşecek, şeriatine cihanın hükümdarları itaat edecek. Dini ve şeriati kıyamete kadar baki kalacak."

Sekizincisi: İncillerde de Hz. Muhammed'in vasıfları hakkında müjdeler bulunmaktadır. Bu cümleden olarak: ار خنو موس اوصبروس تامو يفونده اوتى پروتوس موانى اواحى اقشيفوس ليسون توغانده قونوزيا نفون افتو nassı mevcuttur.

Yani Hz. İsa buyurmuş ki; "O ki, benden sonra gelecek, benden evvel ya-

(1) Buhari, Hacc, 26; Müslim, Hacc, 19,22; Ebu Davud, Menasik, 26; Tirmizi, Hacc, 13; Muvatta, Hacc, 28.

ratılmıştır. Ben onun papuçlarının bağını çözme hizmetine bile layık değilim." (Matta İncili) [1].

Dokuzuncusu: Yuhanna İncili'nin Arapça'sında şöyle bir âyet bulunmaktadır: قَالَ الْمَسِيحُ لِلْحَوَارِيِّينَ اَنَا اَذْهَبُ وَسَيَاتِيكُمُ الْفَارَقْلِيطُ رُوحُ الْحَقِّ الَّذِى لاَ يَتَكَلَّمُ مِنْ قِبَلِ نَفْسِهِ اِنَّمَا يَقُولُ كَمَا يُقَالُ لَهُ

Hz. İsa Mesih, Havarilerine demiştir ki: "Ben gideceğim ve size Faraklit, o ruhulhak gelecektir ki o, kendiliğinden konuşmaz. Ancak kendisine söylendiği gibi söyler." (Yuhanna)

Gerçekten de Kurân'da اِنْ اَتَّبِعُ اِلاَّ مَا يُوحَى اِلَىَّ *"Ben ancak bana vahyedilene uyarım."* (En'âm, 6/50); قُلْ مَا يَكُونُ لِى اَنْ اُبَدِّلَهُ مِنْ تِلْقَاءِ نَفْسِى اِنْ اَتَّبِعُ اِلاَّ مَا يُوحَى اِلَىَّ *"De ki, onu kendiliğimden değiştirmem benim için olacak şey değildir. Ben bana vahyolunandan başkasına uymam."* (Yunus, 10/15) ve وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَى اِنْ هُوَ اِلاَّ وَحْىٌ يُوحَى *"O kendi keyfine, kendi heva ve hevesine göre konuşmaz, onun sözleri vahiyden başka birşey değildir."* (Necm, 53/3,4) âyetleri bu ifadeyi doğrulamaktadır. "Faraklit" kelimesi iki türlü tefsir edilmiştir ki: Birisi "Şafî müşeffa" demektir. Bu ise Resulullah'ın bir sıfatıdır.

İkincisi, hıristiyanlardan bir kısmı demiştir ki; Fariklit hak ile batılı ayıran demektir. Aslı "fâruk"tur, "lit" ise tahkik ve te'kit ifade eder. Bu suretle Fariklit, furkan sahibi demek olur. Bu da peygamberlerin sonuncusu olan Peygamber (s.a.v.) Efendimiz'in isimlerinden biridir. Hıristiyanların bu âyetleri anlamak istememeleri dalaletten başka bir şey değildir. Şafi' müşeffa' anlamına gelen Fariklit Yunanca'dan, ikincisi ise İbranîce'den alındığına göredir.

Onuncusu: Bu âyetler eldeki Tevrat ile İncil'in muhtelif nüshalarında mevcut olan ve yahudilerle hıristiyanların, aslını değil, yalnızca mânâsını gizlemek maksadıyla yanlış te'villerle tahrif etmek istedikleri âyetlerdir. اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلاَوَتِهِ اُولٰئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ *"Kendilerine kitabı verdiğimiz ehliyetli kimseler, onu, tilavetinin hakkını vere vere okurlar, çünkü ona inanırlar."* (Bakara, 2/121) âyetinin mânâsına uygun olarak bunlar kitabı hakkıyle okuyanlardır. İşte bu âyetler, onu hakkıyle okuyanlar arasında azıcık idraki, azıcık insafı olanlar için her türlü şüphe ve tereddüdü ortadan kaldırmaya yeten açık seçik belgelerdir. Aslında Kur'ân'da bunların her birini doğrulayan çok sayıda âyet bulunmaktadır. Bunlardan başka, bazı tefsirciler, Tevrat ve İncillerden çıkarılarak aslı büsbütün

---

(1) Bu Yunanca âyetler, Sultan Ahmet zamanında İslâm dinini kabul eden Muhmut Efendi adındaki bir zatın, kendi ihtida sebeplerini göstermek üzere kaleme aldığı bir risaleden nakledilmiştir. (Müellif)

ortadan kaldırılmış bazı önemli âyetlerin varlığından da söz etmişlerdir: Abdullah b. Abbas Hazretlerinden rivayet olunduğu üzere, Cenab-ı Allah, Tevrat'ta İsrailoğulları'na şöyle bir ahit vermiştir: "Ben, İsmail evladından bir ümmî peygamber göndereceğim, her kim ona tabi olur, getirdiği nuru tasdik ederse günahını bağışlar, kendisini cennete girdiririm ve ona iki ecir veririm; biri Musa'nın ve diğer peygamberlerin getirdiklerine uymanın ecri, biri de İsmail evladından ümmî peygamber Muhammed'in getirdiğine uymanın ecridir." Bunun Kur'ân tarafından tasdiki: الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهِ هُمْ بِهِ يُؤْمِنُونَ * وَاِذَا يُتْلَى عَلَيْهِمْ قَالُوا آمَنَّا بِهِ اِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّنَا اِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ * اُولَئِكَ يُؤْتَوْنَ اَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا وَيَدْرَؤُنَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ *"Kur'ân'dan önce kendilerine kitap verdiklerimiz ona da iman ederler, onlar kendilerine Kur'ân okunduğu zaman, "Ona iman ettik, çünkü o Rabbimizden gelmiş bir hakikattir. Esasen biz ondan önce de zaten müslüman idik." dediler. İşte bunlara ecirleri iki kerre ödenecektir... onlar kötülüğü iyilikle savarlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan harcarlar."* (Kasas, 28/ 52,53,54).

Tevrat'ta, sonuncu peygamberin doğumu Mekke'de, meskeni Taybe'de, mülkü Şam'da ve ümmeti hammadûn diye vasfedildiği de nakledilmiştir.

Yukarıda nakledilen ve bugün dahi mevcut bulunan Tevrat ve İncil âyetleri de kesinlikle gösteriyor ki, Cenab-ı Allah ötedenberi eski ümmetlerin her birine ileride gelecek ve hepsinin son hedefi olacak bir şanlı peygamberi haber vermiş, vaad ve müjde buyurmuş, gelmeden evvel hepsine onun gıyabında iman teklif eylemiş ve her Kitap ehli bunu kabul edip, Allah'a ahd ve misak vermiştir. Bu ahit ve bu âyetler gereğince ne Musevilik başlangıçtır, ne de Hıristiyanlık sonuçtur. Tevrat'a göre; Musa'ya benzeyen ve kitabı hep bismillah ile başlayan o peygamberin Hz. İsa olmadığı aşikardır. Ayrıca bizzat İncil âyetlerinin delaleti gereğince kendisinden sonra furkan sahibi ve hakkın ruhu olan o peygamberin teşrifini müjdelemiş olan İsa, dininin son hedef olmadığını açıkça itiraf etmiş, "Ben gitmezsem, size o gelmez." diyerek son peygamber Efendimiz hakkında ümmetinden en son ahdi o almıştır. İşte bu vaad ve ahdi tasdik ve bilfiil gerçekleştirmek üzere Cenab-ı Allah "lâ raybe fih" yani içinde hiçbir şüphe bulunmayan Kitab-ı mübîn'i ve Furkan-ı hakîm'i ile son peygamber Muhammed Mustafa (s.a.v.) Efendimiz'i peygamber olarak göndermiş ve bundan dolayı İsrailoğulları'na ilk hitabında اَوْفُوا بِعَهْدِي اُوفِ بِعَهْدِكُمْ *"Haydi bakalım siz benim ahdimi yerine getirin, ben de size verdiğim sözü yerine getireyim."* (Bakara, 2/40) ve وَآمِنُوا بِمَا اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ *"Yanınızdaki kitabı (Tevrat'ı) tasdik eden bir kitap olarak indirdiğim Kur'ân'a iman edin!"* (Bakara, 2/41) ilâhî fermanları bu ahdin icra

ve ifasını ve gereğinin yerine getirilmesini talep etmiştir. Bu konudaki bütün şüpheleri silip gidermek için aklî ve naklî her türlü delili gözler önüne sermiştir. En nihayet İbrahim'in dua ve kelimatına ve Hz. Yakub'un vasiyyetine dikkat çekerek, ihvanın mânâsını ve İslâm'ın aslını ve değerini anlatmış, meselenin özünü ve içyüzünü aydınlatmıştır.

Şimdi bütün bu hitapların nihaî faydasını özetlemek üzere buyuruluyor ki:

تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ
مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٣٤﴾

Meâl-i Şerifi

134. Onlar bir ümmetti, geldi geçti. Onlara kendi kazandıkları, size de kendi kazandığınız. Siz onların yaptıklarından sorguya çekilecek değilsiniz.

Ümmet: İmam kökünden alınmış bir çoğul isimdir ki, çeşitli insan gruplarına önder olan ve kendisine uyulan bir cemaat demektir. Yani bir insanın çevresinde sağlam bir birlik oluşturup, düzenli bir şekilde faaliyet gösteren ve bu şekilde çeşitli insan grupları üzerine hakim olan bir topluluktur. Diğer bir tabirle ümmet, imamet-i kübra sahibi cemaattir. Cemaatlara göre ümmet, fertlere göre imam gibidir. Demek ki ümmet, hakim bir milletin fertlerinden meydana gelmiş olan bir sosyal toplumdur.

تِلْكَ **Bu zikrolunan cemaat,** yani İbrahim ile Yakub ve bunların vasiyyetlerini tutan, Allah'ın birliğine inanan ve müslüman olan oğulları أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ **geçmiş bir ümmettirler.** Çeşitli insan gruplarının birliği için, onların önüne geçmiş, uyulmaya ve itaat edilmeye layık bir cemaat idiler. Şu halde onlar başka siz başkasınız, siz onlar değilsiniz ve onlar sizden hiç değildir. Siz "Biz onların evladıyız." diye kuru bir neseple iftihar etmekle kurtulamazsınız, لَهَا مَا كَسَبَتْ **onların kazandıkları onlara aittir,** وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ **sizin kazandıklarınız da size aittir.** وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ **Ve siz, onların yaptıkları amellerden sorumlu olmazsınız, sorumlu tutulmazsınız. Herkesin menfaati kendi kazancında ve herkesin sorumluluğu da kendi yaptığındadır.** Cemaatler de böyledir: Sizden

öncekiler iyilik yapıp sevap kazandıkları halde, siz onlara benzemeyip fenalık yapar, günah kazanırsanız, sırf onların soyundan gelme iddianızla onların kazancından faydalanamazsınız. Yine bunun gibi, öncekiler fena şeyler yapmışlar, ancak siz bu hususta onlara uymamış iseniz, onların fenalığı da sizden sorulmaz. Sizden hesabı sorulacak olan şey sadece kendi amelleriniz, kendi yaptıklarınızdır. O halde sizden öncekilerin iyiliğiyle iftihar etmeyin, onlarla öğünmeyin. Siz de onlar gibi iyi kazançlar kazanmaya bakın. Ayrıca eski atalarınız hatalar yapmış, günah işlemiş ise ondan dolayı da üzülmeyin, siz onlara uymayıp hak yoluna gidin, iyilik yapın.

İyilerin, geçmiş büyüklerin evlatları ve mensupları onlara uyup, onlara benzeyip İslâm ve ihsan ile iyi ameller ve büyük işler yapmazlarsa, kuru bir nesep ve mensubiyet iddiasıyla kendilerini sorumluluktan kurtaramazlar. Aynı şekilde kötülerin evlatları, geçmiş atalarına uymayarak iyi ve güzel işler yaparlarsa sırf onların soyuna mensup olmaları yüzünden, geçmişlerinin yaptıkları kötülüklerden dolayı hesaba çekilmezler ve kendilerini kurtarmış olurlar. كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ *"Herkes kendi yaptığıyla rehin tutulur."* (Tûr, 52/21), وَاَنْ لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى *"Gerçekten de insan için kendi emeğinden başkası yoktur."* (Necm, 53/39) âyetleri bunu kesin olarak ortaya koymuştur. Nitekim Peygamber Efendimiz, akrabaları olan Haşimoğulları'na, لَا يَأْتِينِى النَّاسُ بِاَعْمَالِهِمْ وَتَأْتُونِى بِاَنْسَابِكُمْ "Başkaları bana hizmetleriyle gelirken, siz sadece neseplerinizle gelmeyin." buyurmuştur. Gerçi nesep ve yakın akrabalık bir şereftir. Fakat sadece nesep, halas ve felah (kurtuluş) için yeterli bir sebep değildir. Fayda getiren yakınlık asıl amelde, din ve ahlâkta, hasılı geçerli olan gerçek sebeplere sarılmaktadır. İşte bundan dolayıdır ki; âyet-i kerimede فَاِذَا نُفِخَ فِى الصُّورِ فَلَٓا اَنْسَابَ بَيْنَهُمْ *"Sûra üfürüldüğü zaman, artık o gün aralarında ne soy-sop kalır, ne de birbirlerini arayıp soracak halleri!"* (Müminûn, 23/101) buyurulmaktadır.

Cenab-ı Hakk'ın, yaratılıştan gelen ihsan ve ikramları çoktur ve bunlar bütün yaratıklarına şamildir. Yaratılışın kanunları ve ilkeleri herkes için geçerli ve zorunludur. Lakin insan için buna karşılık başka bir kanun daha vardır ki, o da istek ve emek kanunudur ve insan işte bundan sorumludur. Kazançların hesabı görüldüğü zaman, doğuştan sahip oldukları imkan ve kabiliyetleri kötüye kullananlar daha çok zarar ederler, o vakit büyük nesepler, şerefli atalar onlar için yüz karası olur. İşte bundan dolayıdır ki, herkes kendi kazancına bağlıdır. Acaba bu mesele böylece mutlak mıdır? Bu âyetlere göre mutlak ve kesin görünüyor. "Ancak herkesin fayda ve zararı yalnız kendi çalışmasına bağlı kalacaksa, kimse kimsenin yaptığından fayda ve zarar görmeyecekse, sosyal yardımlaşmanın,

ümmet ve imametin hikmet ve faydası nedir? Bu sosyal yardımlaşma ve dayanışmalar, işleri kolaylaştırmaya yarıyorsa bu da bir fayda değil midir? Sonra tevarüs (kalıtım) denilen şey yalnızca dünyaya ait bir özellik olsa bile, ortaya çıkardığı sonuçlar bakımından ahirete de faydası olmuyor mu? Eğer kesinlikle böyle ise yukarıdan beri İsrailoğulları kıssalarında, onlar halef ve selef olarak, niçin birbirlerinin yaptıklarıyla övülüyor ve yeriliyorlar?" şeklinde sualler akla gelebilir. Gerçekten bu hükümler mutlak ve kesin gibi görünmüyor. كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ إِلاَّ أَصْحَابَ الْيَمِينِ *"Herkes kendi yaptığıyla rehin tutulacaktır, ancak meymenetli dostlar böyle değildir."* (Müddessir, 74/38-39) âyeti gereğince kendi çalışmasının üstünde birtakım nimetlere erecek olan yemin ashabı (uğurlu dostlar grubu) da vardır. Yine bunun gibi وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ *"İman eden ve zürriyetleri de iman yolunda kendilerine uyanlar, işte Biz onların nesillerini de kendilerine kattık."* (Tûr, 52/21) âyeti gereğince uymak ve tabi olmak şartıyla zürriyetin, köke katılması, kendi kazancının üstünde bir mutluluktur. Demek ilâhî lütuflar kazancın yalnızca başlangıcında değil, arasında ve sonunda da kesintisiz olarak vardır. Kalıtım ve yardımlaşma ilkeleri de böyledir. Şu halde âyetin mânâsı, herkesin birbirinden yararlanma ve zarar görmesini yok saymak ve inkar değildir; sadece kişinin kendi şahsî hareketlerinden, kendi iradesiyle yaptığı tercihlerden yalnızca kendisinin sorumlu tutulacağını, hür tercihlerindeki çalışma ve kazancın önemi ve bunların birbiriyle ilişkisini isbat içindir. Bütün bunlardan, ilâhî mevhibelerin (vergilerin), ikram ve ihsanların yokluğu ve inkarı gerekmeyeceği gibi, ecir ve sevabın da mutlaka çalışmayla uygun olması da gerekmez. Allah'ın ihsanları, çalışmaya bağlı olan yerlerde bile o gayretin derecesiyle sınırlanmış değildir: Küçük bir amele büyük bir ecir verilebilir. Böylece sosyal yardımlaşma esasları, bir tarafın öbür taraftan faydalanmasına dayandığı halde gerçekte bunlar dahi az çok bir müktesep (kazanılmış) hakka ve şarta bağlı bulunmaktadır. Bu da daha önceden mevcut olan din, millet ve vatandaşlık bağları gibi bağlardır. Bütün bu bağlar da iman şartına bağlıdır. Bundan dolayıdır ki, çalışmanın bazı dereceleri toplumun bütününün faydalanmasına manidir. Yine bundan dolayıdır ki, sırf nesep ve akrabalık, bütünüyle o mirasa sahip olmaya yetmez. Aslında kalıtım, mirasçının o mirası bırakana halef olması demektir ki, bu da onun milletine uymayı sürdürmesi şartına bağlıdır. Bu sebeple din ve diyar farklılıkları mirasa engeldir. Mirasçı nesep sebebiyle mirası bırakanın kazancından faydalanmış görünüyorsa da, bu faydalanmanın asıl sebebi yine mirasçının kendi çalışması olan dinine bağlılığıdır. Ayrıca o mirası çarçur etmeden iyi kullanacağı güvenini vermiş olması şartına da bağlıdır.

İşte âyetlerin mutlak gibi görünen hükmünün ilgili yönleri budur. Bundan çıkan sonuç da herkesin menfaatinin kendi kazancına bağlı olmasıdır. Herkes kazancından sorumludur. Kimse kimsenin günahından hesaba çekilmeyeceği gibi, hiçbir kimse bir başkasının kazancından, kendisinin bir çalışması olmadan istifade edemez. Çalışmaya bağlı sonuçların bu kadar adaletle dağıtılması dünyada olmazsa, ahirette muhakkak olacaktır. Ve bunun içindir ki, dünyada sosyal çalışmaların kâr ve zararının adaletle dağıtılmasını sağlamayan ve başkalarının emeğinden, haksız yere faydalanmaya kalkışan ümmetler çabucak yıkılırlar ve böyle zalimler ümmet ve imamete layık olamazlar. Bütün bunlarla beraber az fakat düzenli ve güzel işlerle büyük büyük menfaatler elde etmenin bir yolu vardır. O yol, doğru ve hak yol olan sırat-ı müstakimdir. Yukarıdaki âyetlerde görüldüğü gibi, halef, selefin yaptıklarıyla övülüyor veya yeriliyor olduğu zaman dahi bu övme ve yermelerin yalnızca nesebe değil, iman ve İslâm yoluna uymaya, hak yola girip girmemeye bağlandığı dikkat çekicidir. Bu da yine onların kendi çalışma ve tercihleriyle olacak bir şeydir. Şu halde insanlar vaktiyle yaşamış büyük bir ümmetin nesli ve mensupları olmakla kendilerini kurtaramazlar ve onlar gibi büyük olamazlar. Onlar gibi büyük olabilmek için onlar gibi güzel işler ve büyük eserler yapmak zorundalar. Dahası var, sonradan gelenler, daha öncekilerden daha çok güzel işler yaparlarsa büyüklükte onları da geçerler. İşte o zaman selefler ile haleflerin gelişme yarışından daha büyük ve daha mes'ut bir ümmet meydana gelir ve işte Hz. İbrahim buna dua etmiş, Hâtemü'l-Enbiya Efendimiz de bu duayı tahakkuk ettirmek için ve onun tasdiki olarak gelmiştir. İşte bu zaman böyle bir büyük ümmeti meydana getirmek ve geniş bir doğru yol kurma ve teşkil etme zamanıdır. Bu iş sadece nesep ve soy davası güden, büyük bir soydan gelmekle övündükleri halde atalarının gittiği yoldan gitmeyenlerin kârı değildir. Hem eskilerin güzel yollarını yıkmayıp yaşatmalı, hem de o yolu daha da genişleterek ve daha güzel işler yaparak, cihanşümûl (dünya çapında) bir ana yol, bir sırat-ı müstakim (doğru yol) haline getirmeye çalışmalıdır ki, bunda sadece nesebin tesiri olmaz. Bütün nesepler, bütün hasepler dahil, bütün insanlığın istifadesi sağlanmış olur.

Bu böyle iken:

وَقَالُوا كُونُوا هُودًا

أَوْ نَصَارٰى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرٰهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٣٥﴾

قُولُوا آمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ إِلَى إِبْرٰهِيمَ وَإِسْمٰعِيلَ
وَإِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسٰى وَعِيسٰى وَمَا أُوتِيَ
النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿١٣٦﴾
فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدِ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا هُمْ
فِي شِقَاقٍ فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللّٰهُ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿١٣٧﴾
صِبْغَةَ اللّٰهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ ﴿١٣٨﴾
قُلْ أَتُحَاجُّونَنَا فِي اللّٰهِ وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ وَلَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ
أَعْمَالُكُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ ﴿١٣٩﴾ أَمْ تَقُولُونَ إِنَّ إِبْرٰهِيمَ وَإِسْمٰعِيلَ
وَإِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطَ كَانُوا هُودًا أَوْ نَصَارٰى قُلْ أَأَنْتُمْ
أَعْلَمُ أَمِ اللّٰهُ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللّٰهِ وَمَا اللّٰهُ
بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿١٤٠﴾ تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ
مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٤١﴾

Meâl-i Şerifi

135- Bir de: "yahudi veya hıristiyan olunuz ki, hidayet bulasınız." dediler. Sen onlara de ki: "Hayır! Hanif olarak hakka tapan İbrahim'in dinine (uyarız) ki, o hiçbir zaman müşriklerden olmadı."

136- Deyiniz ki, "Biz, Allah'a iman ettik ve bize ne indirildiyse İbra-

him'e, İsmail'e, İshak'a, Yakup'a ve torunlarına ne indirildiyse, Musa'ya ve İsa'ya ne indirildiyse ve bütün peygamberlere Rablerinden ne verildiyse hepsine iman ettik. Biz onların arasında fark gözetmeyiz ve biz ancak O'na boyun eğen müslümanlarız."

137- Eğer onlar da sizin iman ettiğiniz gibi iman ederlerse doğru yola girmiş, hidayeti bulmuş olurlar. Yok eğer yüz çevirirlerse onlar sadece ve sadece didişmenin içindedirler. Allah onlara karşı sana yeter. Ve O, işitendir, bilendir.

138- Allah'ın boyasına bak, (vaftiz nolacak?) Kim, Allah'dan daha güzel boya vurabilir ki? İşte biz O'na ibadet edenleriz.

139- De ki: "Allah hakkında bizimle didişmeye mi gireceksiniz? Oysa O, bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz de size. Şu kadar var ki, biz O'na ihlas ile sarılıyoruz.

140- "Yoksa siz, İbrahim de, İsmail de, İshak da, Yakup da ve torunları da hep yahudi ve hıristiyan idiler mi demek istiyorsunuz?" De ki: "Siz mi daha iyi bilirsiniz, yoksa Allah mı?" Allah'ın şahitlik ettiği bir hakikatı bile bile inkar edenden daha zâlim kim olabilir? Allah, yaptıklarınızdan gafil değildir.

141- Onlar bir ümmet idiler, gelip geçtiler. Onlara kendi kazandıkları, size de kendi kazandıklarınız. Ve siz onların yaptıklarından sorumlu tutulacak değilsiniz.

وَقَالُوا كُونُوا هُودًا اَوْنَصَارٰى تَهْتَدُوا **Yahudiler ve hıristiyanlar, herkese: "Siz de yahudi ve hristiyan olunuz ki, hidayet bulasınız." dediler.** Yahudiler Yahudiliğe, Hıristiyanlar da Hıristiyanlığa davet edip durdular. Bunlar, ikisi bir araya gelmez iken, her biri kendi yoluna davet edip ihtilaf ve niza çıkardılar, hem de bunun hidayet olduğunu iddia ettiler. İşte bundan dolayı قُلْ **ya Muhammed! Sen söyle de:** بَلْ **Yahudi ve hıristiyan olmak değil, bilakis** مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفًا **hanif, yani küfür ve şirkten arınmış, hakka ve tevhide yönelik olarak İbrahim milleti olalım, hep onun milletine uyalım, onun milletinden ve ehlinden olalım. İbrahim hanif idi,** وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ **müşriklerden değildi.** Kendisinden sonra gelen ve yukarıda görüldüğü üzere, birçok yönden müşriklere benzeyen yahudi ve hıristiyanlardan hiç değildi. Lakin onlar geçmiş bir ümmet idi. "Biz onlardan nasıl olalım?" derseniz, onun da kolayı vardır: Evvela geçmiş olması onların arkasından gitmeye, onlara uymaya engel değildir. İkincisi, zaten siz o geçmiş ümmetin aynen kendisi değilsiniz, onu yenileyen, yeniden ihya eden, daha da genişleten ve İbrahim'in duasında onun isteğinin gayesi olan yeni ve

büyük bir ümmet, müslim bir ümmet olunuz ki, bu ümmet İbrahim'in ümmetini de içine alan daha büyük bir toplum olmuş olsun. Böyle olmak için قُولُوا şöyle deyiniz: اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَا اُنْزِلَ اِلَيْنَا وَمَا اُنْزِلَ اِلٰى اِبْرٰهٖمَ وَاِسْمٰعٖيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطِ وَمَا اُوتِيَ مُوسٰى وَعٖيسٰى وَمَا اُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ **Biz, Allah'a, bize inzal olunana; İbrahim, İsmail, İshak, Yakup ve torunlarına inzal olunana aynı şekilde Musa'ya ve İsa'ya verilmiş olana ve bunlardan başka daha ne kadar peygamber gelmiş ise Rabları tarafından kendilerine verilmiş olana da iman ettik.** لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْ **Bunların hiçbirisinin arasında fark gözetmeyiz.** Yahudi ve hıristiyanların yaptığı gibi, bir kısmını tanıyıp, bir kısmını tanımazlık etmeyiz. Böyle söylemek "hepsinin derecesini eşit ve aynı biliriz" demek değildir. "Hiç birini inkar etmeyiz, hepsinin peygamberliğini kabul ederiz, peygamberliklerine iman etme konusunda farklı bir tutum içine girmeyiz." demektir. Şu halde önce Allah'ı, sonra kendi peygamberimizi, daha sonra da onun, peygamberdir diye bize bildirdiği peygamberleri tanırız. وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ **Ve biz sadece Allah'a teslim olmuş ve bağımlıyız.** İşte İslâm milleti, böylesine geniş ve bütün dinleri içine almış olan en mükemmel bir din ve muhteşem bir ümmettir.

قُولُوا اٰمَنَّا "İnandık deyiniz!" buyurulması, iman konusunda kalb ile tasdikin yanında dil ile ikrarın da gerekliliğini dile getirmektedir. Rivayet olunuyor ki, bu âyet nazil olduğu zaman, Resululah yahudilerle hıristiyanlara, "Allah böyle emretti." diye söylemiş ve bu âyeti okumuştu. Hz. İsa'nın isminin anılmasına gelince, yahudiler, inkar eyleyip, ona küfrettiler. Hıristiyanlar da "İsa diğer peygamberler gibi değildir, o Allah'ın oğludur." dediler. Bunun üzerine şu âyet nazil oldu: فَاِنْ اٰمَنُوا بِمِثْلِ مَا اٰمَنْتُمْ بِهٖ **Ey müminler, siz onlara söyleyiniz ve şöyle haber veriniz: Eğer yahudiler ve hıristiyanlar sizin iman ettiğiniz gibi iman ederlerse** فَقَدِ اهْتَدَوْا **gerçekten ihtida etmiş, doğru yola girmiş, hak yolu tutmuş olurlar,** aranızda birlik ve bütünlük sağlanmış olur. وَاِنْ تَوَلَّوْا **Eğer yüz çevirirlerse** فَاِنَّمَا هُمْ فٖى شِقَاقٍ **onlar hakikaten şikak, yani ihtilaf, münakaşa, parçalanma ve didişme içindedirler,** bölünüp parçalanmadan kurtulamazlar, sürekli didişir dururlar, فَسَيَكْفٖيكَهُمُ اللّٰهُ **böyle olunca da ey Muhammed! Bundan sonra onların şerrine karşı Allah sana kâfîdir.** Biraz geciktirse bile hiç şüphesiz onların hakkından gelecektir. وَهُوَ السَّمٖيعُ الْعَلٖيمُ **Ve O Allah Semî'dir, duanızı ve her söylediğinizi işitir; Alîm'dir, gizli niyetlerinize varıncaya kadar her şeyinizi bilir ve ona göre hükmünü icra eder.** Hakka ihlas ile sarılmanın hükmü felah (kurtuluş) ve zaferdir. Hakka karşı muhalefet ile direnmenin hükmü de er veya geç helâke uğramaktır.

Hıristiyanlar çocuklarını "ma'mudiye" dedikleri sarımtırak bir suya daldırır-

lar ve buna "ta'mid" yani "vaftiz" derler. Bunun da bir temizleme olduğunu söylerler ve ne zaman birisi çocuğunu vaftiz ederse, çocuk için, "İşte şimdi hakkıyla Hıristiyan oldu." derler. Buna karşı Cenab-ı Allah, müslümanlara buyuruyor ki, siz böyle yukarıda anlatıldığı gibi tevhid ile, hiç fark gözetmeksizin iman ettiğinizi söyledikten sonra şunu da ekleyiniz ve deyiniz ki; صِبْغَةَ اللّٰهِ biz, Allah boyası olan ve yaratılıştan gelen iman ile iman ettik, sudan imana, sun'î (yapay) boyaya tenezzül etmeyiz. **Allah boyasına bakınız, Allah boyasına, zira** وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ صِبْغَةً **Allah'ın boyasından daha güzel kimin boyası vardır?** Maddiyatta, tabiatta ve bütün kâinatta, dikkat ediniz O'nun boyasından daha güzeli var mıdır? Ağaçlara ve otlara, bütün çiçeklere, bilhassa insanların simalarına ve göz renklerine şöyle bir göz atınız, onlardaki doğuştan boya ile insanların sonradan sürdüğü sun'î boyalar arasında kıymet ve güzellik bakımından ne kadar büyük fark olduğunu görürsünüz. Özellikle insan bedenlerine sürülen ve yaratılışı bozan boyalar ne kadar arızî, ne kadar çirkin ve mülevves şeylerdir. İşte maneviyatta, din ve ahlâkta da durum böyledir. Din fıtrî bir din, iman ilâhî bir iman, temizlik doğuştan bir temizlik, güzellik doğuştan bir güzelliktir. Sonradan elde edilen bütün temizlik ve güzellik, aslında doğuştan gelen güzellik ve temizliğin korunmasına yöneliktir, sonradan ona ârız olmuş birtakım pisliklerin giderilmesine dönüktür. İnsanları bir paçavra boyar gibi, renkli bir suya sokup çıkarmakla elde edileceği sanılan iman, sudan bir imandır, çok temelsiz bir dindir. Bunun ne kıymeti var ki? İman ile dini bir boyaya benzetmek gerekirse, biz Allah boyası olan bir fıtrî iman ile ve Allah tarafından boyanmış olmayı üstün tutarız. Maddî ve manevi bütün temizlik çabalarımız ve güzelliklerimiz hep ilk oluştan, doğuştan gelen temelin muhafazasına yöneliktir. İslâm dini ve tevhid imanı, insanların Allah tarafından boyanmasıdır. İman en güzel Allah boyasıdır. وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ **Ve işte böylece biz ancak O'na ibadet ederiz, yalnızca O'na kulluk eyleriz.** O'nun kulları, O'nun köleleriyiz. Diğer bütün peygamberlere inanmamız, O'nun gerçek peygamberleri olmalarından ve O'nun emirlerini bildirmelerinden dolayıdır. Yoksa biz onları ilâhlaştırıp tanrı yerine koymayız. Hele hele hıristiyanların Hz. İsa'ya yaptığı gibi, şirke sapmayız hatta kendi peygamberimize de tapmayız. Onun hakkında da اَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ *"Şahitlik ederiz ki, Muhammed Allah'ın kulu ve Resulüdür."* diyerek kelime-i şehadet getiririz. صِبْغَةَ اللّٰهِ nazm-ı celîli de yukarıdaki اٰمَنَّا 'ya bağlı olarak âyetin sonuna kadar قُولُوا emrinin mekûlü kavlinde dahildir. Aradaki فَاِنْ اٰمَنُوا âyeti ise cümle-i mu'tarıza, yani ara cümledir. Şu halde صِبْغَةَ اللّٰهِ ise صَبَغَنَا اللّٰهُ صِبْغَةً *"Allah bizi boyadı."* meâlinde اٰمَنَّا nın mef'ul-i mutlakı mevkiinde bulunmaktadır. Bununla beraber

"iğrâ" (teşvik etme) babından olması da caiz görülmüştür. **قُلْ ey Muhammed! Sen, o yahudi ve hıristiyanlara şöyle söyle ve de ki: اَتُحَاجُّونَنَا فِى اللّٰهِ Siz, bize karşı Allah hakkında** "Allah'ın hak dini yahudilik veya hıristiyanlık'tır, şu halde cennete ancak bunlar girebilecektir, geliniz siz de Yahudi veya Hıristiyan olunuz ki, hidayet bulasınız." diyerek **münazara ve mücadele mi ediyorsunuz? وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ Halbuki O Allah, hem bizim, hem sizin Rabbimizdir.** Biz O'na iman ederken O'nun sizin de Rabbiniz olduğunu inkar etmeyiz. O halde bize karşı verdiğiniz bu mücadele ne kadar boş bir mücadeledir. Bununla beraber وَلَنَا اَعْمَالُنَا **bizim amellerimiz bizimdir, وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْ sizin amelleriniz de sizindir.** Biz müslüman-lar yukarıdaki imanımız gereğince başka din sahiplerinin kendi inançlarına göre yaptıkları dinî amellere karışmayız. Din ve vicdan hürriyetine riayet ederiz. Bu bakımdan İslâm toplumu, her toplumdan daha geniş görüşlüdür. Onun içinde semavî dinlerden her biri kendi halinde yaşayabilir ve yaşayabilmiştir. Allah Teâlâ hepimizin Rabbidir, ve O'nun katında her birimiz kendi yaptığımız amellerden sorumlu olacağız. Şu kadar var ki, وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ **biz O'na ihlas ile bağlıyız.** Amellerimizde ancak O'na ihlas ile hareket ederiz. İhlas ve samimiyetimizi sunacak başka bir mabud veya birtakım aracılar tanımayız. O'nun rızasına uygun olmayan hususta, hatır gönül dinlemeyiz. İşte O'nun huzuruna amellerimizle giderken aramızdaki bu farkla gideceğiz ve ona göre hesap vereceğiz ki, bu noktada ne kadar dikkat çekicidir.

Buna karşı siz ne yüzle mücadele edebilirsiniz? Ey yahudiler ve ey hıristiyanlar! اَمْ تَقُولُونَ اِنَّ اِبْرَاهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ وَ اِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطَ كَانُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰى **Siz, İbrahim milletine tabi olmamak ve bizimle mücadele etmek için İbrahim, İsmail, İshak, Yakup ve torunlar yani hep bunlar, yahudi ve hıristiyan idiler mi diyorsunuz?**

Nafi, İbnü Kesir, Ebu Amr, Halef rivayetiyle Hamza ve Ebu Cafer, ayrıca Ravh rivayetiyle Ya'kup "yâ" ile اَمْ يَقُولُونَ okurlar. Önceki okunuşa göre bu âyet قُلْ emrinin mekûlüne dahil, bu ikinci okunuş şekline göre ona nazir ve doğrudan doğruya peygamberi muhatap tutmaktadır. Ona göre mânâ "Ey Muhammed, o yahudiler ve hristiyanlar böyle mi diyorlar? Bu peygamberlerin kendilerinden olduklarını mı iddia ediyorlar?" **قُلْ Sen onlara de ki; ءَاَنْتُمْ اَعْلَمُ اَمِ اللّٰهُ Söyleyin bakalım, siz mi daha iyi bilirsiniz, yoksa Allah mı?** Elbette Allah daha iyi bilir. Öyle değil mi? Halbuki Allah öyle biliyor ve öyle şahitlik ediyor ki, o peygamberler ne yahudi idiler, ne de hıristiyan idiler. Daha önce yaşamış birer geçmiş ümmettirler. İbrahim hanif ve müslimdir ve müşriklerden de değildir. Siz ise kesin olan bu gerçeği bile bile inkar ediyor ve dile getirmiyorsunuz. وَمَنْ اَظْلَمُ

مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللّٰهِ **Ve acaba kendince bilinen ve Allah tarafından sabit olmuş olan bir şahitliği yapmayıp inkar edenden daha zalim kim vardır?** Zira doğru olan bir şahitliği yapmayıp, sus pus olmak ve ketûm (gizleyici) davranmak da en büyük haksızlıktır, en büyük zulümlerden biridir. Ve Allah Teâlâ duasına karşılık İbrahim'e لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ *"Zalimler benim ahdime nail olamazlar."* buyurmuştur. Siz nasıl olur da hakkıyle uyulacak ve ardından gidilecek bir millet olabilirsiniz? Size uyanlar nasıl olur da hidayete erebilirler? Siz yoksa yaptığınız zulüm ve haksızlıklardan, bile bile şahitliği ketmetmenizden Allah'ı gafil mi sanıyorsunuz? وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ **Allah, sizin yaptıklarınızdan ve yapacaklarınızdan gafil değildir.** Bu vesileyle bir kerre daha işitiniz ve biliniz ki, hakikat şudur: تِلْكَ اُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ *Onlar bir ümmetti, geldi geçti. Onların kazandıkları onlara, sizin kazandıklarınız size aittir. Siz onların yaptıklarından sorumlu tutulmazsınız."* Bunu iyi belleyin, bundan sonra halinizi ve geleceğinizi iyi düşünün ve bu çalışma ilkesine iyi riayet edin. Hz. Muhammed'in peygamberliği ve imameti altında teşekkül eden ve bütün peygamberler tarafından önem verilmiş bulunan bu muazzam ümmete, bu tevhide bağlı olanların birliğine siz de dahil olmaya çalışın.

Tefsircilerin açıklamasına göre, bu âyette başlıca birkaç tenbih (uyarma) vardır:

Birincisi: Geçmiş ataların faziletlerini dile dolamakla kalınmamalıdır. Herkes ameliyle hesaba çekilecektir. Kendi yaptığından sorumlu tutulacaktır.

İkinci olarak, geçmişlere farz kılınan hükümler, aynen onların soyuna da farz kılınmak nasıl garip karşılanacak bir olay değilse; değişik maslahatlara bağlı olarak Muhammed (s.a.v.)'in, insanları eski bir milletten yeni bir millete geçirmesi ve bunun için yeni bir şeriat getirmesi de mümkündür. Bu da inkar edilmeye çalışılmamalıdır. Yukarıdaki nesih âyetleri de bu imkanı dile getirmektedir. İşte "zamanın değişmesiyle hükümlerin de değişmesi" gerektiğine dair fıkıh kaidesi de bu gibi âyetlerin çerçevesi içindedir. Hükümlerin böyle çeşitli sebep ve faydalarını bilmeye yarayan ilme "Fıkıh" denilir. İslâm dininin böyle bir taraftan değişmez ilkelere, diğer taraftan değişik şartlara göre uygun düşen esnek kurallara dayanması, onun kıyamete kadar ayakta duracağını gösteren belli başlı özelliklerinden biridir. Bu sayede insanlığın hem ilerlemesi muhafaza olunur, hem de yıkıcı, buhranlı inkılâp ve değişmelerden korunmuş olur.

Üçüncü olarak: Peygamberlerin açtığı yola girmek isteyenlerin, öncekileri

doğru ve yanlışlarıyla olduğu gibi ve körü körüne taklit etmeye uğraşmayıp, hak ve batılı bizzat seçip ayırdederek amel etmeleri lazım gelir. Çünkü وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ "Siz onların yaptıklarından sorumlu değilsiniz." buyurulmuştur. Bu gibi önemli ilkeleri içine alan bu âyet, benzetmek gibi olmasın, sanki bir terci-i bend gibi ayrı ayrı siyak ile takrir edilmiş, bu takrir, sadece tekrardan ibaret kalmamıştır. Birinde soya bağlılık, diğerinde dine bağlılık açısından ele alınmıştır. Ayrıca öncekinde esbat yani torunlar, تِلْكَ işaretine açıkça dahil olmadığı halde, sonrakinde dahil olmuştur. Ve bu suretle birinci cüz sona ererken, İslâm ruhunun birliği ve bütünlüğü sağlanmıştır ki, bundan sonraki cüzde İslâm'ın maddî ve cismanî birliğinin sağlanması demek olan Kıble meselesine geçilecek ve Muhammed ümmetinin teşekkülüne ve onun özünde mevcut belli başlı özelliklerine işaret buyurulacaktır. Buraya kadar olan âyetleriyle Bakara Sûresi, Fâtiha Sûresi'nin "اِيَّاكَ نَسْتَعِينُ "e kadar olan birinci kısmına benzemektedir. Bundan sonra yeni bir "sırat-ı müstakîm" (doğru yol) hidayetine başlanacaktır. Bunun için buyuruluyor ki:

سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ

مِنَ النَّاسِ مَا وَلّٰيهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلّٰهِ الْمَشْرِقُ
وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿١٤٢﴾ وَكَذٰلِكَ
جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ
عَلَيْكُمْ شَهِيدًا وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ
مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقِبَيْهِ وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا
عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللّٰهُ وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ إِنَّ اللّٰهَ بِالنَّاسِ
لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ ﴿١٤٣﴾ قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ
قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا

كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ
لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ ﴿١٤٤﴾
وَلَئِنْ أَتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ وَمَا أَنْتَ
بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ
أَهْوَاءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ إِنَّكَ إِذًا لَمِنَ الظَّالِمِينَ ﴿١٤٥﴾

Meâl-i Şerifi

142- İnsanlar içinde bir kısım beyinsizler takımı, "Bunları bulundukları kıbleden çeviren nedir?" diyecekler. De ki: "Doğu da, batı da Allah'ındır. O, kimi dilerse onu hidayete erdirir."

143- Ve işte böyle, sizi ortada yürüyen bir ümmet kıldık ki, siz bütün insanlar üzerine adalet örneği ve hakkın şahitleri olasınız, Peygamber de sizin üzerinize şahit olsun. Daha önce içinde durduğun Kâ'be'yi kıble yapmamız da şunun içindir: Peygamber'in izince gidecekleri, iki ökçesi üzerinde geri döneceklerden ayıralım. Bu iş elbette Allah'ın hidayet ettiği kimselerin dışındakilere çok ağır gelecekti. Allah imanınızı kaybedecek değildir. Hiç şüphesiz Allah, bütün insanlara çok şefkatlidir, çok merhametlidir.

144- Doğrusu, biz, yüzünün semaya yöneldiğini, orada şekilden şekile geçerek, aranıp durduğunu görüyorduk. Artık seni hoşnud olacağın bir kıbleye çevireceğiz. Haydi bakalım, yüzünü Mescid-i Haram'a doğru çevir. Siz de ey müminler, nerede olursanız olun, yüzünüzü o tarafa doğru çevirin! Kendilerine kitap verilmiş olanlar da kesinlikle bilirler ki, Rablerinden gelen o emir haktır. Ve Allah, onların yaptıklarından ve yapmakta olduklarından gafil değildir.

145- Celâlim için, sen o kitap verilmiş olanlara, bütün delilleri de getirsen, yine de senin kıblene tabi olmazlar, sen de onların kıblesine tabi olmazsın. Zaten onlar da birbirlerinin kıblesine tabi değiller. Celâlim hakkı için, sana gelen bunca ilmin arkasından sen tutar da onların arzu ve heveslerine uyacak olursan, o zaman hiç şüphesiz, sen de zâlimlerden olursun.

Kıble: Esasen insanın herhangi bir tarafa dönmesi ve yönelmesi halidir ki, Türkçe "yön" demektir. Dindeki geleneksel anlamıyla namazda dönülen mekana isim ve terim olmuştur.

Cenab-ı Hak kıblenin değiştirilmesine ve yeni bir sırat-ı müstakîm (doğru yol) gösterilmesine ve bu şekilde yeni bir ümmetin oluşumuna işaret buyururken, aynı zamanda bazı kendini bilmezler tarafından bu konuda söylenecek cahilce sözlerin geçersizliğini de açıklamak için şöyle buyuruyor:

سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ **İnsanlar içinden birtakım beyinsizler, hafif akıllı anlayışsızlar diyecekler ki;** مَا وَلّٰيهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّت۪ي كَانُوا عَلَيْهَا **bunları, yani Muhammed ve ümmetini, bulundukları kıblelerinden yani Beyt-i Makdis'den çeviren nedir?** Bu söz, neshi inkar eden ve kıblenin tahviline itiraz etmek isteyen yahudiler veya münafıklar tarafından ileri sürülmüş, âyet de onlar hakkında inmiştir. Bu sûrenin baş tarafında, اَلَٓا اِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَٓاءُ *"Şunu muhakkak biliniz ki, asıl beyinsizler asıl budalalar onlardır."* (Bakara, 2/13) âyetinin hükmüne göre, bu âyetin münafıklar hakkında inmiş olması daha münasiptir. Yani bunlar böyle söylemiş ve söyleyeceklerdir. قُلْ **ey Muhammed! Sen o beyinsizlere şöyle söyle;** لِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ **doğu da, batı da Allah'ındır,** yani gün doğusundan gün batısına kadar bütün yönleriyle yeryüzü Allah'ındır. Allah'ın hiçbir mekana ihtiyacı yok, kendisine özgü mekanı da yoktur. يَهْد۪ي مَنْ يَشَٓاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَق۪يمٍ **Bütün yönlerin sahibi olan Allah, dilediği kimseyi yeni bir sırat-ı müstakime hidayet eder, başarılı kılar.** Burada doğrudan doğruya Fatiha Sûresi'ndeki اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَق۪يمَ duasına açık bir bağlantı, ince bir cevap var.

Birincisi: Burada "sırat-ı müstakim"in nekire oluşu, yani "el" harf-i tarifiyle belirlenmeyişi, bu yolun büyüklüğüne ve yeniliğine bir işarettir ki, istenilenden daha güzel, öteden beri gidilenin ve bilinenin dışında, bambaşka ve daha fazla nimet ve saadete elverişli, daha kolay selamete götüren, yani gazap ve sapıklıktan uzak bulunan bir doğru yol demek olur.

İkincisi: Bu sırat-ı müstakime hidayet, bu yola girebilmek, sırf ilâhî iradeye bağlanmıştır. Yaratılışta ilâhî iradeye bağlı olmayan hiçbir şey bulunmadığı halde, bunun burada böyle özellikle vurgulanması, böyle bir sırat-ı müstakimi ihsan etmesi ve ona kulların girebilmeleri hususunda, daha önceden kulların herhangi bir istek ve gayretleri bulunmadığına ve bunun Allah tarafından bir ihsan ve ikram olduğuna tenbih içindir. Yolu açan Allah olduğu gibi, o yola girecek olanları seçen de Allah'dır. Ayrıca burada çalışma kanununun bir yönüne ve

ilâhî iradenin çalışmanın başlangıcından da önce olduğuna işaret vardır. Çalışma meselelerinde de ilâhî irade ve dileme, kulların istek ve iradelerine göre tecelli eder. Burada olduğu gibi, tamamiyle vehbî (Allah vergisi) olan hususlarda ise kulun çalışması, ilâhî irade ve dilemeyi takip eder. Hasılı Cenab-ı Hak, her şeye maliktir ve dilediği kulunu, sırf kendi irade ve dileğiyle peygamber yapar, ona büsbütün yeni bir din ve şeriat ihsan eder. Bu hususta onu engelleyecek hiçbir kuvvet yoktur, peygamberlik de bir çalışma işi değildir ve bu iş لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ *"Kazandığı iyilikler kendi lehine, kazandığı kötülükler de kendi aleyhinedir."* (Bakara, 2/286) ilkesinin çerçevesi dışında kalan bir iştir. Söz konusu ilke bu ihsandan sonra geçerlik kazanır. Kudretiyle yeni bir peygamber ve yeni bir din gönderebilen Allah'ın, kıblenin değişmesini emretmesine itiraz edebilmek için hiçbir sebep yoktur.

Cenab-ı Hak, Resulü Muhammed'e bu hidayeti bahşetmiştir. وَكَذٰلِكَ Ve ey Muhammed ümmeti! Sizi işte böyle bir doğru yola hidayet etmek suretiyle جَعَلْنَاكُمْ اُمَّةً وَسَطًا Biz sizi vasat (orta), merkez ve her tarafı denk, mu'tedil, uyumlu, ılımlı ve hayırlı bir ümmet yaptık. لِتَكُونُوا شُهَدَٓاءَ عَلَى النَّاسِ ki siz diğer insanlar üzerine sözlü olarak veya fiilen veya halen adil bir şahit ve örnek alınacak kimseler olasınız.

Şühedâ: Şehîd'in çoğuludur, şehîd şehadet masdarından "fâil" anlamına "feîl" veya "mef'ûl" olarak şahit ve meşhud mânâsınadır. Kendi geleneğimizde "şehid", "meşhûd bilcenne" yani cennetlik olduğuna şahitlik edilen kişi demektir. Ancak burada kelime "şâhid" mânâsınadır. Şahit bir gerçeği ispat konusunda şahitliğine, yani bilgisine ve görüşüne dayanarak verdiği habere başvurulan verilecek hükme delil niteliğinde olan kimsedir ki, bundan istifade edilerek, ıstılahta herhangi bir genel yargıyı ispat için başvurulan delil veya tanığa da şahit denilir. Şer'an, kendisinin başkası aleyhinde bir hakkı bulunduğunu haber verme ve talep etmeye dava, başkasının kendi üzerinde hakkı olduğunu haber verme ve beyan etmeye ikrar denildiği gibi, bir başkasının bir başkası üzerindeki hakkını açıklama ve haber vermeye de şehadet (şahitlik) denilir. Şu halde şahit, davacı ile davalı arasında ortada, tarafsız, adil ve yalnızca gerçeği söyleyen, sözü dinlenir ve sözüne itibar edilir bir kimse demektir. Bundan dolayı da gerek hareket ve davranışları bakımından, gerek diğer halleri bakımından örnek alınan kimselere de "şahit" denilir: "Bu böyledir, çünkü filan böyle söyledi, filan iş böyle yapılmalıdır, çünkü filan böyle yapıyor." tarzında herhangi bir konuda kesin hüküm için senet kabul edilen kişiler de hep şahit hükmündedirler ki, bunlar en büyük insanlar demektir. İşte Cenab-ı Allah, Muhammed

ümmetini insanlar arasında böyle hakşinas, doğru sözlü, adil, dürüst ve iyi ahlâk sahibi, ilim ve irfan ile seçkin, şahitlik yapmaya layık, merkezî bir cazibeyi ve imameti haiz, önder bir cemaat yapmak ve tam mânâsıyle adil ve hakim bir ümmet teşkil etmek için, Hz. Muhammed Mustafa'nın gölgesinde ve çevresinde insanları yeni bir sırat-ı müstakime hidayet buyurmuştur. Diğer kavimler arasında İslâm ümmetinin, bu vazifelerini unutmaması icab edecektir. Müslümanlar şuna buna uyuntu olmayıp, başka milletlere nümûne-i imtisal (örnek) ve merci olması gerekecektir. Bunu temin eden sırat-ı müstakim vehbî (Allah vergisi) olduğu halde, onun üzerinde bu noktadan yürümek kulun veya kulların çalışmasına bağlı olan bir iştir. Ve bunu elde eden, bu saydığımız özellikleri kazanmış olan ümmetin icmaı (toplanması) da hak bir delil, gerçek bir şahit olur. Gerçekte bu şartlar altında yürüyen müslümanlar ve özellikle Ashab-ı kiram, yeryüzündeki bütün kavimlerin teveccüh ve güvenini kazanan bir merkez olarak hak konusunda önderliği haiz bir büyük ümmet olmuşlardı. Ey müslümanlar! Siz, işte böylece insanlar üzerine şahit olasınız, وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا **bu Resul de sizin üzerinize şahit ve sizin için uyulacak, ardına düşülecek bir önder olsun.** لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ *"Gerçekten de Allah Resulü'nde sizin için güzel bir örnek vardır."* (Ahzab, 33/21) âyetinin delalet ve işaret ettiği gibi, siz onu, söz ve davranışlarınızda, oturup kalkışınızda kendinize şahit tutar, imam ve önder kabul eder; bir örnek, bir nümûne-i imtisal edinirseniz ve onun getirdiği sırat-ı müstakim üzerinde giderseniz bütün insanlar sizin arkanızdan gelir ve sizi cemaatınızla birlikte kendisine imam tanır, hakkın açığa çıkması için size ve sözünüze başvururlardı. Bunun için icmâ-ı ümmetin delil olması, her şeyden önce ümmetin kitaba ve sünnete uygun yaşamasına bağlıdır. Böyle yapmayanlar gerçek bir ümmet olamazlar. Aksine başka ümmetlerin, başka milletlerin arkasına düşmeye mecbur kalır, onlara tabi olur, uydu olmaya mahkum olurlar. Hürriyetleri de ellerinden gider, esir milletler durumuna düşerler. Bir hadis-i şerifte rivayet olunmuştur ki:

"Ahirette, diğer ümmetlerin hepsi, kendi peygamberlerinin tebliğlerini inkar edecekler. Cenab-ı Hak, muhakeme icabı, o peygamberlerden tebliğ ettiklerine dair belge isteyecek, nihayet Muhammed ümmeti huzura getirilecek ve onlar şahitlik edecekler. Diğer ümmetler, siz bunları nereden biliyorsunuz? diyecekler. Muhammed ümmeti de: Bunu bize Allah, kitabı ile ve gönderdiği hak Peygamber'in diliyle bildirdi." diye cevap verecekler. Bunun üzerine Hz. Muhammed (s.a.v.) Efendimiz getirilecek, kendisinden ümmeti sorulacak, tezkiye edilmeleri istenecek, o da ümmetinin adaletine ve doğru söylediğine

şehadet edecek ve onları açıkça tezkiye edecektir"[1].

Peygamber Efendimiz Mekke'de iken Kâbe'ye dönerek namaz kılardı. Medine'ye hicretten sonra Kudüs'e doğru namaz kılmaya başlamıştı ki, bunda oradaki Yahudileri İslâm'a ısındırma çabası ve maksadı bulunduğu söylenebilir. Bunun hakkında buyuruluyor ki: وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا âyetteki "kıble" "Ce'alnâ" fiilinin mukaddem olan ikinci mef'ûlüdür, "elleti" ise birinci mef'ûlüdür, kıblenin sıfatı sanılmamalıdır. Yani, **senin vaktiyle üzerinde bulunduğun Kâbe'yi yine sana kıble yapmışız,** başka bir şey değil, اِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلٰى عَقِبَيْهِ **ancak peygambere ittiba edip, ona uyanları, geldiği izden geri dönüp gidecek ve irtidat edecek olanlardan seçip ayırmak, çirkin ile güzeli, yani iyi ile kötüyü birbirinden ayırdetmek ve bu suretle her birinin halini açığa çıkarmak, Benim bildiğim şeyi sizlerin de bilmesini sağlamak içindir.** Böyle olmasa idi, onları yalnızca Ben bilirdim, siz bilemezdiniz, ayırdedemezdiniz.

Peygamber Efendimiz, Medine'ye gelip Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılmaya başlayınca, bu iş Araplar'ın gücüne gitti. Daha sonra tekrar Kâbe'ye dönülerek namaz kılınması emir buyurulduğu zaman Araplar sevindi, yahudilerin gücüne gitti: Yahudiler, "Bu ne iş böyle, kâh buraya, kâh oraya? Bunda kesinlik ve kararlılık olsa böyle olur mu?" diye İslâm'dan çıkıp dinden çıkanlar oldu. Münafıklar, ipe sapa gelmez sözlerle müslümanlar arasına şüphe ve fitne sokmaya çalıştılar. Müslümanlardan bazıları, "Vefat eden arkadaşlarımızın kıldıkları namazlar ne olacak?" diye telaş ve endişeye kapıldılar. İşte bütün bunlara karşı ve daha doğrusu, kıblenin değişmesinden önce bu gibi hallerin olabileceğine işaret etmek üzere bu âyetler inmiştir. İşte bu meselede birçok bakımdan deneme vardır. وَاِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً **gerçi bu hal, bu deneme büyük ve ağır bir şeydir,** اِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللّٰهُ **ancak Allah'ın hidayet ihsan ettiği, imanda sebat için irade nasip eylediği kimselere ağır gelmez,** onlara Allah'ın hiçbir emri ağır gelmez. Şunu da iyi biliniz ki, وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُضِيعَ اِيمَانَكُمْ **Allah, sizin imanda sebatınızı ve imanınızın eser ve alâmeti olarak kıldığınız namazlarınızı ve iyiliklerinizi hiç yok etmez, kaybolmasına izin vermez.** Şu halde kıble değişmiş olunca bundan evvel kıldığınız namazlar ve vefat eden kardeşlerinizin namazları Allah katında zayi olmaz, kaybolup gitmez. اِنَّ اللّٰهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ **Çünkü Allah kesinlikle insanlara karşı pek şefkatli ve pek merhametlidir.** Ne onların ecirlerini zayi eder, ne de iyiliklerine olmayan ve işlerine yaramayan bir emir gön-

(1) Buharî, Tefsiru'l-Kur'ân, 2/13.

derir. Sizin şefkat ve merhamet, kayırma ve kollama namına bildiğiniz şeylerin bütünüyle kaynağı O'ndadır. O'nun nesihle ilgili emirleri, sizin zararınıza olacak şekilde öncesine geçerli olmaz. Her emir kendi süresi içinde geçerlidir. Bu kural, zamanımızda, "Kanun makabline şamil olmaz, meğer ki hafifletici özelliği olsun." şeklinde ifade olunan bir hukuk ilkesidir.

Nafî, İbnü Kesîr, İbnü Âmir, Hafs kırâetlerinde hemzenin meddi ile "raûf" şeklinde okunur. Diğerlerinde medsiz olarak okunur, lakin mânâ aynıdır.

İşte Allah böyle bir Allah'dır. Ve size bu şekilde bir sırat-ı müstakim verecek ve sabit bir kıble gösterecektir. Hz. Peygamber, yukarıdan beri devam edip gelen bu işaretler üzerine artık kıblenin değişmesiyle ilgili vahiy emrinin gelmesini bekleyip duruyordu. Adeta semadan Cibril'in yolunu gözlüyor ve atası İbrahim aleyhisselâmın kıblesi olan Kâ'be'ye yönelmek için Allah'a dua ediyordu. Nihayet şu âyetler nazil oldu: Ey Muhammed! قَدْ نَرٰى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِى السَّمَٓاءِ **Biz senin yüzünün sık sık semada dönüp durduğunu görüyoruz,** فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضٰيهَا **artık seni, pek memnun olacağın bir kıbleye kesinlikle çevireceğiz. Şu halde** فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ **sen hemen yüzünü doğruca Mescid-i Haram'ın şatrına çevir. Yani, Kâ'be tarafına çevir.** Bu suretle eski kıble kaldırılmış ve istikbal-i kıble (kıbleye dönme) farz olmuş oldu. Yüzün dosdoğru olarak kıbleye çevrilmesi, bedenin ön tarafından tamamiyle yönelmesi demek olduğu aşikardır. Şu halde yüzün ve bedenin Kâ'be'den başka bir tarafa dönmesi namazı bozar. Fakat uzakta bulunanlar için bizzat Kâ'be'ye isabet de şart değildir. İşte bundan dolayıdır ki, bizzat "Kâ'be" denilmeyip, "Mescid-i Haram'ın şatrına" buyurulmuştur. Mescid-i Haram ise Kâ'be'nin kendisi değil, çevresindeki Harem-i şeriftir. Ve burada savaş, kavga ve her türlü saldırı yasak bulunduğu ve tam bir güvenlik hedef tutulduğu için ona "haram" veya "harem" denilmiştir.

Şatr: Bir şeyin yarısı veya en önemli parçası, veyahut bir yanı mânâlarına gelir. Kâ'be, Mescid-i Haram'ın tam ortasında bulunduğu için, yarısı Kâ'be'nin yarısında son bulur. Ve bundan dolayı Mu'tezile bilginlerinden Cübbâî ve Kâdî Abdülcebbâr, namazda Kâ'be'nin yarısına isabet şart olduğuna, bir kenarına dönmenin yeterli olmadığına kâil olmuşlardır. Fakat gerek sahabeden, gerek tabiînden ve gerekse daha sonraki devir müfessirlerinden hepsi (cumhur), uzaktan Mescid-i Haram'ın bulunduğu tarafa yönelmenin yeterli olduğunu ve ancak Mekke'de ve Mescid-i Haram'ın içinde Kâ'be'nin herhangi bir tarafına isabetle yönelmenin gerekli olduğunu açıklamışlardır ki, buna göre çıkacak sonuç şudur: Mümkün olduğu kadar Kâ'be tarafına demek olur. Yani şatr, doğrudan doğruya

Kâ'be'yi, "Mescid-i Haram" da Kâ'be semtini ifade eder. Bu meselenin ayrıntılı olarak açıklaması, fıkıh kitaplarının "istikbal-i kıble" bahsine aittir.

Berâ b. Âzib hazretlerinden rivayet olunuyor ki, Resul-i Ekrem Efendimiz Medine'ye gelmiş ve onaltı ay "Beyt-i Makdis" tarafına namaz kılmış idi. Daha sonra namazda Kâ'be'ye dönmesi emredildi. Bu Kıble'nin çevrilmesi olayı, Bedir Gazası'ndan iki ay önce Recep ayı içinde öğleyin güneşin zevalinden sonra meydana geldi. Resulullah, Beni Seleme mescidinde ashabı ile birlikte öğle namazını kılarken âyet geldi. Kılmakta olduğu öğle namazının ilk iki rek'atini Mescid-i Aksa, son iki rek'atini Mescid-i Haram tarafına kıldığı, hatta Peygamberimizin yer değiştirip Kıblenin değiştiğini bildirmesiyle erkeklerle kadınların da yer değiştirip birbirlerinin yerini aldıkları ve bundan dolayı o mescide "Mescidü'l-Kıbleteyn" adı verildiği dahi zikredilmiştir. Derhal etrafa haberler gitmiş, Kuba mescidinde dahi halka namazda iken biri gelmiş "Resulullah Kâ'be'ye çevrildi!.." diye bağırmış olduğu da rivayetler arasındadır.

Kıblenin çevrilmesi hakkında yukarıda وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ *"Doğu da, batı da Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zatı) oradadır."* (Bakara, 2/115) âyetiyle başlayıp, devam eden işaretler bu âyet ile son ve kesin şeklini almıştır. Artık namazda Kâ'be'ye yönelmek farz olarak kesinlik kazanmıştır. Bunun için bazı din âlimleri nâsih (neshedici) olan âyetin bu فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا âyeti olduğuna kâni olmuş iseler de doğrusu çoğunluğun dediği gibi neshedici iş bu فَوَلِّ وَجْهَكَ *"Yüzünü Mescid-i Haram'ın şatrına dön!"* emridir. Cenab-ı Hak, bizzat Resulünü böyle bir emirle taltif buyurduktan sonra, diğer yerlerde yaşayan diğer müslümanlara da ayrıca buyuruyor ki; وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ **ve her nerede bulunursanız, yani nerede namaz kılarsanız, yüzlerinizi onun tarafına çeviriniz, yani Kâ'be'nin bulunduğu tarafa yöneliniz.** Demek ki, namaz kılmak için bir mescit gibi belli ve özel bir yerde bulunmak şart değildir, muhakkak bir mescitte namaz kılmak farz değildir. Fakat belli bir kıble olarak Mescid-i Haram'a doğru, Kâ'be tarafına doğru dönmek herkese farzdır. Ancak düşman korkusu gibi zaruri bir mazeret karşısında buna imkan bulunmadığı hallerde ve zamanlarda, buna yakın herhangi bir yöne dönmek yine yeterli olur. İşte اَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ *"Nereye dönerseniz dönün, Allah'ın yüzü oradadır."* âyetinin gerçek mânâsı da budur. Yani âyet kıbleye yönelmenin çeşitli sebeplerden dolayı mümkün olmadığı veya kıblenin hangi yönde olduğu kestirilemediği istisnaî ve ârizî haller için geçerlidir. Bu da İslâm ümmetine Allah'ın ayrıca bir lütfu ve kolaylığıdır.

Şimdi kıblenin böyle Kâ'be'ye döndürülmesine diğer Kitap ehli ne diyecektir? وَاِنَّ الَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ **Daha önce kendilerine kitap verilmiş olanlar, yani yahudiler ve hıristiyanlar** لَيَعْلَمُونَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ **kesinlikle bilirler ki, bu çevirme emri.Rableri tarafından gelmiş olan hak bir emirdir.** Onlar içinde her ne kadar مَا وَلّٰيهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ *"hangi şey, hangi sebep onları kıblelerinden çevirdi?"* şeklinde ileri geri konuşmak isteyen beyinsizler takımı bulunsa da kitaba hakkiyle inanan ve ona aşina olanlar bu gibi hükümlerde Allah tarafından birtakım nesih ve tebdillerin yapılabileceğine cevaz verirler ve hatta bunun bir ilâhî sünnet ve gelenek olduğunu, ayrıca Kâ'be'nin vaktiyle İbrahim aleyhisselâmın da kıblesi olduğunu bilirler. وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ **Ve Allah, onların amellerinden, ne yaptıklarından, ne yapmak istediklerinden gafil değildir, yani cezalarını verecektir.** Şu halde bu cümle, Kitap ehli hakkında açık bir korkutma, bir ihtar ve uyarıdır. İbni Âmir, Hamza, Kisâî, Ebu Cafer ve Ravh kırâetlerinde "tâ" ile تَعْمَلُونَ okunur. Bu okunuşa göre, Allah hiç birinizin amellerinden gafil değildir, demek olup müminler hakkında müjde, kâfirler hakkında ise korkutma ve tehdit mânâsı taşır. وَلَئِنْ اَتَيْتَ الَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ اٰيَةٍ **Ey Muhammed! Vallahi sen o inatçı Kitap ehline her âyeti, her türlü mucize ve delili de getirsen, gerçeği isbat için bütün belgeleri gözler önüne sersen** مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ **onlar senin kıblene tabi olmazlar.** Sen onlara aklî ve naklî âyet ve delillerin en açığını gösterdin, akıl ve hikmetten, eski zamanlardan bahsettin ve bilhassa İbrahim kıssası ile Kâ'be'nin şerefi hakkında bilgiler verdin. Bütün bunları anlamak istemeyenler, hiçbir delili dikkat nazarına almazlar ve şu halde senin tabi olduğun kıbleye uymazlar, وَمَا اَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ **zaten sen de onların kıblesine tabi olmazsın.** Bundan başka وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ **onlar birbirlerinin kıblesine de tabi olmazlar.** Çünkü yahudiler صَخْرَة 'ya, hıristiyanlar da gün doğusuna dönerler. Onların birbirleriyle uyum sağlamaları ihtimali de yoktur. وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَاۤءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاۤءَكَ مِنَ الْعِلْمِ **Vallahi, sen, bu yahudilerle hıristiyanların batıl üzere gittiklerini bildiren ve sana gelen bunca ilimden sonra, farz-ı muhal, kalkar da onların arzu ve heveslerine, hakkın emrine aykırı olan keyfî gidişlerine ve arzularına uyacak olursan** اِنَّكَ اِذًا **o takdirde iyi bil ki, sen de** لَمِنَ الظَّالِمٖينَ **muhakkak o zalimler güruhundan olursun.** İşte o zaman sen de Allah'ın ahdine nail olamaz, insanlara imam olup ümmet teşkil edemezsin. Şu halde senin onlara uymaya kalkman, Allah'ın verdiği hükümle sana yasak ve muhaldir.

Ey iman ehli! Siz, onların ne kadar zalim olduklarını bilir misiniz?

الَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَاءَهُمْ وَاِنَّ

فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿١٤٦﴾

Meâl-i Şerifi

146- O kendilerine kitap verdiğimiz ümmetlerin âlimleri onu -o peygamberi- oğullarını tanır gibi tanırlar, böyle iken içlerinden bir takımı gerçeği bile bile gizlerler.

الَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ Bizim kendilerine kitap verdiğimiz, kitabı okumak nasib ettiğimiz o Kitap ehlinin âlimleri يَعْرِفُونَهُ O Peygamber'i bilmez değillerdir, O'nu tanırlar. O'nun O peygamber olduğunu كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَاءَهُمْ tıpkı oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar, bilirler. وَاِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ ve bunların bir kısmı لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ hiç şüphesiz bile bile gerçeği gizlerler.

Burada peygambere hitap zamiri ile, يَعْرِفُونَكَ "seni tanırlar "buyurulmayıp da gâibe iltifat (dönmek) ile, يَعْرِفُونَهُ "O peygamberi tanırlar" buyurulmasında birkaç ince nükte vardır.

Birincisi: Bu âyet, Cenab-ı Allah tarafından gâibe hitap suretiyle, tarafsız bir şahitliği ifade eder.

İkincisi: Tevrat'ta, Hz. Musa'ya benzer bir peygamber, diye vasıfları anlatılmış bulunduğu için öteden beri kitap ehli tarafından Hatemü'l-Enbiya (Peygamberlerin sonuncusu), ahd ifade eden "lâm" ile اَلنَّبِىُّ "en-Nebiy" Yani "O peygamber" diye anılırdı, böyle tanınırdı. "O" dedikleri zaman bunu anlarlardı. Ancak onun Hz. Muhammed olduğunu gösterecek bir belgeye, kesin bir delile ihtiyaç vardı. Hz. Muhammed'in getirdiği açıklayıcı âyetler ve apaçık mucizelerle bu da hakkıyle temin edilmişti. Bunların karşısında özellikle o zamanki Kitap ehlinin âlimlerinin hiçbir şekilde şüphe ve tereddüdü kalmamıştı. Bunu, çocuklarını bildikleri gibi kesin bir şekilde biliyorlardı. Nitekim Hz. Ömer, Abdullah b. Selam hazretlerine bunu sorduğu zaman:

"Ben onu oğlumu bildiğimden daha iyi bilirim. Çünkü onda hiçbir şüphe ve tereddüde yer yoktur. Fakat çocuklarıma gelince, ne bileyim, belki anneleri

hıyanet etmiş olabilir." demişti.

Bunun üzerine Hz. Ömer de yukarıda adı geçen zatın başını öpmüştü.

İşte يَعْرِفُونَهُ "O'nu tanırlar" buyurulmasında bu tanıma nüktesine ve "O peygamber" ünvanına büyük bir işaret vardır.

Bu âyet, özellikle şunu da isbat ediyor ki, sadece bilmek, sırf kalbe ait olan ilim ve marifet, iman için yeterli değildir. Şer'î iman için itaat ve boyun eğmek, bundan başka gerçeği gizlemeyip açıktan ikrar ve itiraf etmek de lazımdır.

İmanın kökü, kalbe ait bir nitelik olmakla beraber onun geçerli bir iman olması, o kökün, zorunlu bir engel bulunmadıkça açıktan ortaya çıkıp yayılmasına bağlıdır. Kitap ehlinin âlimleri O peygamberi, kalben pek iyi tanıdıkları halde mümin olamamışlar, aksine bile bile gerçeği gizlediklerinden halktan daha fazla yerilen ve ayıplanan inatçı kâfirlerden olmuşlardır.

Ey peygamberliği bu kadar sabit ve delillere dayandırılmış olan yüce Peygamber:

الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ

فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ ﴿١٤٧﴾ وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيهَا فَاسْتَبِقُوا

الْخَيْرَاتِ أَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللَّهُ جَمِيعًا إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ

Meâl-i Şerifi

147- O hak, Rabbindendir. Artık şüpheye düşenlerden olma sakın!

148- Ümmetlerden her birinin bir yönü vardır, o ona yönelir, haydin, hep hayırlara koşun, yarışın. Her nerede olsanız Allah sizi toplar, bir araya getirir. Şüphesiz ki Allah her şeye kâdirdir.

Ey Muhammed! الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ **O hak emir, Rabbindendir.** diğer bir ifadeyle hak, Allah'tan gelendir. فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ **Öyle ise sakın sen, şüphecilerden**

olma ve onların nefsânî arzularını gözeterek, aldığın emri hemen yerine getirmekten geri durma. Şüphe yoktur ki, bu hitabın peygambere yöneltilmesi, bütün ümmetini karşı koymaktan şiddetle sakındırmak ve özellikle kıble işini bir daha takviye etmek içindir. Gerçekten, bir din, bir millet, bir ümmet için kıble meselesinin pek büyük bir önemi vardır. Çünkü vücutta ruh ile bedenin derin bir kaynaşması vardır. Maddi bir görünüm arz edemeyen ruhaniyetin hiçbir hükmü yoktur.

Ruhun en büyük özelliği, birlik olduğu ve aynı zamanda her kalb ve vicdanın ruhânî duygusu sırf kendine ait bulunduğu için, maddî bir görünüm içerisinde birleşmeyen ruhlar arasında bir birlik bağı ortaya çıkamaz. Buna göre sadece ruhî birlik üzerine kurulan bir sosyal ruh, tasviri faydasız ve belki de imkansızdır. Birbirine benzer ruhlu fertler arasında ruhî birliğin varlığı, aralarında bir maddî birliğin görünmesiyle bilinir. Böylece ruh vücuttan, vücut ruhtan katmerli bir yakınlaşma ile kuvvet kazanır ve sosyal ruh bu sayede teşekkül eder, ümmet bununla meydana gelir. Bunun için kıble, bir ümmetin ruhanî birliğine kefil olacak ilk maddi görünümü temin eder ve kıblesiz bir ümmet olamaz.

Gerçekte وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيهَا **Ümmetlerden veya kavimlerden her birinin bir yönü vardır ki o ona yönelir.** İbrahim milletine tabi olmak ve böylece en büyük ve orta yolu tutan muazzam ve seçkin bir ümmet olmak isteyenlerin yönü de, en eski olmakla bilinen, en geniş birlik yönü olmaya layık olan ve İbrahim'in kıblesi bulunan Kâ'be'dir. Bu büyük ümmet buna yönelmelidir, bu herkesin yönelişine uygun gelir.

Yeryüzündeki kavimlerden her birinin de buna yönelecek bir tarafı, bir yönü vardır. Mesela: Kuzey halkı, Kâ'be'nin kuzey tarafına, güney halkı güney tarafına, doğu halkı doğu tarafına, batı halkı batısına ve aradakiler aradan bir yöne yönelirler. Hepsinin yönleri farklı olmakla beraber yine tamamı, bir Kâ'be etrafında toplanmış olur.

Kâ'be alttan, üstten göğe kadar bir merkez ve çepeçevre ona yönelen yeryüzünün sakinleri, onun etrafında sıra sıra birer yuvarlak saf teşkil ederek, tek düzen, tek ümit ve tek hedefli büyük bir cemaat teşkil edebilirler.

فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ **Öyle ise sizden her biriniz kendi yönüne yönelerek hayırlar yapmakta yarışınız.** Çünkü kıbleden maksat da böyle düzenli bir beraberlikle hayır yarışına girişmektir.

Siz bunu biliniz de, diğer din mensuplarından daha fazla hayır yapınız, on-

ları geçiniz, çeşitli yönlerde, başka başka beldelerde bulunduğunuzdan dolayı aranızda sosyal birlik yoktur, sanmayınız. Çünkü: اَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللّٰهُ جَمِيعًا **Her nerede olursanız olunuz, Allah hepinizi bir araya getirir.**

Bir kıbleye yönelmeniz sayesinde, yön farklılığına rağmen hepiniz bir cemaat olur, hepiniz Mescid-i Haram içinde namaz kılıyor gibi düzenli bir sosyal cemaat hali elde edersiniz ve mükâfatınızı da o şekilde alırsınız. Böyle şey olur mu? demeyin. Çünkü: اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ **Allah her şeye kâdir olduğu gibi sizi böyle toplamaya ve mükâfatınızı vermeye de kâdirdir.** Durum ikâmet halinde böyledir, sefer haline gelince:

وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ
وَاِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿١٤٩﴾ وَمِنْ حَيْثُ
خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا
وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ اِلَّا الَّذِينَ
ظَلَمُوا مِنْهُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي وَلِاُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ
وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿١٥٠﴾ كَمَا اَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُوا
عَلَيْكُمْ اٰيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُمْ
مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ ﴿١٥١﴾ فَاذْكُرُونِي اَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ ﴿١٥٢﴾

Meâl-i Şerifi

149- Hem her nereden yola çıkarsan (namazda) hemen Mescid-i Haram'a doğru yüzünü çevir. Bu emir şüphesiz hak, Rabbinden olduğu gerçektir. Allah yaptıklarınızdan habersiz de değildir.

150- Her nereden yola çıkarsan yüzünü Mescid-i Haram'a doğru çevir, ve her nerede olsanız yüzünüzü ona doğru çevirin ki insanlar için aleyhinizde bir delil olmasın. Ancak içlerinden haksızlık edenler başka. Siz de onlardan korkmayın, benden korkun. Hem üzerinizdeki nimetimi tamamlayayım, hem gerek ki doğru yolu bulasınız.

151- Nitekim içinizde sizden bir peygamber gönderdik. O size âyetlerimizi okuyor, sizi temizliyor, size kitab, hikmet öğretiyor. Size bilmediğiniz şeyleri öğretiyor.

152- O halde beni anın, ben de sizi anayım. Bana şükredin de nankörlük etmeyin.

وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ **Ve herhangi bir beldeden yola çıkarsan,** فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ **namazda yine yüzünü Mescid-i Haram yönüne çevir.** Yine ikamet halindeki gibi Kâ'be tarafına yönel. وَاِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ **Ve bu emir her halde Rabbinden gelen haktır** ve hikmete uygundur. وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ **Allah sizin yaptıklarınızdan asla habersiz değildir.**

Gerek ikamet halinde ve gerekse yolculukta olsun, bu emre ister uygun bulunsun ister bulunmasın yaptıklarınızdan hiçbiri mükâfatsız veya cezasız kalmaz.

Ebu Amr kırâetinde يَعْمَلُونَ "Onların yaptıklarından" şeklinde okunur ki İslâm'a muhalif olanlar hakkında bir uyarıdır.

Kıble meselesi, çok önemli ve kıblenin değişmesi büyük bir iş ve özellikle bunun içine aldığı nesih konusu, şeytanların fitne ve fesat için aldatmaya bahane ve fırsat edinebilecekleri çok ince bir meseledir. Bundan dolayı Kıble hakkındaki bu emirler, aşağıda geleceği üzere bir daha tekrar edilerek pekiştirilecek ve bununla beraber içine aldığı bazı hikmetler de açıklanmak suretiyle bu pekiştirme ayrıca müstakil bir mânâyı da ifade edecektir. Şöyle ki:

وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ **Ey Muhammed! Her nerede olursa olsun, uzağa veya yakına, gerek harb ve gerekse diğer bir maksad için yolculuğa çıksan da:** فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ **Namazda yüzünüzü Mescid-i Haram tarafına çevir.** وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ **Ve ey müminler! siz yeryüzünün bölgelerinden herhangi bir yerde gerek ikamet halinde ve gerekse yolcu olarak bulunursanız,** فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ **hepiniz namazda yüzünüzü Kâbe tarafına çeviriniz.** لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ **ki insanların aleyhinizde hakkıyle tutunabileceği hiçbir delil kalmasın.** Yani kıblenin değişmesi emrinin sizin anlayabileceğiniz başlıca iki hikmeti vardır:

Birincisi; bu emir, Kitap ehli ve müşrikler gibi size karşı olan bayağı insanlar tarafından aleyhinizde kullanmaya uygun hiçbir delil bırakmamak içindir. Çünkü geçmiş kitaplara göre vaad edilen son peygamberin vasıfları arasında kıbleyi Kâ'be'ye çevireceği hakkında deliller veya işaretler vardır. Bu cümleden olarak İbrahim kıssasında nakledildiği üzere Eski Atik'ten Kitabü'l-Eş'iya'da Mekke'nin geleceğini anlatan âyetler buna açıkça işaret etmektedir.

Bu sebeple Kitap ehli "Son Peygamber'in kıblesi Mekke'de olacaktı. Muhammed ve Ashabı ise hala Beyt-i Makdis'e (Mescid-i Aksa'ya) duruyorlar." diye şüphe edebilirlerler ve bunu naklî bir delil olarak ortaya atabilirler. Sonra İbrahim'in kıblesine muhalefet, "İbrahim milleti" davasıyla uygun düşmemektedir. Bunu da müşrikler aklî bir delil olarak gerçekten ortaya getirebilirler.

İşte kıblenin değişmesi emrinde önce size karşı böyle aklî ve naklî bakımdan haklı olabilecek delilleri büsbütün kaldırmak ve hasımlarınıza aleyhinizde hiçbir delil bırakmamak hikmeti vardır. Bundan sonra onların hiç biri böyle bir itiraz ileri süremez, ağızları kapanır. اِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ **Ancak o insanlar içinden zulmü adet edinmiş olan haksızlar başka.** Onlar hüccet, delil aramadan ağızlarına geleni söylerler. Haklı bir itirafa imkanları olmadığı halde bu gibi zalimlerin ağzı durmaz. Fakat böyle belgesiz, delilsiz ve sırf haksız sözlerin de hiç kıymeti yoktur.

فَلَا تَخْشَوْهُمْ **Bundan dolayı siz onların hiç birinden korkmayınız da,** وَاخْشَوْنِي **benden korkunuz ve benim emrime karşı gelmekten sakınınız.** İşte kıbleyi değiştirme emri, insanlara aleyhinizde öyle bir itiraz delili bırakmamak içindir.

İkincisi; وَلِأُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ **Size nimetimi tamamlamam içindir ki,** لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ **bu sayede hidayete ermeyi ve doğru yolda sapasağlam gidip, arzu edilen hedefe ulaşmayı kuvvetle ümit edebilesiniz.**

Asıl nimet, doğru yola ulaşmaktı. Kıble işi de bu doğru yoldandır. Nimeti tamamlamak ise, bir nimetin eksik tarafı bırakılmayıp, mümkün olan olgunluğuna erdirmek, demek olduğundan bu nimetin tamamlanması da o yoldan doğruca gidip, kurtuluş gayesine ermektir.

Hz. Ali "Nimetin tamamlanması, İslâm üzerine ölmektir."(1) buyurmuş ve "Nimetin tamamlanması, cennete girmektir." diye de bir haberde varid olmuştur. Bu nimeti tamamlama lütfu şuna benzer:

كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ **Nitekim sizin içinizden, yani İbrahim ve İsmail'in soyu içinde sizden, yani siz insanlar cinsinden seçkin ve büyük bir peygamber gönderdik.** İnsan cinsinin yine beşer olarak bir peygambere kavuşması ne büyük bir nimettir!

Şüphe yok ki Allah'ın kullarına göndereceği elçi, sadık yaratıklarından biri olacaktır. Zira Allah ile kulları arasında vasıta olacak, mahluk olmayan birtakım tâlî mabutlar düşünmek imkansızdır, batıldır. Bundan dolayı Allah'ın insanlara

---

(1) Tirmizi, Dua, 93; Ahmed b. Hanbel, V, 231, 235; Feyzü'l-Kadir, III, 268.

gönderdiği peygamber, insandan başka diğer yaratıklardan biri olsaydı, insanlık adına büyük bir şeref olmaz ve genel toplum için o kadar istifadeye uygun bulunmazdı.

İnsana yine içlerinden اِنَّمَٓا اَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ *"Ben de ancak sizin gibi bir insanım."* (Kehf, 18/110)[1] diyen bir peygamber göndermesi, insan cinsinin, Allah Teâlâ'ya doğrudan doğruya yaklaşmasına, Âdem kıssasında açıklanan halifeliğine en büyük delil olan sonsuz bir şereftir. O peygamberin içinde yetiştiği kavim için de bu şeref, elbette daha kuvvetli ve daha katmerlidir.

Hem öyle bir peygamber ki يَتْلُوا عَلَيْكُمْ اٰيَاتِنَا **Size, bizim ebedi bir mucize olan âyetlerimizi okuyor.** Bunlar, o gelip geçici mucizeler gibi gelip geçici nimetler cinsinden değildir. Bunlarla her zaman buna karşı çıkanlar cevap veremez hale getirilir ve susturulur. Şüpheler ortadan kaldırılır, olaylar tahlil olunur. Birçok ilimler elde edilir, bunlar güzel güzel okunur, ibadetler yapılır, güzel ahlâkın en büyük ve en kapsamlı ilkelerine erilir.

وَيُزَكّ۪يكُمْ **ve sizi her türlü şirk ve günahtan, insanlığın yüceliğini lekeleyecek maddi ve manevi çirkinliklerden, pisliklerden temizleyecek hakkın temiz, pak adaletli bir şahidi haline getirecek ve çoğaltıp düzenleyecek bir hayata sevkediyor.** وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ **Hem size bütün filozoflara ders verecek kitap ve hikmet öğretiyor,** okuma-yazma bilmezken size kitap ve yazı belletiyor. Her türlü hikmeti içine alan hukuk ilmi ve şartlarını, kanun koymadaki hikmeti, yüksek ahlâkı, toplumun sırlarını, insanlığın menfaatini, dünya ve ahiret ilmini, kâinat nizamında geçerli ve hükümran olan kanunları ve ilâhî sünnetin sonucunu, bunların tatbik ve uygulama şeklini sözlü ve fiilî sünneti ile öğretiyor. وَيُعَلِّمُكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ **ve size hiç bilmediğiniz, akıl ve düşünce ile bilme imkanını bulamayacağınız şeyleri, gayba ait sırları ve ahiretle ilgili durumları vahy ile bilip öğretiyor.** Öğretiyor da sizi dünyanın üstadı, cihanın hakimi olacak ve bütün insanların örnek alacakları, orta yolu tutan bir ümmet teşkil edecek bir hale getiriyor.

İşte biz, ilâhlık şanımızla size İbrahim'in duasında olduğu üzere böyle bir peygamber gönderdiğimiz gibi, kıblenizi değiştirip tesbit etmek suretiyle de size olan nimetimi tamamlamak için bu hak emri verdim.

"Muhammed (s.a.v.) insanlığa ne getirdi?" diye sorulacak olursa, bu âyeti okumak yeterlidir. Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderilişinde gerek dünya ve gerekse ahiretle ilgili böyle büyük bir nimeti tamamlama vardır.

---

(1) Müslim, Mesacid, 92,93; Buhari, Hiyel, 10, Salât, 31; Mezalim, 16; Ahkâm, 20; Tirmizi, Salât, 110; Darimî, Fedâilü'l-Kur'ân, 1.

Şunu da bilmek gerekir ki, Kâ'be'nin kıble yapılması da dünya ve ahirette buna benzer bir nimeti tamamlamak için bir sebeptir. O orta yolu tutan büyük ümmet bu sayede teşekkül edecek ve büyük kurtuluş bununla başlayacaktır. Bunun için size şimdi iki vazife vardır:

Birincisi: فَاذْكُرُونِى **Beni zikrediniz, layıkıyle anınız ki,** أَذْكُرْكُمْ **ben de sizi bana layık bir anışla anayım, imdad ve yardımımı devam ettireyim.**

İkincisi: وَاشْكُرُوا لِى وَلَا تَكْفُرُونِ **Bana şükrediniz, nimetlerime karşı kalble veya dille, yahut bedenle, ya da hepsiyle birden bana saygı gösterin, benim emirlerime itaat edip, nimetlerimi yerine harcamak sûretiyle onlardan yararlanın. İnkar ve isyanla bana küfür ve nimetlerime karşı nankörlük etmeyiniz, hasılı unutkan ve nankör olmayınız.**

Zikir de şükür gibi ya dille, ya kalble veya bedenle olur.

Dil ile zikir, Allah Teâlâ'yı en güzel isimleriyle anmak, hamd etmek, tesbih ve tenzih etmek, Kitab'ını okumak ve dua etmektir.

Kalb ile zikir, gönülden anmaktır ki, başlıca üç çeşittir:

1- Allah'ın varlığını gösteren delilleri düşünmek, şüpheleri atarak Allah'ın isim ve sıfatlarını tefekkür etmek (düşünmek)tir.

2- Allah'ın koyduğu hükümleri, kulluk vazifelerimizi, yani Allah'ın bildirdiği sorumlulukları, onlarla ilgili hükümleri, emir ve yasakları, Allah'ın vaadini, tehdidini ve bunların delillerini düşünmektir.

3- Maddi ve manevi varlıkları, bunlardaki yaratılış sırlarını seyredip düşünmekle zerrenin kutsal âleme bir ayna olduğunu görmektir. Bu aynaya, gereği gibi bakanların gözüne, o güzellik ve büyüklük âleminin nurları yansır. Bir anlık hisle bundan alınacak olan müşahede zevkinin bir göz kırpacak kadar süren parıltısı bile dünyalara değer. Bu zikir makamının hiç sonu yoktur. Bu noktada insan kendinden ve dünyadan geçer, bütün hisleri hakka bağlanır. Hatta zikirden ve zikr edenden bir isim ve eser kalmaz da, hissedilen yalnız zikredilenden ibaret olur. Gerçi bu makamın sözünü edenler çoktur, fakat buna erenlerin sözle alakası yoktur.

Peygamber (s.a.v.) Efendimiz: لِى مَعَ اللّٰهِ وَقْتٌ لَا يَسَعُنِى فِيهِ مَلَكٌ مُقَرَّبٌ وَلَا نَبِىٌّ مُرْسَلٌ "Benim Allah ile bir vaktim vardır ki o vakitte bana ne mukarreb bir melek ne de gönderilmiş bir peygamber hiçbiri yanaşamaz."(1) buyurmuştur.

Bedenle zikir: Bedenin organlarından her birinin görevli bulundukları va-

(1) el-Erârü'l-Merfuca, s.291; Keşfü'l-Hafai, II, 226.

zife ile meşgul ve dopdolu olması, kendilerine yasaklanan şeylerden boş ve uzak bulunmasıdır.

Şükür de bu mertebelerden her biriyle yerine getirilir. Ancak bunların şükür olması için, şükreden kimsenin, kendisine ulaşmış olan nimeti hissetmesi ve bunları o nimete karşılık bir saygı vazifesi olarak yapması şarttır. Zikir ise, nimetin ulaşmasına bağlı olmaksızın genel olarak bir muhabbetin, bir olgun aşkın eseridir.

Şu halde şükrün, zikre atıf yoluyla bağlanması, esasen "atfü'l-hâs ale'l-âm" özel bir şeyi daha genel olana atfedip bağlama demektir. Fakat her ikisi de nimet kaydından sonra söylenmiş bulunduğundan burada tefsire ait bir atıf cinsinden olur. Böyle olmaması için şükrün, örfî şükür mânâsına yorumlanması daha uygundur ki, o da ulaşan nimetlerin hepsini, yaratılış gayesine uygun olarak harcamaktır.

Buna göre her ilerleme adımında zikir başlangıç, şükür bir sonuçtur. Sonsuz yolculukta bunlar peşi peşine birbirlerine girift olarak giderler.

Allah Teâlâ, bu zikir çeşitlerinden hangisiyle zikredilirse, o da ona layık bir şekilde kendisini zikreden kimseyi, zikredip anacaktır. Bu noktayı anlatmak için, bu âyet çeşitli tabirlerle açıklanmıştır. Bu cümleden olarak:

1- Beni, bana itaatla zikrediniz, ben de sizi rahmetimle zikredeyim.

2- Beni dua ile zikrediniz, ben de sizi duanızı kabul ve ihsanla zikredeyim. Yani اُدْعُونٖى اَسْتَجِبْ لَكُمْ *"Bana dua ediniz ki, duanızı kabul edeyim."* (Ğâfir, 40/60).

3- Beni övgü ve itaatla zikrediniz, ben de sizi övgü ve nimetle zikredeyim.

4- Beni dünyada zikrediniz, ben de sizi ahirette zikredeyim.

5- Beni gizli yerlerde zikrediniz, ben de sizi sahralarda zikredeyim.

6- Beni refahınız, rahatınız zamanında zikrediniz, ben de sizi bela ve musibete uğradığınız zaman zikredeyim.

7- Beni ibadetle zikrediniz, ben de sizi yardımla zikredeyim.

8- Beni, benim yolumda cihadla zikrediniz, ben de sizi hidayetimle zikredeyim.

9- Beni doğruluk ve samimiyetle zikrediniz, ben de sizi kurtuluş ve size tahsis ettiğim şeyleri artırmakla zikredeyim.

10- Beni önceden ilâhlığımı kabul ile zikrediniz, ben de sizi sonunda rahmet ve kulluğa kabul ile zikredeyim.

Kısaca kulluğun başı zikir, sonu ise şükürdür. وَاٰخِرُ دَعْوٰيهُمْ اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ *"Onların dualarının sonu âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun."* (Yunus, 10/10) demektir.

İşte Cenab-ı Hak bütün kullarını özet olarak başlangıcı ve sonucu içine alan bu iki vazife ile görevlendirmiştir. Bu görevler, güzel bir şekilde yerine getirildikçe o nimet de uluşacağı yere ulaşarak tamamlanacaktır. Fakat zikir, marifet ve bilgi ile; şükür de nimet ile uyum içinde olacaktır. Halbuki Allah'ın mahiyetini hakkiyle bilmek, O'nu kendisi gibi bilmek demek olacağından bu, fani âlemde kullar için mümkün değildir. مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ *"Seni gerçek mahiyetinle bilip tanıyamadık."*

Bunun gibi Allah'ın nimetleri sonsuzdur. Mesela bir nefeste içli dışlı iki nimet vardır. Demek ki, sadece her nefeste iki şükür vaciptir. Bu durumda şükrü hakkıyle eda etmek de mümkün değildir. مَا عَبَدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ *"Sana layık olduğun şekilde kulluk yapamadık."*

Demek ki bu ilâhî hitap karşısında ilk duyulan şey acizlik ve yaratıcının kudretine teslim olma arzusudur. Gerçekten iman ve İslâm'ın başı bu anlayıştır. En güzel zikir de لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ *"Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur."* kelime-i tevhididir.

Bu tevhidin ve teslimiyetin gereği de, bu acizlik içinde kendini, Allah'ın emirlerinin tek yürütme vasıtası bilerek, yöneltilen vazifeyi en güzel bir şekilde ve azami derecede yerine getirmek için yalnız Allah'tan yardım dileyip en iyi şekilde gayret sarf etmektir. İşte bu, şükrün kendisidir. Yani yüklenen sorumluluk imkan ve kabiliyet şartına bağlanmıştır. Fakat o kabiliyet, Allah'ın bir yardımı olduğu için onun da işin aslında bir sınırı ve sonu yoktur.

Bundan dolayı kul, Allah'ını zikirle O'ndan yardım diler ve kendine verilen kabiliyeti sarf eder. O kabiliyet, ona yapacağı işle beraber Allah'ın dilediği kadar gelir. İşte İslâm, o acizlikten, bu sonsuz kudret ve kabiliyete intikaldir.

Şu halde her mümin: اُذْكُرُونِى "Beni zikrediniz!" emri karşısında acizliğini hissederek önce اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَع۪ينُ *"Ancak sana kulluk eder ve ancak senden yardım dileriz."* (Fâtiha, 1/4) şeklindeki kesin sözünü hatırlayacak ve buna şükretmek için Allah'tan yardım dileyecektir. Bunun için bütün iman ehline hitaben buyuruluyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اسْتَع۪ينُوا بِالصَّبْرِ
وَالصَّلٰوةِ اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِر۪ينَ ﴿١٥٣﴾ وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ ف۪ي

سَبِيلِ اللّٰهِ اَمْوَاتٌ بَلْ اَحْيَاءٌ وَلٰكِنْ لَا تَشْعُرُونَ ﴿١٥٤﴾ وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ
بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْاَمْوَالِ وَالْاَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ
وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ ﴿١٥٥﴾ اَلَّذِينَ اِذَا اَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا اِنَّا لِلّٰهِ
وَاِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ ﴿١٥٦﴾ اُولٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ
وَرَحْمَةٌ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ ﴿١٥٧﴾

Meâl-i Şerifi

153- Ey iman edenler! Sabır ve namazla yardım isteyin. Şüphe yok ki Allah, sabredenlerle beraberdir.

154- Allah yolunda öldürülenlere "ölüler" demeyin. Hayır, onlar diridirler. Fakat siz sezemezsiniz.

155- Çaresiz biz sizi biraz korku, biraz açlık, biraz da mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltme ile imtihan edeceğiz. Müjdele o sabredenleri!

156- Onlar başlarına bir musibet geldiği zaman: "Biz Allah'a aidiz ve sonunda O'na döneceğiz." derler.

157- İşte onlar var ya, Rablerinden, mağfiretler ve rahmet onlaradır. İşte hidayete erenler de onlardır.

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا Ey iman şerefi ile yükselmiş olan tüm iman ehli! Siz herhalde, اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ Size vaad edilmiş olan olgunluk gayesine ermek için her şeyden önce sabır ve namazla yardım isteyiniz.

Önce sabır ve kararlılığa alışınız, nimetlerin kendilerine göre zahmetleri de vardır. Allah'ın bütün nimetlerine, hele sonsuz nimetlerin tamamına anahtar olan iman ve İslâm nimetine şükretmek ve özellikle bunu "ihsan" mertebesinde eda edebilmek elbette kolay değildir. Siz bu girip yüreyeceğiniz yolda ebedi bir gayeye yürüyeceksiniz. Yürürken imtihanlar geçirecek, biri içte, diğeri dışta iki büyük düşmanla çarpışacaksınız.

Bir taraftan nefislerinizin heves ve arzusu, diğer taraftan kâfirlerin, hak düşmanlarının hücum ve eziyetleri ile uğraşacaksınız. Bunlara karşılık vermek ve kendinizi savunmak için cihada ve savaşa mecbur olacaksınız. Bazı zahmetler ve meşakkatler göreceksiniz.

Ruhen ve bedenen nefsinizi terbiye etmezseniz, sabır ve tahammüle, kararlı ve metin olmaya alışamazsınız, Allah'ın yardımının ilk sebeplerinden birini kaybetmiş olursunuz, tehlikeye uğrarsınız. En ufak bir sıkıntı, bir acı karşısında korkmaya, sızlanmaya başlarsınız. Ümitsizliğe ve gevşekliğe düşersiniz. Şunu biliniz ki sabır, her başarının başıdır.

İmandan sonra takip edilecek yolun başı sabır, ahlâkın başı sabır, ilmin başı sabır, amelin başı sabır, kısaca varlık âlemini tanımanın başı sabırdır.

Sabırsızlık; ivmek ve bir anda her şeyi istemektir. Halbuki yaratıklar, zamana bağlı olup, terbiye kanununa tâbidirler. Zaman ise peşpeşe gitmek, yavaş yavaş olmak demektir. Bunun için yaratıkların tam başarıya ulaşmaları derece derece bir silsile takip eder. Bu da sabra bağlıdır. Her şeyi bir anda istemek, hiçbir şey istememektir. Hatta yaşamak, sabretmektir. Âlimler sabrı iki kısma ayırırlar:

1- Kötü şeylerin acısına sabır ve tahammül ile güzel sonuçlarını beklemek,

2- Çabucak gelecek olan lezzetten ve şehvetten uzak durmada sabırla, onların kötü sonuçlarından sakınmaktır.

Bunların biri olumlu, diğeri olumsuz şekilde bir sabırdır. Birincisi, acı ilaçlarla tedavi gibi vazifeye atılmak; ikincisi, zehirli tatlılardan sakınmak gibi zararlı şeylerden kaçınmaktır.

Bununla beraber bazı durumlar vardır ki, orada sabır kötüdür, meşrû değildir. Öyle durumlarda hızla savunmak için hayatı feda etmek daha çok tercih edilir ve belki de vâcib olur.

Bu âyetteki الصَّبْر kelimesinin "elif lâmı"ahd-i hâricî olmak üzere burada sabrın çeşitlerinden oruc veya cihadın kastedildiği nakledilmektedir. Fakat muhakkik (araştırmacı) âlimlerin tercihine göre "lâm" cins içindir. Oruç ve cihad ile beraber diğer sabır çeşitlerini de içine alır. Kısaca ahlâkta, imandan sonra sabır, ilâhî yardımın ilk celbedilme yoludur.

Namaz da böyledir. Ruhun düzelmesinin, bedenin intizama girmesinin, sabır ve vakarın, ruhî ve bedenî her vazifenin, dünya ve ahiretle ilgili her olgunluğun düzenleyicisi olan, gerek kişisel ve gerekse sosyal her özelliği içine alan ve ümmet teşkilatının en birinci ve en esaslı belirtisi bulunan namaz, imanın en

büyük güçlendiricisi, bütün ibadetlerin ve amellerin başıdır. Müminlerin miracı, âlemlerin Rabbine beden ve candan durumlarını arz etmek suretiyle niyazları, kısaca zikir ve şükrü içine alan bir ibadet olduğu için, ilâhî yardımın en önde gelen ve en yakın celbedilme yoludur.

Kıblenin taşıdığı önem de ilk önce bunun içindir. Bu sebeple namaz, sabır gibi sade bir vasıta değil, aynı zamanda Allah'a bir kavuşma olmak üzere en büyük bir zevk gayesidir. Bu sayede Allah'tan başka tüm mâsiva (varlık âlemi)dan çıkılır, acılar, kederler silinir. Kul ile mabud buluşma meclisinde beraber olur.

Bunun içindir ki Peygamber (s.a.v.) Efendimiz: وَجُعِلَتْ قُرَّةُ عَيْنِي فِي الصَّلاَةِ *"Namaz göz aydınlığım kılındı."* (1) buyurmuş, en büyük zevk ve sevincin namazda hasıl olduğunu göstermiştir.

Yukarıda kıblenin önemi hakkında gelmiş olan âyet-i kerimeler, onun konusu olan namazın Allah katında taşıdığı kutsal kıymeti anlatmış bulunduğundan burada yalnız sabrın kıymetini bildirmek için buyuruluyor ki: اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرِينَ **Şüphe yok ki Allah, sabredenlerle beraberdir.** O'nun en güzel isimlerinden biri de "Sabûr" ism-i şerifidir. Her kimde sabır varsa onda Allah'ın kudretinden bir tecelli kokusu vardır. Hele bu sabırlı kimseler bir araya gelip bir cemaat olurlarsa her halde Allah'ın yardımına ererler. Allah onların daima dostu ve velisidir. Dualarına, isteklerine cevap vermek için Allah'ın yardımı daima onların yanlarında dolaşır. Bu beraberliği göstermeyen, gizleyen şey ise o sabırlı kimselerin dağınık bulunmalarıdır.

Yakınlık ve beraberlik ifade eden مَعَ "ma'a" kelimesi çoğunlukla kendisine tabi olunanın başına gelir. Buna göre; "Allah sabredenlerin beraberindedir." buyurulmasında Allah'ın, kullarına şeref bahşetmesindeki yüceliği gösteren büyük bir incelik vardır.

Ebussuud, bu inceliğin açıklamasında demiştir ki: "Çünkü, sabırlı olmaya gerçekten girişenler, sabırlı kimselerin cemaatidir. Bu bakımdan bunlar, kendilerine uyulan kimseler olarak gösterilmiş oluyorlar..."(2) Yani bu beraberlik, çalışıp elde edilecek şeylerde Allah'ın iradesinin, kulların iradesinin arkasından geldiğini ifade etmektedir. Böyle olunca Allah'ın "Rahîm" (çok merhamet edici) sıfatının hükmü olan bu ilâhî şerefi bahşetmenin, kullar hakkında ne büyük bir lütuf olduğunu inceden inceye düşünmek gerekir. Sabır meselesinin bütün

---

(1) Neseî, İşretü'n-Nisâ, I; Ahmed b. Hanbel, III, 128,199.

(2) Ebussuud, a.g.e., I, 121.

anahtarı bu noktadadır. Şunda da şüphe edilmemelidir ki, Allah'ın kullarına bu şerefi bahş etmesi, Onun iradesine bağlı bir lütuftur.

İşte ey müminler! Bunu bilerek zikir ve şükür yolunda sabırla yardım dileyiniz. Bu konuda Allah'ın düşmanlarıyla, malla canla cihada ihtiyaç duyarsanız onu da yapınız. Bu uğurda kaybınız bulunursa onların acılarına, ayrılıklarına da katlanınız.

وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ اَمْوَاتٌ **Sakın böyle Allah yolunda öldürülmüş olanlara "ölüler" demeyiniz.** Onları gerçekten ölmüş zannetmeyiniz. Bununla son derece acı duyup, telaş ve ümitsizliğe düşmeyiniz. بَلْ **Hayır, onlar ölü değil,** اَحْيَاۤءٌ **diridirler.** Hem gerçek hayatla diridirler. وَلٰكِنْ لَا تَشْعُرُونَ **Fakat siz duymazsınız, onların hayatını hissetmezsiniz.** O hayat, bu dünyadaki zâhirî duyularla hissedilecek bir hayat değildir. O, ruhanî bir hayat, daha doğrusu gerçek bir hayattır ki, akılla bile tam olarak idrak edilemez. Ancak kesin bilgiye dayanan bir hisle idrak edilir ve hisle bilinir.

Şehitler hakkında böyle daha birçok âyetler gelecektir. Hasan-ı Basrî (rh.a) hazretlerinden rivayet edilmiştir ki: "Şehitler Allah katında diridirler. Rızıkları ruhlarına sunulur da kendilerine rahatlık ve ferahlık gelir. Nitekim Firavun ailesine de sabah akşam ateş gösterilir de kendilerine bu acı ve elem gelir"(1).

Bu nakil, şehitler hakkında Âl-i İmrân sûresindeki لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ اَمْوَاتًا بَلْ اَحْيَاۤءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ * فَرِحِينَ بِمَا اٰتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهِ وَيَسْتَبْشِرُونَ ... *"Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma. Bilakis onlar Rableri yanında diridirler. Allah'ın lütfundan rızıklanırlar. Onlar, Allah'ın lütfundan kendilerine verdiği şeylerle sevinirler. Arkalarından kendilerine yetişememiş olanlara, kendileri için hiçbir korku olmadığını ve üzülmeyeceklerini müjdelemek isterler."* (Âl-i İmran, 3/169-170) âyetiyle gelecektir. Ğâfir sûresinde de Firavun ailesinin durumu, اَلنَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ اَدْخِلُوا اٰلَ فِرْعَوْنَ اَشَدَّ الْعَذَابِ *"Onlar sabah akşam ateşe sürülürler. Kıyamet koptuğu gün de: Firavun ailesini o azabın en şiddetlisine sokun, denecektir."* (Ğâfir, 40/46) âyetiyle anlatılmıştır.

Bu âyette ruhların başlı başına ayakta duran ve hissedilen beden cevherinden başka birer özü bulunduğuna ve bunun ölümden sonra duyarlı bir halde kaldığına, yani ruhun bâki oluşu meselesine bir işaret vardır. Sahabenin ve tâbiînin (Allah hepsinden razı olsun) çoğunluğunun görüşleri budur. Buna işaret eden daha birçok âyet ve hadis vardır. O halde burada bunun şehitlere tahsisi,

---

(1) Ahmed b. Hanbel, I, 266; Feyzü'l-Kadir, IV, 180.

makamlarının Allah yanında yüksekliğini bildirmek içindir. Bununla beraber İslâm'da ahiret meselesi, bundan ibaret değildir. Bunu daha fazla açıklayıp tamamlayacak olan, öldükten sonra dirilme, yeniden yaratılış ve benzeri şeyler vardır ki, sırası geldikçe açıklanacaktır. Burada henüz ölümü takip eden kabir ve "Berzah âlemi" meselesine işaret buyurulmuştur.

Bu âyetin, on dörde ulaşan Bedir şehitleri hakkında indiğine dair bir görüş vardır. Fakat kıblenin değiştirilmesinden sonra ve Bedir savaşından önce bir hazırlama olması daha çok düşünülür.

Kısaca, ey iman edenler! Sabır ve namazla yardım isteyiniz. Çünkü وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْاَمْوَالِ وَالْاَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ **Biz, peygambere tabi olup, olmayanı seçmek ve o nimeti tamamlamak üzere sizi korkudan, açlıktan, mallar, canlar ve ürünlerin eksikliğinden az bir şeye uğratacağız ve böyle bazı sıkıntılarla imtihan edeceğiz.**

Ahirette: لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ *"Onlar için hiçbir korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir."* (Âl-i İmrân, 3/170) sırrına ermeniz için dünyada biraz bu sıkıntıları tadacaksınız. Düşmanların hücumu korkusu, kıtlık ve darlıktan dolayı açlık, savaş ve savaş masrafları dolayısıyle mal ve can eksikliği, kazanç ve evlat eksikliği cinsinden herhalde biraz birşey ile imtihan edileceksiniz.

Bu mutlak ifade içinde bu âyet, İslâm dininde farz kılınacak olan bazı hükümlere ve sorumluluklara bile işaret etmektedir. Korku Allah korkusuna, açlık Ramazan orucuna, mal eksikliği zekata, can eksikliği cihada, şehitliğe ve hastalığa; ürün eksikliği, evlat eksikliği kazanç zayiine işarettir.

Bu acı ve sıkıntıların her birinden böyle biraz çekmekle mükellef bulunmak, bunların tam ve genel bir şekilde herkesi içine almasına engel olacak ve ahirette büyük büyük nimetlere ulaştıracaktır. وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ **"Ey Muhammed! Sen sabredenleri ise müjdele.** اَلَّذِينَ **o sabredenleri ki** اِذَا اَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ **kendilerine bir musibet dokunduğu vakit,** yani كُلُّ شَيْءٍ يُؤْذِي الْمُؤْمِنَ فَهُوَ لَهُ مُصِيبَةٌ "mümine eziyet verecek her şey, onun için bir musibettir."(1) hadis-i şerifi gereğince eziyet verecek herhangi bir zarara uğradıkları zaman: قَالُوا اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ "İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn" derler. "**Biz, her halde Allah'ınız ve mutlaka O'na dönüp varacağız.**" diye Allah'a teslim olduklarını arz edip teselli bulmuş olarak sabrederler. Bunu yalnız dil ile değil, yaratma ve yaratılma gayesini düşünerek bütün kalb ile söylerler.

---

(1) Câmiu's-Sağir, II, 282 (6323)

إِنَّا لِلّٰهِ " Biz Allah'ınız" demekte malı, canı, her şeyi Allah'a teslim ve Allah'ın mülkü olan her şeyde, hatta canlarımızda ve bedenlerimizde bile dilediği gibi yönetim hakkı olduğunu ve acı tatlı O'nun hiçbir tasarrufuna itirazın caiz olmayacağını itiraf ile Allah'ın dilediğini yapmasına, kaza ve kadere razı olduğunu açıklama vardır. Bu makam, pek büyük bir makamdır. Bu makamı kazanan nefse: "Nefs-i râdıye: Allah'ın emrine râzı olmuş nefis" denir.

إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ demekte ise: "Biz dönüp dolaşıp sonunda mutlaka Allah'a döneceğiz. Başlangıçta yok iken Allah'tan geldiğimiz gibi sonuçta da yine O'na varacağız." diye görünürde olsun eğreti varlığımızın ölümle sona erip helak olmasına ve bununla beraber gayenin mutlak bir yokluk olmayıp, tamamen buluşma olduğuna iman ve bu imanla Allah yanında kendisinden razı olunma ümidini açığa vurma vardır. Bu makama: "Nefs-i mardiyye kendisinden razı olunan nefis" makamı denir.

Bu ise, isteklerin sonu ve mertebelerin en üstünü olan en büyük rızadır. Lezzetlerin en büyüğü de rıza lezzetidir. İnsanın nefsi önce "nefs-i emmare: Kötülüğü emreden nefis" iken, dini bilgi ve Hz. Muhammed'in ahlâkı olan büyük ahlâk ile ilerleyip gelişerek ikincide "nefs-i levvâme: Kötülüğünden dolayı kendini kınayan nefis", üçüncüde "nefs-i mutmeinne: Kötülükten temizlenerek Allah'a yaklaşıp huzura eren nefis", dördüncüde "nefs-i râdiye: Kendisine sonsuz nimetler bahşeden Rabbinden razı olan nefis", beşincide "nefs-i mardiyye: Allah'ın kendisinden razı ve hoşnut olduğu makbul nefis" olur ki, Fecr sûresindeki: يَٓا اَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِى اِلٰى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً *"Ey huzur içinde olan nefis! Sen Rabbinden razı, o da senden razı olarak Rabbine dön."* (Fecr, 89/27-28) şeklindeki ilâhî hitap, bunun beyanıdır. Bu dönüşün, bir yere ve bir yöne intikal suretiyle olmadığı ortadadır. Çünkü Allah Teâlâ yön ve mekandan münezzehtir. Bundan dolayı burada üç mânâya ihtimal vardır:

1- Bu, nefsimiz hakkında bir son bulma ikrarından kinâyedir.

2- Bâki (sonsuz) olma ikrarıdır.

3- Bir yönden yok olmayı, bir yönden ebedî kalmayı ikrardır.

Bizce doğrusu, bu üçüncüsüdür. Çünkü bu, hepimizin zatının sona ermesi ile Allah'ın baki olmasını ikrar etmektir.

Biz vaktiyle dış âlemde nasıl yoktuk da Allah'ın bilgisinde var idiysek, yine onun gibi yok olacağız ve olduğumuz gibi yalnız Allah'ın bilgisinde ve sırf O'nun hükmünde mevcut kalacağız. Bu, bizim bizdeki varlığımız olmayacak,

bizim Allah yanındaki varlığımız olacaktır.

Ancak dünyaya gelirken yaratılıştaki mizacımızla gelmiş, henüz bir işe karışmamış, yapacağımızı yapmamıştık. Giderken ise iyi veya kötü kazanacağımızı kazanmış, iyilik veya kötülük namına neyimiz varsa hepsini omuzumuza almış, sorumluluğu yüklenmiş olarak gideceğiz. Kısaca zatımız, Allah'ın ilmiyle, varlığımız Allah'ın varlığı ile, bâki kalmamız da Allah'ın bâki oluşu ile var olur. Allah'ın varlığı ise ezelî ve ebedîdir. Bundan dolayı, Allah'a dönüş, bu şekilde O'nun lütfuna veya kahrına ermiş olarak bakâbillâh [1] demektir.

Râzî diyor ki: "Bu dönüş ahirete işarettir. Biz dünyada iken az çok kendimiz veya başkaları da menfaat ve zararımıza görünürde sahip bulunuyorduk. Gittiğimiz zaman bunlara hiç kimsenin hükmü geçmeyecek, sahih olan görüşe göre üzerimizde yalnız Allah'ın hükmü geçerli olacaktır."[2]

Bu itibarla Allah'a dönüşümüz, öldükten sonra bütün durumlarımızda yalnız Allah'ın hakim olması ve Allah'ın, hükümlerde kendisine başvurulacak merci olması demektir. İşte bunun üzerine yeniden yaratma ile öldükten sonra dirilme, haşir (kıyamet günü insanların bir araya toplanması) ve neşr (kıyamet günü insanların yeniden dirilmesi), ahirete ait diğer hükümler gerekecektir. Halbuki buradaki dönüş ölümden sonra ve tekrar dirilmeden önceki durumları da içine alır. Buna bazıları, "rûhun baki oluşu" adını vermiş, dönüşü, ahireti onunla açıklamak istemiştir. Fakat ruhun baki oluşu, deyiminin de şahsa ait bir bakilik şüphesi vardır. Dönüşte ise şahsın fani olduğunu itiraf gizlidir. Bunun için Allah'a dönüş meselesinde ruhun ebediliğinden başka bir mânâ vardır. Bunda, bir zaman olup, ruhun da faniliğe gideceğine dair bir itiraf yok değildir. Bedenimizin yok oluşundan sonra uzun zaman ruhumuzla kalabileceğimiz kabul edilmiş olmakla beraber büyük kıyamet gibi bir gün gelip, ruhlarımızın da yok olacağı كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلاَّ وَجْهَهُ *"Allah'ın zatından başka her şey yok olacaktır."* (Kasas, 28/88) âyeti gereğince, zatımızın yok oluşu her yönüyle gerçekleşecektir. Ancak Allah katında bilinen gerçek varlığımız hiç bir şekilde kaybolmayıp, işin aslında her türlü hükme tabi olabileceğimiz ve sonunda ebedî bir varlığa kavuşma ile Allah'ın cemalini görebileceğimiz de anlaşılıyor.

Eğer Allah yanında bilinen gerçek varlığımız, ruhumuz veya bedenimiz yahut da her ikisi demek ise, bunlardan biriyle; yok eğer bunların ötesinde birşey ise o şekilde bir ebediliğe kavuşacağız. Bu ebedilik de gerçekten bizim kendi

(1) Bakâbillâh: Kulun, Allah'ın varlığı ile var, O'nun bâki oluşu ile bâki olması demektir.
(2) Fahru'r-Râzî, a.g.e., IV, 154.

kendimize bir ebediliğimiz demek olmayıp, ancak Allah'ın ebedi oluşu ile mümkün olan bir ebedilik olacaktır

Bunun için bizim tabiî denebilecek olan zatımızın gereği yokluk iken, hakkımızda takdir edilen nasibimiz, bakâbillah yoluyla Allah'ın kahrına veya lütfuna kavuşmaktır. En yüksek hedef ve en büyük rıza işte bu ebedî lütuftur. Fennin, sebeplerin bâkî oluşu konusundaki büyük kanununda, bu mânâ sabit demektir. Maddeler ve küçük kuvvetler, hepsi sebebe bağlıdırlar. Bundan dolayı hepsi silinir, yalnız her şeyin sebebi olan Allah zatı ve sıfatları ile sonsuz kudreti ile bâki kalır. Allah'ın bâkiliğinde, o silinen maddelerin ve fani güçlerin mahiyetleri ve şahsi belirtileri Allah'ın bilgisi olmak üzere tamamen muhafaza edilerek, ilmî varlıkla sabit ve bâki kalırlar. Yine her türlü hükme konu olabilecek bir gerçek varlığa sahip bulunurlar. İşte ahiret hayatının zamanı, bu Allah'ın bâki oluşu ve Allah'ın bilgisinde bâki olmaktır.

Bu şekilde bakâbillâha, bakâ-i Rûhanî (Ruhun bâki ve ebedî olması) tabirini kullanan filozoflar, Allah'ın gerçek mahiyetini ruh, insan ruhunun da Allah'ın gerçek varlığındanmış gibi düşündüklerinden dolayı, ahiretin aslını ruhun bâki kalması olarak tasavvur etmişler ve gerçeği karmakarışık hale getirmişlerdir. Gerçi ruh, Allah'ın emri olan bir sırdır. Ruhun bâki oluşu, dinen kötü sayılacak bir şey de değildir. Fakat bizim, ebedî olarak, ruhumuzun bâki oluşu ile bâki olmamıza hükmetmek, bize bir şahsî bâkilik isnad etmektir. Bu da zatımızın fani oluşunu unutmaktır. Bu ise ilk sebebi, Allah Teâlâ'yı unutmaktır.

Şunu bilmelidir ki Allah'ın gerçek mahiyeti, ruhun ve cismin ötesinde bir teklik mertebesindedir. Ruhu, Rabbin emri olmakla beraber Rab emrine hakimdir. وَاللّٰهُ غَالِبٌ عَلٰٓى اَمْرِه۪ *"Allah emri üzerine galip ve hakimdir."* (Yûsuf, 12/21). Bunun unutulmaması gerekir. Bundan dolayı bizim varlığımızın ve bâki oluşumuzun dayanağı ve binası, Allah'ın varlığı ve bâki oluşudur. Biz kendi bâki oluşumuzla değil, Allah'ın bâki oluşu ile bâki olabileceğiz. Gerçek diri olup, her şeyi yöneten O'dur. اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ *"Biz Allah'ınız ve gerçekten biz O'na döneceğiz"* ifadesi, işte bu Allah'ın bâkiliği ile bâki olmayı anlatmaktadır.

Bu, ne yalnız ruhla olur, ne de yalnız bedenle olur. Bu, her ikisinin de başlangıcı ve garantisi olan gerçek bir bâkiliktir. Ahiret bu bâkiliğe dayanmaktadır. Allah mevcut ve bâki oldukça, bizim için yeni yeni nice ruhlara ve bedenlere kavuşmak daima mümkün ve sonsuza dek imkan dahilindedir. Biz ölürüz, ruhumuz kalabilir. Kabirde ve berzah âleminde mükafat ve ceza görebilir. Kalmaması ve bir müddet sonra onun da sonunun gelmesi, kendi nefsinde

mümkündür. Fakat Allah'ın bilgisinden, Allah'ın hükmünden ve bakâbillah'tan çıkmamız mümkün değildir. Asıl mükafat ve cezanın dayanağı budur.

Ahiret sadece ruhun bâki kalışı olmayıp, berzah âlemindeki hayattan sonra başka bir yaratılış ile diriltilecektir. Bunun da gayesi o yaratılışa göre Allah'a bir dönüş olacaktır.

Bundan dolayı إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ *"Biz Allah'ınız ve gerçekten biz O'na döneceğiz."* ifadesi bir taraftan ahiretin garantisi olan bir dönüşü, bir taraftan da ahirette bile amellerin en üstünü ve olgunluğun son sınırı olan bir dönüşü, mutlak ifadesiyle içine almaktadır. Böyle bakâbillah ile ümid ve korku, sadece "ruhun bâki oluşu" teorisi üzerine kurulan ümit ve korkudan daha yüksek, daha gerçek ve daha ilmîdir. Her şüpheden uzak bir tevhid, Allah'a bir teslimiyettir. Yûsuf sûresinde geleceği üzere bu teselli Muhammed (s.a.v.) ümmetinden başkasına verilmemiştir.

Böyle bir tevhid ile bütün ümidini bakâbillaha dayandırarak "râdiye" ve "merdıyye" makamlarına ermiş olan sabırlı kimseler, her müjdeye layıktırlar. Bunları şu âyetle müjdele: أُولٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ İşte **Rablerinin salevât ve rahmeti bunlara mahsustur ve işte hidayete ermiş, doğru yolu tutmuş olanlar ancak bunlardır.**

Allah'ın salevâtı, bütün günahların bağışlanmasıdır. Allah Teâlâ, bunların günahlarını tamamen örter. Onları rahmetiyle öyle mükafatlara, öyle nimetlere ulaştırır ki, bunlar dünyada ne görülmüş, ne duyulmuş, ne de insanın akıl ve hayaline gelmiş şeyler değildir. Bunlara: فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي *"Gir iyi kullarımın arasına! Gir cennetime."* (Fecr, 89/29-30) denecektir.

O sabırlar, ancak yerine getirilmesi mümkün olmayan Allah'a şükürde meydana gelecek kusurları, günahları örtecek ve onların yerini sevaplara bırakacak ilâhî yardımlardandır. Müminler, bunu bilerek, sabır ve namazla yardım istemelidirler. "Râdiye" ve "merdıyye" makamlarını kazanmalıdırlar. Namazlarında Mescid-i Haram tarafına yönelerek Allah'ı zikredip, O'na şükretmelidirler ki, vaad edilen dünya ve ahirete ait nimetler tamamlansın, ebedî hoşnutluk lezzeti ihsan edilsin.

Bu kıblenin kutsallığı, yalnız bundan ibaret de değildir. Bunda namazdan başka bir zikir ve ibadet yolu, sizin için başka bir toplanma ve Allah'a yaklaşma şekli daha vardır. Nitekim Allah şöyle buyurur:

إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ

مِنْ شَعَائِرِ اللّٰهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ اَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ يَطَّوَّفَ

بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَاِنَّ اللّٰهَ شَاكِرٌ عَلٖيمٌ ﴿١٥٨﴾

Meâl-i Şerifi

158- Gerçekten Safâ ile Merve Allah'ın alâmetlerindendir. Onun için her kim hac veya umre niyetiyle Kâ'be'yi ziyaret ederse, bunları tavaf etmesinde ona bir günah yoktur. Her kim de gönlünden koparak bir hayır işlerse, şüphesiz Allah iyiliğin karşılığını verir, o her şeyi bilir.

اِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللّٰهِ **Mescid-i Haram etrafında bulunan Safâ ve Merve tepeleri Allah'ın alâmetlerindendir.** İbadet ve O'na yaklaşmak için konulmuş belirtilerden, özel işaretlerden ve hac ibadetinin yapıldığı yerlerdendir.

Esasen safâ, kaypak taş; merve, küçük ve yumuşak taş demek olup, lâm-ı tarif ile اَلصَّفَا ، وَالْمَرْوَةَ Safâ ve Merve Mekke'de bilinen iki tepenin özel isimleridir. Harf-i tarifleri el-Beyt, en-Necm gibi lazımdır.

"İlm" maddesinden "alem", "alâmet" ve "alâim" gibi "şuur" maddesinden شَعَائِر şeâir, "Şaîre"nin veya "şiâre"nin yahut da "meş'ar"ın çoğuludur ki bu özel isim, bildiren alâmet, belirti mânâsına gelir. Nitekim savaşta iki tarafın tanışması için kullanılan alâmet ve işarete de "şiar parola" denir. Şeâir; bazan ibadetin kendisine, bazan da yerine denir. Ezan, cemaat ile namaz, bu cümleden alarak cuma ve bayram namazları ve Hac dinin şeâirinden yani alâmetlerindendirler. Aynı şekilde camiler, minareler, hacdaki ibadet ve özel yerleri de alâmet ve işaretlerdendir ki, Safa ile Merve de bunlardandır. Bundan dolayı: فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ اَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا **Kâ'be'ye Hac veya umre yapan kimsenin tavafı bu ikisiyle yani Safâ ve Merve ile yapmaya çalışmasında hiç bir suç, hiç bir günah yoktur.**

Hac, sözlükte özel bir maksat ve niyet anlamına gelir. Bir şeye çokça gidip gelmek mânâsını da ifade eder.

İ'timar yani umre de ziyaret demektir. Dini bakımdan da hac ve umre, Beyt-i Şerif'i bilinen şekilde, niyetle ziyaret etmektir. Hacc'ın özel bir vakti vardır. Umre'nin yoktur. Bunların geniş açıklamaları fıkıh kitaplarına aittir. Burada أَنْ يَطَّوَّفَ "Tavaf etmek" iki kaydı içine alır:

1- Asıl tavaf, yani Kâ'be'nin etrafında dolaşmak,

2- Tatavvuf, yani bu tavafta zorlanmadır.

Çünkü يَطَّوَّفَ ، يَتَطَوَّفَ 'nin idğam edilmiş şeklidir. بِهِمَا "ikisi" kaydı ve bu kayda bağlı olan لَا جُنَاحَ عَلَيْهِ "Ona bir günah yoktur." hükmü tavafın aslına değil, tavafta zorlanmaya bağlıdır.

Tavafın aslının farz ve rükün olduğunda ihtilaf yoktur. Fakat bu tavafa Safâ ile Merve'nin ilavesi ve Safâ ile Merve arasında sa'y denen tavaf bölümü hakkında: لَا جُنَاحَ عَلَيْهِ "Ona bir günah yoktur." buyurulmuştur. Bu ise görünüş itibarıyla bir muhayyerlik gibi görünmekle beraber, gerçekte vâcibe, menduba ve mübaha ihtimali vardır. Buna karşılık Peygamber (s.a.v.) Efendimiz hacc-ı şeriflerinde Safâ'ya yaklaştıkları zaman: اِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللّٰهِ اِبْدَؤُا بِمَا بَدَاَ اللّٰهُ "Safâ ve Merve Allah'ın alâmetlerindendir. Allah'ın başladığı ile başlayınız."(1) diye emretmiş ve kendisi Safâ'dan başlayıp, Beyt'i görünceye kadar üzerine çıkmıştır. Bir hadis-i şerifinde de bu hususta: اِنَّ اللّٰهَ كَتَبَ عَلَيْكُمُ السَّعْىَ فَاسْعَوْا *"Allah size sa'yi farz kılmıştır, sa'y yapınız."* (2) buyurarak sa'yin vacib olduğunu göstermiştir. Gerçi burada asıl mânâsıyla koşmak demek olan sa'y, vacib olmayıp فَاسْعَوْا اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ *"Allah'ın zikrine koşunuz."* (Cum'a, 62/9) emrinde olduğu gibi sadece yürümenin yeterli olacağı kabul edilmiş ise de en azından koşar gibi biraz hızlıca "Remel" denen yürüyüş şekli mendubdur. Kısaca tavafta Safâ ve Merve ile tavafta zorlanmanın vacib olduğu da anlaşılmaktadır.

Bundan dolayı İmam Malik ve Şâfiî hazretlerinden bu zahmetli tavafın da, tavafın aslı gibi rükün ve farz olduğu rivayet edilmiştir.

Bununla beraber âyetin yalnız zahirine yapışarak muhayyerliğe ve bu zahmetli tavafın vacib olmayıp, nafile olduğu görüşüne sahip olan fıkıh âlimleri de vardır. Fakat Hanefi mezhebinde tercih edilen şudur: Âyetin zahiri, farz mânâsındaki kesin vücûba engeldir. Aynı zamanda anılan hadisler ve teâmül ise vacib olduğunu göstermektedir. Öyle ise bu zorlu tavaf ne kesin bir farzdır, ne

(1) Ebu Davud, Menasik, 57; Tirmizi, Hacc, 38; Nesei, Hac, 161,166,170; İbn Mace, Menâsik, 34, 84.

(2) Feyzu'l-Kadir, II, 249.

de nafiledir. Belki farza benzerliği bulunan zannî bir vacibdir.

Farz denemez, çünkü لَا جُنَاحَ عَلَيْهِ "Ona bir günah yoktur." ifadesi mendubluğu ve mübahlığı da içine almaktadır. Nafile ve tatavvu da denemez. Çünkü tatavvuun, sonra ayrıca söylenmiş olması buna engeldir. Bu ikisi arasında da hadisler vacib olduğunu söylemektedir. Bu bakımdan delillerin müşterek değeri olarak bu zahmetli tavaf zanni bir vacibdir.

O halde âyette görünüş itibariyle muhayyerliği ifade eden لَا جُنَاحَ عَلَيْهِ "Ona bir günah yoktur." sözü niçin gelmiştir? Bunun açıklaması âyetin iniş sebebindedir. Çünkü rivayet edildiğine göre cahiliye devrinde Safâ üzerinde "İsâf" adında bir put, Merve üzerinde de "Nâile" adında diğer bir put vardı. Cahiliye müşrikle-ri bunların arasında tavaf ederler ve bunlara ellerini sürerlerdi. İslâm gelip putları kırdıktan sonra müslümanlar, Safâ ile Merve arasında tavaftan çekindiler. bunu hoş görmediler. Bunun üzerine bu âyet indi ki, korkmayın, bunda günah yoktur. Bilakis bunlar Allah'ın alâmetlerindendir, diye bu tavafa teşvik edildi. Bu teşvikin bir çeşit vücub ifade ettiği de hadislerle açıklandı. Tavafa Safâ'dan başlamak, farz değilse de vacib oldu. Fakat İmam Şâfiî, farz ile vacibi birbirinden ayırmadığı için Şâfiîlerce farz ve vacib bir sayıldı.

Hz. Ömer bir defa Safâ ile Merve arasında koşmamış, sadece yürümüş ve buyurmuştur ki: "Yürüyorsam Resulullah'ı yürür gördüm, koşarsam Resulullah'ı koşar da gördüm."(1)

Resulullah Efendimiz yukardaki şekilde Safâ ile Merve arasında tavaf ederken müşriklere karşı kuvvetini göstermek için sa'y etmiş, yani koşmuştu. Bunun hatırası olmak üzere koşar gibi yürümek sünnet olmuş ve bu zahmetli tavafa sa'y denmiştir.

Demek ki bunda din düşmanlarına karşı kuvvet göstermek için beden eğitimine de bir teşvik vardır. Bunun meşruluğunun aslı ve bu tepelerin, Allah'ın alâmetlerinden olması ise şu meşhur hikayeden dolayı olduğu da açıklanmıştır:

Hz. İbrahim bırakıp gittikten sonra bu vadide Hacer ile İsmail susuzluktan son derece daralmışlardı. Hacer, ciğerparesi olan oğlunu Harem mevkiine koymuş, su aramak için tepeden tepeye koşmuştu. Bu sırada Cenab-ı Allah yardımını göstererek Zemzem kuyusunun yerinden su fışkırtmış ve son dereceye gelen zaruret hallerinde imdatlarına yetişmişti. Böylece şunu da göstermişti ki, Allah Teâlâ, dünya yurdunda sevdiklerini bazı sıkıntılara düşürse de kendisine dua edip sığınmaktan ayrılmayan, bu hususta elinden gelen son gayreti sarfederek sabır ve kararlılık gösterenlere, mutlaka en kısa zamanda ferahlığa ve genişliğe

(1) İmam Şafiî, el-Ümm, II, 174.

kavuşturmakla yardım eder.

İşte buna işaret olmak üzeredir ki Safâ ile Merve'yi kıyamete kadar dinin alâmetlerinden olarak göstermiştir. Bütün müminlerde yukarıda açıklandığı üzere böyle biraz korku, açlık ve diğer sıkıntı ve musibetlerle imtihan edildikleri zaman ümitsizliğe düşmemeli, kurtuluşu güç görmemeli ve sabrın müjdesine ermek için çalışmalıdır.

Müşriklerin, bir zamanlar bu tepelere put yerleştirmek gibi saldırıları bile bu hatırayı yok edemez. Tavafa bunların ilavesi günah değil, sevabdır. Bundan başka: وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا **Herhangi bir kimse vazifesi olmasa bile gönüllü olarak ve sırf kendi gönlünden koparak bu cinsten veya diğerlerinden bir hayır yaparsa,** فَاِنَّ اللّٰهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ **mükafatını görür, çünkü Allah şükredenleri ve şükürlerinin derecelerini bilir.** Ona göre şükürlerini karşılıksız bırakmaz. O nimet ihsan edici ve bağışlayıcı olan Allah, şükreden kullarına karşı sırf kendi lütfundan nimeti artırmakla karşılık vererek şükür muamelesi yapar. Bu muamelenin dünya ve ahirette kıymetinin ne kadar büyük olduğunu tasavvur bile edemezsiniz:

Nitekim bir kutsî hadiste şöyle rivayet edilmiştir: لَا يَزَالُ عَبْدِى الْمُؤْمِنُ يَتَقَرَّبُ اِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتّٰى اَكُونَ سَمْعَهُ الَّذِى يَسْمَعُ بِهِ وَبَصَرَهُ الَّذِى يُبْصِرُ بِهِ وَقَلْبَهُ الَّذِى يُدْرِكُ بِهِ "Mümin kulum, hayır ve nafilelerle bana yaklaşa yaklaşa o dereceye gelir ki sonunda ben onun işittiği kulağı, gördüğü gözü, idrak ettiği kalbi olurum. Her işittiğini hak kulağı ile işitir, her gördüğünü hak gözüyle görür, her idrak ettiğini hak bilgisiyle bilir. Hiçbir işinde şaşmaz, yanılmaz, aldanmaz, aldatılmaz, doğruca muradına erer. Allah ile arasında bu derece yakınlık ve beraberlik meydana getirir."(1)

Vazifelerin yerine getirilmesinden başka sırf gönülden coşularak devam edilen nafile hayırlar, bu kadar büyük olgunluk ve mutluluk sebebidirler. Bunları herkes bilmeli, bilenler bilmeyenlere anlatıp belletmelidirler. Çünkü Allah şöyle buyurmuştur:

اِنَّ الَّذ۪ينَ

يَكْتُمُونَ مَٓا اَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدٰى مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ

فِي الْكِتَابِۙ اُو۬لٰٓئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللّٰهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَۙ ﴿١٥٩﴾

(1) Buharî, Rikâk. 38; Müsned, VI, 256.

إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَبَيَّنُوا فَأُولَٰئِكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ ۚ وَأَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿١٦٠﴾ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَٰئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ ﴿١٦١﴾ خَالِدِينَ فِيهَا ۖ لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ ﴿١٦٢﴾

Meâl-i Şerifi

159- İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidayetin kendisi olan âyetleri insanlar için biz kitapta açıkladıktan sonra gizleyenler var ya mutlaka onlara Allah lanet eder. Lanet edebilecek olanlar da lanet ederler.

160- Ancak tevbe edip halini düzelterek gerçeği söyleyenler başka. İşte onları ben bağışlarım. Ben çok merhamet ediciyim, tevbeleri çokça kabul ederim.

161- Ama âyetlerimizi inkar etmiş ve kâfir olarak can vermiş olanlara gelince, işte Allah'ın laneti, meleklerin laneti ve insanların laneti hep onların üzerine olsun.

162- Onlar ebedi olarak onun altında kalırlar. Ne azabları hafifletilir, ne de kendilerine göz açtırılır.

Ensar'dan bir topluluk, yahudilere Peygamberimiz'in Tevrat'taki vasıflarını ve hükümle ilgili bazı âyetleri sormuşlardı. Yahudiler gizlediler, söylemediler. Onun üzerine bu âyet inmiştir.

İbnü Abbas, Mücahid, Hasan, Katade, Rebi', Süddî ve Asam'dan bunun gerek yahudi ve gerekse hıristiyan Kitap ehli âlimleri hakkında indiği de rivayet edilmiştir. Fakat sebebin özel oluşu, hükmün genel olmasına mani olmayacağından, âyetin hükmü; din işleriyle ilgili olarak bildiği herhangi bir gerçeği gizleyip, söylemeyenlerin hepsini içine almaktadır.

Bunun için Ebu Hüreyre (r.a.) hazretleri, çok hadis rivayet ettiği söylendiği zaman: "Kur'ân'da iki âyet -ki biri bu, diğeri iki sayfa sonra gelecek olan bunun benzeri bulunan bir âyet- olmasaydı, hiçbir hadis rivayet etmezdim." demiş ve bu âyetleri okumuştur.[1] Bunun için din işleriyle ilgili hiçbir bilgi gizlenmeme-

(1) Buharî, İlim, 42, Vudu', 24, Hars, 21; Müslim, İman, 229; Muvatta, Taharet, 29.

lidir. Zira Allah Teâlâ buyuruyor ki: اِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَٓا اَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدٰى **Bizim indirdiğimiz apaçık delilleri, Allah'ın emrine, hükümlerine, irşadına ve bunlara iman edip uymanın vacip oluşuna işaret eden ve hidayetin kendisi olan âyetleri ve delilleri,** مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِى الْكِتَابِ **O kitapta veya bu kitapta, gerek Tevrat, İncil ve gerekse Kur'ân cinsi bir kitapta insanlara açıklamamızdan sonra, o insanlar içinden, bunları gizleyenler,** yani ikrar ve itiraf etmeyen, ihtiyaç anında söylemeyen veya yaymayan, yahut yayılmasına engel olan, yahut onu tamamen veya kısmen değiştirip karıştırmak gibi yollarla gizleyenler, kim olursa olsun, اُولٰٓئِكَ **işte bunlar var ya,** bu gizlemelerinden dolayı mutlaka يَلْعَنُهُمُ اللّٰهُ **Allah bunları lanetler.** وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ **ve bütün lanet edebilecek, lanet duası yapabilecek olanlar da bunları lanetler. Kısaca bunlar, her zaman ve her taraftan hakkıyle lanetlenecek olan mel'unlardır.**

Şüphesiz ki, السَّاكِتُ عَنِ الْحَقِّ شَيْطَانٌ اَخْرَسُ *"Hakka karşı susan dilsiz şeytandır."* şeytan ise daima lanetlenmiş ve kovulmuştur.

اِلَّا الَّذِينَ تَابُوا **Ancak tevbe edenler,** وَاَصْلَحُوا **tevbe edip de durumlarını düzeltenler,** وَبَيَّنُوا **durumlarını düzeltip de gizledikleri gerçeği açıklayıp yayanlar var ya,** فَاُولٰٓئِكَ اَتُوبُ عَلَيْهِمْ **işte ben Allahü Azimüşşan da bunların tevbelerini kabul ederim** ve bunları gözetleyerek kendilerini lanetin dışında bırakırım. وَاَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ **Tevbeleri çokça kabul eden ve çok merhamet eden ancak benim.** Benden fazla tevbe kabul eden hiçbir merhametli düşünülemez.

Burada Âdem (a.s.) kıssasına, tevbe kelimelerine tekrar dikkati çekme bulunduğu ortadadır. تَابُوا وَاَصْلَحُوا Tevbe ettiler ve durumlarını düzettiler ifadesinden sonra, وَبَيَّنُوا gerçekleri açıkladılar buyurulması, gizleme günahının tevbesinin her halde zıddı olan beyan ve açıklama sevabını işlemeye bağlı bulunduğunu anlatır.

Demek ki, her günahın kendine mahsus bir tevbesi ve her çeşit inkarın bir iman tarzı vardır. Bir kayda bağlı olmamak üzere her tevbe, her günahın tevbesi olamaz. Kısaca apaçık bir gerçeği gizlemek küfürdür. İman da gerçeği açıklamaktır. Küfürden sonra da gerçeği açıklamak suretiyle tevbe ve iman makbuldür.

Tevbe edenler böyledir. Diğerlerine gelince, اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ **Allah'ın indirdiği apaçık delillere, hidayete, bu cümleden olarak bütün peygamberler ve kitaplarla beraber Hz. Muhammed'in peygamberliğine ve Kur'ân'a iman etmeyip inkarda ısrar eden ve kâfir olarak ölenler var ya,** اُولٰٓئِكَ **işte bunlar da,** عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللّٰهِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ **böyle mel'unlardır. Al-**

lah'ın, meleklerin ve insanların hepsinin laneti bunların üstündedir. خَالِد۪ينَ فِيهَا **Onlar bu lanetin içinde ebedî olarak kalırlar.** لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ **Bunlardan azab hiçbir zaman hafifletilmez.** وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ **Bunlara hiçbir mühlet ve müsaade verilmez.**

Her inkar, bir gerçeği gizlemek demek, olduğuna göre bu âyet, önceki âyetteki tevbe ile istisna edilenlerden başka, gerçeği gizleyenler hakkındaki lanet hükmünü teyid ve lanetleyecek olanları tefsir etmiş olmakla beraber, diğer yönüyle ondan daha geneldir. Çünkü dilden gerçeği söylemiş veya kalemle yazmış olmakla beraber, kalben iman etmeyip, kâfir kalan ve bu küfürlerinden tevbe etmeyerek ölenlerin yukardaki lanetin kapsamına girmeleri düşünülecek bir nokta olduğu halde bu âyet, hiçbir kayda bağlı olmamak üzere kâfirleri açıkça içine almaktadır.

Ey insanlar! Siz artık inkar ve anlaşmazlıktan vazgeçip, hepiniz tevhid dairesine giriniz. Çünkü:

وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌۚ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّح۪يمُ ﴿١٦٣﴾

Meâl-i Şerifi

163- Her halde hepinizin ilâhı, bir tek ilâhtır. Ondan başka bir ilâh yoktur. O Rahmân ve Rahîm'dir.

وَاِلٰهُكُمْ **Ey insanlar! hepinizin ibadet ve kulluğuna layık ve buna hakkı olan gerçek ilâhınız,** اِلٰهٌ وَاحِدٌ **bir tek ilâhtır.** "Vâhid" sıfatı ile nitelendirilmiş bir ilâhtır ki, ilâhlıkta tektir. Hem sizden başkalarının da diğer bir ilâhı var sanmayınız. لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ **O'ndan başka hak olan hiçbir ilâh yoktur.** O'ndan başka ilâh tutulanların hiç biri ilâhlığa layık değildir. Hepsi boş, hepsi batıldır. O'ndan daha üstün veya O'na denk bir ilâh düşünülmesi imkansız olduğu gibi, O'ndan daha aşağı seviyede olmak şartıyle de O'nun ilâhlığına ortak olabilecek mabudlar, tanrılar yoktur. İlâhlığa ortak olmak mümkün değildir. Gerçek ilâh ancak o tek olan Allah'tır. O'nun bütün yaratıklara başlangıç olan birçok isimleri ve sıfatları varsa da, yine zatından hakkıyle bahsetmek mümkün değildir. Hakk'ın gerçek mahiyeti, her türlü bileşimden uzaktır. O tek olan Ferd'i vasıflandırmak imkansızdır. Çünkü vasıf, vasıflanan ile sıfat arasında az çok bir başkalık gerektirir. Başkalık olunca da ferdîlik kalmaz. Bir de herhangi bir şeyden haber ver-

mek, kendisinden haber verilen bir şey ile, haber verme şekli ister. Bu ise ferdîliğe aykırıdır. Bunun için türetilen isimlerin hepsi de Hakk'ın gerçek mahiyetinin, birliğinin aslına ermekten uzaktır. O'nun zatına en son هُوَ "O" denebilir.

Bütün büyüklük ve şeref kaynağı, bütün çokluk yönlerinden uzak olan ve ancak "هُوَ O" diye ifade edilebilen tek zattır. O'nun zatı, sıfat ile kemale ermiş olmayıp, bilakis zatının kemali, sıfatlarının da kemalini gerektirmiştir.

İşte "هُوَ O" ifadesi, O rahmet ve şeref kaynağına, O birliğin yüce başlangıcına ulaştırır. Bunun için "hüve" kelimesi bir zamir olduğu halde O'nun zatına işaret eden en büyük ismi gibi olmuştur.

Tevhid denizine dalmış olan ve kalbini yalnız Allah'a bağlayan velilere göre bu ismin önemi pek büyüktür. Buna ism-i âzam (Allah'ın en büyük ismi) diyenler de vardır. Bununla beraber ism-i âzam اللّٰهُ Allah ism-i şerifidir, diyenler daha çoktur. Çünkü, "Allah" ismi, zat ve bütün sıfatların toplamına delalet etmesi itibariyle daha geniş kapsamlıdır. "Hüve" ise tevhid makamında âzamdır. هُوَ ، يَا هُوَ ، يَا مَنْ لاَ هُوَ الاّ هُوَ *"O, ey O! Ey O'ndan başka O olmayan zat-ı kibriyâ"* tabiri rivayet edilegelen tevhid zikirlerindendir.

İşte hepinizin gerçek ilâhı bütün çoklukların başlangıcı olmakla beraber, zatında bileşim ve çokluk bulunmayan, ilâhlıkta, varlığının vacib oluşunda hiçbir ortağı ve benzeri olmayan O ilâh birdir. Hiçbir yaratığın, bunun ilâhlık dairesinden çıkması mümkün değildir.

Bütün bu yücelik ve büyüklüğü ile beraber O, الرَّحْمٰنُ الرَّحِيمُ **Hem Rahmân, hem Rahîm'dir. Bütün rahmetler O'nun, en ince merhametler O'nundur.** Ortak koşanlar, böyle tek bir ilâha ortak koşmuş inkar edenler, böyle çok esirgeyen, çok merhamet eden bir ilâhı inkar etmiş oluyorlar. Bu sebeple kendilerini, bu ezelî ve ebedî rahmetten mahrum ederek lanete uğratıyorlar. Bunun için o şirk ve inkardan vazgeçmeli de Allah'a ve Allah'ın indirdiklerine iman etmeli, tevhid dairesinde bu rahmetlere ebedî olarak ermelidir.

Deniyor ki, Kâ'be ve etrafında müşriklerin üçyüz altmış tane putları vardı. Bu âyeti işittikleri zaman hayret ettiler de "Ey Muhammed! Eğer doğru söylüyorsan bir âyet -kesin bir delil- getir de bununla doğruluğunu bilelim." dediler. İbnü Cerir'in Atâ'dan rivayetle anlatmasına göre Peygamber (s.a.v.) Efendimiz'in Medine'ye gelişlerinde وَإِلٰهُكُمْ إِلٰهٌ وَاحِدٌ *"Sizin ilâhınız, bir tek ilâhtır."* âyeti inmişti. Mekke'de Kureyş kâfirleri "Bu kadar insanlara bir ilâh nasıl yetişir?" dediler. Bunun üzerine şu âyet indi:

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ
وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ
بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ
الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ
وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿١٦٤﴾

Meâl-i Şerifi

164- Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar şeylerle denizde akıp giden gemide, Allah'ın yukarıdan bir su indirip de onunla yeri ölümünden sonra diriltmesinde, diriltip de üzerinde deprenen hayvanları yaymasında, rüzgarları değiştirmesinde, gök ile yer arasında emre hazır olan bulutta şüphesiz akıllı olan bir topluluk için elbette Allah'ın birliğine deliller vardır.

Saîd b. Mesruk hazretlerinden rivayet edildiğine göre Kureyş, yahudilere "Musa'nın getirdiği mucizeleri bize söyleyin, nelerdi?" diye sormuşlar, onlar da asâsının yılan oluşunu ve elinin bembeyaz parlamasını anlatmışlardı. Aynı şekilde hıristiyanlara da sormuşlar, onlar da doğuştan kör olanı, alaca hastalığına tutulanı iyileştirme ve ölüleri diriltme mucizelerini anlatmışlardı. Bunun üzerine Kureyş, Hz. Peygamber'e: "Sen de Allah'a dua et, bize şu Safâ tepesini altın yapıversin de kesin bilgi ile imanımız ve düşmanlarımıza karşı kuvvetimiz artsın." demişlerdi.

Bunun üzerine Resulullah bunu Rabbinden niyaz etmişti. Allah Teâlâ da vahiyle: "Bunu yaparım, fakat bundan sonra yine yalanlamaya devam ederlerse, onlara dünyada hiç kimseye yapmadığım bir azab veririm." buyurmuştu. O zaman Peygamber (s.a.v.) Efendimiz'in: "Ey Rabbim! Kavmimi ve beni kendi hâlimize bırak, ben onları günden güne davet edeyim." diye dua etmesi üzerine

Cenab-ı Allah bu âyeti indirmiştir.[1] Bununla göklerin ve yerin yaratılması ve buna bağlı yaratılış olayları, Safâ'nın altın'a dönüştürülmesi gibi istenen mucizelerden daha büyük, daha faydalı ve daha muciz olduğunu beyan etmiştir. Bunlar, mucize meselesinde Kur'ân'ın, insan fikrini ne güzel terbiye ettiğini anlatmaya yeterlidir.

Siz, O'nun birliğinden, kudretinden, rahmetinden ve bu kadar insanlara yeteceğinden şüphe edip, zat ve sıfatlarına delil ve mucize mi istiyorsunuz? اِنَّ فِى خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ Şu üstünüzdeki her tarafı kuşatmış uçsuz bucaksız uzaklık içinde, sayısız yüksek gök cisimleri ve aralarındaki uzun mesafe ve bu mesafeyi işgal eden hava boşluğu ve ışık gibi, görülen veya görülmeyen nice cisimler vardır. Bunlara ve bunların inceliklerine, fezayı dolduran esir maddesinin niteliğine, her cismin yürüyüş ve hareketleriyle çizdikleri tabaka tabaka yörüngelere, hareketlerindeki ağırlık merkezine, toplu nizamlarıyle yer yer teşkil ettikleri sistemlere, burclara bir bakınız. Şu göklere ve o cisimlerden biri olup, denizleriyle, karalarıyle, dağlarıyla, dereleriyle, ovalarıyla, çölleriyle, pınarlarıyla, ırmaklarıyla, madenleriyle, bitkileriyle, ormanlarıyla, mesire yerleriyle bütün o göklere direksiz, kuşaksız bağlılığı ve ilgisiyle ayağımızın altında yuvarlanan şu yer küreye bir bakınız. İşte mekan denen uçsuz bucaksız feza içinde hey'et-i âlem adını alan **bu gökleri ve yeri yaratmada ve icad etmede, yaratılış nizamında,** وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ **ve gece ile gündüzün değişmesinde,** uzayıp kısalmasında, birbiri ardı sıra gelmesinde, bu geliş ve takip ile ortaya çıkan yer konumunda, zaman sırrında ve bir tek yerde zıtların bir araya gelmesinde, وَالْفُلْكِ الَّتِى تَجْرِى فِى الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ **insanlara faydalı yüklerle denizde akıp giden ve gök cisimlerinin uzak masmavi semada akışlarını andıran gemilerin akışında, akıp gittiği denizlerin yaratılış sırrında,** bunlarda meydana gelen hareket ve durma kanunlarında, bu kanunların insanlara temin ettiği menfaatin ortaya çıkma tarzında, وَمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ السَّمَٓاءِ مِنْ مَٓاءٍ فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا **Allah'ın yukarıdan indirdiği suda, indirip de kuru toprağa ölümünden sonra su ile tekrar hayat vermesinde ve bu bitki hayatının yaratılışında,** وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَٓابَّةٍ **ve bu yeryüzünde akıl sahibi olanlara varıncaya kadar her türlü hayvanları sınıf sınıf, cins cins, çeşit çeşit ayırıp tasnif ederek yaymasında ve bu hayvan hayatının meydana gelmesinde,** وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ **türlü türlü rüzgarları bir taraftan bir tarafa, bir şekilden bir şekile evirip çevirmesinde,** وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ **gökle yer arasında emre boyun eğmiş olan bulutlarda** لَاٰيَاتٍ **hiç şüphesiz birçok âyetler, maddî ve manevi, dine ve dünyaya ait nimetler, si-**

(1) Ahmed b. Hanbel, I, 242,258.

zin istediğinizden daha büyük mucizeler vardır. Vardır ama; لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ **aklını kullanacak bir toplum için.** Yani akıllı olan ve aklından istifade eden kimseler için. Bundan dolayı akıl da bu mucizelerden biri ve belki de en büyüğüdür.

AKIL: Kalb ve ruhun madeninde, beynin ışığında bulunan manevi bir nurdur ki insan bununla, duyu organlarıyle hissedilemeyen şeyleri anlar. Akıl yürütmek; sebeplerle sebeplerin meydana getirdiği şeyler ve eser ile eseri meydana getiren şeyler arasındaki ilgiyi, yani "illiyet kanunu" dediğimiz sebebi neticeye bağlayan kanunu ve ona bağlı olan gerekli ilgileri idrak ederek eserden müessire veya müessirden esere yahut da bir müessirin iki eserinin birinden diğerine intikal etmektir.

Mantık denen bu intikal sayesinde duyu organlarıyla hissedilen bir eserden, hissedilemeyen müessiri anlaşılır. Mesela, hissedilen bir hışıltıdan görülüp hissedilmeyen bir hayvanın anlaşılması gibi. Yahut da hissedilen bir müessirden hissedilmeyen eseri anlaşılır. Mesela görülen bir bal arısından, görülüp hissedilmeyen bal idrak edilir. Yahut hissedilen bir eserden, ilgili olduğu diğer bir eser anlaşılır. Mesela görülmeyen bir arının vızıltısından, henüz görülüp hissedilmeyen balı keşfedilip, bilinir.

İşte böyle hissedilenden, hissedilemeyene intikale sebep olan veya hissedilemeyen bir mânayı bizzat ve açıklıkla keşfeden idrak vasıtasına akıl denir.

Bu intikalin de başlıca üç çeşidi vardır:

1- Cüz'îden cüz'îye, fertten ferde intikaldir ki, buna "temsil" veya "Fıkhî kıyas" denir.

2- Cüz'îden küllîye, bir fertten bir türe veya bir türden bir cinse intikal etmektir ki buna "istikrâ" (tümevarım) adı verilir. Küllî (tümel) önermelerin ve fen kaidelerinin çoğu ve belki de hepsi bu yolla keşfedilmiştir. Bunda görmenin ve deneyin önemi büyüktür.

3- Küllîden (tümelden) cüz'îye (tekile), bir cinsten bir türe veya bir türden bir ferde intikal etmektir ki, buna da özel mânasiyle "istintâc" veya "mantık kıyası" ya da sadece "kıyas" denir ki, bütün ilimlerin fiilî uygulaması bununla yapılır. İstikrâların amelî sonuçları bununla elde edilir. İlim yollarının en kuvvetlisi budur. Çünkü bunda bir taraftan bir esas ortaya koyma, diğer taraftan da onu pekiştirme vardır.

Bütün ilimlerin, fenlerin ve insanın elde edebileceği her şeyin, dönüp dolaşacağı yer olan "illiyet" (nedensellik) kanununu güzelce anlayıp tatbik etme

sayesinde akıl, bu âyetlerden, bu yollarla Allah'ın varlığını, birliğini ve geniş rahmetini zarurî olarak anlar, keşfeder.

Bu yollardan birinde veya hepsinde yürüyen aklın da başlıca iki çeşit yürüyüşü vardır:

1- Ağır, derece derece ve zamana bağlı olan inceden inceye düşünme seyridir ki, buna "fikir" denir.

2- Bir anda, bir hamlede arzuya ulaşıverecek derecede hızlı olan ani seyridir ki, buna da "hads; tahmin, zan" denir. Bu hads de iki kısımdır:

a) Her birinde konusuna göre uzun süre meydana gelen tahsil, tecrübe ve alıştırmadan elde edilen alışkanlık sıfatıdır ki, çalışmakla kazanılır. Teorik ve pratik tahsil ve ilmî eğitim, bu gayeye ermek içindir. Buna "akl-ı mesmu': işitilmiş akıl" da denir.

b) Doğrudan doğruya yaratılışta yerleşmiş ve sırf Allah vergisi olan bir melekedir ki, buna da kudsî kuvvet ya da makbul veya tabiî akıl denir. Bunda esas itibariyle gayretin, çalışıp kazanmanın hiç hükmü yoktur.

Herkesin bu çeşit hads; tahmin ve akıldan az çok bir nasibi vardır. Bu olmayınca öbür akl-ı mesmu'un hiç hükmü olmaz. Bunun, sınırlanması mümkün olmayan birçok mertebeleri vardır ki, basit bir zekadan peygamberlerin akıllarının mertebelerine kadar gider.

En yüksek mertebesine "akl-ı evvel" (ilk akıl) denir. Başlangıçtan sonucu, sonuçtan başlangıcı; önceden sonrayı, sonradan önceyi tam bir bilgi ile gören bu ilk akıl, Allah'ın kelâmı ve Hz. Muhammed'in nurudur. Nitekim hadis-i şerifte: اوّلُ مَا خَلَقَ اللّٰهُ نُورِي ، اوّلُ مَا خَلَقَ اللّٰهُ القَلَمُ ، مَا خَلَقَ اللّٰهُ العَقْلُ *"Allah'ın yarattığı şeylerin ilki, benim nurumdur, Allah'ın yarattığı şeylerin ilki kâlemdir, Allah'ın yarattığı şeylerin ilki akıldır."* (1) buyurulmuştur.

Akılların derecelerindeki değişiklik, eksiklerinden ileri gelir. Yoksa esas itibariyle akıllar için yol birdir. O da doğru yoldur. Bizim, sebeplerin başlaması, çelişkilerin başlaması gibi hakkı anlamaya vesile olan asıl sebepler hakkındaki apaçık kavrayışlarımız, ilk aklın anlayış mahiyetini gösteren birer hissemizdir.

Biz bu sayede her çeşit bilgiyi böyle açık bir şekilde idrak eden ilk aklın, hiçbir kayda bağlı olmayan kutsal kuvvetin mükemmelliğini isbata bir delil buluyoruz. Bizim şahsımıza göre değişen ve pek az olan tahmin gücümüzle ilk

(1) İbn Ebi Âsım, es-Sünne, I, 48; Hilyetü'l-Evliya, VII, 318; Keşfü'l-Hafâ, I, 309, 311.

akla böyle bir bağlantımız ve bu sayede hakka ulaşmamız vardır. Bütün mertebeleriyle Allah vergisi olan akıl, çalışma ile kazanılmış olmadığı için, bunda çalışma ve insan iradesi sebep değil ise de, bunda Allah'ın lütfu ile sahip olduğumuz hissemiz ölçüsünde, düşünen akıl ve bu konudaki uzun tecrübeden elde edilen, alışkanlığa bağlı tahmin kabiliyeti çalışıp kazanmaya bağlı olduğundan, Kur'ân'ında Cenab-ı Hak bütün insanları bu yola iletip sevketmek için: لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ *"Düşünüp, aklını kullanan bir kavim için elbette âyetler, deliller vardır."* buyurmuş ve akıl olmayınca doğrudan doğruya hislerde tesirini icra edecek olan mucizelerin büyük bir faydası olmayacağını anlatmıştır.

Kur'ân'ın bu gibi âyetlerinde insanları, anlayıp, delil bulmak için mucizelerden çok, tamamen akılla anlaşılabilecek hususlara sevketmek vardır. Bunun için Kur'ân, mucizelerin en büyüğüdür. Fakat bundan, bazılarının zannettiği gibi peygamberlerin mucizelerinin mümkün olmadığına ve son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v.) Efendimiz'in maddî mucizeler göstermediğine ve gösteremeyeceğine işaret gibi bir anlam çıkarmaya kalkışmak da doğru değildir. Çünkü bu âyette özetlenen ve her biri için aslında en büyük icad harikası olan sırları ve mucizeleri ortaya koyan üstün kudret düşünüldüğü zaman, Safâ tepesinin altın'a dönüştürülmesinin, bu kudrete göre hiçbir önem taşımayacağı ve olması imkansız bir şey teşkil edemeyeceği kolaylıkla anlaşılır.

Bunun için Cenab-ı Hak, âyetin iniş sebebi itibariyle, bu âyette şunu da anlatmış oluyor ki, göklerin ve yerin yaratılıp var edilmesi ve bunlar üzerinde, anlatılan eşsiz idarenin icrası gibi en büyük mucizeler; devam eden bu mucizelerin anlaşılmasından elde edilecek faydaların yanında Safâ'nın altın'a dönüştürülmesi gibi geçici ve tek bir harika olay isteği pek küçük bir şeydir.

Bu büyük ve devamlı mucizeleri anlayıp, üzerinde iyice düşünenler ve bu düşünme ile yüce yaratıcının kanunlarını kavrayıp ona uyanlar, Safâ tepesini altın yapmak gibi bir isteği, sonradan kendileri bile yapabilirler. Çünkü bu sayede yalnız Safâ'nın değil, bütün Mekke dağlarının altın ile döşenmesi bile mümkün olur. Allah Teâlâ, bunun da yolunu yapmıştır. Yalnız maden kanunlarını iyice anlamak, bu istek için yeterli olur. Bunun için Allah'tan ve peygamberden daha büyük, daha hayatî, kutsal, genel ve ebedî şeyler talep etmek gerekir.

لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ *"Düşünüp, aklını kullanan bir toplum için elbette âyetler, deliller vardır."* ifadesinde "âyât" kelimesi, açık alâmetler ve kesin deliller, karşısında ciddi olarak hiçbir söz söyleme ihtimali bulunmayan apaçık mucize de-

mektir. Kur'ân'ın âyetlerine "âyet" denmesi de bu mâna ile ilgilidir.

Demek ki Allah Teâlâ'nın iki çeşit âyeti vardır:

1- İcad ve yaratılış kitabındaki fiilî âyetler,

2- İndirdiği kitaptaki sözlü âyetler.

Bunların ikisi de Allah'ın zatına, sıfatlarına, hüküm ve iradelerine delalet ettiklerinden dolayı "âyet" ismini almışlardır.

Bu iki kitap ve bu iki çeşit âyet, karşılıklı olarak biri diğerinin işareti, öbürü de onun işaret edip gösterdiği şeydir. Biri, diğerinin açıklaması ve tefsiridir. Tam anlamıyla marifet; Allah tarafından indirilen kitabın sözlü âyetlerinden, yaratılış kitabının fiilî âyetlerini ve ondan Hak Teâlâ'nın zat ve sıfatlarını okuyup, anlamak, anladıktan sonra onun kanunlarına, emirlerine ve hükümlerine uyarak, doğru yoldan, "Râdıye" ve "Merdıyye" makamlarını elde etmekle "bakâbillaha" ulaşmaktır.

İşte Kur'ân'ın bu sözlü ayeti, bize birçok fiilî âyetleri özetleyip göstererek bu kâinat devletinin sınırsız ve sonsuz değişikliğini, sürekli ve herkesi aciz bırakan bir nizamla icad edip düzene koyanın, her şeyi düzenleyip yönetenin yüce yaratıcı olduğunu anlatır. Akıl ile ma'kulün; dış dünya ile zihnin uyum noktasında, her şeyin yöneticisi olan Allah, varlığını ve birliğini ortaya koyar. Allah, zatında ve sıfatlarında birdir. O'nun kudreti ve rahmeti herşeyi kaplamıştır. Bunun için O, bütün insanlara tam ve mükemmel olarak yeterli olup, ortağı ve benzeri bulunmaktan münezzehtir. İşte bu âyet, bu hususlara delalet eden birçok açık delili, gayet veciz ve bununla beraber gayet basit ve açık bir şekilde biraraya toplamıştır. Bunda açık ve kapalı olarak nice ilimlerin ve fenlerin konu ve gayeleri vardır.

Bunu en değersiz ve en basit bir akıl duyar ve en yüksek akıllar, bunda ebedî bir tetkik ve müşahede gayesi bulur. Netice olarak hiçbir akıl bu karardan dışarı çıkamaz.

İşte Kur'ân, en yüksek ilim ve fen meselelerinin bu şekilde özünü alarak bütün seçkin insanların ve halkın açıklıkla anlayacağı derecede basitleştirip öğretiyor. Tereddüt ve hayalin, şiir edebiyatında hiçbir gerçeğe uymayan ve haksız yere "ibdâ" (icad) adı verilen hayal gücünün gelip geçici ve yalancı bir bakışını okşayarak insanı bir an için ve bir daha tekrarlanmamak şartıyla çarpıp geçen boş mânâlarında bir teselli zevki aramaya alışmış olan ruhlar, Kur'ân'ın bütün yaratılışa ayna olan benzersiz nazmında mucizeli bir yükseklik duymaz-

larsa bunun sebebini, yaratılışlarındaki zevklerinin ve akıllarının birtakım hevesler içinde iflas etmiş olmasında aramalıdırlar.

Bu gibiler, hakkı hep acı diye kabul etmişler ve aklı, hakka ulaşmak için bir vasıta tanıyacak yerde onu, hakkı red ve ibtal ile mağlub edebilecek acımasız bir silah gibi kullanmak isteyen zâlim müşriklerdir. Onlar hakkında şöyle buyrulmuştur:

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا اَشَدُّ حُبًّا لِلّٰهِ وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا اِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ اَنَّ الْقُوَّةَ لِلّٰهِ جَمِيعًا وَاَنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ ﴿١٦٥﴾ اِذْ تَبَرَّاَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَاَوُا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْاَسْبَابُ ﴿١٦٦﴾ وَقَالَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا لَوْ اَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَبَرَّاَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّؤُا مِنَّا كَذٰلِكَ يُرِيهِمُ اللّٰهُ اَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ ﴿١٦٧﴾

Meâl-i Şerifi

165- İnsanlardan kimi de Allah'tan başka şeyleri O'na eş tutuyorlar da onları, Allah'ı sever gibi seviyorlar. Oysa iman edenlerin Allah sevgisi daha kuvvetlidir. O zulmedenler, azabı görecekleri zaman bütün kuvvetin Allah'a ait olduğunu ve Allah'ın azabının gerçekten çok şiddetli bulunduğunu keşke anlasalardı.

166- O zaman kendilerine uyulan kimseler, azabı görerek kendilerine uyanlardan kaçıp uzaklaşmışlar ve aralarındaki bütün bağlar parça parça kopmuştur.

167- Onlara uyanlar da şöyle demektedirler: "Ah, bizim için dünyaya bir dönüş olsaydı da onların bizden uzaklaştıkları gibi biz de onlardan uzaklaşsaydık!" İşte böylece Allah onlara bütün amellerini, üzerlerine yığılmış hasretler (pişmanlık ve üzüntüler) halinde gösterecektir. Onlar bu ateşten çıkacak değillerdir.

Allah'ın birliği ve kudreti bu kadar fiilî ve sözlü âyetleriyle açık ve parlakken buna karşı: وَمِنَ النَّاسِ مَنْ **insanlardan bazıları vardır ki,** يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَنْدَادًا **Allah'a karşı denkler, benzerler tutarlar ki,** يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ **onları, Allah'ı sever gibi severler.** Onların emirlerine, yasaklarına, arzularına itaat ederler de Allah'a isyan içinde bulunurlar.

Şüphe yok ki böyle yapmak, gerek Allah'ı inkar ederek olsun ve gerekse olmasın, ilâhlık mânâsında onları Allah'a ortak yapmaktır. Bunların bir kısmı, bu şirki açıktan yaparlar. Firavunlara, Nemrutlara yapıldığı gibi onlara açıktan açığa ilâh, mabud adını vermekten çekinmezler. Onlara "Rabbimiz, tanrımız" derler. Hatta ilâhlarının doğması ve doğurması görüşünü benimseyerek onlara aynı cinsten, mabut derecesinde oğullar, kızlar tasavvur edip yakıştırırlar. Diğer bir kısmı da açığa vurmadan aynı muameleyi yaparlar. Onları, Allah'ı sever gibi severler, onları nimet sahibi olarak tanırlar. Onların sevgisini, hareketlerinin başı kabul ederler. Allah'a yapılacak şeyleri onlara yaparlar. Allah rızasını düşünmeden onların rızalarını elde etmeye çalışırlar. Allah'a isyan olan şeylerde bile onlara itaat ederler.

Bu âyet bize gösteriyor ki, ilâhlık mânasında son derece sevgi, bir esastır. Ve mabud, en yüksek seviyede sevilen şeydir. Böyle son derece sevilen şeyler, ne olursa olsun, mabud edinilmiş olur. Sevginin hükmü ise itaattır. Bunun için mabuda son derece itaat edilir. Her insanın tuttuğu yolda hareket başlangıcı onun mabududur. İnsanlar tarafından böyle sevgiyle mabud mertebesi verilerek Allah'a denk tutulan şeyler o kadar çeşitlidir ki, bir taştan, bir maden parçasından, bir ottan, bir ağaçtan tutun da gök cisimlerine, ruhlara, meleklere kadar çıkar. Bununla beraber: يُحِبُّونَهُمْ "onları severler" ifadesindeki akıl sahiplerine ait olan هُمْ "onlar" zamiri bunların özellikle akıllılar kısmını açıkça ifade etmektedir.

Bunun içindir ki, değerli tefsirciler, denk, benzer mânâsına gelen "endâd"ı "Allah'a isyanda itaat ettikleri liderleri, başkanları ve büyükleri" diye açıklamışlardır. Bu zamirin, tağlib yoluyla diğer putları da kapsamına alması takdirinde bile bu mânâ açıktır.

Gerçekten servet, büyüklük, kuvvet, makam, itibar, güzellik gibi herhangi bir ümide sebep sayılan dilberler, kahramanlar, hükümdarlar gibi insanları, Allah gibi seven ve onlar uğrunda her şeyi göze alan nice kimseler vardır ki bu, şirk konusunun putperestlik esasını, insanlığın en büyük yarasını teşkil eder.

Yunan, Roma, Avrupa medeniyet ve edebiyatında böyle muhabbet mabudlarının haddi ve hesabı yoktur. Bu duygu, zamanına göre türlü türlü şekillerde ortaya çıkar. Hıristiyanlık da bu ruhla doludur. Hele Avrupa ruhunda, Avrupa edebiyatında bu tür şirk, o kadar ileri gitmiştir ki her eline bir kalem alan ve her hangi bir şiir söylemek isteyen kimse sevgilisine ilâh mertebesi vermeyi, en ufacık bir işi övmek için hemen yaratma kudretini yakıştırmayı bir hüner, bir şeref sayar. Yeryüzündeki insanlık kavgaları, bütün bu çeşitli ve birbirine zıt olan mabudların mücadelesi yüzündendir. Bu anlaşmazlık ve ihtilaflar, her birinin arasındaki binlerce dalkavuk tarafından körüklenir ve insanlık günden güne ahlâkî düşüklüğe sürüklenir. İlimlerin, fenlerin, sanatların gelişmesi, buna çare bulamaz. Bilakis hepsi, bu şirk ocağını yakmak için gaz ve benzin yerine kullanır.

Bunlar, gerçekte ne Allah tanır, ne peygamber. Her birinin gönlünde zaman zaman bir veya birkaç mahluk yer tutmuştur. Onları Allah gibi severler, onlara mabud muamelesi yaparlar. Onlara itaat etmek için Allah'a isyan ederler. يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ *"Onları, Allah'ı sever gibi severler."* ifadesi, bütün bunları tasvir etmektedir. Buna velileri ve peygamberleri mabud derecesine çıkaranlar da dahildir.

Bunun için Allah'ın velileri, peygamberleri ve melekleri gibi sevgili kullarını severken âyet-i kerimenin kapsamını iyi düşünmeli; sevgilerini, Allah sevgisi derecesine vardırmaktan kaçınmalıdır. Çünkü Allah için sevmekle, Allah'ı sever gibi sevmek arasındaki farkı bilmek gerekir. Allah'ı sevenler, Allah'ın yolunda giden sevgili kullarını da severler. Fakat Allah'ı sever gibi değil, Allah için severler ve bu sevgi ile Allah yolunda onlara uyarlar. قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ *"Ey Muhammed! de ki: Eğer siz Allah'ı seviyorsanız bana tabi olunuz ki, Allah da sizi sevsin."* (Âl-i İmrân, 3/31).

Buna göre Allah'ın sevdiği kullarını sevmek ve onlara uymak, günah ve şirk değildir. Tersine Allah sevgisine delil olur. Fakat bu sevgi, hiçbir zaman Allah sevgisi gibi olmamalıdır. Yani hıristiyanların Hz. İsa hakkında yaptıkları gibi onları mabud derecesine çıkaracak bir ibadet şekli olmamalıdır. Bunun en güzel misalini, müslümanlığın iman anahtarı olan kelime-i şehadetinde ve ibadetin başı olan namazında buluruz. Bir müslüman اَشْهَدُ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ *"Ben şehadet ederim ki, Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur. Yine şehadet ederim ki, Muhammed O'nun kulu ve peygamberidir."* derken Allah'tan başka bütün mabudların hepsini reddedip atar da bu temiz kalb ile Peygamberi Hz. Muhammed'in O'na kulluk ve peygamberlikle bağlılığını tasdik eder ve Allah

için bu gerçeğe şahitliğini arz eder. Bu şehadette Allah'tan sonra Peygamber'e bir sevgi ilanı vardır. İman bu sevgi ile tamam olur. Fakat Allah sevgisi, yüce Mevlânın birliği ile bunun yanında Hz. Muhammed sevgisi, Allah'a kulluğu ve peygamberliği cihetiyledir. İşte Allah için sevmenin en büyük örneği!..

Bunun gibi namazda Allah'tan başkasını çok cüz'î bir şekilde bile olsa niyete karıştırmak küfürdür. Namazı bozar. Namazda peygamberden ve Allah'ın salih kullarından hiçbir şey istenmez. Nihayet tahiyyatta onlar adına da esenlik, salevât, rahmet ve bereket niyaz edilir. Bu duada Peygambere ve salih kullara elbette bir sevgi gösterme vardır. Fakat namaz kılan kimse Allah'ın huzurunda onlardan bir şey isteme durumunda değil, onlara da derecelerinin yükselmesi için Allah'ın rahmetini isteme, hayatında onlara ikram etme durumunda olacaktır. Müslüman bütün ömründe bu hareket çizgisini hayatının esası sayacaktır.

Buna karşılık velileri, peygamberleri veya ruhlarını ya da melekleri müşriklerin araya giren mabudları gibi bir ilâhlık payı vererek sevmek, onları severken Allah'ı ve Allah'ın emirlerini unutmak, onlar adına kurbanlar kesmek, âyinler yapmak, onların isimlerini بِسْمِ اللّٰهِ "Bismillah" gibi işlerin başı kabul etmek, يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ *"Onları, Allah'ı sever gibi severler."* ifadesinin tam anlamıyla şüphe yok ki, bir şirk ve küfürdür. Ayrıca böyle yapmak, onlardan uzaklaşmaktır. Çünkü onlar ancak Allah'ı sevmişlerdir. Üzülmekle beraber müslümanlık adına da böyle batıl bir sevgi akidesine tutulan ve bununla dindarlık yapıyoruz, zanneden birtakım gafil kimseler de ortaya çıkmıştır. Bunlar genellikle din ilminin iyi tahsil edilmediği ve dinî bilgilerin esası bilinmeden ağızdan ağıza bir efsane gibi dolaştırıldığı cahillik devirlerinde ve cahillik bölgelerinde ortaya çıkagelmiştir. Çünkü kulluk duygusu insanlarda yaratılıştan geldiği için gerçek ve gelişmiş din ilmi sönünce insanlar, ilk cahiliye devrindeki efsanelerle gönlüne doğan acayip hevesler içinde ibadete çalışır. Hurafelerle boğulur, gider. Ölü veya diri, cansız veya canlı putlara bağlanır.

Bununla beraber bu sapıklığın felsefe yoluyla ilim ve marifet adı altında gelişip yayılan kısmı da yok değildir. Bu elbette daha mühimdir. Burada Allah'ı inkar eden ta'tıl (batıl ve metruk, ateizm) felsefelerinden söz etmeye lüzum görmüyoruz. En derin cehalete eşit ve hatta daha beter olan ta'til (ateizm) felsefelerinin kötülüğünü, çeşitli yönleriyle hatırlatmaya ihtiyaç duyulmadığı gibi bunların ilmi ve felsefî bakımdan kıymetleri de yoktur. Fakat ilâhlık felsefesi ve vahdet-i vücud adı altında gizlenen bir metrût (ateist) felsefe vardır ki, din ve ahlâk adına ilmî ve hikemî şekilde en büyük zarar bundan doğagelmiştir. Her

nerede bir şirk varsa bununla az çok bir alakası vardır.

Önce şunu kaydedelim ki, وَإِلٰهُكُمْ إِلٰهٌ وَاحِدٌ لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ *"Sizin ilâhınız bir tek ilâhtır. Ondan başka hiçbir ilâh yoktur."* (Bakara, 2/163) âyetinde de açıkça belirtildiği üzere İslam dininde emredilen genel iman konusu: لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ *"Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur."* tevhidi, yani Allah'ı bir bilmektir. Yoksa لَا مَوْجُودَ إِلَّا اللّٰهُ *"Allah"tan başka hiçbir mevcud yoktur."* diye ifade edilen mevcudu, varlığı bir bilmek değildir. Bu olsa olsa marifet yolunda merhaleler katetmiş olan seçkin şahıslar için bahis konusu olabilir.

Bizim nazarımızda vücud birliği genel olarak olumsuz değil, belki keşif yoluyla olumludur. Fakat "Allah'tan başka mevcud yoktur." demekle "Her mevcud Allah'tır." demek arasında pek büyük fark vardır. Birincisi sırf tevhid olabilir, fakat ikincisi sırf şirktir. "Allah'tan başka mevcud yoktur." dendiği zaman, Allah'tan başkasına isnad edilen varlığın gerçek olmayıp hayalde ve vehme bağlı, şuura akseden bir gölge işi olduğu ve gerçek varlığın ancak Allah'a mahsus bulunduğu ikrar edilmiş; âlemin zatı ile ve zatı için gerçek varlığı yok sayılmış olur ki bu vahdet-i vücuddur. Çünkü keşif yoluyla sabit olduğu üzere biz âlem adına ne biliyorsak hepsi, hissettiklerimizden, hayâlimizden, zihnimizdeki şekillerden ve ruhî izlenimlerimizden ibarettir.

Bunları hakikat tasavvur etmemiz ve izafi olarak hak diyebilmemiz, zatında mükemmel ve tek olan Hak kavramının ezelî ve ebedî gerçekleşmesini tasdik sayesinde mümkün olabilir. Bunu Fâtiha'da açıklamıştık.

Bu bakımdan vahdet-i vücud, varlık tevhidi; âlemdeki benzer şeylerin gölge ve hayal olduğunu görmek ve onları silip arkasındaki açık gerçeğin varlığına iman etmekle mümkün olur.

Nitekim لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ *"Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur."* dediğimiz zaman da birtakım putların, birçok kimseler tarafından mabud edinildiğini inkar etmiş olmuyoruz da bunların hak olmadıklarını ilan ve ancak bir Allah'ı ispat ve kabul etmiş oluyoruz. Fakat "Her mevcud Allah'tır." dendiği zaman varlıkta gerçek bir çokluk, kabul edilmiş ve hepsinin Allah olduğu iddia edilmiş oluyor ki, bunda tevhid yoktur. Tersine Allah'ı çoğaltma ve ona ortak koşma vardır. Bu bir vahdet-i vücud değil, varlığın birleştirilmesi veya hulûl teorisidir. Yahut da Allah'ı inkar etmek suretiyle yalnız âlemi ispattır, "Bir"e "her" demektir.

Ortağı ve benzeri olmayan Allah'a sonsuz ortaklar isnad etmek, hayalî varlıkları, gerçek varlık saymaktır. Buna daha çok "panteizm" yani "birleşmiş

ilâhcılık" denir ki, bu teoride Allah ve varlık gerçekten her şeyle birleşmiştir veya her şeyin içine girmiştir. Haşâ Ali ilâh, Veli ilâh, Firavun ilâh, Nemrud ilâh ilâh... her şey ilâhtır. Bunda âlemin isbatı, onu yapanın yokluğu vardır.

İşte birtakım cahiller veya inkarcılar, Allah'ın hikmeti adıyla imkansız olan bu birleşmeyi veya hulûl ya da ta'tıl (ateizm, ilâhsızlık) teorisini vahdet-i vücud ve sırf tevhid diye ele alarak لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ "O'ndan başka ilâh yoktur." demek لَا مَوْجُودَ اِلَّا هُوَ "O'ndan başka mevcud yoktur." demek olduğunda ısrar ederler. Bunu da: "Her mevcud O'dur." mânâsıyla açıklarlar. Hatta külli mecmuî ile külli ifradîyi birbirinden ayırmayarak هَمَه اُوسْتْ "Hepsi O'dur." derler. Her şeyden ötede Allah'ı görecek yerde, her şeyde ve hatta her şeyi Allah görmek isterler. هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ *"İlk ve son olan, açık ve gizli olan O'dur."* (Hadid, 57/3) âyetinin açıkladığı birleşme mertebesini ayrılma mertebesinde ayrı ayrı söylerler ve böylece kendilerini Allah görmek ve göstermek için kâmil insanları, bizzat Allah gösterirler. Artık erenler, veliler, bir ilâhlar topluluğu manzarasında hayal edilir, oysa bu görüşün esasına göre şeytanların velilerden, kâfirlerin müminlerden farkı kalmaması gerekir. Çünkü her varlık O sayılır. İşte: وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ *"İnsanlardan kimi de Allah'tan başka şeyleri O'na eşler tutuyorlar da onları, Allah'ı sever gibi seviyorlar."* âyet-i kerimesi özellikle bunları da red ve iptal içindir.

Zaten İsa'ya "Allah" veya "Allah'ın oğlu" denmesi de Mısır'dan, Hind'den, Yunan'dan, Roma'dan gelen bu birleşme teorisinin bir koludur. Bu aşırılıktan ve meseleyi karıştırmaktan kaçınmak için son zamanlarda İslâm dünyasında Hanbelîler içinden Vahhabî mezhebi ortaya çıkmıştır. Bu mezheb Allah'tan başka her kim olursa olsun ona hürmet göstermenin ve muhabbet beslemenin şirk olduğunu ilan etmiştir. Buna dayanarak kabirlere hürmet etmeyi bile şirk kabul etmiştir.

Bu hürmet ve muhabbet يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ *"Onları, Allah'ı sever gibi severler"* mânasına uygun olacak derecede olursa, bizim de buna şirk gözüyle baktığımızda şüphe yoktur. Ancak bundan genel olarak hürmet ve muhabbetin inkârı mânâsını çıkarmak ve müminlerin kalbinden peygamberlerin ve salih kulların sevgisini söküp almaya çalışmak da bir aşırılık ve Allah sevgisiyle uyum sağlaması mümkün olmayan tehlikeli bir iştir. Bunun böyle olduğunda da şüphe etmeyiz.

Sünnete uygun bir şekilde kabir ziyaret etmek, ölülere Allah rızası için hürmet etmek, ölülerin gerçek olan eserlerinden, fikirlerinden istifade etmek, ruhlarını hayır ile anarak memnun etmek, onlar için Allah'a dua etmek ve bu

dua ile feyiz kazanmak, onları Allah'ı sever gibi sevmek değil, Allah için Allah'ın kullarını ve yaratıklarını sevmek olduğu açıktır.

Özellikle kabir ziyareti, ölümü hatırlamaktır. اكثروا ذكر هادم اللذات *"Lezzetlerin, tatların yıkıcısı olan ölümü çokça anın."* (1) hadis-i şerifi gereğince ölümü hatırlamak meşru olup, emredildiği gibi kabir sahibinin faniliğini de görerek tasdik etmek demektir.

Kabir ziyaretini, Allah ziyaretine benzetmekte Allah için haşâ kabir düşünülmesini caiz görmek gibi bir küfür şüphesi vardır.

Bir de يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ *"Onları, Allah'ı sever gibi severler."* ifadesinin kapsamı, ölü ile diriyi ayırmamış ve belki de ölülerden çok dirilere işaret etmiştir. Bundan dolayı ölülere ve kabirlere hürmet ve muhabbeti kayıtsız, şartsız kesmek isteyenlerin, daha önce bütün dirilerle ilgilerini kesmeleri, meşru veya gayr-i meşru hiçbir yöneticiye hürmet etmemeleri gerekecektir. O halde İslâm büyüklerinin kabirlerini yıkan ve ziyaretlerini engelleyen Vahhabîlerin, hayatta olan yöneticilerine de asla muhabbet ve hürmet göstermemeleri, ziyaret ve saygıda bulunmamaları gerekir.

Kısaca, başkanlarını ve büyüklerini, Allah'ı sever gibi sevenler ve onların, Allah'ın emrine uymayan emirlerine itaat ederek Allah'a isyan edenler, bunları Allah'a eş ve ortak edinmiş olurlar ki, bütün putperestliğin esası, bu tarz muhabbet beslemektedir. Allah'ın birliğine karşı böyle yapan birtakım insanlar vardır. Bunlar, başkanlarını, kendilerine uydukları kimseleri Allah için değil, Allah gibi severler. وَالَّذِينَ اٰمَنُوا اَشَدُّ حُبًّا لِلّٰهِ : **Halbuki mümin olanların Allah'a sevgisi, Allah için sevmesi, her şeyden çok ve o müşriklerin tapındıkları eş ve benzerlere ve hatta varsa Allah'a sevgilerinden daha çok ve daha kuvvetlidir.** Çünkü müminler, ancak Allah'a yalvarırlar. Müşrikler ise pek sıkıştıkları ve muhtaç oldukları zaman Allah'ı hatırlarlar, ihtiyaçları kalmayınca da edindikleri eşlere uyarlar.

Bundan dolayı müminin gerek rahatlık zamanında ve gerekse sıkıntı anında, gerek darlıkta ve gerekse genişlikte Allah'a olan sevgisi devamlıdır.

Kâfir ve müşrik ise bazan Rabbinden yüz çevirir, müşrikler tutarlar bir puta taparlar. Sonra ondan daha güzel bir şey gördükleri zaman onu bırakır, buna taparlar. Hatta Bahile kabilesinin yaptığı gibi acıktıkları zaman mabudlarını yerler. Bu şekilde sevgi besledikleri şeyi ve mabudlarını değiştirir giderler.

Bunun için onların müminler gibi devamlı bir sevgileri olamaz. Müminler, tek Allah'a inandıkları için bütün sevgileri, bizzat Allah'da toplanır. Allah'ın ya-

---

(1) Tirmizî, Kıyame, 26, Zühd, 4; Neseî, Cenâiz, ; İbn Mace, Zühd, 31; Ahmed b. Hanbel, II, 293.

ratıklarına olan sevgileri de bu başlangıç noktasından dağılır. Yani sevdiklerini ancak Allah için, Allah rızası için severler.

Kâfirler ve müşrikler ise bir mabudun veya bir putun karşılığında diğer mabudları ve putları da doğrudan doğruya sevdikleri ve bütün sevgilerini Allah sevgisiyle, Allah rızasıyla ölçmedikleri için sevgileri dağınık ve parçalanmıştır. Şüphe yok ki dağınık ve değişen sevgiler, toplu ve sabit sevgiye göre bir hiç demektir.

Bunun için mümin bir halk topluluğuna sahip olan ve sırf Allah için sevilen başkanlar, kendilerine uyulan insanlar ne kadar mutludurlar! Şüphe yok ki bu bahtiyarlığa kavuşmak da hakkiyle tek Allah'a inanan bir mümin olmaya, her şeyden, hatta kendinden önce Allah'ı sevip, Allah'ın kullarına da Allah için muamele etmeye ve Allah için sevgi dağıtmaya bağlıdır. Başka türlü aşırı gidenler veya ihmal edenler, zulümden kurtulamazlar.

وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا اِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ **Böylece Allah'a eşler edinmek suretiyle zulmetmiş, haksızlık yapmış olanlar,** yani Allah'a karşı başkalarını eş ve ortak tutmak; onları, Allah'ı sever gibi sevmek ve Allah'a karşılık onları bizzat kendilerine uyulacak varlıklar edinerek emirlerine itaat etmek özellikle Allah Teâlâ'nın hakkı olan ilâhlık sıfatına ve mabudluğuna başkalarını da ortak etmek en büyük zulümdür. اِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ *"Şüphe yok ki şirk, büyük bir zulümdür."* (Lukmân, 31/13) ve bunu yapanlar son derece zâlimdirler. Çünkü göklerin ve yerin yaratıcısı, kainat saltanatının mutlak hâkimi olan Allah Teâlâ'nın hakkına tecavüz etmek cüretinde bulunanlar, hangi zulümden sakınırlar? Allah'ın kullarına, aciz yaratıklarına neler yapmak istemezler? Bundan dolayıdır ki, dilimizde "Kork, Allah'tan korkmayandan." diye bir ata sözü vardır. Elbette böyle yapan zalimler, **birgün gelecek, Allah'ın azabını göreceklerdir. Bu zâlimler, işte o azabı gerçekten görecekleri vakit,** اَنَّ الْقُوَّةَ لِلّٰهِ جَمِيعًا **Ne kadar kuvvet ve kudret varsa hepsi, Allah'ın olduğunu,** وَاَنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ **ve Allah'ın azabının ne kadar şiddetli bulunduğunu bir görecek olsalar!...**

Burada bu وَلَوْ يَرَ الَّذِينَ "onlar bir görecek olsalar" şart cümlesinin cevabı tehvîl (korkutmak, uyarmak) için hazfedilmiştir, belirtilmemiştir. Nitekim dilimizde de bu gibi tehdit makamında: "başına geleceği bilsen..." deriz ve cevabı gizli tutarız ki, bu gizlilikten maksat, bu cevapta anlatılması mümkün olmayan bütün tehlikeleri toplamaktır. Yani o gün bunların uğrayacakları acı, pişmanlık ve hasret, o kadar dehşetlidir ki, şimdiden anlatılması mümkün değildir. Neler olacak, neler çekecekler!..

Özellikle, إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا **O Allah'ı sever gibi sevilip, arkalarına düşülen ve kendilerine uyulan kimselerin, arkalarına düşüp kendilerine tâbi olanlardan uzaklaştıkları,** وَرَأَوُا الْعَذَابَ **ve azabı görerek "Aman aman bunlar bizden değil." diye reddedip kaçındıkları zaman,** وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ **aralarındaki bütün bağlantı sebepleri kesilir.** Uymak, uyulmak ve bunlara sevk eden iş ve gaye gibi her türlü ilgi tamamen kopar, وَقَالَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا **o arkadan giden ve öndekilere uyan kimselerin:** لَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَبَرَّأَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّؤُا مِنَّا **"Ah ne olurdu bizim için geçen dünyaya bir dönüş mümkün olsaydı da onların bizden uzaklaştıkları gibi biz de onlardan uzaklaşsaydık." diye feryat edecekleri gün, o son pişmanlık günü neler olacak!..** كَذٰلِكَ يُرِيهِمُ اللّٰهُ اَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ **İşte Allah onlara bütün amellerini böyle her taraflarını kuşatmış büyük hasretler, son derece acı ve faydasız pişmanlıklar halinde gösterecektir.** وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ **ve onlar bu ateşten çıkacak değillerdir.**

Bundan dolayı insanlar, bütün bu kuvvet ve kudretin tek sahibi ve hükümranı bulunan bir Allah'tan başka mabud tanımamalı, O'nun emrinden başkasına itaat etmemeli, başkasına uymamalı ve bütün sevgisini Allah'a olan sevgisinde toplamalıdır.

Cenâb-ı Allah, akıllara kudret ve rahmet delillerini gösterip, hislere son derece korku ve sevgi telkin ederek müjde ve uyarı, teşvik ve sakındırma içinde birliğini aklî ve hissî bakımdan ispat ettikten ve bütün insanları her türlü şirkten sakındırmakla tevhid inancına davet ettikten sonra, ilâhlık ve Rabblığının eserlerini, ilerde açıklayacağı kanun koyma noktasından da göstermek için buyuruyor ki:

يَا اَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْاَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ ﴿١٦٨﴾

اِنَّمَا يَاْمُرُكُمْ بِالسُّوٓءِ وَالْفَحْشَاءِ وَاَنْ تَقُولُوا عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿١٦٩﴾

وَاِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا اَنْزَلَ اللّٰهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا اَلْفَيْنَا عَلَيْهِ

آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ ﴿١٧٠﴾
وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً
صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ ﴿١٧١﴾

Meâl-i Şerifi

168- Ey insanlar! Bütün yeryüzündeki nimetlerimden helal olmak, temiz olmak şartıyla yiyin. Fakat şeytanın adımlarına uymayın. Çünkü o size belli bir düşmandır.

169- O size hep çirkin ve murdar işleri emreder, Allah'a karşı bilmediğiniz şeyler söylemenizi ister.

170- Onlara: "Allah'ın indirdiğine uyun." dendiği vakit de: "Yok, atalarımızı neyin üzerinde bulduysak ona uyarız." dediler. Ya ataları bir şeye akıl erdiremez ve doğruyu seçemez idiyseler de mi onlara uyacaklar?

171- O kâfirlerin hali, sadece bir çağırma veya bağırmadan başkasını işitmeyerek haykıranın haline benzer; onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler, akıl da etmezler.

يَا أَيُّهَا النَّاسُ **Ey insanlar!** Sizin hepiniz böyle bir Allah'ın yaratığı ve kitabına layık gördüğü kullarısınız, kendilerine uyulan ve uyan, hepiniz yemeye, içmeye muhtaç acizlersiniz. Bunun için Allah'a kulluk edeceğiz diye kendinizi Allah'ın nimetlerinden mahrum ederek yormayınız. O Rahmân ve Rahîm olan Rabbiniz size şöyle izin veriyor: كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ **şu yeryüzünde bulunan şeylerden yiyiniz.** Fakat nasıl rastgelirse ve her elinize geçeni değil, حَلَالًا طَيِّبًا **helali hoş ve tertemiz olarak yiyiniz.** Yediğiniz şeyler pis, kirli, şunun bunun hakkı geçmiş, yaratılış itibariyle ve dinî bakımdan yasaklanmış veya şüpheli şeyler olmasın. Helalinden kazanınız, haram, pis, şüpheli şeylerden sakınınız. Onlara tenezzül etmeyiniz. وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ **ve şeytanın adımlarına uymayınız.** Yani onun arkasından izinden gitmeyiniz [(1)]

(1) Fetha ile: hatve; adım atmak, zamme ile: hutve; adım yani iki ayak arasındaki mesafedir. Adıma uymak; arkasına düşmekten, bu da, sözünü dinlemek, emrini tutmaktan kinayedir. (Müellif)

اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ **Çünkü o sizin her halde açık bir düşmanınızdır.** Kendisi her ne kadar gözlerinize görünmez, gizliden gizliye kanınıza, iliklerinize işleyerek kalb ve fikirlerinize sokulursa da onun size düşman olduğunda ve telkinlerinden hiç birisinin hakka ve hayra yönelik olmayacağında şek ve şüpheye yer yoktur.

Sağlam bir yaratılış, olgun bir akıl ve temiz bir kalb sahipleri için onun düşmanlığını ve telkinlerinin kötülüğünü anlamak hiç de zor değildir. Çünkü اِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوٓءِ وَالْفَحْشَٓاءِ **o size ancak kötü ve gayet çirkin şeyleri** (1), وَاَنْ تَقُولُوا عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ **ve Allah tarafından delili olmadan, kendi kendinize bilemeyeceğiniz şeyleri Allah'a karşı iftira olarak söylemenizi emreder. O, Allah'ın emirleri hakkında hayal ve kuruntularla, arzularla söz söylemeye teşvik eder.**

Şeytanın batılı gerçek, kötülüğü iyilik gibi süsleyerek insanın hayal ve kuruntusuna sunmakla heyecanlandırması ve teşvik etmesi, emre benzetilmiştir. Nitekim nefsin şiddetli arzuları hakkında: "Nefsim bana böyle emrediyor." denir ki, "nefs-i emmâre" kötülüğü emreden nefis deyimi bundandır. Bu teşbihte şeytanın vesvesesini kabul ile ona uyan insanların, şeytanın memurları ve uyduları yerinde olduklarına işaret buyurulmuştur.

Bilinemeyecek şeyler başlıca ikidir:

1- Allah'ın zâtı ve gerçek mahiyeti:

Allah'ın gerçek mahiyetini insan aklı, tam olarak anlayacak şekilde bilemez. Bunun için Sıddîk-ı A'zam (Ebu Bekir) hazretleri: "Allah'ın zatının sırrından bahsetmek, şirk koşmaktır." buyurmuştur. Şeytan ise insanı bundan söz etmeye teşvik eder, kuruntu ve hayal ile nice sözler söyletir.

2- Allah'a isnadı caiz olup olmayacak şeylerdir ki, Allah'ın emirlerinin çoğu, haram ve helal gibi fer'î ve şer'î hükümler bu türdendir. Çünkü şer'î ve fer'î hükümlerin ilgili bulunduğu sonuçların güzelliğini, menettiği şeylerin gerektireceği fenalıkları anlamak için akıl ve şahsî tecrübe yeterli değildir. Amele ait teferruatla ilgili olan Allah'ın kanunlarında öyleleri vardır ki, sonuçlarını tamamiyle anlayıp, özetlemek için asırlar bile yetmez. Bunların Allah tarafından tayin edilip indirilmiş delilleri vardır.

Zaten fenalık görmek istemeyen insanların, fenalığı denemeye kalkışmaları da akıl işi değildir. Fakat şeytan insanları, bunlar hakkında da gönlüne göre

---

(1) سُوٓء sü' kelimesi aslında kötülük etmek, yani üzecek ve acı verecek birşey yapmak mânâsına masdar olup, sonradan buna sebep olan her türlü günaha isim olmuştur. Fahşâ, bunun fâhişi, en kötüsü, haddini aşmış olanı demektir. (Müellif)

hüküm vermeye teşvik eder. "Adam sen de filan şeyi yemek neden haram olsun? Filan işi yapmak neden yasak olsun?" dedirtir. Böylece insana Allah'ın emrini, Allah'ın kanununu araştırtmadan, kendi kendine yalandan kanunlar uydurtur. Hakk'ın kanununa uymayan işler yaptırır ve nihayet başını belaya sokar.

İlmi, yoluyla delilinden aramayan; Allah'ın emrini gösteren delili bulmadan kendi kendine bilemeyeceği şeyler hakkında şeytanın telkin ettiği hayal ve kuruntusuna, gönüllerinin bozuk eğilimlerine göre söz söyleyen nice insanlar vardır ki, hep bunlar Allah'a karşı eş tutanlar cümlesindendir.

Nitekim وَاِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ **o insanlara Allah'ın indirdiği açık delillere, parlak belgelere ve bunların hükümlerine tabi olup itaat ediniz, dendiği zaman,** قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَٓا اَلْفَيْنَا عَلَيْهِ اٰبَٓاءَنَا **Hayır, biz ona değil, atalarımızı üzerinde bulduğumuz eski âdetlere uyarız, derler.** Yani atalardan kalma eski adetlerin, Hakk'ın emrine, Allah'ın hükmüne uygun olup olmadığını aramazlar da sırf taassubla onlara, ne olursa olsun uyup taklid edeceklerini söylerler.

Hayret! اَوَلَوْ كَانَ اٰبَٓاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْـًٔا وَلَا يَهْتَدُونَ **Ataları hiç bir şeye akılları ermez ve doğru yola gitmez olsalar bile mi?** Onların bulunduğu hale uyacaklar, cehalet ve sapıklıkta da mı onları taklid edecekler?

Gerçekten tarihin esasına, nakle ve ancak ilmî nakillerin tesbit edeceği birçok asırların deneylerine, daha doğrusu Allah'ın tayin edip indirdiği delillere bağlı olan hükümlerde geçmişi büsbütün atmak ve ondan habersiz olarak hep yeni şeyler aramak da doğru değildir. Bununla beraber körükörüne geçmişe taparcasına sevgi beslemek, ne olursa olsun atalar yolunu tutmak ve özellikle ilimden, dinden nasibi olmayan, hata ve sapıklıkları açık ve Allah tarafından açıklanmış bulunan ataları taassubla taklid etmek de onları, Allah'a eş ve ortak gibi tutmak, cehalet ve sapıklıkta boğulup kalmaktır.

Bu konuda aranacak olan şey, hak ve batıl, menfaat ve zarar, iyilik ve kötülük, güzellik ve çirkinliktir. Menfaatin, hakkıyle menfaat; iyiliğin hakkıyla iyilik, güzelliğin hakkıyla güzellik olması için de Allah'ın hükmünü, hakkın delilini bulmak lazım gelir.

Bundan dolayı bir şeye tabi olma sebebi; eskilik, yenilik veya atalar yolu olup olmaması değil, Allah'ın emrine ve Hakk'ın deliline uygun olmasıdır. Allah'ın emrine uyan ve yaptığını bilen atalara uyulur. Aksine hakkın emrini tanımayan, ne yaptığını bilmeyenlere -atalar bile olsa- yine uyulmaz. Bu durum, eskilerde böyle olduğu gibi yenilerde de böyledir. Bunun için fıkıhta "Zarar

kadîm olmaz." diye bir genel kaide vardır. "Kadîm, kıdemi üzere terk olunur." genel kaidesi de bununla kayıtlıdır.

Bu bakımdan eski, hiçbir kayda bağlı olmadan eski olduğu için değil, açık bir zararı bulunmaması yönünden geçerli olduğu gibi, iyiliği ve güzelliği ilmin sebeplerinden biriyle bilinen ve hakkın deliline uygun olup sonradan ortaya konan yeni de geçerlidir.

Kısaca hak ve iyilik ölçüsü, ne eski ve yeni, ne de bilgisizlik ve istektir. Allah'ın emrine ve delile dayanan ilim gerçektir. Bunun için eski olsun, yeni olsun Allah'ın indirdiği delillere bakmayıp da ataların halini, yalnız ata olduklarından dolayı taklid etmek, onları Allah'a eşler tutmak ve hakkı bırakıp hayal ve kuruntulara, şeytanın emirlerine uymak, izince gitmektir ki, buna tutuculuk denir.

Bu âyet gösteriyor ki, kısaca veya genişçe bir hak (doğru) delile dayanmayan katıksız taklid, din hakkında yasaklanmıştır. Belli bir bilgisizliğe, sapıklığa uyup taklid etmek aklen batıl olduğu gibi, şüpheli olan hususta da delilsiz taklid, din açısından caiz değildir. Açıkça belli olmayan hususlarda delilsiz söz söylemek ve o yolda hareket etmek, bilmediği bir şeyi Allah'a iftira olarak söylemek ve şeytana uyup bilgisizce hareket etmektir.

Nitekim, "Allah'ın indirdiği Kur'ân'a ve diğer açık delillere, parlak belgelere ve bunların hükümlerine uyunuz." dendiği zaman Arap müşrikleri, taassubla böyle yapmış ve böyle söylemişlerdi ki, bu âyet bu sebeple inmiştir. Bir rivayette de böyle diyen ve âyetin inmesine sebep olanlar, yahudilerden bir gruptur. "Allah'ın indirdiğine uyun." dendiği zaman bunlar: "Hayır, biz babalarımızı neyin üzerinde bulduksa ona tabi oluruz. Çünkü onlar bizden hayırlı, bizden daha bilgiliydiler." demişler, yapılan bu teklifteki âyet ve delilleri hiç düşünmeyerek taassuba sapmışlardır.

Bu bakımdan böyle tutuculuk ve taklitçilik, müşriklerin ve kâfirlerin belirtisidir. Bu kâfirlerin hali neye benzer bilir misiniz? وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا **bütün kâfirlerin hali,** كَمَثَلِ الَّذِى **o hayvanın haline benzer ki,** يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ اِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً **bağırıp çağırmadan başka birşey işitmeyerek haykırır,** duyup dinlediği kuru ses, çıkardığı yine kuru sestir, mânâdan haberi yoktur. صُمٌّ بُكْمٌ عُمْىٌ **onlar, birtakım sağırlar, dilsizler, körlerdir.** فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ **Bunun için hiç bir şey anlamazlar.** Sadece hay! huy! kuru gürültülere, çan seslerine, kaval sesine kulak verirler,haykırırlar. Bunlara söz söyleyecek, doğru yola davet edecek olanların hali de o hayvan çobanının haline benzer, o yolda çobanlık etmesi gerekir. Çoban

onlara insan gibi, yiyiniz, içiniz, yayılınız derse anlamazlar, mânâsız seslerle ıslık, düdük çalar, bağırıp çağırarak azarlar, sürer, haylarsa bir şey duyarlar. İşte kâfirlerin durumu da böyledir. Bunlar, Allah'tan, peygamberden bir şey anlamazlar, mânâlı sözleri duymazlar, çan ve düdük sesleri arkasında dolaşırlar. Bunları işittikleri zaman haykırırlar, höykürürler. Yiyip içmek, yayılmak için yola gelirlerse, azarlama ile, haykırarak bağırıp çağırma ile gelirler. Allah daha iyisini bilir ya, yukarıda لَا تَقُولُوا رَاعِنَا *"Râinâ demeyiniz"* (Bakara, 2/104) buyurulmasında bu nükteye de işaret vardır.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَاشْكُرُوا لِلَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ ﴿١٧٢﴾ إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٧٣﴾

Meâl-i Şerifi

172- Ey iman edenler! Size kısmet ettiğimiz rızıkların hoş ve temiz olanlarından yiyin ve Allah'a şükredin, eğer yalnız O'na kulluk ediyorsanız.

173- O, size yalnız şunları haram kıldı: Ölü hayvan, kan, domuz eti, bir de Allah'tan başkası adına kesilen hayvanlar. Sonra kim bunlardan yemeye mecbur kalırsa, başkasının hakkına tecavüz etmemek ve zaruret ölçüsünü geçmemek şartıyla ona da bir günah yükletilmez. Çünkü Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا **Ey müminler!** siz o hayvanlar gibi olmayınız. كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ **size kısmet ettiğimiz rızıkların maddi ve manevi temiz olanlarından yiyiniz.** Çünkü yaratılış âleminde rızkın haramı da var, helali de; pisi de var, temizi de. Fakat siz, bunların temizlerinden ve kimsenin hakkı geçmeyerek meşrû şekilde kazanılan helallerinden insanca yiyiniz. Hem hayvanlar gibi pis boğaz olmayınız, hem de bir takımlarının yaptığı gibi helal, hoş ve temiz şeylerden kendinizi mahrum etmeyiniz. Temiz temiz, helal helal yiyiniz.

وَاشْكُرُوا لِلّٰهِ **Onları yaratan, veren Allah'a şükrediniz.** O helal ve temiz rızıklarla beslenen vücudunuzu, görünen ve görünmeyen organlarınızı, ne için yaratılmışlarsa onda, yani yaratılış gayelerinde kullanınız.

Çünkü yukarda da açıklandığı üzere şükrün gerçek bir şekilde yerine getirilmesi, nimeti ihsan edene bu suretle karşılık vererek saygı göstermektir.

Vücudun organlarından her birinin bir yaratılış hikmeti vardır. Bunun bir kısmı genel olarak herkes için bellidir. Diğer kısmını da "Organların faydaları bilimi" (Fizyoloji) denen ilimle yavaş yavaş, ard arda tetkik etmek mümkündür.

Mesela neslin devamı için verilmiş olan bir organı, nesli kaybetmek için kullanmanın, yine aynı şekilde gerçekleri keşfedip, Allah'ı tanımak için bahşedilmiş olan aklı, bozgunculuğu körüklemek ve hukuku iptal için sarf etmenin, nimete karşı büyük bir nankörlük olduğu ne kadar açıktır.

İnsanlığın kıymetini bilmeyerek pis ve haram şeyler yiyenler, böyle nimete karşı nankörlüğe düşecekleri gibi, nimete nankörlük edenler de maddî ve manevi pislikten kurtulamazlar. Birinden korunsalar, diğerine mutlaka bulaşırlar.

Tefsir bilginleri diyorlar ki, birinci كُلُوا. "yiyiniz" emri mutlak oluşuna göre ibaha, (mübah kılmak) ikinci اشْكُرُوا "şükrediniz" emri vücûb içindir. Çünkü usûl ilminde açıklandığı üzere, yeme, içme gibi sırf kulların iyiliğine meşru bir şekilde yararlanma imkanı bahşeden emirler, vazife değil, birer hak teşkil ederler. Bunlar vazife gibi vacib kabul edilecek olursa, yapılmadığında ceza lazım gelir. Bu ise lehte olduğu açık olan bir emrin aleyhe dönmesini gerektirir. Buna, "konuyu tersine çevirme" denir ki, bir çelişki olur. Bundan dolayı helalinden yemek bir hak, fakat haramdan kaçınıp Allah'a şükretmek bir vazifedir.

Ancak كُلُوا "yiyiniz" emrinin mutlak oluşuyla mubah için olması, içindeki bazı kısımların vacib olmasına engel değildir. Çünkü mübah vücûbdan daha geniştir. Bunun için de yemenin çeşitli mertebeleri bulunabilir. Gerçekten fıkıhta uzun uzun açıklandığı üzere yemenin farz olan ve vazife bulunan kısmı da vardır. Bir insanın ölmeyecek kadar yemesi farzdır. Mümkün iken yemez de açlığından ölürse intihar etmiş, kendi canının katili olma günahıyla günahkar olmuş olur. Sonra ölümden koruyacak miktardan fazla olarak ibadete kuvvet kazanmak için yemek mendubdur. Tam doyacak kadar yemek mübah, ondan fazlası haramdır.

İşte كُلُوا "yiyiniz" emri mübah mertebesine kadar yeme şekillerini içine almaktadır. İbahaya yormakla birlikte farzı da kapsamına almaktadır.

Ey müminler! Böyle temiz temiz yiyiniz de Allah'a şükrediniz. اِنْ كُنْتُمْ اِيَّاهُ تَعْبُدُونَ **Eğer siz gerçekten yalnız Allah'a ibadet ve kulluk ediyorsanız böyle yaparsınız.** Gerçekten tek Allah'a inanmış mümin olanlar, böyle yaparlar.

Şimdi siz haram kılınan şeyleri de kısaca belleyiniz: اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ **Allah Teâlâ sizlere ancak şunları haram ve yasak kılmıştır:** الْمَيْتَةَ **ölü hayvan** yani kesilmesi gerektiği halde kesilmeden kendi kendine veya boğazlama yerine geçmeyecek diğer bir sebeple ölen herhangi bir ölü hayvan. Hatta balık kesilmeye ihtiyacı olmadığı halde ölüp de su üstüne çıkmış olan ölü balık (semek-i tâfî) bile haramdır. وَالدَّمَ **Kan** yani dem-i mesfûh denen akar kan, وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ **domuz** eti yani gerek ölü olsun ve gerekse boğazlanmış olsun kayıtsız şartsız domuz eti ki, bunun baştan başa murdar ve her şeyinin pis olduğunu göreceksiniz. وَمَٓا اُهِلَّ بِهٖ لِغَيْرِ اللّٰهِ **Bir de Allah'tan başkası adına kesilen hayvanlar.** Âyette geçen "ihlâl" aslında sesi yükseltmek demektir. Müşrikler mabudlarına kurban kestikleri zaman, Lât adına, Uzza adına diyerek onların isimlerini yüksek sesle söylerlerdi. Böyle sesi yükseltme ile kesmeye de "ihlâl" denirdi. Sonraları ihlâl, isterse sessizce olsun, mutlak olarak kesme anlamında kullanılmıştır ki, âyet de bu mânâyadır.

Buna göre gerek gizli, gerek açık olarak Allah'tan başkası adına kesilen kurbanların, hayvanların yenmesi haramdır. Mesela, filan türbede Allah için kurban kesmek caiz ve yenmesi helal olursa da, filan türbe için ve onun adına kesilen kurbanın eti yenmez. Bunlar haramdırlar. Bunların yenmesindeki zararlar saymakla bitmez. Bunun için son derece hayatî bir zaruret bulunmadıkça bunlardan yemek, kesinlikle yasak ve günahtır.

Bununla beraber فَمَنِ اضْطُرَّ **Her kim mecbur kalır ve yemediği takdirde öleceği muhakkak bulunursa,** bu zaruret içinde bulunan kimse, غَيْرَ بَاغٍ **başkasının hakkına tecavüz etmediği,** yani kendi gibi zaruret içinde bulunan diğer birinin, ölümünü önleyecek kadar elinde bulunana saldırarak, kendini kurtarmak için onun ölümüne sebep olmadığı, وَلَا عَادٍ **ve taşkınlık yapmadığı,** yani ölmemek için gerekli olan zaruret ölçüsünden fazlasına geçmediği **takdirde,** فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِ **ona günah yoktur.** Böyle zaruret içinde kalmış bir kimse için bunlardan hangisini bulursa zaruret miktarı, yani ölmeyecek kadar yemeye ruhsat vardır. O da bu ruhsatı terk ederse günahkar olur.

Fıkıh ilminde "Zaruretler, haram olan şeyleri mübah kılar." ve "Zaruretler, kendi miktarınca takdir olunur." genel kaidesi de bu ve benzeri âyetlerin mânâsıdır.

İşte şimdilik haram olan şeyler kısaca bunlardan ibarettir, ilerde daha fazla açıklama gelecektir. Müminler, böyle pis ve haram olan şeyleri bıraksınlar da helalinden temiz temiz kazanıp yesinler. Allah'ın emrine uymayarak kendi kendilerine mahrum etmesinler, Allah'ın emirlerini saklamasınlar. Çünkü kesin olarak biliniz ki:

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ الْكِتَابِ
وَيَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولٰئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ
وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللّٰهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ
﴿١٧٤﴾ أُولٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰى وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ
فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ ﴿١٧٥﴾ ذٰلِكَ بِأَنَّ اللّٰهَ نَزَّلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ
وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ ﴿١٧٦﴾

Meâl-i Şerifi

174- Allah'ın indirdiği kitaptan bir şeyi gizleyip de bununla biraz para alanlar gerçekten karınları dolusu ateşten başka birşey yemezler. Kıyamet günü Allah onlara ne söz söyler, ne de kendilerini temize çıkarır. Onlara sadece acı veren bir azab vardır.

175- İşte onlar, hidayeti verip sapıklığı, affedilmeyi bırakıp azabı satın alan kimselerdir. Bunlar, ateşe karşı ne kadar da sabırlıdırlar!

176- Şüphesiz ki Allah kitabı hak bir sebeple indirmiştir. Kitap hakkında ihtilafa düşenler ise, şüphesiz haktan uzak, bir anlaşmazlık içindedirler.

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ الْكِتَابِ **Allah'ın indirdiği kitabı, yahudi bilginleri-**

nin yaptığı gibi gizleyenler, وَيَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا **ve bu gizleme sebebiyle az bir değer,** yani ne kadar çok da görünse, işin aslında az olan bir dünya menfaati, para, mal veya makam **satın alanlar,** kısaca dünya muradına ermek için Allah'ın kitabını veya o kitabın hükümlerini gizleyen ve gerçekleri değiştirenler **yok mu?** أُولٰئِكَ **işte onlar,** مَا يَأْكُلُونَ فِى بُطُونِهِمْ اِلَّا النَّارَ **karınları dolusu ateşten başka bir şey yemezler.** Bu yüzden aldıkları bedeller, yedikleri şeyler, içlerinde gerçek bir ateş olacak, onları yakacak ve devamlı yakacaktır.

Çünkü şer'î gerçeklerin aksine yapılan her işte manevi bir ateş kıvılcımı vardır. Onu gizlemek suretiyle elde edilen dünya menfaati, elbette ateşten başka bir şey olmayacaktır. وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللّٰهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ **ve kıyamet gününde Allah, onlara söz söylemeyecek, yani rahmetle iltifat etmeyecektir.** Çünkü وَجَزٰٓؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا ***"Bir kötülüğün cezası, onun gibi bir kötülüktür."*** (Şûrâ, 42/40). Bunlar ise Allah'ın kelâmını gizlediklerinden, ahirette rahmet sözünden mahrum kalacaklardır. وَلَا يُزَكِّيهِمْ **onları tezkiye etmeyecek ve günahlarından temizlemeyecektir.** Mümine yapacağı gibi affından hissedar kılmayacak, oldukları gibi bütün kirlilikleriyle mahşer yerine getirecektir. وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ **ve bunların hakkı acı veren devamlı bir azabdır.** Çünkü: أُولٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلٰلَةَ بِالْهُدٰى وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ **Bunlar hidayeti sapıklığa, mağfireti azaba satmış, hidayet yerine sapıklığı, mağfiret yerine azabı almış kimselerdir.** Artık sapıklık ve azab, onların ebedî olarak kazandıkları malları olmuştur. فَمَآ اَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ **Bunlar, ateşe karşı ne sabırlı şeyler?** Hayır ve sevaplara, iyiliklere, doğruluğa, hak ve hakikati açıklamaya, dünya zevklerinden birini feda etmeye asla sabredemeyen bu adamlar, ateşe götürecek ameller yapmakta ne sabırlar gösteriyorlar! Ve ebedî olarak ateşte yanmak için neler neler yapıyorlar!

İnsanın yaratılışı gereğince tahammül edilmesi mümkün olmayan ateşe karşı böyle sabır isnadiyle bir hayret ortaya koymak, Allah tarafından bir alaydır.

Bu sabır, sonu selamet olan bir sabır değil, ebedî bir felaket olan çaresizliktir. ذٰلِكَ **bu ateş azabı,** sebepsiz ve haksız da değildir. Çünkü بِاَنَّ اللّٰهَ نَزَّلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ **Allah kitabını şüphesiz hak ile, hakla ilgili, hakkı söyler olarak indirdi.** Bunun için kitabını yalanlayanın veya gizleyenin hakkı ateş olur.

Bir de وَاِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِى الْكِتَابِ **Kitap hakkında ihtilafa düşenler,** Allah'ın indirdiği kitapların hepsine inanmayıp da, kimi Tevrat'a, kimi İncil'e inananlar ve sonra kitabın bir kısmına inanıp bir kısmına inanmayanlar, لَفِى شِقَاقٍ بَعِيدٍ **elbette haktan, doğrudan çok uzak bir ayrılık ve anlaşmazlık içindedirler.** Haktan bu kadar uzak bir ayrılık içinde koşan batıl ehlinin hakkı da ebedî bir azabdır.

İşte bu sebeple onlar, o ateş azabını hak etmişlerdir.

Bu âyet bize şunu anlatıyor ki, aralarında kendisiyle amel edilen ve anlaşmazlığa düştükleri zaman hakem kabul edilecek hak bir kitaba iman etmemiş olanlar, tartışmadan ve anlaşmazlıktan kurtulamayacakları gibi, kitapları ayrı ayrı olan insanlar arasında birleştirici bir bağ bulunamayacağından ihtilaf ve anlaşmazlıkları ebedî olur. Bağlı göründükleri kitabın tamamına gerçekten sadakatle inanmayarak, onu kendi gönüllerine, heveslerine göre anlamak isterler. Kitaplarının bir kısmına inanırlarsa, diğer kısmına inanmazlar ve böylece birinin inanır göründüğünü diğeri inkar eder. bunlar da heveslerinin değişikliği ölçüsünde ihtilaf ederler. Bunun neticesi de kitapsızlığa ve en büyük münakaşa ve mücadeleye götürür. Haktan uzaklaştırır. Bu da toplumları perişan eder ve ebedî azaba sürükler.

Her ne yapılırsa yapılsın, insanlar için haktan başka birleşme yolu ve hakka uymaktan başka mutluluk sebebi yoktur.

Kitabın aslında ihtilaf etmeyerek, onu isteğine göre dünya menfaati nedeniyle inkar, te'vil ve değiştirmek suretiyle gizlemeye kalkışmayarak hüsn-i niyetle ve tam dürüstlükle anlamaya çalıştıkları halde insan olmaları bakımından kavrayışları farklı olanların ise asıl beraberliklerine zarar gelmez. Bunların anlaşmazlıkları haktan uzak bir anlaşmazlık olmaz.

Herhalde nâsih ve mensûhiyle Allah'ın kitaplarına inanmamak ve hak kitabın bir kısmını tanımamaya çalışmak felaketin başıdır. Allah'ın bütün kitaplarına iman etmek ve kitab hakkında ihtilafa düşmekten kaçınmak, imanın ve İslâm'ın şartlarındandır. Mümkün olan bütün gayretini sarfederek gerçek ilmî ictihatlar yoluyla meydana gelen ihtilaflar ise, ihtilaf icad etmeyi gaye edinmemek şartıyla muaftır. Hatta bir hadiste işaret buyurulduğu üzere kolaylaştırıp genişletme bakımından rahmet sebebi de olur. O şartla ki, bunlarla amel edecek olanlar, ihtilafı değil, ittifak yönünü araştırma vazifesini unutmasınlar.

Bunun için bir ferdin, sıkıntılı bir zamanda hakkında ihtilaf edilen bir görüşle amel etmesinde bir sakınca yoksa da, sosyal konularda ittifak edilen yön araştırılmadan böyle ferdî bir görüşle fetva verilmesi tevhid prensiplerine aykırı ve bu âyetin uyarısına dahil olur.

Özellikle kalem ve söz sahibi olanlar, yazı ve te'lifle meşgul olanlar, emir, yasak, eğitim ve öğretim üzerinde bulunanlar, bu âyetleri dikkat nazarlarından asla uzak tutmamalı, hakkı gizlemenin, ihtilafın, anlaşmazlığın ne kötü bir sonu-

cu olduğunu düşünmelidirler.

Ka'b b. Eşref, Ka'b b. Esed, Mâlik b. Sayf, Huyey b. Ahtab ve Ebu Yâsir b. Ahtab gibi ve Tevrat'taki Hz. Muhammed'in sıfatları hakkındaki âyetleri ve diğer bazı hükümleri gizleyen ve bu sebeple hemcinslerinden hediyeler alan Yahudi reisleri hakkında inen bu gizleme âyetleri ve yukardaki benzeri, müslümanlar için de pek ibretli bir ahlâk dersini kapsamaktadır.

Kısaca insanın mutluluğu ve hakka yakınlık; şirkte, küfür ve nankörlükte, cahilce taklit ve taassubda, hayvanlıkta, hayvan gibi helal ve haram tanımamakta, pis pis şeyler yemekte, şeytana uyup çirkin şeyler yapmakta, bilir bilmez ağzına geleni söylemekte, hakkı gizlemekte, kitab hakkında ihtilafa düşmekte, hakka karşı ayrılık ve anlaşmazlık çıkarmakta değil, tam mânâsıyla hayır ve ihsanda, bol iyiliktedir. O halde asıl hayır ve iyilik nedir?

لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ
بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيّ۪نَۚ وَاٰتَى الْمَالَ
عَلٰى حُبِّه۪ ذَوِي الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاك۪ينَ وَابْنَ السَّب۪يلِۙ وَالسَّٓائِل۪ينَ
وَفِي الرِّقَابِۚ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَۚ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ اِذَا عَاهَدُواۚ
وَالصَّابِر۪ينَ فِي الْبَأْسَٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ وَح۪ينَ الْبَأْسِۜ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ
صَدَقُواۜ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ﴿١٧٧﴾

Meâl-i Şerifi

177- Yüzlerinizi bazan doğu, bazan batı tarafına çevirmeniz erginlik değildir. Fakat eren o kimselerdir ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitaba ve bütün peygamberlere iman edip, yakınlığı olanlara, öksüzlere, yoksullara, yolda kalmışa, dilenenlere ve esirleri kurtarmaya seve seve mal verirler. Namazı kılarlar, zekatı verirler. Bir de andlaştıkları zaman sözlerini yerine getirenler, hele sıkıntı ve hastalık durumlarında ve harbin şiddetli zamanında sabır ve kararlılık gösterenler var ya, işte doğru olanlar da bunlardır, korunanlar da bunlardır.

KIRÂET: لَيْسَ الْبِرَّ Hamza ve Âsım'dan Hafs, rânın fethasıyla; diğerleri rânın zammesiyle okurlar ki, birincisinde الْبِرَّ , لَيْسَ 'nin haberi; ikincisinde ismidir. وَلٰكِنْ الْبِرُّ Nafi ve İbnü Âmir "nûn"un tahfif ve kesresi, rânın zammesiyle, وَلٰكِنِ الْبِرُّ ; diğerleri nûnun teşdid ve fethası ve rânın da fethasiyle وَلٰكِنَّ الْبِرَّ okurlar. لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ "Gerçek ergenliğe ulaşamayacaksınız." (Âl-i İmrân, 3/92) âyetine bak!

NÜZUL (İNİŞ) SEBEBİ: Âyetin inmesine Kitap ehlinin, kıblenin değiştirilmesi meselesinde dedikoduyu ileri götürmeleri, yahudi ve hıristiyanlardan her birinin, kendi kıblelerine yönelmenin daha hayırlı olduğunu iddiada ısrar etmeleri sebep olmuştur.

Bunun için onlara ve bu vesile ile bütün insanlara hitaben buyuruluyor ki: Ey İnsanlar! لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ **Yüzlerinizi doğuya ve batıya doğru çevirmeniz, işin aslında istenen erginlik ve hayır değildir.** -Diğer kırâete göre- Asıl istenen erginlik ve hayır, yüzlerinizi doğuya ve batıya doğru çevirmeniz değildir.

Bir kere doğu ve batının kıble edinilmesinin hükmü kaldırılmıştır. İkincisi, doğuya ve batıya dönmek zaten ısrar edilmesi gereken bir erginlik ve hayır zannedilmemelidir. Kıble meselesinin ve hatta Kâ'be'ye bile yönelmenin önemi, kendisi için istenen bir erginlik ve hayır olduğundan değildir. وَلٰكِنَّ الْبِرَّ **Fakat işin aslında erginlik ve hayır sahibi, gerçekten iyiliğe eren,** مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيّ۪نَ **Allah'a ve sorumluluk günü olan ahiret gününe, meleklere, kitaba ve peygamberlere iman etmiş,** وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّه۪ **ve helalinden mal kazanıp, seve seve** ذَوِى الْقُرْبٰى **herhangi bir yakınlığa sahip bulunan akrabalarına,** وَالْيَتَامٰى **muhtaç olan yetimlere,** وَالْمَسَاك۪ينَ **fakirlikten kımıldanamayacak halde bulunan yoksullara,** وَابْنَ السَّب۪يلِ **yol oğluna, yani uzun yoldan gelmiş misafire,** وَالسَّٓائِل۪ينَ **ihtiyac ve zaruretin zorlamasıyla dilenme zilletine düşmüş**

dilencilere -ki bir hadis-i şerifte: أَعْطُوا السَّائِلَ وَلَوْ جَاءَ عَلَى فَرَسٍ "Dilenene, at üzerinde bile gelse veriniz." (1) diye rivayet edilmiştir-. وَفِى الرِّقَابِ Rikâb, rakabe' nin çoğuludur. Rakabe sözlükte boyun kökü demek olup, mecazen insanda ve şer'an hürriyetini kaybetmiş olan insanda kullanılır ki, burada bu mânâyadır. Yani, **esirler uğrunda; köleliğe düşmüş insanların kurtulup âzâd olması hususunda,** Mükâtebeye kesilmiş olanların kurtuluş için ödeyecekleri bedele yardım etmek veya satın alıp âzâd etmek veya esasen esirlikten kurtarmak üzere **hediye veya sadaka olarak mal vermiş,** وَأَقَامَ الصَّلٰوةَ **farz namazlarını doğru dürüst kılmış,** dininin direğini dikmiş, وَاٰتَى الزَّكٰوةَ **zekatını da ayrıca vermiş,** İslâm köprüsünden geçmiş olan kimse, وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ اِذَا عَاهَدُوا **bir hususta andlaşma yaptıkları, kesin söz verdikleri zaman sözlerini yerine getiren vefakârlar,** وَالصَّابِرِينَ فِى الْبَأْسَاۤءِ وَالضَّرَّاۤءِ وَحِينَ الْبَأْسِ **ve özellikle fakirlik, sıkıntı, hastalık ve kötürümlük gibi zaruret durumlarında ve bir de düşmana karşı savaş zamanında, savaş alanlarında sabreden sabırlı kimselerdir.**

Aslında erginlik ve hayır, gerçek iyilik, bütün bu sayılan kimselerin erginliği, bunların iyilikleridir.

Arap dilinde övgü şeklinde meydana gelen saymalarda i'râbın merfu ve mansub olarak değişmesi, övgüye dikkat çekmek için bir adettir. وَالصَّابِرِينَ kelimesi bu türden olmak üzere "yâ" ile mansub olmuştur ki, mukadder medih (övgü) fiilinin mef'ûlüdür. أُولٰئِكَ **İşte bu güzel sıfatlarla vasıflanmış olan kimseler,** الَّذِينَ صَدَقُوا **öyle kimselerdir ki, dinde, hakka uymada, iyiliği ve hayrı aramada, doğruluk ve vefakârlık yapmışlar, doğruluklarını ispat etmişlerdir.** أُولٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ **İşte, müttakiler bunlardır, bu iyilik ve doğruluk sahipleridir.** Allah'a şükür de böyle doğruluk ve sadakatle yapılır.

Görülüyor ki, bu âyet-i kerime açıkça veya delalet yoluyla, insanlığın bütün üstün vasıflarını içinde toplamıştır. Buna işaretle Peygamber (s.a.v.) Efendimiz de: مَنْ عَمِلَ بِهٰذِهِ الْاٰيَةِ فَقَدِ اسْتَكْمَلَ الْاِيمَانَ "Her kim, bu âyet ile amel ederse, imanını kemale erdirmiş olur." (2) buyurmuştur.

Bunun üzerine, amelî hükümleri genişçe açıklamak suretiyle, hayat hakkı ve canı koruma ile ilgili olmak üzere buyuruluyor ki:

يَاۤ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُتِبَ

(1) Ebu Davud, Zekat, 33; Muvatta, Sadaka, 3; Ahmed b. Hanbel, I. 201.
(2) Nesefî, Medâriku't-Tenzil, I. 249.

عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلٰى اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَ
الْاُنْثٰى بِالْاُنْثٰى فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ اَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَاَدَاءٌ
اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍ ذٰلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ
ذٰلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿١٧٨﴾ وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ يَا اُولِي الْاَلْبَابِ
لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١٧٩﴾

Meâl-i Şerifi

178- Ey iman edenler! Öldürmede kısas size farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın. Ama her kim, ölenin kardeşi tarafından bir şey karşılığı bağışlanırsa, o zaman örfe uyması, ona diyeti güzellikle ödemesi gerekir. Bu, Rabbiniz tarafından bir hafifletme ve bir rahmettir. Her kim bunun arkasından yine saldırırsa, artık ona acı veren bir azab vardır.

179- Ey temiz akıl sahipleri! Kısasta sizin için bir hayat vardır. Ümit edilir ki, korunursunuz.

İNİŞ SEBEBİ: Hz. Muhammed'in peygamberliğinden önce adam öldürmeye karşı hıristiyanlar, yalnız affın vacib olduğunu söylüyorlardı. Yahudilerin hükümlerinde de af yok, yalnız öldürme vardı. Bununla birlikte Buharî ve Nesaî'nin rivayetlerine göre İsrailoğulları diyeti, öldürmeden önde tutuyorlardı.

Araplar ve onlarla beraber yahudilerin bir kısmı bazan öldürmenin vacib olduğuna, bazan da diyetin vacib olduğuna hükmediyorlardı. Fakat bu iki hükümden her birinde haksızlık yapıyorlardı. Şöyle ki: Öldürmede: Biri, diğerinden daha şerefli olan iki kabile arasında bir öldürme olayı meydana gelince, daha şerefli olanlar; herhalde bizden bir köle karşılığında onlardan bir hür, bir kadın karşılığında bir erkek ve bir erkek karşılığında iki erkek öldüreceğiz derlerdi. Kendi yaralarını hasımlarının yarasının iki katı sayarlar ve bazan daha da ileri giderlerdi.

Rivayet ediliyor ki; bir kere birisi, ileri gelenlerden bir insan öldürmüştü. Katilin yakınları, öldürülenin babasının yanında toplandılar ve "ne istersin?" de-

diler. O da: "Üçten biri!" dedi. "Nedir onlar?" diye sordular. Cevaben: "Ya oğlumu diriltirsiniz veya evimi semanın yıldızlarıyla doldurursunuz yahut da bütün kavminizi bana teslim edersiniz, hepsini öldürürüm. Sonra da oğluma bir karşılık aldığım görüşünde bulunmam." demişti.

Diyete gelince; onda da zulmedenler, çoğunlukla ileri gelenlerin diyetini, diğerlerinin birkaç katı yaparlardı. İşte böyle Arap kabilelerinden Ensar'ın iki kabilesi arasında cahiliye devrinden kalma kan davaları vardı. Bir taraf, şeref ve kuvvetine güvenerek diğerine karşı ileri gidip bizden bir köle karşılığında sizden bir hür, bir kadın karşılığında bir erkek öldüreceğiz diye yemin etmişlerdi. Müslüman olduktan sonra Resulullah (s.a.v.)'a gelip muhakeme olmak istediler. Bu sebeple, bu âyet indi.

Kısasın vacib oluşunu, bu vacibliğin ancak öldürülenin ehlinden birinin affı ile düşebileceğini, bu affın daha iyi ve daha uygun olacağını, bununla beraber af sırasında mal üzerine anlaşmanın da caizliğini tesbit etti. Yahudilerin, affın meşru olmadığına ve diyetin kısastan önde bulunduğuna dair olan hükümlerini ve kısas yoluyla öldürmenin asla meşru olmadığını söyleyen hıristiyan hükümlerini ve insanlık eşitliğine riayet etmeyip, şeref davasıyla haksızlığa ve tecavüze giden Arab âdet ve hükümlerini ortadan kaldırdı. Yaşama hakkındaki eşitliği kurup ilan etti. Gelelim mânâsına:

KISAS: Sözlükte ayniyle karşılık vermek, herhangi bir hakkı dengiyle takas etmek demektir. قَتْلَى "katlâ" kelimesi "katîl"in çoğuludur. "Katîl" de maktûl, öldürülmüş kimse demektir. فِى الْقَتْلَى "öldürülenler hakkında" ifadesindeki فِى "fî" harfi, sebebiyet içindir. يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا **Ey iman edenler!** **كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِى الْقَتْلَى zulmedilerek öldürülenler hakkında, yani bunların öldürülmesinden dolayı karşılık olarak katillerine kısas uygulanması üzerinize yazıldı, yazılmış bir kanun oldu, farz kılındı.**

Bundan dolayı kasden bir insan öldürmenin asıl gereği kısastır. اَلْقَتْلَى "el-katlâ" kelimesi çoğul ve başında lâm-ı tarif bulunduğundan, kasden ve haksız yere öldürülenlerin hür, köle, erkek, dişi, müslüman ve müslümanların himayesinde bulunan diğer din mensuplarının hepsini kapsamaktadır. Her birinin katili kim olursa olsun, karşılığında kısas yapılır. Açıklanacağı üzere, kısası düşürme sebebi olan af veya anlaşma olmadıkça bu kısasın uygulanması, bütün iman edenlere farzdır.

Özellikle اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْاُنْثٰى بِالْاُنْثٰى **hür hüre, köle köleye, dişi dişiye,** yani bir hür bir hürü, bir köle bir köleyi, bir dişi bir dişiyi öldürdüğü zaman,

öldürülen hür karşılığında o katil hür, öldürülen köle karşılığında o katil köle, öldürülen dişi karşılığında o katil dişi, kısaca her öldürülen kimsenin karşılığında kendi katili aynı şekilde öldürülür. Bu öldürme yeterli bir kısas olur. Cahiliye devri âdeti gibi şeref ve kıymet davasıyla katilden başkasının öldürülmesine kalkışılmaz.

Bu kayıtlar, âyetin nüzul sebebi olan olayda olduğu gibi, katilden başkasının öldürülmesinden kaçınılması içindir. Bundan başka bir mefhûm-i muhalifi kastedilmiş olmadığında ittifak vardır.

Biz Hanefilerce zaten mefhûm-i muhalif delil yerinde geçerli değildir. Ancak siyak gibi açık bir karine bulunursa o başka. O zaman da mefhûm-i muhalif, kelime-i tevhidde olduğu gibi, mânâ sayısına dahil olur. Burada da bu türden olmak üzere nüzul sebebi karinesi ile katilden başkasının öldürülmemesi hakkında mefhûm-i muhalifi geçerli olabilirse de başkası hakkında söz söylenmemiş olur. Geçmiş usule göre amel edilir. Bundan dolayı âyetin başındaki genel ifadeyi özelleştirmez. Hürün köleye, erkeğin dişiye karşılık ve bunun aksi olarak kısas edilebilmelerini yasaklamaz. Bunun için dişinin erkek, erkeğin dişi karşılığında kısas yoluyla öldürüleceği imamlar arasında üzerinde ittifak edilmiş bir husustur. Bunu teyid ve açıklamak üzere Mâide sûresindeki kısas âyetinde اَلنَّفْسَ بِالنَّفْسِ *"Cana can "* (Mâide, 5/45) buyurulmuş ve bununla kısasta aranan benzerlik ve eşitliğin nefis ve can benzerliği olduğu gösterilmiştir. Yaşama hakkı herkes için eşittir. Kısas bu eşitliğe dayanmaktadır.

Öldürülen kim olursa olsun, onun katili veya katilleri, o öldürülenden daha fazla bir yaşama hakkına sahip değildir. İşte bu şekilde âyetin başı genel, اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثٰى بِالْأُنْثٰى *"hüre hür, köleye köle, dişiye dişi"* ifadesi de اَلنَّفْسَ بِالنَّفْسِ "cana can" benzemesiyle can eşitliğini beyan ile tecavüzden kaçınmak içindir. Bununla beraber İmam Malik ve İmam Şafiî hazretleri, erkek ve dişi arasında fark olduğu görüşünde bulunmadıkları ve öldürülen bir hür karşılığında katil köleyi kısas yoluyla öldürmeyi yeterli gördükleri halde, öldürülen bir köle karşılığında bir hürün ve öldürülen bir gayri müslim karşılığında müslümanın öldürülmesini caiz görmemişlerdir. Fakat bunu, bu âyetin mefhûm-i muhalifinden de çıkarmamışlardır.

Çünkü اَلْأُنْثٰى بِالْأُنْثٰى "dişiye dişi"nin mefhûm-ı muhalifine mutlak olarak, اَلْعَبْدُ بِالْعَبْدِ "köleye köle"nin mefhûm-i muhalifine bir yönden itibar etmediklerinde söz yoktur.

Buna karşılık اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ "Hüre hür"ün mefhûm-i muhalifinin geçerli olması

da çelişki olur. Ancak her iki İmam da bu hususta Hz. Ali'den rivayet edilen şu hadislere dayanmışlardır.

Buyurmuştur ki:

1- "Bir adam kölesini öldürmüştü. Resûlullah ona celde vurarak bir yıl sürgüne gönderdi. Kaved yani kısas yapmadı." (1)

2- مِنَ السُّنَّةِ اَنْ لاَ يُقْتَلَ مُسْلِمٌ بِذِى عَهْدٍ وَلاَ حُرٌّ بِعَبْدٍ "Müslümanların himayesinde olan bir gayri müslim karşılığında müslümanın, bir köle karşılığında hür kimsenin öldürülmemesi sünnettendir."(2)

Bir de, "Hz. Ebu Bekir ve Ömer, köle karşılığında hürü öldürmezlerdi, ashabdan buna itiraz eden de olmamıştır." diye delil ileri sürmüşler ve bunu organ kısasına kıyas etmişlerdir. Fakat biz Hanefilerce köle karşılığında, onun sahibi olmayan hür katil, aynı şekilde müslümanların himayesinde bulunan kâfir karşılığında müslüman katil de kısas yoluyla öldürülür. Çünkü اَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ "cana can" buyurulmuştur.

Birinci hadis, kölenin sahibi hakkında özeldir. Diğerleri de bu nassı neshedecek derecede kuvvetli değildir. Peygamber (s.a.v.) Efendimiz'in bir zimmî karşılığında bir müslümanı kısas etmiş ve وَاَنَا اَحَقُّ مَنْ وَفَى بِذِمَّتِهِ *"Taahhüdünü yerine getirmeye en layık olan benim."* (3) buyurmuş olduğunu da Evzâî, senediyle Ebu Hüreyre'den rivayet etmiştir. Bu hususta başka haberler de vardır.

Kısas, yaşama hakkında, masumlukta, eşitliğe dayanır. Bu masumluk da din ve yurtta sabit olur. Onlar ise bu konularda eşittirler. Burada şu da anlaşılır ki, vasıf gibi sayıda farklılık da masumlukta eşitliği bozmaz. Bunun için bir şahsı, birçok kimseler birlikte öldürürlerse, hepsi de ittifakla kısas yoluyla öldürülürler.

TENBİH:

1- Önce İsrâ sûresindeki: وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَانًا فَلاَ يُسْرِفْ فِى الْقَتْلِ *"Her kim haksız yere öldürülürse, biz onun velisine bir yetki vermişizdir. Ama o da kısas yoluyla öldürmede aşırı gitmesin."* (İsrâ, 17/33) âyeti gereğince buradaki قَتْلَى "öldürülenler"den maksat, kısası gerektiren bir cinayet işlememiş olduğu halde haksız yere öldürülenlerdir. Bunun için şer'î bakımdan tayin edilmiş olan sebeplerden birisiyle öldürülmeyi hak etmiş olan kimsenin veya harbînin

(1) İbn Mace, Diyat, 21; Ebu Davud, Diyat, 11.
(2) İbn Mace, Diyat, 23; Dârekutnî, III, 134.
(3) Beyhakî, Sünenü'l-Kübrâ, VIII, 30-31.

öldürülmesine kısas gerekmez.

2- Kısası gerektirecek bir cinayet işlememiş olanlar hakkında da ilerde gelecek olan âyetler gereğince, hata ile öldürme, kısastan müstesna olarak, ayrıca hükümlere tabidir.

3- إدْرَؤُا الحُدُودَ بِالشُّبُهَاتِ *"Had cezalarını şüphe ile yok ediniz."* (1) hadisi şerifinin mânâsı, meşhurdur ve üzerinde icmâ vardır. Kısas da hadlere dahil olduğundan, şüphe ile ortadan kalkar. Bunda da icma vardır.

Bu bakımdan çocukları karşılığında ana ve baba, yukarıdaki birinci hadis-i şerif'in delalet ettiği üzere, kölesi karşılığında sahibi kısas yoluyla öldürülmez, ta'zîr cezası verilir.

İşte bu şekilde kısas uygulamak, ümmete ve imama farzdır. İmamın kendisi de haksız yere birini öldürürse, o da bu hükümden müstesna değildir. O da aynı şekilde kısas edilir. İslâm yurdunda gerek müslümanların ve gerekse andlaşma ile duran gayr-i müslimlerin yaşama hakları, böyle eşit olarak saygın ve canları, eşit olarak suçsuz ve korunmuştur.

Şimdi buna kasten tecavüz eden katile kısas yapılması, adam öldürmenin asıl gereği olarak yazıldığı anlaşıldıktan sonra; فَمَنْ **herhangi bir katil için** عُفِيَ لَهُ مِنْ اَخِيهِ شَيْءٌ **öldürülenin kardeşi tarafından küçük bir şey bağışlanmış bulunursa,** فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ **kısas hemen düşer de, iş artık o katil hakkında öldürülenin velisi tarafından, akıl ve din açısından örf haline gelmiş olan iyiliğe tabi olmak,** وَاَدَاءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍ **katil tarafından da örfte belirlenen miktarı, öldürülenin velisi olan kardeşine güzellikle ödemek hususlarından ibaret kalır.**

Eğer af, hürde diyet, kölede kıymet gibi az veya çok mal üzerine bir şart ileri sürülmeksizin mutlak olarak meydana gelmiş ise varisin, bu iyiliğe kayıtsız şartsız uyması ve affa karşılık diyet ve benzeri bir şey istemeye kalkmaması gerekir.

Eğer tamamen veya kısmen diyet ve kıymet, yahut diğer bir mal verilmek şartıyla anlaşma tarzında bir af ise, katilin de bunu kabul edip, güzellikle ödemesi gerekir.

Nefsin, canın parçalanması mümkün olmadığından, isterse bir kılının veya binde birinin affı gibi en küçük bir af bile tamamını affetmektir. Yine aynı

(1) Beğavî, Şerhu's-Sünne, X, 330; Tirmizî, Hudud, 2; İbn Mace, Hudud, 5.

şekilde varislerden birinin affı, hepsinin affıdır.

Burada مِنْ اَخِيهِ "kardeşinden" ifadesindeki kardeşten maksat, وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفْ فِى الْقَتْلِ *"Her kim haksız yere öldürülürse, biz onun velisine bir yetki vermişizdir. Ama o da kısas yoluyla öldürülmede aşırı gitmesin."* (İsrâ, 17/33) âyeti gereğince öldürülenin varisi olan velisidir. Katilin hasmı olan, bu öldürülenin velisi burada katilin kardeşi olmakla vasıflandırılmıştır ki, bu kardeşlikten maksat, din veya vatan kardeşliğidir.

Bundan dolayı bu vasıflandırmada, İslâm yurdu içinde bulunan hür veya köle, erkek veya kadın, müslüman veya müslümanların himayesinde bulunan gayr-i müslim insanların hepsinin kanlarının, canlarının, yaşama haklarının kardeş gibi masum ve saygın bilinmesi lazım geleceğine ve bunların birbirini öldürmesinin, kardeşini öldürmek gibi kötü bir şey olduğuna işaret edilmektedir. Bununla beraber aynı zamanda öldürülenin velisini insanî, ahlakî ve ictimaî derin bir mânâ ile affa teşvik ve rağbet ettirmek için ifade buyurulmuştur.

اِتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ *"Öldürülenin velisi tarafından, bilinen iyiliğe tabi olmak da,"* bu kardeşlik mânâsını takdir ederek affedecek olan, öldürülenin velisine, müsamaha ve affına karşılık isteklerinde sertlik göstermeyip, nihayet alışılagelen âdet çerçevesi içinde güzellikle diyet taleb etmesini tavsiye eder.

اَدَاءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍ *"Katil tarafından o bilinen diyetin öldürülenin velisi olan kardeşine güzellikle verilmesi"* de affedilen katili, bu affın ve kardeşlik takdirinin kıymetini bilerek, karşılığında borcunu zorluk çıkarmaksızın güzelce, ihsan karakteri içinde ödemeye mecbur etmektir.

ذٰلِكَ **Af ve diyet hakkındaki bu hüküm,** تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ **Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir.** Bunun için, فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ **Bundan sonra her kim bu hüküm ve emirlere uymayarak haddini aşar**, katil olmayanı öldürür veya affettikten ya da diyeti aldıktan sonra **katili öldürürse,** فَلَهُ عَذَابٌ اَلِيمٌ **onun için acı veren bir azab vardır.** Dünyada kısas edilir, ahirette cehennem ateşine atılır. Yani كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ *"size kısas farz kılındı"* nassından da anlaşıldığı üzere adam öldürmede asıl hak ve gerekli olan aslî hüküm kısastır. Katilin bilmesi gerekir ki, öldürdüğü insan hür veya köle, erkek veya kadın kim olursa olsun, o da kendi gibi bir can ve saygın bir hayat hakkına sahip, ilâhi bir yapı idi.

Hem Allah'ın hakkı, hem de kulun hakkı olan bu saygın ve masum yaşama hakkına saldırmak ve bu yapıyı öldürüp yıkmak; kanun, adalet ve dengenin gereği olan وَجَزٰٓؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا *"bir kötülüğün cezası onun gibi bir kötülüktür."*

(Şûrâ, 42/40) hükmünce kendini de yaşama hakkından mahrum etmektir. Yaşama hakkına saldırı, hakkın yaşamasına saldırıdır. Bu ise saldırıdan korunmuş bulunduğu için, bunun ilk eserinin, saldırganın kendinde ortaya çıkması lazım gelir. Bu bakımdan adam öldürmenin hakkıyla verilecek asıl hükmü, kısas yoluyla katilin kendisini öldürmektir. Öldüren, öldürülmeyi hak etmiştir.

Kararlı bir şekilde düşünüldüğü zaman adam öldürmenin bundan başka hükmü ve gereği olmaması gerekir. Nitekim önceleri Tevrat'ta da yalnız kısas meşru kılınmıştı. Fakat hayatın aslı sırf Allah'ın ihsanı olduğu ve kısasta kul hakkından başka bir de Allah'ın hakkı bulunduğu cihetle Cenab-ı Allah, Muhammed ümmetine kısası yazarken, bir hafifletme ve rahmet olmak üzere af ve diyeti de meşru kılmıştır. Bu affı da, hak sahibi olan öldürülenin varisi ve velisinin eline vermiştir.

Kısasa göre bu meşruluğun katil hakkında ne kadar bir hafifletme ve rahmet olduğu, şüpheden uzaktır. Çünkü ondan kısası affetmek, yaşama hakkını iade ederek, yeniden diriltmek demektir. Bu aynı zamanda öldürülenin velisi hakkında da bir hafifletme ve rahmettir. Çünkü her ne olursa olsun, bir insan öldürmek, her gönlün ve özellikle iman ehlinin arzu edeceği, seve seve yapacağı bir şey değildir. Kısasın kendisi, düşünüldüğü zaman kendi nefsinde ağır bir hükümdür. Bununla beraber mutlak olarak af mecburiyeti de genellikle bu taraf hakkında kısastan daha ağır bir teklif olur. Kısasın, aslî bir hak olduğu bilinmedikçe affın mânâsı olmaz.

Bu bakımdan ne Tevrat'ta olduğu gibi yalnız kısasta, ne de İncil'de olduğu gibi yalnız afta ısrar edilmeyerek, duruma ve menfaatin gereğine göre, ikisinden birinin tatbikine imkan bırakılması için öldürülenin velisine bir seçim hakkı verilmiştir. Bundan başka, af karşılığı diyet ve benzeri gibi örfe göre malî bir karşılık almaya da meşru bir yol gösterilmiş bulunmaktadır. Bunun, her iki taraf hakkında da bir hafifletme ve aynı zamanda dünya ve ahiretle ilgili birçok faydaları içine alan ilâhî bir rahmet olduğunda da şüphe yoktur.

Affın, daha faziletli ve daha uygun olması, kısasın aslî hüküm olmasına engel değildir. Bu konuda öldürülenin velisine verilen seçme hakkı bile, aslî hükmün, kısas ile diyet arasında tereddütlü bulunan muhayyer bir vacib olmasını gerektirmez.

Çünkü önce كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ *"Kısas, size farz kılındı."* buyurulmuş, sonra da af, فَمَنْ عُفِيَ لَهُ *"Her kim için bir af yapılırsa..."* diye "fâ-i takîbiye" ile ifade edilmiş ve diyet üstü kapalı bir şekilde gösterilmiştir. Üçüncü olarak da bunun, bir

hafifletme ve rahmet olduğu da ilave edilmiştir. O halde aftan önce kısasa karşılık diyetin sabit bir hükmü yoktur. Mutlak olarak affeden varisin, Şâfiî'nin dediği gibi diyet istemeye hakkı kalmaz. Ancak affetmeyen diğer varisler var ise, onlar diyet alabilirler. Yine aynı şekilde diyet veya diğer bir bedel karşılığı affeden varis de bunu alabilir.

Kısaca kısas, aslî bir hak ve ilk borçtur. Af ise bunun üzerine gerekebilecek bir fazilettir. Bu fazilet, ya tam olarak kayıtsız ve bedelsiz veyahut eksik olarak diyet ya da başka bir bedel karşılığında yapılır.

Bu şekilde kısas, aslî bir vacib olarak meşru olmasaydı, af bir fazilet değil, insanları öldürme cinayetini mübah bırakacak olan bir ihmal olurdu.

Daha doğrusu kısas, meşru olmasaydı, söylediğimiz gibi affın hiçbir mânâsı kalmazdı. Buna göre Tevrat'taki kısas borcunun icrası yürürlükte bulunmasaydı İncil'deki affın hiçbir mânası kalmazdı. Bu affın, insan öldürmeyi mübah kabul ettirecek bir cinayet şüphesi halini almaması için, İncil'in hükmünün, Tevrat'ın hükmü ile beraber düşünülmesi şartıyla meşru kabul edilmesi lazım gelir. Bu da affın, hıristiyanların zannettiği gibi bir vacib olamayacağını ispat eder.

İşte Kur'ân, bu gerçeği tesbit ederek kısası, öldürülen kimse için bir hak, kamu için aslî bir görev, affı da öldürülen kimsenin velisi için bir fazilet, اَلْمَعْرُوفُ وَاَدَاءٌ *"iyilik ve ödeme"* kelimeleri altında diyet almayı da bir ruhsat olmak üzere meşru kılmıştır.

Şu halde anlaşılıyor ki, af ve diyetin bir hafifletme, bir rahmet olabilmesi, kısasın aslî bir vacib olarak meşru bir şekilde devamına bağlıdır. Buna göre "Madem ki af bir rahmet ve fazilettir, o halde kısasın büsbütün neshi ve kaldırılması ile yalnız affın vacib kılınması, daha fazla bir rahmet olurdu." gibi bir soru mümkün değildir. Böyle bir düşünce ile İncil'in hükmünün, Kur'ân'ın hükmünden daha ahlâki olduğu zannedilmemelidir. Çünkü affın ahlâkî oluşu, kısasın aslî bir hak olarak meşruluğunun devamına bağlıdır.

Bunun için kısasın güzelliklerini açıklama hususunda buyuruluyor ki: Size kısas yazıldı وَلَكُمْ فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ يَٓا اُولِى الْاَلْبَابِ **ve sizin için kısasta büyük bir hayat vardır, ey akıl sahipleri!**. Bu bakımdan kısası, Allah'ın adaletine ve merhametine yaraşmayan kötü bir şey zannetmeyiniz de فِى الْقِصَاصِ حَيَاةٌ *"Kısasta büyük bir hayat vardır."* beliğ vecizesini aslî kanun tanıyınız.

Bunu böyle tanıdıktan sonra af ile muamele ederseniz çok büyük bir fazilet olur. Aksi halde Araplar'ın yaptığı gibi kısas hududunu aşarak öldürmekle

karşılık vermek ve diğer işkence ve azaba başvurmak, nasıl bir zulüm ve cinayet ise, adam öldürmeye karşı, Allah'ın hükmü yalnız aftır, demek de insanlıktan hayat hakkını çekip alacak büyük bir cinayet olur.

Kısas, hayat hakkının ve canı korumanın gereğidir. Kısasın meşru oluşunda akıl sahibi olan insanlar için büyük bir hayat vardır. Affın kıymeti de buna bağlıdır. Gerçi kısasın kendisi, bir hayatı yok etmektir ama, aynı zamanda haksız yere bir hayatı yok etmeye karşı, hayatın zıddı olan kısasın meşru oluşu da hayatın ve yaşama hakkının en büyük müeyyidesidir. Şöyle ki:

1- Önce bu, hem katil olmak isteyecek kimse, hem de öldürülmesi istenen kimse hakkında kuvvetle hayatı korumaya sevketmektedir. Çünkü katil olmak isteyen kimse, öldürürse ve öldürdüğünde kendisinin de öldürülmeyi hak edeceğini bilirse akıl gereği olarak, öldürmekten vazgeçer. Böylece hem kendisi hayatta kalır, hem de karşısındaki.

2- Bunda, ikisinden başka genel toplumun yaşama hakkını da güvenceye alma vardır. Çünkü bu şekilde öldürmenin önüne geçilmesi, bu ikisinden başka, bunlarla uzaktan yakından ilgili olması düşünülen insanların da hayatlarının devamına ve güvenliğine bir garantidir. Zira bir öldürme olayı, öldürenle öldürülenin yakınları arasında düşmanlık ve fitneye, bu da büyük çarpışmalara (kan davalarına) sebep olabilir.

Akıl sahipleri için, bu öldürmeye engel olacak olan haklı kısasın meşruluğu, bütün bu fitnelerin ve heyecanların önüne geçeceği için, toplumun yaşamasına sebep ve yaşama hakkına garanti olur. Bu faydalar ise, haklı bir kısas şeklinde olmayan saldırgan öldürmelerde ve affın mecburiyeti takdirinde mevcud değildir.

İşte kısasın meşruluğu, bu kadar önemli bir yaşama sebebi olduğu gibi, bu فِي الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ *"Kısasta büyük bir hayat vardır."* vecizesi de belağatın en yüksek derecesine ulaşmış, özlü bir îcâz ve îcâz kanunudur. Bunun, büyük bir mânâ topluluğunu, son derece özlü bir şekilde ifade edivermiş olduğunda Arab edebiyatçıları ve Beyan ilmi âlimleri ittifak etmişlerdir. Çünkü bundan önce Araplar'ın bu konuda bazı vecizeleri vardı. Bunlardan bazıları şunlardır:

a) قَتْلُ الْبَعْضِ اِحْيَاءٌ لِلْجَمِيعِ "Bir kısım insanları öldürmek, toplumu diriltmektir." Yine:

b) اَكْثِرُوا الْقَتْلَ لِيَقِلَّ الْقَتْلُ "Öldürmeyi çok yapınız ki, öldürme azalsın." derlerdi.

Bu gibi vecizeler arasında en güzel saydıkları da şu idi:

c) اَلْقَتْلُ اَنْفٰى لِلْقَتْلِ "Öldürme, öldürmeyi yok eder. Yani öldürmeyi en çok ortadan kaldıran şey, yine öldürmedir."

Halbuki فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ *"Kısasta büyük bir hayat vardır."* prensibinin bundan da birçok yönlerden daha fasih (fesâhatli) ve daha beliğ (belağatlı) olduğu açık ve üzerinde ittifak edilmiş bir husustur. Şöyle ki:

1- Önce, hepsinden daha kısa ve özlüdür.

2- Tekrardan uzaktır.

3- Bunda Bedî' ilminde "tıbak" denen tezat sanatı, "kısas" ve "hayat" kelimeleriyle en güzel ve makul bir tarzda tatbik edilmiş olduğu halde, diğerleri görünürde makul olmayan, imkansız bir çelişki suretindedir.

Öldürmenin yokluğu, öldürmeye; öldürmenin çokluğunun, öldürmenin azlığına sebep gösterilmesi, görünüş itibariyle, bir şeyi kendi yokluğuna sebep göstermek demektir. Bunda ise bazı zevklere göre bir şiir havası olsa bile hiçbir hikmet yoktur.

4- Kısas, öldürmeden bir yönüyle daha genel, diğer yönüyle daha özeldir. Geneldir; çünkü yaralamaları da içine almaktadır. Özeldir; çünkü her öldürmede kısas yapılmaz ve öldürmelerin her çeşidi, öldürmeye engel olmaz. Bilakis saldırı şeklindeki öldürmeler, fitneyi şiddetlendirerek karışıklığa sebep olur.

O halde اَلْقَتْلُ "öldürme" kelimesi, ahd lâmı ile öldürmenin bir çeşidine yani kısasa tahsis edilmedikçe vecize sahih olmaz. Böyle olunca da kısasın yaralar kısmı haric kalır. Bu bakımdan فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ *"Kısasta büyük bir hayat vardır."* ifadesi, bu açıdan üç yönden daha beliğdir. Çünkü her yönüyle sahihtir, açıktır, daha kapsamlıdır.

5- Yokluk, menfi bir gayedir. Hayat ise istenen müsbet bir gayedir. Öldürme işinin yokluğu, hayatın varlığını içine aldığından, tabii ki arzu edilir. Bundan dolayı âyet, asıl maksat olan müsbet gayeye delalet ettiği ve dikkati ona çevirdiği için pek yüksektir.

6- حَيٰوةٌ "hayat" kelimesi nekire (belirsiz isim) olarak ifade edilmiş bulunduğu için "tenvin-i tazim" ile hayatın bir nevi büyüğüne, yani kamu hayatına, ahiret hayatına ve hayat hakkının büyüklüğüne işareti kapsamaktadır. Diğerleri ise pek ilmî olan bu hukukî ve dinî sırdan mahrumdur.

İşte bunlar gibi daha birçok yönden bu Kur'ân vecizesinin, diğerlerine üstünlüğü, bu kadar geniş mânâsıyla i'câz haddindeki özlü ifadesiyle, Arap edebiyatçılarını büyüleyen sebepler-den biri olmuştur. Kısasın meşru oluşunun

güzellikleri de Allah tarafından bu prensiple beyan buyurulmuştur.

İşte böyle içine almış olduğu hayatî güzellikler ve maksatlar itibariyle çok önemli olan kısas, size farz kılınmıştır ki, لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ **korunabilesiniz,** öldürmeden, kısası ihmal veya kötüye kullanmadan sakınıp, hayatınızı ve yaşama hakkınızı muhafaza edebilesiniz. Bu hayatta kötülükten sakınmakla ahiret hayatında kurtuluşa kavuşasınız.

Şimdi öldürme hükümleri münasebetiyle mutlaka herkesin başına gelmesi takdir edilmiş bulunan ölüm zamanındaki dinî vazifelerden olmak üzere şunu da biliniz ki:

كُتِبَ عَلَيْكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ
اِنْ تَرَكَ خَيْرًاۚ اَلْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِۚ حَقًّا عَلَى
الْمُتَّقِينَ ﴿١٨٠﴾ فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَاِنَّمَٓا اِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ
يُبَدِّلُونَهُۜ اِنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌۜ ﴿١٨١﴾ فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصٍ جَنَفًا
اَوْ اِثْمًا فَاَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٨٢﴾

Meâl-i Şerifi

180- Birinize ölüm geldiği vakit, bir hayır (bir mal) bırakacaksa, babası, anası ve en yakın akrabası için meşru bir surette vasiyet etmek, Allah'tan korkan kimseler üzerine yerine getirilmesi vacib bir hak olarak size farz kılındı.

181- Şimdi her kim, bunu duyduktan sonra onu değiştirirse, her halde

vebali, sırf o değiştirenlerin boynunadır. Şüphe yok ki Allah, her şeyi işitir ve bilir.

182- Her kim de vasiyet edenin, bir hata işlemesinden veya bir günaha girmesinden endişe eder de tarafların arasını düzeltirse, ona bir vebal yoktur. Şüphesiz ki, Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.

Ey müminler! كُتِبَ عَلَيْكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ **Herhangi birinize ölüm geldiği, yani yaklaşıp, işaretlerini gösterdiği zamanda, ölüm hastalığı anında,** اِنْ تَرَكَ خَيْرًا **eğer bir hayır bırakırsa; ölümünden sonra mal bırakacak, hatta çok bir mal bırakacak olursa,** اَلْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ **anası, babası ve yakın akrabası için meşru bir şekilde, yani aşırılıktan, ihmalden ve ürküp kırılmayı gerektirecek haksızlıktan uzak, adaletli bir şekilde vasiyet yapmak, üzerinize yazıldı.** Bunun uygulanması ve yerine getirilmesi, حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ **müttakiler üzerine bir hak olarak vacib oldu.**

VASİYYET: Sözlükte, masdar yani vasiyet etmek ve tavsiye mânâsına bir isimdir. Sonra مُوصًى بِهِ "vasiyet edilen şey" mânâsına isim olmuştur. Arapçada "îsâ" ve tavsiye" sözlük itibariyle bir kimsenin hayatı veya ölümü ile ortadan kaybolması halinde, diğerlerinden, bir şey yapmasını istemektir ki, Türkçe'de buna ısmarlamak denir.

Dinî bakımdan, îsâ, لِفُلَانٍ "filan için" gibi لام (Lâm) ile veya اِلَى فُلَانٍ "filan'a" gibi اِلَى (ilâ) ile kullanılmasına göre iki mânâya gelir. "Lâm" ile kullanıldığında, öldükten sonra malına başkasını mâlik kılmak, "ilâ" ile kullanıldığında da "öldükten sonra malında ve çocuklarının menfaatleri hususunda tasarruf yetkisini başkasına havale etmek" mânâsınadır.

Bu âyette ise "lâm" ile kullanılmış olduğundan birinci mânâyadır. Sonra bu âyetteki خَيْرًا "hayır" kelimesinin, mal mânâsına olduğunda ittifak edilmiştir. Çünkü sözlükte hayır; "faydalanılan herhangi bir şey" demektir. Mal da böyledir. Kur'ân'da: قَالَ رَبِّ اِنِّي لِمَا اَنْزَلْتَ اِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ *"Musa; ey Rabbim! Ben gerçekten senin bana indirdiğin hayra muhtacım dedi."* (Kasas, 28/24) âyet-i kerimesinde olduğu gibi hayrın özellikle malda kullanımı da vardır. Burada da böyle olduğunda rivayetler birleşmiştir.

Ancak burada "hayır" denen mal, azı da çoğu da içine alan mutlak mal mıdır, yoksa çok mal mıdır? bunda ihtilaf edilmiştir. Zührî'den rivayet edildiği

üzere mutlak maldır, diyenler çoktur. Fakat Hz. Ali'den rivayet ediliyor ki, o bir gün azatlı bir kölesinin ölüm hastalığında yanına gitmişti. Altı yüz veya yedi yüz dirhem malı varmış. "Vasiyet etmeyeyim mi?" diye sormuş. Hz. Ali: "Hayır, Allah Teâlâ: اِنْ تَرَكَ خَيْرًا *"Eğer bir hayır bırakırsa"* buyurmuştur. Senin ise çok malın yoktur." demiştir. Yine böyle Hz. Ali'den rivayet edilmiştir ki: "Dört bin dirhem ve daha azı nafakadır." demiştir. İbnü Abbas hazretleri de : "Sekiz yüz dirhemde vasiyet yoktur." demiştir. Hz. Aişe (r.anha) de, vasiyet etmek isteyen, fakat çocuğu var, malı da az diye ailesi tarafından engellenen bir kadın hakkında "Kaç çocuğu ve ne kadar malı var?" diye sormuş. "Dört çocuğu ve üç bin dirhem malı var." demişler. Bunun üzerine: "Bu malda fazlalık yok." demiştir ki bunlar hayrın, çok mal mânâsına olduğuna delalet etmektedirler.

Gerçekten böyle olmasaydı اِنْ تَرَكَ خَيْرًا *"eğer bir hayır bırakırsa"* şartı pek faydalı olmazdı. Çünkü bir ekmek veya avret yerlerini örtecek bir bez parçası olsun, az bir mal bırakmadan çırılçıplak ölen insan, yok denecek kadar azdır.

Böyle hayır, maruf gibi takdire, görüşe ve ictihada dayalı olan bazı şartlardan dolayı bu vasiyetin vacib değil, mendub olduğu görüşünde olanlar bulunmuş ise de doğru değildir. Çünkü كُتِبَ ، عَلَيْكُمْ ، حَقًّا ، عَلَى kelimelerinden her biri vacibe delalet eder. Bu bakımdan mal sahiplerinin, ana, baba ve yakınlarına meşru bir şekilde ve uygun bir tarzda mal vasiyeti yapması, dinî bir farz olarak meşru kılınmıştı.

Bu vacibliğin sebep ve hikmeti ise doğum ve yakınlık, daha doğrusu akrabalık hakkı ve akrabalık topluluğunun kuvvet ve derecesine göre bozulmaktan korunması olduğu da "lâm"ın mânâsından anlaşılmaktadır. Ancak bu hakkın meşru şekilde tayini, miktarı, vefat edecek kimsenin görüşüne ve vasiyetine bırakılmıştı.

Sonra Nisâ Sûresinde gelecek olan miras âyetleriyle Cenab-ı Allah, bu hakkın miktarlarını bizzat tayin etmiş ve kullarını son nefeste buna ait görüş ve vasiyet mecburiyetinden ve sorumluluğundan, akrabalar arasında bu yüzden çıkması düşünülen kırgınlık tehlikesinden kurtarmıştır.

Böylece burada vacibliği te'kitli bir şekilde gösterilen akrabalık ve ana baba hakkı, daha fazla takviye edilmiş, fakat varis olacak akraba hakkında vasiyet neshedilmiş (kaldırılmış)tir. Bunun için Peygamber (s.a.v.) Efendimiz, veda haccı senesindeki hutbesinde: اَلاَ اِنَّ اللّٰهَ اَعْطٰى كُلَّ ذِى حَقٍّ حَقَّهُ فَلَا وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ "Muhakkak biliniz ki, Allah Teâlâ, her hak sahibine hakkını verdi. Bundan sonra varise va-

siyet yoktur."[1] buyurmuştur. Bu hadis-i şerif ümmette meşhur ve müstefîz olduğundan dolayı mütevatir hükmündedir. Ümmet bunu ittifakla kabul edip alarak kendisiyle amel etmiştir.

Yine Peygamber (s.a.v.) Efendimiz: لَا يَجُوزُ لِوَارِثٍ وَصِيَّةٌ اِلاَّ اَنْ يُجِيزَهَا الْوَرَثَةُ "Diğer varisler icazet (izin) vermedikçe hiçbir varis için vasiyet caiz olmaz."[2] buyurmuştur. "Ahkâmu'l-Kur'an"da açıklandığı üzere bu hadisi de sahabeden bir cemaat rivayet etmiştir. Bu bakımdan varise vasiyet, miras âyetlerinin işareti veya bu hadislerin ibaresiyle kaldırılmıştır.

Acaba varis olmayan diğer akrabalar hakkında vasiyet görevi şimdi yürürlükte değil midir? Yani bu âyetteki vasiyetin vacib oluşu tamamen mi neshedilmiştir, yoksa kısmen mi? Ancak bu noktada selef âlimlerinin ihtilafı vardır. Müfessirlerin çoğuna ve muteber fakihlere göre yürürlükte değildir. Nesih geneldir. Seleften bazı müfessirlere ve fakihlere göre ise vasiyetin vacib oluşu, varis olan akraba hakkında neshedilmiş, varis olmayan akraba hakkında yürürlüktedir. Nesih, tamamen değil, kısmidir. Hasan-ı Basrî, Mesrûk, Tavûs, Dahhâk, Müslim b. Yesâr, Alâ b. Ziyad bu görüştedirler. İbnü Abbas'tan da biri çoğunlukla, biri azlıkla beraber olduğuna dair iki rivayet vardır.

Hatta meşhur tefsir bilgini Dahhâk demiştir ki: "Akrabasına vasiyet etmeden vefat eden kimse, amelini günahla tamamlamış olur."

Tâvûs da: "Bir kimse akrabasını bırakıp da yabancılara vasiyet ederse, yabancılardan alınır, akrabasına iade edilir." demiştir.

Bunların iki delili vardır:

1- Bu âyet, genel olarak akrabaya vasiyetin vacib olduğuna delalet etmektedir. Varis olan akraba hakkında miras âyetleri veya لَا وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ *"Varis için vasiyet yoktur."* [3] hadisi veya icmâ ile bu vacibin yerine getirilmesi terk edilmiş ise de, varis olmayan akraba hakkında bu hükmün neshedildiğine dair bir delil yoktur. Bu bakımdan الأَقْرَبِينَ "akrabalar" şeklindeki umumî lafız altında varis olmayan akrabaya vasiyet görevi kaldırılmamış olup, bakîdir.

2- Bir hadis-i Nebevîde: مَا حَقُّ امْرِئٍ مُسْلِمٍ لَهُ مَالٌ اَنْ يَبِيتَ لَيْلَتَيْنِ اِلاَّ وَوَصِيَّتُهُ مَكْتُوبَةٌ عِنْدَهُ "Malı bulunan bir müslümanın vasiyeti yazılmış olarak yanında bulunmadıkça,

(1) Tirmizî, Vasayâ, 5; Darimî, Vasayâ, 28.

(2) İbn Mâce, Vasayâ, 6; el-Cessâs, Ahkâmu'l-Kur'ân, I, 207-208

(3) Buharî, Vasayâ, 6; Ebu Davud, Vasayâ, 6, Buyû', 88; Tirmizi, Vasayâ, 5; Nesei, Vasayâ, 5; İbn Mâce, Vasayâ, 6; Darimî, Vasayâ, 28.

bir iki gece yatması caiz değildir." [1] buyurulmuştur. Yabancılara vasiyetin vacib olmadığı hususunda icma bulunduğundan bu vacib vasiyetin, akrabaya mahsus olması lazım gelir. Bu vasiyetin vacib oluşunda sünnet Kur'ân'ı desteklemektedir, demişler.

Çoğunluğun ileri sürdükleri delillere gelince, bu da çeşitlidir:

1- Burada: الْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ *"Ana baba ve yakın akrabalar"* buyurulduğu gibi, miras âyetlerinin başında da: لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْاَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْاَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ اَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَفْرُوضًا *"Ana ve baba ile yakın akrabanın bıraktıklarından erkeklere bir pay vardır. Yine kadınlara da ana ve baba ile yakın akrabanın bıraktıklarından bir pay vardır. Bu, azından da çoğundan da farz kılınmış birer hissedir."* (Nisâ, 4/7) buyurulmuştur. "Ana ve baba ile yakın akrabalar" ünvanı, her ikisinde de eşittir. Bunların, az veya çok, bırakılan maldan birer farz nasibleri bulunduğu, önce özlü bir şekilde gösterilmiş, sonra genişçe açıklanarak, tayin edilmiştir. Bundan dolayı, vasiyetin vacib olduğuna dair bulunan âyetin konusu olan ana ve baba ile akrabalar, aynı anlam ve kapsamı ile zikredilmiştir. Farz ve farîza fazlalık ve eksiklik kabul etmeyeceğinden hak, vasiyetten mirasa çevrilmiştir ki bu, tam bir neshi ifade etmektedir. Sonra da mirasla ilgili açıklamalar, bunu açıklamaktadır.

2- Vasiyet gerektiren akrabalık hakkını, miras âyetleri tayin etmiştir. Bununla, mirasta dahil olmayan uzak akrabanın, hak sahibi olmadığı da ortaya çıkmıştır. O halde bu vasiyetin vacibliği ile ilgili âyet varislerden başkasını içine almıyor ki, varise vasiyet etmenin neshinden sonra bâki kalsın. Diğer bir deyimle: الْاَقْرَبِينَ "akrabalar" kelimesi, ismi tafdil olup, izafî bir mânâ ifade ederek, en yakın akrabayı gösterir. Miras da bunlar hakkındadır. Bu bakımdan uzak akrabanın esasen vasiyetin vacib oluşuna dahil bulunduğu kabul edilmiş değildir ki, kısmî neshe bir yol kalsın.

3- "Akrabîn" kelimesi, akraba demek olduğuna göre miras âyetlerinde مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا اَوْ دَيْنٍ *"Bu hükümler, yaptığı vasiyyetten veya borcundan sonradır."* (Nisâ, 4/11) buyurulmuştur. Bu "vasiyet" kelimesi "nekire" belirsiz olduğundan dolayı bundan maksat, burada vacib olan الْوَصِيَّةُ "vasiyyettir" denemez. Bu bakımdan şer'an vasiyet bulunmayabilir. Bir vasiyet bulunmadığı takdirde bırakılan bütün mal, varislerin meşru hakkı olacaktır. İşaret ise, işaret yoluyla, diğerlerinin bir hakkı bulunmadığını, dolayısıyla bunlar hakkında da vasiyetin

(1) Buharî, Vasayâ, 1; Müslim, Vasiyye, 1,4; Ebu Davud, Vasayâ, 1; Tirmizî, Vasayâ, 3, Cenâiz, 5; Nesei, Vasayâ, 1; İbn Mace, Vasayâ, 2.

vacib olmadığını kaçınılmaz bir şekilde ifade eder.

Bunu Fahreddin Razî, kıyas olmak üzere[1] nakletmiş ise de, bu bir kıyas değil, nassın işaretidir. Nassın işareti ise neshi ifade eder. Bu görüş, hepsinden daha uygundur deniyor. O halde varis olmayan akrabaya vasiyet, yabancılara vasiyet hükümlerine tabi olarak caiz ve malın üçte biri için geçerli olur. Fakat vacib olmaz.

4- Zikredilen hadis-i şerif de bu âyet gibi miras hükümlerinden önce varid olmuştur, vacibliği neshedilmiştir. bununla beraber, bu ihtilaftan şu sonuca ulaşırız ki, varis olmayan akrabaya vasiyet, en azından mendubdur.

Tefsirciler arasında yalnız Ebu Müslim Isfahanî icmaa muhalefet ederek, bu âyetteki vasiyetin vacibliği hükmünün neshedilmediği görüşüne sahip olmuş ve demiştir ki: Bu âyet, miras âyetlerine kesinlikle muhalif değildir:

a) Bu âyetin mânâsı, başka değil, ana ve baba ile akrabalar hakkında يُوصِيكُمُ اللّٰهُ فِىٓ اَوْلَادِكُمْ *"Allah size çocuklarınız hakkında miras taksimini şöyle emrediyor."* (Nisa, 4/11) âyetindeki ilâhî vasiyet olan mirastır. Yazılan budur. Yahut da ana ve baba ile akrabaya ilâhî bir vasiyet olan miras hisselerinin tam ve eksiksiz olarak verilmesi, yani terikeden mal kaçırılmaması hususunu vasiyet etmesi, ölmek üzere olan kimseye farz kılınmış demek olur.

b) Miras ile vasiyetin birleştirilmesinde bir çelişki yoktur. Miras, Allah'ın ihsanı, vasiyet de ölmek üzere bulunan kimsenin ihsanı olur. Varis de iki âyet hükmünce bunların ikisini de alabilir.

c) Çelişki bulunduğu farz edildiği takdirde miras âyetini bunun neshedicisi değil, tahsis edicisi yapmak mümkündür. Çünkü bu âyet, akrabaya vasiyeti vacib kılıyor. Sonra miras âyeti, varis olan akrabayı çıkarır, varis olmayan akraba da bu âyetin hükmü altında kalır.

Çünkü ana ve babanın mirasçısı olanlar bulunduğu gibi din değişikliği, kölelik, öldürme gibi verasete engel olan sebepler dolayısıyla varis olamayanlar da bulunabilir. Akrabanın da farz hisse sahibi oldukları halde bu engelleyici sebeplerden dolayı varis olmayanları bulunabileceği gibi, bazı durumlarda sabit ve bazı durumlarda kendisinden önce ve daha ileri olan birisi bulunduğu zaman sakıt olanları yine aynı şekilde zevi'l-erham gibi farz hisseden mutlak olarak sakıt olanları da vardır. Bunun için, bunlardan varis olanlara vasiyet caiz olmasa da varis olmayanlara, yakınlara bir ilgi gösterilmesi için vasiyet vacib olur.

---

(1) Fahru'r-Râzî, a.g.e., V, 67.

Aslında Allah Teâlâ: وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذ۪ي تَسَٓاءَلُونَ بِه۪ وَالْاَرْحَامَ *"Adına birbirinizden dilek dilediğiniz Allah'tan ve akrabalık bağlarını kesmekten sakınınız."* (Nisa, 4/1) ve اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ وَا۪يتَٓائِ ذِي الْقُرْبٰى *"Şüphesiz ki Allah size adaleti, ihsanı ve akrabaya vermeyi emrediyor."* (Nahl, 16/90) âyet-i kerimeleriyle bunu te'kit de etmiştir.

İşte Ebu Müslim mezhebinin görüşü budur. Bu üç şekilde neshi inkâr etmiştir. Görülüyor ki bu zat en sonunda kısmen neshedildiği görüşünde olan ekalliyet mezhebini (azınlığın görüşünü) savunmuş, fakat buna nesih demeyip, "tahsis" deyimini kullanmıştır. Halbuki tahsis, tarih itibariyle birbirine yakın, yahut da tarihleri bilinmediğinden birbirine yakın olduğu kabul edilen iki delil arasında düşünülür. Miras âyetlerinin inişinin ise bu âyetten daha sonra olduğu ittifakla bilinmektedir. Bu durumda ise tahsis değil, kararlaştırılmış olan bir hükmün kısmen neshi gerçekleşmiş olur ki, bu ekalliyet mezhebidir.

İkinci görüşünde "Mirasın sabit oluşu ile vasiyetin sabit oluşu arasında çelişki yoktur, birleştirilmeleri mümkündür." demesi de mutlak olarak doğru değildir. Miras hakkında نَص۪يباً مَفْرُوضاً *"Farz kılınmış hisse"* (Nisa, 4/7) ve فَر۪يضَةً *"farz"* (Nisa, 4/11) buyurulmuş olması, eksiklik ve fazlalığı kesinlikle engellediğinden yalnız mirasın vacib oluşu, vasiyetin vacib oluşuna aykırıdır. Bunun için لَا وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ *"Varis için vasiyet yoktur."* (1) buyurulmuştur. Diğer varislerin izin vermesi şartına bağlı olan, ikisini birleştirmenin caiz oluşu ise, mutlak anlamdaki aykırılığa engel değildir. Bunun için kendisi de bunu farzetmeye lüzum görmüştür.

Birinci görüşüne gelince bu da, bu âyetin, miras âyetlerinden başka hükmü ve mânâsı yoktur, demektir. Böyle demek ise, bu âyeti nesihten kurtararak amel ettirmek değil, ihmal etmektir. Çünkü münakaşa konusu olan hüküm ve mânânın tamamen neshedildiğini itirafa eşittir. Bu sebeplerden dolayıdır ki, Ebu Müslim, nihayet akalliyet mezhebine dönmeye mecbur olmuş, ancak buna "nesih" demeyip, -haksız yere- "tahsis" demiştir.

Ebu Müslim'i buna sevkeden asıl sebep مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ *"Biz, herhangi bir âyetten neyi neshedersek..."* (Bakara, 2/106) âyetinde sabit olan neshi siyak (sözün gelişi) karinesiyle geçmiş kitaplara ve şeriatlara tahsis ederek, Kur'ân'da hükmü mensuh (kaldırılmış) âyet bulunmadığını bir genel kaide halinde iddia etmiş olmasıdır ki, zamanımızda Mısır yazarlarından bazısının buna uymak iste-

(1) Buharî, Vasayâ, 6; Ebu Davud, Vasayâ, 6; Tirmizi, Vasayâ, 5; Nesei, Vasayâ, 5; İbn Mâce, Vasayâ, 6; Darimî, Vasayâ, 28.

diğini gördüğümüzden yukarda bunun, nassın zahirini inkâr demek olduğunu kaydetmiştik. Böyle bir fikir, usûl ilminde açıklanan nass ile zâhiri ayırd edememekten kaynaklanan bir taassub olur.

مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ "Biz herhangi bir âyetten neyi neshedersek..." nazmı, ifadesinde zahir, kendisi için sevk edildiği konuda nasstır. Nassın gelişi, zahirini tahsis edip kayıtlamaz. Bunu söylemek, Kur'ân'da neshi inkâr etmek için, مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ "Biz herhangi bir âyetten neyi neshedersek..." âyetinin ifadesinde sebepsiz bir neshin olduğunu söylemektir ki, bu da taassub sebebiyle düşünülmüş bir çelişkiden başka bir şey değildir.

Tefsir bilginlerinden ve Hanefî fakihlerinin büyüklerinden Cessas Ebu Bekr Râzî hazretleri, "Ahkâmü'l-Kur'ân" tefsirinde bu zat hakkında der ki: "Fıkıh ehli olmayan müteahhirinden bazısı şöyle bir zanda bulunmuştur ki; Peygamberimiz Muhammed Mustafa (s.a.v.) şeriatinde nesih yoktur. Burada nesih adıyle zikr edilenlerin hepsinden maksat, cumartesi gününü kutsal saymak, doğuya ve batıya doğru namaz kılmak gibi geçmiş peygamberlerin şeriatlarının neshidir. Çünkü Peygamberimiz, peygamberlerin sonuncusudur. Şeriatı da kıyamete kadar bâkîdir, demiştir. Bu zanda bulunan bu adam belağattan ve lügat ilminin çoğundan nasib almış olmakla beraber, bunun fıkıh ve fıkıh usulü ilminden bir nasibi yoktu. Bununla beraber itikadı sağlamdı. Durumu açık olmamakla birlikte, kötü zanla da itham edilmemişti. Fakat ortaya böyle bir söz atmasında isabetli olmamış, ilâhî yardımdan uzak kalmıştır.

Böyle bir söz, bundan önce kimse tarafından söylenmemiş, bilakis ümmetin selefi ve halefi, Allah'ın din ve şeriatında birçok hükümlerin neshine akıl erdirmiş, bize nakletmiş ve bu konuda şüpheye düşmemiş, neshin te'vilini (yorumunu) caiz de görmemişlerdir.

Kur'ân'da, âm, hâs, muhkem ve müteşabih bulunduğunu nasıl şüpheden uzak olarak kesinlikle bilmiş, anlamış, bellemişlerse neshi de tıpkı böyle anlamış bellemişlerdir. Bundan dolayı Kur'ân'da neshin varlığını reddeden, tıpkı Kur'ân'ın âm ve hâssını, muhkem ve müteşabihini reddeden gibi olmuştur. Çünkü hepsinin gelişi ve nakli aynı tarzdadır.

Bu adam ise mensûh ve nâsih âyetlerde ve bunların hükümlerinde ümmetin, üzerinde ittifak ettiği görüşlerinden hariç birtakım şeyler irtikab etmiş ve bununla beraber ileri sürdüğü mânâlarda zorlamaya düşmüş, tatsız tuzsuz bir şeyler yapmıştır. Onu, buna sevkeden neydi bilmiyorum? Ancak çoğunlukla zannım

şudur ki, bu adam bunu -ilmin şartlarından olan tarihî cereyanına- bu konudaki âlimlerin nakillerine dair bilgisinin azlığından ve selefin söylediği, ümmetin naklettiği asıl malumatı bilmeksizin hemen görüşünü kullanıvermesinden dolayı yapmıştır. Böylece مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ فَأَصَابَ فَقَدْ أَخْطَأَ "Kur'an hakkında sadece kendi görüşüyle söz söyleyen, isabet de etse hata etmiş olur."(1) hadis-i Nebevisinin mânâsı altına girmiştir. Allah mağfiret eylesin. Neshin şekilleri hakkındaki tafsilat içinde fıkıh usûlündeki kitabımıza müracaat oluna..."(2)

Genel olarak fıkıh usûlü kitaplarında ve tefsirlerde görüldüğü üzere önceden ve sonradan İslâm âlimleri içinde bu şekilde neshi inkâr eden, Ebu Müslim Isfahanî'den başka bir kimse yoktur. Bunun görüşüne göre de mirası hesaba katmadan yalnız bu âyetle amel etmeye imkan yoktur.

Kısaca, İslâm'ın başlangıcında bu âyet gereğince ya miras hiç yoktu da, evlad da dahil olmak üzere ana ve baba ile akrabaya meşru bir şekilde vasiyet farz kılınmıştı, yahut miras yalnız evlada mahsustu. Evlattan başka ana ve baba ile akrabaya meşru bir şekilde vasiyet farz kılınmıştı ki, bu durumda ana ve baba gibi evlad da akraba kavramına dahil değildir, örf de böyledir.

Yukarıda Hz. Ali ve Hz. Aişe'den rivayet edilen sözler de bunu kuvvetlendirmektedir. Herhalde evlad ile varis olmayan uzak akrabanın, اَلْأَقْرَبِينَ "akraba" genel kavramına dahil oluşları, kesin değil, şüphelidir veya zanna dayanmaktadır. Miras âyetleri gereğince verasetin, evlattan başkasına da şamil kılınmasıyle, bu âyette kesin olan vasiyetin vacibliği neshedilmiş ve bununla beraber akrabalık hakkı daha fazla kuvvetlendirilmiştir. Bu âyette tamamen neshedildiği açıklanan hüküm de yalnız bir yönden malî vasiyetin vacib oluşuna ait bulunan ve âyetin ibaresiyle sabit olan hükümdür. Diğer işaretleri ve delaletleri ile usûl kaideleri içerisinde amel edilebilir.

خَيْرًا "hayır" kelimesi, sonradan مَالٌ "mal" ile tefsir edilmiş olmakla beraber işaret veya delaletiyle daha geniştir. Dinde kul hakkı ve Allah hakkı ile ilgili borçlar ve emanetler ile diğer hakların kazasına dair bazı vasiyetlerin vacib olduğu durumlar ve şahıslar da vardır. Bu bakımdan, bu âyet, mutlak olarak vasiyetler hakkında bazı fıkhî hükümlerin çıkarılmasına da kaynak olmuştur.

Bilinmektedir ki vasiyet bir iş, yapılan bir vasiyeti yerine getirip yürütmek, diğer bir iştir. Aslı gerek vacib ve gerekse mendub veya mübah olsun, belli bir

---

(1) Ebu Davud, İlim, 5.

(2) el-Cessâs, Ahkâmü'l-Kur'ân, I, 72.

şekilde yapılmış olan meşru bir vasiyetin yerine getirilmesi, vasiyet edenden başka diğer ilgililer için bir borç teşkil eder. حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ *"gereğince korkanlar üzerine icrası vacib bir hak olarak"* ifadesiyle buna işaret de edilmiştir.

Bu itibarla gerek vacib olsun, gerek olmasın bilinen bir şekilde meşru bir vasiyet yapıldıktan sonra onu değil iptale, değiştirmeye bile kimsenin yetkisi yoktur. فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ **Bundan dolayı vasiyet edilenlerden veya şahitlerden, yahut da hakimlerden ve diğer kimselerden her kim onu, o meşru vasiyeti bizzat işittikten veya işitmiş gibi bildikten sonra değiştirir ve başkalaştırırsa,** فَإِنَّمَا اِثْمُهُ **o değiştirmenin günahı ve vebali ancak,** عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ **onu değiştirenlerin boynunadır.** Bunlar, Allah'ın hükmüne karşı gelmiş olurlar. إِنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ **şüphesiz ki Allah her şeyi işitir ve bilir. O vasiyeti de işitmiştir. Onu değiştirenleri ve bunların gizli veya açık sözlerini, fiillerini bilir. Ona göre her birinin layık olduğu cezasını verir.**

Vasiyeti değiştirenler hakkında böyle belağatlı bir ilâhî uyarı vardır. Şu halde şahit bulunmasa bile vasiyet edilen zatın bizzat vasiyet edenden işittiği meşru vasiyeti, hükümsüz olarak yerine getirmesi caizdir. Seçilip vasiyet edilen kişinin özel veliliği, hakimin genel veliliğinden daha kuvvetlidir. Vasiyet edilen kişinin, ölenden işittiği diğer hususlarda da hüküm böyledir. Mesela ölen bir kimse vasisi yanında, muayyen bir şahsa borcu olduğunu ikrar etmiş olsa, o vasinin, imkan bulunca bu borcu varisin, hakimin ve diğerlerinin bilgisi ve icazeti olmaksızın ödemeye yetkisi vardır. Dinî bakımdan ise bu, ona bir vazife olur. Çünkü imkan varken vasiyeti terk etmesi, işittikten sonra değiştirmek demektir. Bununla beraber delil yoksa böyle yapmak, vasi için sonradan kazaen (hüküm bakımından) kefalet zararını gerektirebilir. Varisler, bundan haberdar olur, ölenin böyle bir vasiyet ve ikrarını inkâr ederlerse, vasînin yalnızca bilgisi isbata kafi gelmez de talepleri üzerine ikrariyle bağlanıp ödemeye mahkum edilir.

Bu gibi incelikler dolayısıyle vasî olmak, dinî açıdan önemli ve zor bir iştir. İşte birinci âyetteki vasiyetin vacib oluşu neshedilmiş olmakla beraber, bu âyette nesih yoktur. Yerine getirilmesinin vacib oluşu bâkîdir. Fakat bu da meşrû olan vasiyetler hakkındadır. Bu bakımdan meşru olmayan ve iyiliği değil, zulmü içine almış bulunan vasiyetlerin yerine getirilmesi vacib değildir. O halde: فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصٍ Âsım'dan Şu'be, Hamza, Kisâî, Yakub ve Halefi Âşir kırâetlerinde "vav"ın fethası ve "sad"ın şeddesi ile مُوَصٍّ "müvassın" okunmuştur. جَنَفًا أَوْ اِثْمًا **Her kim, yani herhangi bir veli veya vasî, vasiyet eden birinin hata ile veya bile bile haktan saptığını, adalet ve iyilikten ayrıldığını bilir,** mesela

vasiyetin vacib oluşunun neshedilmesinden önce yakın akrabasını bırakıp uzaklarına veya akrabasını bırakıp yabancılara vermek ve nesihten sonra, varis olan akrabasından bazısına mirasından fazla bir vasiyet yapmak veya varisten mal kaçırmak gibi hakka uymayan bir vasiyet yapıldığına veya yapılacağına vakıf olur, kısaca **bir kötülükten korkar da,** فَاَصْلَحَ بَيْنَهُمْ **ilgililerin aralarını düzeltir, zulmü, adalete çevirmekle aradaki kötülüğü kaldırırsa,** böyle bir değiştirmede, فَلاَ اِثْمَ عَلَيْهِ **onun üzerine günah ve vebal yoktur.** İbnü Abbas hazretlerinden اَلْاِضْرَارُ فِى الْوَصِيَّةِ مِنَ الْكَبَائِرِ "Vasiyette zarar vermek, büyük günahlardandır."(1) Mevkuf hadisi ve arkasından da تِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ فَلاَ تَعْتَدُوهَا *"Bunlar, Allah'ın sınırlarıdır, onları aşmayın."* (Bakara, 2/229) âyetinin kırâeti rivayet edilmiştir.

Aynı şekilde Ebu Hüreyre'den bir nebevî hadiste: اِنَّ الرَّجُلَ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ اَهْلِ الْجَنَّةِ سَبْعِينَ سَنَةً فَاِذَا اَوْصَى حَافَ فِى وَصِيَّتِهِ فَيُخْتَمُ لَهُ بِشَرِّ عَمَلِهِ فَيَدْخُلُ النَّارَ وَاِنَّ الرَّجُلَ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ اَهْلِ النَّارِ سَبْعِينَ سَنَةً فَيَعْدِلُ فِى وَصِيَّتِهِ فَيُخْتَمُ لَهُ بِخَيْرِ عَمَلِهِ فَيَدْخُلُ الْجَنَّةَ diye rivayet edilmiştir ki anlamı: "Bir adam yetmiş sene cennet ehli ameli yapar, sonra vasiyet ettiği zaman vasiyetinde haksızlık eder de kötü ameli ile ölür ve bu sebeple ateşe girer. Bir adam da yetmiş sene cehennem ehli ameli yapar, sonra vasiyetinde adalet icra eder de iyi ameliyle ölür ve böylece cennete girer."(2) demektir.

Yine aynı şekilde مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصَى بِهَا اَوْ دَيْنٍ غَيْرَ مُضَارٍّ *"Bu hisseler, zarar verici olmamak üzere yapılan bir vasiyetten veya borçtan sonra verilir."* (Nisa, 4/1) âyetinde de zarar verircesine yapılan vasiyet muteber tutulmamıştır. Bu bakımdan bunu değiştirmede de günah yoktur. اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ **Çünkü Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.**

Böyle güzel bir maksatla vasiyeti değiştirerek, ilgililerin arasını düzelten kimsenin, bu değiştirmeden kaynaklanacak günahını Allah bağışlar. Belki de sevab verir. Önceki değiştirme ise böyle değildir.

Görülüyor ki, Cenab-ı Allah, o kimse bu vasiyeti hakka çevirmekle ilgililerin arasını düzeltsin diye emretmiyor veya "sevabdır" demiyor da, "böyle yaparsa günah yoktur" buyuruyor. Çünkü değiştirme işi esasen sevab cinsinden olmadığı, bir de düzeltme maksadı, görüş ve kuvvetli bir zan üzere yapılabileceği için, ancak bir ruhsat olarak meşru kılınmıştır. Demek ki başarılı olmadığı takdirde böyle bir müdahale bile tehlikelidir.

İşte vasiyeti yerine getirmek bu kadar önemli ve iyi bir maksatla da olsa

---

(1) Kenzu'l-Ummâl, XVI, Hds.No: 46069; Feyzu'l-Kadir, IV, 259.
(2) Ebu Davud, Vasayâ, 3; İbn Mace, Vasayâ, 3; Ahmed b. Hanbel, II, 278.

değiştirilmesi, tehlikeden uzak değildir. Bu iki âyette hiç nesih yoktur.

Şunu da hatırlatalım ki vakıflar, ölümden sonraya kaldıkları için bir vasiyet mânâsı taşımaktadırlar. Hatta İmam-ı Azam, vakfı ancak vasiyetin bir bölümü saymıştır. Bunun için فَمَنْ بَدَّلَهُ *"her kim onu değiştirirse..."* âyetinin uyarısı, lazımı (gereği) olan vakıfları da içerir. Bu sebeple vakfiyelerde bu âyetin işlenmesi adet haline gelmiştir. Vakıfların değiştirilmesi ve vakıfların şartları meseleleri de فَمَنْ خَافَ *"her kim bir kötülükten korkarsa..."* âyetine bağlıdır. Caiz olanların sevab olarak değil, nihayet bir ruhsat olarak yapılabileceği unutulmamalıdır.

Şimdi bu gibi şer'î hükümlere, Allah'ın emir ve yasaklarına güzelce riayet edebilmek, iyi bir nefis terbiyesine bağlıdır. Bu ise, insanda sabır ve nefs-i emmareyi zabt ile Allah'ın emirlerine boyun eğme melekesini meydana getirecek etkili bir ibadete, bedenî ve ruhî bir riyazata ihtiyaç gösterir.

İşte Cenab-ı Allah da كُلُوا وَاشْكُرُوا *"yiyiniz ve şükrediniz"* emirleriyle başlayan şer'î hükümlerini hayattan ölüme kadar özlü bir şekilde beyan ederken, tam bu noktada müminlere yeni bir ruhî hayatı üfleyecek olan orucu farz kılarak buyuruyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذ۪ينَ
مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَۙ ﴿١٨٣﴾ اَيَّامًا مَعْدُودَاتٍۜ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ
مَر۪يضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَۜ وَعَلَى الَّذ۪ينَ يُط۪يقُونَهُ
فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْك۪ينٍۜ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُۜ وَاَنْ تَصُومُوا
خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿١٨٤﴾

Meâl-i Şerifi

183- Ey iman edenler! Oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz.

184- (Size farz kılınan oruç), sayılı günlerdedir. İçinizden hasta olan veya yolculukta bulunan ise, diğer günlerde, tutamadığı günler sayısınca tutar. Ona dayanıp kalacaklar üzerine de bir yoksulu doyuracak kadar fidye gerekir. Her kim de hayrına fidyeyi artırırsa, hakkında daha hayırlıdır. Bununla beraber, eğer bilirseniz, oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır.

Oruç, dinin en büyük rükün (esas)lerinden ve güçlü şeriatın en kuvvetli kanunlarındandır. Nefs-i emmare, bu cihadla terbiye edilir. Kötülüğe olan hırslar, bununla sakinleştirilir. Oruç, bir kalb işi, bütün gün yiyecek, içecek ve cinsî münasebet gibi isteklerden nefsi alıkoymaktan oluşan kutsal bir cihaddır. Hayatın lezzetini, iradenin kıymetini tattıracak en güzel bir özelliktir. Fakat insan nefsine, ilâhî emirlerin en meşakkatlisi görünür. Bunun için, Allah'ın hikmeti, derece derece, önce şer'î emirlerin en hafifi olan namazın, ikinci olarak ortası olan zekatın, üçüncü olarak da en zoru olan orucun emredilmesini gerektirmiş ve böylece mükelleflere bir alıştırma yapılmıştır.

Bunun için الْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ *"Mütevazi erkeklerle mütevazi kadınlar, sadaka veren erkeklerle sadaka veren kadınlar, oruç tutan erkeklerle oruç tutan kadınlar..."* (Ahzab, 33/35) âyetinde övgü makamında bile bu tertip gözetildiği gibi, İslâm'ın binası hadisinde de "Kelime-i şehadet, Namaz kılmak, zekat vermek, Ramazan orucu tutmak, Kâ'be'yi haccetmek" (1) diye bu tertib gösterilmiştir.

Peygamberimizin Medine'ye hicretinin ilk zamanlarında Hz. Peygamber tarafından ayda üç gün, bir de aşûre gününde oruç tutmak, bir nafile olmak üzere emredilmişti ki, buna ilk oruç denir. Hicretten birbuçuk yıl sonra kıblenin değişmesinden sonra Şaban ayının onunda Ramazan orucu farz kılınmıştır.

Bazıları bu âyetlerin ve buradaki sayılı günlerin, ilk oruc hakkında olduğu ve bunun Ramazan âyetiyle tamamen neshedildiği görüşüne sahip olmuşlarsa da, doğrusu bu âyetler hep Ramazan orucu hakkında inmiştir. Şöyle ki: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا **Ey iman ile sorumlu bulunup da iman etmiş olanlar!** Ey akıllı ve büluğ çağına ermiş iman ehli!, كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ **Sizden önceki peygamberlere ve ümmetlerine yazıldığı gibi sizin üzerinize de oruç yazıldı, yani farz kılındı.** Bundan dolayı oruc meşakkatinin sadece size yüklendiğini

(1) Buharî, İman, 1, 3; Müslim, 19-22; Tirmizî, İman, 3; Nesaî, İman, 13.

zannedip de gocunmayınız. Oruç, öteden beri tatbik edilegelen ilâhî bir kanundur. Buna insanlığın, terbiye ve düzen bakımından büyük bir ihtiyacı ve tatbikinde hesapsız menfaati vardır.

Dilimizde oruc demek olan "sıyâm, savın", sözlükte nefsi meylettiği şeylerden, isterse bir söz olsun alıkoymak yani kendini tutmaktır. إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمٰنِ صَوْمًا "*Ben Rahmân'a bir oruç adadım.*" (Meryem, 19/26) âyetinde bu mânâyadır. Mutlak olarak tutmak mânâsına da gelir. خَيْلٌ صِيَامٌ وَخَيْلٌ غَيْرُ صَائِمَةٍ "*Tutulan atlar ve tutulmayan atlar*" gibi.

Bu konudaki âyetlerden ve Peygamberimizin öğrettiklerinden anlaşıldığına göre şeriattaki mânâsı ise, nefsin en büyük istekleri olan yeme, içme ve cinsel ilişki gibi bilinen zaruri ihtiyaçlardan, niyet ederek bütün gün kendini tutmaktır. Tam anlamıyla tarif edilmek üzere: Ehliyetli bir insanın sabahın başlangıcından güneşin batışına kadar karın hükmünü taşıyan, içine herhangi bir şeyi sokmaktan ve cinsî ilişkiden, ibadet niyetiyle nefsini alıkoyması yani kendini tutmasıdır.

Buna göre ağzına veya burnuna bir şey giderse bozmaz. Fakat dimağına ve bedenin içine bir şey girerse bozar. Demek ki bedene şırınga ve aşağıdan lavman yapılması da orucu bozar. Söz orucu bozmaz. Fakat nefisle cihad için susmak, zikir ve fikirle meşgul olmak mendub ve daha uygundur.

Niyetsiz ve yalnız geceleyin kendini tutmaya oruc denmez. Bu şekilde şer'î oruç, sözlükteki orucdan daha özeldir. Burada geçmiş ümmetlere benzetmekten maksadın, vacib oluşunun aslında, oruçun sıfatında veya sayısında veya vaktinde olması muhtemeldir.

Bir rivayete göre Ramazan orucu ve aynı miktar oruç yahudilere ve hıristiyanlara da farz kılınmıştı. Yahudiler, bunu terk etmişler ve yılda bir gün oruç tutmaya başlamışlar ve bu günün, Firavun'un suda boğulduğu gün olduğu iddiasında bulunmuşlardır. Oysa bunda da yanılmışlardır. Çünkü Firavun'un boğulması, aşûre gününde olmuştu.

Hıristiyanlara gelince, onlar da Ramazan'da oruç tutarlarmış. Nihayet pek şiddetli bir sıcağa tesadüf etmişler. Bunun üzerine yaz ile kış arasında mutedil, sabit bir mevsim tayin edilmesinde âlimlerinin görüşü toplanarak orucu bahara tahsis etmişlerdir. Bu değişikliğe keffâret olmak üzere de on gün daha ilave etmişler. Böylece oruçları kırk güne çıkmıştır. Sonra hükümdarları hastalanmış veya aralarında salgın ölüm olayı meydana gelmiş, bunun için de on gün daha ilave etmişler ve orucu elli güne çıkarmışlardır. Daha sonraları, şeklinde de

değişiklik yaptılar ki, buna perhiz denir.

İşte burada bu değişikliği dikkate almadan esas itibariyle, orucun sıfatında, veya sayısında yahut da vaktinde olmak üzere üç noktadan biriyle benzetme yapılmış ve bu kanunun eskiliği gösterilmiştir. Fakat bu benzetme, mücmel olduğundan açıklamaya muhtaçtır. İlerde geleceği şekilde sırasıyla açıklanacaktır.

İşte ey müminler! Size de oruç farz kılındı لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ **ki, korunabilesiniz. Oruç sayesinde nefsinize ve şehvetlerinize hakim olma alışkanlığını elde ederek günahlardan, tehlikelerden sakınıp takva mertebesine erebilesiniz.**

Çünkü oruç, şehveti kırar, nefsin heveslerini mağlub eder. Azgınlıktan, kötülükten meneder. Dünyanın âdi lezzetlerini, makam ve yükselme davalarını küçük gösterir, hayatın lezzetini tattırır, kalbin Allah'a bağlılığını artırır, ona bir meleklik zevki ve saflığı bahşeder. Çünkü, اَلْمَرْءُ يَسْعٰى لِعَارَيْهِ بَطْنِهِ وَفَرْجِهِ "Kişi, karnı ve tenasül organı olmak üzere iki deliği için koşar."(1) darb-ı meseli hükmünce insanları her derde sokan şehvetlerin esası, karın ve tenasül organı şehvetidir. İnsanın insanlığı da bunlara hakim olmasındadır.

Oruç ise ilk önce bu ikisini kırar, düzene koyar. Onların mecbur ettiği şeyleri, zarurilikten kurtarıp, isteğe bağlı bir hale çevirir. Öyle ki, oruç tutmayan insanlar, şehvetli arzularının önünde bir oyuncak gibi yuvarlanıp kıvrandıkları, akıl ve iradelerine sahip olmayarak gelişi güzel günahlara sürüklendikleri halde, oruç tutanlar, tersine bunlara hakim olur. Kendini zaptetmesini ve nefsinin arzularını da ihtiyacına göre kullanmasını bilir. Bunun için Peygamber (s.a.v.) Efendimiz, nefisleri azgın olanlar hakkında فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ فَاِنَّ الصَّوْمَ لَهُ وِجَاءٌ "Oruç tutsun, çünkü orucun güzel bir tesiri vardır." (2) buyurmuştur.

Oruç tutmayan, sabretmesini bilmez, nefsini normal şekilde kullanma yollarını gözetmez. Hele refah içinde yaşayanlar, hiç oruç tutmazlarsa, bütün hürriyetlerini şehevi arzularına kaptırırlar. Şunun bunun ırzına ve malına tecavüzden kendilerini alamazlar, haram helal seçmezler. Hatta vicdanları da istemeye istemeye, rezaletlere atılırlar. Nihayet nefislerine de zulmederler, kendilerini akıl ve vicdanın, din ve imanın aksine telef ederler.

"Kimi vicdana dokundu kimi cism ü cana
Zevk namına ne yaptımsa peşiman oldum"

diyerek inlerler giderler.

---

(1) ez-Zemahşerî, Esâsü'l-Belağa, 458; ez-Zebidî, Tâcü'l-Arûs, III, 458.

(2) Buharî, Savm, 10, Nikah, 2,3; Müslim, Nikah, 1; Nesei, Sıyâm, 43; İbn Mace, Nikah, 1; Darimî, Nikah, 2.

Böyle şehvet esiri olanlar, o kadar sabırsız ve o kadar aç gözlü olurlar ki, bir gün aç kalmakla hemen ölüvereceğiz zannederler. Bu zanla da orucu zararlıymış gibi kabul ederler. Halbuki oruç, gerek fert ve gerekse toplum açısından büyük bir ruh terbiyesini içerdiği gibi, aynı zamanda midenin ve bedenin dinlenmesiyle sıhhî ve tıbbî vücuda ait birtakım faydaları bulunan bir beden eğitimini de içine almaktadır.

Oruc, وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ *"Çaresiz sizleri biraz korku ve biraz açlıkla imtihan edeceğiz."* (Bakara, 2/155) âyetinde işaret buyurulan "biraz açlık"tan bir hissedir ki, bu sayede uzun uzadıya ahiret açlıklarının önüne geçilecek ve büyük sabır müjdelerine erişilecektir.

İnsanlık tarihinde öyle zamanlar olur ki, günlerce açlığa dayanmayı alışkanlık haline getirebilecek bir beden terbiyesinin, hayatın ayrılmaz parçalarından birisi olduğu takdir edilir.

Bu cümleden olarak, büyük savaş devirlerinde böyle bir melekenin gerekli olduğu daima hissedilegelmiştir. Bu bakımdan الصَّوْمُ جُنَّةٌ مِنَ النَّارِ "Oruç, ateşten koruyan bir kalkandır." (1) hadis-i şerifi ifade buyurulmuştur.

Orucun bu şekilde bedene kuvvet, dayanıklılık nefsin arzularına ölçü bahşeden birtakım ruhî ve bedenî faydaları; hayatın ve insanlığın tadını tattıran ve fakirlerin hallerini hissettiren, sosyal ve ahlâkî yönden güzel menfaatleri bulunmakla beraber bunların hepsi birer fayda olup, vacib (farz) oluşunun sebebi ve hikmeti değildirler. Orucun vacib (farz) oluşunun asıl hikmeti, Allah'ın emrine boyun eğmekle kulluk zevkini tatmak; ruhu, riyâ eserlerinden temizleyerek kuvvet ve ihlası artırmak ve kendini bizzat Allah'ın korumasına teslim etmek için nefisle cihad etmektir.

Nitekim Cenâb-ı Allah, bir kudsî hadiste الصَّوْمُ لِي وَأَنَا أَجْزِي بِهِ "Oruç, benim içindir. Onun mükafatını ancak ben veririm." (2) buyurmuştur. Böylece لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ "gerek ki sakınasınız" ifadesi, orucun hikmet ve menfaatlerini, faydalarını ve yararlarını, sebep ve maksatlarını bütün genişliğiyle ifade eden ilâhî bir beyandır ki hepsini maddî, manevi, din ve dünyaya ait maksatları içine alan "sakınma" özelliğinde toplamıştır.

İşte güç gibi görünecek olan oruç, bu kadar güzel bir ibadettir. Hem bu, her zaman olmadığı gibi, çok bir müddet de değildir.

Size farz kılınan oruç, أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ **sayılı günlerdedir.** Yani senenin

---

(1) Buharî, Savm, 2; Nesaî, Sıyâm, 43; İbn Mâce, Sıyâm, 1, Zühd, 22, Fiten, 12.

(2) Buharî, Savm, 9; Müslim, Sıyâm, 160,162,164; Tirmizî, Sıyâm, 54; Nesaî, Sıyâm, 41; İbn Mâce, Edeb, 58, Sıyâm, 1; Muvatta, Sıyâm, 58; Ahmed b. Hanbel, I, 446, II, 232,234.

günlerine oranla az ve sınırlı günlerdedir. Hem de sizin sağlığınızı bozmayacak ve gücünüzü tüketmeyecek bir şekilde, mazeretlerinizi de gözeterek meşru kılınmıştır. فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا **Şimdi bu günlerde sizden herhangi biriniz, oruçtan zarar görecek derecede hasta olur,** اَوْ عَلٰى سَفَرٍ **yahut bir yolculuk üzerinde bulunursa, bunların farzı,** فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ **diğer günlerden, yani iyi olduğu ve yolculuktan geldiği günlerden, aynı miktardadır.** Bu şekilde hastaya veya yolcuya eda farz değil, yemeye ruhsat vardır. Bunlar yerlerse, iyileştikten veya ikamet ettikten sonra kaza ederler. Edanın vacib oluşu, sağlık ve ikamet üzerine gerekli olur.

SEFER: Esasen keşif, açmak mânâsı taşımaktadır. Bunun için "isfâr", yüzünü açmak ve parçalamak mânâsınadır. Uzak bir yere gitmek de yolcunun her türlü hal ve ahlâkını meydana çıkardığı için, ona da sefer denmiştir. Bu ise bir gün, iki gün gibi az bir zamanda ortaya çıkamaz. Gerçekten âdet olarak da yakın mesafeye sefer denmez. Ancak üç günlük yolun, şer'î bakımdan sahih sefer olduğunda ittifak edilmiştir. Her gün için normal bir yürüyüşle altı saatlik mesafe ölçü alınmıştır. Öyle ise bundan daha az yolculukta sefer ismi kesinlikle sabit değildir. Kara ve deniz binitleri gibi vasıta ile gidenler için de âdet olarak umumî ve orta halli olan vasıtaların tabiî ve normal seyri ölçüdür.

Çok süratli ve çok yavaş olan özel vasıtalara itibar yoktur. Çünkü hüküm ve hikmet fertte değil, cinste muteber sayılır. Bunun için karada yaya veya deve yürüyüşü, denizde de mûtedil rüzgarla giden gemi yürüyüşü ölçü olmuştur.

Bu sebeple sonradan tren ve vapur süratleri de çok süratli vasıtalardan sayılmıştır. Gerçekten eski atlar ve bugünkü uçaklar gibi bunların fevkalade vasıtalardan olduğu zamanlar olmuştur. Fakat zamanımızda birçok yerlerde bunlar çoğalıp yerleşerek toplum için normal vasıtalar haline gelmiş ve diğerlerini bastırmış olduğunda da şüphe yoktur.

O halde yelken gemisi yerine vapurla, kara vasıtaları yerine trenle yolculuk, çoğunlukla ve alışılmış olan yerler için bunların ölçü alınmalarının, nassın sefer hakkındaki mânâsına daha uygun olduğu açıktır. Bu bakımdan trenle veya vapurla yolculuk yapanların on sekiz saatini, vapur veya trenin orta ve normal yürüyüşü ile hesap etmek gerekecektir. Bunların, nassın mânâsı değişmeksizin, zamanların değişmesi ile değişen hükümlerden olduğu inkâr edilemez. Çünkü nassın hükmü سفر "sefer" kelimesindeki alışılmış mânâ üzerine kurulmuştur.

Şüphe yok ki asıl sorumlu, yolcunun kendisidir. Onun, kendi mazeretinin derecesini, kendisinin takdir etmesi lazım gelir. Ölçü göstermek ise, dinin ona tanıdığı bir kolaylıktır.

Tren ve vapurun alışılmış vasıtalar haline geldiğini inkâr etmek ise, bunları ve zamanını bilmemektir. Mesela Eskişehir ile İstanbul arasında gelip giden tren yolcularıyla, diğer yolcular mukayese edilirse, trenin ne kadar çoğunlukta ve alışılmış bir vasıta olduğu ortaya çıkar. Fakat uçak ve otomobil böyle değildir. otomobil, bugün geçmiş zamanın koşan atları mesabesindedir. Uçak da henüz umumi nakil vasıtalarından değildir.

Böyle olmakla birlikte bunun, denizdeki eski gemiler gibi hava yolunda tek muteber bir vasıta sayılması da kıyas ve ihtiyata uygundur. Bunlarla beraber tren ve vapurun mûtad (alışılmış) olduğu yerlerde de yaya ve yelken ile giden yolcunun durumu geçmişteki gibi kabul edilmekten düşürülmez. Çünkü bunlar, bir kere şeriatın itibar ettiği, gerçek olan tabiî ve normal ölçülerdir. Diğerlerinin, normal vasıtalar hükmiyle, sözlük mânâsında çok kullanılmakla bunlara katılması, bunların asıl olmalarını iptal edemeyecektir.

Hasta ve yolcu gibi geçici özürlüler böyledir. Devamlı özürlü olan ikincisine gelince: وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ **gerek eda ve gerekse kaza olarak oruca zor dayanabilen, orucu güçsünen yani oruç, takatlerini tüketecek olanlar,** mesela pek ihtiyarlamış veya iyileşme ümidi olmayan müzmin bir hastalığa yakalanmış bulunanlar **üzerinde,** فِدْيَةٌ **yedikleri her oruç yerine bir fidye, yani** طَعَامُ مِسْكِينٍ **bir yoksul yiyeceği farzdır.**

Nâfi' ve Ebu Cafer kırâetlerinde ve İbnü Âmir'den İbn Zekvan rivayetinde طَعَامِ kelimesine izafetle فِدْيَةٌ kelimesi tenvinsiz ve طَعَامِ meksur فِدْيَةُ طَعَامِ مِسْكِينٍ şeklinde okunur. Böyle olunca, lâm mânâsında "izafet-i beyâniye" ile, "bir yoksul yiyeceği fidye" demek olur. Yine Nâfi, İbnü Âmir ve Ebu Cafer kırâetlerinde çoğul siğasiyle مَسَاكِينَ okunur ki, "yoksullar yiyeceği fidye" demektir. Birincisinde her orucun fidyesi, ikincisinde ise toplam orucun fidyesi anlaşılır.

Bir yoksul yiyeceği şer'î bakımdan sa' denilen ölçekle buğdaydan yarım ölçek; arpa, hurma, kuru üzüm ve benzerlerinden bir ölçektir. Bir sa', şer'î dirhemle bin seksen dirhemdir. Şer'î dirhem, onu yedi miskal gelen ve "yedi tartı" denen dirhemdir ki, bizim şimdiki dirhemlerimizden iki kırat kadar küçüktür. Buna göre yarım sa' buğday, on altı kıratlık örfî dirhemle bir okka, yetmiş iki buçuk dirhem demektir. Demek ki, İslâm şeriati nazarında en fakir bir kimsenin iki öğün itibariyle bir günlük yemeği budur.

Bu ölçü, fıtır sadakası ve diğer bütün keffaretlerde esastır. Ancak bu hesap, fıtır sadakası gibi fakirin eline aynen veya kıymet olarak teslim edilmesi takdirindedir. Çağırıp fiilen mübah olmak üzere yedirilmek istendiği zaman, bir fakirin iki öğünde doyabildiği kadar yemesi muteberdir ki, adamına göre daha az

veya daha çok olabilir. Bu fidyede ise ibaha caizdir. Fidye, bir şeyin yerini tutmak üzere verilen bedel demektir. Bu kelime ve mânâsındaki bedellik durumu olmasaydı bu yoksul yiyeceğinin fıtır sadakası olması hemen akla gelirdi. Fakat fidye kelimesi, bunun fidyeden başka ve oruç yerine verilecek bir bedel olduğuna ve orucun asıl olduğuna delalet etmektedir.

عَلَى "alâ" harfi de vücûb ifade eder. Demek burada oruç asıl, fidye onun tezahürü takdirinde vacib bir bedeldir. Yani hasta ve yolcunun, diğer günlerde orucu kaza etmesi gibi kaza mânâsında bir bedeldir. Bununla beraber fidyenin asıl vacibde bir ruhsat olması ve bundan dolayı oruç daha evla olmak üzere bir muhayyer vaciblik ifade etmesi de mümkündür. Birçok tefsirciler, bu muhayyer vücub şeklini kabul etmişler ve ileride gelecek olan: فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ *"Sizden her kim bu aya şahit olursa onda oruç tutsun."* (Bakara, 2/185) âyetinin mutlak oluşu ve neticesiyle bu muhayyer vücubun her halde neshedildiğini söylemişlerdir.

Her iki durumda da âyetin, hasta ve yolcu ifadesinde özür sahipleri için bir ruhsat olmak üzere sevkedilmiş olduğunda şüphe yoktur. Hasta ve yolcuda yalnız eda mazereti söz konusu iken bunda mutlak oluşuyla orucun hem eda, hem de kaza mazereti nazar-ı itibara alınmıştır. Çünkü fidye, mutlak oruc bedeli olunca, eda ve kazayı içine alan bir mazeret zamanında verilebilmesi lazım gelecek ve bununla beraber onda bir nevi eda mânâsı da bulunacaktır.

Bundan dolayı muhayyer vücub muhtemel olmakla birlikte, birinci şık tercih edilmektedir. Yani bu fidye durumu, bir mazeret dolayısıyle eda ve kazaya tam imkan bulunmadığı takdirde kaza ve kısmen de eda mânâsında olmak üzere meşru kılınmıştır ki, اَلَّذِينَ يُطِيقُونَ *"oruca dayanıp kalanlar"* bu mazeretin daima sahibidir ve bunda nesih yoktur. Şimdi bunu izah edelim:

يُطِيقُونَ = YUTÎKÛNE: İf'al babından ve "itâka" mânâsından muzari bir fiildir. "İtaka", takat ve tavk kökündendir. Tavk, "ط"nın fethasıyle takat, "ط"nın zammesiyle de boyna takılan gerdanlık veya ağır bir demir mânâsınadır. Takat, kuvvet ve güç yetirme mânâsına bilenmekteyse de esasen aralarında bir fark vardır. Vüsu', dediğimiz kuvvet, takatın üzerindedir. Çünkü vüsu', bir şeye kolaylıkla güç yetirmek, takat ise zorluk ve meşakkatle güç yetirmektir. Bundan dolayı "itâka", gücü yetmek, dayanmak mânâsına gelirse de esasında güç yetişmek, güç tükenmek, zor dayanmak, hatta dayanamamak mânâsınadır. Bunlara Arapça olarak sırasıyle tatvik, tatavvuk, tatayyuk ve ichad denir.

Bu bakımdan "itâka", burada ya "istitaa: gücü yetmek" veya "tatvik: güç tükenmek" mânâsına olacaktır. İstitaa mânâsına olursa gücü yetenler, oruç tut-

madıkları takdirde fidye versinler demek olur ki, muhayyer bir vücub ifade eder ve oruç tercih edilir. "İtâka"ya bu mânâ verilirse فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ "*Sizden her kim o aya şahit olursa onda oruç tutsun.*" emrinin mutlak olarak sonucu ile birlikte neshedilmiş olduğunda şüphe yoktur. Bunun için bu tefsiri yapanlar, bunun neshedilmiş olduğunda da ittifak etmişlerdir. Halbuki bu mânâ, zahir bile olsa, iradesine engel olacak karine vardır. Çünkü يُطِيقُونَهُ kelimesindeki «ه» "hû" zamiri, her halde صِيَام "oruç" kelimesine aittir. Kendisinden sonra gelen fidyeye gönderilmesi caiz değildir. Gerçi bunda rütbe itibariyle zikredilmeden önce zamir getirme işi yoktur. Fidye, muahhar (geri bırakılan) mübteda olduğu için rütbe itibariyle mukaddem (önce getirilmiş)dir. Fakat "fidye" kelimesi müennes olduğundan buna müzekker zamiri gönderilemez. Ondan sonraki طَعَامٌ "yiyecek" kelimesine göndermek ise nazmın güzelliğini bozacak bir kusurdur. Kendisine uyulan şeyden uyana geçerek fidyenin bedellik mânâsını unutturmaktır ve zikredilmeden önce bir kelimeye zamir göndermek mânâsındadır. Zamirin, fidye ve taâma gönderilmesi caiz olmadığından mânâ: "Fidyeye gücü yetenlere fidye vacibdir." demek olamaz. Zamirsiz: "Gücü yetenlere fidye vacibdir." gibi anlaşılması ise hiç caiz olamaz.

وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهَا "*o fidyeye gücü yetenler*" buyurulmadığı gibi, sadece وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَ "*gücü yetenlere...*" de buyurulmamıştır. Eğer maksat bu olsaydı, bunlardan birinin söylenmesi gerekirdi ve zamirin hazfi daha veciz olurdu.

Şimdi zamir "sıyâm"a râci olduğu halde "itâka"yı "vüsu': kuvvet" ve "istitaat: gücü yetmek" mânâsına yoracak olursak, mânâ şöyle olacaktır: "Oruca gücü yetenlere fidye vacibdir." Böyle demekse akla uymayan bir çelişki teşkil eder. Çünkü oruca gücü yetenlere fidye vacib olunca كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ "*oruç size farz kılındı*" ifadesi gereğince, oruç tutması lazım gelenler, oruca gücü yetmeyen acizlerden ibaret kalacaktır.

Buna karşı, "Fidyenin vücubu, orucun vücubunu kaldırmıştır." da denemez. Çünkü nazmın gelişinin, mazerette varid olması, yine fidye gelişinin, mazerette varid olması, yine fidye kelimesi, sonra neshedenle neshedilen bir arada toplanamazken وَعَلَى الَّذِينَ "*ve o kimselere...*" ifadesinde toplanmaya delalet eden "vav" buna engeldirler.

Hasta ve yolcuya kaza vacib olduğu halde sağlıklı ve mukim olanın muhayyer olması da diğer bir çelişki demektir. Belağatlı bir sözde böyle makul olmayan çelişkiler, öyle kesin ve engelleyici bir karinedir ki, bununla "itâka"nın güç yetmek mânâsına olmadığı kesinlikle ortaya çıkar. Bundan başka, kastedilen mânâyı gösterecek bir de tayin edici karine vardır. Çünkü bunun gelişi, mazeret

ve ruhsat gelişidir. Zira kendisinden önce hasta ile yolcu hakkındaki ruhsat zikr edilmiştir. Demek ki, bundan maksat, onlardan başka, fakat onlara benzer, bununla birlikte diğer günlerde kaza ümidi bile bulunmayan bir sınıf olacaktır. İşte o engelleyici karine ve bu tayin edici karine ile burada "itâka"nın tatvik ve ichad gibi, son derece gücsünmek, güç tükenmek, zor dayanmak, hatta dayanamamak mânâsına olduğu tayin edilir ki, bu mânâ mecaz olsaydı yine zaruri olacaktı.

Gerçekten dirayet yönünden böyle olduğu gibi rivayet yönünden de bunun يَطَوَّقُونَهُ اَيْ لاَ يُطِيقُونَهُ *"orucu çok güçsünür, yani dayanamazlar"* diye tefsir edilmiş bulunduğunu görüyoruz.

Sonra şâz kırâet olarak: يُطَوَّقُونَهُ، يَطَّوَّقُونَه ، يَتَطَوَّقُونَهُ ، يَطَّيَّقُونَهُ ، يُطَيِّقُونَهُ diye beş kırâet daha varid olduğunu ve bunların her biri, kırâet itibariyle şâz olmakla beraber hepsinin, tefsir bakımından mühim bir kuvvet ifade ettiğini de anlıyoruz ki, bunun sonucu ve tefsir olmak üzere rivayet edilen يَطَوَّقُونَهُ اَيْ لاَ يُطِيقُونَهُ "orucu çok güçsünür, yani dayanamazlar" demektir. Bu mânânın da neshedilmemiş olduğunda ittifak vardır. Kelimenin böyle bir olumsuzluk mânâsı taşıması, elde edilen mânâ itibariyledir. "Bizzat « لا » mahfuzdur" demek, zaruri değildir. Nitekim dilimizde de: "Filan buna zor dayanır." demek "dayanamaz" demektir. Daha açıkçası, dilimizdeki "dayanmak" kelimesi de aynı şekilde hem olumlu, hem olumsuz mânâya gelir. Mesela "Filan buna dayanır." demek, tahammül eder demek olduğu gibi "dayandı, dayanacak, dayandı kaldı, dayanıp kalacak" tahammül edemedi, tahammül edemeyecek demektir. İşte bu âyette "itâka" kelimesi de buna benzer.

Anlatılan karineler muvcutken وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَ *"dayanıp kalanlara..."*, وَعَلَى الَّذِينَ يَسْتَطِيعُونَ *"gücü yetenlere..."* demek olamaz. Örfen bunların eş anlamlı gibi kullanıldıkları inkar edilemezse de esasta farkları vardır. Özellikle karine bulunduğu zaman bu farkı aramak zorunludur. Kur'ân'da güç yetmek mânâsında hemen hemen genellikle "istitâa" kelimesi kullanıldığı halde burada يَسْتَطِيعُونَ *"güç yetirirler"* buyurulmayıp da يُطِيقُونَهُ *"ona dayanıp kalırlar"* buyurulması da ayrıca bir karine demektir.

Bu kavramı anladıktan sonra şimdi de bunların konusunu, yani hasta ve yolcudan sonra bu çeşit özür sahiplerinin kimler olduğunu tetkik edelim:

1- "Asam" tefsirinde bunun da hasta ve yolcu hakkında olduğu gösterilmiştir. Çünkü denilmiş, hasta ve yolcu, başlıca iki kısımdır. Bir kısmı hastalık ve yolculuk halinde oruç tutabilir, bir kısmı tutamaz. Önce tutamayacak olanlar

hakkında: فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ *"diğer günlerde tutamadığı günler sayısınca..."* diye kaza farz kılınmış; sonra tutabilecek olanlara da muhayyer bir vacib olarak tutmak veya fidye vermek arasında bir ruhsat verilmiştir. Buna göre كُتِبَ عَلَيْكُمْ *"size farz kılındı"* ifadesi, sağlıklı ve mukim olanlara tam bir vücûb ifade eder. فَمَنْ كَانَ ، وَعَلَى الَّذِينَ de iki türlü hastalık ve yolculuk mazeretlerine aittir. Bunda "itâka" hali, mazerette edaya "istitâ" ile tefsir edilmiş, fakat zikredilen karineden dolayı bu mazeret hasta ve yolcuya tahsis edilmiştir. Bu görüş muteber değildir.

2- İmam Mâlik hazretleri, bunun "Ramazan geldiği halde üzerinde geçen Ramazan'dan oruç borcu kalmış ve bu müddet içinde kazaya gücü yettiği halde kaza etmemiş bulunan kimseler" hakkında olduğunu söylemiş ve "Çok yaşlı olana fidye vacib değil, fakat verirse güzel görürüm." demiştir.

Demek oluyor ki, İmam Malik, bunun mazeret olduğunu düşünmekle يُطِيقُونَهُ kelimesindeki zamiri yalnız kaza orucuna göndererek tevil etmiş ve bu sayede "itâka"yı "kazaya güç yetirme" mânâsına yorabilmiştir. Bunun zamanında ikinci Ramazan'ın gelişi ile sene içinde kazaya imkan kalmamış olduğunu da düşünmüş olması yönünden "itâka"nın güç yetirememe mânâsını da göz önünde bulundurmuş demektir.

Böyle olunca da bu tahsisin hangi yönden yapıldığı açık olmaz. Bir de bunun mânâsı فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ *"Diğer günlerde, tutamadığı günler sayısınca tutar."* ifadesindeki mutlak olan "diğer günler"i, o senenin günleri diye sınırlayarak senesi içinde kazanın vacib olduğuna hükmetmiştir ki, bizce doğru değildir. Çünkü mutlak'ın hükmü, mutlak oluşu üzerine akıp gitmesidir. Kayıtlamak, ancak neshedici bir delil ile olabilir. Bu ise yoktur. Öyle ise kazanın vacib oluşu belirli bir vakitte sınırlı değildir.

3- Birçok tefsirciler burada oruca "itâka"nın, güç yetme mânâsıyla tefsirini ve muhayyer bir vücubla sağlıklı ve mukim olana yorulmasını, mümkün görmüşler, fakat bunun: فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ *"Sizden her kim o aya şahit olursa onda oruç tutsun."* âyetiyle tamamen neshedilmiş olduğunu söylemişlerdir.

Bunlar, neshedildiği hususunda ittifak etmekle beraber nüzul sebebinde ihtilaf etmişlerdir. Bazıları كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ *"Oruç size farz kılındı."* ifadesinin Ramazan hakkında olmayıp, sayılı günlerin hicretin başındaki aşûre günü ile "eyyâm-ı bîz" olduğu ve Ramazan ayı ile tamamen neshedilmiş bulunduğu görüşüne sahip olmuşlardır. Çokları ise o günlerin, Peygamberin emri ile tutulduğuna ve كُتِبَ عَلَيْكُمْ "size farz kılındı" ifadesinin Ramazan orucu hakkında

olduğuna, ancak Ramazan orucunun önce muhayyer olarak vacib kılınıp, sonra فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ *"Sizden her kim o aya şahit olursa, onda oruç tutsun."* âyetinin inişi ile muhayyerliğin ve fidyenin neshedilerek orucun genel olarak farz kılındığına ve buna göre وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ *"Ona takat getirenlere bir fidye gerekir."* ifadesinin, neshedilen muhayyerlik halini anlattığına hükmetmişlerdir.

Bu iki görüşte en açık görünen nokta, "itâka"nın muhayyer vacib üzerine güç yetirme mânâsıyla tefsirine bir imkan görülebilmiş olmasıdır. Fakat bu mânâ, diğer taraftan birçok yönden zahire aykırıdır. Şöyle ki:

a) Bu mânâda çok yaşlı kimsenin girme şekli açık olmaz. Halbuki çok yaşlı kimse hakkında fidyenin vacib oluşu, üzerinde icma edilmiş gibidir. فَمَنْ شَهِدَ "Her kim şahit olursa" ifadesindeki nesh bunu içine almadığında ittifak vardır.

b) كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ *"Size oruç farz kılındı. Nitekim sizden öncekilere de farz kılınmıştı."* âyeti "mücmel" olmakla beraber orucun mutlak olarak kesin bir vacib oluşunda "zahir"dir.

Yine aynı şekilde فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ *"Sizden her kim hasta olur veya yolculukta bulunursa diğer günlerde tutamadığı günler sayısınca tutar."* âyeti hasta ve yolcu olanlar hakkında yalnız orucu göstermiş ve ancak eda ve kazaya bir ruhsat vermiştir. Fidyeye cevaz bırakmamıştır.

Buna karşı sağlıklı ve mukim olan güçlü kimselere fidye ile muhayyerlik, iki yönden çelişki ve imkansızlık ifade eder. Zamir fidyeye gönderilebilseydi, bu mânâ mümkün olurdu. Halbuki zamirin buna gönderilmesi caiz görülememiş ve ittifakla صِيَام "oruç" kelimesine gönderilmiştir.

c) Bunun hasta ve yolcu gibi mazeret makamında olduğu açık iken sağlıklı olma haline yorulması zahire aykırıdır.

Daha sonra nesih rivayetinin kaynağı şudur: İbnü Ebî Leylâ Muaz b. Cebel (r.a.)'den rivayet etmiştir ki: "Peygamber (s.a.v.) Efendimiz Medine'ye teşrif ettiği zaman aşûre günü ve bir de her aydan üç gün oruç tutmuştu. Sonra Allah Teâlâ Ramazan orucunu farz kıldı, يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ *"Ey iman edenler! Oruç size farz kılındı."* âyetini indirdi. Râvi âyeti: وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ *"ona dayanıp kalanlara bir yoksul yiyeceği fidye gerekir."* ifadesine kadar okudu.[1] Bunun üzerine dileyen oruç tutuyor, dileyen bir yoksul doyuruyordu. Daha sonra sağlıklı ve mukim olanların hepsine oruç farz kılındı. Yoksul doyurmak ancak oruca gücü yetmeyen çok yaşlı kimseler hakkında sabit kaldı da Al-

---

(1) el-Kurtubî, a.g.e., II, 275.

lah Teâlâ ... وَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ عَلَى سَفَرٍ *"sizden her kim hasta olur veya yolculukta bulunursa..."* âyetini indirdi.

Yine İbnü Ebî Leylâ rivayet etmiştir ki; "Resulullah (s.a.v.) Medine'ye teşrif buyurduğu zaman her aydan üç gün nafile olarak ve farz olmayarak oruç tutmalarını emretmişti. Sonra Ramazan orucu nazil oldu. Halbuki o zaman toplum henüz oruca alışmamıştı. Oruç kendilerine pek zor ve pek güç geliyordu. Bu yüzden tutamayan, bir yoksul doyuruyordu. Bundan sonra فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ *"Sizden her kim o aya şahit olursa onda oruç tutsun."* âyeti nazil oldu. Bundan dolayı ruhsat ancak hasta ve yolcu olanla sınırlı kaldı, hepimiz oruç tutmakla görevlendirildik."

Bunlarda bir nesih işareti vardır. Fakat bunun çok yaşlı kimseden başkasında olduğu birincisinde açıktır. Aynı zamanda bunlardan da: وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ "oruç kendisine güç gelen, yani dayanamayanlar" demektir. Ancak bu güç gelmek, dayanamamak kavramı, hastalık, ihtiyarlık gibi bir özür ile eda ve kazaya gerçekten dayanamayanlara daima şâmil olduğu gibi, sağlıklı ve mukim oldukları halde sırf alışkın olmadıklarından dolayı halen dayanamayanlar veya pek çok zorlukla dayanabilenleri de geçici olarak kapsadığı gösterilmiştir.

Buna göre Cenab-ı Allah, sağlıklı ve mukim olanların, alışkın olmadıklarından dolayı dayanamamalarının, gerçek olmayıp, bir vehimden ibaret bulunduğunu, kısa ve belirli bir müddet içinde herkese tecrübe ile ispat buyurduktan sonra: فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ *"Sizden her kim o aya şahit olursa onda oruç tutsun."* âyetiyle farz oluşunu mutlak olarak genelleştirmiş, ancak hasta ve yolcu için yemeye, sonradan kaza etmeye ruhsat vermiştir. Çok yaşlı olup, normalde günden güne zayıflamakta olan erkek veya kadınlar ve bunlar hükmünde olan dertliler de وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ *"ona dayanıp kalanlara bir fidye gerekir"* ifadesinin gerçek muhatapları olarak bâki kalmışlardır. Dolayısiyle, bunun mensuh olduğundan söz edildiği zaman, bu neshin çok yaşlı ve benzerinden başkası hakkında olduğunun unutulmaması ve bunun çok yaşlı kimselere ne kadar uygun olduğunun da düşünülmesi gerekir.

4- وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ *"Oruca dayanıp kalanlara"* ifadesi, son derece ihtiyarlığa ulaşmış olan çok yaşlı erkek ve çok yaşlı kadın hakkında nazil olmuştur. Bunlara fidyenin kaldırıldığı hakkında ashabdan hiçbir rivayet yoktur. Tersine bu âyetin neshedilmediği açıkça rivayet edilmiştir.

Buharî'nin de rivayet ettiği şekilde İbnü Abbas hazretleri: "Bu âyet, nesh edilmemiştir. Bu, oruca güç yetiremeyen yaşlı erkek ve çok yaşlı kadın hakkın-

dadır. Bunlar, her gün için bir yoksul doyururlar." [1] diye açıkça beyan etmiştir. Bu, Hz. Ali'den, İbnü Ömer'den ve diğer sahabeden de rivayet edilmiştir.

"Ahkâmü'l-Kur'ân"da, Fahreddin Razî'nin tefsirinde ve İbnü Hümam'ın Fethu'l-Kadir'inde zikredildiği üzere çok yaşlı olan kimse hakkında bu mânâ, ashabdan aksi rivayet edilmeyen bir icma olmuştur[2]. Ashab-ı kiramdan Peygamberimizin hizmetçisi olan Hz. Enes de yüz yaşını aşan ömrünün son zamanlarında bununla amel eder, orucu tutamaz, yoksul doyururdu.

Kısaca bu âyetin iniş sebebi, çok yaşlanmış kimselerdir. Bu bakımdan "itâka"nın mânâsı güç yetmek değil, edâ ve kaza, her ikisi itibariyle oruca zor dayanmak veya dayanamamaktır. Bu mânâ çok yaşlı erkek ve çok yaşlı kadın gibi zayıf ve müzmin hastaya da şâmildir.

Bu ikisinde حَرَجٌ zorluk ve dayanamama zannı, senede dayanmış olduğundan vehim değildir. Alışkın olmadığından dolayı dayanamama zannı ise vehimdir. Eda ve kaza itibariyle devamlı olan özür mânâsında dahil değildir. Bu mânâ üzerinde ittifak edilmiştir. İşte doğru görüş budur. Hanefî mezhebi de bunun üzerinedir. Bizim tercihimize göre burada ve özellikle bu noktada asla nesih yoktur.

Şafiî hazretleri, daha da genişleterek, gebe ve emzikli olan kadınları da kendi hesaplarıyla değil, çocuklarının telef olmasından korkarak oruçlarını yedikleri zaman buraya dahil etmiş, fidyeye tabi tutmuştur.

Hanefilere göre ise bunlar, yaşlılara kıyas edilemez, hasta hükmüne tabidirler. Gerek kendileri ve gerekse çocukları korkusuyla oruçlarını yerlerse hasta gibi yalnız kaza lazım gelir. Keffaret ve fidye vacib olmaz. Çünkü fidye, misli gayri makul (dengi akılla belirlenemeyen)dur. Çok yaşlı kimse, bu nass ile kıyasa aykırı olarak sabit olduğundan, kendisine başka bir şey kıyas edilemez ve aynı zamanda çocuk hesabına fidyenin mânâsı yoktur. Çünkü ihtiyarlar esasen يَا أَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا "Ey iman edenler!.." gibi genel ifade içinde oruç hitabına dahildir. Fakat çocuk, dahil değildir.

Özetle, burada "itâka", "istitâat güç yetmek" ve "vüsu' kolayca yapabilmek" mânâsına değil, oruca zor dayanmak, yani hem eda ve hem de kaza durumuna göre devamlı bir mazeret sebebiyle dayanamamak mânâsınadır. Bunu, fidyeye gücü yetmek mânâsına yorumlamaya da imkan yoktur. Gerçi oruca zor dayana-

(1) Buharî, Tefsîru'l-Kur'ân, Bakara, 25.

(2) Fahru'r-Râzî, a.g.e., V, 79; el-Cessâs, a.g.e., I, 221; İbnü Hümam, Şerhu Fethi'l-Kadîr, II, 276.

na fidyenin vacib olması için, fidyeye gücü yetmesi şart ise de bu şart, يُطِيقُونَهُ "ona dayanıp kalırlar" ifadesinin mânâsı değil, فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ *"bir yoksulun yiyeceği fidye"* ifadesinin malî sorumluluğunun gereği olarak sabittir. Âyetin mânâsı: وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَ الصِّيَامَ اَدَاءً وَقَضَاءً فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ اِنِ اسْتَطَاعُوهَا *"Oruca, eda ve kaza bakımından zor dayananlara, eğer fidye vermeye güçleri yeterse, bir yoksul yiyeceği fidye gerekir."* meâlindedir.

Sırf alışkın olmadıklarından dolayı oruca dayanamayacaklarını zannedenler, oruç farzından fidye ile kurtulamazlar. Bunlar, bir azimle kendilerini oruca alıştırıverdikleri halde göreceklerdir ki, çocuklar için bile mümkün olan oruca pek alâ tahammülleri vardır. Gelecekten ümitsiz olmaya hakları yoktur. Bugün tutamadıklarını diğer gün kazaya güçleri yetmektedir.

İslâm'ın başlarında bunu Allah tarafından isbat için geçen geçici bir tecrübe devresini tekrar tekrar tecrübeye kalkışmaya hak yoktur. مَنْ جَرَّبَ الْمُجَرَّبَ حَلَّتْ بِهِ النَّدَامَةُ *"Her kim tecrübe edilmiş bir şeyi tekrar tecrübeye kalkışırsa, ona pişmanlık gelir."* ...شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِى "Ramazan ayı ki..." âyetinin inişinden sonra böyle bir düşünceye sahip olan müslüman yoktur ve olamaz. Ancak özür sahipleri başka.

Cenab-ı Allah, bunları, bir kısmı hasta ve yolcu gibi geçici özür, bir kısmı da gücü tüketen devamlı özür sahibi olmak üzere iki sınıfa ayırmış; birine kaza, birine de fidye ruhsatını göstermiştir. Bu bakımdan oruç mazereti, önemli hastalık, uzak yolculuk, devamlı bir zayıflıktır. Bu mazeretler içinde de orucun zarar vereceği zannedilen hastalıktan başkası, kıyasa aykırı bir izindir.

Önemli olmayan ve oruçla zarar değil, tersine menfaat görecek olan hastalıklar مَرِيضًا kelimesinin tenvininden hariçtirler.

Oruca gerçekten zararlı olan hastalıklar ise esaslı bir mazeret ölçüsüdür. Bu bakımdan gebelik, emzirme gibi hastalık hükmünde bulunan özürler, hastalığa benzemektedir. Fakat yolculuk ve fidye üzerine kıyas cereyan edemez. Bunlar benzersiz mazeretlerdir.

İşte zor gibi görünen oruç, insanların böyle gizli ve açık ciddi ve meşru mazeretleri gözetilerek farz kılınan; insanlara hayatın ve insanlığın lezzetini tattırarak onlara birçok faydalar temin edecek ve ebedi tehlikelerden, fenalıklardan koruyacak olan eski bir ilâhî farz, dinî bir esastır.

Şimdi فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا **Her kim kendi gönlüyle nafile olarak herhangi bir hayır yaparsa** ve bu cümleden olarak fidye vermek lazım geldiği halde fidyeyi yoksul yiyeceğinden daha fazla verirse yahut hem fidye verir, hem oruç tutarsa, فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ **bu kendisi için daha hayırlıdır.** وَاَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ **ve zor da olsa oruç**

tutmanız sizin için fidye vermekten veya kazaya bırakmaktan hayırlıdır. اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ **Eğer orucun faziletini bilirseniz böyle yaparsınız.** Tutmamak caiz olan zamanlarda bile tutarsınız.

Şimdi bu sayılı günler اَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ hangi günlerdir?

شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذٖٓي اُنْزِلَ فٖيهِ
الْقُرْاٰنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدٰى وَالْفُرْقَانِۚ فَمَنْ شَهِدَ
مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُۜ وَمَنْ كَانَ مَرٖيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ
مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَۜ يُرٖيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرٖيدُ بِكُمُ الْعُسْرَۘ وَلِتُكْمِلُوا
الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿١٨٥﴾

Meâl-i Şerifi

185- O Ramazan ayı ki, insanları irşad için, hak ile batılı ayıracak olan, hidayet rehberi ve deliller halinde bulunan Kur'ân onda indirildi. Onun için sizden her kim bu aya şahit olursa onda oruç tutsun. Kim de hasta, yahut yolculukta ise tutamadığı günler sayısınca diğer günlerde kaza etsin. Allah size kolaylık diler zorluk dilemez. Sayıyı tamamlamanızı, size doğru yolu gösterdiğinden dolayı Allah'ı tekbir etmenizi ister. Umulur ki şükredersiniz.

ŞEHR: Esasen şöhret kökünden masdar olup bir şeyi açığa çıkarmak mânâsınadır. شَهَرَ السَّيْفَ denir ki, kılıcı kınından çıkarıp gösterdi, demektir. Nitekim dilimizde de "silah teşhir etmek" denir. Bu mânâdan alınarak:

1- Gökte görülen aya,

2- Bu ayın görünüp, ışık verir bir hale gelmesi ve nihayet kaybolup, tekrar doğması suretiyle bir devrinden ibaret olan zaman süresine şehr denmiştir ki,

yirmi dokuzla otuz gün arasında dönüp dolaşır. Gök bilimcileri bunu, "ayın güneş ile iki kavuşumu arasında geçen süre" diye tarif ederler. Fakat bu tarif, ilimde ileri gelenlere mahsus olup, halk için şehr kelimesine uygun olan meşhur mânâ, hilalin iki görünüşü arasındaki süredir. Lügatın yapısı da budur.

3- Hilal nazar-ı itibara alınmayarak sırf gün hesabıyla otuz günlük süreye de adet olarak şehr denir. Güneş yılının bölümlerinden her birine ay, şehr, mâh denmesi de bu mânâdan alınmıştır.

Ramazan kelimesinde iki görüş vardır:

1- Mücahid'den rivayet edildiği üzere Allah'ın isimlerinden bir isimdir. Ramazan ayı demek شَهْرُ اللهِ "Allah'ın ayı" demektir. Bir hadis-i Nebevî olmak üzere şöyle rivayet edilmiştir: "Ramazan geldi, Ramazan gitti, demeyiniz. Ramazan ayı geldi, Ramazan ayı gitti, deyiniz. Çünkü Ramazan Allah'ın isimlerinden bir isimdir." (1) Bununla beraber Beyhakî, bu hadise zayıf demiştir.

2- Receb, Şaban gibi belirli bir ayın ismidir.

Birincisine göre "şehr" dahil olmak üzere: شَهْرُ رَمَضَانَ "Ramazan ayı" terkibinin tamamı bir özel isimdir. İkincisine göre isim yalnız Ramazan olup, "Şehrü Ramazan" genel olanın, özel olana izafeti cinsinden bir izafet-i beyâniyedir.

Gerçekten Kamerî aylardan üçü: Şehr-i Ramazan (Ramazan ayı), Şehr-i Rebiu'l-evvel (Rebîu'l-evvel ayı), Şehr-i Rebîü'l-âhir (Rebîü'l-âhir ayı) şehr kelimesiyle beraber özel isimdir. Şu kadar ki, kolaylık için "şehr" kelimesinin söylenmediği zamanlar da vardır.

Ramazan'dan şehr kelimesinin hazfedilmesinin tenzîhen mekruh olduğu İmam Muhammed'den rivayet edilmiş ise de, kötü bir vehme sebep ve karışıklık olmayacak yerlerde kolaylık için sadece Ramazan demek mekruh değildir. Nitekim Hadis-i Nebevî'de de: مَنْ صَامَ رَمَضَانَ اِيمَانًا وَاحْتِسَابًا غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ *"Her kim inanarak ve mükafatını Allah'tan bekleyerek Ramazan'da oruç tutarsa, onun geçmiş günahları bağışlanır."* (2) buyurulmuştur. Geri kalan dokuz ayın isimleri: Muharrem, Safer, Cumadelûlâ, Cumadelâhire, Receb, Şaban, Şevval, Zilkade, Zilhıcce, Şehr'siz olarak özel isimdir. Yalnız Receb ayının, Ramazan gibi olduğu da söylenmiştir.

---

(1) Buharî, İman, 28; Leyletü'l-Kadr, 1, Savm, 6; Müslim, Siyam, 204, Müsafirîn, 175; İbn Mâce, İkame, 173, Siyam, 2, 33; Ebu Davud, Ramazan, 1, Savm, 57.

(2) Beyhakî, es-Sünenü'l-Kübra, IV, 201, 202.

Ramazan isminin türetilmesine gelince, bunda da dört yol zikredilmiştir.

1- İmam Halil'den nakledildiği üzere yaz sonunda güz mevsiminin başında yağıp yeryüzünü tozdan temizleyen yağmur mânâsına رَمَضِيٌّ 'den alınmıştır. Bu yağmurun yeryüzünü yıkadığı gibi Ramazan ayı da iman edenleri günahlardan yıkayıp kalblerini temizlediği için bu adla anılmıştır.

2- Çoğunluğun görüşüne göre Ramazan رَمَضٌ 'dan alınmıştır. Ramaz; güneşin hararetinin şiddetinden taşların son derece kızmasıdır ki, böyle pek kızgın yere de رَمْضَاءُ Ramdâ denir. Bu bakımdan Ramazan, "Ramdâ"dan yanmak mânâsına رَمِضَ fiilinin masdarıdır. Yani kızgın yerde yalın ayak yürümekle yanmak demektir. Bu mânâda يُقَالُ رَمِضَتْ قَدَمُهُ اى اِحْتَرَقَتْ مِنَ الرَّمْضَاءِ *"Kızgın yerde ayağı yandı."* denir.

Baş tarafına "şehr" kelimesi eklenerek "şehrü Ramazan" bu mübarek aya özel isim yapılmıştır. Çünkü bu ayda açlık, susuzluk hararetinden ıztırab çekilir. Yahut orucun harareti ile günahlar yakılır.

Bir de deniyor ki, Araplar ayların isimlerini, eski dillerinden değiştirdikleri zaman, her ayı rastladığı mevsime göre isimlendirmişlerdi. Eski dilde, نَاتِقٌ "Nâtik" ismiyle anılan bu ay da o sene şiddetli bir sıcağa rastladığından buna "şehrü Ramazan" adını verdiler.

3- Ezherî'den nakledilen görüştür ki, Ramazan, رَمَضْتُ النَّصْلَ رَمْضًا fiilinden alınmıştır ki, kılıcın namlusunu veya ok demirini inceltip keskinletmek için iki kaygan taş arasına koyup döğmektir. Bu aya bu ismin verilmesi de Araplar'ın bu ayda silahlarını bileyip hazırladıklarından dolayıdır.

4- Ramazan isminin esmâ-i hüsnâ (Allah'ın güzel isimlerin)'dan olduğu sahih ise Ramazan ayı bizzat bununla isimlendirilmiş ve bunda özellikle Allah'ın rahmeti ile günahların yanması dikkat nazarına alınmıştır. Bu mânâ ile oruç ayı, "Allah'ın ayı" olmuştur.

Kısaca Ramazan'ın sözlük mânâsında temizlik, yanmak, keskinlik mânâları bulunduğu gibi, dinî bakımdan günahların yanması, Allah'a izafe mânâları etken olmuştur.

Bir hadis-i Nebevî'de: "Başı rahmet, ortası mağfiret, sonu ateşten kurtulmaktır."[1] diye anlatılan Ramazan ayının en mübarek gecesi, Kur'ân'ın inişine de başlangıç olmuştur. Bu âyette de özellikle bu sıfatla vasıflandırılmıştır.

el-KUR'ÂN, Peygamberimiz Muhammed Mustafa (s.a.v.)'ya özel bir şe-

---

(1) et-Terğîb ve't-Terhîb, II, 94-95.

kilde indirilip, bize tevatürle nakledilen Allah kelamının adıdır ki, mushafların iki kapağı arasında yazılıdır.

Bu isimde iki kırâet vardır. İbnü Kesir kırâetinde vakıf ve vasılda, Hamze kırâetinde yalnız vasılda hemzesiz olarak, diğer kırâetlerde hemze ile okunur. Hemzelisi, "kırâet"den, hemzesizi "karn" maddesindendir. Hemze ile مَقْرُوءٌ yani tilavetle okunan; hemzesizi de parçaları ve mânâsı birbirine yakın, birbirini tasdik eden ve birbirine uygun olan demektir. İmam Şafiî hazretleri bunun hemzesiz olarak Tevrat, İncil gibi herhangi bir maddeden türemeyip Allah'ın kitabının ismi olduğunu söylemiştir.

Katâde ve Atâ yukardaki اَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ "sayılı günler"in Ramazan olmayıp, ilk oruç yani her aydan üç gün veya bunlarla beraber "Aşure" gününden ibaret bulunduğu görüşüne sahip olmuş ve bunun başlangıçta nafile, sonra farz kılınmış olmasında ihtilaf etmekle beraber daha sonra bu âyetle Ramazan orucu farz kılınarak kendisinden öncesinin tamamen neshedilmiş olduğunda ittifak etmişlerdir. Hz. Muaz'ın görüşünün de bu olduğu söylenmiştir. Bunlara göre Ramazan orucunun farz oluşunun delili: يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ *"Ey iman edenler! Oruç size farz kılındı."* âyeti değil, شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذٖى ، فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ *" O Ramazan ayı ki...", "Her kim o aya şahit olursa onda oruç tutsun..."* ilâhî emri olmuş olur.

Fakat âlimlerin çoğunluğuna göre ilk oruç, sünnet ile sabit olmuş ve Ramazan orucunun farziyeti de yukardaki şekilde كُتِبَ عَلَيْكُمْ "oruç size farz kılındı" âyetiyle başlamıştır. اَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ "sayılı günler"den maksat da Ramazan'dır. شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذٖى "O ramazan ayı ki..." âyeti de bunu beyandır. O halde mânâ:

Size orucu farz kılınan sayılı günler, شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذٖى **O mübarek Ramazan ayıdır ki,** اُنْزِلَ فٖيهِ الْقُرْاٰنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدٰى وَالْفُرْقَانِ **âyetleri, furkan ve hidayetten ibaret deliller, tamamı bütün insanlara hidayet olmak üzere Kur'ân bu ayda indirildi.**

İNZAL, bir defada, TENZİL de parça parça indirmek demektir. Kur'ân yirmi üç senede parça parça indirilmiş olduğu halde burada Ramazan ayında inzalinin beyan buyurulması dikkate değer. Bunda üç mânâ vardır:

1- Tefsircilerin çoğundan vârid olan rivayetlere göre Kur'ân Ramazan ayının kadir gecesi denen mübarek bir gecesinde dünya semasına, Beyt-i Mamur'a bir defada indirilmiş, sonra yirmi üç senede tedricen, parça parça yeryüzüne indirilmiştir. Demek ki Kur'ân'ın gerçekleri, yeryüzüne inişinden

önce kâinat âleminde ve yeryüzüne en yakın olan gökte bir Ramazan gecesi toptan tecelli etmiş ve yeryüzüne inişi onu takib etmiştir.

2- Kur'ân bu ayda inmeye başladı, demektir. "Zikr-i Kül, İrâde-i Cüz" cinsinden mecaz olmakla birlikte Muhammed b. İshak'tan rivayet edilmiş, zahir gibidir.

Bu durumda Hira mağarasında اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ *"Rabbinin adıyla oku!"* (Alak, 96/1) âyetinin inişi Ramazan-ı şerifin kadir gecesine tesadüf etmiştir.

Hira mağarası, Ramazan'ın sıcaklığı, gecenin sıkıntısı, pek büyük bir ilâhî gelişmenin başlangıcı olmuş ve bundan itibaren Hz. Muhammed'in büyük kadir ve kıymeti, apaçık âyetler ve açık seçik hak mucizelerle bütün varlık âlemine açıklanıp ilan buyurulmuştur.

Bunda:

"Mübtelâ-yı gama sor kim geceler kaç saat?"

diyecek gamlı kimselere: يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرِينَ *"Ey iman edenler! Sabır ve namazla yardım isteyin. Şüphesiz ki Allah, sabredenlerle beraberdir."* (Bakara, 2/153) mânâsı üzere ne büyük bir müjde vardır! Bu şekilde gönül ehline Allah'ın huzurunda kanlı göz yaşları döktüren nice ıztırab gecelerinin, pek büyük müjdelere, saadetlere başlangıç olduğu bir gerçektir. Ne ilâhî hikmettir ki saadet nurları, gündüzlerin ışıklı alnından çok, gecelerin hüzünlü yüzünden doğar. Çok gülenler ağlamaya namzed olurken, ağlayanlar hele hak yolunda ağlayanlar da gülmeye hak kazanırlar.

3- اُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْاٰنُ Hakkında bu şekilde Kur'ân indirilmiş bulunan Ramazan ayı demektir. Gerçekten Kur'ân-ı Kerim'de bu mübarek aydan başka Allah'ın övgüsüne mazhar olarak ismi açıkça söylenmiş bir ay yoktur. İşte Ramazan ayı, böyle mübarek bir aydır. Bunun için orucun farz oluşu da bu aya tahsis edilmiştir. Adı geçen sayılı ve sınırlı günler, işte bunun günleridir. Bu bakımdan فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ **siz müminlerden her kim bu mübarek ayda şahit ve hazır veya bu mübarek aya şahit olursa bunda oruç tutsun.** شُهُودٌ Şühûd, esasen "gıyâb" karşılığı huzur demektir ki şehadet ve müşahede de bu huzur cümlesindendir. Şehrin, zaman süresi olarak bunun mefûlü fihi veya mef'ûlü bihi olması muhtemeldir. Birincisine göre, bu ayda bilfiil hazır olan yani vatanında mukim olup yolcu olmayan, demektir. İkincisi de şehri, açık ilim ile müşahede eden demektir. Zaman ise müşahede edilemeyeceğinden buna şühûd, aklî bakımdan hazır demek olan kesin bilgi veya hilalin görünmesi mânâların-

dan birini ifade eder. Bunun da iki mânâya ihtimali vardır:

a) Her kim hilâli görürse tutsun, demektir. Bunda göremeyenler hakkında bir şey söylenmemiştir.

b) Herhangi biriniz hilali görürse her biriniz tutsun, demektir. Bunda da şühûd ve şehadet ilmin sebepleri olarak sabit ve muteber bir şahit ile de Ramazan'ın tutulabilmesi caiz olur.

Buna göre فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ ifadesinin şu mânâlara ihtimali vardır:

1- Sizden her kim Ramazan'da mukim ise onu tutsun.

2- Sizden her kim Ramazan'ı kesin olarak bilirse onu tutsun.

3- Sizden her kim Ramazan'ın hilâlini görürse onu tutsun.

Birinci ve ikinci mânâya göre "şehr" hakikatiyle bütüne sarf edilecek olursa, vücub tamamında yöneleceğinden Ramazan'da oruç tutmak mümkün olmaz. Halbuki farz olan budur. Bundan dolayı aya şahit olmak, ayın bir kısmına şahit olmak mânâsınadır. Bu iki mânâya göre ilmin sebeplerinden söz edilmemiştir. İkinci ve üçüncüde gelecek yolcu bölümü tahsis edici, birincisinde ise adîl (denk)dir.

Fahreddin Râzî der ki: "Vâhidî ve Keşşâf sahibi gibi birçok muhakkikler (kritikçiler) birinci mânâyı almışlardır. Fakat bana göre ikincisi daha evlâdır. Çünkü haziften uzaktır.."(1) Kısaca burada "hilâli görmek mânâsı" zaruri değildir. O halde ilmin sebepleri söylenmemiştir. Bunu araştırmak lazım gelecektir.

Bu meselede ilmin sebepleri için ictihada cevaz (izin) var mıdır? Şühûd, (şahid olmak), hazar (mukîm, seferde olmamak) ile veya aklın huzuru demek olan kesin bilgi ile tefsir edildiği takdirde, araştırmadan sonra bu konuda başkaca bir nass (dinî delil) yoksa ilim sebepleri hakkında ictihada cevaz olması lazım gelir. Bunun için bazıları başka nass yok zannıyla gök bilimi hesaplarıyla da amel olunabileceğini söylemişlerdir. Fakat selef âlimlerinin çoğunluğuna göre başka nass mevcut olduğundan bu mesele ictihat konusu değildir. Çünkü bu âyet, bu tefsire göre herhangi bir şey söylememiş ise de bu konuda kitab ve sünnetten müteaddit nasslar vardır.

Önce Kitab'dan يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ *"Ey Muhammed! Sana hilâlleri soruyorlar. De ki o insanlar için vakitlerdir."* (Bakara, 2/189) âyeti gelecektir. Bu bize kesinlikle gösterir ki, şer'an vakti tayin eden delil, hilaldir. Hilal ise göreceğimiz üzere görünenin adıdır. Bundan başka hilâlin nasıl bilineceğini hadis-i şerifler göstermiştir.

(1) Fahru'r-Râzî, a.g.e., V, 88.

1- اَلشَّهْرُ تِسْعَةٌ وَعِشْرُونَ لَا تَصُومُوا حَتَّى تَرَوْهُ وَلَا تُفْطِرُوا حَتَّى تَرَوْهُ فَاِنْ غُمَّ عَلَيْكُمْ فَاقْدِرُوا لَهُ "Ay yirmi dokuzdur. Görmedikçe tutmayın ve görmedikçe yemeyin. Eğer üzeriniz bulutlanırsa miktarını hesab ediniz."(1) Acaba bu miktarı hesap ne demektir? Bunu da şu hadisler göstermiştir:

2- لَا تَصُومُوا حَتَّى تَرَوُا الْهِلَالَ فَاِنْ غُمَّ عَلَيْكُمْ فَاقْدِرُوا ثَلَاثِينَ "Hilâli görünceye kadar oruç tutmayın. Üzeriniz bulutlanırsa otuz günü ölçü yapınız." (2)

3- صُومُوا لِرُؤْيَتِهِ وَاَفْطِرُوا لِرُؤْيَتِهِ فَاِنْ حَالَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ مَنْظَرِهِ سَحَابٌ اَوْ قَتَرَةٌ فَعُدُّوا ثَلَاثِينَ "Hilâl görüldüğü için tutunuz ve görüldüğü için bozunuz. Eğer sizinle hilalin manzarası arasına bir bulut veya pus girerse otuzu sayınız." (3)

4- صُومُوا رَمَضَانَ لِرُؤْيَتِهِ فَاِنْ حَالَ بَيْنَكُمْ غَمَامَةٌ اَوْ ضَبَابَةٌ فَاَكْمِلُوا عِدَّةَ شَهْرِ شَعْبَانَ ثَلَاثِينَ وَلَا تَسْتَقْبِلُوا رَمَضَانَ بِصَوْمِ يَوْمٍ مِنْ شَعْبَانَ "Ramazan'ı göründüğü için tutunuz. Eğer aranıza bir bulut veya sis girerse, Şaban ayının sayısını otuza tamamlayınız. Ramazan'ı, Şaban'dan bir gün oruç tutmakla karşılamayınız." (4)

5- ... اَلشَّهْرُ هٰكَذَا وَهٰكَذَا الخ "Yani ay kâh otuz ve kâh yirmi dokuz olur. Görürseniz tutunuz, görürseniz bozunuz. Eğer bulutlu olursa otuzu sayınız." (5)

İşte bunlar ve benzeri sahih hadisler, يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ *"Ey Muhammed! Sana hilalleri soruyorlar. De ki: Onlar vakitlerdir..."* (Bakara, 2/189) âyetine uygun olarak فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ *"Sizden her kim o aya şahit olursa onda oruç tutsun."* âyetindeki aya şahit olmanın geçerli şer'î sebeplerini beyan etmişlerdir. Bundan dolayı bu meselede içtihada yer yoktur. Bu husus gösteriyor ki, şer'an bir hilalden itibaren ayın en yüksek ölçüsü otuz gündür. Otuzun tamam olduğu bilinince başkaça hiçbir delile ihtiyaç yoktur. Fakat ay bazan yirmi dokuz da olur. O zaman delile ihtiyaç vardır. Bu delil, hilalin görülmesidir. Yani delil getirerek bilmek değil, görerek bilmektir. Görerek bilmek mümkün olan yerlerde ehlinden buna dayanan şahitliğin de genel olarak geçerli bir delil olduğunda şüphe yoktur. Nassların araştırılmasına göre, görmeyi duymakla amel etmek, görmeye dayanan bilgi ile ameldir.

Bundan başka يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا ، مَنْ ، مِنْكُمْ Ey İman edenler!.., her kim..., siz-

(1) Buharî, Savm, 11; Müslim, Sıyâm, 3,6,9; Ebu Davud, Savm, 4; Nesâî, Siyâm, 10,11,13; Darim, Savm, 2,5; Muvatta, Sıyam, 1,3; Ahmed b. Hanbel, II, 5,63,456.

(2) Buharî, Savm, 11; Müslim, Sıyâm, 31; Nesâî, Sıyâm, 10; Muvatta, Sıyâm, 1,3; Ahmed b. Hanbel, II, 63,456 III, 341.

(3) Müslim, Siyâm, 20; Tirmizî, Savm, 5; Darimî, Savm, 2; Feyzu'l-Kadir, IV, 215 (No: 5066).

(4) Ebu Davud, Savm, 7; Nesâî, Sıyâm, 14.

(5) Müslim, Sıyâm, 4,10,12,15,16,23,26,27; Buharî, Savm, 11, Talak, 25; Ebu Davud, Savm, 4; Nesâî, Sıyâm, 16,17; İbn Mace, Sıyâm, 8; Ahmed b. Hanbel, I, 184, II, 28,43,44.

den.. ifadeleriyle oruç hitabı, genel bir hitaptır. Bu gibi şer'î hükümlerde ve ilâhî hukukta fert üzerine hüküm, toplum üzerine hükümdür. حُكْمِي عَلَى الوَاحِدِ حُكْمِي عَلَى الجَمَاعَةِ *"Bir kişi üzerine hükmüm, cemaat üzerine hükmümdür."* (1) Bunun için herhangi bir mümin üzerine hilalin görülmesiyle orucun vacib olduğu sabit olunca, delalet yoluyla diğerlerine de vacib olur. Bu vücûb ve sabit olma durumu ise ancak o müminin görüp şahit olmasıyla olur. Bu şehadet, ferdî şekilde ise vücûb yalnız işitenlere sirayet eder. Yok eğer toplum halinde ise ve bir mahkeme huzurunda sabit ise o zaman da umûma sirayet eder. O halde sözü şahit olmaktan şahitliğe nakledelim:

Oruç, مَحْضُ حَقِّ اللهِ "sırf Allah'ın hakkı", iftar ve bayram, kulların hakkıdır. Şer'î kaideye göre kul hakkı ile ilgili hususlarda amel, en az iki adil şahide bağlıdır. Fakat kul hakkı bulunmayan ve yalnız Allah'ın hakkı olup, sırf dinî mahiyette bulunan hususlarda âdil ve şahidin tek olarak verdiği haberle de amel etmek caizdir. Buna göre bayram için bir kişinin şahitliği asla kafi gelmez ise de Ramazan için bunun cevaz ifade edebilmesi mümkündür. Ancak bunun açık bir durumla tekzib edilmemesi (yalanlanmaması) de şarttır. Açık bir halin tekzib edebileceği habere sahih haber gözüyle bakılmaz. Bu yüzden Hanefî imamları ittifakla demişlerdir ki, gökte bir illet bulunduğu, yani hava açık olmadığı zaman Şevval ve Zilhicce için en az iki âdil şahidin, Ramazan için yalnız adil bir kişinin şahitliği kabul edilebilirse de, gökte illet bulunmadığı zamanlar, ihbarlar için, ilim ifade edebilecek kalabalık bir topluluğun şehadeti lazımdır. Bunun dışındakiler kabul edilmez. Çünkü ayın yirmi dokuzuncu günü hilali araştırmak bütün müminlere farzdır. Bu bakımdan bunu birçok insanlar layıkiyle arayıp gözettiği ve gökte bir engel de bulunmadığı halde birkaç kimsenin görüp de diğerlerinin gözleri sağlam ve engelden uzak bulunmakla beraber görememiş olmaları âdet olarak mümkün olmaz. Bu yüzden, bu halin zahiri, "gördük" diyen birkaç kişinin şahitliğini yalanlar. Bunların hatasına veya bir hayal görüp, hilal sandığına yahut da aklî imkanlarına dayanarak yalan söylemiş oldukıarına ihtimal verilir. "Ahkâmü'l-Kur'ân"da der ki: "Bu, sahih bir asıldır. Akıllar sahih olduğuna hükmeder, şeriatin emrinin kuruluşud a bunun üzerinedir. Bunda hata, büyük zarara sebep olur. Bu yüzden halka şüpheler vererek dinlerini karmakarışık edebilirler. Bunun için Hanefi imamları, şer'î hükümlerden bütün insanların bilmeye ihtiyacı olan hususların sabit olmasının yolu, feyiz alma ve ilmin gereği olan haberler olabileceğini ve bu gibileri ahad haberle isbatın caiz olmadığını söylemişlerdir."(2)

(1) Keşfü'l-Hafâ, 1, 436 (1161).
(2) el-Cessâs, a.g.e., 1, 251.

Fakat gökte illet bulunduğu zaman böyle görünür halin yalanlanması olamayacağından Allah'ın hakkı olan Ramazanda bir, kulların hakkı olan bayramlarda iki âdil kimsenin şahitliğini yalanlamaya da kimsenin hakkı yoktur.

Bundan şu da anlaşılır ki, görünür durumun yalanlanması, müminlerin farzı yerine getirmek için grup grup hilali aramaya çıktıkları zamandır. Yoksa bu vazife ihmal edilir de araştırma tek tük birkaç kişiye kalırsa, gökte illet bulunmadığı halde vazifeyi yerine getirmeyenlerin, getirenleri yalanlamaya hakları kalmaz. Halin görünüşü, o birkaç kişiyi yalanlayıcı olmaz. Müteahhir (sonraki) âlimler, bu dereceye düştükleri için büyük bir kalabalık şartından vazgeçerek diğer mezheblerde olduğu gibi mutlak olarak iki âdil şahit ile yetinmeye lüzum hissetmişlerdir.

Kısaca oruç, herkese farz-ı ayn olduğu için şer'an ayın sabit olma sebebi de herkes için mümkün olan hilâli görmeye, olmadığı halde otuz gün ölçüsüne bağlanmıştır. Bu yüzden ayın yirmi dokuzunda hilâli aramak herkese en azından farz-ı kifaye olarak farzdır.

Gök bilimi hesaplarına gelince:

1- Bu hesap üzerine ay genel olarak ne yirmi dokuz, ne de otuzdur. İki kavuşum veya iki hilâl arasındaki gök bilimi ayı, yirmi dokuzla otuz arasında daima kesirlidir. Ortalaması ise yirmi dokuz buçuk gün eder. Halbuki oruç, sabit olması için gün ölçüsüne bağlıdır. Şu halde gök bilimi hesabı, esas ölçüden hariçtir.

2- Gökbilimi hesabı ile hilâli bilmek, görmeye dayanan bir ilim değil, delil göstermeye dayanan bir ilimdir. Bu bakımdan delil gösterme yerlerinde geçerli olsa da, görme mevkiinde olamaz.

3- Bu delile dayanan ilim, fen ehli olan ileri gelenlere mahsustur. Bu esas alındığı takdirde halk taklide zorlanmış, oruç farzlarını eda için ibadetinde mutlaka ileri gelenlerin aracı olmasına mecbur kılınmış ve görerek bilme zevkinden mahrum edilmiş olur.

Böyle olmaması içih hilâl hesabını anlayacak kadar gök bilimi tahsilinin de müslümanların hepsine farz-ı ayın kılınması lazım gelir ki, bu da umumi olan İslâm dininin kolaylık esasına aykırı bir teklif olur.

4- Ay ve güneşin bir araya gelmesi, gizli ve izafi işlerdendir. Bunun açık delili, ayın görülmesidir. Şer'an gizli işlerde bir şeyin delili, o şeyin yerine konulacağından, görmeye itibarın zaruri olması lazım gelir. Halbuki hesap [illegible]

alındığı takdirde ölçünün, hilalin görülmesine değil, kavuşumun meydana gelip, bitmesine bağlı olması lazım gelir. Bu bakımdan hesap açısından hilalin görülmesine itibar etmenin ne fen açısından, ne de din açısından bir mânâsı olmaz. Bu gibi hikmetlere dayanarak, gökbilimi hesabına itibar hakkında bir nass varid olmamıştır.

Bu da fennin mutlak kıymetsizliğinden değil, belki oruç konusu nokta-i nazarından genel olamayacağı içindir. Gök bilimi tahsili, herkese farz kılınacak ilk derecedeki tahsillerden olamayacağı için buna karşılık senenin bazı mukaddes günlerinde müslümanlara hilâli aramayı öğretecek rasathaneler yaparak herkesin bu zevkleri tatması için teşviklerde bulunmak, elbette daha güzeldir.

Görülüyor ki muteber olan haber, görmeye dayanan bilgiyi nakil demek olan ve zahiren tekzib edilemeyecek bulunan adil kimsenin şahitliğidir. Yoksa hiç kimse şüphe etmez ki, para için din ve vicdanını satıp, yalan yere şahitlik edebilecek birkaç fasıkın ihbarına itimat etmektense hesapla amel etmek daha evladır.

Peygamberimiz, Şaban'ın son günü orucu ile Ramazan karşılamayı da yasakladığı için, Şaban olduğu bilinen bir günde yalan bir haber ile oruç tutmak veya Ramazan olan bir günde yalan bir haber ile bayram yapmak da günah olacağından bu konuda ihtiyat lazımdır. Bundan dolayı büyük bir çoğunluğun şahitliği bulunmadığı zaman dinlenecek şahitler hakkında gök bilimi hesabını, halin zahiri gibi muteber tutmak, zamanımızın durumuna uygun olacaktır. Müslümanlar, her halde hilâli arama farîzasını unutmamalıdırlar.

Özetle orucun vücubunun sebebi, hilâli görmektir. Daha doğrusu ayın bir bölümünü görmektir. Yirmi dokuzda hilali görmekle, bu olmadığı takdirde otuza tamamlamakla hazar halinde Ramazan ayına girmiş olan her mükellef mümine bu ayda oruç tutmak farzdır.

وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا **Her kim mühimce hasta,** اَوْ عَلٰى سَفَرٍ **yahut bir yolculuk üzerinde ise,** فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ **bunların orucu da Ramazan'dan başka günlerden tutamadıkları günler sayısıncadır.**

Yani bunlara Ramazan'da ruhsat vardır, tutmayabilirler. Tutmazlarsa diğer günler adedi adedine kaza etmeye borçludurlar. Kaza ettikleri takdirde günahkâr olmazlar. Fakat mukim ve sağlıklı olanlara bu ruhsat yoktur. Onlar kazaya bırakırlarsa, farzı terk etmekle günahkâr olurlar. Bilerek bozdukları takdirde kazadan başka keffaret de lazım gelir. İşte yazılmış orucun sayılı günleri, Rama-

zan ayı ile beyan ve farziyeti kesinlikle te'kid edildikten sonra mazeretlerin itibardan düştüğü zannedilmemesi için hastalık ve yolculuk mazeret ve ruhsatları da tekrar zikredilmiştir.

Bu tekrar dolayısıyla, yukardaki âyetlerin Ramazan orucu hakkında olmadığı ve olsa bile, ilk duruma ait olan muhayyer vücub hakkında olup bu kesin ifade ile neshedilmiş bulundukları ve bu yüzden, وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ *"Ona dayanıp kalanlara bir fidye gerekir."* fıkrasının tekrar edilmediği cihetle tamamen neshedilmiş olduğu, "itâka"yı güç yetmek ile tefsir eden birçok müfessirler tarafından ortaya atılmıştır.

Fakat burada "itâka"nın mânâsı, zor dayanmak olup, bunun neshedilmediği ve en azından çok yaşlı ve iyileşme ümidi kalmayan hasta haklarında neshedilmediği sabittir. Şâfiî'ye göre gebe ve emzikli kadına da şamil ve hatta çok yaşlı olana fidyeyi vacib görmeyen İmam Mâlik'e göre bu nass, kaza borcu olup da gücü yeterken senesi içinde kaza etmeyenler hakkında sabit olduğu yukarda izah edilmişti. Burada tekrar edilmemesi, neshedildiğinden değil edaya mahsus geçici mazeret olan hastalık ve yolculuğun zikri ile eda ve kazayı içine alan, devamlı mazeret olan güç zayıflığının daha evla bir yolla sabit olduğunun anlaşılmasından dolayıdır.

Bu noktayı şu da kuvvetlendirir: يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ **Allah böyle orucu farz kılmakla sizi zora, sıkıntıya sokmak istemez, tersine size kolaylık vermek ister.**

Hastalık ve yolculukta ise bazen zorluk olabilir. Bunun kolaylığı da yemeye ruhsattır.

Buna göre zararı gerektiren ve zorluk olacak mazeretler hakkında ruhsatlar vermiştir. Bu hikmetten dolayıdır ki, oruca niyet edip de oruçlu olduğunu unutarak yiyip içen veya karı koca ilişkisinde bulunan kimsenin orucunun bozulmayacağı nebevî hadiste beyan buyurulmuş ve buna "Allah'ın ziyafeti" denmiştir.[1]

Yine bu kolaylık esasından dolayı bunama, delilik gibi teklife engel bir hali bulunmayan ve az çok genel hitapla mükellefler arasında dahil bulunan; aklı başında, fakat edâ olsun kaza olsun oruca zor dayanabilecek, oruç bütün gücünü tüketip zarar verecek olan ve normalde günden güne yıpranıp kötüye giden çok yaşlı erkekler ve kadınlar, aynı şekilde genç olduğu halde iyileşmesi ümitsiz bir müzmin hastalıktan dolayı ihtiyarlar gibi güçsüz bulunan zayıflar hakkında da

(1) Buhârî, Savm, 26; Ahmed b. Hanbel, II,395.

malî kudretleri bulunmak şartıyla yukardaki fidye ruhsatı haydi haydi sabittir. Çünkü bunlar için kaza da bir zorluk alacağından kolaylık fidye şeklindedir.

Kısaca Cenab-ı Allah, zor gibi görünen orucu farz kılmakla esasen mümin kullarını hayat mücadelesine, zorluktan kurtarıp, kolaylığa ve rahatlığa kavuşturmayı dilemiştir. Oruçla kolay kolay nefisle cihad etmeye alışılacak, lüzumunda sabır yolları öğrenilecek, hayatın zorlukları yenilecek, ahiret saadetine erişilecektir.

Fakat böyle zorlukları, kolaylığa çevirecek olan oruç; hastalık, yolculuk ve ihtiyarlık gibi bazı durumlarda kolay olmaz da zor olabilir. İşte o zaman da kaza veya fidye kolaylığı ve ruhsatı meşru kılınmıştır. Hatta zahirîler, bu âyetlerin zahirine bakarak yolculukta dört rekatlı namazları iki rekat kılmak gibi, orucu yemenin vacib olduğunu bile söylemişler, yolcu olana başka günlerde oruç tutmak farzdır, demişlerdir. لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصِّيَامُ فِى السَّفَرِ *"Yolculukta oruç tutmak iyilikten değildir."* (1) hadisini de delil getirmişlerdir. Ebu Hüreyre (r.a.) de buna dayanarak "Yolculukta oruç tutana yine kaza lazım gelir."(2) demiştir. Fakat bundan başka bütün sahabe, tâbiîn ve fıkıh âlimleri yolculukta orucun namaz gibi olmayıp, caiz olduğunda ve tutarsa kaza lazım gelmeyeceğinde ittifak halindedirler. Bu konuda Ebu Hüreyre şâzdır. Çünkü Peygamber (s.a.v.) Efendimiz'in yolculukta oruç tuttuğu, müstefîz haberle sabittir.

Ebu Saîd el-Hudrî, Enes b. Malik, Cabir b. Abdullah, Ebu'd-Derdâ, Seleme b. Muhabbık ve İbnü Abbas (r.anhüm) yolculukta Peygamberimiz'in oruç tuttuğunu rivayet etmişlerdir. Bundan başka Hamze b. Amr el-Eslemî (r.a.) Resulullah'a: "Ben yolculukta oruç tutarım." dediği zaman Peygamber efendimiz'in: اِنْ شِئْتَ فَصُمْ وَاِنْ شِئْتَ فَاَفْطِرْ "Dilersen oruç tut, dilersen ye." (3) buyurduğu da sabittir. Adı geçen Hamze, Urve b. Zübeyr ve Ebu Meravih ikamet halinde ve yolculukta dehir (sene) orucu tutarlardı.

Bu âyetlerde ise hasta ve yolcuya orucu yemenin vaçib olduğuna dair bir işaret yoktur. Bu bakımdan لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصِّيَامُ فِى السَّفَرِ *"Yolculukta oruç tutmak iyilikten değildir."* hadisi de bazı özel durumlara mahsustur. Nitekim Mekke'nin fethi yılında Peygamber'le ashab, Ramazan'da oruç tutmuşlardı. Sonra Resûlullah (s.a.v.): "Düşmanınıza yaklaştınız, yemek sizin için daha kuvvetlidir. O halde if-

---

(1) Buharî, Savm, 36; Müslim, Sıyâm, 92, 103; Tirmizî, Savm, 18, 19; Ebu Davud, Savm, 43; Nesaî, Sıyâm, 46,47,48,49; İbnü Mace, Sıyâm, 11; Ahmed b. Hanbel, III, 229,319,352,399.

(2) el-Kurtubi, a.g.e., II, 280.

(3) Buharî, Savm, 33; Müslim, Sıyâm, 103,104; Tirmizî, Savm, 19; Muvatta, Sıyâm, 24; Dârimî, Savm, 15; Ahmed b. Hanbel, VI, 46,183,202,207.

tar ediniz." buyurdu. Ebu Saîd el-Hudrî: "Vallahi ben bu emirden önce görüyordum ki Resûlullah ile beraber tutuyordum." demiştir. (1)

Bu sefer, Ramazan'ın onu geçtikten sonra vâki olmuş ve yeme emri "Usfan" ile "Emeç" arasında "Kadîd" denen yerde verilmiştir. Demek ki, لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ "iyilikten değildir..." hadisi bu gibi özel sebeplere mahsustur. Bundan dolayı yolculukta oruç yasak değil, belki وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ *"Oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır."* mutlak ifadesiyle daha faziletlidir bile.

Hz. Enes de: "Biz وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ *"her kim hasta veya yolculukta olursa..."* âyeti nazil olduğu vakit yolculuklarımızda aç acına gider ve konakladığımız zaman da karnımız doymazdı. Fakat bugün tok olarak gidiyoruz ve tok olarak konaklıyoruz." demiş ve uşağına yolculukta orucu emretmişti.

Cenab-ı Allah'ın bu ruhsatı, kolaylaştırmak içindir. Yolculuktaki namaz gibi azimet mânâsında değildir. Hasta için yemenin vacib olmadığı üzerinde ittifak edilmişken zahirîlerin yolculukta yemeyi vacib saymaları doğru olamaz. Zaman olur ki, hasta ve yolcu için, vaktinde herkesle beraber eda olarak tutmak, daha sonra yalnız başına kaza olarak tutmaktan daha zor olabilir. Bu da kolaylık dileğine aykırı olur.

Kısaca Allah, kolaylık ister. Bir de: وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ **Ayın günlerinin sayısına göre eda veya kaza olarak orucun sayısını tamam etmenizi,** -Âsım'dan Ebu Bekir Şube rivayeti ve Yakub kırâetinde "kâf"ın fethası ve "mim"in teşdidi ile وَلِتُكَمِّلُوا الْعِدَّةَ okunduğuna göre: sayıyı tamamlamanızı, وَلِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْ **ve size hidayet etmesine veya hidayet ettiğine hamd ederek Allah'a tekbir ve tazîminizi,** وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ **ve sizin gibi müminlerden beklenen şükrünüzü ister.**

Bu bağlamaya göre وَلِتُكْمِلُوا tamamlamanızı, وَيُرِيدُ لِتُكْمِلُوا tamamlamanızı ister demektir ki, "lâm"lar tâ'lil olmayıp, يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ *"sizi temizlemek ister"* (Maide, 5/6) يُرِيدُونَ لِيُطْفِؤُا *"Söndürmek istiyorlar"* (Saff, 61/8) âyetlerindeki "lâm"lar gibidir. Fakat "lâm"ları talile yorarak âyetin sonunda شَرَعَ كُلَّ ذٰلِكَ *"Allah bütün bunları böyle meşru kıldı."* ifadesinin takdir edilmesi, ince ve hoş bir leff ü neşri içine almakla daha beliğ olduğunu Keşşâf sahibi beyan eder. (2)

Bu durumda mânâ: "Allah kolaylık ister, zorluk istemez. Sayıyı tamamlamanız için, Allah'ın size hidayetine hamdederek kendini tekbir ve tazim etmeniz için ve bir de şükredesiniz diyedir ki, Cenab-ı Allah bütün bunları, böyle meşru

(1) Buharî, Savm, 34, Cihad, 106, Meğazi, 47; Müslim, Sıyâm, 88,102; Dârimî, Savm, 15; Ahmed b. Hanbel, I, 266,334, V, 376.

(2) Zemahşerî, el-Keşşâf, I, 336-337.

kıldı." Yani şahide ayın orucunu, hasta ve yolcuya yemenin mübah oluşunu ve yedikleri takdirde aynı sayıyı gözeterek kazayı meşru kıldı. Sayıyı tamamlamak, sayıyı gözetmenin; tekbir, öğrettiği kaza şekli ve fıtır sorumluluğundan çıkışın; şükür de ruhsat ve kolaylığın illeti olur. Her iki mânâya göre Ramazan orucunun günlerin sayısı ile tamamen tutulması ve bayram ayı görülmedikçe otuzun tamamlanması, Allah'ın isteğidir.

Kazada sayıyı gözetmenin istenmiş olması, edada sayıyı tamamlamanın istenmiş olmasından dolayıdır ve kazanın vücub sebebinin, edanın vücub sebebinden ibaret bulunmasından kaynaklanmaktadır. Sayı, her günün kendi orucuna sebep ve ölçü olduğunu gösterir. O halde ayın görülmesi, icmâlî sebeb olmakla beraber tafsilî sebeb, günlerdir. Bunun için oruç, ilk önce sayılı günler olmak üzere farz kılınmış, ay, bunun beyanı olmuştur. وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ "sayıyı tamamlamanız için..." sözü, 'ay'ı günlerin sayısına bağlamıştır. Bundan dolayı Ramazan'da birkaç oruç yiyen kimsenin, bütün ayı kaza etmesi gerekmez.

Yukarıda اَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ "sayılı günler", sonuçta وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ "sayıyı tamamlamanız için" denilmeyip de sadece وَلِتُكْمِلُوا الشَّهْرَ "ayı tamamlamanız için..." denilseydi böyle olması lazım gelirdi. Hatta gecesiyle, gündüzüyle bütün ayın bir oruç olması gerekirdi. Demek ki, Ramazan'ın içinde mükellefiyetin değişmesi, muteberdir. Ortasında büluğa erenler sorumlu olduğu gibi, sorumluluk şartlarını kaybedenlerden de düşer. Yine aynı şekilde Ramazan'ın başında ikamet halinde olan bir kimse, Ramazan içinde yolculuğa çıkarsa yine ruhsata kavuşur. Ancak oruçlu olarak çıktığı günü, bu ruhsata dahil olmaz. Çünkü اَوْ عَلٰى سَفَرٍ "veya bir yolculuk üzerinde olursa..." buyurulmuştur. Sayı da gün üzerine kurulmuştur.

Vücûb sebebi, yalnız başından ayın görülmesi olsaydı, bunlar caiz olmazdı. Bununla beraber başından tamamına bir niyetle de oruç sahih olabilir. Çünkü ayın görülmesi, icmâlî bir sebeptir.

ALLAH'I TEKBİR (Allah'ı Ululama): Esasen Allah'ı tazîm ve saygı demektir ki, üç mânâ ile olur:

a) Akd-i kalb (kalbin bağlanması),

b) Söz,

c) Amel.

a) Akd-i Kalb (kalbin bağlanması) Allah'ın birliğine, adaletine itikatla marifetin sağlamlığı ve şüphelerin yok oluşudur.

b) Söz, Allah'ın yüce sıfatlarını ve güzel isimlerini ikrardır.

c) Amel de namaz, oruç ve diğer farzlar ve şer'an caiz görülmüş şeyler gibi kulluk amelleriyle ibadet etmektir.

Bu söz ve amelin makbul olması da, kalbin itikadına yani imana bağlıdır. Çünkü: وَمَنْ اَرَادَ الْاٰخِرَةَ وَسَعٰى لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَاُولٰٓئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا *"Her kim mümin olarak ahireti ister ve onun için çalışmasını da yaparsa, işte onların çalışmaları makbul olur."* (İsrâ, 17/19) âyetinde çalışmanın makbul oluşu, mümin olmak durumuyla kayıtlanmıştır.

İtikat ve iman oruca mahsus olmayıp, her ibadette geçerli olduğu ve diğer ibadetler, çeşitli sebeplere bağlı olup Ramazan orucuna dayalı bulunmadığı cihetle bu âyete uygun olan mânâ, bu tekbirin, Ramazan'ın sayısını tamamlamaya bağlı olarak bayrama işaret olması ve buna layık olan da tekbir lafzının açıkça söylenmesidir. Tekbir lafzı, "Allahü Ekber" demektir. Bunun en mükemmel bir şekli de tehlil ve hamdi de içine alan: اللّٰهُ اَكْبَرُ اللّٰهُ اَكْبَرُ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاللّٰهُ اَكْبَرُ اللّٰهُ اَكْبَرُ وَلِلّٰهِ الْحَمْدُ 'dir ki "tekbir" adıyla bilinmektedir.

Bu âyette tekbirin عَلٰى ile sılalanma (ulanma)sı da hamd mânâsının kapsamına dayalı olduğundan buna pek uygundur.

Bu tekbirin ise, insanın Şevval hilalini gördüğü zaman kendi içinden yapacağı tekbir olması caiz olduğu gibi, selef âlimlerinden birçoğunun anladığı şekilde bayram namazına çıkarken yapılan tekbir veyahut bayram namazının tekbirleri olması da caizdir. Yani her biri muhtemeldir. Bunlardan birine özel bir delalet yoktur. Bu bakımdan bunların biri, âyet ile vacibdir, denilemez. Açık veya gizli olması vacibdir, hiç denilemez.

İbnü Abbas hazretlerinden rivayet ediliyor ki: "Müslümanlar, Şevval hilâline baktıklarında bayramlarını bitirinceye kadar tekbir almaları, üzerlerine haktır. Çünkü وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْ *"sayıyı tamamlamanız için ve size hidayet etmesi üzerine Allah'ı tekbir etmeniz için..."* buyurulmuştur."[1]

Hz. Ali, Ebu Katâde, İbnü Ömer, Saîd b. Müseyyeb, Urve, Kasım, Harice b. Zeyd, Nâfi b. Cübeyr b. Mut'ım ve diğer ashab-ı kiramdan rivayet edilmiştir ki, bayram günü musallaya (bayram namazgahına) çıktıkları vakit tekbir alırlardı.

Ebu Bekr Râzî "Ahkâmü'l-Kur'ân"da bunları nakl ederken derki: "İbnü Abbas'ın azadlısı Şu'be şöyle demiştir: "Ben İbnü Abbas'ı musallaya (cemaatle na-

(1) el-Kurtubî, a.g.e., II, 306.

maz kılınan yere) yedip götürürdüm. İnsanların tekbir aldığını işitir; "İnsanlara ne oluyor? İmam tekbir mi aldı?" derdi. Ben: "Hayır!" derdim. O da: "İnsanlar deli midirler?" derdi.

Bundan anlaşılıyor ki, İbnü Abbas musalla yolunda tekbiri hoş görmemiştir. Bu, delalet eder ki, O'na göre âyetteki tekbirden maksat, imamın hutbede aldığı o tekbirdir ki, insanlar da beraber alabilirler. Hilal tekbiri rivayetinde de açıkça söylenmenin vacib olduğuna dair bir delalet yoktur. (1)

Bu delillerin özü olmak üzere Hanefî mezhebinde tercih edilen şudur ki, bu tekbirlerin hiç biri vacib değildir. Bayram hilalini görünce gizlice genel mânâsıyla tekbir müstehabtır. Peygamber (s.a.v.)'den ve sadr-ı evvelden (ilk asır müslümanlarından) rivayet edildiği için bayramlarda musallaya giderken ise tekbir sünnettir. Ancak Ramazan bayramında gizlice ve kurban bayramında açıktan almak müstehabdır.

Âyetteki tekbir, mutlak olduğu için bütün bunları kapsamına alırsa da hepsinin vacib olduğunu ifade etmez. Nihayet bayramın gelişi ile mutlak bir tekbirin vacib olduğunu ifade ederse, o da bayram namazı ve ondaki tekbirler olabilir. Şu halde mânânın özü: "Ramazan'ı tamamlayıp, tekbir alarak bayram namazını kılınız." demek olur. وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ "Gerek ki şükredersiniz" ifadesi de bayram sevincini ve bayramın bir şükran tarzı ile yapılması hususuna özel bir işareti içerir. Bu şekilde oruç farizasının ta yukarıdaki كُلُوا ... وَاشْكُرُوا *"yiyiniz.. ve şükrediniz"* (Bakara, 2/172) emirlerine uygunluğu ne kadar anlamlı olmuştur. Bu cümlelerle, bu âyette Cebriye mezhebini iptal edecek deliller vardır.

Rivayet edildiğine göre Arabinin birisi, Resûlullah (s.a.v.)'e: اَقَرٖيبٌ رَبُّنَا فَنُنَاجٖيهِ اَمْ بَعٖيدٌ فَنُنَادٖيهِ "Rabbimiz yakın mıdır, gizlece münacat mı edelim? Yoksa uzak mıdır, bağıralım mı?"(2) diye sormuştu. Bu sebeple Cenab-ı Allah, tekbir ve şükrana layık olan ilâhî zatını tarif edip vasıflandırarak, duanın oruçla kuvvetli ilgisini anlatmak ve hükümlerinin icrasına riayet edilmesini emretmek için, hitabı değiştirmekle Resulüne buyurmuştur ki:

وَاِذَا سَاَلَكَ عِبَادٖى عَنّٖى فَاِنّٖى قَرٖيبٌ اُجٖيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ اِذَا دَعَانِ

---

(1) Ebu Bekr Razî, Ahkamü'l-Kur'ân, I, 179.

(2 Abdulfettah el-Kazî, Esbabu'n-Nüzûl, (Kahire) s.26; Buhari, Meğazi, 38; Müslim K. ez-Zikr ve'd-Duâ (daavât), 44,45; Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 402.

فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ ﴿١٨٦﴾

Meâl-i Şerifi

186- Şayet kullarım, sana benden sordularsa, gerçekten ben çok yakınımdır. Bana dua edince, duacının duasını kabul ederim. O halde onlar da benim davetime koşsunlar ve bana hakkıyla iman etsinler ki, doğru yola gidebilsinler.

وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي **Kullarım, sana benden sorduklarında cevabı şudur:** فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ **Ben, gerçekten yakınım, yani bana dua ettiği vakit, dua edenin duasını kabul ederim, onu her halde bir cevab ile karşılarım.** Demek ki, Allah'ın yakınlığının mânâsı, bu şekilde çabucak kabul etmektir. Yer yakınlığı, cihet yakınlığı demek değildir.

Allah'ın zatının bu şekilde vasıflandırılmasında ve tarifinde:

1- Kâinatın yaratıcısı olan Hak Teâlâ'yı bilmez, işitmez, kör, sağır bir kuvvet farz ederek namaz, oruç, dua gibi ibadetleri, müracaatları faydasız, lüzumsuz gibi zanneden cahil tabiatçıları, yine kaderin başlangıcı olan Allah'ın ilmini, kazanın başlangıcı olan Allah'ın iradesini de bir kadere tabi tutarak Allah'ın seçip dilemesini inkâr eden icabiye mezhebini şiddetli bir şekilde red vardır. Yaratıcı kudreti inkar etmek, sırf cahillik olduğu gibi, hakkın ilminin yaratıcılığını inkar etmek de aynı şekilde sadece bilgisizliktir.

2- Allah'ı zor bilir, zor işitir gibi zannedip de dua ve ibadetinde bağırıp çağıranlara, gürültü, patırtı edenlere red vardır. Nitekim bu âyetin iniş sebepleri arasında rivayet edilmiştir ki: Bir savaşta ashab-ı kiram, seslerini yükselterek tekbir, tehlil, dua ediyorlardı. Peygamber (s.a.v.) Efendimiz "Siz sağıra veya gaibe dua etmiyorsunuz. Her halde işiten ve yakın olan birine dua ediyorsunuz."(1) buyurmuştu. Yukarda zikredilen nüzul sebebinden de anlaşıldığı üzere bu âyet, Allah'ı uzak zannedip de dualarında bağıranları ve icabiyeyi reddetmesi, bunun gereği olarak haydi haydi sabittir. Bunun için duanın şartlarından biri de alçak gönüllülük ve boyun eğmektir. Zira insanlar, Allah'tan uzak olsalar da "Allah yakın"dır. Bize şah damarımızdan daha yakındır. وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ *"Biz o insana, şah damarından daha yakınız."* (Kâf, 50/16) âyeti bunu açıklamaktadır. Hatta bize, bizden çok yakındır.

(1) Fahrü'r-Râzî, a.g.e., V, 102.

İmam Fahreddin Râzî der ki: "Bu فَاِنّى قَرِيبٌ "Ben yakınım" ilâhî sözünde aklî bir sır vardır. Şöyle ki: Mümkün olan şeylerin mahiyetlerinin, varlıklarıyla vasıflandırılması, ancak Allah'ın var etmesiyledir. Bundan dolayı Allah'ın icadı, mümkün olan şeylerin mahiyetleriyle varlıkları arasına girmiş gibidir. Bu yüzden Allah Teâlâ, her mümkünün mahiyetine o mahiyetin varlığından daha yakındır. Hatta bu konuda daha yüksek bir kelam vardır: "Yaratıcı, o yüce zattır ki, mümkün olan şeylerin mahiyetlerinin mevcud olması O'nun içindir. Bu böyle olduğu gibi cevherin cevher, karaltının karaltı, aklın akıl, nefsin nefis olması da O'nun içindir. Mahiyetlerin var olması O'nun tesir ve yaratmasıyla olduğu gibi, her mahiyetin, o mahiyet olması da O'nun tesir ve yaratmasıyladır. İşte bu bakımdan Allah Teâlâ her mahiyete kendinden daha yakındır.."(1)

Râzî'nin birinci ifadesi, mahiyetlerin yaratılmamış olmasına, ikinci ifadesi de yaratılmış olmasına göredir. Bunda varlıkla mahiyetin farkı yoktur. Felsefeciler ve tasavvufçular, birincisini; kelamcılar, ikincisini kabul etmektedirler. Birincisinde ilmin iradeye; ikincisinde iradenin ilme itibarla bir önceliği var demektir. Çünkü Allah'ın sıfatları zatı ile مَعى (ma'î) beraber olmakla birlikte nisbî açıdan bir ilgi bulunabilir.

Şunda hiç şüphe yoktur ki, Allah Teâlâ, bütün zarurilerin zarurisidir. Mümkün olan şeylerin varlıkla vasıflandırılmasının zaruri olmadığı herkesçe kabul edilmektedir. Fakat isterse mümkün olsun herhangi bir şeyin, kendi ile yorumlanması o şeyin, o şey olmakla vasıflandırılması, zarurî şeylerin en kuvvetlisi görünür. Bunun bizzat bir zaruret olduğunda da şüphe yoktur. Bunun içindir ki mahiyetler, o mahiyetler olmak mânâsına yaratılmamış zannedilmiştir. Fakat bunun zat için ve zattan dolayı bir zaruret olduğu iddia edilemez. Böyle bir iddia, bi zatihî (zatı ile) ve li zatihî (zatı için) zaruret başlangıcının, zatı için varlığı vacib olanın müteaddid (birden fazla) olduğunu söylemektir. Halbuki bi zatihî (zatı ile) ve li zatihî (zatı için) sebeplerin sebebi birdir, o da Allah Teâlâ'dır. Allah'ın varlığını ispat eden illiyet (sebeplilik, nedensellik) kanunu gereğince ilk sebep olan hakkın zatı üzerinde bir kader farz etmeyi gerektirecek yaratılmamış, ezelî mahiyetlerden bahsetmek, aynı şekilde Allah'ın zatı üzerinde ifade icab edecek bir başlangıç olmak, icabiyenin ilimde dayandıkları illiyet kanununa dönüp bozmak demektir. Hakikatte her şeyin, o şey; bir mümkün mahiyetin, o mahiyet olması hakkındaki zaruri hüküm, hakkın zatının, zatı ile ve zatı için vacib olduğu düşüncesine bağlı bir zarurettir.

(1) Fahrü'r-Râzî, a.g.e., V, 9-97.

Önce zatı için hakkın vacib oluşu düşünülmemiş olsaydı, "insan insandır", hükmü zaruri olarak kabul edilemezdi. Bu şekilde her işin aslının tasdiki, vacibin tasdikine bağlıdır. Bundan dolayı bütün vaciblerin, zaruretlerin kaynağı Cenab-ı Hak'tır. Mümkün olan şeylerin varlıkları, vacib olan varlıktan istifade etmiş olduğu gibi, bütün işler ve mümkünlerin mahiyetleri de hakkın varlığından alınmıştır. Allah'sız varlık olamayacağı gibi, Allah'sız mantık da olamaz.

Bu bakımdan Allah'ın, bu âyet gereğince yakın olduğunda şüphe olmadığı gibi وَنَحْنُ اَقْرَبُ *"biz daha yakınız."* (Kâf, 50/16) âyeti gereğince, bize bizden daha yakın olduğunda da aklen ve naklen tereddüt edilmemesi lazım gelir. Biz kendimizin ve başkalarının arzu ve temennilerini duyup, bilebiliyor ve onlara işittiğimiz zaman cevap da verebiliyorsak, bize bizden daha yakın olan Allah Teâlâ'nın dualarımızı, yalvarmalarımızı daha önce işiteceğine iman etmek kaçınılmaz olur.

İçindekiler

بسم الله الرحمن الرحيم